

ప్రి.
 శ్రీభోజరాజ సారవభామవిరచితమ్
 చ ం పూ రా మా యణమ్.
 లక్ష్మీనానూనివిరచితమ్ యుద్ధకాండమ్.

చెన్నైపురి :

‘వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్’
 ఇ థే థైః
 ఆదిత్యనాథాచార్యులయ ముద్రాలయ
 ముద్రాంతం, ప్రకటితం.

1915

PRINTED BY

~~V. RAMASWAMY~~ SASTRULU & SONS,

AT THE AUDI SARASWATHI NILAYA PRESS,

69, MALAYAPERUMALL STREET, MADRAS -1915.

శ్రీహయగ్రీవాచనము.

చ మ్పూ రా మాయ ణ మ్.

సాహిత్యమంజూషి కాఖ్యవ్యాఖ్యా సహితమ్.

- 4 -

గురవే సర్వలోకానాం భిషజే భవరోగిణామ్,
నిధయే సర్వవిద్యానాం దక్షిణామూర్తయే నమః.

శివానందాశ్రమగురో శ్చరణస్మరణం మమ, ఉత్సాహశక్తిజం
తేజస్తనోతు ముఖపంకజే. విఘ్నేశ విధిమార్తండచంద్రేంద్రోపేంద్ర
పందిత, నమో గణపతే తుభ్యం బ్రహ్మణాం బ్రహ్మణస్తే. ౨. *
సీతాకల్పలతాన్వితం దశరథాంభోరాజిజం సోదరోదారిస్కంధ మభీ
ష్టదం సుమనసాం శ్రేణీభి రామోదితం, నిత్యం స్వాశ్రితనందనం
కిసలయశ్రీపంచశాఖోజ్జ్వలం శ్రీరామామరభూరుహంహృది సదా సే
వేర్థనందితయే. ౩. సుధాకరసుధాకరా చ్ఛరదభాస్వరాభాస్వరాంచిత
క్రమవిపంచికాక్వణససాదరాసాదరా, విరంచినవమోహనాగమవిశా
రదాశారదా మదీయరసనాంగణే నటతు సర్వదాసర్వదా. ౪. యత్పా
దాంభోజరేణుం విబుధకవివరాః పాప్య సిద్ధాంజనం వా ప్రజ్ఞాదృష్టేః
ప్రమీలాం పటుతరతమసా ప్రాప్తవత్స్యా నిజాయాః, ఆసాద్యోన్మేష
మారాన్నిధి వివ కవితాం పాప్ను రుద్యద్గుణార్థాం నిష్ప్రత్యాహం
ముదాస్మాక్ స సురవరసుతః పాతు హేరంబదేవః. ౫. శ్రీమాన్ త్రై
లింగదేశే న జయతి విబుధశ్రేణీకోటిరణోటికోటిమాణిక్యభూతాగణిత
గుణగణోఽఖండపాండిత్యశౌండః, ధీర శ్చాండిల్యగోత్రస్సకలకవికులా
హ్లాదిసూక్తిప్రవీణో వీణోదాహరవిద్యావివర్యణనిపుణో రామచంద్రో
బుధేంద్రః. ౬. నిత్యం సంభ్రమిజృంభితా నటతి యజ్ఞహ్వంగణే భారతీ
జాయంతే కవిపుంగవా స్తసుభృతో యద్వక్త్రనిర్వర్ణనాత్, భోజక్షో
ణిభుజా¹మునా విరచిత శ్చమ్పూప్రబంధోఽధునా వ్యాఖ్యానం తస్య

లక్ష్మీం తనోతు¹ నితరా మితరానపేక్ష.

మంఘ్రిద్వయం నిగమశాఖశిఖాప్రవాళం

కరోమి మంజుళతరాం సాహిత్యమంజూషికాం. 2. వ్యాకర్షంతి నిబంధ
 శారవభయా నైవ స్ఫుటం యుక్తిభి ర్యే తేఽధ్యేత్యజనప్రతారణప
 రాః కా నైపుణీవా తతః, వైఖర్యా పచసాం కవీశహృదయం ప్రఖ్యా
 పయ న్నన్వయద్వారైవాహ మిహాఖిలం ప్రవివృణో మ్యుక్తవ్రజోల్లం
 భితం. ౮. 'అథఖిలతత్రభవా' విచిత్రసరసకవితాకల్పలతామంజర్యా
 మోదితా శేషవిబుధసమాజః అనవద్యనిఖిలవిద్యాభిజ్ఞసర్వజ్ఞసార్వభౌ
 మో భోజనామా మహారాజః సమస్తసద్గుణమణిగణాభిరామస్య తారక
 బ్రహ్మరూపిణ స్తత్రభవతో భగవత శ్రీరామస్యచరితానుసర్జనం నిశ్చే
 యసనిదానం నిజాంతరంగేనిర్వర్ణ్య. * ప. 'కావ్యం యశనేఽర్థకృతే
 వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే, సద్యః పరసిర్వృతయే కాంతాసమ్మిత
 యోపదేశయజే.' ఇత్యాద్యా లంకారికపచసప్రామాణ్యా త్కావ్య
 స్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం 'కావ్యాలాపాం శ్చ వర్జయే' దితి నిషేధ
 స్యాసత్కావ్య విషయతాం చ పశ్యత్ సకలకల్యాణపరాయణం శ్రీరా
 మాయణం చంపూప్రబంధాత్మనా చిన్త్య. చిన్త్రితానంతరాయపరి
 సమాప్తి ప్రచయగమనలక్షణఫలసాధనత్వాత్. * 'అశీర్షమస్మిన్
 యా నస్తునిర్దేశో వాపి తన్మృఖం' ఇత్యాచార్యదండివాక్యా దాశీరా
 ద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వా చ్చ తత్ప్రవాణా లక్ష్మీపదప్ర
 యోగపూర్వక మాశిషం ప్రయత్నే — లక్ష్మీ మితి. ఆచార్యశబ్ద
 ప్రయోగా ద్వర్ణగణాదిశుద్ధే రభ్యుచ్చయః, తదుక్తం. * 'దేవతావా
 చకా శ్చబ్దా యేచ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే నైవనింద్యాస్సున్
 ర్లిపితో గణతోఽపివా' ఇతి. నిగమా వేదాః తపవ శాఖనో వృక్షాః,
 ని. 'వృక్షో మహీరుహ శాఖ' ఇత్యమరః. + వ్రహ్మదత్వాదినః. తే
 షాం శిఖా ఉపనిషదః తావవ శిఖాః అగ్రాణితి శ్లిష్టరూపకం (మాఖ
 య శ్చ ప్రతీయంతే) తాసాం ప్రవాళం నవపల్లవం, వేదాంత వేద్య
 మిత్యర్థః. ని. 'శిఖా జ్వాలా కేకిమాశ్చో శ్చిఖా శాఖాగ్రమాశిషు'
 ఇతి వైజయంతీ. 'ప్రవాళో వల్లకీదండే విద్రుమే నవపల్లవే' ఇతి నిఘం

హైరంబ మంబురుమాడంబరచౌర్యనిఘ్నం

విఘ్నాద్రభేదశతధారధురంధరం నః.

౧

టూ. అంబుని రోహతి త్వంబురుహం పద్మం తస్య యో డంబరః సాభా
గ్యాశయసంరంభః తస్య చౌర్యే అపహరణే + బ్రాహ్మణాదిత్వా
త్వ్యిష్కో, నిఘ్న మాయత్తం అంబురుహసాభాగ్యాపహ రీత్యర్థః. ని.
'అగ్నినో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. అతవప సాదృశ్యపర్యవసానా దు
పమా. డంబరేత్యత్ర దమ్యంతే భీరవోఽనే నేతిడంబరః + దము ఉప
శమే బ్రాహ్మణాదికత్వాద్వ్యగ్రప్రత్యయః, పృథోదరాదిత్వాద్వ్యర్ణప్రత్యయః,
సుబోధనీకారస్తు డంబమిత్వే వే' ఇతి బాంతోధాతు రస్తీత్యాహ, తస్య తే
డంబం విత్వేపం రాతి ఆదత్త ఇతి డంబరః. ని. 'ఆడంబరోఽస్త్రీ' సం
రంభ ఇత్యమరశేష శ్చ, విహస్యతే వభి రితి విఘ్నాః ప్రత్యూహః.
ని. 'విఘ్నాఽంతరాయః ప్రత్యూహ' ఇత్యమరః. + 'ఘృణాద్ధే కవిధాన'
మితి క్రిప్రత్యయః. తవ వాద్రయః పర్వతాః తేషాం భేదే విదారణే శత
ధారధురంధరం వజ్రయుధనమానసారం అశేషవిఘ్న వినాశక మిత్యర్థః,
ధూ రేన ధురా + 'అపంచైవ హలంతానా' మితివచనా దాప్, తాం
ధారయతీతి ధురంధరం | 'సంజ్ఞాయాం భృత్యూప్రజిధా' కీర్త్యాదినా
ఖ చ్చు'త్యయః 'భుశ్యనప్రయ' న్యేతి పూర్వస్య ప్రాప్త్యః, అరుద్విషదిత్వా
దినా ముమాగమః, 'ఖచిహస్వ' ఇతి ధారే ర్హస్వశ్చ హైరంబ స్వే
డం హైరంబం వై నాయకం + 'తస్యేన' మిత్యయో, అంఘ్రిద్వయం
చరణయుగ్మం ఇతరేషు న విద్యతేఽపేక్షా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా
భవతి తథా ఇతరానపేక్షం భజనీయాస్తరనిరపేక్ష మిత్యర్థః, ఇదం
క్రియాపిశేషణం, యదా అంఘ్రిద్వయవిశేషణం తదా సహకార్యం
తర మనపేక్ష్య స్వాతంత్ర్యేణైవ నకలసేవకజనాభీప్సితదాననమర్థ
మిత్యర్థః, సతరాం అతిశయేన + కిమేత్తిజస్య' యేత్యాదినా ఆ మ్చు
త్యయః. నః అస్మాకం, లక్ష్మీం అశేషాభిలషితార్థసంపత్తిం, తనో
తు కరోతు సంపాదయ త్విత్వర్థః. తనోతే + 'ఆశిషి లిజ్జోటా' వి
త్యాశీర్థే లోటా. ని. 'శోభా సంపత్తివద్దాను లక్ష్మీ శ్చ' రితి కథ్యతే.
ఇతి శాశ్వతః. అ త్రాశీ రలంకారః * 'ఆశీర్నా మాభిలషితవస్తున

ఉచ్చైర్గతి ర్జగతి సిద్ధ్యతి ధర్మత శ్చే
తస్య ప్రమా చ వచనైః కృతకేతరై శ్చేత్,

శ్వాసనం మత' మితి లక్షణాత్, అయం చోక్తోపమా రూపక విశేషాభ్యాం తిలతండులవ త్వరస్వరనైరపేక్ష్యా త్సంస్పృజ్యతే, తథా నితరా మితతరేత్యాది వ్యంజయుక్తానాం బకారాదీనాం చ కేవలానా మసకృదావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాస శ్శబ్దా లంకారః. తదుక్తం విద్యానాథేన * 'ఏకద్వి ప్రభృతీనాం తు వ్యంజనానాం యదా భవేత్, 'పునరుక్తి రసా నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇవ్యతే' ఇతి. అయ మే వాలంకారః స్త్రాయశో భోజరాజోక్తి వ్యసనంధేయః, విశేషం తు వక్ష్యామః, ఆదా ద్యుదేవతాక స్యాంత్యలఘో స్తగణ స్య ప్రయోగా చ్చుభలాభ స్సూచ్యతే, తదుక్తం * 'తోద్యారంత్య లఘుశ్శుభ' ఇతి లకారస్య భూదేవతాకత్వా ద్వీజప్రచయగమనసిద్ధిః. ప్రాయేణాత్ర ద్రాక్షోపాకః * 'ద్రాక్షోపాక స్స కథి' బహిరంత స్స్ఫురద్రస' ఇతిలక్షణాత్, ఏతదాదిశ్లోకపంచకం పసంతతిలకావృత్తం * 'ఉక్తా వసంతతిలకా తభజాజగోగః' ఇతి కేదారోక్తలక్షణాత్. ౧. ఇదాసిం తావ 'స్మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని చ శాస్త్రాణి ప్రథంత' ఇత్యాది భగవద్భాష్యకారవచనం ప్రమాణయక శిష్టాచారపరిప్రాప్తం విశిష్టదేవతాబ్రాహ్మణసమస్కారరూపం మంగళం నిబధ్నాతి. ఉచ్చైర్గతి. జగతి జగత్సివ్యత్వః, ఉచ్చైర్గతి రున్నతా గతి గంతవ్యదేశః స్వర్గాదున్నతస్థాన మిత్యర్థః. ని. 'దేశే ప్రాప్యే గతి' రితి వైజయంతీ. ధర్మతః జ్యోతిష్టోమాదిధర్మాత్. పంచమ్యాస్త్ర సిల్, సిద్ధ్యతి చేత్ నిష్పన్నా భవతి యది, సిద్ధ్యతీతివదం సర్వత్ర సంబధ్యతే, తస్య ధర్మస్య ప్రమా యథార్థానుభవశ్చ స్వర్గాదిఫలసాధనత్వజ్ఞాన మితి యావత్, ప్రమాకరణం ప్రమాణ మిత్యత్ర యథార్థానుభవః ప్ర మేతి ప్రమాశబ్దార్థస్య తార్కికై రుపపత్తితత్వాత్, కృతకేతరై రకృత్రివైః వచనైః జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేతేత్యాది వేదవాక్యైః సిద్ధ్యతి చేత్ * నను 'అన్య మహతో భూతస్యనిశ్చయసితమే తద్యద్యుగ్గేదోయజుర్వేదస్సామవేద' ఇత్యాదివాక్యా ద్వేదానా ముత్ప

తేషాం ప్రకాశనదశా చ మహీసురై శ్చ
తా నంతరేణ నిపతే త్వను మత్ప్రణామః.
గద్యానుబంధరరమిశ్రితపద్యసూక్తి

— 9

త్రిశ్రీవణా త్కథ మకృతకత్వ మితి చేత్ : 'అనాదినిధనా నిత్యా వా గు
త్సృష్టాస్వయంభువా, అదా వేదమయీ విద్యా యత స్సర్వః ప్రవర్తితః'
ఇతి స్మృతే రకృత్రిమత్వావగమాత్, 'ఋచస్సామానిజ్ఞరే' ఇత్యాదిషు
హిరణ్యగర్భే వేదావిర్భావ ఏవ జనే రర్థః × ఏతత్ 'శాస్త్రయోనిత్వా'
దితి వేదాంతసూత్రవ్యాఖ్యానావసరే తత్త్రిభవద్భి ర్భావ్యకృద్భి స్సమ్య
గ్నివేచితం తత్త్రై వానుసంధేయ మిత్యల మత్ర శాస్త్రవిచారేణ,
తేషా మకృత్రిమవచనానాం ప్రకాశనదశా పాఠతోఽర్థత శ్చ స్ఫుటి
కరణప్రకారశ్చ మహీసురై ర్భ్రాహ్మణై రిత్యర్థః. ని. 'ఆత్రమో స్త్రీ
ద్విజాత్యగ్రిజస్తభూదేవబాడబా' ఇత్యమరః. తానంతరేణ తా న్మహీ
సురా స్వినా + 'అంతరాంతరేణ యుక్తే' ఇతి ద్వితీయా. మత్ప్రణామః
మత్కృతనమస్కారః క్వను కుత్రవా, నిపతే త్వన ర్చేత, ఉక్తిమేణ
పరమశ్రేయో హేతునాం వేదవిదాం బ్రాహ్మణానా మేవ సమస్కా
ర్యత్వా తేషా మే వాయం సమస్కారో పీధీయతే ఇత్యర్థః, తథాచ
శ్రుతిః : 'తస్మా ద్భ్రాహ్మణేభ్యో వేదవిద్భ్యో దివేదివే సమస్కుర్యా'
దితి, తతో బ్రాహ్మణా ఏవ సమస్కుర్యా ఇష్ట దేవతా శ్చ, తదుక్తం
భగవతా శ్రీకృష్ణేన మహాభారతే : 'దైవాధీనం జగ త్సర్వం మంత్రాధీ
నం తు దైవతం, త స్సంత్రం బ్రాహ్మణాధీనం బ్రాహ్మణో మయ దైవ
త' మితి. అతోత్తరస్య పూర్వపూర్వసంతతి విశేషణత్వా దేకా
వశ్యలంకారః, తదుక్త మేకావశ్యాం : 'యత్ర విశేషణభావః పూర్వం
పూర్వం వ్రతి కృమైవ. భజతి పరంపర మేషాలంకృతి రేకావళీ కథ'
తేతి. ౨. ఇదానీం స్వచిక్షీతనిబంధస్య స్వరూపనిరూపణద్వారా సహృ
దయానాం ప్రరోచనా ముత్పాదయన్ తద్రచనాయాం నిజరసనాయాః
ప్రవృత్తిమాశాస్తే. — గద్యేతి. గద్యా న్యపాదబద్ధాని. తదుక్తం : 'అపా
దః పదసంఘాతో గద్యం పద్యం చతుష్పద' మితి గద్యానా మనుబంధే
నానుషంగేణ యో రస ఆస్వాదః తేన మిశ్రితా మిళితా పద్యసూక్తి

హృద్యా హి వాద్యకలయా కలి తేన గీతిః,
 తస్మాద్దధాతు కవిమార్గ¹జుషాం సుఖాయ
 చంపూప్రబంధరచనాం రసనా మదీయా.
 వాల్మీకిగీతరఘుపుంగవకీర్తిలేశై
 స్త్రుప్తిం కరోమి కథమ ప్యధునా బుధానాం,

3

పద్యానాం సమ్యగ్రచనా. ని. 'ఆస్వాదే బ్రహ్మణి రస' ఇతి శబ్దార్థః. వాద్యకలయా వీణావేణుమృదంగాదివాద్యశిల్పేన. ని 'కలాశిల్పేవిష్ణుర్ధాచ' ఇతివైజయంతీ. కలితా మిశ్రితా గీతిః గానవిద్యేన హృద్యా మనోజ్ఞా హి, సహృదయహృదయాహ్లాదినీ ఖ ల్విత్యర్థః, తస్మాద్దధ్యప ద్యమిశ్రితప్రబంధస్య సర్వానందకరత్వా ద్ధేతోః, కవయంతే రసోల్లసి తశ్చబద్ధసంఘటనపరయా రచనయా వర్ణయంతీతి కవయః, తస్మాద్ద జుషాం తద్వర్తమానువర్తనాం, కవితారసాభిజ్ఞానా మి త్యర్థః, సుఖాయ హృదయానురంజనార్థం, మమేయం మదీయా + 'వృద్ధాచ్చ' ఇతి ఛపి త్వయః, రసనా జిహ్వ, చమ్పూప్రబంధరచనాం * 'గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం' చంపూరి త్యభిధీయతే' ఇ త్యుక్తలక్షణం కావ్యం చంపూప్రి బంధః, తస్య రచనాం నిర్మాణం దధాతు, విశిష్టప్రబంధరచనాయాం మదీయా రసనా ప్రవర్తతా మిత్యర్థః, చమత్కరకారితయా గద్య పద్యాత్మకం కావ్యం కరో మితి తాత్పర్యం, అత్ర పూర్వవాక్యే ఉప మానోపమేయ సాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకానాం చతుర్థాం ప్ర యోగాత్ శ్రౌతిపూర్ణోపమాలంకారః * 'స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సమ్మేలేన చ ధర్మతః, స్యా దాపమ్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చే దేకదోషమా' ఇతిలక్షణాత్. సచ శబ్దానుప్రాసేన చ సంస్పృజ్యతే. 3. :::: నను వాల్మీ కిరచితేన శ్రీరామాయణే నైవ సకలజనసంతృప్తే ర్జ్ఞాయమానత్వా త్తవ పునః కోఽయం నూతనప్రబంధనిర్మాణప్రయాస ఇ త్యాశంక్య సోపపత్తికం తత్ప్రేణయనే స్వస్యాధికారం దర్శయతి. — వాల్మీకీతి. వల్మీక స్వాపత్యం వాల్మీకిః * తదుక్తం బ్రహ్మకైవర్తే. 'అథాబ్రవీన్నహః తేజా బ్రహ్మ లోకపితామహః, వల్మీకప్రభవో యస్మాత్తస్మాద్వాల్మీకి రిత్యసా' ఇతి + 'అత ఇక్షో' ఇతీక్షో, తేన గీతాః ఉపవర్ణితాః యే రఘు

గంగాజలై ద్భువి భగీరథయత్న ¹లబ్ధైః

కిం తర్పణం న విదధాతి ²జనః పితౄణాం.

౪

వాచం నిశమ్య భగవాం ³త్పతునారదస్య

పుంగవశ్చ ¹రిలేశాః, పుమాన్ గౌరివేతి విగ్రహమాత్రం, పుంగవః శ్రేష్ఠః. ని. 'శ్రేష్ఠోయోనౌ తు పుంగవా' ఇతి నైజయంతీ. + 'గోరతద్ధితలుకి' ఇతి సమాసాంత ప్రచ్. రఘుపుంగవస్య రఘుశ్రేష్ఠస్య కీర్తేః దానతాత్రా దిగుణసముద్భవాయా స్సమాఖ్యాయాః లేశాః లవాః తైః, బ్రహ్మ లోకప్రసిద్ధస్య శతకోటివిస్తృతస్య శ్రీరామచరితస్య చతుర్వింశతినహ ప్రసంఖ్యాపరిమితగ్రంథేన శ్రీరామాయణేన కియతవవ వర్ణితత్వా త్క్రి ²రిలేశై రిత్పుష్క మిత్పువగంతవ్యం. అథునా ఇదానీం కథమపి మ హతా యత్నేన చంపూప్రబుధనిర్మాణయాపే జేశ్యస్థః. ని. 'జ్ఞాత హేతువివేకాయా మిస్యాదికథ మన్వయం, కథమాది తథాప్యంతం యత్నగౌరవబాధయో' రిత్పుష్కలమాలామూం బుధానాం తద్దానాం.

ని. 'జ్ఞాతృచాంద్రిసురాబుధా' ఇతిక్షీరస్వామి. తృప్తిం సంతృప్తిం కరోమి, అత్ర దృష్టాంత మాహ. భువి భూలోకే భగీరథేన రాజ్ఞా యశ్చకృష్టైః ప్రయత్నే నానీతైః అశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణసమయే

కపిలకోపానలదద్ధానాం సగరాస్తజ్జానాం స్వర్లోకస్య ప్రాప్తవణాయ మశ్చరతపశ్చర్యాదిబహుశరప్రయత్నేన వియన్తార్గా ద్భువం ప్రాప్తితై రిత్కృష్టైః, భగీరథప్రయత్న ఉత్తరప్ర వత్సృతే, గంగాజలై ర్మందాకినీ సలిలైః సరః పుమాన్ పితౄణాం తర్పణం నివాపాంజలిదానేన సం తృప్తిం న విదధాతి న కరోతి కిం. కరోశ్యేవేత్యర్థః, అతోహ మ ఘ్యేవం కరో మితిభావః. అత్ర వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః. 'య త్రవాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబత యోచ్యతే. సామాన్యధన్తో వాక్యజ్ఞై స్స దృష్టాంతో నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్. ౪. ఇథం స్వస్య గ్రంథకరణే యోగ్యతాం ప్రసాధ్య సంప్రతి కథాం ప్రస్తోతి. వాచమితి. ప్రవచసాం ప్రగల్భవచసాం కవీనాం వ్యాసాదీనాం ప్రథమ ఆద్యః సకలకవికులగురు

1 కృష్టైః. 2 సరః. 3 నథ.

ప్రాచేతసః ప్రసచసాం ప్రథమః కవినాం,
మాధ్యంఽదినాయ నియమాయ మహర్షి సేవ్యాం

రిత్యుగః, సః ప్రసిద్ధః. అత్ర న యచ్ఛబ్దావేత్తా. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే * 'ప్రకాంతప్రసిద్ధానుభూతాన్ధవిషయస్తచ్ఛబ్దః యదుపాదానం నావేత్తతే' ఇతి, తుశ్చ ఉత్కర్షార్థకః అన్యయానా మనేకాన్ధత్వాత్. భగవాన్ * 'ఉత్పత్తిం నిధనం చైవ భూతానా మాగతిం గతిం, వేత్తి విద్యా మవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవా నితీ' త్యుక్తలక్షణః. ప్రచేతసో వరుణ స్వాపత్యం ప్రాచేతసో వాల్మీకిః + 'తస్వాపత్య'మిత్యణ్. ని. 'ప్రాచేతస స్త్యాదికవి స్సౌత్వేన్ద్రెతావరుణి శ్చ సః, వాల్మీకి శ్చ' ఇతినిఘంటుః. స రమంతే శరీరేంద్రియవిషయోపసేతయా వివిధవేదనయేతి సరాః, జీవాః తేషాం సంబంధి నారం అజ్ఞానం ద్యతి ఖండయతి శ్రీరామదివ్యనామసంకీర్తనేనేతి నారదః. తదుక్తం నారదీయే * 'గాయన్నారాయణకథాం సర్వలోకభయాపహం, నారదో నాశయన్నేతి సృణో మజ్ఞానజం తమః' ఇతి. అథవా * 'నర తీతి నరః ప్రోక్తః పరమాత్మా సనాతనః' ఇతి నారదీయవచనా న్నరః పరమాత్మా, తస్య సంబంధి నారం పరమాత్మవిషయకజ్ఞానం, తద్దదాతి ఉపదిశతి పరమకారుణికతయా ముముక్షుభ్య ఇతి నారదః, తే నాస్య శ్రీద్వేయవచనత్వ ముక్త మి త్యవధేయం, తస్య నారదస్య బ్రహ్మనియోగేన సమాగతస్య దేవర్షిప్రవరస్య వాచంనిశమ్య 'ఱోన్వస్తి' సాంప్రతం లోకే' ఇత్యాదినిజప్రశ్నానురూపోత్తరతయా 'మునే వత్సోమ్యహం బుధ్వా తై ర్యుక్త శ్చూ'యతాం సరః' ఇత్యాది సంక్షిప్తబాలరామాయణోక్తాం వాచం కథాం నిశమ్య శ్రుత్వా, గురుముఖా చ్ఛోతస్య మితి న్యాయేన సకలలోకగురో ర్నారదస్య ముఖా చ్ఛ్రీణవిధే ర్విశ్రిహితత్వా దితి భావః * 'నిశమ్యతీతి శ్రీవణే తథా నిశమయ్యత్వపి' ఇతి భట్టమల్లః. తత్ర నిశమ్యతే రిదం రూపం, అన్యథా నిశమయ్యేతి స్వాత్. అత ఏవాహ వామనః. 'నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దా ప్రకృతిభేదాత్. నను * 'ఉత్సంగా న్నారదో జ్ఞేదక్షోఽంగుష్ఠాత్స్వయంభువ' ఇతి భాగవతప్రసిద్ధం హి నారదస్య బ్రహ్మ పుత్రత్వం. తథాచ * 'వాల్మీకి రభవ ద్భీహ్మ వాణీ వాక్తస్య రూపిణీ,

పుణ్యా మవాప తమసాం తమసాం నిహంత్రీం. ౫

గ. తత్ర కంచనకౌంచమిధునా దేకం పంచశరవిధ మపివ్యాధే
నానువిధం నిధ్యాయత్¹ బద్ధానుకంపస్య భగవతో వాల్మీకే

చకారరామచరితంపాసనంచరితప్రతి' ఇతి స్కాం దే పార్వతీప్రతి
పరమేశ్వరే ణోక్తత్వా ద్బ్రహ్మణోకప్రసిద్ధం శతకోటివిస్తృతం రామ
చరితం భూలోకవర్తమాతుర్వ్యవృత్తాపత్రయవిమోచనార్థం సంక్షిప్త
రచయితు² ముక్తవతః సరమకారుణికస్య బ్రహ్మణవ భూమకా స్వాం
శేన వాల్మీకిరూపేణావతీర్ణత్వా దస్య ప్రప్యత్యం నారద స్తోపదేష్టు
త్వంచ కథ ముపయుజ్యత ఇతిచేత్ స. మానుషలోకేరూపాంతరే
ణావతీర్ణస్య తస్య సంప్రదాయప్రవర్తనార్థం ఇథ ముపయుక్తత్వా ది
త్యల మతిప్రపంచేన. మధ్యేభవో మాధ్యందినః 'మధ్యశబ్దస్య మధ్యం
దినాదేశః భవాద్ధ్రుత్యయశ్చ స్యా' దితి వ్యాసకారః, 'మధ్యాహ్న
వాచీ సుస్యందినశబ్దవచ ఉత్సాదిషు పరిత' ఇత్యస్తే తథాచ + 'ఉత్సా
దిభ్యోఽభి' ఇత్యభి మాధ్యందినాయనియమాయ మాధ్యాహ్ని
కక్రియాం కర్తు మిత్యర్థః, మహర్షిభిః ఋషిప్రవరైః సేవ్యాం స్నాన
సంధ్యావందనాద్యనుష్ఠానార్థ మాశ్రయితుం యోగ్యాం మహర్షిలక్ష
ణంతు :: 'తపశ్శౌచసరా చాంతా సుత్యహచో బహుశ్రుతాః, వేద
వేదాంగతత్త్వజ్ఞా ఋషయః పరిర్చితా' ఇతి. కుతః పుణ్యాం పావనీం
అతవ తమసా మజ్జానాసాం నిహంత్రీం వినాశినీం స్వసేవాతత్పరా
రాణాం అశేషపాపనివర్తనేన జ్ఞానప్రదాత్రీ మిత్యర్థః, తమసాం తన్నా
మకనదీం ప్రాప్త లక్షణయూ తత్తీరం ప్రా పేత్యర్థః, అత్ర తమసాం
తమసా మితి వ్యంజనత్రితయ స్యావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాస శ్శబ్దాలం
కారః. లక్షణంతూక్తం :: వాచానిశమ్యభగవానభేతి నారాయణాది
వ్యాఖ్యాకృదభిమతః పాఠ. ౫. తత్రేతి. తత్ర తమసాతీరే పంచశరా
యస్య తేన పంచశరేణ సృరేణ విధం ప్రహృతం, కామమోహిత
మితి యావత్. ని. 'కామః పంచశర స్ఫుర' ఇత్యమరః. పంచభి
శ్శబ్దై ర్విధ మితి గమ్యతే. పంచశరశరవిధ మితిపాఠే నకా వ్యనుపప
త్తి. ని. 'అరవింద మశోకం చ చూతం చ నవమల్లికా, నీలోత్పలం

ర్వదనారవిందా చ్ఛందోమయీ కాచిదేవం నిస్ససారసరస్వతీ. ౬.
ప. మా నిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వ మగమ శ్శాశ్వతీ ససమాః,

చ పం చైతే పంచబాణస్య సాయకా' ఇత్యమరః. తథాభూత మపి
వ్యాధేన - లుబ్ధకేన, నిషాదే నేతి యావత్. ని. 'వ్యాధో మృగప
ధాజీవో మృగయు ర్లుబ్ధక శ్చ స' ఇత్యమరః, అను పశ్యాత్ విద్ధం -
సంప్రహృతం, శోచ్యతే మిత్యర్థః + 'వ్యధతాడనే' ఇతి ధాతోః
కర్మణిక్తః సంప్రసారణం చ. క్షాంతమిధునాత్ క్షాంతచ క్షాంత
శ్చ క్షాంతో బకవిశేషా. ని. 'కుజ్ క్షాంతో బకః కహ్వ' ఇత్యమరః
'పుమాం స్త్రియా' ఇత్యేకశేషః, తయోర్విధునాత్-ద్వం
ద్వాత్, తద్యుగళా దిత్యర్థః, సిద్ధారణే పంచమి. ని. 'స్త్రీపుంసా మిధు
సం ద్వంద్వ' మిత్యర్థః. కంచన ఏకంపుమాంసం నిధ్యాయతః పశ్యతః.
'నిర్వర్ణం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ' మిత్యమరః. అతఏవ
బద్ధానుకంపస్య- ఉత్పన్నకరుణస్య, మైత్రీ కరుణా 'ముదితా ఉపేతా
చేతి చతస్మాకం మహచ్చిత్తవృత్తిత్వేన విద్ధవేదనాదర్శనస్య కరుణా
త్పాదకత్వా దితి భావః, ని. 'కృపా దయానుకంపా స్వా' దిత్యమరః.
భగవతో వాల్మీకేః. పదద్వయం వ్యాఖ్యాతం పదన మరవింద మి వే
త్యుపమితసమాసః, సతు పదస మే వారవింద మితి రూపకసమాసః.
తథా స త్యరవిందస్య ప్రాధాన్యేన తస్మా త్సరస్వతీనిస్సరణాయోగాత్.
ఛందోమయీ అనుష్టుప్ ఛందోనిబద్ధా 'దావ్రితిశదక్షరానుష్టుప్'
బితిఛాండసాః ఛందశ్శబ్దా త్తద్రూప్యేమయత్, 'టిష్ఠాణఞ్' ఇత్యా
దినా జీప్. కాచి దపూర్వా ఏవం ఏక్ష్యమాణప్రకాశా సరస్వతీ వాక్
నిస్ససార - నిజప్రయత్నం వి వైవ నిర్జగము, ని. 'గీ ర్వా గ్వాణీ సరస్వ
తీ' త్యమరః. నిస్సార్వకాత్ 'స్మ గతా' ఇతి ధాతో ధ్రిట్. ౬.
తా మేవ సరస్వతీ మాహ. మానిషాదేతి. హే నిషాద, త్వం శాశ్వ
తీ, సమాః - అనంతసంవత్సరాః. ని. 'సంవత్సరో వత్సరోఽబ్దో
హయనోఽస్త్రీ శర త్యమా' ఇ త్యమరః. అత్యంతసంయోగే ద్విత్వీ
యా. ప్రతిష్ఠాం స్థితిం మాగమః - మా హ్నిపుహి. తీప్ర మేవ మ
రే త్యర్థః + గమే ర్లుబ్ధి సుపాదిత్వాత్ చ్లే రజాదేశః 'స మాజ్యోగే'
ఇ త్యడాగమప్రతిషేధే ప క్త వ్యే పి ఆర్హత్వా తత్ప్రతిషేధాభావః.

య త్కృంచమిథునా దేక మవధీః కామమోహితం. 2

గ. తదను సమయోచితకృత్యం నిర్వర్త్య స్వాశ్రమ ముపగతవతి
భగవతి వాల్మీకౌ.

ప. వాణీవిలాస మపరత్ర కృతోపబంభ
మమోజభూ రసహమాన ఇ వావిరాసీత్,

య ద్యస్మా త్కృంచమిథునా దేకం కామమోహితం ప్రేతాత్మరం,
అవధీః - హతవా నసి, + హంతే ర్లుజి హనో వధాదేశః, అయం
శాపత్వేన ప్రవృత్తః శ్లోకః వాల్మీకిమహర్షే రీశ్వరాను గ్రహేణ
కృత్స్నకావ్యార్థసంగ్రహరూపేణ నిష్పన్నః, సంగ్రహ శ్చాయం,
మానిషాద మా లక్ష్మీః నిషీదతి తిష్ఠతి అస్మిన్నితి మానిషాద లక్ష్మీ
నివాస శ్రీరామ త్వం శాశ్వతః సమాః చిరకాలం, ప్రతిష్ఠా మగమః
అఖండితైశ్వర్యానందసంపన్నో విజయీ భ వే త్యర్థః, య ద్యతః
కారణాత్ కృంచమిథునాత్ + 'కృంచగతికాటిల్యాల్పభావయో'
రితి ధాతోః కృంచా రాక్షసీ కేశసీ, తస్యా అపత్యం కృంచో
రాక్షసః రావణః + 'తస్యాపత్యమ్' ఇత్యణ్ తస్య పత్యే కృంచీ మండో
దరీ అత్రాపి పూర్వప దేశ శేషః, తయో ర్మిథునా దేకం కామమో
హితం లోకవిద్విష్టకర్మాణం రావణ మవధీః, ఏతేన మహర్షిణా
వాల్మీకినా సంప్రదాయప్రవర్తకేన లక్ష్మీపతిరూపశ్రీరామస్మరణరూపం
మంగళం కావ్యాదా వవశ్యకర్తవ్య మాశీర్వచసరూపంకృత మి త్యవ
గంతవ్యం, ఇ త్యేవం సరస్వతీ నిస్ససా రేతి పూర్వేణ సంబంధః.
శ్లోకాఖ్య మేతదానుష్టుభం పృతం :: 'పంచమం లఘు సర్వేషు సప్త
మం ద్విచతుర్థయోః, గురుష్యం చ సర్వేషా మేత చ్చోకస్య లక్షణ'
మితి వచనాత్, :: 'మానిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వ మగమ' ఇ త్యత్ర ప్రతి
ష్ఠాం తు అమ - గమ ఇతి ఛేదః, న విద్యతే మా య న్యేతి విగ్రహః
తిస్య సంబుద్ధిః హే అమ సిర్భాగ్య ఇతి నారాయణీయే. 2. తద నివృత్తి.
తదను 'మానిషాద' ఇత్యాది ఛందోనిబద్ధవాణ్నిస్సరణానంతరం భగ
వతి పూజ్యే, వాల్మీకౌ సమయోచితం - మధ్యాహ్నకాలోచితం, ని.
'సమయా శ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. కృత్యం-న్నన

ఆభాతి యత్కృతి రనేక విధప్రపంచ

సంధ్యానందనాదికర్మ, నిర్వర్త్య - కృత్యా, స్వాశ్రమం - స్వనికేతనం, పర్ణశాలాంప్రతి, గతవతి - ప్రవిప్లవతి సతి. ౮. తతః కిం ప్రవృత్త మి త్యత ఆహ. — వాణీతి. అమ్నోజం - నారాయణనాభీకమలం, తత్ర భవ తీ త్వంభోజభూః - బ్రహ్మ, త దుక్తం భాగవతే. 'యన్నాభిజాతా ద రవిందకోశా ద్భి హ్మవిరాసీ ద్యత ఏషలోక' ఇతి 'అన్యేభ్యోపి దృశ్య త' ఇతి స్విప్, అపరత్ర పురుషాంతరే వాల్మీకౌ కృతోపలంభం - విహితా నుషంగం, తతోపలభ్యమాన మిత్యర్థః. వాణ్యాః 'మానిషాద' ఇత్యాదివాచః సరస్వతీదేవ్యా శ్చేతి గమ్యతే, విలాసం - లీలాం అన హమానః, అమృత్యమాణ ఇ వావిరాసీత్ - చాదురభూత్, నిజషరిగ్ర హస్యపురుషాంతరాసక్తిం కోవా సహే తేతి భావః, వస్తుతస్తు పరమ కారుణికతయా మహద్దే ర్వాల్మీకేః వ్యాధవిధ్ధకాం దదర్శనానంతరజ నితకోకాపనోదనార్థం నిజాజ్ఞాయా ప్రథమతో నారదోక్త మే వార్థం పునః స్వయమ పునః దేవ్యం తత్సమక్షం ప్రత్యక్షోఽభూ దితి తాత్ప ర్యం. యుక్తంచైత దిత్యాహ. ఆభాతీతి. యత్కృతిః - యస్య అమ్నో జభువః కృతిః క్రియాశక్తః కర్త్రీ అనేకవిధో దేవతీర్వజ్ఞునుష్యాదిభే దేన బహుప్రకారో యః ప్రపంచః సర్గః సగతి వ్యాజోపదేశో యస్య స తథోక్తః. యః ఇంద్రిజాలవిధిః * 'అదేశకాలాపరోక్ష్యం పరోక్షస్యైవ వస్తునః, మంత్రోపధాదిభి స్సోఽయ మైంద్రిజాలవిధి స్సృత' ఇ త్యు క్తలక్షణః. తస్య సాధకపింఛికేన - నిష్పాదకపింఛవిశేష ఇవ, ఆభా తి - ప్రకాశతే, అతఏవ తద్వ్యుక్తం క్రౌంచఘాతనం తద్దర్శనేన మహద్దే రవి శోకోత్పాదనం తదవనో దార్థం స్య స్యావిర్భావ శ్చేతి భావః. పింఛి కేత్యత్ర పింఛైవ పింఛికా స్వాదేశేవ ప్రత్యయః. కాతూర్వ్య స్యేకారాదేశః యద్యపి. ని. 'పింఛబద్ధే నపునకే' ఇ త్యమరః. తథాపి ఆబన్దోఽయం పింఛాశబ్దో నిఘంట్యంతరేషు దృశ్యః అథవా మహాకవి ప్రయోగ దర్శనా త్సమాధేయం యథోక్తం కృష్ణకర్ణా మృతస్తవే మంగలే 'నవశిఖిపింఛా లాంఛిత' మితి. తథాజ్ఞానవా సిష్ఠే శాంబరీకోపాఖ్యానే * 'ఇత్యక్త్యా పింఛికా తేన భావితా ప్రసభంతదా, నానా విరచనాబీజం మాయేన పరమాత్మనా' ఇతి

వ్యాజేంద్రజాలవిధిసాధక¹పింఛి కేవ.

గ. తతః పరమహర్షేణ మహర్షిణా విభవ దభ్యర్చితః పరమేష్ఠీ
మధ్యమలోకే²పి స్వవృత్తం ప్రకాశయితుం కిల భవంత మే వో²ప

రత్నావళ్యాం పింఛికాహస్తే నైంద్రజాలికే నేతి, జై నగ్రంభేచ 'ఉత్సా
ర్య పింఛయా సేవా నిన్ద్యనే చ్చరణం న్రతీతి, నిరంకుశాః ఖలు కవయః
సార్వపథీనా' ఇ త్యుల మతిప్రసంగేన. అత్ర పూర్వవాక్యే వాణ్యో ర్వా
చ్యప్రతీయమానయోః క్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్తి
ర్నిరూప్యథా, అనహమాన ఇతి జాతిస్వరూపా త్ప్రేక్షా, ఉత్తరవాక్యే
తు ప్రపంచే వ్యాజశబ్దేన తత్త్వమపహ్నుత్య ఇంద్రజాలత్వారోపణా
దపహ్నవాలంకారః :: 'ఫలాదిశబ్దై రసత్యత్వప్రతిపాదన మపహ్నుతి'

రితి సరస్వసూత్రం. తదుజ్జీవితా చేయం పింఛికే వేత్స్యపమా, సాచోక్తో
ప్రేక్షయా పరస్పరనైరవేక్ష్యా త్సంస్పృశ్యతే. వసంతతిలకావృత్తం.
లక్షణం తూక్తం. గ. తత ఇతి. తతః ప్రాదుర్భావానంతరం పరమహ
ర్షేణ పితామహో²య మేనం భూతే మయి దయయా ఆవిరభూ దహో
కృతార్థ తేతి పరమానందభరితే నేత్యర్థః. మహర్షిణా *ఉద్ధర్వరేతా
స్తవ స్యుగ్రో నియతాశీ చ సంయమి, శాపానుగ్రహయో శ్చక్త స్స
త్యసంధో భవే దృషిః' ఇ త్యుక్తలక్షణలక్షీ తేన ఋషిప్రవరేణ వాల్మీ
కినా విధివత్ - విధ్యర్థం, యథాశాస్త్ర మి త్యర్థః. అభ్యర్చితః-అర్ఘ్య
పాద్యాసనాదిభిః పూజితః పరమేష్ఠానే తిష్ఠ తీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మలోక
కర్తా 'పరమేకి²దితి ఇనిప్రశ్నయః కిత్ బౌణాదికః ఇనిప్రత్యయః 'తత్సు
రుషే కృతిబహుళ' మితి సప్తమ్యా అలుక్ అంబాంబేత్యాదినా షత్వం
మధ్యమలోకే-భూలో కే²పి, లోకత్రయపక్షే²పి అస్య మధ్యమత్వా
దీహిభావః అపిశబ్దో లోకాంతరప్రగ్భాతిని ద్యోతయతి స్వవృత్తం - నిజ
చరిత్రం, ప్రకాశయితుం ప్రఖ్యాపయితుం కిలేత్యభీకే వస్తుతస్తు మచ్చం
దా దే వేతి భావః, భవంతం - త్వా మేవ, అన్యవ్యవచ్ఛేదార్థ మేవకా
రః శబ్దై వ యోగ్యత్వా దితి భావః. ఏవకారో²యం భారత్యా వా సం
బధ్యతే, ఉపతిష్ఠమానయా అనునర్తమానయా అనయా భవన్ముఖా

తిష్ఠమానయానయా భారత్యా రామచరితం యథాశ్రుతం
వ్యాకీ)యతా మితి వ్యాహృ త్యాంతరథాత్. ౧౦

ప. అథ సరసిజయోనే రాజ్యయా రామవృత్తం
కరబదరసమానం ప్రేక్ష్య దృష్ట్వా ప్రతీచ్యా,

న్నిర్గతయా భారత్యా మానిషా దేత్యాదిసరస్వత్యా ఈదృశై రేవ శ్లో
కై రిత్యర్థః, రామచరితం శ్రీరామచరిత్రం, శ్రుత మనతిక్రమ్య య
థాశ్రుతం నారదముఖతః శ్రుతక్రమానతిక్రమణే నై వే త్యర్థః ని. 'య
థాసాదృశ్యయోగ్యత్వ వీప్సాన్వధానతిక్రమ' ఇతి శబ్దార్థవే. వ్యాఖ్య
యతాం వ్యాఖ్యాయతా మి త్యేనం వ్యాహృ త్యోక్త్యా ఉపనిశ్య. ని.
'వ్యాహర ఉక్తిర్లపిత' మిత్యమరః. అన్తరథాత్ - అదృశ్యోభూత్,
అత్రేదం రామాయణ బాలకాండవచనం - మచ్ఛందా దేవశే బ్ర
హ్మక ప్రవృ త్తేయం సరస్వతీ. రామస్య చరితం కృత్స్నం కురు శ్వమృ
షీనత్తమ ఇత్యురభ్య 'ఇత్యుక్త్యా భగవాన్ బ్రహ్మ తప్తే) వాంతర
ధీయత' ఇత్యంతరం. ౧౦. అథేతి. అథ బ్రహ్మతిరోధానానంతరం. ని.
'మంగళానంతరారంభప్రశ్నకార్తేన్నిష్ప్రసంగో అథ' ఇత్యమరః. మధు
మయః - అమృతప్రావిణ్యః, తాసాం ఫణితీనాం రసాలంకారోల్లసిత
శబ్దార్థసంఘటనావిశేషాణాం, మధుమయేత్యత్ర + 'స్త్రియాః పుంసాది
త్యాదినా పుంసద్భావః. మార్గం పద్ధతిం దర్శయతీతి తాచ్ఛిల్వేన కవీ
నామితి మార్గదర్శి సకలకవికులగురు రిత్యర్థః 'దృశేర్ల్యంతాత్తాచ్ఛి
ల్వేణిని' మహాంశ్చాసా ఋషిశ్చ మహర్షిః * 'తపోనిధృతపాపాన్మనో
యాథాతథ్యాభిధాయినః, వేదవేదాంగతత్వజ్ఞా ఋషయః సరిశీర్షితా'
ఇత్యుక్తలక్షణ ఋషిశ్రేష్ఠో వాల్మీకిః. సరసిజం యోనిః కారణం యస్య
తస్య బ్రహ్మణః ఆజ్ఞయా శ్రీ)రామచరితం వ్యాక్రియతా మి త్యేనం రూప
నియోగేన హేతునా రామవృత్తం - శ్రీరామచరితం, ప్రతీచ్యా-దృ
ష్ట్యా, యోగదృష్ట్యా, బదర్యాః ఫలం బదరం 'ఫలేలుక్' కళే - హస్తే,
యద్బదరం తేన సమానం తత్తుల్యమిత్యాదీ ఉపమాక్రియావిశేషణం
వా నిశ్చేష మిత్యర్థః, ప్రేక్ష్య-దృష్ట్వా, శుభం-వక్తృణాం - శ్రోతృ
ణాం చ, కల్యాణకరం స్వాదుషాతతో గానతశ్చ మధురం. ని. 'త్రిప్వి

శుభ మతనుత కావ్యం స్వాదు రామాయణాఖ్యం
మధుమయ¹ ఛణితీనాం మార్గదర్శి మహర్షిః.

౧౧

గ. ఏనం ప్రబంధం ప్రయోక్తుం² క స్సమర్థ ఇతి చింతా ముపగతవతి
భగవతి వాల్మీకే.

౧౨

ప. ఉపాగతౌ మిలితపరస్పరోపమా

బహుశ్రుతౌ శ్రుతిమధురస్వరాన్నితౌ,

ప్రమధురౌ స్వాదు¹ ఇత్యమరః. రామస్య అయచం - స్థానం, వర్ణక త్వే
నేత్యన్వధ్యసంజ్ఞా రామాయణ మిత్యాఖ్యా యస్య తత్తథోక్తం 'పూర్వ
పదాత్సంజ్ఞాయామగ' ఇతిగత్వం ఉత్తరాయణవత్ కావ్యం - ప్రబంధ
మతనుత - అకరోత్, కవయతే వర్ణయత ఇతి కవిః తస్య కర్మ కావ్యం
బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ వ్యుత్థం. తస్య సంకజాదివ ద్రూఢత్వాత్ రసోల్ల
సితశ్చ బ్ధానసంఘటనాత్మక మేవ సతు కర్మచూత్రం తత్కావ్యం రచిత
వా * తిథాచ శ్రీరామాయణే * 'తతః సశ్వతి ధర్మాత్మా తత్సర్వం
యోగ మాస్థితః, పురా యత్రత్ర నిర్వృత్తం పాణా వామలకం యథా'
ఇత్యారభ్య 'రఘుచంశస్య చరితం చకార భగవా నృషీరిత్యంతం. మాలి
నీపృత్తం. 'ననమయయము జేయంఃమాలినీభోగిలోక్తే' రితి లక్షణాత్.
౧౧. తదనంతరవృత్తాంత మాహ - ఏనమితి. వాల్మీకే వేనం ప్రబంధం
శ్రీరామాయణాఖ్య మేతత్కావ్యం ప్రయోక్తు మధ్యాపయితం పతి
తుం వాకః పుమాన్ సమర్థోఽధికారీ త్యేనం రూపాం చింతాం పర్యా
లోచన ముపగతవతి సతి. ౧౨. ఉపాగతౌ జాత మిత్యత ఆహ. ఉపాగతౌ
వితి. మిలితా-సంగతా, పరస్పరోపమా-అన్యోఽన్యసాదృశ్యం యయో
స్తా యమశ్చ త్వా త్వరస్పరతుల్యమాసా విత్యర్థః. బహుశ్రుతౌ - వేదవే
దాంగాదిసకలవిద్యావిశారదా, ని. 'శాస్త్రీశ్రవణయో శ్చృత' మితి
విశ్వః. శ్రుతిమధురేణ. శ్రవణానందకరేణ, స్వరేణ శ్రుత్యాశ్చ బ్రాహ్మ
ణసలక్షణే నాన్నితౌ, శ్రావ్యకంఠస్వరసంపన్నా విత్యర్థః. స్వరలక్షణ
ముక్తం సంగీతరత్నాకరే * 'శ్రుత్యనంతరభాషి య శ్శబ్దోఽనురణనా
త్మకః, రసా ద్రంజయతి శ్రోతృచిత్తం స స్వర ఉచ్యతే' ఇతి. విచక్షాతే

1 ఛణితీనాం, 2 లోకే.

విచక్షణౌ వివిధసరేస్థిలక్షణౌ

కుశీలవౌ కుశలవనామధారిణౌ.

౧౩

గ. ఏతౌ మునిః పరిగృహ్య ¹స్వాం కృతి మపాతయత్.

౧౪

ఇతివిచక్షణౌ - విద్వాంసౌ, 'కర్తరిబ్యు'డితి న్యాసకారః. 'అనయోః ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి చక్షుజః ఖ్యాభాదేశాభావః. వివిధాని-బహు ప్రకారాణి, సరేంద్రలక్షణాని - ఆజానుబాహుత్వాదిరాజచిహ్నాని య యోస్తా మహారాజకుమారత్వాత్ మహాభాగ్యసూచకరాజలక్షణలక్షి తా విత్యర్థః. కుశో లవ శ్చేతి నామసీ ధారయత ఇతి కుశలవనామధారి ణౌ, కుశే ర్లవైశ్చ గర్భక్షేదమార్జనా త్కుశలవా విత్యన్వర్థనంజ్ఞా విత్యర్థః. ఉక్తంచ కాలిదాసేన * 'సతౌ కుశలవోన్మృష్టగర్భక్షేదా త దాఖ్యయా, కవిః కుశలవా వేవ చకార కిల నామత' ఇతి. కుశీలవౌ గాయకౌ. కుత్సితం శీల మస్యేతి బహుప్రీహిః, కుత్సితం శీలం కుశీలం తదస్తీతి మతుభ్యా * పుషోదరాదిత్వా త్సాధుః. ఉపాగతౌ చింతా సమకాల మేవ విశిష్టగుణసంపన్నౌ, మైథిలేయా కుశలవౌ సమీపం ప్రాప్తా విత్యర్థః * అవ్యాజేపో భవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధేర్ని లక్షణ మితి భావః. అత్రోదాత్తతా నామ గుణః. తదుక్తంవిద్వానాధేన * 'శ్లామ్యై ర్విశేషణై ర్యోగో యత్ర సా స్యా దుదాత్తతే' తి * రుచిరా వృత్తం. 'చతుర్ధిహై రిహ రుచిరా జభస్వగాః' ఇతి లక్షణాత్. ౧౩. ఏతావతి. మునిర్గునసశీలో వాల్మీకిః, మునిలక్షణంతు * నిర్విత్త స్సర్వత త్వజ్ఞః కామక్రోధవివర్జితః, భ్యానస్థో నిష్క్రియో దాంతస్టుల్యమృ త్కాంచనో ముని' రితి. ఏతౌ కుశలవౌ పరిగృహ్య - శిష్యత్వేన పరి గృహ్య, స్వాం-స్వకీయాం, ని. 'సో'జ్ఞాతా వాత్మని స్వం త్రి ష్వాత్మీ యే స్వోఽస్త్రియాం ధన' ఇ త్యమరః. కృణిం శ్రీరామాయణాఖ్యం ప్రబంధం, అపాతయ దధ్యాపయానూస. * పరేర్ణ్యతాల్లుజ్ 'గతిబు' ద్ధీత్యాదినా అణి కర్తుః కర్మత్వం. ౧౪. తావతి. ఇత స్తత స్తత్ర తిత్ర ప్రదేశ ఇత్యర్థః. గాయమానౌ గానే నైవ శ్రీరామాయణం పఠంతౌ, కుశలవౌ కర్మ. పునశ్చబ్దో వాక్యాలంకారే. దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః రూపగానసంపత్తిభ్యాం సంతుష్టాంతఃకరణ స్పృహ,

తౌ పున రిత స్తతో గాయమానౌ దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః
స్వభవన మానీయ భ్రాతృభిః¹ పరివృతో నిజం చరితం గాతు
మన్వయుఁజ్జు. * తతశ్చ. ౧౫

ప. ఛందోమయీనాం నిలయస్య వాచా
మంత్రేవసంతౌ మునిపుంగవస్య,
ఏతౌ కుమారౌ రఘువీరవృత్తం
యథాక్రమం గాతు ముపాక్రమేతాం. ౧౬

స్వభవనం నిజమందిర మానీయ భ్రాతృభిః ప్రాపయ్య, భ్రాతృభిః లక్ష్మ
ణాదిభిః, పరివృతః పరివేష్టితః, నిజం చరితం స్వచరిత్రం, గాతుం గానేన
పతనం కర్తుం; అన్వయుఁజ్జు - అప్పచ్చత్, ప్రబంధ మేనం పత
మితి నియోజితవా ని త్యర్థః. ని. “ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే” త్య
మరః. తత ఇతి. * తతః అనుయోగానంతరం, చశబ్దో వక్ష్యమాణకృ
యాయాం సంబధ్యతే. ౧౫. ఛందోమయీనా మితి. ఛందోమ
యీనా మనుష్టుబాదిఛందోనిబద్ధానాం, వాచాం నిలయస్య బిద్య
ప్రపంచనిర్మాణచాతుర్యైకనికేతన స్త్య త్యర్థః. ని. ‘ఛంఃపద్యేచవే
దేచ’ ఇతివిశ్వో + ఛందశ్శబ్దాన్మయటిజీప్. మునిపుంగవస్య - ము
నిశ్రేష్ఠస్య, వాల్మీకేః అంతేవసంతౌ వంతేవాసినౌ శిష్యౌ. ఏతేన
అనుయో రఖండితవచనత్వం సూచ్యతే. ని. ‘ఛాత్రాంతేవాసినౌ శి
ష్య’ ఇత్యమరః. ఏతౌ కుమారౌ మైథిలేయా - కుశలవా, రఘువీర
వృత్తం - శ్రీరామచరితం, యథాక్రమం చూపదేశానుసారే నై
వేత్యర్థః, గాతు - గానేన పతితుం, ఉపాక్రమేతా ముపకాంతపం
తౌ, చశబ్దోఽయ మనుయోగం సముచ్చినోతి, ఏతేన ప్రశ్నానం
తర మేవ అవిలంబేన ప్రార్థగానయో రనుయో శ్రీరామస్యచా
న్యోఽన్యం దైవవశాత్స్వయ మేవోత్పన్నా వీతి రితి సూచ్యతే, ఇంద్రవ
జ్రీవేంద్రవజ్రా మిశ్రణా దుపజాతివృత్తం. * ‘స్వాదింద్రవజ్రాయదితౌజ
గౌగః’ ‘ఉవేంద్రవజ్రజతజాస్తతోగా’ అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజౌపాదౌ
యదీయావుపజాతయస్తాః’ ఇతికేదారే ణోక్తత్వాత్. ౧౬. ఉపక్రమప్ర
కార మే వాహ. అస్తీతి. జనలోచనానా మానందనందాయిషు-సమస్త

అస్తి ప్రశస్తా జనలోచనానా

మానందసందాయిషు కోసలేషు,

ఆజ్ఞానముత్సారితదానవానాం

రాజ్ఞా మయో ధ్యేతి పురీ రఘూణాం.

౧౭

తా మావస ద్దశరథ స్ఫురవందితేన

సంక్రందనేన పిహితానసంవిభాగః,

బృందారకారివిజయే సురలోకేలబ్ధ

వస్తుసమృద్ధతయా సకలజననయనానందకరే ప్వి త్యర్థః, కోసలే మాత్మ
రకోసలేషు జనపదేషు బహువచనాం తైవ దేశవిశేషస్య సంజ్ఞా, ప్రశస్తా-
ప్రఖ్యాతా, ఆజ్ఞ యైవ సముత్సారితా సరస్తా దానవా యేషాం తేషాం
చండశాసనానా మి త్యర్థః, రఘూణాం - రఘువంశోద్భవానాం, రా
జ్ఞాం - ప్రజానురంజకానాం, నృపాణాం రఘుశబ్దే యదుశబ్దవత్తదవశ్యే లక్ష
ణా, రఘుశబ్దస్య జనపదవాచిత్యాభావేన అతద్రాజత్వా ద్బహుషు
లు గసంభవాత్ (కేచిత్తు ఉత్తరకోసలానాం రఘుసంజ్ఞా మంగీకృత్య
తద్రాజత్వా దిత్వోక్తశబ్దవ ద్బహుషు లు గి త్యాహుః) రఘుసంశ్య
రాజసంబంధినీ త్యర్థః. యోధు మశక్యా అయోధ్యేతి అస్వర్థసంజ్ఞా
పురీ - రాజధానీ అస్తి. ఇంద్రవజ్రవృత్తం. లక్షణంతాత్కం * సంధా
యి ప్వి త్యపి పాతః. ఉదాత్తాలంకారః. ౧౭. తామితి. సురవంది
తేన - సురసేవ్యేన, సంక్రందనేన-ఇద్రేణ, ని. 'సంక్రందనో దుశ్చ్య
వస స్తురామా జ్యేషువాహన' ఇ త్యమరః. విహితః ఆనససంవిభాగః
యస్య సః - దత్తాధానసః, ఇంద్రస్యాపి మానసియ ఇ త్యర్థః, తథా
బృందారకారిణాం - దానవానాం, విజయే సతి - దానవేషు విజితేషు
న త్ప్రీత్యర్థః, సురలోకే - స్వర్గే, లబ్ధాని పరితోషా త్పురై ద్దీయ
మానతయా ప్రాప్తాని మందారాణాం మాలా ఏవ మాల్యాని పారిజా
తకుసుమప్రజః తేనాం మధునా పుష్పరసేన, వాసితా సురభితా, వాస
భూమిర్ని వాసస్థానంయస్య సతథోక్తః. భూలోకేషి స్వర్గసుఖానుభావక
ఇ త్యర్థః. ని. 'మధు మద్యే పుష్పరస' ఇ త్యమరః. దశరథోనామ
రాజా తా మయోధ్యా మావసత్ - అధివసతిస్త + 'ఉపాన్వధ్యాజ్ఞస'
ఇతి కర్మత్వం తత్ర వర్తమానో నిజకార్యనిర్వాహకతయా సురైః పూ

మందారమాల్యమధువాసితవాసభూమిః.

౧౮

గ. అ థాస్తి సనపత్యతయా దూయమాసమాససే పుత్రార్థం కృతు మశ్వమేధం విధాతుం మంత్రిభి సస్సహ మంత్రయమాణే దశరథేనుమంత్రః ప్రహృష్టమనా మహావీరంగ దేశసంగతావగ్ర హనిగ్రహశౌండస్య విభండకసూనో రవశ్య మృశ్యశృంగస్య ప్రసాదా త్ప్రభవో భవితా కుమారాణా మితి సనత్కుమారో

జ్యమానః చిరకాలం సామ్రాజ్యశ్రీయ మనుబభూ వే త్యర్థః, అను ప్రాసోఽలంకారః. ఎసంతితిలకావృత్తం ౧౮. అథేతి. అ థానంతర మస్తి స్తశరథే అనపత్యతయా - అపుత్రకతయా, దూయమాసం - పరి త్యమాసం, మాసనం యస్య తస్మిన్, * 'నాపుత్రస్య హి లోకోఽస్తి తం సర్వే షశివో విదు' యతి. 'అపుత్రస్య గతి ర్నాస్తీతి శ్రుతిస్త్రుతి భ్యా మితి భావః + 'దూజ్ పరితాప' ఇతి థాతోః కర్తరి శానచ్. అతవేవ పున్నమ్నో నరకా త్త్రాయంత ఇతి పుత్రా స్తదర్థం పు త్రీలాభార్థ మి త్యర్థః + అర్ధేనసహనిత్యసమాస స్సర్వలింగతాచ ప క్తవాన్. అశ్వమేధం కృతుం-అశ్వమేధయాగం విధాతుం కర్తుం, మం త్రిభి సస్సహ-సచివై సాసకం, మంత్రయమాణే విచారయమాణే సతి- తదా సుమంత్రః-కులక్రమాగతో మంత్రిప్రవరః కర్తా అంగ దేశే అంగ రాష్ట్రే, సంగతిః ప్రాప్తయోఽవగ్రహః-వృష్టిప్రతిబంధః, + అవేగ్రహో వర్షప్రతిబంధే ఇత్యప్ ప్రత్యయః. ని. 'పృష్టి ర్వర్షం తద్విహూతేఽవగ్రహోవ గ్రహాసమా' వి త్యమరః. తస్య నిగ్రహే, నివర్తనే, శౌండస్య దక్షస్య, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థ స్య త్యర్థః + సప్తమీశౌండై రితి సమాసః. విభం డకసూనోః-విభండకాఖ్య మునిపుత్రస్య, ముశ్యశృంగస్య మహాక్షే మహ ర్షి లక్షణముక్తం. ప్రసాదా దనుగ్రహతో, * ప్రభావా దితి పారేసామ ర్థ్యాత్ అవశ్యం సిశ్చితం కుమారాణాం-పుత్రాణాం, ప్రభవత్యస్మా దితి ప్రభవః కారణం + ఋదోరప్ భవితాభవివ్యతి, అనద్యతనే లుట్ దశరథ ఇతిశేషః. ఇ త్యేనం సనత్కుమారేణ పరాపరవిదా బ్రహ్మమాససపుత్రే ణోదీరితం-బ్రహ్మనభాయాం కథితం, పురావృత్తం పూర్వవృత్తాంత, వముష్టే దశరథాయ కథయామాస పూర్వ మిత్యై

దీరితం పురావృత్త మముష్మై దశరథాయ కథయామాస. ౧౯
సోఽపి సుమంత్రవచనాచ్చాంతాధి శ్చాంతాకుటుంబినం సంబం
ధిన మేనం ముని మానీయ వసిష్ఠాదిష్ట మశ్వమేధాధ్వరం సర
యూరోధసి విధాయ తత్రపుత్రీయా మిష్టిం విధివత్కర్తు మా
రభత. ౨౦. తదను హవిరాహరణాయ ¹ధరణ్యాం కృతావతర

కుసారభ్యేన బ్రహ్మసభాంగత స్సుమంత్ర స్తత్రభూలోకరాజప్రస్తావతత్ప
రై ర్దేవైః పృష్టేన సనత్కుమారేణ త్రైకాల్వవిదా కథితస్య దశరథవృ
త్తాంతస్య మనసి స్థితత్వాత్తదాసీ మేత త్వర్వం నిశేదయామా సే త్య
ర్థః. ౧౯. స ఇతి. సః-దశరథోఽపి, సుమంత్రస్య వచనా త్తథ్యవాక్యా ద్దే
తోః శాంతః- శమం గతః, ఆధిః - పుత్రాభావజాతమనోవ్యధా యస్య
స తథో క్తస్స. ని. 'పుం స్యాధి రామనీవ్యధా' ఇత్యమరః శాంతానామ
అంగ దేశాధీశ్వరస్య రోమపాదనామ్న స్తనయా తయా కుటుంబినం .
కుటుంబవంతం, శాంతాజాని మి త్యర్థః. అవగ్రహనివారణాన స్తరం పా
రితోషికతయా నిజపుత్రికాయా దత్తత్వా దితి భావః. అతవస సంబంధి
సం బంధుం రోమపాదస్య దశరథస్య చ సౌహార్దనసంబంధరూపసోదరభా
వస్య విద్యమానత్వా దితి భావః. మునిం. మనసశీలం, మునిలక్షణ ము
క్తం. ఋశ్యశృంగ మానీయ స్వయ మే వేతి శేషః. వసిష్ఠేన-నిజకుల
గురుణా, ఆదిష్ట ముపదిష్టం, వసిష్ఠాధిస్థిత మితి పాతే వసిష్ఠే నాధి
స్థితం నియమిత మశ్వమేధాధ్వరం సరయూరోధసి - సరయ్యాఖ్యనదీ
తీరే. ని. 'కూలం రోధ శ్చ తీరంచే' త్యమరః. విధాయ - విధిబోధిత
క్రమేణ కృత్వా, తత్ర సరయూరోధ స్వేవ స త్వశ్వమేధే. స హిక
ర్కణి కర్మాంతరారంభ ఇతి శాస్త్రనిషేధాత్, పుత్రాణాం నిమిత్తం
పుత్రీయా. తాం పుత్రోత్పాదనహేతు మి త్యర్థః. × పుత్రాచ్చ
చేతి ఛప్రత్యయః ఇష్టిం - యాగం, పుత్రకామేష్టిం విధివత్ విధ్య
ర్హం, యథాశాస్త్ర మి త్యర్థః × తద్వర్తా మితివతి ప్రత్యయః.
కర్తు మారభత - ఉపాకృమత. ౨౦. తద నివృత్తి. తదను-ఆరంభా
నంతరం, హవిరాహరణాయ-హవిర్భాగా నాహర్తుం, ధరణ్యాం కృతా
వతరణాః - భువం ప్ర త్యాగతాః, శతమఖిప్రముఖా - ఇంద్రాద్యా

ణా స్సర్వే, ¹గీర్వాణగణా ²శ్శతమఖప్రముఖా శ్చతుర్ముఖా
యదశముఖ ³ప్రతాపగీర్వాణ ⁴సంప్లోషణ మావేద్య తేన
సహశరణ మితి శార్ఙ్గధన్వానం మన్వానాః, ⁵నానావిధప్రస్తుతస్తుత
యః ఊరాంబురాశి మానేదుః తత్ర.

౨౧

ప. సంతాపఘ్నం సకలజగతాం శార్ఙ్గచాపాభిరామం

లక్ష్మీవిద్యుల్లసిత మతనీగుచ్ఛసచ్ఛాయకాయం,

స్సర్వే, గీర్వాణగణాః దేవగణాః, చతుర్ముఖాయ-బ్రహ్మణే, దశము
ఖస్య-రావణస్య, ప్రతాపః-కోశదండజ తేజః, ని. 'స ప్రభావః ప్రతా
ప శ్చ య తేజః కోశదండజ' మి త్యమరః. స ఏవ గీర్వాణా -
గీర్వాణునితసంతాప స్తేన య త్సంప్లోషణం దాహః × 'ప్లుష
దాహ' ఇతి ధాతో ర్ద్వితీ. త దావేద్య-విజ్ఞాప్య, తేన సహ - చతు
ర్ముఖేన సాకం, శృంగస్య వికారః శార్ఙ్గం ధను ర్యస్య తం శార్ఙ్గధన్వా
నం శ్రీమహావిష్ణుం, × ధనుషశ్చేత్యనిజాదేశః బహువ్రీహిత్యాత్,
శరణం-రక్షితారం, ని. 'శరణం గృహరక్షితో' రి త్యమరః. ఇతి
మన్వానాః-అపబుధ్యమానాః, శరణపదస్య కర్మత్వేపి నిపాతే నేతి
శబ్దే నాభిహితత్వా న్న ద్వితీయా. తిజాద్యుపసంఖ్యాన సోపలక్షణ
త్వాత్. యథాహ వామనః * 'నిపాతేనాప్యహితేకర్మణిసకర్మవిభక్తిః
పరిగణనస్యప్రాయీకత్వా' దితి నానావిధాః బహుప్రకారాః ప్రస్తుతాః
తత్కాలోచితాః స్తుతయః స్తోత్రాణి యేషాం తే తథోక్తాః. యద్వా
నానావిధం యథాతథాప్రస్తుతా ఉపకాంతాః స్తుతయో యైః తే
తథోక్తా స్సంతః ఊరాంబురాశిం - ఊరాల్లవ మానేదుః శ్రీమహా
విష్ణోః ఊరాభిశాయత్వా తత్తీరం ప్రాచు రి త్యర్థః. అంబురాశిశబ్దస్య
రూఢ్యాల్లవపరత్వా న్నాథాంతరంయోగాపేక్షయా యాధి ర్భవీయ
సీతి మీమాంసకాః. ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్విప్తస్య × 'షడ్భవిశరణ
గత్యవసాదనే' ప్వితి ధాతో ర్ద్వితీ. ౨౧. అ. అథ తీర్థిభిః శ్లోక శ్రీమహా
విష్ణుం వర్ణయతి. సంతాపఘ్న మి త్యాది. సకలజగతాం - సమస్తలో
కానాం, సంతాపం తాపత్రయజనితం గీర్వాణిజనితం చ సంజ్వరం

వై కుంతాఖ్యం మునిజనమనశ్చాతకానాం శరణ్యం

కారుణ్యపం త్రిదశపరిషత్కాలమేషుం దదర్శ. ౨౨

క్షీరాంభోధే జ్వరర మభితో దేహభాసాం ప్రరోహైః

కాలోస్త్రిలత్కువలయదశాద్వైత మాపాదయంతం,

హంతి నాశయ తీతి సంతాపఘ్న స్తం × 'హోహం తే' రితి కుత్స్వం
 శార్ల మేవ చాపం ఇద్రీధను స్తే నాభిరామం మనోజ్ఞం లక్ష్మీ రేవ
 విద్యుత్ సాదామసి తయా లసితం × కర్తరిక్తః మతిబుద్ధీ త్యాదిసూ
 తే చకారేణ వర్తమానార్థత్వాత్. అతసీవామ త్సుమాపగపర్యా
 యో వృక్షవిశేషః. ని 'అతసీ స్యా దుమా త్సుమా' ఇత్యమరః. ఆంధ్ర
 భాషాయాం 'నల్లపువ్వులుగలలగిసి' తస్యాః గుచ్ఛస్య-పుష్ప స్తబఃస్య
 సమానాచాయా కాంతి ర్యస్య తాదృశః కాయో దేహో యస్య త
 మి త్యుపమా. ని. 'చాయా త్వనాతపే కాంతా' వితి వైజయంతి ×
 'సమానస్య ఛండ' నీత్యాదిసూతే సమాన స్యేతి యోగవిభాగా
 చ్ఛాయాదిషు పరేషు సమానశబ్దస్య స భావః ఘనయో మవసశీలాః
 తవప జనా స్తేషాం మహం స్వేవ చాతకాః పక్షివిశేషాః శరణే -
 రక్షణే, సాధు శరణ్యం * 'సర్వంసహాపతితమంబునచాతకానా' మి
 త్యాదినా తేషాం తదేకశరణత్వా దితి భావః × 'తత్త్రీ సాధు' రితి
 యత్ప్రీత్యయః. అపాంసమూహః ఆపం × 'తస్యసమూహ' ఇ త్యర్థః.
 కారుణ్యం - దయైవ, ఆపం యస్య తం, అథవా కారుణ్య మేవ ఆసో
 యస్య తం కారుణ్యపం × ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః వికుం
 తవప వైకుంఠో విష్ణుః × స్వాధేన్ ప్రీత్యయః. సఖిత్యాఖ్యాయస్య
 తం కాలమేషుం-నీలాంబుదం, త్రిదశపరిషత్ - బ్రహ్మాండ్రాదిదేవస
 మాజో దదర్శ. త్రిద శ్యేత్యత్త్రీ తిస్రదశా అవస్థా బాల్యగణావసకః
 మారాణి జన్మసత్త్వచ్ఛద్ధయో వా యేషాం శేయద్వా త్రిదశపరి
 మాణ మేషా మితి × 'బహుప్రహాసంభ్యయే' ఇత్యాదినా ఉచ్య
 అశ్రోపమూహాపకయో రనుప్రాసస్య చ పరస్పర వైరపేక్ష్యా శ్శుశ్చస్త్రి.
 ఏతదాదిశ్లోకత్రయం మందాక్రాంతావృత్తం. 'మందాక్రాంతా జుఞ్ఞ
 పడగై రాఫి సతౌ తాద్దురూచే' దితి లక్షణాత్. ౨౨. క్షీ.రేతి. పునః.
 దేహభాసాం - నిజశరీరకాంతీనాం, ప్రరోహై రంకురైః, క్షీ.రాంభోధేః.

అతన్వానం భుజగశయనే కామపి డౌమగాఢే.....

నిద్రాముద్రాం నిఖిలజగతీరక్షణే జాగరూకాం. ౨౩

ప్రహ్లాదస్య వ్యసన మమితం దైత్యవర్గస్య దంభం
స్తంభం వక్షస్థల మపి రిపో ర్హ్యగపద్యేన భేత్తుం,

క్షీరసముద్రస్య, 'రూఢి ర్యోగ మపహరతీ' తిన్వాయేన యోగా ద్రూఢే
ర్బలీయస్తా దితి భావః. జఠర మభితః - మధ్యప్రదేశస్య సమంతా ది
త్యర్థః. సలిల మభిత ఇత్యపి పాఠః 'అభితఃపరిత' ఇ త్యాదినా ద్వితీయా.
కాలే - చంద్రోదయకాలే, ఉన్మీలంతి - వికసంతి, యాని కువలయ
దళాని - నీలోత్పలపత్రాణి తై రదైవిత మభేదం తత్సాదృశ్య మిత్యర్థః
అపాదయంతం - సమ్పాదయంతం, కాలగ్రహణం దళానా మస్తూనత్వ
ద్యోతనార్థం నిజదేహకాంతిచ్ఛటాభిః క్షీరార్ణవస్య నీలవర్ణతాం జన
యంత మిత్యర్థః. ఏతేన శ్రీమహావిష్ణుదివ్యశరీర స్వేంద్రనీలసాదృశ్యం
సూచ్యతే. తదుక్తం. 'క్షీరమధ్యే క్షీపేన్నీలం క్షీరంచేన్నీలతాం
ప్రజేతో, స ఇంద్రనీలో విజ్ఞేయ స్సర్వసౌఖ్యకర శ్శుభ' ఇతి రత్నశాస్త్ర
వచనాత్. అతవ వ క్షీరస్య స్వధవళిమపరిత్యాగే నాన్యనీలిమస్వీకరణో
క్తే స్తన్మణాలంకారః. 'తద్గుణ స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృ
తి' రితి లక్షణాత్. తథా డౌమవ ద్దుకూలవ ద్దారే సిత ఇత్యుపమా. ని.
'గారోఽరుణే సితేపీత' ఇతి విశ్వామరా. భుజగశయనే - కేవలవర్యం
కే, నిఖిలజగతీనాం - సకలలోకానాం, రక్షణే - పాలనే, ని. 'జగతీ వి
ప్రపే భూమ్యా' మితి విశ్వః జాగరూకాం - జాగ్రతీం, సావధానా మి
త్యర్థః జాగరూకో ఇత్యుక్తప్రత్యయః. అతవ వ కా మ వ్యనిర్వాచ్యాం -
లోకవిలక్షణత్వా దితి భావః. నిద్రాముద్రాం - యోగనిద్రావస్థాం
ఽతన్వాన మనుకుర్వాణం, తనోతే శ్చానచ్. ౨౩. అ. అథ నృసింహో
వతారం వర్ణయతి. ప్రహ్లాదస్యేతి. అమిత మపారం, ప్రహ్లాదస్య - హిరణ్య
కశిపుతనయస్య, నిజభక్తాగ్రేసరస్య, వ్యసనం - సర్పదంశనసముద్రపాత
నాది తత్పితృకృతవివదం, ని. 'వ్యసనం వివదిభ్రంశ' ఇ త్యిమరః. తథా
దైత్యవర్గస్య హిరణ్యకశిపుముఖాసురనికరస్య, దంభం మాయాడమ్బ
రం, స్తంభ మయోమయ స్తంభం చ రిపో ర్హిరణ్యకశిపో ర్విక్షస్థల మ
పురఃస్థల మపి, అపిశబ్ద స్సముచ్చయే యోగపద్యే నైకవారే నైవ సత్తు

బద్ధశ్రద్ధం పురుషవపుషా మిశ్రితే విశ్వదృష్టే
దంష్ట్రోరోచిర్విశదభవనే రంహసా సింహవేషే.

—౨౮

నారాయణాయ నళినాయతలోచనాయ

నామావశేషితమహాబలివై భవాయ

కాలక్రమే శేత్యర్థః. భేత్తుం - విదారయితుం, పురుషవపుషా - సరశశీ
రేణ మిశ్రితే - మిళితే, అతవప, విశ్వదృష్టే - అత్యాశ్చర్యతయా విశ్వ
జనాలోకితే, దంష్ట్రాణాం.దంతవిశేషాణాం, రోచిర్భిః - కాంతిభిః, విశ
దాని - శుభ్రాణిభవనాని కుక్షిస్థలోకా యస్య తస్మిన్ సింహవేషే-సిం
హాకారే రంహసా - వేగేన, బద్ధశ్రద్ధం - విహితాదరం, సరసింహ
రూపేణావతీర్ణ మిత్యర్థః. దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః. ఉక్తంచశ్రీ
భాగవతే. 'భక్తప్రతిజ్ఞాపరిపాలనాయ సర్వాత్మతా వ్యాప్తినిదర్శనాయ,
దైత్యేంద్రవత్సోదశనాయ విష్ణు స్తంభాన్నుసంహాకృతి రావిరాసీత్'
అత్ర క్రమికస్య-స్తంభాదివిదారణస్య, యాగవద్యాసంబంధేఽపి తత్సం
బంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః. ౨౮. నారాయణాయేతి. నారాయణాయ-
పరమాత్మనే, తదుక్తం * 'నారాయణః పరోవ్యక్తా దండమవ్యక్తసం
భవం' ఇతి. యద్వాసరస్యసంబంధీని నారాణి తత్త్వాని తాని అయనం
స్థానం యస్య నారాయణః తదుక్తం * 'సరా జ్ఞాతాని తత్త్వాని నారా
ణీతి విదు ర్బుధాః, తస్య తాన్యయనం పూర్వం తేన నారాయణః
స్మృత' ఇతి. అథవా నారా ఆపః అయనం యస్య తథా * 'ఆప ఏవా
ర్ణవే తస్మిన్ యత్త దస్యాయనం గతాః, నారా స్తా స్ఫుప్తికరణాః
తేన నారాయణ స్మృత' ఇతి 'ఆపోనాగాఇతిప్రోక్తాఽపోవైసరసూన
వః, తాయదస్యాయనంపూర్వం తేననారాయణస్మృత' ఇత్యాదినా,
నారా ఇ త్యజాదిత్వా త్సిద్ధం. ఆర్షోవా జీబభావః. తస్మై నారాయ
ణాయ నళినాయతలోచనాయ పుండరీకవిఖలామాయ నామ్నా -
నామమాత్రేణ అవశేషిత మవశేషవత్కృతం మహా ద్భూయిష్ఠం
బలివైభవం వైరోచనిసంప ద్యేన తస్మైవామనావతారే బలిం పాదే
నాక్రమ్య పాతాశే నిక్షిప్తవత ఇ త్యర్థః. నానా - బహుప్రకారం చ
రాచరం - స్థావరజంగమాత్మకం, జగత్. ని. 'చరాచరం స్యా జ్ఞగతి'
ఇతి విశ్వః. తస్య విధాయకో - నిర్మాతా, బ్రహ్మ తస్య జన్మదేశో -

నానాచరాచరవిధాయకజన్మదేశ

నాభీపుటాయ పురుషాయ నమః పరస్మై.

౨౫

గ. ఇతి ప్రణ మ్యాష్టితా నేతాన్ స్తుతిరవముఖరితహరిన్ముఖాన్
హరిహయప్రముఖా నఖిలా¹నమరా నరుణారుణతామరనవిలా
సచోరై ర్లోచనమరీచినంతానై రానందయ న్భగవా నరవింద
లోచనః స్ఫుట మిద మభాషత. ౨౬

జన్మస్థానం, నాభీపుటం - నాభీపద్మకోశం యస్య తస్మై పరస్మై పురుషాయ - పరమపురుషాయ, నమః + నమస్సప్తస్తీత్యా దినా చతుర్థీ, తథాచ శ్రీభాగవతే. “సతోఽస్మ్యహం త్వఖిలహేతుభూతం నారాయణం పూరుష మాద్య మవ్యయం, యన్నాభిజాతా దరవిందకోశాద్భ్రహ్మాఽఽవిరాసీ ద్యత ఏష లోకః” ఇత్యుక్తత్వాత్ వసంతతిలకావృత్తం. ౨౫. ఇతీతి. ఇ త్యుక్తప్రకారేణ ప్రణమ్య - సాష్టాంగప్రణామం కృత్వా ఉష్ణితాన్ - ఉష్ణితానం ప్రాప్తాన్, స్తుతిరవై స్తారతరస్తోత్రధ్వనిభిః, ముఖరితాని - ప్రతిధ్వనివశా న్ముఖరికృతాని, హరితాం దిశాం ముఖాని ప్రదేశా ఏవ వదనాని యేషాం తాన్ హరి హయప్రముఖా నింద్రాదీన్, ని. ‘జంభభేదీ హరిహయ’ ఇ త్యమరః. ఏతా న్సూర్యోక్తా నఖిలా నమరా నశేషసురాన్ అరుణారుణ మరుణ ప్రకారం, అత్యంతలోహిత మిత్యర్థః + ప్రకారే గుణవచనస్యేతిద్వి రాభిషః. కర్మధారయవద్భావా త్సుపో లుక్. తాదృ గ్య త్తామరసం - పద్మం, తస్య విలాసచోరైః తత్తుల్యై ర్రిత్యర్థః, మహాభాగ్యలక్షణ సంపన్న స్యాస్య రక్తాంతనయనత్వా దితి భాషః. త దుక్తం సాము ద్రికశాస్త్రే. ‘పాణిపాదతలే రక్తే నేత్రాంతౌ చ నఖా స్తథా, తాలుజిహ్వధరోష్ఠం చ నప్తరక్త స్సుఖి భవే’ దితి. లోచనమరీ చినంతానై ర్దృష్టిప్రభావరంపరాభిః, మరీచివీచీచయసంచారై ర్రిత్యపి పాతః. ఆనందయన్ - సంతోషయన్, అరవిందలోచనః - విష్ణుః, అరవిందగ్రహణం దృష్టినాం సుఖాస్మిలనత్వద్యోతనార్థం స్ఫుటం - వ్యక్తం, ఇదం - వ్యక్తం, ఇదం - వక్ష్యమాణం, అభాషత - అవోచత్. ౨౬. అసీతి. హే అమర్త్యాః - ఇంద్రాదిదేవతాః, వః -

ప. అపి కుశల మమర్త్యా స్వాగతం సాంప్రతం న

శ్వమితదనుజదంభా కిం ను దంభోళికేళి,

అపిధిషణమసీమానిర్మితా నీతిమార్గా

స్త్రిదశనగరయోగక్షేమకృత్యే త్తమంతే.

౨౭

గ. ఏవం భగవతః కుశలానుయోగపురస్సరీ మమృతాసారసరసాం

సరస్వతీం సమాకర్ణ్య సంపూర్ణమనోరథా నుమనసాం సంస

యుష్మాకం, కుశల మపి - తేమం, కిం. ని. 'కుశలం తేమ మస్త్రియా' మి త్యమరః. అపిశబ్దః ప్రశ్నే. ని. 'గర్వానముచ్చయప్రశ్నశ్చ కాసంభావనా స్వపీ' త్యమరః. తథా వః సాంప్రత మిదానీం శోభన మాగతం స్వాగతం - సుఖాగమనం కిం, భావే క్తః. దంభోళికేళి ర్వ జ్రాయుధవిలాసః, శమితో నివారితో దనుజానాం - దానవానాం, దంభః - కపటోపాయో యయా సా తథోక్తా కిం ను విధ్వస్తదానవా కి మి త్యర్థః. తథా ధిషణస్య బృహస్పతే ర్మసీషయా - బుద్ధ్యా, సిర్మితా - రచితాః, ని. 'బృహస్పతి స్సురాచార్యో గీష్పతి ర్ధిషణో గురు' రిత్యమరః. నీతిమార్గాః - నీతిశాస్త్రపద్ధతయః, త్రిదశనగర స్వామ రావత్యాః, యోగక్షేమకృత్యే - సంరక్షణకర్మణి, త్తమంతేఽపి - సమర్థా భవంతి కిం, పూర్వప దపిః ప్రశ్నే. అలబ్ధలాభో యోగః లబ్ధస్య పరిపాలనం తేమ మితి వివేకః. ని. 'యోగోఽలబ్ధస్య లాభ స్సాన్వితో తేమం లబ్ధస్య పాలన' మితి ణోశాత్ : కృత్యై ఇ త్యపి పాఠః. కృత్యై నిష్పాదనాయ. మాలిసీవృత్తమ్. ౨౭. ఏవమితి. ఏవ ము క్తప్రకారేణ కుశలానుయోగేన పురస్సరీం-కుశలప్రశ్నపూర్వికా మితి యావత్ + పురోఽగ్రతోఽగ్రేషుసర్వేరితి టచ్చు)త్యయః టితావత్ జీవ. (కుశలానుయోగపురస్సరా మితి పాఠే బహువ్రీహౌ పురస్సరశబ్దస్యోష్ సర్జనత్వా న్నజీవే). ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచ' ఇత్యమరః. అ మృతాసారోఽమృతధారాసంపాత స్తద్వ త్సరసాం రుచిరాం. ని. 'ధారా సంపాత ఆసార' ఇ త్యమరః. భగవతః : 'ఏశ్వర్యస్య సమగ్ర)స్య వీర్యస్య యశస శ్చి)యః, జ్ఞానవైరాగ్యయో శ్చాపి వృణ్ణాం భగ ఇతీరణే'త్యుక్తలక్షణషడ్వైశ్వర్యసంపన్నస్య విష్ణోః సరస్వతీం వాణీం సమాకర్ణ్య - శ్రుత్వా, సంపూర్ణమనోరథా యదర్థం వయ మాగతా

త్వం సేవరస్మై విజ్ఞాపయామాన. ౨౮. దేవ కథ మకుశల మా
విర్భవే ద్భవతా కృతావలంబానా మస్మాకం కింతు. ౨౯
ప. అస్తీ ప్రశస్తవిభవై ర్విబుధై రలంఘ్యా
లంకేతి నామ రజనీచరరాజధానీ,

స్త దేవ భగవా నపి పుష్టవా. అతోఽస్తత్కార్యం జాతప్రాయ మే
వేతి పరిపూర్ణవాంఛితా సతీ సుమనసాం సంసత్ దేవసమితిః. ని. 'సు
మనాః పుష్పమాలతోఽః స్త్రీ దేవబంధయోః పుమా' నితి వైజయం
తీ. 'సభా సమితిసంసద' ఇ త్యమరః. పరస్మై పుంసే - పరమపురుషాయ,
విష్ణవే, విజ్ఞాపయామాన - విజ్ఞాపితనతీ. ౨౮. అ. కి మితి విజ్ఞాప
యామా సేత్యత ఆహ. దేవేతి. హేదేవ-ద్యోతమాన స్వామి, భ
వతా - మహాత్మనా హేతునా, కృతావలంబానాం - యుష్మదధీనానా
మి త్యర్థః, అస్తాక మకుశల మశుభం, కథ నూవిర్భవే దుత్పద్యేత
నావిర్భవే దే వే త్యర్థః తథాపి కించి ద్విజ్ఞాపనీయ మస్తీ త్యాహ. కిం
త్వితి. యద్యపి :: 'ప్రభోః పరాశయజ్ఞవ్య దాతు ర్దాక్షిణ్యశాలినః, కిమ
ర్థ మర్థినో వాక్య మల మేవాగ్రతః స్థితి' రితిన్యాయేన త్వాం శరణం
గత్వా పురతోఽవస్థాన మే వాస్తత్కార్యసాధకం తథా ప్యార్థ్యతి
శయేన కించి దుచ్యత ఇతి భావః. ౨౯. అస్తీతి. ప్రశస్తవిభవైః -
ప్రఖ్యాతనస్తుసంపద్భి రుపలక్షితా, విబుధై రలంఘ్యా - లంఘితు మశ
క్యా, దేవానా మ శ్యసాధ్యేత్యర్థః. మూణిక్యమందీరభువాం - మణిమ
యగృహప్రభవానాం, + తృతీయాదిషు భాషితపుంస్క మితి పుంస
ద్భావా దువజాదేశః, మహానాం తేజసాం, ని. 'తేజో ధామ మహా
విభేత్యమరః. ప్రరోహై రంకురై స్తేజసాం భానుశీతభానుకృశానుయా
ఘాణాం ధామ్నాం త్రియామదినే - అహ్ని, యో దీప స్తస్య దశా
మవస్థాం, నిస్తేజస్కతా మి త్యర్థః. ని. 'దశావర్తా వవస్థాయా' మితి
విశ్వః. దిశంతీ-దదానా, అతా'నంబంధేఽపి సంబన్ధరూపాతిశ యోక్తిః.
లంకేతినామ - లంకేతీప్రసిద్ధా, లంకానామ్నా ప్రసి ద్ధేత్యర్థః రజనీచ
రాణాం - రాక్షసానాం, రాజధానీ నగరీ - ప్రధాననగరీ, అస్తీ. రా
జానో ధీయం తేఽస్యా మితి రాజధానీ*కరణాధికరణయో క్షే'త్యధి
కరణార్థేల్లుట్. పతదాదిశ్లోక చతుష్టయం పసంతతిలంకావృత్తమ్* ప్రశ

మాణిక్యమందరభువాం మహాసాం ప్రరోహై

స్తేజస్త్రుయాయ దినదీపదశాం దిశంతీ.

30

ఏనాం పురాణనగరీం నగరీతిసాలాం

సాలాభిరామభుజనిర్జితయక్షరాజః,

హేలాభిభూతజగతాం రజనీచరాణాం

రాజా చిరా దవతి రావణనామధేయః.

31

యద్బాహురాహురసనాయితశస్త్రధారా

దిక్పాలకీర్తిమయచంద్రీమసం ¹గ్రసంతే,

స్తః విభవః యేషాం తై రితి విబుధవిశేషణత్వేన 'మాణిక్యమందరభువా' మితి స్వతంత్రీ త్వేన వ్యాఖ్యాంతరం. 30. ఏనామితి. సాలాస్స ర్జవృక్షా స్తద్వదభిరామై రాయతత్వాదిగుణసంపన్నత్వా త్తత్తుల్యైః, భుజై ర్వింశతీసంఖ్యాకనిజబాహుభిః నిర్జితో యక్షరాజః కుబేరో యేన స తథోక్తః. నిర్జితరాజరాజిత్యపిపాఠః. ని. 'సాలేతుసర్జకార్యాశ్వశర్ణకా' ఇత్యమరః. విశ్రవసోఽవత్యంరావణః + తస్యావత్యమిత్యణ్. 'విశ్రవసోవిశ్రవణరవణా' వితిప్రకృతేఃరవణాదేశః. పౌరాణికాస్తు రావయతీతి రావణ ఇతి వ్యుత్పదయంతి. తదుక్తముత్తరశ్రీరామాయణే * యస్మాల్లోకత్రయం చైత ద్రావితం భయమాగతం, తస్మాత్త్వం రావణో నామనామ్నావీర భవిష్యసీతి + రాతేర్ణ్యంతా త్కర్తరిల్లుట. రావణ ఇతి నామధేయం యస్య స తథోక్తః. హేలయా-విలాసేన, అవజ్ఞయావా, అభిభూతాని-తిరస్కృతాని, జగంతి యై స్తేషాం. ని. 'హేలావజ్ఞావిలాసయో' రితి విశ్వః. రజనీచరాణాం రాజా-చక్రవర్తి, నగస్య-పర్యతస్యేవ రీతి రాకృతి ర్యస్య స తథాభూత స్సాంఘికాఠో యస్యాస్తాం గిరిదుర్గప్రాయప్రకారావృతత్వా దతిదుర్గమా మిత్యర్థః. ని. 'ప్రాశారో పరణ స్సాల' ఇ త్యమరః ఏనాం-పూర్వోక్తాం లంకానామ్నా ప్రసిద్ధాం, పురాణనగరీం-పురాతనపురీం, చిరా చ్చిరకాలమారభ్య, * విభక్తిప్రీతిరూపకమవ్యయం అవతి-రక్షతి. అనుప్రసః. 31. అ. అథ ద్వాభ్యాం తన్నహిమాసం వర్ణయతి. యదిత్యాది. యస్య రావణస్య బాహవో వింశతీసంఖ్యాకా భుజా స్తవీవ రాహవో విధుంతుదా

1 తద్వైర్విణాం రణముఖే శరణప్రదాయా
 నై వాస్తి కశ్చి దము మంతక మంతరేణ.
 అంభోజసంభవ మముం బహుభి స్తపోభి
 రారాధయ స్వర మవాప పరైర్దురాపం,

39

స్తేషాం రసనాయితాః-రసనావ దాచరితాః, శత్రుధారా-ఆయుధానాం
 శ్రేణయః తీక్షణభాగా వా, 'రసనాయితే' త్యత్ర × ఆచారకృతజంతా
 త్కర్తరి క్తః. దిక్పాలానా మింద్రాదిదిగీశ్వరాణాం, కీర్తిమయో-య
 శోయాపః, × తాద్రూప్యే మయట్. య శ్చంద్రిమా శ్చంద్రిః. ని.
 'హిమాంశు శ్చంద్రిమా శ్చంద్రి' ఇత్యమరః. తం గ్రీసం తే-గిలన్తి, రణ
 కోవిదోఽయం రావణః నిజబాహుబలేన దిక్పాలాన్నిర్జిత్వ తత్కీర్తిం
 లుంప తీత్యర్థః. ఏకస్య చంద్రిమసః, అనేకరాహుసమ్మర్దేకిమవస్థాం
 తరం వక్తవ్య మితి భావః. తథా తస్య వైర్విణాం-శత్రూణాం, రణ
 ముఖే-రణాగ్రే, అము మేన మితి హస్తేన నిర్దేశః. అంతకమంతరేణ
 యమం వినా, + 'అంతరాంతరేణ యుక్త' ఇతి ద్వితీయా. కశ్చి
 త్కోపి దేవః శరణప్రదాయా-రక్షణతత్పర ఇత్యర్థః. నాస్త్వైవ అన్య
 వ్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః. రణపరాయణా నైర్విణో విజిత్య యమ
 ఙ్మయం నయ తీత్యర్థః. రసనాయితేత్యత్ర ఇవశబ్దలోపాల్లప్తోపమా.
 సా చోక్తరూపకేణ సంకీర్త్యతే. 39. అ. ఏతాదృశసామర్థ్యం
 రావణస్య కుత ఆయాతమి త్యత ఆహ. అంభోజేతి. ఉపకాంతత్వా
 దుత్తరత్ర తచ్ఛబ్దస్య విద్యమానత్వా చ్చాత్ర యచ్ఛ బ్దోఽధ్యాహ
 ర్తవ్యః. యః రజనీచరచక్రవర్తి-రాక్షససార్వభౌమోగావణః, బహు
 భి రనేకై స్తపోభిః పంచాగ్నిమధ్యే ఏకపాదావస్థానాదిరూపోగ్రతపశ్చ
 థ్యాభిః అము మితి పురోవర్తినీర్దేశః. అమోఽంభోజసంభవం - బ్రహ్మణం
 ఆరాధయన్-సంభావయన్, పరైర్దురాపం-దుర్లభ మనన్యసాధారణ
 మి త్యర్థః + ఈషద్దుస్సుప్త్యాత్మాదినాఖిప్త్యయః. వరం సురాసు
 రావధ్యత్వరూప మవాప. పాప, పూర్వ మితి శేషః. తస్మా త్కార
 ణా దశేషభవన మశేషలోకా నిత్యర్థః, నిజశాసనస్య-నిజాజ్ఞాయాః,
 లక్ష్మీకరోతి విషయకరోతి, చండశాస నోఽయం నిజశాసనే నై వాశే

తస్మా¹ త్సమస్తభువనం నిజశాసనస్య

లక్ష్మీకరోతి రజనీచరచక్రవర్తి.

33

గ. తేన వయం పరాధీనా ఇన భవామః. 33. తథాహి. సోయం
కదాచన క్రీడాధరాధర మధిరుహ్య సావరోధవధూజన శ్చర
ణాభ్యాం సంచరేతచే దాగమిష్య త్యాగ ఇత్యనావిష్కృతా

వభువనాని శాస్త్రీత్యర్థః + ఆభూతతద్భావేచ్ఛిః. 'అస్యచ్ఛా' వితి దీర్ఘః.

33. తతః కి మిత్యత ఆహ తేనేతి. తేన రావణేన వయం పరాధీనాః -
పరతంత్రాః, తత్సామికా ఇ వే త్యర్థః. భవామః ఇదానీ మితి
శేషః, వస్తుత స్తు భవత్పరతంత్రా ఏ వే తివశబ్దార్థః. ని. 'పరతంత్రః
పరాధీనః పరవాన్నాథవా న పీ' త్యమరః. పరాజితాః పరాధీనా ఏ
వేతి పాఠాంతరం. 33. అ. పరాధీనత్వమేవప్రతిపాదయతి. తథా
హిత్యాదినా. సోఽయ మితి. సోఽయం రావణః కదాచన - కస్మిం శ్చి
త్సమయే, అవరోధవధ్వ ఏవ జన స్తేన సహ సావరోధవధూజనః -
అంతఃపుర స్త్రీజనసహచర సున్ని త్యర్థః. ని. 'శుద్ధాంత శ్చావరోధ
శ్చే' త్యమరః + 'తేనసహేతి తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః
'వోపసర్జన' స్వేతి సహశబ్దస్యసత్వం. క్రీడాధరాధరం-క్రీడాశైలం,
దివావిహారదేశ మి త్యర్థః. తదుక్తంభావప్రకాశే * 'సరితః పులినం
వేలా కాంతారామభూధరాః, లతాగృహాణి చిత్రాణి శిశువ్యా
కేసలయాంచితా, దివా విహారదేశా సుస్య' రితి. ఆరు హ్యధిష్ఠాయ;
చరణాభ్యాం యానం విహాయ, పాదాభ్యా మేవ సంచరేత చేత్,
విహరేత యది 'సమస్తప్రతీయాయుక్తా' దితి తక్. ఆగ శ్చరణతల
సంతాపాత్పాదనరూ పోఽపరాధః. ని. 'ఆగోఽపరాధో మంతు'
శ్చే త్యమరః. ఆగమిష్యతి సమాపతేత్. తథా సతి దండనంకుర్యా
దితి భావః ఇతిమత్వేతి శేషః. ఇతి నైవ గమ్యమానార్థ త్వాదప్రయో
గః 'ప్రయోగే పానదుక్త్య' మిత్యాలుంకారికాః. అనావిష్కృతాతపః -
అప్రకటికృతద్యోతః. ని. 'ప్రకాశోద్యోత ఆతప' ఇ త్యమరః. భగవాన్ -
పూజ్యః. అథవా విశ్వరూపిషడ్గుణసంపన్నః, మూర్తిత్రయమయత్వా
దితి భావః. సహస్రం భావవో మరీచయో యస్య సహస్రభాను సూన్

తపో భయేన భగవాంత్సహస్రభాను రపి సంకుచితభాను రేవ
తత్సానూని నూనం ¹సమాశ్రయతే. 37. ఏష మృగాంకోఽపి
మృగయాయాసపరిశ్రాంతివిశ్రాంత్యై ససంభ్రమం సమజ్జనపరి
వృతే మజ్జనగృహభిముఖే ²దశ ముఖే తత్రత్యవిచిత్రతరశాతకుం

ర్యోఽపి సంకుచితభాను రుపసంహృతమరీచి రేవ సఖ. ని. 'భానుః క
రోమరీచి స్త్రీ' ఘంసయోద్ధీధితి స్త్రీయా' మిత్యమరః. తస్య క్షీడాధరా
ధరస్య సానూని - ప్రస్థా, అధఃప్రదేశా నిత్యన్ధః. ని. 'స్నుఃప్రస్థ స్సా
ను రస్త్రీయా' మిత్యమరః. సమాశ్రయతే - సాధ్వసవశా త్తత్ర నిలీ
య వస తీత్యన్ధః; లోకత్రయప్రకాశక స్వాపి భగవతః కిరణమాలినః
ఈదృశ్యన స్థేతి మహాత్కృష్ట మాయాత మితి భావః. నూన మితి నిశ్చ
యేన తూత్ప్రేక్షాయాం. అత ఏవ సహస్రభానో స్సానుసమాశ్రయణా
సంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాత్ అసంబంధేఽపి సంబంధరూపాతి
శయోక్తిః. ఏవ ముత్తరత్ర గద్యత్ర యేఽవ్యతిశయోక్త్యనుప్రాసాపూ
హ్య (చరణై) రితి బహువిచనాంతపాఠస్సాధుః, నారదీయ సంహితా
యాం జైమినిరామాయణే ద్వాదశేధ్యాయే * 'ఇత్యుక్తా మునినా తేన
దుఃఖహర్ష సమన్వితా, అచిరే చైవ కాలేన నుషువే పుత్ర మద్భుతం.
దశాస్యం వింశతిభుజం భిన్నాంజనచ మోపమం, పాదై శ్చతుర్భి రత్యు
గ్రం తామ్రోష్ణం తామ్రీమూర్ధజం' ఇతి. రఘువంశే ద్వాదశేనర్గే-౮౮
'భుజమూర్ధోరుబాహుశ్చా ద్యోఽపి ధనదానుజః' ఇత్యాదిభిః పాద
చతుష్టయ ప్రతిపాదనాత్. 'దశాస్యోవింశతిభుజశ్చతుష్పాన్మానమంది
రం' ఇత్యభిధానరత్నమూలోక్తేశ్చ. 37. అ. ఏవం సూర్యావస్థా ము
క్త్యా సమ్ప్రీతి చంద్రావస్థాం నివేదయతి. ఏష ఇతి. ఏష మృగాంకశ్చం
ద్రోఽపి, సకలలోకాశాస్యోదయతమూ శ్లాఘ్యై పీతి భావః. మృగ
యా-ఆఖేటః, ని. 'ఆఖేటో మృగయా స్త్రీయా' మిత్యమరః. తత్ర త
యావా ఆయాసః ఘోర స్తేన యా పరిశ్రాంతిః- స్వేదాతిరేకానుభవరూ
పః పరిశ్రమః స్త్రీయాం క్షీ. తస్యాః విశ్రాంత్యై విశ్రమార్థం, తదప
నోద్ధాత్త మిత్యన్ధః. * శ్రమః ఘోరోద్ధ్వరత్యాదే ర్జాత స్వేదాతిభూమి
కృదితి లక్షణాత్, ససంభ్రమం - ససాధ్వసం, సత్వరం యథా భవతి

భస్తంభాగ్రప్రత్యగ్రప్రత్యుప్తస్ఫటికశిలాసాలభంజికాపుంజకరత
లకలితనిజోపలమయకలశముఖాదచ్చాచ్చా¹మవిచ్చిన్నధా
రామంబుధారాం నిజకరాభిమర్శాదాపదయత్ తస్యప్రసా

తథా నమద్భిర్నమస్కుర్వాణైర్జనైః పరివృతే - పరివేష్టితే, దశము
ఖే-రావణే, మజ్జనగృహాభిముఖే స్నానగృహమండపాన్ముఖే సతి, తత్ర
మజ్జనగృహే భవాస్తత్రత్యాః అవ్యయాత్త్యవ్ విచిత్రతరా-అత్యం
తాశ్చర్యకరాశ్చ, యేశాతకుంభస్తంభాః - హిరణ్మయగృహాధారదా
రువిశేషాః, ని. 'హిరణ్యం హేమ హాటకం' 'తపనీయంశాతకుంభ'
మిత్యమరః. తేషామగ్రేషు - ఉపరిప్రదేశేషు, ప్రత్యగ్రం నూతనం
యథా తథా అత్ర ప్రత్యగ్రగ్రహణం అవిలంబేన నివృద్ధద్యోతనార్థం,
ప్రత్యుప్తః - కీలితః, యః స్ఫటికశిలాసాలభంజికాపుంజః - చంద్రకాం
తమణిప్రతిశ్రేణిః తస్య కరతలేషు కలితాస్సంఘటితాః నిజోపలమయాః
చంద్రకాంతమణివికారాశ్చ యే కలశాః-కుంభాః, తేషాం ముఖాత్ -
ముఖాకారవివరేభ్య ఇత్యర్థః. ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా' వితివిశ్వః
వికారార్థేమయత్. అచ్చాచ్చామచ్చప్రకారా మత్యంతనిర్మలా మి
త్యర్థః 'ప్రకారే గుణవచనస్య' తి ద్వీర్భావః. కర్మధారయవ ద్భా
వాత్సుపోలుక్. అవిచ్చిన్నధారా మఖండితనంపాతాం, ని.
'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః. అంబుధారాం - సలిలధారాం,
నిజకరాభిమర్శాత్ - స్వకీయకిరణసంపర్కాత్, 'కరనికరే' త్యపి
పాఠః ఆపదయ న్నుత్పాదయత్ - తస్య రావణస్య ప్రసాదపిశు
నానా మనుగ్రహసూచకానాం. ని. 'కర్ణేజప స్ఫూచక స్నాన్య త్పిశునో
'దుర్జనః ఖిల' ఇత్యమరః + 'శుఃపూజాయా' మితి గణవ్యాఖ్యానే.
అత ఏవ 'శుఃపూజాయా' మితి శ్వశుర ఇతి శోభనాః నాసీరాః అగ్రే
సరాః యస్య తేన శునాసీరేణ - పురందరేణ, చిరకాంక్షితానాం -
చిరకాల మారభ్య అభిలషితానాం న తు ప్రాప్తానామితి భావః. ఏతే
నాత్యంతదుర్లభత్వం సూచ్యతే. ని. 'వృద్ధశ్రీనా శ్శునాసీర' ఇత్యమ
రః. వింశతివిధవీక్షణానాం - వింశతినంఖ్యాకకరుణాకటాక్షువీక్షణానాం
న తు కియతా మే వేతి భావః. తథాపి క్షణమాత్రం అల్పకాల మేవ,

1. అవిచ్చిన్నపాతాంబుధారాం.

దపిశునానాం శునాసీరచిరకాంక్షి తానాం¹ వింశతివిధపీక్షణానాం
క్షణమాత్రంపాత్రంభవతి. 3౬. తేన పులస్త్యనందనేన² సంక్రం
దననందనవనా త్వమందిరోద్వానవన మాసీతస్య మందారప్ర
ముఖబృందారక తరుబృందస్య బందీకృతసురసుందరీనయనేందీ
వరద్యంద్వాత్తత్కరారవిందకలితకనకకలశా చ్చ మందోష్ణం

పాత్రం - యోగ్యో భవతి' ని. 'మాత్రం కాశ్చేన్నైవవధారణే,
యోగ్యభాజనయోఃపాత్ర' మితి చామరః. (త్రిషుపాత్రీ)త్యాద్యమరవ
చనాత్పాత్రశబ్దస్య త్రిలింగ త్వేపి దుశ్చ్యవనాదివ న్నపుంసకాతిరిక్తలిం
గే ప్రయోగో నాస్తీత్యభియుక్తవాదః) శునాసీరచిరకాంక్షి తానా మి
త్యనేన పాకశాసనస్యకారాగృహప్రవేశనదుశ్ఖం బ్రహ్మవాక్యేన తద్వి
మోచనం చ సూచితం భవతి. 3౬

లథ మారుతావస్థాం విజ్ఞాపయతి. తేనేతి. పులస్త్యనందనేన-
విశ్రవసఃపుత్రేణ, తేన రావణేన, సంక్రందననందనవనా దిందో)ద్వా
నాత్, ఉద్భృత్యేతిశేషః. స్వమందిరోద్వానవనం నిజగృహారామ మా
సీతస్య - ప్రాసీతస్య నిజాశోశవనికాయాం ప్రత్యారోపిత స్త్యేత్యర్థః.
తథా బందీకృతాః - ఉపగ్రహీకృతాః, కారాగృహానిషీష్టా ఇ త్యర్థః.
ని. 'ప్రగ్రహణోపగ్రహా బంద్యా' మి త్యమరః. తాసాం సురసుందరీ
ణాం - దేవతాస్త్రీణాం, నయనేందీవరద్యంద్వా న్నేతో)త్పలయుగ
ళాత్ కరారవిందేషు - తాసా మేవ హస్తపద్మేషు, కలితో యః
కనకకలశో - హిరణ్మయవారికుంభః, తస్మా చ్చ :: ఉభయత్రాపి
జాతా వేకవచనం సయనారవిందద్యంద్వేభ్యః కనకకల శేభ్య శ్చేత్యర్థః.
తాసా మారామతరుమూలసేకవ్యాపారే నియోజితత్వా దితి భావః.
మందోష్ణ మిషదుష్ణం యథా తథా స్వందమానైః - (ప్రస)వద్భి
రంబుభి ర్భాష్యదకైః కలశోదకై శ్చేత్యర్థః. కలశోదకానాం శీతల
త్వేపి శోకాసలసంతప్తబాష్యదకమిశ్రిణా న్మందోష్ణ మి త్యుక్తమి
త్యవగంతవ్యం. జంబాలవంతి కృతాని జంబాలితాని పంకిలీకృతా నీ
త్యర్థః + తత్కరో తీతి ణిచి ఇష్టవద్భావా ట్టలోపే ణ్యంతా త్కర్మ
ణి క్తః. తాదృశా న్యాలవాలతలాని జలాధారమూలవలయప్రదేశా

1 వింశతిపీక్షణానాం. 2 సంక్రందననందనాత్. 3 ద్యంద్వాచ్చకరారవింద.

¹స్యందమానై రంబుభి ర్జంబాలితాలవాలతలస్య పచేలిమానా మపి కుసుమానాంపతనభయమాశంకమానాఃపవమానా ²స్సం తతం పరిస్పందితు మపి ప్రభవో న భవంతి. 32. ఏతేఽపిపావకా రూఢిశంకావహం హుతవహాఖ్యాం వహంత స్తద్గ్రహే గార్వా

యస్య తస్య. ని. 'నిషద్వర స్తు జంబాల' ఇతి, 'న్యాయాలవాల మా వాల' మితి చామరః. మందారప్రముఖబృందారకతరుబృందస్య - పారి జాతాదిసురతరునికరస్య, సంబంధినాం స్వయం మేవ పచ్యంత ఇతి పచే లిమాని - పతనోన్ముఖా నీ త్యర్థః + 'కర్మకర్తరి కేళిమర ఉపసం ఖ్యాన' మితి కేళిమర్పిత్యయః. తాదృశానా మపి కుసుమానాం పతనభయ మాశంకమానా అధఃపాత ముత్పేక్షమాణాః, తథా సతి కుసుమానాం పంకలేపే మహాపరాధేన నిగృష్టాయా దితి భావః. పవ మానాః - మరుతః - పరిస్పందితుం-చలితు మపి, కిముత యగ్నేచ్ఛం విహర్తు మితి భావః ప్రభవః సమర్థా న భవంతి. అథ అగ్న్యవస్థానివేద యతి, ఏత ఇతి. గార్వా పత్యః - పురోగోఽగ్రేసరో యేషాం తే త ధోక్తాః, ఏతే పరిదృశ్యమానాః పావకాః గార్వా పత్యాహవనీయ దక్షిణాస్వాహార్యావసధ్యాదిరూపా అగ్నయోఽపి రూఢి రశ్వకర్ణా దివదవయవార్థాభావేన సముదాయప్రసిద్ధిః, త దుక్త మాచారైః * 'అన త్వవయవాధేషు యోఽన్యత్రాధే ప్రయుజ్యతే, తత్రానన్యగతి త్వేన సముదాయః ప్రసిద్ధ్య తీతి. తచ్ఛంకావహం. తద్గోచరబుద్ధిజన సిం, హుతవహాఖ్యాం-హుతవహాభిధానం, వహంత స్సంతః పూర్వం హుతం యజమానై ర్హూయమాసం హవి ర్వహం తీతి హుతవహా ఇ తి. యోగసిద్ధేర్వాఖ్యాతా మే వేదాసిం లోకవిద్విష్టకర్మణా-రావ ణేన అధ్వరాణాం విధ్వంసితత్వా ద్భవిషా మలాభేన తాదృ క్షంక్రా వహం దధానా ఇ త్యర్థః, తద్గ్రహే-రావణమందిరే, పౌరోగవధు రాం. మహానసాధ్యతాధికారం, దధతే-ధారయంతే. ని. 'సమాశౌ రసవత్వాం తు పాకస్థానమహానసే, పౌరోగవ స్తదధ్యక్ష' ఇ త్యమరః. అ. సర్వజ్ఞస్య భగవతః పురస్తా త్కి మవస్థాంతరం విజ్ఞాపనీయ మితి నిగమయతి. కిం బహునేత్యాదినా. బహుభిః-కాలయాపనకరై ర్వా

పత్య¹పురోగాః ²పూరోగవధురాం ³దధతే. 30. స ఏష ⁴మాన
వా ⁵దవమానస మాగమిష్య తీత్యమన్వాస స్తదితరై రవధ్య
త్వం చతురాననవరా ల్లబ్ధ్వా సముద్ధత స్సంప్రతి సంప్రహారస
మాకాంతదిగంతదంతావళదంతకుంతప్రణిణస్థపుటితవక్షస్థలః
స్థలకమలిసీం వనవారణ ఇవ రావణ స్త్రిలోకీ మభిభవన్ భవదీ

కై రల మి త్యర్థః. 30. అ. కిం తు వ క్షవ్యాంశ మేవ విజ్ఞాప
యామ ఇ త్యాహ. స ఇతి. స ఏష రావణః మానవా స్మనుష్యేభ్య
ఇ త్యర్థః. అజాతావేకవచనం, అవమానస మవజ్ఞా పరిభవ ఇతి యావ
త్. ని. 'రీడాఽవమాననాఽవజ్ఞాఽవహేళన' మి త్యమరః. ఆగమిష్యతి
సమాపతే ది త్యేవ మమన్వానోఽనవబుధ్యమానః తేషాం తృణప్రాయ
త్వా దితి భావః. తదితరై స్సురాసురాదిభి రవధ్యత్వ మహింస్యత్వం
చతురాననవరా ల్లబ్ధ్వా - ప్రాప్య, అత ఏవ, సముద్ధతో దర్శోద్రిక్త
స్సౌ, సంప్రతీదాసీం, సంప్రహ్రియ తేన నేతి సంప్రహరో యుద్ధం.
ని. 'సంప్రహారాభిసంపాతకలిసంస్ఫోటసంయుగా' ఇతి యుద్ధపర్యాయే
ష్యమరః. తత్ర సమాక్రాంతా స్సమవరుద్ధా యే దిగంతదంతావళా -
విరావతాది దిగ్గజాః, తేషాం దంతా రదనా ఏవ కుంతాః ప్రిసా స్తై
ర్యాని వ్రణాని-క్షతాని, తైర్జాతాయే కణా శ్శుష్కప్రణగ్రంథయః +
'తృతీయాతత్కృతే' త్యాదినా సమాసః. తైః స్థపుటితం-నిమోన్నతీ
కృతం, వక్షస్థల మురస్థలం, యస్య స తథోక్త స్సౌ అత ఏవ వనవా
రణో - వనగజః, వనగ్రహణం నిరర్గళత్వ ద్యోతనార్థం స్థలకమలిసీం-
స్థలప్రరూఢపద్మీనీ మివ, త్రయాణాం లోకానాం సమాహార స్త్రిలోకీ
'తదితార్థోత్తరపదసమాహారే' చేతి సమాసః. 'సంఖ్యాపూర్వో ద్వి
గు రితి ద్విగుసంజ్ఞా' అకారాంతోత్తరపదో ద్విగు స్త్రియా మిష్యత
ఇతి స్త్రీత్వం. 'ద్విగో' రితి జీప్ 'ద్విగు రేకవచన' మితి ఏకవచనం
తాం జగత్ప్రియా మభిభవన్ ఆక్రామ స్పీడయ ని త్యర్థః, అస్మాక్
భవదీయాః తావకీనాః, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థస్య భవతో సంబంధిన
ఇ త్యర్థః ఇతి, అత్ర నివా తేనాభిధానా న్న ద్వితీయా. జాతు-కదాచి

1 పురస్సరాః. 2 పూరోగపింధరం. 3 దధతి. 4 మానుషాత్. 5 అవమానః.
6. భవదీయానిత్యస్తాక్.

యా ఇ త్యస్తా న్న జాతు కిం చి దపి జానా తీతి. 3౯. అథ
భగవానాకర్ణ్య గీర్వాణగణవాణీం. ౪౦

ప. ఇంద్రసీలాచలోదంచ చ్చంద్రికాధవళస్త్రితః,
వాచ మూచే ¹సుధాధారామధురాం మధుసూదనః. ౪౦

గ. భవతా²మపరాధవిధాయిన స్తస్య యాతుధానస్య నిధన మధు

దపి, కించిదీషదపి, న జానాతి, సకలలోకకంటకేన దర్పాంధేన రావణేన
త్వస్మహిమైవ సజ్జాయతే అస్మాకం తు కా క థేతి భావః, ఇతి విజ్ఞాపయా
మానేతిపూర్వేణ సమ్బంధః. 3౯. తతఃకిమతః. అథేతి. అథ-విజ్ఞాప
నానంతరం, భగవా నిష్ఠ్యుః, భగవచ్ఛబ్దో వ్యాఖ్యాతః; గీర్వాణగణ
స్యేంద్రాదిసురసంఘస్య వాణీం-వాచ, మాకర్ణ్య-శ్రుత్వా. ౪౦. కి
మకరో దిత్వత ఆహ. ఇంద్రసీ లేతి. మధుం సూదయ తీతి మధుసూ
దనో విష్ణుః + కర్తరిల్లుః, అత్ర మధుగ్రహణం మధ్వాదిమహాదైత్యసం
హర్తు రస్య కియా రావణవధ ఇతి ద్యోతయితు మి త్యనగంతవ్యం.
ఇంద్రసీలాచలః, ఇంద్రసీలపర్వతః, ఇంద్రసీలలతా ముక్తం. తతోదం
చంతీ-ఉల్లసంతీ, యాచంద్రికా-కౌముదీ, తద్వ ద్ధవళం-శుభ్రం, స్మితం
యస్య స్థితపూర్వాభిభాషితాత్ కృతమందహాస స్సౌ యద్వా దుర్మ
దాంధోయం రాక్షసభావా ద్దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనదక్షం, మాం
జ్ఞాతుం న శక్నోతీతిసావహేళనమందహాస స్స ని త్యర్థః. అత్ర మధు
సూదనస్య ఇంద్రసీలపద్మశాంగత్వా ధానస్య చ శుభ్రత్వేన కవినమయ
సిద్ధత్వా దియముపమా, సుధాధారా-అమృతస్యందః. తద్వ స్మధు
రాం-మాధుర్య గుణయుక్తం, * 'మధురం రసవద్వాచి న్వాదు స్యపి
మధుస్మృతి, యేన మాద్యంతి విబుధాః మధు నేవ మధువ్రతా' ఇతి
వచనాత్. వాచమూచే-ఉక్తవాః, శ్లోకాఖ్య మేత దానుష్టుభం
వృత్తం లక్షణం తాత్తం. ఇత్యే ముత్తర త్రాపి ద్విప్రవ్యం. ౪౦

అ. వాచ మేవ వివృణోతి. భవతా మితి. హే దేవా ఇ త్య
ధ్యాహర్తవ్యం భవతాం-యుష్మాకం, అపరాధవిధాయినః. ఉక్తరీత్యా
అవకర్తు స్తస్య పూర్వోక్తస్య యాతుధానస్య రాక్షసస్య - రావణస్య,

1 సుధాధారాం. 2 అపరాధవిధాయినో యాతుధానస్య తస్య.

నైవ విధాతుం శక్యం. కింతు. ౪౨. సరసిజాననశాసన మప్య
మోఘీకుర్వ స్మర్వీతలే పుత్రీయత స్సత్రామమిత్రస్య దశర
థస్య మనోరథ మపి పూరయితు మాదృతమానుషవేష స్స
న్నహ మేవ తం ¹హనిష్యా మితి ²వ్యాహృ త్యాంతరథాత్.
౪౩. తత స్సా పరిష దనిమిషాణా మున్తిషిత ³హర్షా హృషీ
కేశాజేశా త్ప్రశమితదుర్దశాని నిర్దశా న నా ని చతుర్దశ

ని. 'యాతుధానః పుణ్యజన' ఇతి రక్షణపర్యాయే వ్యమరః. నిధనం -
వినాశః, అధునైవ ఇదానీమేవ, విధాతుంకర్తుం, శక్యం - యుక్తం
(నిధన మితి ద్వివీధియాంతం విధానే కర్మతయాఽన్వేతి 'సలోకే' త్యా
దినా న వస్తీ - విధాతు మితి తుమభావే, 'అప్యయశృతోభావే'
ఇత్యుక్తేః విధాతుం విధానం శక్యం సాధ్య మిత్యర్థః). ౪౨

అ, తర్హి దానీమేవ క్రియతా మిత్యాశంక్య తత్రాసుపపత్తిమా
హ. సరసిజేతి. కింతు సరసిజాననస్య-బ్రహ్మణః, శాసనం-సురాసురావ
ధ్యత్వరూపాజ్ఞాపచన మపి, ని. 'శాసనం రాజదత్తోర్వీలేఖాజ్ఞా శాస్త్ర
శాస్త్రీప్తి' తి విశ్వః. అమోఘీకుర్వ-బ్రహ్మవర స్వాన్యథాకరణా
నాచిత్యా దితి భావః + 'అభూతతద్భావేచ్ఛి'. 'అప్య చ్చా' వితి
దీర్ఘః, తథా ఉర్వీతలే - భూమండలే, పుత్రా నాత్మన ఇచ్చ తీతి
పుత్రీయ + 'సుప ఆత్మనః క్య'జతి క్యచ్, 'సుపోధాత్వి' త్యాదినా
సుబ్లుకి, 'క్యచిచ్' తి దీర్ఘః తస్య పుత్రార్థిన ఇత్యర్థః. సుత్రామ
మిత్రీ స్వేంద్రీసఖస్య, దైత్యవినాశనాఖంశితవైభవాభ్యాం తత్సుహృ
దఇత్యర్థః. ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రో'౨గ్-ఇతి వైజయంతీ. దశర
థస్య రాజ్ఞః మనోరథం వాంఛిత మపి పూరయితుం సఫలీకర్తు మాదృ
తమానుష వేషో గృహీతమానవాకారస్య, అహ మేవ తం హనిష్యామి-
వినాశయిష్యామి, మదస్యస్య యస్య కస్యచి త్తద్ధననే అసామర్థ్యా
దితి భావః. ఇ త్యేవం ప్రకారేణ వ్యాహృ త్యోక్త్యా అంతరథాత్
అదృశ్యో౨భూత్. ని. 'వ్యాహర ఉక్తిర్లపిత' మిత్యమరః. ౪౩

తత ఇతి. తతః-అంతర్ధానాంతరం, సా-పూర్వోక్తా, న నిమిషం
తీత్యనిమిషః * పచాద్యచ్, 'అనిమేషాణా' మితిపాఠే న విద్యంతే

భువనాని బుద్ధ్వా దుగ్ధసాగరాన్నిరగాత్. రర. తతస్తా
నమరా న్నాహస్మ పితామహః. రగి. భవంతస్తావ దవత
రివ్యతో లక్ష్మీనహాయస్య సాహాయ్యాద్ధ మపురః ప్రభృతిషు
యువతిషు వానరాచ్ఛభల్ల¹గోవుచ్ఛవేషభృతః ప్రథితభావాః

నిమేషాః పక్షుపాతాః యేషాం తేషాం పరిషత్ దేవతాసంఘః
హృషీకాణాం - విషయేందిరియాణాం, ఈశః-హృషీకేశ ఇతిన్వామి.
తస్య భగవత ఆదేశా దహమేవ తం హనిష్యా మిత్యాజ్ఞావచనా
దేవ, ఉన్మిషితహర్షా సముత్పన్నానందానతీ చతుర్దశభువనాని -
భూరాదిచతుర్దశసంఖ్యాకలోకా నిర్దేశాసనా న్యరావణాని తే వ్యపి
సంచారసంభవా దితి భావః. అతఏవ ప్రశమితా-ప్రశాంతా, దుర్గ
శా-దుర్గవస్థా యేషాం తాని తథోక్తాని బుద్ధ్వా సత్యప్రతిజ్ఞస్య భగ
వతోఽత్యంతవిశ్వసనీయవచనత్వా త్రధాఽపగ మ్యే త్యర్థః. దుగ్ధసా
గరాత్ - క్షీరాంభోధేనుకాశాత్, నిరగాన్నిర్జగము. రర. తతఇతి.
తతః-నిర్గమనానంతరం, పితామహో - బ్రహ్మ, తా నమరా నింద్రా
దీక్ష, న్నాహస్మ, బ్రూతేస్మ, ఉవాచేత్యర్థః + లట్స్మ ఇతి భూతాన్ధే
లట్. 'బు'వః పంచానా మాదిత ఆహో బు'వ'ఇతి ఇలా దేశః బు'వ
ఆహోదేశశ్చ. రగి

త దేవవివృణోతి. భవంతఇతి. హేదేవా ఇత్యధ్యాహారః. భవం
తః - యూయం, తావదిదానీం, అవతరివ్యతః - దాశరథిరూపే ణోత్ప
త్స్యతః, లక్ష్మీనహాయస్య - శ్రీమహావిష్ణోః, సాహాయ్యాద్ధం సహాయ
కర్మ కర్తుం, + 'గుణవచ' నేత్వాదినా వ్యభోలథేన సమా నిత్య
సమాస స్వర్వలింగతా చ వక్తవ్యా, అపురసః - స్వర్వేశ్యాః, ని.
'స్త్రి'యాం బహు వ్యపురస స్వర్వేశ్యా' ఇ త్యమరః. తత్ప్రభృ
తిషు - తదాద్యాసు, యువతిషు, గంధర్వయతౌదిస్త్రీషు, *
'యూనస్తి' రితి తివ్రత్యవాః. వానరా మర్కటాః, అచ్ఛభల్లా -
భల్లూకాః, గోవుచ్ఛా - గోలాంగూలాః, నీలముఖా, దీర్ఘపుచ్ఛా
శ్చ మర్కటభేదాః తద్వేషభృతః - తద్భూమికా ధారిణాః. ని. 'మ
త్కటో వానరః క్షిణో వనాకా అథ భల్లుకే, ఋతౌచ్ఛ భల్లభల్లూ

ప్రజాః ప్రజనయేయ రితి. ౪౬. ¹పు రైన కిల మమ జృంభా
రంభే ²సంభూతవాక్ జాంబవా నితి. ౪౭. తతస్తే గీర్వాణాస్త
థా కుర్వత్.

అథ వైతానికా ద్వైశ్వానరా న్నరః ప్రాజాపత్య సృహేమ
పాత్రః కశ్చి దుత్థాయ పుత్రీయతే దశరథాయ పాయన

కా' ఇ త్యమరః. ప్రథితప్రభావాః-జగద్విఖ్యాతప్రతాపాః, ప్రజాయంత
ఇతిప్రజాః సంతతీః, పుత్రానిత్యర్థః. ని. 'ప్రజా స్యాత్సంతతౌ జనే'.
ఇ త్యమరః + 'ఉవసర్లే చ సంజ్ఞాయా' మితి డప్రత్యయః, ప్రజనయే
యు రుత్పాదయేయు రితి + 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషః, భవ
చ్ఛబ్దస్య యుష్మదస్మదస్యతిరిక్తత్వేన శేషత్వా దితి. ౪౬

పురేతి. కించ పురా - పూర్వకాలే, సృష్ట్యాదా విత్యర్థః, మమ
జృంభారంభే - జృంభణసమయే, ని. 'జృంభ స్యాత్త్రిషు జృంభణ'
మి త్యమరః. జాంబవా న్నామ భల్లూకాధిపతిః సంభూతవా నిగ్మల -
ఉత్పన్నః ఖలు, సోఽయ మిదాసీం వర్తతే సహాయకర్మ కరిష్య తీతి
భావః. ఇతి ఏవ మామా స్మే తిపూర్వేణ సంబంధః. ౪౭

తతఇతి. తతః - బ్రహ్మ నిదేశానంతరం, తే - పూర్వోక్తా
గీర్వాణా ఇంద్రాదిదేవా స్తథా అకుర్వత్ అప్పరఃప్రభృతిషు యువ
తిషు పుత్రా జనయామాసు రి త్యర్థః. ౪౮

అథేతి. అ థానంతరం, చితానం క్రతుః పుత్రకామేష్టి రితి
యావత్. తత్ప్రయోజన మస్య వైతానికః. ని. 'క్రతువిస్తారయో
రస్త్రీ వితాన' మి త్యమరః + 'ప్రయోజన' మితిత్. తస్మా ద్వై
శ్వానరాదగ్నే స్సకాశాత్. ని. 'అగ్ని ర్వైశ్వానరో వహ్ని' రిత్య
మరః. సహేమపాత్రః - హిరణ్మయపాత్రపాణి రి త్యర్థః. కశ్చి దదృష్ట
పూర్వః ప్రజాపతే సంబంధీ ప్రాజాపత్యః ప్రజాపతినా ప్రేషిత ఇతి
యావత్ + 'దిత్యదిత్యాదిత్యసత్పుత్రరపదాణ్ణ్య' ఇతి ణ్యప్రత్య
యః. నరః పురుషవిశేషః. ఉత్థాయ నిగత్య, పుత్రీయతే పుత్రా
నాత్మన ఇచ్చతే + 'నుపతత్సనఃకృచ్' దశరథాయ రాజ్ఞే యజమా

1 పురాఖలు. 2 సంభూతః.

మమృతప్రాయం ప్రాయచ్చుత్. ౮౯. తతః.—

ప. కాసల్యాయై ప్రథమ మదిశద్భూపతిః పాయసార్థం
ప్రాయదార్థం ప్రణయమధురం కేకయేంద్రస్య పుత్రైశ్చ,

నాయ అమృతప్రాయ మమృతకల్పం (స్యురు త్తరప దేత్వమీ, నిభసం
కాశనీకాశ స్రతీకారోపమాదయ ఇత్యతా)దిప దేన కల్పరూపాదిశబ్దవ
త్ప్రియశబ్దస్యాపి (గహణాదస్వసదవిగ్రహః) ఇత్యమరవ్యాఖ్యానే
స్పష్టం) పయసా సంస్కృతంపాయసం పరమాన్నం. ని. 'పరమాన్నం
తు పాయస' మి త్యమరః + 'సంస్కృతం భౌ' ఇ త్యన్ ప్రాయ
చ్చుత్ పుత్రీయ మేత దితి దత్తవాక్ × 'ప్రాఘౌ'ధ్యే'త్యాదినా దా
ణో యచ్చాదేశః. ౮౯

తతః పాయసలాభానంతరం. అ. పాయసం త త్కిమకగో దిత్వ
త అహ. కాసల్యాయా ఇతి. భూపతి ర్దశరథః కోసస్య రాజ్ఞోఽ
పత్యం స్త్రీ కాసల్య తస్యై కాసల్యాయై అగ్నిమహిష్యై + 'సృద్ధే
త్ కోసలాజాదాత్ ఇ'జీతిఇజ్జీ ప్రత్యయః యజశ్చాబిలిచాప్ 'కర్మ
ణాయనుభిప్రీతీ'తి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. (ప్రథమ మాద్యం పాయ
సస్యార్థం - సమవిభాగం, ని. 'పుంస్యధోఽర్థం సమేశక' ఇత్యమరః +
(బాహులకా త్పుర్వనిపాతాభావః) అదిశత్ - దత్తవాక్, కేకయేం
ద్రస్య - కేకయ దేశాధీశ్వరస్య, పుత్రైశ్చ కైకేయ్యై, పౌణయేన-
ప్రేష్టా, మధురం - మాధుర్యగుణయుక్తం, తస్య అత్యస్తప్రే
మాస్పదత్వా దితి భావః. అర్థ మవశిష్టభాగం, ప్రాదాత్ - దత్తవాక్
పశ్చాద్ధ మితి పాఠాంతరం. తతఃక్రిమిత్యత్రాహ. ఏ తే దేవ్యా-కాస
ల్యా కైకేయ్యా, తరళమనసః - సుమిత్రాయై పాయసాంశాప్రదానా
త్పర్యాకులచిత్తస్య, పత్యు ర్భర్తు ర్దశరథస్య + 'పతిస్సనూనవవే'తి ఘి
సంజ్ఞాభావః. 'ఖ్యత్యాత్పర'స్యేతిజసోఽకారస్య ఉకారః భావం కథంవా
సుమిత్రాలబ్ధపాయసభాగాభవిష్యతీ త్యభిప్రాయ మాలోచ్య వరబుద్ధే
రప్రత్యక్షత్వా స్తుభిచిహ్నై రనుమిత్యై త్యర్థః, స్వయం స్వే ఉభే ఇ
త్యర్థః స్వాధాంశాభ్యాం- స్వయోః - స్వకీయయోః, రాజ్ఞాదత్తయో
రర్థయో ర్థాంశాభ్యాం - అర్థభాగాభ్యాం, సుమిత్రాం పూర్వకా

ఏతే దేవ్యా తరళమనసః పత్య రాలోచ్య భావం
సాన్ధాంశాభ్యాం స్వయమకురుతాంపూర్ణ కామాంసుమిత్రమ్.
అవభృథేఽసితే సరయూతటా
దధ యథాయథ ముచ్చలితే జనే,

మాం సఫలమనోరథా మకురుతాం - కృతవత్సే, సాన్ధాభాగా పృ
త్యేకం సామ్యేన ద్వేధా విభజ్య ఏక మేకం భాగ మాత్సార్థం సమీప్య
అవశిష్టభాగా సుమిత్రాయై దదతు రిత్వర్థః. అయం చ విభాగో స రా
మాయణసమ్మతః తత్ర చరో రర్థం కౌసల్యాయై అవశిష్టార్థం సుమి
త్రాయై శిష్టార్థం కైకేయ్యై శిష్టం పున స్సుమిత్రాయా ఇత్యభిధానాత్.
కింతు పురాణాంతరసంవాదో ద్రష్టవ్యః ఉక్తంచ నరసింహసంహితా
యాంః 'తే పిండప్రాశనే కాలే సుమిత్రాయై మహిషతిః, పిండాభ్యా
మల్పమల్పం తు స్వసవత్సై ప్రయచ్ఛత' ఇతి * ఉక్తం చ కాళిదా
సేన * 'అర్చితా తేన కౌసల్యా ప్రియా కేకయవంశజా, అతస్సంభా
వితాం తాభ్యాం సుమిత్రా మైచ్చ దీశ్వరః. తే బహుజ్ఞస్య చిత్తజ్ఞే
పత్నై పత్య ర్మహీక్షితః, చరో రర్థార్థభాగాభ్యాం తామయోజ
యతా ముఖే' ఇతి. ఏవ మన్యత్రాపి సతి పరోధే పురాణాంతరా త్స
మాధాతవ్యం. మందాక్రాంతవృత్తం. లక్షణంతూక్తం. ౧౦

అనంతరకృత్య మాహ. అవభృథఇతి. అవభృథే - దీక్షాంత
స్నానాదికృత్యే, ని. 'దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞ' ఇ త్యమరః. అవ
సితే - పరిసమాప్తితే సతి x 'హింతకర్మ' నిత్యభావోః కర్మణీక్తః. అథా
నంతరం, జనే-యజ్ఞార్థమాగ తేజససమాజే సరయూతటాత్ యథాయ
థం - యథాస్వం - స్వకీయదేశ మనతిక్ర మ్యేత్యర్థః. ని. 'యథాస్వం
'తు యథాయథ' మి త్యవ్యయే ష్వమరః + 'యథాస్వే యథాయథ'
మితి నిపాతనా ద్విర్భావో సపుంసకత్వంచ + 'ప్రాస్వానపుంసకేప్రా
పదిక స్యే' తి హృస్వత్వం. ఉచ్చలితే - ప్రస్థితే సతి, స్వస్వనియత దేశాన్
ప్రతి గతవతి స తీత్యర్థః. తతో దశరథో రాజా పరిపూర్ణమనోరథః పుత్ర
ప్రాప్త్యపాయలాభా త్సంఫలాభిలాష స్స ఉపమాయత ఇ త్యుపమా +
'అతశ్చోపసర్గ' ఇత్యజ్ఞ. పురుహూతపురం ఉపమా ఉపమానం యస్యా

దశరథః పరిపూర్ణమనోరథః

పుర మగా త్పురుహూతపురోపమామ్.

౫౧

తతః.—అపాటవా త్కేవల మంగకానాం

మనోజ్ఞకాంతే ర్నహిషీజనస్య,

శనైశ్శనైః ప్రోజ్ఞితభూషణాని

స్తాం పురుహూతపురోపమాం - ఇంద్రనగరీతుల్యాం, ('అథా ప్రభాక్యే పమాభిఖ్యా ప్రకార స్సన్నిభో నిభః, నీకాశాద్యా శ్చ సామ్యాధా స్సమే స్యు శ్చబ్దతః పరే' ఇతి మేదిసికోశాత్, పురుహూతపురోపమా సదృశీ పురుహూతపురోప మేత్యన్వపదవిగ్రహోవా) పుర మయోధ్యా మగా త్ప్రీతివేశ. పురుభూయిష్ఠం హూయ తే యజ్ఞే ప్రితి పురుహూత ఇతి విగ్రహః. (ద్రుతివిలంబితవృత్తం. 'ద్రుతివిలంబిత మానా నభాభగా' వితి లక్షణాత్.

౫౧

అథ తాసాం గర్భోత్పత్తిం ప్రస్తాతి. అపాటవాదితే. మనోజ్ఞా-గర్భావిర్భావా త్పుర్వాపేక్షయా వ్యత్యంతమనోహరా, కాంతిర్దావణ్యం యస్య తస్య కృతాభిషేకా రాజపత్నీ మహిష్యః తా ఏవ జన స్తస్య కాసల్యాకై కేయాసుమిత్రాణా మిత్యర్థః. ని. 'కృతాభిషేకా మహిషీ' త్యమరః. అల్పాస్యంగా న్యంగకాని తేషాం హస్తాద్యవయవానాం + అల్పార్థే కకప్రత్యయః. అల్పత్వ మత్ర కార్య్యం గర్భిణీ నారీణాం తత్సంభవా దితి భావః. కేవల మత్యంతం అపాటవాత్ - పటుత్వాభావా దేతో, ప్రోజ్ఞ తాని-పరిశ్యక్తాని, భూషణాని - కంకణాద్యాభరణాని యేషు తాని. తేషాం స్వస్థానస్థిత్యసంభవా ద్భారాయమాణత్వా చేతి భావః. ప్రోజ్ఞితభూషణా నీతి పాతాంతరం. దాహ్మదలక్షణాని- శరీరసాదముఖపాండిమకృష్ణచూచుకత్వాదీని గర్భచిహ్నాని. శనైశ్శనై ర్దినకృమేణేత్యర్థః. వీప్సయాం ద్వీర్భావః, చకాశిరే-సవ్యక్తాని బభావురిత్యర్థః, స్వహృదయేన-గర్భహృదయేన చ ద్వీహృదయా-గర్భిణీ, యథావా బాహుటః. * 'మాతృజన్యస్య హృదయం మాతు శ్చ హృదయేనతు, సంబద్ధం తేనగర్భిణ్యానేష్టంశ్చిద్ధావమానస' మితి. తత్సంబంధిత్వా ద్గర్భోదాహృద మి త్యుచ్యతే. సాచ తద్యోగా

చకాశిరే ¹దాహ్మదలక్షణాని. గీ. ౨

మందమంద²మపయ³ద్వళిత్రయా

గాధతావిషయనాభిగహ్వరా,

కోసలేంద్రదుహితృ శృన్వై రభూ

న్మధ్యయప్తిరపి దృష్టిగోచరా.

గీ. 3

న్యగోధపత్రసమతాం కృమశః ప్రయాతా

దాహ్మదినీ. తదుక్తంసంగ్రహేః 'ద్విహృదయాం నారీం దాహ్మదినీ
మాచక్షత' ఇతి. ఉపేంద్రపజ్జీవృత్తం. గీ. ౨

అ ధాగ్రముహిష్యాః కౌసల్యాయాః పౌధాన్యేన మధ్య
గౌరవరూపం దాహ్మదలక్షణం వర్ణయతి. మందమంద మిత్యాదిభిః త్రి
భిః పదైవైః. మందమందం - మందప్రకారం + 'ప్రకారేగుణవచన' స్వేతి
ద్విర్భావః. కర్మధారయవ దుత్తరే వ్యేతి కర్మధారయవ ద్భావా త్సు
పో లుక్. అపయ దపగచ్ఛత్ వలీనాం మధ్యరేఖాణాంత్రయం యస్యా
స్సతఘోక్తా. 'వళి ర్మధ్యమరేఖోర్మిజీర్ణత్వగృహదారు' వ్యేతి విశ్వః.
గాధతాయా ఉత్తానత్వస్య, విషయం - గోచరం-నాభిగహ్వరం-నాభీ
కుహరం యస్యా స్స. ని. 'అథ నాభి స్తు జంత్యంగే యస్య సంజ్ఞా
ప్రసారి కే' త్యమరశేషః. అత్రపూర్వం విద్యమానయోః మహాభా
గ్యలక్షణత్వేన సాముద్రికశాస్త్రోక్తయోః పళిత్రయనాభిగహ్వరయోః
ఇదానీం గర్భగౌరవా దపగమ ఇ త్యవగస్తవ్యం. అతవప కోసలేంద్ర
స్య చుహితృ-కౌసల్యాయాః సంబంధినీ మధ్యయప్తిర్యప్తికల్పమధ్యమపి,
శన్వైః - కాలకృమేణ, దృష్టిగోచరా-చక్షుర్ద్విషయా అభూత్. అపి
శబ్దే తైకేయీసుమిత్రీయో రపి మధ్యయప్తి స్సముచ్చయతే,
అంగకార్యాదిగర్భలక్షణే బాహుటః * 'తౌమతా గరిమా కుతౌ
మూర్చ్ఛా ఛర్ది రరోచనం, జృంభః ప్రనేకస్థలనల రోమరాజ్యాః ప్రకా
శన' మితి. రిభోద్ధతావృత్తం. 'రాన్నరాహరభోద్ధతాలగా'మితి లక్ష
ణాత్. గీ. 3

న్యగోధేతి. కృశాని - కార్యావస్థా మాపన్నాని, అంగా

మంగీచకార పున ర ప్పుదరం కృతాంగాః,
జీవాతవే దశముఖోరగవీడితానాం
గర్భచ్ఛలేన వసతా ¹ప్రథమేనపుంసా.

౫౪

స్వవయవా యస్యా స్తస్యాః కౌసల్యాయాః + 'అంగగాత్రీకంఠేభ్యో
వక్తవ్య' ఇతిజీమ్. ఉదరం-కుక్షిః, ని. 'పిచండకుక్షీజఠరోదరతుండ'
మిత్యమరః. కృమశః-దినకృమేణ, ప్రయాతా మపగతాం, న్యగోధ
పత్రీసమతాం-వటపత్రీసాదృశ్యం, * వటపత్రీసమం స్త్రీణా ముదరం
పుత్రదాయక మితి సాముద్రికే. ని. 'న్యగోధో బహుపా ద్వట' ఇ త్య
మరః. దశముఖో - రావణనివ, ఉరగః - సర్పః, దశముఖవాః సర్ప
శ్చ ప్రతీయతే, తేన వీడితానాం-దుఃఖితానాం, లోకానా మితి
శేషః. జీవాతవే-జీవనౌషధార్థం, రావణం నిహత్య తత్పీడితాః జీవ
యితు మి త్యర్థః. ని. 'జీవాతు ర్జీవనౌషధ' మి త్యమరః. గర్భచ్ఛలేన-
కుక్షీస్థార్థకవ్యాజేన, ని 'గర్భోపసరకేఽంతస్థాగ్నకుక్షీస్థార్థకేమతః,
ఛలంతుస్థలితేవ్యాజ' ఇతి శబ్దార్థవవిశ్వప్రకాశౌ. వసతా - తిష్ఠతా,
ప్రథమేన పుంసా-ఆదిపురుషేణ, విష్ణునా హేతునా, పున ర్భూయో
వ్యంగీచకార. పూర్వం మహాభాగ్యలక్షణతయా విద్యమానేవటపత్ర
సామ్యే నిర్భరగర్భభారవశా దిదాసి మపగ తేఽపి వటపత్రీశాయినః
శ్రీమహావిష్ణో నివాసత్వేన పున స్తతాన్యమ్యం బభారే త్యర్థః. ని. 'ఉ
రీకృత మురరీకృత మంగీకృత మాశ్రితం ప్రతిజ్ఞాత' మి త్యమరః. +
ఉర్యాదిచ్చిడాచశ్చేతి అంగీకృతస్య గతినంజ్ఞాయాం ధాతోః ప్రిక్ప్రి
యోగః విష్ణో ర్వటపత్రీశాయిత్యం చోక్తం. శ్రీమహాభాగవతే తృతి
యస్కంధే త్రయస్త్ర్యంశేఽధ్యాయే కపిలదేవహూతిసంవాదే :: 'స
త్వం ధృతో మే జఠరేణ నాథ కథం ను య సోధర ఏత దాసీత్,
విశ్వం యుగాంతే వటపత్రీ ఏక శ్చేతే స్మ మాయాశిశు రఃఘ్ని
పాస' ఇతి. అన్యత్ర చ. 'అంభోధిశాయీ వటపత్రశాయీ శ్రీ
రంగశాయీ రమతాం మనో మ' ఇతి. అత్ర దశముఖోర గేతి
రూపకం. గర్భచ్ఛలే నేత్యత్ర ఛలశబ్దేన నాయం గర్భః కింతు సాక్షా

అపిచ. — మధ్యంతనుత్వా దవిభావ్యమాన

మాకాశ మాసీ దసితాయతాత్మ్యోః,

గర్భోదయే విష్ణుపదావదేశా

తార్కన్యం విహాయాపి విహాయ ఏవ.

౧౫౫

తతః. — ఉచ్చస్థే గ్రహపంచకే సురగురౌ సేందా నవమ్యాం తిథౌ

ద్వటపత్రీశా యాతి గర్భ స్యానత్యత్వప్రతిపాదనా చ్చలాదిశబ్దై రన

త్యత్వప్రతిపాదనలక్షణోఽపహ్నవభేదః. తదుజ్జీవితా చేయం పున ర్ద్వట పత్రసామ్యభరణోత్పేక్షా. సాచ న్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా. సాచో క్తరూపకేణ సంస్పృశ్య తే. వసంతతిలకావృత్తం.

౧౫౬

మధ్యమితి. అపితే. ఆయతే చాక్షిణీ యస్యాస్స ఉత్పల పత్రాయతాత్మ్యోః, కాసల్యాయాః సంబంధి + బహువ్రీహౌ సక్థ్య స్థ్విస్సాంస్వాంతో షచ్, పిన్దారా దిభ్యశ్చేతి జీషమధ్య మవ లగ్నం కర్తృ. ని. 'మధ్యమం చావలగ్నం చ మధ్యోఽస్త్రీ' త్యమరః. తనుత్వా త్సాత్మత్వా ద్దేహోః అవిభావ్యమాన మ జ్ఞాయమాన మపరిదృశ్యమానం సదితి యావత్. ఆకాశమాసీ దాకాశకల్ప మభూత్. పూర్వమితిశేషః, తథా కవినమయసిద్ధత్వా దితి భావః, గర్భోదయే - గర్భోత్పత్తౌ సత్వాం, ఇదానీ మితి శేషః, కార్క్య మాకాశభావననిమిత్తం సాత్మ్యం విహాయ - త్యక్త్వాపి, విష్ణో ర్గర్భరూపేణ విద్యమానస్య పదం విష్ణుపద మాకాశం చేతి ప్రతీయ తే. తదపదేశా త్తద్వ్యాజా త్తద్వ్యపదేశా ద్వా విహాయ ఆకాశ మే వాసీ దితి సంబంధః. ని. 'వియ ద్విష్ణుపదం వాతు పుం స్యాకాశవిహాయసీ' ఇ త్యమరః. అత్ర పూర్వాధే మధ్యాకాశయో ర్భేదేఽపి తదే వాసీ దిత్యభేదోక్తే ర్భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిః. తయాచ తత్సా మ్యం గమ్యత ఇ త్యలంకారేణ లంకారధ్వనిః. ఉత్తరాధేతు ఆకాశ భావననిమిత్తకార్క్యం విహాయాపి తదేవాసీ దితి విరోధః. సచ విష్ణు పదేతి న్నేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయ మూలాతిశయో క్త్యనుప్రాణితాప దేశ శబ్దాత్పాపహ్నవోజ్జీవిత ఇతి సంకరః.

౧౫౭

అథ శ్రీవిష్ణు రావిరభూ ది త్యాహ. తత ఇత్యాదినా. తతః -

లగ్నే కర్కటకే పునర్వసుయుతే మేషం గతే పూషణి,
నిర్దగుం నిఖిలాః పలాశసమిధో మేధ్యానయోధ్యారణే

దాహృదలక్షణప్రకాశనానంతరం, గ్రహాణాం సూర్యాదీనాం పంచ
కే ఉచ్చేషు స్థానేషు తిష్య తీత్యుచ్చస్తే + 'సుపిష్ఠ' ఇతికః. సూర్యాం
గారకగురుశుక్రశనిషు పంచసు గ్రహేషు, మేషాదివృత్తుంగస్థానసం
గతేషు సత్స్విత్యర్థః. సురగురా - బృహస్పతౌ, సేందా విందు
యుక్తేనతి, పూషణి - సూర్యే, + 'విభాషాజిశో' రితి వికల్పా
దల్లోపాభావః, మేషం గతే - మేషరాశిం ప్రవృష్టేనతి, పునర్వ
సుయుతే - పునర్వసునక్షత్రయుక్తే, నవానాం పూరణీ నవమీతస్యాం
తత్సంజ్ఞక ఇత్యర్థః + 'తస్యపూరణేడట,' 'నాంతాదసంఖ్యాదేర్మ'
డితిడటోమడాగమః. టిత్వాత్ జీవ. తిథౌ - దినే, అత్ర తిథిశబ్దః
పుల్లింగో గ్రాహ్యః యథా హామరసింహః. ని. 'తదాద్యా స్థిథయో
ద్వయో' రితి. కర్కటకే - కర్కటకనామ్ని లగ్నే, రాశ్యుదయకాలే.
ని. 'రాశీనా ముదయో లగ్న' వి త్యమరః. నిఖిలాః - సమస్తాః, పలం
మాంస మత్సంతీతి పలాశా రాక్షసాః, తపవ సమిధః - కింశుకసమిధ
శ్చ, అరణిజస్య స్యాగ్నే రైయత్యేన పలాశసమిద్ధాహకత్వా దితి
భావః. నిర్దగుం, వివాశయితం - భస్మీకర్తుం చ, మేధ్యా త్వవిత్రాత్
అథవా మేధః కృతుః తదర్హాద్యాగయోగ్యా దిత్యర్థః, అయో ధ్యే
వారణి రగ్నిమంధనదారువిశేష స్తస్మాత్ * 'మధ్యా' దితిసానే అయో
ధ్యారణే ర్మధ్యాత్ మధ్యదేశా దిత్యర్థః. ని. 'యూషాగ్రం తర్మని
ర్మంధ్యదారుణి త్వరణి ర్ద్వయో' రి త్యమరః. అభూతపూర్వ మవిద్య
మానస్వసదృశం సజాతీయభేదరహిత మిత్యర్థః. నవిద్య తే పరం యస్మా
త్త దపరం అద్వితీయం, విజాతీయభేదరహిత మిత్యర్థః. అభూతపూర్వ
విభవ మితి పాతాంతరం. ఏకం స్వగతభేదరహితం, అతపవ యత్కించిత
త్రివిధభేదరహితతయూ అనిర్వాచ్యం, మహస్తేజః పరంజ్యోతి రితియూనత్
బ్రహ్మేత్యర్థః * ఏకమేవాద్వితీయంబ్రహ్మేతి శ్చుతే. తదేవ మహా
గ్ని రితి జ్ఞిష్టరూపకం. ఆవిర్భూతం స్వయ మే వాభివ్యక్త మభూ దితి
శేషః ఏతేదాస్య మాత్మసంబంధరాహిత్యం సూచ్యతే. గర్భవాసాదిక

రావిర్భూత మభూత పూర్వ మపరం యత్కించి దేకం మహాః.

అపిచ. — అథ రామాభిధానేన కవే స్ఫురభయ నిరః, గృహము.

గర్భవానాదిక మన్య త్వగ్నం ప్రాతీతిక మేవ న పారమార్థిక మితి భావః. ఉత్తరగుణయుక్తేభుధనే శ్రీరామాయేణా యోధ్యాయాం పరమాత్మా శ్రీవిష్ణు రావిరభూ దితి ఫలితాత్మకః. అత్ర సమ స్తవస్తువ ద్విశ్లేషసంక్లిష్టా నయవరూపకాలంకారః * అతేద మనుసంధేయం. 'అజవృషభమృ గాంగనాకుళీరాః యుషవణిజౌ చ దినాకరాదితుంగాః, దశశిఖమను యుక్తిధీంద్రియాంశై స్త్రినవకవింశతిభి శ్చ తేన స్తనీచాః'. సూర్యా దీనాంస ప్తానాం గ్రహణాం మేషాదయో రాశయః శ్లోకోక్తాః క్రమ విశిష్టా ఉచ్చస్థానాని స్వస్వతుంగాపేక్షయా సప్తమస్థానాని నీచాని అత్ర ఉక్తేష్వపి దశాదయో రాశిత్రింశాంశాః, యథాక్రమ ముచ్చే షు పరమోచ్చా నీచేషు పరమనీచా ఇతి జాతకశ్లోకార్థః, అ త్రింశ స్త్రింశో భాగః. యథాహ నారదః * 'త్రింశద్భాగాత్మకం లగ్న' మితి. తేనాపి స్వోచ్చస్థాః ఫలంతి నాస్తగా నాపి నీచగాః. తదుక్తం రాజమృగాకే. 'స్వోచ్చే పూర్ణం స్వర్గ గేంద్రం సుహృద్భిః పాదం ద్విశ్చి ర్వా శుభం ఖేచరేంద్రాః, నీచస్థాయీ నాస్తగో వా న కించి త్వాదా న్నూన్యసం స్వత్రికోనే దదా తీతి. త దిత్థ మాహ కవిరుచ్చ స్థ ఇతి. యన్య జన్మకాలే పంచప్రభృతయో గ్రహ స్వోచ్చస్థాః స దేవతుల్యో భవ తీతి. తదుక్తం కృష్ణీయే * 'సుఖనః ప్రకృప్తకార్యా రాజప్రతిరూపకా శ్చ రాజానః, ఏకద్విత్రిచతుర్భి ర్జాయంతే తే తతః పరం దివ్యా' ఇతి. ఇదిద మాహ గ్రహపంచక ఇతి. యద్య ప్యుచ్చస్థే గ్రహపంచక ఇ త్యనేనైవ సూర్యస్య స్వోచ్చస్థానగతత్వోక్తేః పున ర్మేషంగ తే పూషణీతి పౌనరుక్త్యదూషణం ప్రసజ్యతే. తథాపి గోబ లీవర్జన్యాయేన సమాధేయ మి త్యల మతిప్రసంగేన, శార్దూబుక్రీడి తుంవృత్తిం. 'సూర్యానైర్విర్జనజా స్తస్మాత్సగురవ శ్శార్దూల విక్రీడిత' మితి లక్షణాత్.

గృహము.

ఏవం తాన త్తారకబ్రహ్మణోనన్యత్వే నావిర్భావ ముక్త్యా సప్రతి తాణికరీత్యా ప్రాకృతప్రాయ మవతార మాహ. అపిచేతి.

1. పూర్వవిధవం; పూర్వమధవత్.

అలంచకార కారుణ్యా ద్రఘూణా మన్వయం హరిః. ౫౭

త¹ మేన మన్వజాయంత త్రయ స్త్రేతాగ్ని తేజసః,

కించేత్త్యర్థః, అథేతి. అథ మహాః పాదుర్భావానంతరం హరితి భక్తజనదురితా నీతి హరి ర్విష్ణుః, గమంతే యోగినోఽత్రేతి రామః * 'రమంతే యోగినోఽనంతే సత్యానందే చిదాత్మని, ఇతిరామపదే నాసౌ పరబ్రహ్మభీధీయత' ఇతిశ్రుతిః + 'కరణాధికరణయోశ్చే' త్యధికరణార్థేఘో. స ఇ త్యభిధానం తేన రామనామ్నా కవే ర్వాస్త్రీ కే ర్గిరః వాచః, సురభీః - మనోజ్ఞాః కుర్వన్, సురభయన్ - సురభీక రివ్యన్ని త్యర్థః. ని. 'సుగంధౌ చ మనోజ్ఞే చ సురభి ర్వాచ్యలింగవ' దితి విశ్వః * 'తత్కరోతి' తిన్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః, వర్తమాన సామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః. సమనంతర మేవ మహాకవినా వాల్మీకినా శ్రీరామచరిత్రస్య నియమేన వర్ణయిష్యమాణత్వా దితి భావః. కారుణ్యా త్కరుణాయా హేతోః. ని. 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణే' త్యమరః × కరుణైవ కారుణ్య మితివిగ్రహః. స్వాధ్యేష్యఘో, రఘూణా మన్వయం - రఘువంశం, అలంచకేతి అలంకృతవాన్, భూషితవాన్, ప్రకాశితవా ని త్యర్థః. పరమకారుణికోఽయం హరిః శ్రీరామరూపేణావతీర్య రఘువంశ మనుజగ్రాహే త్యర్థః. జ్యేష్ఠ శ్రీరామః కౌసల్యాయా మజ నీతి ఫలితార్థః. పరమకారుణికాః కిం స కుర్వంతీతి భావః. ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తిశ్చక్తివారణ వాచక' మి త్యమరః. ఏతదాది శ్లోకచతుష్టయ మానుష్టుభం వృత్తం. ౫౭

అథ భరతాదికుమారత్రయోదయ మాహ. తమితి. త్రేతాగ్ని తేజసః - అహవనీయగార్హపత్య దక్షిణాగ్నిత్రయం త్రేతాగ్నిః. తస్య తేజ ఇవ తేజో యేషాం తే తథోక్తాః తేజస్విన ఇ త్యర్థః. 'వర్చస' ఇతి పాతే ప్యయ మే వార్థః ఉపమాలంకారః. ని. 'అగ్నిత్రయ మిదం త్రే' తే త్యమరః. త్రేతాశబ్దేనైవ అగ్నిప్రతిఠేః పునరగ్నిశబ్దః కరికలభకర్ణావతంసవంశకరీరాదిపదవ దవగంతవ్యః. ఏక ఏ వాగ్నిః త్రీణ్యాహవనీయాదిరూపాణి ఇతః ప్రాప్తః త్రేతా త దుక్తం * 'ఏక ఏ వావసథ్యాగ్ని రగ్నాద్యధేయేన కర్మణా, సంస్కృ

¹అగ్రజ స్యానుకుర్వంతః తై సై ర్లోకోత్తరై ర్గుణైః. ౫౮

భరత స్తేషు కైకేయ్యా స్తనయో వినయోజ్జ్వలః,
అన్యో లక్ష్మణశత్రుఘ్నా సుమిత్రాయాం కృతోదయా. ౫౯
ఏతే వవృధిరే వీరాః బ్రహ్మజ్ఞేమాయ దీక్షితాః,

తస్మిన్ని యాపాణి తత స్తే తేతి శబ్ద్యత' ఇతి. ఆవసథ్యాగ్ని రాపా
సనాగ్నిః స్త్రీత్వం లోకాత్ + 'లింగమశిష్యంలోకాశ్రయత్వా
లింగ'స్యేతి. పృథోదరాదిత్వా ద్వర్ణపృత్యయేన ఈకారస్థానేపకారే సతి
తే తేతి రూపసిద్ధిః. తథా తై సై వీస్సాయాం ద్వర్ణావః. లోకో
త్తరై ర్లోకోత్కృష్టైః, లోకే ష్వసాధారణై రితి యావత్. గుణై

ర్విద్యావినయాదిభి శ్చాశ్చాదార్యగామిభార్యాదిభి ర్వా అగ్రజ స్యా
గ్రజం రామ మి త్యర్థః × 'కర్తృకర్మణో కృ' తీతి కర్మణి షష్ఠీ,
అథవా సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ, భగవతో నారాయణ స్యానుకరో తీతి
వత్. అనుకుర్వంతః - అనువర్తమానాః, తత్సద్వృత్తా ఇత్యర్థః. (త దు
క్తం దండ్యాచారైః. * 'తదన్వేత్యనుబధ్నాతి తచ్ఛీలంతన్ని షేషతి,
తస్యవాసుకరోతీతి శబ్దాస్సాదృశ్యవాచకా' ఇతి) త్రయః కుమారాః
త మేన మను త స్యాముష్య శ్రీరామస్య పశ్చా ది త్యర్థః * 'అను
ర్లక్షణ' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వా ద్వివితీయా. అజాయంత - జాతాః.

భరత ఇతి. తేషు - త్రిషుకుమారేషు, కేకయస్య రాజ్ఞోఽప
త్యం స్త్రీ కైకేయీ × 'తస్యావత్య' మి త్యణ్. 'కేకయమిత్రయుప్ర
శయానాం యాదేరియ' ఇతి యశబ్దస్య ఇయాదేశః. తస్యాః వినయే
న - ప్రశ్రయేణ - పీశిష్టనీతిసంపత్త్యా వా ఉజ్జ్వలః - వినయభూషణ ఇ
త్యర్థః భరతో నామ తనయః జాత ఇతి శేషః, తథా లక్ష్మణశత్రుఘ్న
నామానా అన్యో భరతాపేక్షయా ఇతరౌ కుమారౌ సుమిత్రాయాం
కృతోదయా సముత్పన్నౌ.

ఏత ఇతి. బ్రహ్మజ్ఞేమాయ - బ్రాహ్మణపరిపాలం కర్తుం ని.
'బ్రహ్మ విప్రః ప్రజాపతి' రి త్యమరః. దీక్షితాః - సంజాతదీక్షౌ కృతసం
కల్పా ఇ త్యర్థః. ప్రజాజ్ఞేమా యేతి సాతాంతరం * తదస్య సంజాతం

¹లోకానందముకుందస్య చత్వార ఇవ బాహునః.

౬౦

గ. అథ కదాచి దపరిమేయమాయాభాసానకయుద్ధసముద్ధత్యైత్య
బలావస్థం ద కాండిశీక బృందారకానీక పరివార్యమాణ రథఃపక్ష్య

తారకాదిభ్య ఇతచ్ ఇతీతచ్. తారకాది రాగృతిగణః చత్వారిః ఏతే
పూర్వోక్తాః పీఠాః - దానదయాయుద్ధేషు శూరాః, శ్రీరామలక్ష్మణ
భరతశత్రుఘ్నాః, లోకానందః - లోకానాం - భువనానాం, ఆనంద
కర్తా - కార్యకారణయో రభేదోపచారాత్ స చాసౌ ముకుంద శ్చ
(కమనీయత్వా త్సృభ క్తముఖం ఉనత్తి ఆనంద బాప్సే నాస్త్రికరో తీతి
ముకుందః), పృథోదరాదిత్వా త్సాధుః, తస్య చత్వారో బాహునః
ఉక్తవిశేషణవిశిష్టా శ్చతుర్భుజా ఇవ సప్రథితే - నృద్ధిం గతాః, పూర్వో
పమాలంకారః.

౬౦

అథ రాక్షసవినాశనాటకస్య పూర్వరంగభూతం విశ్వామిత్రా
గమనం తావ దాహ. అథేతి. అ థానంతరం కదాచి త్క్రస్మింశ్చైత్
దినే అపరిమేయాః, అపరిమితాః, యాః మాయాః శాంబరీవిద్యాః, విచి
త్రకపటవృత్తయ ఇతి యావత్. సి. 'స్యా న్నాయా శాంబరీ' త్యమ
రః. తాభి ర్భయానకాని - భయంకరాణి, ని. 'ఘోరం భీమం భయా
నక' మి త్యమరః. యుద్ధసముద్ధతాని - యుద్ధోద్ధతాని చ యాని యుద్ధ
బలాని-దైత్యసేనాః, తేషా మవస్థం దా దాక్రమణ త్కాండిశీకః
భయదుక్తైః బృందారకానీకై దేవసైన్యైః, పరివార్యమాణః - నిరీక్ష్య
పరివేష్ట్యమాణో రథో యస్య ది తథోక్తః. దేవానా మపి శరణ్య ఇ
త్యర్థః, అథవా పరిపాల్యమానః సంరక్ష్యమాణో రథో యస్య స తథో
క్తః, ఏత దాయ త్త మస్తజ్జవన మితి మత్వా త్తైః పరిరక్షితస్యందన ఇత్య
ర్థః. (ప్రతిపాల్యమా నేతిపాఠే కదా ఆయాస్యతీతి ప్రతీత్యమాణః త్యర్థః.
సి. 'కాండిశీకో భయదుక్తః, అనీకిని బలం సైన్యం చక్రిం చానిక
మస్త్రీయా' మితి చామరః. పక్షిరథో - దశరథః, (సి. 'పక్ష్యైర్న శా
క్షురచ్ఛందో దశసంఖ్యాశిషు స్త్రియా' మితినిఘంటుః, పక్ష్యైర్న నశను
దిక్షు అప్రతిహతో రథో య స్యేతి విగ్రహా). తపశ్చర్యాజాతానాం
వసిష్ఠస్వర్ధయా బ్రాహ్మణ్యసంపాదనార్థం విరిచిత (నతో) పవాసాదితపోఽను

1. లోకానందముకుందస్య.

రథః తపశ్చర్యాజాతానా మాశ్చర్యాణా మాయతనం నిశ్శృంకం
 త్రిశంకుయాజినం భగవంతం పద్యప్రబంధ మివ దర్శితస్సభేదం
 ప్రాకృతవ్యాకరణ మివ ప్రకటితవర్ణవ్యత్యాసం బుధ మివసోమసుతంకు
 శిక సుత¹మద్రాక్షీత్.

౬౦

తదనుయధావి ధి²కృతసపశ్యేణ మర్యాదాతీత³ మహిమ్నా మ

స్తానాజ్ఞనితానాం, ఆశ్చర్యాణా మద్భుతానాం ఆయతన మాయతనం కార
 ణమి త్యర్థః; చ రేవ్యత్యత్ర + 'గదమదచరే' త్యాదినా యత్ (శంకుశబ్ద
 స్సంఖ్యావిశేషవాచకః, తత్త్రితయపరిమితసత్సరేషు రాజ్యకరణా త్రి)
 శంకు రితిశ్రిశంకుర్నా మ రాజా హరిశ్చంద్రపితా తుయాజయతి సదే
 హస్వర్గమనార్థ మితి త్రిశంకుయాజినం + యజ తేర్ణ్యంతాత్తాచ్ఛిలేవ్య
 ణినిః. పద్యప్రబంధ మివ శ్లోకనిబద్ధకావ్య మివ దర్శిత స్సభేదః కథా
 విచ్ఛేదరూపః సృష్ట్యంతరం చ యేన తం, ప్రాకృతవ్యాకరణ మివ ప్రక
 టితః - ప్రకాశితః వర్ణవ్యత్యాసః అక్షరవ్యత్యయః క్షుత్రియత్వపరిత్యా
 గేన బ్రాహ్మణవర్ణస్వీకారరూపవ్యత్యాస శ్చ యేన తం యథా ఆష్ట్య
 త ఇతి సంస్కృతపదవ్య 'అర్జేర్విడప్ప' ఇతికర్మణి విడప్పాదేశే విడప్ప
 ఇతి వర్ణవ్యత్యాసాభిధాయసి ప్రాకృతవ్యాకరణరీతిః. ని. 'వర్ణో ద్వి
 జాదా శుక్లాణా స్తుతౌ వర్ణంతు వాక్షర' ఇ త్యమరః. బుధ మివ -
 సౌమ్య మివ, సోమసుతం - చంద్రసుతం, సోమయాజినం చ సోమం
 సోమలతాం సునోతి వీడయ తీతి సోమసుత్ క్విప్. భగవంతం పూ
 జ్యం, కుశికసుతం - విశ్వామిత్ర మద్రాక్షీత్ -దదర్శ + దృశేర్లుజ్
 ఇరితో వే తివికల్పాదజభావపక్షేసిచివృద్ధిః * నదృశ ఇతినిషేధాత్ కాన్
 దేశోన, శ్లేషసంకీర్ణ ముపమాత్రయ మన్యోన్యనైరపేక్ష్యా త్సంస్పృష్టం.

త్రిశంకుయాజినకథా ముత్తరత్రీవత్సృతి. తదన్వతి. తదను దర్శ
 నానంతరం విధి మనతిక్రమ్య యథావిధి-యథాశాస్త్రం, * అవ్యయం
 విభక్త్యాదినావ్యయీభావసమాసః కృతా-దశరథేనవిరచితా, సప
 ర్యా-అర్హ్యసాద్యార్పణాదిరూపాపూజా యస్య తేన. ని. 'పూజా సమ
 న్వాపచితి స్సప ర్యా ర్చా ర్హణా స్సమా' ఇ త్యమరః. మర్యాదాతీత
 మహిమ్నా - అపరిమేయమాహాత్మ్యేన, మహితః - పూజకుః, తేన -

హితేన గాధేతరహృదయేన గాధినంద నేన సత్రపరితానార్థమిత్థ
1 మభ్యర్థితోఽభూత్. ౬౨

రాజ 2 స్థవత స్తనయేన వినయాభిరామేణ రామేణ 3 శరాసన
మాత్రమిత్రేణ సౌమిత్రీమాత్రపరిజనేన క్రియమాణక్రతురక్షోరక్షో
దురిత ముత్తీర్య కృతావభృథోభవితు మభిలషా మీతి. ౬౩

గాధేతరహృదయేన, గంభీరచేతనా గాధినందనేన - గాధిరాజనందనేన,
విశ్వామిత్రేణ, సత్రీపరితానార్థం - యజ్ఞ సంరక్షణార్థం. ని. 'సత్ర
మాచ్ఛాదనే యజ్ఞ' ఇ త్యమరః. ఇత్థం - వత్సమాణప్రకారేణ,
× 'ఇదమస్థము' రితిథముప్రత్యయః. అభ్యర్థితః - యాచితోఽభూత్
దశరథ ఇతి శేషః. ని. 'యాచ్ఛామా మభియానే చ ప్రార్థనా కథ్యతే
బుధై' రితి శేషః. అభ్యర్థితః - అవగుద్ధ ఇతి వా అర్థయతే ఇత్యభి
యాచ్ఛావరోధయోరితివచనాత్. ౬౪

ప్రార్థనాప్రకార మాహ. రాజన్నితి. హేరాజన్నితి సంబో
ధనం యతో రంజనా ద్రాజా త్వం అతోఽస్మద్ధృదయరంజన మసి
కరిష్య సీతి విజ్ఞాపయితు మి త్యవగంతవ్యం, భవత స్తనయేన, పుత్ర
రూపేణావతీర్ణే నే త్యర్థః. వినయః - ప్రశయః, తే నాభిరామేణ -
రమణీయేన, ఏతేన యథోక్తకారిత్యం సూచ్యతే. శరాసనమాత్రం
ధను రేవ మిత్రం సుహృద్యస్యతేన ధనుర్మాత్రసహాయే నే త్యర్థః.
సౌమిత్రమాత్రం - లక్ష్యణ ఏవ, పరిజనో - భృత్యవర్గో యస్య తేన,
అత్ర మాత్రశబ్దేన పరిజనాంతరస్యవచ్చేదకే నా స్వాసహాయశూరత్వం
సూచ్యతే, ఏవంభూతేన రామేణ రక్షస్సంహరణార్థం శ్రీరామరూపే
ణావతీర్ణేన విష్ణునా క్రియమాణా విధీయమానా, క్రతురక్షో-యాగపరి
పాలనం యస్యతథోక్త స్పృశ, అహ మితీశేషః, రక్షోదురితం-సుశాహు
మారీచాదిరాక్షసదూపవిఘ్నం, తత్కృతం విఘ్నం వా, అథవా తద్వి
రచితయాగదూషణలక్షణదుష్కృతం. ని. 'అంహో దురితదుష్కృత'
మి త్యమరః. ఉత్తీర్య - తీర్త్వా కృతావభృథో - నిర్వర్తితదీక్షాం
తః భవితు మభిలషామి వాంఛామి ఇ త్యేవం ప్రకారేణ ప్రార్థితో

1 అభ్యర్థితఃపార్థితోఽభూత్. 2 తవమహారణ. 3 శరాసనమిత్రేణ.

1 ఏత దాకర్ణ్య కర్ణపరుషం మహర్షి భాషిత మతిమాత్రపుత్రవాత్సల్యాతో సల్యాజానిస్సశల్యాంతఃకరణోఽభూత్. ౬౪

తత స్తస్మి నృహుప్రకారై రప్యపరిహార్యనిశ్చయే భగవతి విశ్వామిత్రే దశరథ స్తపనకులహితేన పురోహితే నైవ మభిహితోఽభూత్. ౬౫

2 భూదితి పూర్వేణ సంబంధః. ని. 'దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞ' ఇత్యమరః. ౬౩

ఏతదితి. కర్ణపరుషం - కర్ణకఠోర మేతత్పూర్వోక్తం, మహర్షేః * 'ఉర్ధ్వరేతా స్తప స్యుగ్రో నియతాశీ చ సంయమీ, శాపానుగ్రహయౌ శ్శక్త స్సత్యసంధో భవే దృషి' రిత్యుక్తలక్షణ ఋషిశ్రేష్ఠస్య - విశ్వామిత్రస్య, భాషితం శ్రీరామః ప్రేషణీయ ఇత్యేవంరూపం వచన మాకర్ణ్య - శ్రీతాప, మహర్షిగ్రహణం - అనతిక్రమణీయవచనత్వద్యోతనార్థం. ని. 'భాషితం వచనం వచ' ఇత్యమరః. అతిమాత్రపుత్రవాత్సల్యా దతివేలపుత్రస్నేహ ద్వేతోః. ని. 'అతివేలభృశాత్పథాతిమాత్రోద్దాధనిర్భర' మి త్యమరః. సశల్యాంతఃకరణః - విదీర్ణహృదయోఽభవత్. తద్వచనస్య శస్త్రప్రాయత్వాదితి భావః. అత్ర మునివచనే శల్యత్వనిరూపణా ద్రూపకాలంకారః. ౬౪

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం తస్మి నృగవతి-విశ్వామిత్రే, బహుప్రకారైః * 'అహ మే వాగమిష్యామి యోద్ధుంతైః కూటయోధిభిః, రామ స్వాస్యనవశ్యామి ఋనేఽహం యుద్ధయోగ్యతాం. షష్టి ర్వర్షసహస్రాణి జాతస్య మమ కాశిక, యశ్నేనోత్పదిత శ్చాయం సరామం సేతుమర్హసీ' త్యాద్యుక్తానేహయై రిత్యర్థః. అవార్థః - నివారయితు మశక్యః, నిశ్చయః శ్రీరామప్రేషణరూపో యస్య తస్మిన్ సతి, తదా దశరథః తపనకులస్య - సూర్యవంశస్య, హితేన - హితకారణా, యోగక్షేమానుసంధానతత్పరే ణేత్యర్థః. అతోఽస్య వచన మవశ్యమంగీకరణీయ మితి భావః, పురోహితేన - వసిష్ఠే నైవం వక్ష్యమాణప్రకారేణాభిహితోఽనుశాసితోఽభూత్. ౬౫

ప. పర్యాప్తభాగ్యాయ భవా సముష్మై
కుర్యా త్సపర్యాం కుశికాత్మజాయ,
నిర్యాతుధానాం వసుధాం విధాతుం
నిర్యాతు రామ స్సహ లక్ష్మణేన.

౬౬

గ. ఏవం వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితధృతి ర్దశరథ స్సుప్రదానేన కుశిక
సుతమనోరథ మేన పూరయామాస.

౬౭

ప. యోగేన లభ్యో యః పుంసాం సంసారాపేతచేతసాం,

తత్ప్రకార మేవాహ. పర్యాప్తేతి. హేరాజన్ని త్యధ్యా
హరః, భవాః పర్యాప్తం - పరిపూర్ణం భాగ్యం బ్రహ్మవర్చ
సప్రాప్తిరూపం భాగధేయం యస్యతస్యైవ తేన మనస్సభ్రహ్మ
వర్చససాధకస్య మహాత్మనో నకి మవ్యసాధ్య మస్తీతి సూచ్యతే, అ
తః పూజ్యా యేతి భావః, అముష్మై కుశికాత్మజాయ సపర్యాం - శ్రీరా
మప్రదానరూపాం పూజాం, కుర్యాత్ కురుష్వ * 'భవచ్ఛబ్దయోగే ప్ర
థమపురుష ఏవ నమధ్యమపురుష' ఇతి భాష్యేస్థితత్వాత్ :: విధనిమం
త్రీణామంత్రీణాధీష్ఠనం ప్రశ్నప్రార్థనేషు లిజ్, అత్యో వసుధాంభవం నిగ
తా యాతుధానాః యస్యాస్తాం నిర్యాతుధానా మరాక్షసాం. ని.
'యాతుధానః పుణ్యజనో నైర్మల్యో యాతురక్షసీ' ఇత్యనురః. ఏవం వి
ధాతుం-కర్తుం, లక్ష్మణేన సహ రామో నిర్యాతు-నిగచ్ఛతు :: ప్రాప్త
కాలే లోక్. శ్రీరామస్య రాక్షససంహారార్థం నిగతుం కాలః ప్రాప్త
ఇత్యర్థః. ఇంద్రవజ్రవృత్తం. లాటానుప్రాసః.

౬౮

ఏవమితి. ఏవ ముక్తరీత్యా వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితా-పున స్సుంస్థా
పితా, ధృతిర్దైవ్యం యస్య సతథోక్తః. ని. 'ధృతి ర్యోగాంతరే శ్చైవ
ధారణాధ్వరతుష్టి' ప్రితి విశ్వః, దశరథః సుతప్రదానేన-శ్రీరామసము
ణేన, కుశికసుతమనోరథం-విశ్వామిత్రాభిలాష మేన పూరయామాస-
సఫలిచకార, సత్ప్రదానరూపం నిజమనోరథ మిత్యేవ కారార్థః.

౬౯

యోగేనేతి. యః రామః సంసారాత్పుత్రమిత్రకళిత్రాదిబంధు
రూపా దపేతం నివృత్తం చేతః చిత్తం యేమాం తేమాం పుంసాం, ఏత

నియోగేన పితృ సోమం రామః కౌశిక మన్వగాత్. ౬౮
తత్ర సత్రం పరితాతుం విశ్వామిత్రో మహామునిః,
సౌమిత్రిసహితం రామం నయన్నయ మవోచత. ౬౯
బలేన తపసాం లబ్ధే బలే త్యతిబ లేతి స,

రాగాణాం - యోగీశ్వరాణా మిత్యర్థః, యోగేన లభ్యః-ధ్యానేన గ
మ్యః, :: 'శ్రోతవ్యో మంతవ్యో 'నిదధ్యాసితవ్య' ఇతిశ్రుతేః ని. 'యోగ
స్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తి' స్విత్యమరః. సో2యం శ్రీరామః
పితృ ర్నియోగేన - నిదేశేననిశరాం యోగేనచేతిగమ్యతే, కౌశికమ
న్వగా దనుజగామ. లోకానుగ్రహదయాశవః కిం న విడంబయం తీతి
భావః × 'ఇహో గా లుజీ'తిబుజీగాదేశః ఏతదాదిశ్లోకత్రయమానుష్టు
భంఛందః. ౬౮

తత్రేతి. తత్ర - తస్మిన్ సమయే, అయం మహామునిః -
మునిశ్రేష్ఠః - విశ్వస్య మిత్రం విశ్వామిత్రః + 'మిత్రే' చర్వా
వీతి విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘ శ్చాందసః లోకే విశిష్టప్రయోగా త్సాధుః,
సత్రం పరితాతుం - యజ్ఞం పరిపాలయితుం, సౌమిత్రిసహితం - లక్ష్మ
ణానుగతం, రామం నయన్ - ప్రాపయన్నవోచత - ఉక్తవాన్. ౬౯

త దేవాహ. బలేనేతి. కకుది వృషాంగే తిష్ఠ తీతి కకుత్స్థః
అ త్రేష్ఠం పౌరాణికీ కథా. పురా కిల పురంజనో నామ సాక్షా ద్భగ
వతోవిష్ణో రంశావతారః, కశ్చి దై త్వాకో రాజా దేవై స్సహ సమ
యబంధేన దేవాసురయుద్ధే దేవసహాయార్థం మహాశూరూపధారిణో
మహేంద్రస్య కకుది స్థిత్యా పినాకిలీలయా అసురకులం నిహత్య కకు
త్స్థసంజ్ఞా మలభ తేతి, తస్య గోత్రాపత్యం కాకుత్స్థః తస్య సంబు
ద్ధా హే కాకుత్స్థ - శ్రీరామ, తపసాం బలేన - తపశ్శక్త్యా, తపసా
మితి బహువచనం విద్యయో రసులభత్వద్యోతనార్థం లబ్ధే - ప్రాప్తే
బ లేతి అతిబలా చేతి నామ్నాప్రసిద్ధే పిద్యేమంత్రో మయి విద్యేతే-
వరేతే, తే విద్యే, తే - తుభ్యం వితరా మ్యపదిశామి త్వవోచ
తేతి సంబంధః. ఉపదిదేశ చేతి వాక్యశేషః, అత్ర బలాతిబలే ప్రక

1 నిదధ్యాసితవ్యః - సాక్షాత్పురణీయ ఇత్యర్థః.

విద్యేతే మయికాకుత్స్థ విద్యే తే వితరామి తే. 20

గ. ¹తతః ప్రతిగృహీతవిద్యస్య దాశరథేః ప్రదేశ మేకం ప్రదర్శ్య భగ వానిత్య మకథయత్. 20

ప. అస్మి స్మరా పురభిదః పరమేశ్వరస్య
ఫాలాంతరాళనయనజ్వలనే మనోభూః,

మ్య బ్రహ్మయామలే అభిహితం * 'ఉత్సాహబలయో ర్వృద్ధిః పరశ
స్త్రునహిష్టుతా, న బాధాక్షుత్పిపాసాభ్యాం యత స్సా కథితా బలా.
యతః పరస్య స్థాలిత్యం దృఙ్మనఃకాయకర్మణాం, స్వోపాయే చా వ్య
మోఘత్వం భవే త్సాంతిబలా మతా. ఇదం విద్యాద్యయం జ్ఞాత
మాత్రం సిద్ధికరం నృణాం, విష్టు రేతద్ద్యయం స్మృత్యా జితవా స్సధు
కైటభా' వితి. తథా రామాయణశ్లోకః * 'క్షుత్పిపాసే న తే రామ
భవిష్యేతే నరోత్తమ, బలా మతిబలాం చైవ పతతః పథి రాఘవే'తి. 20

అ. అథ మునిః రామమనోవికాసార్థం కథాః కథయితు ముప
చక్రమ ఇత్యాహ. తతః. తతః - విద్యోపదేశానంతరం, భగవా
న్విశ్వామిత్రః, ప్రతిగృహీతే - స్వీకృతే విద్యే - బలాతిబలాభ్యే యే
న తస్య దాశరథే ర్దశరథనందనస్య - శ్రీరామస్య, × 'అత' ఇభితీ
ఇప్రోత్యయః. ఏకం - కమపి, ప్రదేశం - జనపదం, ప్రదర్శ్య - దర్శ
యిత్వా ఇత్య మకథయ త్కథయామాస. 20

అ. త దేవ వివృణోతి. అస్మిన్నితి. పురా-పూర్వకాలేఽస్మిన్
ప్రదేశే, మనోభూ ర్నన్మథః, పురభిద స్త్రిపురాంతకస్య, అ స్యాన్యాం
తకత్వం కిము వక్తవ్య మితి భావః. పరమేశ్వరస్య - త్రివంబకస్య,
ఫాలాంతరాళే - నిటలతటే, యన్నయనం-త్పతీయం నేత్రం, తదేవ
జ్వలనోఽగ్నిః తజ్జనితజ్వలనో వా. తత్ర సద్యః అవిలంబేన శల
భత్వం - పతంగభావం. ని. 'సమా పతంగశలభా' వి త్యమరః, ప్రప
ద్య - ప్రాప్య, భస్మీభూ యే త్యర్థః. అంగం - శరీర మముంచత్ -
త్యక్తవాన్ + 'శేముచాదీనా' మితి ముమాగమః, తస్మా త్కర
ణా దముం జనపదం దేశం (జనానాంపదంజనపదఇతివిగ్రహః 'నాడ్య

సద్యః ప్రపద్య శలభత్వ మముంచ దంగం

తస్మా దముం జనపదం విదు రంగసంజ్ఞం.

22

గ. తదను మానససరఃప్రసృతాం సరయూ మతిక్రమ్య వృత్రవధప్ర
వృద్ధవృద్ధశ్రవః పంకతౌశన¹లబ్ధమలయో ర్మలదకరూశనామ్నో ర్జనప
దయో స్సీమ్ని కృతపదయో ద్దాశరభ్యోః పున రప్యేవ మబ్రవీత్. 23

ప. యక్ష సుకేతు ర్ద్వహిణప్రసాదా

పజనోపపదానిప్రణాంగపదా నీతి లింగానుశాసనా త్పింస్త్యం) అంగా
ఇతి సంజ్ఞా నామధేయం యస్య తం తథోక్తం విదు ర్జ్ఞానంతి, పుగా
విద ఇతి శేషః. అంగమోచన మే వాంగశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం కృత్యా
తథా కథయం తీ త్యర్థ. ని. 'సీవృజ్జనపదా దేశవిషయా తూపవర్తన'
మి త్యమరః.

22

తదన్వితీ. తదను - తదనంతరం, మానససరఃప్రసృతాం మా
నసాఖ్యకాసారా దుత్పన్నాం, సరయూం నామ నదీ మతిక్రమ్య -
తీర్త్యా, వృత్రవధేన - వృత్రాసురహత్యయా ప్రవృద్ధో వృద్ధి గతో
యః వృద్ధశ్రవస ఇంద్రస్య, పంకః - పాష్పా స ఏవ పంకః కర్ణమ
ఇతి శ్లిష్టరూపకం. ని. 'పంకోఽస్త్రీ కర్ణమైనసో' రితి నిఘంటుః.
తస్య తౌశనేన లబ్ధమలయోః - ప్రాప్తకిల్బిషయోః, సంక్రాంత
మాలిన్యయో రితి యావత్, అత ఏవ మలదకరూశ నామ్నోః
మలదః. కరూశ శ్చేతి నామ యయో స్తయో ర్జనపదయోః
దేశవిశేషయో స్సీమ్ని - పర్యంతభువి, దాశరభ్యోః - రామలక్ష్మ
ణయోః కృతపదయోః - వినృస్తపాదయోః, ప్రవేశితపాదయో స్స
తో రి త్యర్థ. పునః-భూయోఽప్యేవ మబ్రవీ దువాచ మాలిన్యయో
గో స్మలదః కరూశః యుత్ కార్యం వా తద్యోగా త్కరూశ ఇతి
సంజ్ఞానిర్ణయః.

23

యక్షఇతి. సుకేతు ర్నామ యక్షో దేవయోనివిశేషః. ని.
'విద్యాధరోఽస్సరోయక్షరక్షో గంధర్వకిన్నరా' ఇత్యమరః. ద్రుహిణస్య

1 లబ్ధమలద కరూశకనామ్నాః.

లేభే సుతాం కా మపి తాటకాఖ్యాం,

సుందః కీలైనాం పరిణీయ తస్యాం

మారీచనీచం జనయాం బభూవ.

28

గ. 1 ఏకదా సుందే నిహతే మారీచః కుంభసంభవ మభిభూయ
తస్య శాపా దవాప కోణపతాం తాట కీలకాఖ్యా త్పురుషాదినీ. 29

నేయ మబ్జాననవరిసిద్ధసింధురసహస్రప్రాణా అశ్శజేన సహ
తపసా సమారాధితస్య బ్రహ్మణః ప్రసాదా దనుగ్రహాత్. ని. 'ధాతా
బ్జయోనిర్ద్రిహిణ' ఇ త్యమరః. తాట కీలకాఖ్యా నామయస్యా స్తాం
కా మపి కాంచి త్సుతాం పుత్రికాం లేభే - ప్రాప, జనయామా నే
త్యర్థః. అథ సుందో నామ కల్పి ద్యపిః ఏనాం తాటకాం పరిణీయో
షయస్య భార్యాత్వేన పరిగృహ్యే త్యర్థః కి లేతి వార్తాయాం. ని.
'వార్తాసంభాష్యయోః కి లే' త్యమరః. తస్యాం భార్యాయాం - తాట
కాయాం, మారీచ ఇతి నీచం - త్సుద్రం మారీచనామాసం కంచన
తనయ మి త్యర్థః. జనయాంబభూవ - ఉత్పాదయామా న. 28

అ. తదనంతరవృత్తాంత మాహ. ఏకదేహి. ఏకదా - ఏకస్మిన్
సమయే, సుందే - వినిహతే సతి అగస్త్యే సతి శేషః. మారీచః కుంభ
సంభవమగస్త్యం. ని. 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇ త్యమరః. అభిభూయ -
పితృవధజనితరోషా త్తిరస్కృత్య తస్య కుంభసంభవస్య శాపా కోణ-
పతాం - రాక్షసత్వమవాప - ప్రాప్తవాత్. ని. 'రాక్షసః కోణపః కర్మ
వ్యాది త్యమరః. తథా తాటకాపి పురుషాదినీ - సరమాంసభోజినీ,
రాక్షసీ అభూత్. అక్రేదం రామాయణవచసం. 3 'అగస్త్యః సరమ
క్రుద్ధస్తాటకా మభిశప్తవాత్, పురుషాదీ మహాయక్షీ విశృతా విశృతా
ననా. ఇదం రూపం విహాయ త్వం దారుణం రూప మాఘ్నహీ'తి. 29

అ. తతః కి మిత్యాశంక్యవశ్యం త్వయేయం హంతవ్యేత్యా
హ. సేతి. అబ్జాననస్య తపః పరితోషితస్య, బ్రహ్మణోవగా త్సిద్ధో ని

1 ఏకదాతుసుందే వినిహతే. 2 కుంభసంభవముని మభిభూయ. 3 చాభూత్పు
రుషా. 4 అబ్జసిద్ధ.

¹జనపనవిపదం విదధానా వ్యాపాదసీయా త్వ యేతి. ౭౬

కించ. — వైరోచనీం మంథరాం వసుంధరాపరాధధురంధరాం పురా పురందరేణ వినిహతాం జనార్దన కృతార్దనాం, భార్గవజనసీంచ ప్రదర్శ్య దాశరథే రమందాం సుందవధూవధవిచికిత్సా ముత్సా

మన్నః సింధురాః-గజాః, తేషాం సహస్రీస్యపాణః పరాక్రమో య స్యా స్సా బ్రహ్మనరప్రాప్తమహాబలనంపన్నే త్యన్తిః. ని. 'సింధుర స్సా మజః కుంభీ'తి గజపర్యాయే వ్యమరశేషః. అత ఏవ ఆత్మజేనసహ జన పదవిపదం - నిజాశ్రమదేశోపస్థలం విదధానా-కుర్వాణా సేయం తా టకా, త్వయా వ్యాపాదసీయా నిహంత వ్యే త్యేవ మబ్రోవీ దితి పూ ర్వేణ సంబంధః. ౭౭

అ. శ్రీహత్యాయాః శాస్త్రనిషిద్ధత్వా త్టాటకావధనంశయం శ్రీరామమనసి విద్యమానం పూర్వదృష్టాంతకథనేన నిరస్యతి. 'కించే' త్యాదినా. వసూని ధారయతీతి వసుంధరా, భూమిః + 'సంజ్ఞాయాం భృత్రావృ జీ'త్యాదినా ఖచ్ * 'అగుర్ద్విష' దిత్యాదినా ముమాగ మః. తస్యా అపరాధే-ఉపద్రవాచరణరూపే ధురంధరాం సమర్థాం తదుపద్రవాచరణతత్పరా మిత్యన్తిః. ధూరేవ ధురా తాం ధారయతీతి ధురంధరేతి విగ్రహః ప్రక్రియాతు పూర్వవత్. అతఏవ పురందరేణ-పురః శత్రుపురాణి దారయతీతి పురందరః ఇంద్రః, × పూస్సర్వయో ద్ధారి సహా' రితి ఖచ్ * 'ఖచి హ్రస్వ' ఇత్యుపధా హ్రస్వః. * 'వాచంయమపురందరా' చేతి నిపాతనా న్ముమాగమః. తేన పురా పూర్వం వినిహతాం - వ్యాపాదితాం వైరోచినీం - విరోచనోనామ రా త్స సస్తస్యావత్యం శ్రీ వైరోచనీ తాం విరోచనపుత్రీం + 'తస్యా వత్య' మి త్యన్. 'టిడ్డాణ' ఇత్యాదినా జీప్ విశేషణ మేత త్రైకే యీ దాసీసందేహానిపుత్త్యర్థం మంథరాంచ తథా జనార్దనేన జాను దగ్న్యరూపేణ విష్ణునా కృతం విరచితం మర్దనం విదారణం యస్యాస్తాం చిన్నశీర్షా మిత్యర్థః. భార్గవజనసీం - పరశురామమాతరం, రేణుకాం చ ప్రదర్శ్య-దృష్టాంతతయానిర్దిశ్య, దాశరథేః - శ్రీరామస్యామందా

రయామాస.

22

ప. ఆశుతస్సుత్రేన తేన సుందప్రియావధః,

తమేవాన్వవద త్తస్య చాప శ్శింజారవచ్ఛలాత్.

2౩

తత్కాలే పిశితాశనాశపిశునా సంధ్యేవ కాచి స్మనే

రథాన్వసం తరసా రురోధ రుధిరక్షోదారుణాదారుణా,

మనల్పాం, సుప్తవధూవధవిచికిత్సాం తాటకావధగోచరసంశయం ఉత్సారయామాస నిరసితవాక్. ని. 'మూఢాల్పాపటనిర్భాగ్యా మందా స్మన్యః, విచికిత్సా తు సంశయ' ఇతి చామరః. 22

ఆశుత ఇతి. శ్రుతవృత్తేన-ప్రఖ్యాతచరిత్రేణ, అథవా శ్రుతం విశ్వామిత్రముఖా దాకర్ణితం వృత్తం మంధరావధాదిపూర్వవృత్తాంతోయేన తేన తథోక్తేన. ని. 'వృత్తం పద్యే చరిత్రే త్రిష్వతీతే దృఢవర్తులే' ఇత్యమరః. తేన - శ్రీరామేణ, సుందప్రియాయాః-తాటకాయాః, వధః ఆశ్రుతోఽంగీకృతః. ని. 'ఊరీకృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతంప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. అథ తస్య శ్రీరామస్య చాపోధచురపి శింజారవో గుణార్ధనిః స ఇతి ఫలం కపటం తస్మాత్తం తాటకావధమేవ అన్వవదత్ - అనుసృతోక్తవాక్. తాటకావధాంగీకారసమనంతరమేవ జ్యోతింకారంచకారేత్యర్థః. ని. 'మార్వీజ్యాశింజసీగుణ' ఇత్యమరః. అత్ర ఫలశబ్దేన నాయం శింజారవః కిం త్వనువాద ఇత్యారవస్యాసత్యత్వప్రతిపాదనా దపహ్నవభేదః. :: 'ఫలాదిశబ్దేనానత్యత్వప్రతిపాదనమపహ్నవ' ఇతి సర్వస్వసూత్రం. 2౩

తదా తాటకావ్యభుజ్జగమేత్యాహ. తత్కాల ఇతి. తత్కాలే-శింజారవసమయే, పిశితం మాంస మశ్నంతీతి పిశితాశ్నాః - రాక్షసాః, తేషాంనాశస్య పిశునా సూచికా. శ్రీరామవధ్యానాం రాక్షసానాం మధ్యే స్వస్య ప్రథమత్వా దితిభావః. అన్యత్ర పిశితాశనానాం ఆశస్య - భోజనస్య; పిశునా, సంధ్యాయా అసురభోజనకాలత్వేన ప్రసిద్ధత్వా దితి భావః. ని. 'కర్ణే జప సూచక స్సాన్య త్పిశునో దురసః ఖల' ఇత్యమరః. అత్ర జతుకాష్టవచ్ఛబ్దయో రేవల్లిప్తత్వా చ్ఛబ్దశ్లేషః రుధిరక్షోదేన - అస్పృశ్యంకేన, అన్యత్రరుధిరక్షోదవ త్కుంకుమరజ

స్వాధీనే హననే పురిం విదధతీ మృత్యో సన్న్వ¹కృత్యాత్యయ
క్రీడత్కింకరసంఘసంకటమహాశృంగాటకాం తాటకా. ౭౯

²యదా దాశరథేః కర్ణ మవిశ త్తాటకాగుణః,

ఇవ అరుణా రక్తవర్ణా, ఏకత్ర హింసితయా బీభత్సితత్వాదన్య
త్ర స్వాభావ్యా చేతిభావః. ని. 'రుధిరం కుంకుమాస్పృజో' రిత్వ
భయత్రాపి విశ్వః. 'క్షోదో రజసి పేషణే' ఇతి నానార్థరత్నమాలా.
దారుణా-భయంకరీ, ఏకత్ర తథా భీషణాకారత్వా దన్యత్ర పిశాచాది
సంచారాచేతి భావః. ని. 'దారుణంభీషణం భీష్మం ఘోరంభీమంభయా
నక' మిత్యమరః. తథా హననే-హింసాకర్మణి, స్వాధీనే-స్వాయత్తే స
తి, మృత్యోః పురిం యమపురిం-విపర్యయేణ-సంయమిసీ మితి యావత్.
స్వేషాం యత్యుత్యం ప్రాణివీడనవ్యాపారః తస్యాత్యయేన, విపర్యయే
ణ, క్రీడద్భిర్యథేచ్ఛం విహరద్భిః కింకరసంఘై ర్యమదూతనిసహైః సంక
టం-సంకులం + 'సంప్రదశ్చకట' ఆతికటచ్. మహద్విపులం శృంగాట
కం చతుష్పథం యస్యాస్తాం తథోక్తాం విదధతీ-విదధానా, × దధా తే
శ్మతరిడగిత' శ్చేతి జీవ్. 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు'రితి నునుభావః. ని. 'శృంగా
టకచతుష్పథే' ఇత్యమరః. కాచిత్తాటకానామరాక్షసీ తరసా. బలేన,
రంహసావా, ని. 'తరసీబలరంహసీ' ఇత్యమరః. సంధ్యేవ-సాయంసం
ధ్యేవ, మునేః-విశ్వామిత్రస్య, అధ్వానం-మార్గం రురోధ-నిరుద్ధవతీ,
సంధ్యాయాఅపి నైష్ఠికానాంతాదాత్మికానుష్ఠాననియమనేన నిరోధ
కర్తృత్వసంభవా దియ ముపమా శ్లేషసంకీర్ణా. అన్యథా అహరహ
స్సంధ్యాముపాసీతేతి విధిబలాదకరణేన్యథాకరణేవా ప్రత్యవాయా
పత్తే రితి భావః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. ౭౯

యదేతి. యదా-యస్మిన్కాలే. తాటకాయాగుణశబ్దః సింహ
నాద ఇతియావత్. దాశరథే శ్చిరామస్య, కర్ణం - శ్రోత్రం అవిశత్
ని. 'కర్ణ శబ్దగ్రహా శ్రోత్ర' మిత్యమరః. తదా తస్మిన్నేవ కాలే, తస్యా
స్తాటకాయాః జిఘాంసయా - హంతు మిచ్ఛయా. + హంతే సున్నం
తాత్ స్త్రియా మప్రత్యయే టాప్. ధనుషశ్చాపస్య, గుణోజ్ఞామా

తదా ధనుర్గుణ స్తూర్ణం ¹ప్రావిశ²త్తజ్జఘాంసయా. ౮౦

తతో భావిని సంగ్రామే బద్ధశ్రద్ధస్య తాటకా,
³స్వప్రాణా న్రామబాణస్య ⁴వీరపాణ మకల్పయత్. ౮౧
 ముని ⁵ర్భృశాశోపజ్ఞాని తాటకామాధినేదదా,

ర్వీతి యావత్. తూర్ణం-క్షీప్రం, దాశరథేః కర్ణం ప్రావిశత్ తాటకానిర్హృదశ్రవణసమకాల మేవ శ్రీరామో మాశ్రియ మాశర్ణ మాచక ర్షేత్సర్వః, అత ఏవానంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. ని. 'గుణ స్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతు' స్వీతి నైజయంతీ. ఏతదాది పద్యత్రయ మానుష్టుభం ఛందః. ౮౦

తతఃపి. తత స్తాటకాభావిని భవిష్యతి సంగ్రామే సుబాహ్వది రాక్షససంప్రహారే బద్ధశ్రద్ధస్య-విహితాదరస్య, రామబాణస్య స్వప్రాణా - స్వకీయప్రాణవాయాన్, వీరపాణ మకల్పయత్ - కల్పితవతీ, వీరపాణం నామ యుద్ధోపక్రమే ఉత్సాహపరనాథం వీరైః క్రియమాణం పాసం శ్రీరామామోఘబాణవిదాసతీ ప్రాణా తత్యాజేత్సర్వః. ని. 'వీరపాణంతు యత్సానం వృత్తే భావినీవారణ' ఇత్యమరః + 'వాభావ కరణయోరితి వికల్పాన్విత్యం. వీరాణాంపాసం వీరపాణ మితి విగ్రహః. నాంతో ప్యయం శబ్దో వర్తతే. పూర్వవ దతిశయోక్తిః. ౮౧

మునిరితి. ముని ర్విశ్వామిత్రః, జంభనామానం రాక్షసంశాస్త్రీజంభశాసన ఇంద్రః + కర్తరిన్యః. తస్య శాసనాత్ మహాత్మనే - శ్రీరామాయ, అస్త్రుకలాపం దేహీతనియోగాదేహిః భృశాశోనామ కల్పిదృషిః ఉపజ్ఞాయంత ఇత్యుపజ్ఞా + 'అతిశోపసర్గ' ఇతికర్మణ్యబ్రుత్యయః. భృశాశ్వపోపజ్ఞా భృశాశోపజ్ఞాని భృశాశ్వేనాదాజ్ఞాతానీత్యర్థః + ఉపజ్ఞోపక్రమ మిత్యాదినా సమంసకత్వం. ని. 'ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాశ్చ తదాదిత్వప్రకాశనే' ఇత్యమరశ్చ. జృంభకమాది ర్యేపాంతానిజృంభకాదీని అస్త్రాణి - అస్త్రమంతానీత్యర్థః. తాటకాం మథ్నతి-హంతీతి తాటకామాధీ తస్మై శ్రీరామాయ దదా-

అస్త్రాణి జృంభకాదీని జంభశాసనశాసనాత్. ౮౨

గ. తత్ర కంచన విరించిలోకప్రత్యాదేశం ¹ప్రదేశం ప్రదర్శయ
న్నవోచత. ౮౩

ప. ప్రతిదిన మవదాత్తైర్బ్రహ్మభి ర్బ్రహ్మనిష్ఠైః

ప్రళమితభవభేదై స్సాదరం ²సేవ్యమానే,
బలినియమనహేతోర్వామనః కాననేఽస్మి

అదాత్, ఉపదిదేశేత్యర్థః × 'కర్మణాయమభి ప్రేతి ససంప్రదాన'మితి
సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. తద్గుణసంవిజ్ఞాన బహువ్రీహిః. ౮౨

తత్రేతి. తత్రవనే విరించిలోకస్య-బ్రహ్మలోకస్య, ప్రత్యాదేశం-
ప్రత్యాదిశ్యత ఇతి ప్రత్యాదేశ ఇతివిగ్రహః. తంబ్రహ్మలోకకల్పమిత్యర్థః.
కంచన కమపి, ప్రదేశం, విషయం ప్రదర్శయన్-నిదర్శయన్ అవోచత-
ఉక్తవాన్, భగవా నితి పారాభావే ఋనిరితిశేషః. ౮౩

అ. తదేవాహ. ప్రతిదినమితి. అవదాత్తైః-ప్రసన్నైర్విషయ వైరాగ్య
సంపన్నతయా నిర్మలాంతఃకరణైరిత్యర్థః. అతవవ బ్రహ్మైవ నిష్ఠా విశ్రాంతి
పదంయేషాంతైః, అథవా, బ్రహ్మణి నిష్ఠానియమో యేషాంతైః నిదిధ్యా
సనతత్పరైరిత్యర్థః. అతవవశమితాః-శాంతింగమితాః, భవభేదా స్సం
సారిక క్లేశాయేషాంతైః తాపత్రయవిసిర్ముక్తై రిత్యర్థః. బ్రహ్మభిః -
బ్రహ్మర్షిభిః, బ్రహ్మనిష్ఠై ర్మహద్భిరితిపాఠే మహద్భిర్మహానుభావైః
ఋషిభిరిత్యర్థః. ప్రితిదినం-నిరంతర, మితియూవత్ × అవ్యయం విభక్తి
త్యాదినా వీప్సయా మవ్యయిభావ సమాసః. సాదరం సన్నేహం,
సేవ్యమానే - అధిష్ఠీయమానే, అస్మిన్మాననే-పుణ్యారణ్యే, వామనో-
బ్రహ్మచారి, ఉపేంద్రతయావతీర్ణో మాయావటు ర్విష్ణుః బలేర్వై
రోచనే ర్నియమనహేతోః బలిబంధనార్థ మిత్యర్థః + 'వప్తీహేతు
ప్రయోగ' ఇతివప్తీ, ఇష్టదేవతాపూజోపహారా బలయః, శౌచసంతోష
తపస్సాన్విధ్యాద్యేశ్వరప్రీణనాని నియమాః, తత్పర స్తదాసక్తస్సన్,
చచార, బ్రహ్మచర్యనిష్ఠాపారతంత్ర్యేణ ప్రావర్తత ఇత్యర్థః. ని. 'బ

1 భగవానవోచత. ప్రదేశమేకం ప్రదర్శయవోచ చుప్తచియమానపరమహంసో
మహర్షిః. 2 సేవ్యమానః.

స్ఫులినియమపరస్పస్పృహృచారీచచార.

౮౪

¹అపహృతవిబుధారే ర్వామన స్యాజిమూరే

రఖిలభువనభిక్షో రాశ్రమానోకహానాం,

తతి రియ మతిసీలావ్యాప్తదిగ్విమసీమా

స్వయ మపి పరిమాతుం లోక మభ్యుద్య తేవ.

౮౫

లి: పూజోపహారేచ క శేదైత్యాంతరేఽపిన' ఇతి నానార్థరత్నమాలా.

ఏతదాదిశ్లోకత్రయం మాలిసీవృత్తం.

౮౬

అపహృతేతి. అపహృతా - నిరస్తా, విబుధానా మింద్రాది
బృందారకాణా మార్తి: పీడా యేన తస్య. ని. 'ఆర్తి: పీడాధనుష్కం
ట్యోరి త్యమరః. న జాయత ఇ త్యజో విష్ణుః + 'అన్యేభ్యోపి దృశ్య
త' ఇతి డప్రత్యయః. తస్మాద్రై: శ్రీవిష్ణవతార స్తే త్యర్థః, (వామన
వ్యాజిమూరే రితిపాలే వామన ఇతి వ్యాజి: కపటో యస్యా స్తాదృశీ
మూర్తి-ర్య స్తేతి బహుప్రీహిగర్భిత బహుప్రీహి: విష్ణోరి త్యర్థః, విశే
షణమాత్ర ప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తా వితి నామనః) అఖిలభువనభి
క్షో: - పాదత్రయపరిమితభూతలయాచ్ఛాపదేశేన త్రిభువనభిక్షాతత్పర
స్యేత్యర్థః + సనాసంపభిక్షుః, వామనస్యాశ్రమే - తపోవసే, యే
అనోకహా - వృక్షాః, అననః శకట స్యాకం గతిం ఘ్నంతీ త్యనోకహాః
ఇతి విగ్రహాః. ని. 'అనోకహా కుటస్సాల' ఇ త్యమరః. తేషా మియం
పరిదృశ్యమానా అతిసీలా అత్యంతశ్యామలాకారా, తథా వ్యాప్తా -
ఆవృతా: దిగ్విమసీమా: - దిశాం వోయ్ముశ్చ సీమా: , పర్యంత
భువో యయా సా. ఆక్రాంతదిక్షభ్రాంతరాశ్చ త్వే, నాతిసమున్న తే
త్యర్థః. ని. 'సీమసీమే స్త్రియా ముఖే' ఇ త్యమరః. నాంతపాలేపి +
మన ఇతి నిషేధాన్నజీవ. ఇదం చ విశేషణద్వయం విభక్తిపరిణా
మేన వామనేఽపి యోజ్యం, తతి: - శ్రేణి: , స్వయ మపి లోకం -
త్రిభువన మి త్యర్థః. జాతా వేకవచనం పరిమాతు మియత్తానధార
ణేన పరిచ్ఛేత్తుం అభ్యుద్యతా - సముద్యుక్తేవ ప్రతిభాతి పశ్యేతి
శేషః* సంసర్గజాః పుణ్యగుణా భవంతీ తిన్యాయేన త్రిభువనపరిమాతు
స్తత్రభవతో వామనస్య సహవాసవశాత్ తద్వ త్స్వయ మపి తథా

ఇతి వివిధరసాభిః కాశికవ్యాహృతాభిః

శృతిపథమధురాభిః పావనీభిః కథాభిః,

గళితగహనకృచ్ఛం గచ్ఛతో ద్దాశరథ్యో

స్సమకుచ దివ సద్యస్తాదృశం మార్గదైర్ఘ్యం.

౮౬.

గ. తత సిద్ధాశ్రమం ప్రవిశ్య విశ్వామిత్ర సుత్ర మారభత. ౮౭

తదనంతర మంతరితౌంతరాళా దాపతంత మంతకానీకభయా

కర్తు ముద్యుక్తేవ ప్రతియత ఇ త్యర్థః అ తౌన్నత్యగుణనిమిత్తా అభ్యుద్యతప్రజాతిన్వరూపా త్ప్రేక్షావ్యంజకసద్భావాద్వాచ్యా. ౮౭

ఇతీతి. ఇ త్యనేన ప్రకారేణ వివిధాః - బహుప్రకారాః, రసా ఆస్వాదా యాసాం తా స్తథోక్తా స్తాభిః శృతీనాం పంథాః శృతి పథః × ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతః తస్య మధురాభిః శ్రీవణా నందకరీభి రి త్యర్థః. పావనీభిః - పవిత్రాభిః, కాశికవ్యాహృతాభిః - విశ్వామిత్రకథితాభిః, కథాభి రుపాఖ్యానై ర్హేతుభిః. + 'చింతిపూజ కథించిచర్చ' శ్చేత్యబ్జిత్యయః. గళిత మవగతం గహనకృచ్ఛం కాననసంచారజనితకష్టం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా. ని. 'స్యాత్కష్టం కృచ్ఛం మాఘీల' మి త్యమరః. గచ్ఛతోః దాశరథ్యో రామలక్ష్మణయోః, తాదృశం - తథావిధం, అత్యధిక మిత్యర్థః. + 'త్యదాదిమదృశోనాలోచనేకర్ష' చేతికర్షప్రత్యయః. ఆసర్వనామ్న ఇత్యాత్వం మార్గదైర్ఘ్యం మార్గాయామః, సద్య స్సమకుచ దివ సంకోచమగమది వే త్యుప్రేక్షా. విశ్వామిత్రకథితమధురతరకథాశ్రవణకౌతూహలపారవశ్యా ద్దవీయా నపి మార్గో నేదీయా నివ ప్రత్యభాది త్యర్థః. ౮౬

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం విశ్వామిత్రః సిద్ధాశ్రమం-నిజతపో వనం-ప్రవిశ్య, సత్ర మారభత-క్రతుదీక్షితోఽభూ ది త్యర్థః. ౮౭

తదనంతరమితి, తదనంతరం-సత్రప్రారంభానంతరం, అంతరితౌంతరాళా న్నభోవివరా, దాపతంత ముపసర్పంతం, అంతకానీకభయానకం యమకింకరసేనాభయంకరం, పలాశానాం-సుబాహుమారీచాది రాక్షసానాం, గణం-సమూహ, మవలోక్య-దృష్ట్వా, పలాయమానాః-ప్రద్రవ

సకం పలాశగణ మవలోక్య పలాయమానాః కరతల¹గళితసమిత్కుశాః
కుశికనందనాంతేవాసిన స్ససంభ్రమ మభిలషితాహవాయ రాఘ
వాయ న్యవేదయత్.

౮౮

ప. హృత్వాదే శ్శిఖరాణి తాని పరితః క్షిప్తా హసితా క్రుధా
కృత్వా హస్తవిఘట్టనం తతః కృత్వా నటిత్వా ముహూః,
సిక్తా త్మో మసృజా స్రజాంత్రకృతయా బద్ధా కచాః ఘోచరా

మాణాః, అతఏవ కరతలేభ్యో గళితం - స్రీస్తం, సమిత్కుశం-సమిధః
కుశా దర్భా శ్చ యజ్ఞేయా యేషాం తే తథోక్తాః. ని. 'అస్త్రీ' కుశం
కుఢో దర్భ' ఇ త్యమరః + 'జాతిరప్రాణినా' మితి ద్వంద్వైకవద్భావే
బహువ్రీహీః, కుశికనందనాంతేవాసినో విశ్వామిత్రశిష్యాః. అంతే
సమీపే వసంతీ త్వంతేవాసినః. ని. 'ఛాత్రాంతేవాసినా శిష్య' ఇ త్య
మరః. + శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్ అభిలషితాహవాయ - సమ
రోత్సుకా యే త్యర్థః. రాఘవాయ. శ్రీరామాయ, ససంభ్రమం -
సోద్యేగం; న్యవేదయత్ - న్యజిజ్ఞపత్.

౮౯

అ. నివేదనప్రకార మేవాహ. హృత్వేతి. అదే శ్శిఖరాణి-
గిరిశృంగాణి హృత్వా - ఆసీయ, తాని శిఖరాణి, పరితః క్షిప్తా-
సమంతా ద్వికీర్య, తథా హసితా - అట్టహాసం కృత్వా, క్రుధా-
క్రోధేన, ని. 'కోపక్రోధామర్షరోషప్రతిఘాతుక్రూధాస్త్రియా' మి
త్యమరః. హస్తవిఘట్టనం - కరతలాస్ఫాటనం, కృత్వా, తతః కృత్వా
సమంతా ద్వాప్యే త్యర్థః, ముహూః నటిత్వా పునఃపునరు
త్సాహనాట్యం కృత్వా, త్మో-మేదినీ, మసృజా రక్షేన, సిక్తా - ఆస్లా
న్య, ని. 'త్వోపనిర్మేదినీమహీ, రుధిరే సృష్టోహితాసగ్రక్షతజశో
ణిత' మితిచామరః. తథా ఆంత్రకృతయా స్రీజా - ఆంత్రనిర్మితయా
మాలయా, కచాః-శిరోరుహాః, బద్ధా-సంగ్రధ్య, తథాగ్నే సదృ
శా - అగ్నిజ్వాలాకల్పయా, దృశా నిజదృష్ట్యా, ఘోచరం తీతి ఘోచ
రాః-అంతరిక్షచారిణ శ్చారణాదయః + 'తత్పురుషేకృతిబహుళ' మి
త్యలుక్ తా దద్ధా-సంతాప్య, సశిచరా-రాక్షసాః, దివోరంధ్రం -

ద్ధాన్యే స్పృహృతాద్భుతానిశిచరాదుంధంతి రంధ్రం దివః. ౮౯
ఇతి. — సంక్రాంతవర్ణాంతరగాధిసూనో
స్సంపర్కపుణ్యా దివ ¹రామభద్రః,

సభోంతరాళం, రుద్ధం త్యావృణ్వంతి, ఆచ్ఛాదయం తీత్యర్థః. ఇతి ఏవం
న్యవేదయన్నితి పూర్వేణ సంబంధః. శాస్త్రాలవిక్రీడితంవృత్తం. ౮౯

అ. తతః కింజాతమిత్యత ఆహ. సంక్రాంతేతి. + 'క్షణమిం
సాయా' మితిధాతోః సంపదాదిత్వా త్విప్. గమ్యాదీనా మితి వక్త
వ్యాత్ అనునాసికలోపే తుగాగమేచ క్షుదితిరూపం సిద్ధి క్షతో నా
శాస్త్రాయత ఇతి క్షత్రం క్షత్రవర్ణః × సువీతియోగవిభాగా త్కప్రి
త్యయః. తస్య సంబంధీ త్కాత్రో తస్మాత్ క్షత్రియకులాచార
క్రమా ది త్యర్థః. పిష్పలదండయోగ్యః - అశ్వత్థదండధారణార్హః, ఉప
నయనసమయే తథా విధివిహితత్వా దితి భావః. ని. 'పిష్పలః కుంజ
రాశనః, అశ్వత్థ' ఇ త్యమరః. రామభద్రః. శ్రీరామః, అనోవ్యవర్ణః
వర్ణాంతరం, ని. 'అంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్దిభేదతాదర్శ్య' ఇ త్య
మరః. + సుప్సుపేతినమాసః. సక్రాంతం తపోబలా త్సంప్రాప్తం
వర్ణాంతరం బ్రాహ్మణ్యం యస్య స తథోక్తః. తస్య గాధిసూనో, గాధి
రాజనందనస్య, విశ్వామిత్రస్య, సంపర్కేణ-సహవాసేన, యత్పుణ్యం-
సుకృతం తస్మా ది వేతి హేతూత్పేక్షా. పలాశదండ - కింశుకదండధా
రణే, ఆదృతః - ఆదరవాక్, పాణి ర్యస్య స తథోక్తః, బ్రాహ్మణస్య
పలాశదండధారణవిధానాత్ *తస్యచ సంసర్గజా దోషగుణా భవం
తీతి న్యాయేన సంభావితత్వా చ్ఛేతి భావః. తథా పలం మాంసమశ్నం
తీతి పలాశాః - మారీచాదిరాక్షసాః, తేహందండ - శిక్షణే, ఆదృత
పాణి ర్యగ్రహస్త ఆసీత్. విశ్వామిత్రశిష్యవాక్యాకర్ణనానంతర మేవ,
రాక్షసశిక్షణవ్యగోఽభూ ది త్యర్థః. ఆదృతపాణి రిత్యత్రి యద్యపి
పాణే రచేతనస్య ఆదృతత్వం చేతనధర్మో న యుజ్యతే. తథాపి తద్వతా
శ్రీరామేణ స హాభేదాధ్యవసాయా దౌపచారిక ఇ త్యవగంతవ్యం.
నను తేహం దండః పాలాశో బ్రాహ్మణ స్వాదుంబరః క్షత్రియస్య

తాత్రక్రమా త్విష్పలదండయోగ్యః

పలాశదండాద్భుతపాణి రాసీత్.

౯౦

మారీచనీచమతి రాహవ మారచయ్య

క్షీప్తః క్షణేన రఘునాయకసాయకేన,

మధ్యేపయోనిధి భయేన నిమగ్నమూర్తి

బైల్వోపి వైశ్య స్యేతి గృహ్యప్రకారేణ క్షత్రియ స్యాదుంబరదండవి
ధానాత్, అత్ర పిష్పలదండయోగ్య ఇతి వక్తుం కథ ముపయుక్త మితి
చేత్, సత్యం పాలాశబిల్వయో ర్దండౌ బ్రాహ్మణస్య, న్యగోధచలద
శయోః క్షత్రియస్య, పీలూదుంబరయో ర్విశ ఇ త్యాదిస్మృత్యనుసా
రాత్ పిష్పలదండయోగ్యత్వకథనం న విరుధ్యత ఇ త్యల మతిప్రసంగేన;
అత్ర పిష్పలదండయోగ్యోఽపి పలాశదండాద్భుతపాణి రి త్యాపాతతో
విరోధస్య రాక్షసశిక్షణపరతయా పరిహృతత్వా ద్విరోధాభాసాలం
కారః * 'ఆభాన త్వేవిరోధస్య విరోధాభాన ఇవ్యత' ఇతి లక్షణాత్.
స చోక్తోత్పేక్షానుపానిత ఇతి సంకరః. ఉపజాతివృత్తం. ౯౦

మారీచేతి. మారీచ ఇతి నీచమతి రపశదబుద్ధిః రాక్షసః, మహా
త్మనా - జగదేకవీరేణ, శ్రీరామేణ సహ యోద్ధం న శక్యత, ఇతి
సమ్యగ్బుద్ధ్యభా స్నీచమతిత్వ మవగంతవ్యం; ఆచూయం తే శత్రవో
ఽస్మిన్ని త్యాహవః యుద్ధం + 'ఆజీయుద్ధ'ఇతిహ్వయ తేరాజ్పూ
ర్వాదప్పృత్యయే సంప్రసారణం. ని. 'ఆహవన్సంగరే యుగ' ఇతి
విశ్వః. తం ఆరచయ్య కృత్వా, + 'ల్యపిలఘుపూర్వా' ది త్యయా
దేశః. రఘునాయకస్య సాయకేన-వాయవ్యాస్త్రేణ, క్షణేన - క్షణ
మాత్రేణ, + విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయ మేతత్ (వస్తుతః కార్య
మాత్రంప్రతి కాలస్య హేతుత్వాద్ధేతౌ తృతీయా) క్షీప్తః (ప్రేరితస్స,
శుష్కుపర్ణవ ది త్యర్థః; మధ్యేపయోనిధి - పయోనిధే ర్మధ్యే, +
'పారేమధ్యే షష్ట్యావే'త్యవ్యయీభావః. తత్సన్ని యోగా దేకారాంత
త్వం మధ్యశబ్దస్య, భయేన ప్రకాశనంచారే పునః ప్రహరే దితి భీత్యా
నిమగ్నమూర్తి ర్జలాంతర్ని తశరీరస్స జలమానుషాజ్జలజనితమానుష
వేషాన్నిర్విశేష మవిశేషం తత్కల్ప మి త్యర్థః. వేషం భూమికాం,

రేవం పుపోష జలమానుషనిర్విశేషం.

౯౦

సుబాహురాహవోన్మత్తః కృత్తః కాకుత్స్థపత్రిణా,
మునీనా మనభిప్రేతః ప్రేతనా ధాతిధిఃకృత్తః.

౯౧

వంశస్పృశా హృదయహరిఫలాన్నితేన
రామేరితేన¹ సహనా సహ సాయకేన,

పుపోష - పోషితవాః, తద్వ జలధిమధ్యే నిమజ్జ్యాతిష్ఠ దిత్యర్థః.
వసంతతిలకావృత్తం.

౯౦

సుబాహురితి. మునీనా, మనభిప్రేతః - అసమ్మతః, అహనోన్మత్తో -
యద్దోన్మత్తః, సుబాహుర్నామరాక్షసః, కాకుత్స్థపత్రిణా శ్రీరామ
బాణేన, ని. 'పత్రిణౌశరపక్షిణా' విత్యమరః. కాకుత్స్థశబ్దో వ్యాఖ్యాతః.
కృత్తః - చిన్నస్క, + 'కృతీచేదన' ఇతి ధాతోః కర్మణిక్తః. ప్రేత
నాధాతిధి రంతక స్యాగస్తుకబంధుః, కృత్తః, మారిత ఇత్యర్థః. ప్రేతనా
ధాతిధీకృత ఇతి చ్యవంతపారేదవ్యయమేవార్థః.

౯౧

వంశేతి. వంశస్పృశా - వేణుసంభవేన, సత్కులప్రమాతేనచ.
ని. 'వంశఃపృష్ఠాస్థిదేహోర్ధ్వ కాష్ఠే వేణౌ కులే గుణ' ఇతి విశ్వః +
స్పృశోనుదక్త్యే. హృదయహరిఫలాన్నితేన. ఉరోవిదళనకారిబాణా
గ్రియుతేన, మనోహరలాభసమృద్ధేనచ. ని. 'హృదయంమానసోర
పోః, ఫలంబాణాగ్రలాభయో' రి త్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః.
న్నహర్దితేన - తైలాదిన్నహద్రవ్యపరిలేపితేన, సాహర్దపరిపూర్ణేన చ.
ని. 'న్నహరోఽస్త్రీద్రవహర్దయో' రితి వైజయంతి. రామేరితేన - శ్రీరామ
ప్రయుక్తేన, రామాభిరీరితేన రత్యర్థం ప్రేరితేన చ, సుందరీణాం స్వ
య మభిలషణీయేనేత్యర్థః. ని. 'సుందరీ రమణీ రామే' త్యమరః. సా
యకేన సహ బాణేన సాకం, ప్రాణనాయకేనేతి చ గమ్యతే. పితౌతా
శనానాం - రాక్షసానాం, ప్రాణవళిః - పంచప్రాణశ్రేణిః, హృదయతః -
హృత్ప్రదేశాత్ + పంచమ్యాస్తసిః. అనురాగిణీ - అనురాగపతీ యువ
తి రితి, సహసా - శీఘ్రం + 'స్వరాదిపాఠా దవ్యయ' మితి శాకటా
యనః. నిరగాన్నిర్జగము; శ్రీరామశరతాడితా రాక్షసాస్తతణం

¹స్నేహాద్ధితేన నిరగా దనురాగి ణీవ

²ప్రాణావళీహృదయతః పిశితాశనానామ్.

F 3

అథ నిశిచర మాథా ద్వీతవై తానవిఘ్నో

మునిరవభృథకృత్యం విశ్వహృద్యం సమాప్య,

ప్రాణం సత్త్యజ రి త్యర్థః × 'ఇహోగాలుజీ' తిలుజీగా దేశః. అత్ర
ప్రాణావళీనిర్గమన సాయకనిర్గమనయోః కార్యకారణయో రసహ
భావినో స్సహభావోక్తేః కార్యకారణ' పౌర్వాపర్య విపర్యయ రూపా
తిశయో క్త్యుపజీవినీ సహోక్తి రలంకారః * 'సహాధ్ధే నాన్వయో
యత్ర భవే దతిశయోక్తిః, కల్పితౌపమ్య పర్యంతా సా సహోక్తి
రిహేష్యత' ఇతి లక్షణాత్. సాయకవ నిర్ణయగా మేత్యౌపమ్య కల్పన
యా కారణగతాశుభావప్రతీతే శ్చమత్కారి రహస్యం, తథా
ప్రస్తుతసాయకవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతప్రాణనాయకప్రతీతే స్సమా
సోక్తిః. * 'విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినాం, అ
ప్రస్తుతస్య గమ్యత్వం సా సమాసోక్తి రివ్యత' ఇతి లక్షణాత్. ఇదం
చాలంకారద్వయ మన్యోఽన్యనైరపేక్ష్య త్సంస్పృష్టం అనురాగిణీ
వేత్త్యుపమాసాపేక్షితత్వా త్తయా సంకీర్తత ఇతి సంక్షేపః. వసంతతిల
కావృత్తం. స్నేహాన్వితేనతి పాఠాంతరం. F 3

అథేతి అథానంతరం, మునిర్విశ్వామిత్రః, మధ్యత ఇతిమాథః
మథనం + భావేఘ్నో. నిశిచరాణాం - రాక్షసానాం, మాథా త్సం
హరణాద్ధితోః, వీతవై తానవిఘ్నో నిరస్తయాగీయాంతరాయ స్సక్,
విశ్వహృద్యం - విశ్వజనమనోహరం, లోకద్రోహి రాక్షససంహరణపూ
ర్వకత్వా ల్లోకోపకారకత్వా చ్చ సకలసమ్మత మిత్యర్థః. అనభృథకృ
త్యం - దీక్షాంతన్నాదికర్మ. ని. 'దీక్షాంతోఽనభృథో యజ్ఞ' ఇ త్య
మరః. సమాప్య - కృత్వా, ఆజౌ-యుద్ధే. ని. 'సమిత్యాజినమిద్యుధ'
ఇత్యనురః. జయలక్ష్మ్య - విజయశ్రీయా, సమేతం-సహితం, రామం-
శ్రీరామభద్రం, యజనే-జనకయజ్ఞే, జనితా మూర్తి ర్యస్యా స్తయా
తత్రావతీర్ణ యేత్యర్థః అవ్యాజలక్ష్మ్య - సీతారూపిణ్యా, నిజయా శ్రీ
దేవ్యా, యోక్తుం సంఘటయితుం, అమనుత - అబుద్ధత, యాగార్థం

అమనుత జయలక్ష్మ్యైరామ మాజౌ సమేతం

యజనజనితమూర్త్యా యోక్తు మవ్యాజలక్ష్మ్యైః.

౯౮

గ. అథ మిధిలాంప్రతి ప్రస్థితః¹కాశికః²కాకుత్స్థమిత్థముకథయత్. ౯౯

పురాఖలు కు శేశ యాసనజన్మా³కుశాభిధానో⁴ రాజ్విరిః⁵ కుశాంబ
ప్రముఖై శ్చతుర్భిః⁶ కాశాంబీమహాదయః ధర్మారణ్యం గిరిప్రజాఖ్యానాం
పురీణాం⁷ కర్తృభిః పుత్రీ బభూవ.

౯౯

జనకే నాహూతో భగవాన్విశ్వామిత్రః తత్ర ధనుర్భంగపూర్వకం,
విష్ణుమూర్తేః - శ్రీరామస్య, సీతారూపలక్ష్మీవివాహో భవిష్య తీతి
మనసి నిశ్చిత్వ లక్ష్మణానుగతం శ్రీరామం నేతు మైచ్చ దిత్వర్థః. అ
త్రేదం విష్ణుపురాణ వచనం. * 'రాఘవత్వే భవ త్సీతా రుక్మిణీ
కృష్ణజన్మని, అన్యేషు చావతారేషు విష్ణో రేమానపాయీ నీతి. మా
లినీవృత్తం.

౯౮

అ. తదను మునిః శ్రీరామంప్రతి నిజవంశకథాం కథయితుం
ప్రారభ తేత్యాహ. అథేతి. అథానంతరం, మిధిలాం - జనకనగరీంప్రతి,
ప్రస్థితః - ప్రవృత్తః, కాశికో విశ్వామిత్రః, కాకుత్స్థం - శ్రీరామం ప్ర
తీత్థం - వత్సమాణరీత్యా, అకథయ దితి.

౯౯

అ. తదేవ వివృణోతి. పురేతి. పురాఖలు-పూర్వకాలే, ఖలుశ
బ్జః కిలాధికః వాక్యాలంకారే వా. కుశేశయాసనా త్కమలాసనా ద్భృ
హ్మణో జన్మ యన్యేతి వ్యధికరణబహువ్రీహిః * 'అవజ్యోబహువ్రీహి
ర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరసః' ఇతి వాచునః. ని. 'శతపత్రం కుశేశ
య' మిత్యమరః. కుశాభిధానః-కుశనామా, రాజ్విరిః - రాజోత్తమః,
కాశాంబీమహాదయః ధర్మారణ్యం గిరిప్రజా శ్చేత్యాఖ్యానానాం
తానాం పురీణాం-పత్తనానాం, కర్తృభిః ఉద్దేశక్రమేణైవ నిర్మాతృభిః
కుశాంబః ప్రముఖ ఆద్యోయేషాం తైః కుశాంబకుశనాభాధూర్తజనవ
నునామభి శ్చతుర్భిః కుమారైః పుత్రీ. పుత్రవా స్థభూవ. కుశాంబా
దీక చతురః పుత్రా స్సహాపారుషశాలినో జనయామా నేత్వర్థః. తత్ర

1 విశ్వామిత్రః. 2 కాకుత్స్థయోః. 3 కుశికాభిధానో. 4 కుశనాభకుశాంబ,
5 కర్తృభిశ్చతుర్భిః.

కుశనాభ స్తు ఘృతాచ్యాం కన్యాశత మజనయత్. ౯౭

కన్యాస్తా సున్నద్ధయావనాః కామయమానః పవమానః ప్రతా
ఖ్యానాత్ప్రత్యావన్నమన్య రాసా మవయవే వ్యవార్జిత మతనుత. ౯౮

అథ విదితవృత్తాంతేన కుశనాభేన తునూ మేవ ప్రతిక్రియాం
మన్యమానేన చూళిసూనవే సౌమదేయాయ రాజ్ఞే బ్రహ్మ

కుశాంబేన నిర్వృత్తా కాశాంబీ త్వన్వర్ధనంజ్ఞా + 'తేన నిర్వృత్త' మి
త్యన్ * 'టిడ్డాణ' ఇతి త్యాదినాజీవ్. అన్యత్పురత్రయ మైచ్ఛికనామాం
కిత మి త్యవగంతవ్యం. ౯౯

తత్ర స్వపితామహస్య కుశనాభస్య వృత్తాంతమాహ. కుశనాభ
ఇతి, కుశనాభస్తు అవధారణార్థక స్తు శబ్దః. ఘృతాచ్యా మప్సరసి కన్యాశ
తం శతసంఖ్యాకాః కన్యకాః, అజనయత్ - ఉత్పాదయమాన. ౯౭
కన్యాఇతి. సున్నద్ధయావనా సుంపూర్ణ తారుణ్యాః, తాః కన్యాః కన్య
కాః, కామయమానః - అభిలషమాణాః, ఉద్యానవిహారసమయ ఇతి
భావః. పవమానో - వాయుః, ప్రత్యాఖ్యానాత్ - నయం పిత్రధీ
నాః తమభ్యర్థ యేతి పరిహారా ద్ధేతోః ప్రత్యావన్నమన్య రుత్వన్న
క్రోధ స్తో, ని. 'మన్య రైస్యే క్రతో కుగ్రీ' త్యమరః. ఆసాం - కుశ
నాభకన్యకానాం, అవయవేషు అనాజ్ఞవం-కాటిల్య మతనుత. వక్రిపాణి
పాదాస్తా శ్చకా రే త్యర్థః. తథా శ్రీరామాయణే. * 'తాసాం త
ద్వచనం శ్రుత్వా వాయుః పరమకోపనః, ప్రవిశ్య సర్వగాత్రాణి బ
భంజ భగవాన్ప్రభు' రితి. ౯౮

అథేతి. అ ధానంతరం, విదితో - విజ్ఞాతో, వృత్తాంతః -
కన్యకాంగవైకల్యాపాదనరూపో యేన తేన, తథా, తుమాం - తుంతి
మేవ, సతు క్రోధ మి త్యేవకారార్థః. ని. 'క్షితితాంతోఽక్షమే'
త్యమరః. ప్రతిక్రియాం మన్యమానేన తుమై వాక్రోచితా సతు క్రోధ
ఇతి తూష్ణింభూతే నే త్యర్థః. తేన కుశనాభేన చూళిసూనవే - చూ
ళినామకమునిపుత్రాయ, సౌమదేయాయ - సోమదాఖ్యగంధర్వాం
గనాసంభూతాయ, చూళినా సౌమదాయా ముత్పాదితా యే త్యర్థః

దత్తాయ ¹ప్రదత్తాస్తాః ప్రకృతిస్థా బభూవుః. ²పి.....

పునరసి కుశనాథ స్తు పుత్రీయన్ పితుః ప్రసాదా దగాధనత్వాన్
గాధిసంజ్ఞా నస్మత్తాతపాదా నుదపాదయత్. ౧౦౦

ఇథం దాశరథిః కౌశికోత్పత్తికథానిశమననిరాయామయామిసి
యామానుబంధో బంధూక ²స్తబకబంధురేణ సంధ్యారాగేణ

+ 'ప్రీభ్యోథ' గితిథక్. బ్రహ్మదత్తాయ - బ్రహ్మదత్తనామ్నే,
రాజ్ఞే ప్రదత్తాః - భార్యాత్వేనప్రతిపాదితా స్సత్యః, తాః కన్యాః,
ప్రకృతిస్థాః - తత్ప్రభావా ద్యథాపూర్వరూపా, బభూవుః. ౯౯

పునరితి, కుశనాథస్త్యు పున య్యాయోఽపి పుత్రీయన్ - పుత్ర
మాత్మన ఇచ్ఛన్, ఆన్మణ్యార్థ మితి భావః + సుపఆత్మనఃకన్యచ్.
పితుః - కుశస్య రాజ్ఞః, ప్రసాదా దనుగ్రహేత్, అగాధనత్వా సధికబ
లాన్, గాధిసంజ్ఞాన్ తన్నామకాన్, అస్మత్తాతపాదాన్ అస్మత్ప్రేతర
మి త్యర్థః. ఉదపాదయ దుత్పాదితవాన్. ని, 'తాత స్తు జనకః పితే'
త్యమరః. తాదపాదా నితి బహువచనం పూజార్థం గౌడపాదా
నితివత్. ౧౦౦

ఇత్యమితి. ఇథ మనేన ప్రకారేణ, దాశరథిః - శ్రీరామః, కౌశి
కోత్పత్తికథాయాః - విశ్వామిత్రోదయోపాఖ్యానస్య, నిశమనే నాక
ర్ణనేన, నిరాయామః - ఆయామరహితః, అదీర్ఘ ఇతి యావత్. యా
మిన్యాః - నిశాయాః, యామానుబంధః - ప్రహరావృత్తి ర్యస్య స
తథోక్తః. కథాశ్రవణజనితకాతూహలపారవశ్యా త్సంకుచితవ త్ప్రేతియ
మానత్రియామ ఇ త్యర్థః. ని, 'ద్వో యామప్రహరా సమా' వి త్య
మరః. తథా బంధూక స్తబకవత్ - బంధూకపుష్పగుచ్ఛవత్, బంధు
రం - మనోజ్ఞం. ని, 'బంధూకో బంధుజీవక' ఇ త్యమరః. తేన
సంధ్యారాగేణ ప్రాతస్సంధ్యారుణిమ్నా, ప్రాచీముఖే - పూర్వదిగ్భా
గే. శోణీకృతే - అనురంజితే, స్వసావర్ణ్య మాపాదితేన తీత్యర్థః.
అభూతతద్భావే చ్యోః * అస్య చ్చా వితి ఈకారః శోణ ఇ త్యభిధా
నం నామ దధానే - ధారయతి * దధాతేకర్తరిశానచ్. సదే - ప్ర

1 ప్రాచీముఖే శోణీకృతే శోణాభిధానం 2 దధానే నదే ప్రవ
ర్తితప్రత్యావకృత్యః కృతనియమేన మునినా సహ గంగా
ముపతిష్ఠమానేన పథా ప్రాతిష్ఠత. ౧౦౧

ప. ఆజానపావనక్షీరాం వృషానందవిధాయినీమ్,

త్యక్తోన్మితసి, శోణాఖ్యపుణ్యప్రవాహజలే ఇత్యర్థః. (ప్రాక్సో)తసో న
ద్యః ప్రత్యక్సో)తసో నదాః. సర్పదాం వినే త్యాహుః. సి. 'శోణ
స్రరళపాదపే, నదేఁగ్నా రక్షతురగే రాగే' ఇ త్యభిధానాత్. ప్రివ
ర్తితప్రత్యావకృత్యః - విహితప్రాతస్సానసంధ్యాపంచనాదినిత్యకర్మ
తంత్ర స్సౌ, కృతనియమేన - విరచితానుష్ఠానేన, మునినాసహ -
విశ్వామిత్రేణ సాకం, ని. 'సాకం సత్రా సమం సహే' త్యమరః.
గంగాం భాగీరథీం ఉపతిష్ఠమానేన అనుసరతా పథా గంగాప్రాప
కమార్గే నే త్యర్థః × 'ఉపాద్దేవపూ' జేత్యాదినా శానచ్. (ప్రాతి
ష్ఠత - ప్రావర్తత, * 'సమప్రవిభ్యస్తం' ఇ త్యాశ్మనేపదం. ఏభే
త్యత్ర తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానా తృతీయోప
పత్తిః. 'సమేన ధావ తీతివత్' తత్రాపి షభాకరణత్వస్య ప్రీతీ
యమానత్వా త్కర్తృకరణయో రేవ తృతీ యేతిభావ్యకారః,
యథాహ కాళిదాసః. 'దక్షిణేన ప్రేష్టతా' ఇతి. బంధూక స్తబకబంధు
రే నేత్యత్ర ఉపమా, శోణీకృతే ఇ త్యత్ర నదస్య స్వనైర్మల్యం
విహాయ సంధ్యారాగగ్రహణోక్తే స్తద్గుణాలంకారః. 'తద్గుణ స్వగు
ణత్యాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృతి' రితి లక్షణాత్. ౧౦౧

ఆజానేతి. సోఽయం శ్రీరామః, ఆజానపావనం - స్వభావశుద్ధం,
క్షీరం - నీరం యస్యా స్తాం 'శుద్ధం భాగవత స్యాన్నం శుద్ధం భాగీ
రథీజల' మితి వచనా దితి భావః. అజానశబ్దః స్వభావేరూఢః. ని. 'సహ
జం నిజ మాజాన' మితి శోశాత్. అథవా జనానాం సమూహా
జానం + 'తస్యసమూహ' ఇ త్యణ్. ఆసమంతా దృహిరభ్యంతరే
చేత్యర్థః. జానం - జనసమూహం, పావయతి స్నానపానాభ్యాం పవి
క్రికరోతీతి ఆజానపావనం, క్షీరంయస్యాస్తాంతభోక్తాం. ని. 'క్షీరం
నాన్మీరదుగ్ధయో' రితి రత్నమాలా. వృషైర్యమనియమాదిభిర్ధైర్

1 ప్రాచీముఖేన శోణీకృతేన. 2 దధానేన నదేన.

శ్రుతిప్రణయినీం సోఽయ మావగా మావగా మివ. ౧౦౨

ర్య ఆనందః తం విదధా తీతి వృషానందవిధాయినీం. తీర్థవిశేషస్నాన
నియమాదికర్మణాం నిశ్చేయసహేతుత్వేనశాస్త్రప్రసిద్ధేః బ్రహ్మనష్ట
కరీమి త్యర్థః యద్వా వృషాణాం ధర్మాణాం ఆనంద ముల్లాసం
విదధా తీతి తథోక్తాం, ధర్మాభివృద్ధికరీమి త్యర్థః. అథవా వృషాణాం
ఆనందంచ విదధాతీతి తథోక్తాం, సమస్తధర్మనిర్వహణద్వారాసరతిశ
యానందానుసంధాయినీమి త్యర్థః. ని. 'వృష స్నాన ద్వాసవేధశ్చే
సారభేయే చశుక్లజే. పుంరాశిభేదయో శృంగ్యాం మూషికశ్చే
ష్టయోరపీతి విశ్వః. 'సుకృతే వృషభే స్మవ' ఇ త్యమరశ్చ. శ్రుతి
ప్రణయినీం - శ్రుతిఃసరిచితాం, వేదపరిపాద్యామి త్యర్థః. 'సితా
సితే సరితౌ యత్ర సంగతే' ఇత్యాది శ్రుతిప్రసిద్ధత్వా దితి భావః. ని.
'ప్రణయ స్నాన త్పరిచయే యాచ్ఛాయాం సౌహృదేపి చే'తి యాదవః
అథవా తరంగసంగతఘమఘమధ్వనిభిః శ్రోత్రానందకరీమి త్యర్థః. ని.
'శ్రుతిః శ్రోతే తథామ్నాయేవారాయాం శ్రోతృ కర్మణీతి విశ్వః.
అపాం సమూహః అపం × సమూహార్థేణ. తేన గచ్ఛ తీ త్యా
పగా × అన్యే వ్యపి దృశ్యతే ఇతి ఉపపత్త్యయః ఉపపదసమాసః.
తాం భాగీరథీం లక్షణయా తత్కూల మిత్యర్థః. అప - పావ, కథ
మివ స్థితాం గాం ధేను మివ స్థితాం ధేనుం కీదృగ్విధాం ఆజానపావస
మాజన్మశుద్ధం క్షీరం దుగ్ధం యస్యాస్తాం వృషస్య వృషభస్య ఆనం
దం విదధాతి రతిప్రదత్వా దితి తథోక్తాం. శ్రుతిప్రణయినీం - శ్రుతి
సఖీం, తత్కూల్పమిత్యర్థః. 'చత్వారిశ్రృంగా' ఇతిశ్రోత్యా వేదవాచో
ధేనుత్వేన నిరూపితత్వా దితిభావః. తథా గాం కామధేనుమివ
స్థితాం కీదృశీం కామధేనుం ఆజానపావసక్షీరా మితి సమానం, వృష్ణ
శ్శృక్లస్య. ని. 'వాసవోపృత్రహా వృషే' త్యమరః. ఆనందం విదధాతి
వాంఛితార్థదోగ్ధృత్వా దితి తథోక్తాం. శ్రుతిప్రణయినీం × స్వర్గే
లోకే కామధుగ్భవ తీత్యాదిశ్రుతిభి రుదాహరణీయా మి త్యర్థః.
తథా గాం భువ మివ స్థితాం కీదృశీం భువం ఆజానపావసక్షీరాం
సకలపుణ్యతీర్థధారభూతా మి త్యర్థః, యద్వా ఆజానపావనాని స్వతః
పవిత్రాణి క్షీరాణి క్షీరత్వేన పరిణతాని రత్నమహావధిప్రభృతి

౧. అథ భాగీరథీకథాం శ్రోతుకామాయ రామాయ భగవా¹ సిద

వస్తుని యస్యా స్తాం * 'తాః క్షీరపరిణామినీ' రితి విష్ణుపురాణాత్. పూర్వం గోరూపధారిణ్యా స్తస్యా స్తథా దుగ్ధత్వాదితి భావః అత్యంతే ప్రమాణం శ్రూయతే * 'దుగ్ధా పున ద్వివై ర్యసంధరామహావధీ శ్చ భాస్వంతి రత్నాని వివిధానిచ, వత్సశ్చ హిమవా నా సిద్ధోగ్ధా మేరు ర్మహాగిరి' రితి రత్నైషధిప్రభృతీనా మాజానపావనత్వం స్మృతసిద్ధం ద్విప్రవ్యం 'కామవర్షి త్వా ద్వృషో పిష్ఠః :: 'తేజో వృషో ద్యుతిధర సుర్యశత్రుభృతాంపర' ఇతి సహస్రనామస్తోత్రే. తస్యా నందం విదధాతి పత్నీ త్వే నేతి తథోక్తామ్ * 'విష్ణుపత్నీం మహీం దేవీ' మితి శ్రుతేః శ్రుతిప్రణయినీం * 'మేదిని దేవీ వసుంధ' రేత్యాది శ్రుతిప్రతిపాద్యా మి త్యర్థః. తథా గాం భారతీ మివ స్థితాం కేదృశీం భారతీం ఆజన్మశుద్ధత్వా దాజానపావనా క్షీరసవర్ణ త్వాత్ క్షీరా 'అగ్ని ర్దాణవక' ఇ త్యాదివ ద్గోణోఽయం ప్రయోగః. అథవా క్షీరం క్షీరసావర్ణ్య మస్యా అస్తీతి క్షీరా + అర్కఆద్యచ్చృశ్యయః. ఆజానపావనా చ నా క్షీరా చ తాం + 'స్త్రీయః పుంవ'దిత్యాదినా ఆజానపావనశబ్దస్య పుంవద్యావః సురశ్రేష్ఠత్వా ధర్మస్వరూపత్వా ద్వా వృషో బ్రహ్మ త స్యానందం విదధాతి పత్నీ త్వే నేతి తథోక్తామ్ * 'విరించి పత్నీ కమలాసనస్థితా సరస్వతీ సృత్యతు వాచి మే స' దేత్యాదివచనా దితి భావః. శ్రుతిప్రణయినీం శ్రుతీ త్యుపలక్షణమ్. శ్రుతిస్మృతీహాసపురాణాగమాయా వేదా పరిణతా మి త్యర్థః. ని. 'గౌ రాదిత్యే బలీవర్దే కృతుభేదద్విభేదయోః, స్త్రీ తు స్యా ద్విశి భారత్యాం భూమాచ సురభా వ పీతి కేశవః. త దేవ ముపమానే మాపమేయే చ అర్థపంచకవాచనాత్. అర్థపంచకవాచ్యవిషయ శ్చిత్రీభేదః అత్యంతేషస్య శుద్ధవిషయతాయా అసంభవేన సర్వాలంకారబాధకత్వా దుపమాప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషోఽయ మిత్వలంకార సర్వస్వకారః. ఏనంచ పూర్ణోపమాయా నిర్విషయత్వ ప్రసంగాత్ శ్లేషప్రతిభోత్థాపి తేయ ముప మైవే త్యన్యే.

౧౦౨

అథేతి. అథానంతరం భాగీరథీకథాం మందాకిన్యపాఖ్యానం

మభావత.

౧౦౩

ప. పురా¹ మనోరమా నామ సుమేరో రభవ త్పుతా,
గృహమేధీ తయై వాసీ చ్చక్రవర్తీ ధరాభృతామ్. ౧౦౪
కన్యాద్వయ మము మ్యాసీ దేకా మందాకినీ తస్మాః,

శ్రోతు మాకర్ణితుం కామోఽభిలాషో యస్యతస్మై × 'తుంకామ మనసో రపీ'తి తుమునో మకారలోపః. శ్రీరామా య భగవాన్ * 'ఉత్పత్తిచ వినాశం చ భూతానా మాగతిం గతిమ్, వేత్తి విద్యా మవిద్యాం చ న వాచ్యో భగవా' నిత్యుక్తలక్షణో విశ్వామిత్రః. ఇదం వక్ష్యమాణం గంగావతరణవర్ణనపరం వచనమిత్వర్థః. అభావత-ఉక్తవాన్. ౧౦౩

అథ చతుస్త్రింశతాశ్లోకై రానుష్టుభేన ఛందసా మందాకిన్య త్పత్తిప్రకారం వర్ణయితు మారభ తే. పురేత్యాదినా. పురా-పూర్వం, మనోరమా నామ. మనోర మేతి ప్రసిద్ధే త్యర్థః, సుమేరో స్సృతా-మేరు కన్యకాభవత్. ని. 'మేరు స్సమేరు స్తై మాద్రీ రత్నసాను స్సురాలయ' ఇత్యమరః. తయా మనోరమయైవ పరిగ్రహంతరప్యనచ్చేదార్థ మేవకారః. ధరాభృతాం - చక్రవర్తీ, పర్వతనార్యభామో హిమవాన్, గృహమేధీ - గృహస్థః, ఆసీత్. తా ముపయోమ ఇత్యర్థః + 'మేధస్సంగ మ' ఇతి ధాతోః తాచ్చీల్యేణిః. గృహేషు సంగతో గృహస్థ ఇత్యర్థః అథవా * 'ప్రజాపతి రశ్వమేధ మస్పృజత యో మేధాయాలభ్య తే ఆశా సానామేధపతిభ్యాం మేధ' మిత్యాదిశుతో దర్శనా నౌధశబ్దో యాగ వచనః. యథాత్వ మేవ పితృమేధ ఇతి వత్. ని, 'దాకే ష్వపి గృహ' ఇత్యమరః. గృహైః పత్నాన్య సహితో మేధోఽస్యేతి గృహమేధీ సర్వ ధనీత్యాదివ త్కర్మధారయా దపి మత్వర్థీ య ప్రత్యయః. ౧౦౪

కన్యేతి. అముష్య మనో రమాజానే హిమవతః కన్యాద్వయ మాసీత్, ద్వైకన్యే సముత్పన్నే ఇత్యర్థః తయోః కన్యయో ర్మధ్యే ఏ కా-ఆద్యా కన్యా, మందాకి నీతి నామ్నా ప్రసిద్ధాభూది త్యర్థః. అన్యా ద్వితీయా కన్యా, సా త్నో ద్భగవతి - ప్రత్యక్షపరమేశ్వరీ, అతః చంద్ర చూడకుటుంబినీ - చంద్ర శేఖరభార్యా ఆసీ దిత్వర్థః. భవిష్య దీశ్వర

అన్యో భగవతీ సాక్షా చ్చంద్రచూడకుటుంబినీ. ౧౦౫

తాం నదీం విబుధా లబ్ధ్వా నాకలోక మసీనయన్,
తపస్యంతీం గిరి గౌరీం దేవాయ మహాతే నదా. ౧౦౬

శివయో ద్యుంజతో రీర్వర్యం 'దృష్ట్వా ధాత్ర్యాం సమర్పితః,
పావకః ప్రతిజగ్రాహ దైవతై రనునాథితః. ౧౦౭

పరిగ్రహాభిప్రాయే శేష్ఠం సిద్ధపదాభిధానే నోక్త మి త్యవగంతవ్యం.
ని. 'భార్యా జా యాథ పుం భూమ్ని దారా స్సస్య కుటుంబినీ' త్య
మరః. ౧౦౮

తామితి. విబుధా - దేవా స్తాం నదీం నుందాకినీం లబ్ధ్వా యా
జ్ఞాపూర్వకం హిమనన్నియోగా త్ప్రీప్య నాకలోకం - స్వర్గలోకం.
ని. 'అకాశే త్రిదివే నాక' ఇ త్యమరః. అసీనయన్ - ప్రాసయామా
నుః, అతవప స్వర్ణదీప్తిప్రసిద్ధిః + నయతేః తాచజీఉపధాప్రాసోభ్యా
సదీర్ఘశ్చ. నీవహోర్వారతేశ్చ ద్వికర్తృకతా. తథా గిరి ర్నిమవాన్
తపస్యంతీం - తపశ్శరంతీం, ఈశ్వరపరిగ్రహలభార్థ మే వే తి భావః.
+ 'కర్మణోరోమన్థతపోభ్యాంవ ర్చిచరో' రితికృజ్యప్రీత్యయః. తపసః పర
స్మైపదంచ గౌరీం - పార్వతీం, మహాతే దేవాయ మహా దేవాయ,
దదా భార్యాత్వేన దత్తవాన్, + 'కర్మణాయనుభిప్రీతిసంప్రదాన'
మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. ౧౦౯

అ. ఏవం కన్యయో ర్వృత్తాంతం సంక్షేపే లోక్యా తత్ర
బహ్వపేక్షితత్వా న్నుందాకినీ వృత్తాంతస్య ఆదా త ముపేక్ష్య సూచక
టాహన్యాయేన గౌరీవృత్తాంతం తాప దాహ. శివయో రి త్యాదిభిః
పంచభిః. శివాచ శివశ్చ శివౌ తయోః శివయోః పార్వతీపరమేశ్వర
యోః, + 'పునాన్ ప్రీ' యే త్యేకశేషః. యుంజతో ర్నిధునకర్మశః
త్పరయో సుతోః ధాత్ర్యాం, భువి, సమర్పితం - నిక్షేప్తం శివేనై
వేతి శేషః. పార్వతీగర్భసముత్పత్త్యమానమహాభూతప్రభేదై ర్దేవైః వీ
ర్యం భువి సముత్స్పృజేతి ప్రాణితత్వా దితి భావః. వీర్యం 'రోహో దృ
ష్ట్వా దైవతై రింద్రాదిభి ర్దేవై రనునాథితః త్వ మేవ తద్గ్రహః శేతి

అనవత్యా న కామర్యా స్పహుభార్యాం చ మేదిసీమ్,
అకరో సంబికాకోగ్రః పుత్రాలాభసముద్భవః. ౧౦౮

అథ సేనాన్య మిచ్ఛద్భి రుక్త సుబ్రహ్మణ్యే,
సహ్ని రహ్నియ జాహ్న వ్యాం న్యసిం చ ద్వీర్ష మైశ్వరమ్. ౧౦౯

యాచితస్సక్ + 'నాథ్యయాజ్ఞాయా' మితి ధాతోః కర్మణి క్తః. పావ
కోఽగ్నిః ప్రజీజగ్రాహ - స్వీకృతవాక్. ౧౦౮

అనవత్యానితి. అథా సంతరం పుత్రాలాభసముద్భవః - పుత్రా
ప్రాప్తి జనితః, అంబికాకోగ్రః - పార్వతీకోపః, అమర్యా - దేవాక్,
అనవత్యా - అపుత్రకాక్, తథా మేదిసీం - భువం, బహునాం, రా
జ్ఞం, భార్యాం చాకరోత్, కోపవశా త్తథా శశాపేత్యర్థః, తేహం
స్యపుత్రలాభవిఘాతకత్వాదితిభావః. తథా రామాయణేః 'అథ శైల
సుతా రామ త్రిదశా నిద మబ్రవీత్, అప్రియస్య కృత స్యాసి ఫలం
ప్రాప్సుధ మే సుతాః. ఇ త్యుక్త్వా సలిలం గృహ్య పార్వతీ భాస్కరప్ర
భా, సమన్య రశవ త్సర్వాక్రోధసంరక్తలోచనా. యస్తాన్నివారితా
చైవం సంగతా పుత్రకామ్యయా, అవత్యం సేషు దారేషు నోత్పాద
యితు మర్హథ. అద్య ప్రభృతియుష్మాక మప్రజాన్సంతు పత్నయః,
ఏష ముక్త్వా సురాక్ సర్వాక్ శశాప పృథివీ మపి. అవసే నైకయా
పా త్వం బహుభార్యా భవిష్యసి, న చ పుత్రకృతాం ప్రీతిం మతోగ్ర)
ధకలుషీకృతా. ప్రాప్సిసి త్వం సుదుర్మధే మను పుత్ర మనిచ్ఛ
తీ' ఇతి. ౧౦౯

అథేతి. అథాసంతరం సహ్నిరగ్నిః సేనాం నయ తీతి సేనా
నిః - సేనానాయకః, సి, 'సేనాసీ రగ్నిభూ ర్గుహ' ఇత్యమరః, + నయ
తేః క్విప్. తం సేనాన్య మిచ్ఛద్భిః, తారకాసురసంహారార్థ మితి
భావః, సుబ్రహ్మణ్యే - బ్రహ్మాదిభి స్సరై, రుక్తః జాహ్న వ్యా మేతన్ని
సిం చేతి హ్యహృత స్సక్, అహ్నియ ర్ముషితి, ని. 'సా'క్ ర్ముడి త్యం
జసాఽహ్నియ ద్రా జ్మజ్మ సపది ద్రాతే' ఇ త్యమరః. ఐశ్వరం - ఈ
శ్వరస్యసంబంధి, వీర్యం తేజః, జహ్నోరపత్యం స్త్రీ జాహ్నవీ మందా
కినీ, తిస్యాం న్యసిం చత్ - నిషిష్టవాక్. ౧౦౯

సాఽపి సప్తార్చిసా ఓష్ఠం తేజస్త ¹దోష్ఠం మక్షమా,
హిమవత్ప్రింతకాంతారే శ్రాంతా శరవణే జహా. ౧౦౦
త త్రాభూ త్కృత్తికావీ²త్యై షోఢాఋషముఖాంబుజమ్,
తారకధ్వంతవిధ్వంసి సద్య మ్మాణ్మాతురం మహాః. ౧౦౧
త్రైవిధ్యం హ్యయతాం పశ్య సరిత స్త్రిదివౌకసామ్,

నేతి. సా జాహ్నా వ్యపి, సప్తార్చిసా - వహ్నినా, ని. 'స
ప్తార్చి ర్దమునా శ్శుకీ' ఇ త్యమరః. ఓష్ఠం - నిఓష్ఠం, త దైశ్వరం,
తేజఃవీర్యం, దోష్ఠం - ధారయితు, మక్షమా, అసమర్థా, అత ఏవ, శ్రా
ంతా - ఖన్నాసతీ, హిమవత్ప్రింతకాంతారే తుహినభూధరనికటకాసనే,
యచ్ఛరవణం - శరప్రచురవనం, తత్ర, జహా - తత్యాజ, + 'ప్రనిరం
తశ్చ రే' త్యాదినా వననకారస్య నిత్యం. ౧౦౦

తత్రేతి. తత్ర శరవణే, కృత్తికానాం స్తస్య స్రదానార్థం దేవైః
ప్రేరితానాం, షణ్మామ్నాత్మాణాం, వ్రీత్యై - పరితోషార్థం, షోఢా -
షడ్భిః ప్రకారైః, + సంఖ్యాయా విధార్థే ధా, ఋషాని - ప్రాదుర్భూ
తాని, ముఖాంబుజాని - వక్త్రకమలాని, యస్య తత్తథోక్తం, తాసా
మవైషమ్యేన స్తస్య గ్రహణార్థం గృహీతముఖపల్క మి త్యర్థః. అత
ఏవ షణ్మాం మాత్మాణామపత్యం మాణ్మాతురమ్. ని. 'మాణ్మాతుర శ్శక్తి
ధర' ఇ త్యమరః + 'మాతురుత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయా' ఇ త్యణ్వీ
త్యయః, ఉకార శ్చాంతాదేశః. తారక స్తారకానురవీవ, ధ్వంతం తిమి
రం, విధ్వంసయతి - నాశయతీతి, తారకధ్వంతవిధ్వంసి, మహా స్తేజః,
కుమారస్వా మీ త్యర్థః, అభూత్ - జాతం, ని. 'తేజో ధామ మహో
విభే' త్యమరః. రూపకాలం కారః. ౧౦౧

అ. అథ వియద్గంగావతరణం ప్రస్తాతి, త్రైవిధ్యమితి, హే వత్స
శ్రీరామ, ఆదరాతిశయేన సంబోధనమేతత్, త్రిదివః స్వర్గః ఓకః స్థానం,
యేషాంతే త్రిదివౌకసో దేవాః, తేషాం సంబంధిన్యః సరితః మందా
కిన్యా ఇత్యర్థః. అధ్వరే-యాగే, యథోక్తం - శాస్త్రవిహితం, హూ
యత ఇతి హవ్యం ఆజ్యాదిక, మశ్నంత్యా, దేవతాయా ఇవ అగ్నేరివే

యథోక్తం హవ్య మశ్నంత్యా దేవతాయా ఇ వాధ్వరే. ౧౧౨
పురీ మయోధ్యా మధ్యాస్త సావిత్ర సుగరో నృపః,
కేశినీసుమతిభ్యాం చ లంఘితప్రథమాశ్రమః. ౧౧౩
స పుత్రీయం తృపత్నీక స్తప స్తేపే సమా శ్శతమ్,
భృగుః ప్రీతమనా స్తస్మై దదా దాయాదసంపదమ్. ౧౧౪
అసమంజం సుతం లేభే నై దర్శి కేశినీ తయోః,

త్యర్థః, త్రైవిధ్యం - త్రిప్రకారత్వం, మయా కథ్యమాన మితి శేషః. శ్రూయతా మాకర్ణ్యతామ్, అహవనీయగార్హపత్యదక్షిణాగ్నిరూపేణ తస్యాపి త్రైవిధ్యసంభవా దితి భావః, ఉపమాలంకారః. ఏతే నాత్యం తపావనత్వాదిగుణయుక్తశ్లాఘ్య తాఽస్యా స్ఫూచ్యతే. ౧౧౨

అ. త దేవ విప్రణోతి. పురీ మితి. సావిత్ర సుపితృవంశోద్భవః, తథా కేశినీసుమతిభ్యాం సత్నీభ్యాం, లంఘితప్రథమాశ్రమః - అతిక్రాంతబ్రహ్మచర్యః, గృహీతగృహస్థాశ్రమఇత్యర్థః, సగరో నామ, నృపో రాజా, అయోధ్యాంపురీం - అయోధ్యాఖ్యాం సగరీం, అధ్యాస్త - అధిష్ఠితవాక్, × 'అధిశీష్ఠాసాంక' ర్నేతి కర్తృత్వమ్. ౧౧౩

స ఇతి. సః సగరః పుత్రా నాత్మన ఇచ్ఛన్ పుత్రీయన్ × 'సుపతిత్తనఃక్య'జితి క్యచ్, సహపత్నీభ్యాం - సపత్నీకస్సన్, × 'తేనసహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః, × 'సద్యత' శ్చేతి కప్, శతం సమాః శతసంఖ్యాకా న్వత్సరా నిత్యర్థః. ని. 'సంసత్సరో వత్సరోఽబ్దో హయనోఽస్త్రీ శర త్సమా' ఇ త్యమరః + 'కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగే' ఇతి ద్వితీయా, తపస్తేపే - తపశ్చరణతత్పురోభూదిత్యర్థః, × 'తపస్తపః కర్మకస్యై' వే త్యాత్మనేపదమ్. భృగు ర్మహర్షిః, ప్రీతమనాః - తపసా సంతృప్తాంతఃకరణస్సన్, తస్మై సగరాయ, దాయాదసంపదం - సుతసంపత్తిం, దదా - దత్తవాక్, దాయం విభక్తంద్రవ్యం, ని. 'విభక్తవ్యం పితృద్రవ్యం దాయ మాహు ర్మనీషిణః' ఇతికోశః. తద త్తీతదాయాదఇతివిగ్రహః, ని. 'దాయాదా సుతబాంధవా' వి త్యమరః. ౧౧౪

అ. పుత్రసమ్పత్తి మే వాహ. అసమంజ మితి. తయోః రాజ పుత్రోర్మధ్యే విదర్భస్య రాజ్ఞోఽవత్యం స్త్రీనై దర్శి, × 'తస్యాపత్యమి'

షష్ఠిం పుత్రసహస్రాణాం సుమతి శ్చ యవీయసీ. ౧౧౧
 అసమంజసచారిత్రి మసమంజ¹మపోహ్య సః,
 ఆరబ్ధహయమేధ స్స న్నముంచత తురంగమన్. ౧౧౨
 క్రవ్యాదవపుషా సోయ మహారి హరిణా హయః,

త్యక్. 'టిడ్డాణ' ఇత్యాదినా జీప్, కేశినీజ్యేష్ఠపత్నీ, అసమంజస నామ
 సుతం, లేభే - ప్రాప. స్వమనోరథానుసారేణేతిభావః, తథా యపీయసీ.
 కనిష్ఠా, + యవశబ్దా దీయసుని 'స్థూలదూరే' త్యాదినా పూర్వగుణ
 యణాదిపరలోపా, 'ఉగిత' శ్చేతి జీప్, సుమతి శ్చ పుత్రసహస్రాణాం
 షష్ఠిసహస్రసంఖ్యాకాః పుత్రానిత్యర్థః, లేభే, పూర్వవద్భావః, తతః,
 పరితోషితేన, మునినా, ఏకపుత్రపతం షష్ఠిసహస్రసంఖ్యాకపుత్రపతం
 చ నిర్దిశ్యానయోః కస్యాః కో వా పత్నీ²భిమత ఇతి స్పష్టే బహు
 పుత్రపోషణానమర్థా కేశినీ ఏకపుత్ర మంగీచకాగ. అన్య త్వన్య మితి
 శ్రీరామాయణ కథాత్రాసుసంధేయా.

అసమంజసేతి, సః సగరః, అసమంజసచారిత్రం పౌరజనోపద్రవ
 కారిత్యా దసాధుచరిత్రం, అసమంజం కేశినీ తనయం, అపోహ్య త్య
 క్త్వా, గుణగ్రహ్యేవ మహాత్మానో నపక్షపాతినైతి భావః, సత్కృతిచ,
 *'సిద్ధార్థకో మహామాత్య స్తత్పురిత్యాగ మబ్రవీత్, సరయావాతితా
 నేకప్రజామరణకారణా' దితి. ఆరబ్ధహయమేధః ఉపకాన్తాశ్వమేధ
 స్స, తురంగమ మశ్వమేధీయాశ్వమముంచత - త్యక్తవాక్. ౧౧౨

కృవ్యాదేతి. సో²యం హయః అశ్వమేధీయాశ్వః, కృవ్యాద
 వపుషా- రాక్షసవేషధారిణా, ని. 'రాక్షసకోణవః క్రవ్యా' దిత్వమరః,
 హరిణా ఇంద్రేణ, ని. 'హరి ర్వాతార్క-చంద్రేంద్రియమోపేంద్రి
 మరీచి' ప్లితి శాశ్వతః, అహారి - అపహృతః, త్వపదభ్రంశభయోదితి
 భావః + హరి తేకర్మణిలుజ్, 'భావకర్తృణా' రితిచిణ్. 'చిణ్'లు' గితి
 లుక్. తత స్తదనంతరం, నప్తమపహృతం, తం అశ్వమ న్వేష్టం పరిమార్గతుం,
 సుమత్యాః అపత్యాని పుమాంసః సామ తేయాః షష్ఠిసహస్రసంఖ్యాకాః
 సుమతిపుత్రాః* సుమ తీతి సమస్త స్యాక్కిన్నస్తత్వా త్తస్మా 'తహ

తతస్తం సప్త మన్వేష్టుం సౌమ తేయాః ప్రతస్థిరే. ౧౧౭

సర్వే సపర్వతా ముర్విం ఖనంత సగరాత్తజాః,
చక్రు ర్జ్యురితధ్వాంతం నాగలోకం సఖాంశుభిః. ౧౧౮

త ఏతే తపసా దీప్తే తమస్తోమప్రమాధిని,
కాపిలే జ్వలనే వీరా లేభిరే శలభోపమామ్. ౧౧౯

అసమంజసుతం పౌత్ర మంశుమంత మథాబ్రహ్మే,

దికారాదక్షిణ' ఇతిజీషి, 'ప్రీభ్యోధ' గీతాధిక. ప్రతస్థిరే ప్రస్థితాః, పిత్రా
జ్ఞయేతిభావః, + 'సమసప్రవిభ్యన్త' ఇత్యాత్మనేపదమ్. ౧౧౭

సర్వఇతి. సర్వే - మప్తినహసనసంఖ్యాకాః, సగరాత్తజా సగర
పుత్రాః, సపర్వతాం సశైలా, ముర్విం భువం, ఖనంతః అవదారయంత
స్సంతః, సఖాంశుభిః సఖికాంతిభిః, నాగలోకం పాతాళం, జ్యురిత
ధ్వాంతం. నిర్వంశితాంధకారం, చక్రుః, సర్వామవ్యుర్విం విచిత్రతత్రా
శ్వాలాభాన్నఖైరేవ పాతాళపర్యంత భువమవదారయమాసురిత్యర్థః.
ని. 'అధోభువనపాతాళబలసద్మరసాతలమ్, నాగలోక' ఇత్యమరః. ౧౧౮

తఇతి. ఏతే తే వీరాః, సర్వే సగరకుమారాః, తపసా వ్రీత
నియమోపవాసాదికర్మణా, దీప్తే జ్వలితే, అతపవ, తమస్తోమ మంధ
కారపటలం, గాధాజ్ఞానంచ, ప్రకర్షేణ మథ్నాతి నాశయతీతి, తథో
క్తే, + తాచ్ఛ్రీత్యేణిని, కాపిలే కపిలమహర్షిరూపేణావతీర్ణస్య విష్ణో
స్సంబంధిని, జ్వలనే కోపాగ్నా, శలభోపమాం - శలభసాదృశ్యం,
లేభిరే ప్రాప్తాః, కపటనాటకపటునా మహేంద్రేణ పాతాళే కపిలనిక
టనిబద్ధ మశ్వం దృష్ట్వా అశ్వాపహర్తాయం లబ్ధ ఇతి తం బాధయం
త సర్వే సగరకుమారాః కోపానలేన భస్మీకృతా ఇత్యర్థః. ౧౧౯

అసమంజేతి. అధానంతరం, సగరః, అసమంజస్య కేశినీతనయ
స్య, సుత, మంశుమంత మంశుమన్నామానం, పౌత్రంప్రీతి, అబ్రహ్మ
దువాచ, కీమితి భవాన్, సప్తిమశ్వమేధీయహయం, హృత్వా ఆనీ
య, ని. 'వాజివాహర్యగంధర్వహయస్సైంధవసప్తయ' ఇత్యమరః. సప్తభి
ర్గాయత్రాదిభి శృంధోభిః తస్యత ఇతి సప్తతంతూః, సప్తతంతవ స్సంఘా
య స్వేతి వాసప్తతంతూ రశ్వమేధకితుః, ని. 'సప్తతంతుర్మఖాకృతు'
రిత్యమరః + 'సితనిగ' మీత్యాదినా కాణాదిక స్తున్నీత్యయః. తం,

సప్తిం హృత్వా సమాధత్తాం సప్తతంతుం భవా నితి. ౧౨౦
 సోఽపిగత్వా బిలంతత్రీ దృష్ట్వా భస్మీకృతాన్ పితౄన్,
 పాశ్రుస్తేభ్యో 'జ్ఞలిందిత్సు శ్చరణేభేతురంగమమ్. ౧౨౧
 మాతులోగరుడస్తేషా మేనం తత్రైవ మబ్రీవీత్,
 గంగామిహానయాయుష్మన్నేషా మేషాగతిఃపరా. ౧౨౨
 తతస్తనయవృత్తాంతం శ్రుత్యా లబ్ధతురంగమః,

సమాధత్తాం-సమాపయత్పితృభ్యః, అస్యథా మహా ననర్థో భవే దితి
 భావః + 'శేషే ప్రధమ' ఇతిప్రధమః. ౧౨౦

స ఇతి. సోఽపి అంశుమానసి, బిలం పాతాళకుమారం, గత్వా,
 తత్రీబ్రితే, భస్మీకృతాన్ నిర్దగ్ధాన్, + అభూతతద్భావేచ్ఛిః, 'అస్య
 చ్చావ' వితి దీర్ఘః. పితౄన్-పితృష్టానీయాన్, సౌమతేయాన్, దృష్ట్వా,
 సాశ్రుః కృతరోదనః, తథా తేభ్యః పితృభ్యోఽంజలింతర్పణాంజలిం,
 దిత్సు గ్దాతు మిచ్ఛు స్స, × దదాతే సన్నన్తా దుప్రీత్యయః, 'సని
 మీ' మేత్యాదినా ఇసాదేశః, అత్ర 'లోపాభ్యాస' స్వే త్యభ్యాసలోపః.
 చరణ పర్యటణ, తురంగమమశ్వమేధీయాశ్వం, లేభే పాప్, 'సాశ్రు
 తేభ్యో జలం దిత్సు' రితిపాఠే, సాశ్రుఇతిక్రియావిశేషణం, జలం నివా
 పోదకం. ౧౨౧

మాతుల ఇతి. తేషాం సౌమతేయానాం మాతులో మాతృ
 భ్రాతాః ని. 'మాతృభ్రాతా తు మాతుల' ఇత్యమరః. గరుడో గరు
 త్తాన్, తత్రపాతాళే, ఏన మంశుమంతం, ప్రతి ఏవమనేనప్రకారేణా
 బ్రీవీత్. పరమకారుణికత్వాత్, సంబంధవశాచ్ఛ, భాగినీయానాం
 తరణోపాయముపదిదేశేత్యర్థః. తదేవవివృణోతి. హే అయుష్మన్ని
 త్యాదరా దామంత్రణమ్. గంగాం మందాకినీమ్, ఇహ పాతాళే
 ఇత్యర్థః. ఆనయ ప్రాపయ, ఏషాంగంగా ఏషాంభస్మీకృతానాం పరా
 గతిః పరిలోకప్రాప్తికేత్యర్థః, తద్వ్యతిరేకేణ నకశ్చిత్తరణోపాయోఽ
 స్తీతిభావః. ౧౨౨

తతఇతి. తతస్తదనంతరం, సగరః, లబ్ధతురంగమః ప్రాప్తాశ్వ
 మేధీయాశ్వస్స, అంశుమతా ఆసితత్వాదితిభావః, తనయానాం

సమాప్య సగర స్సత్రీం పుత్రీశోకాద్దివంగతః. ౧౨౩

అ థాంశుమానయం రాజ్యం చిరాయ పరిపాలయన్,
దిలీపే న్యస్తభూభార స్తప స్తేపే హిమాలయే. ౧౨౪

దిలీపేఽపి దివం యాతే శుత్రావృత్తం భగీరథః,
‘అమర్త్యసరితం కర్తుం మేనే మర్త్యతరంగిణీమ్. ౧౨౫
తతో గోకర్ణ మాసాద్య తపస్యతి భగీరథే,

పుత్రాంతం వినాశవార్తాం, శుత్రా అంశుమన్ముఖాదితిశేషః. ని.
‘వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత’ ఇత్యమరః, సత్రమశ్వమేధయాగం, సమా
ప్య - నిర్వర్త్య, పుత్రీశోకాత్పుత్రినాశజనిత శోకాద్ధేతోః, దివం
స్వర్గం, గతః. ౧౨౩

అథేతి. అథానంతరమయ మంశుమాన్, రాజ్య కర్త రాజ్యం, +
పురోహితాదిత్వాద్యకృత్వయః, చిరాయ - చిరకాల మి త్యర్థః. ని.
‘చిరాయ చిర రాత్రాయ చిర స్యాద్యా శ్చిరార్థకా’ ఇ త్యమరః. విభ
క్తిప్రతిరూపక మవ్యయమేతత్. పరిపాలయన్ సంరక్షయన్, తతః ది
లీపే - దిలీపనామ్ని స్వపుత్రే, న్యస్తభూభారో నిక్షిప్తభూపాలన
కృత్యస్స, హిమ స్యాలయః స్థాన మితి హిమాలయః తస్మిన్ హిమవత్పు
ర్వతే, తప స్తేపే, గంగాయా భూలోకావతరణార్థం తపశ్చర్యాతత్పు
రోఽభూ ది త్యర్థః. ‘న భవతీ కులధుర్వే సూర్యవంశ్యోగృహాయే’తి.
స్వకులాచార ఏవ పర్యవసిత మస్య తపో న గంగానయన ఇతి తాత్ప
ర్యం + ‘తపస్తపఃకర్మకస్యై’ వేతి తజ్. ౧౨౪

దిలీప ఇతి దిలీపే దివం యాతే - స్వర్గం గతేనతి, భగీరథో -
దిలీపపుత్రః, వృత్తం - పితృతర్పణార్థం సంచరంత మంశుమంతంప్రీతి
గరుడేనోక్తం వృత్తాంతమితి. శుత్రా అమర్త్యసరితం సురనదీం,
మర్త్యతరంగిణీం - మానుషనదీం, కర్తుం మేనే. పితృతర్పణార్థం స్వర్గదీం
భువమవతారయితుముద్యుక్తవానిత్యర్థః. ౧౨౫

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, భగీరథే గోకణం - గోకర్ణాఖ్య
సిద్ధతేత్రీ, మాసాద్య, తపస్యతి తపశ్చరితినతి, దేవప్రసాదార్థమితి
భావః, + కర్మణో రోమంధతపోభ్యాం వర్తిచరో’తి క్యజ్, దయా

దేవో దేవాపగాం వోధు మన్వమంస్తదయానిధిః. ౧౨౬

అథ వీచీచయచ్చన్నదిగంతగగనాంతరా,

శశాంకశంఖసంభిన్నతారామాక్షికదంతురా. ౧౨౭

తరంగాకృష్టమూర్తండతురంగాయాసి తారుణా,

ఘనచ్చన్నస్వమాతంగమార్గణవ్యగ్రవాసవా. ౧౨౮

ఆవిశ్వాఖాశిఖోన్నేయనందనదుమకర్షణా,

నిరుపధి పరదుఃఖాప్రహణేచ్ఛా, తస్యా నిధిః దయాసముద్రత్యక్త
ర్మః, దేవో గోకర్ణేశ్వరః, దేవాపగాం - సురనదీం, వోధుః శిరసా
ధారయితు, మన్వమంస్త- అంగీకృతవాక్, + అచుదాత్తత్వా దిబ్బి
తిషేధః. ౧౨౯

అథ గంగావతరణం చతుర్థిః శ్లోకైః కాలాపకే నామా. అథేతి.
అథానంతరం, వీచీచయై స్తరంగపరంపరాభిః, ఛన్నం - ఆచ్ఛాదితం,
దిగంతగగనాంతరం, దిగంతం నభోఽంతరాళంచ యస్యాస్యా, శశాంక
శ్చంద్రీపవ శంఖః తేన సంభిన్నాని సంగతాని తారా నక్షత్రాణ్యేవ
మాక్షికాని ముక్తామణయః తైర్దంతురా - వ్యాప్తా, + దంత ఉన్న
త ఉరజ త్యురచ్. ని. 'నక్షత్ర మృతం భం తారే' త్యమరః. రూపకా
లంకారః. ౧౩౦

తరంగేతి. పునస్తరంగై రాకృష్టాః అమార్గప్రవర్తితా, యే మా
ర్తండతురంగాః సూర్యరథాశ్వాః, తైరాయాసితః పునర్నిజమార్గప్రవర్త
నక్లేశవాక్ కృతః, అరుణస్సూర్యపారధి ర్యస్యాస్యా, ని. 'సూరసూతో
ఽరుణోఽనూరు' రి త్యమరః, తథా ఘనైర్ద్రిఙ్గీరమండలైః, ఛన్నః - ఆచ్ఛా
దితః, యఃస్వమాతంగ విరావతః, తస్య, మార్గణే అస్యేషణే, వ్యగ్ర
స్సంభ్రాంతో, వాసవో, యస్యాస్యా. ని. 'డిండిరో భిక్షుః ఘన' ఇ త్య
మరః. విరావతస్య శుభ్రత్యేన వివిచ్య, గృహీతు మశక్యత్వా దితిభావః.
అతఏవ సామాన్యాలంకారః * 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వ
స్త్యంతరైక తేతి లక్షణాత్. ౧౩౧

ఆవి రితి. పునః ఆవిర్భూతాభిః - ప్రత్యక్షాభిః, శ్వాఖాశిఖాభిః, పల్ల
వపుష్పాభి రభివ్యంజకై, రున్నేయ మనుమేయం, నందనదు)మూణాం -

ఏకోదకనభోమార్గదిజ్ఞాథదివసేశ్వరా.

౧౩౦

ఆవర్తగర్తసంభ్రాంతవిచూనప్లవవిప్లవా,

మందారాదిపురందరోద్వానతరూణాం, కర్షణంవిలేఖనం సమానయ
సం యస్యాంసా, అనుమానప్రకారస్తు ఇయం మందాకినీ ఆకృష్ట
నందనదృమా భవతు మర్పతి తత్సుష్పవల్ల వకీలితత్వాత్, యా నైవం
సా నైవం యథా గోదావ రీతి కేవలవృత్తిరేకీ అథవా ఆవిర్భూతాభి
శ్యాఖాశిఖాభి శ్యాఖాగై రున్నేయం అభ్యాహనీయం నందనద్రుమా
ణాం, కర్షణ మార్కర్షణం యస్యాం సా, ప్రకాండానాం జలనిమ
గ్నత్వాత్ సంతృప్తమాణశిఖామాతో త్ప్రేక్షణీయనందనద్రుమో
త్సాదికేత్యథాః. తథా ఏకోదకః కేవలజలాప్లుతో నభోమార్గో
యస్యాంసా, అతఏవ దిజ్ఞాథో దిగ్భ్రాంతిమాః దివసేశ్వర స్ఫూర్త్యో
యస్యాంసా తథోక్తేతి కృతబహువీహ్యో ర్విశేషణయో ర్త్వికోవిశే
షణవిశేష్యభానవివక్షాయాం × 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ'మితి
సమాసః. యద్వా, ఏకోదకః - కేవలజలప్రాయః, యో నభో మా
ర్గస్తస్మిన్దిజ్ఞాథోదివసేశ్వరోయస్యాం సా, అథవా, ఏకోదకాః జలప్రచు
రాః నభోమార్గోదిశ్చ యస్యాంసా, ఏకోదకనభోమార్గదిక్. అతఏవ
మూఢోమందరశ్మి ర్దివసేశ్వరో యస్యాం సా తథోక్తేతి, వృత్తసమా
సోవా. ౧౩౦

ఆవర్తేతి. పునః ఆవర్తాః అంభసాం భ్రమః, తఏవ గర్తాః ప్రచరాః
తేషు సంభ్రాంతాః పరిభ్రమంతః యే విమానా-వ్యోమయానాని, తేషాం
ప్లవవిప్లవౌ ఉన్మజ్జననిమజ్జనే యస్యాంసా, తథోక్తా, ని. 'స్యాదావర్తోఽం
భసాంభ్రమః, వ్యోమయానం విమానోఽస్త్రీ' తిచామరః. అథవా, విమా
నా ఏవప్లవాః ఉడుపాని తేషాంవిప్లవోవిశిష్టప్లవనం యస్యాంసా, ని.
'ఉడుపం తు ప్లవః కోల' ఇ త్యమరః. తథా నీలజీమూతా నీలమేఘాః,
తఏవశైవాలాని శైః కృతాః విరచితారేఖాః శ్రేణయో యేషాం తాని
తథోక్తాని హరిత్రటాని - దిక్కులానియయా సా తథోక్తా, నిజవేగా
సహిష్టుతయా మేఘానాం దిక్కులనియనా చ్ఛేదీభూతమేఘవత్కృ
తదిగం తే త్యర్థః. ని. 'జలనీలీ తుశైవాల శైవవలే' ఇ త్యమరః. జీవన్య
మూతః పుటబంధో జీమూత ఇతివిగ్రహః + పృషోదరాదిత్వా త్సా

నీలజీమూతశైవాల కృత¹ రేఖహరితృటా. ౧౩౧

అవలేపభరాక్రాంతా సురలోకతరంగిణీ,
పపాత పార్వతీకాంతజటా² కాంతారగహ్వరే. ౧౩౨

అలబ్ధనిర్గమా శ మోఘాః కపర్దా దమరాపగా,
దధౌ దూర్వాశిఖాలగ్నతుషారకణికోపమాం. ౧౩౩

అదృష్ట్యా తాం నదీం తత్ర తుష్టావ పరమేశ్వరమ్,
భగీరథో విధేః క్రౌర్యా త్పరిక్షీణమనోరథః. ౧౩౪

ధుః. రూపకాలంకారః, శైవాలశ్యామికృతేతి పాఠాంతరమ్. ౧౩౧

అవలేపేతి. అవలేపే గర్వఃసవన భరోభార స్తే నాక్రాంతా అధిష్టితా మదీయవేగస్య కో వా సో ధేతి సముత్పన్నమహాగచ్ఛే త్యర్థః. ని. 'అవలేప స్తు గచ్ఛే స్యాల్లేపనే దూషణేఽపి చే'తి విశ్వః. సురలోక తరంగిణీ - మందాకినీ, పార్వతీకాంతస్యధూర్జటే, జటాకాంతారం - జటా గహనం, తస్యగహ్వరే - మహాసుహారే, పపాత - ప్రాపతదిత్యర్థః. భారా క్రాంతస్యపతనం యుక్తమేవేతిభావః. ౧౩౨

అలబ్ధేతి. అమరాపగా - మందాకినీ, శంభోః, కపర్దాత్ - జటా జూటాత్, ని. 'కపర్దోఽస్య జటాజూట' ఇ త్యమరః. అలబ్ధనిర్గమా - అప్రాప్తబహిఃప్రసారానతీ, తద్గర్వనిర్వాపణకృత్యసంరంభేణ, శమ్భునా, తథా కృతత్వా దితి భావః. దూర్వాశిఖాయాం - దూర్వాగ్రే, లగ్నా - సంసక్తాయా తుషారకణికా - హిమబిందు, స్తదుపమాం తత్సాన్మత్సయం, దధౌ ధృతవతీ, తథాఽత్యల్పతయా అలక్ష్మ్య తే త్యర్థః, కర్తు మకర్తు మస్య థా కర్తుం సమర్థస్య భగవత్శమోఘాః కిందుష్కర మితి భావః, ని. 'తుషార స్తుహి నం హిమ' మిత్యమరః, ఉపమాలంకారః. ౧౩౩

అదృష్టేతి. భగీరథః, తత్ర ధూర్జటిజటాగహ్వరే, తాం, నదీం మందాకినీ మదృష్ట్యా - అనవలోక్య, విధేః క్రౌర్యాత్ - దైవస్యప్రాతికూల్యా, త్పరిక్షీణా, ప్రణష్టో, మనోరథో గంగావతరణరూపో, యస్య స తథోక్త స్సక్, పరమేశ్వరం మహాదేవం, తుష్టావ - స్తుతవాన్, గంగా యాః పునర్నిర్గమనార్థ మితిభావః. ౧౩౪

గంగా సప్తాకృతి ద్వాతా న్యసత ద్ధర¹మూర్ధని,
తేన స్తుత్యా ప్రసన్నేన షీప్తా బిందుసర న్యపి. ౧౩౫
తాను ప్రాచీం గతా స్తిప్రస్తిస్రః ప్రాచేతసీం దిశమ్,

గంగేతి. స్తుత్యా - భగీరథకృతస్తోత్రేణ, హేతునా, ప్రసన్నే
న - ప్రసాదమధిగతేన తేన, పరమేశ్వరేణ, షీప్తా - ప్రేరితా, గంగా,
సప్తాకృతయ స్సోప్రితాంసి యస్యా స్సా తథోక్తా, జాతాసతీ, ఏకధారా
సంపాతేన హిమవా న్ననహే తేతి మత్వా సప్తభిః ప్రవాహైః ప్రప్
త్తా న తీ త్యర్థః. ధర తీతి ధరః పర్వతః, హిమవా నిత్యర్థః + పచాద్య
చ్. ని. 'అహార్యధరపర్వతా' ఇత్యమరః. తస్య మూర్ధని-శిఖరేన్యసతత్ ప్ర
థమం పసాత. అథ బిందుసరసి బిందుసరోనామక కాసారివిశేషేపి న్యస
తత్ అ త్రేదం రామాయణవిరుద్ధం తత్ర 'గంగా చ్చుంకగళిర స్తతో
ధరణి మాశ్రితే' త్యేతావన్తాత్రస్యైవ కథనా ద్ధిమవన్మూర్ధ్ని పాత స్యాక
థనాత్ తథా చ న్యసతత్ హరమూర్ధ సీతి పదవిభాగం కృత్యా వ్యా
ఖ్యానే అసాజ్ఞత్యపానరుక్త్యదోషాసత్తేః, అతః యథాశ్రుత మేవ యుక్త
మిత్యుత్పత్త్యామః, విరోధపరిహారస్తు, * 'శిర శ్చార్వం స్వర్గా త్పశుపతిశిర
స్తుః షీతిధర' మితి, భర్తృహరివచనాత్, పురాణాంతరాచ్ఛాపనేయ
ఇత్యేవ మతిప్రసంగేనః. 'గంగా సప్తాకృతి ద్వాతా న పరం హరమూర్ధసీ'తి
పాతే గంగా హరమూర్ధని పరంసప్తాకృతి ర్నజాతా, అపితు. స్తుత్యా
ప్రసన్నేన పరమేశ్వరేణ బిందుసరన్యపి షీప్తాసతీ సప్తాకృతిద్వాతా, సప్తా
జటాయుక్తా ఆకృతి ర్యస్యా స్సా ఇ త్యేకత్ర, అన్యత్ర తు సప్తప్రకారా
ఆకృతయః స్వరూపాణి యస్యా స్తథో క్తే త్యర్థః. 'సప్తోదంతోజటా
యుక్తే నాంత స్సంఖ్యాంతరేన్స్మృతః' ఇతిసారస్వతః. ని. 'వతీనాంతు
సటాజటే' త్యమరః. ౧౩౫

తాస్వితి. తాను-సప్తను గంగాను, తిస్రః-హ్లాదిసీప్రభృతయో
గంగాః, ప్రాచీం-పూర్వదిశంప్రతి, గతాః, తిస్రః సుచతుఃప్రభృతయః,
ప్రాచేతసీం-వారుణీం, దిశం, ప్రతీచీ, మిత్యర్థః, గతాః అన్యా అనశిష్టా,
సప్తమీ గంగా, పితృక్రియాయాం-పితృతర్పణే ఉద్యుక్తస్య తత్పరస్య,

అన్యః పితృక్రియోద్యుక్తభగీరథ పథానుగా. ౧౩౬

సైమా భాగీరథీ జహ్నో స్సత్రక్షేత్రం సమావృణోత్,
తాం స వీత్వా తత శ్శాంతో జహ్ శ్రోత్రేణ వర్తనా. ౧౩౭
తయా తటిన్యా జహ్నవా 1 ప్రాప్య త్రిదివం పితౄణ్,
భగీరథః పురీం ప్రాప్తం పరిపూర్ణమనోరథః. ౧౩౮

గ. అథ దాశరథి రాకర్ణితభాగీరథీకథ స్తాం సరితం విలంఘ్య

భగీరథస్య, పంథాః భగీరథపథః, + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః.
త మనుగచ్ఛ త్యనుసృత్య యాతీని పథోక్తాజా తేతిశేషః. భగీరథ
రథానుగేతి పాఠాంతరం. ౧౩౬

నేతి. సైమా భగీరథస్యాపత్యం స్త్రీభాగీరథీ - గంగా, జహ్నోః
మునేః సత్రక్షేత్రం యజ్ఞవాటం సమావృణోత్ - సమంతా దావృత
పతి, తతః ఆవరణానంతరం, స జహ్నోః, తాం గంగాం, వీత్వా నిజస
త్రక్షేత్రావరణజనితకోపాన్నిపీయ, తతశ్శాంతః భగీరథకృతస్సత్రా
ప్రసన్నస్త్, శ్రోత్రేణవర్తనా - శ్రోత్రరూపేణ మార్గేణ, జహ్నా-
త.త్యాజ. ౧౩౭

తయేతి. భగీరథః, తయాజహ్నోరపత్యేన జాహ్నవా, ఉక్తరీ
త్యా తస్యాపి జనకత్యా దిత్తం నిర్దేశః. తటిన్యా - గంగయా, పితౄణ్
కాపిలకోపానలభస్తీకృతాన్, సామతేయాన్ త్రిదివం - స్వర్గం,
ప్రాప్య సీత్యా, గంగాం పాతాళంసయన్, భస్తీకృతాన్ పితౄణ్,
తయా ఆస్థాప్య తత్సంస్కారజనితపుణ్యా శ్శుద్ధలోకనివాసిసశ్చ కృత్యే
త్యర్థః x అహో తేర్ణ్యంతాత్క్రొవ్యపి అయాదేశః. గతిమద్ధిత్యాదినా
అణికర్తుః కర్మత్వం. తతః పరిపూర్ణమనోరథ స్సౌ పురీ మయోధ్యాం
ప్రాప్తం ప్రాప్తః. ౧౩౮

అథేతి. అథానంతరం ఆకర్ణితా-విశ్వామిత్రీముఖా చుప్రీతా,
భాగీరథ్యాః కథా ఉపాఖ్యానం యేన స తథోక్తో దాశరథిః - శ్రీరా
మః, తాంసరితం - భాగీరథీం, విలంఘ్య - తీర్త్వా, తతః, విశాలాం -
విశాలాఖ్యాంపురీం, పిలోక్య, ఇయం పరిదృశ్యమానా పురీ, కస్య రాజః

విశాలాం పురీం ¹విలోక్య క న్యేయ మితి గాధినందన మపుచ్ఛత్. గరి
సోఽ ప్యేవ మవోచత్

పురా ఖలు సురాసురాణాం సుధానిమిత్తం మిథో విరోధే
సంబంధినీత్యేనం, గాధినందనం విశ్వామిత్ర, మపుచ్ఛత్ - పుష్ట
వాన్, సగాధితనయోఽ ప్యేవం వక్ష్యమాణప్రకారే నావోచత్ -
అకథయత్. గరి

అ. త దేవ వివృణోతి. — పురేతి. పురాఖలు - పూర్వకాలే,
ఖలు శబ్దోవాక్యాలంకారే. ని. 'నిషేధవాక్యాలంకారజిహ్వాసానునయే
ఖ' ల్వి త్యనురః. సురా శ్చసురాశ్చ సురాసురాః + 'యేషాంచ విరో
ధః శాశ్వతిక' ఇతి నైకవచ్ఛాసః. ఏషాం కార్యత ఏవ విరోధః.
గోవ్యాఘ్రాదివన్న శాశ్వతికః న జాతికృత ఇ త్యాహుః. ఏతేన సురై
స్సంగతా అసురా ఇతి మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః. ఉత్తరపద
లోప శ్చ న తు సురాశ్చసురా శ్చేతి ద్వంద్వః. అత్రహి 'యేషాంచ
విరోధశ్శాశ్వతిక' ఇ త్యేకవచ్ఛాస సన్నిధి త్యపాస్తం తేషాం సురా
సురాణాం - దేవదానవానాం, సుధానిమిత్తం. సుధాలాభార్థ, మిత్య
ర్థః 'మిథోవిరోధే - అన్యోన్యవైరే, ప్రవృత్తే - ప్రసక్తేనతి, విశ్వరూ
పః - ప్రసంచస్వరూపః, అథవా, విశ్వాని విశ్వరత్నణతత్పురాణి, రూపాణి
మత్స్యకూర్మాద్యవతారా యస్య స విశ్వరూపః శ్రీమా న్మహావిష్ణుః,
విశ్వమోహినిం - జగన్రోహణజననీమ్, మాయాం యోషి దాకృతిమిత్య
ర్థః. ప్రదర్శయ - దర్శయిత్వా, అన్యోన్యవైరదాద్ధ్యాపాదనేన దై తేయా
నింద్రదేణ ఘాతయితుం మాయా యోషి దూషణ స్వయ మూవిర్భూ
యే త్యర్థః. శతధారపాణినా-ఇంద్రదేణ, దై తేయ విదళనసమర్థ సాధనసంప
న్నత్వద్యోతనార్థం శతధారపాణి నే త్యుక్తం, శతధారం పాణాయ న్యేతి
పీఠహః + ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యా భవత ఇతి సప్తమ్యాః
పరనిపాతః దిత్వాః అసత్వాని ఘమాంసోదై తేయాః + కృదికారాద
క్తిన్ ఇతిజీషి స్త్రీభ్యో ధ గితి ధక్. తేషాం నిధనం-నాశం, కారయా
మాన. నచైతత్ప్రాప్యహుణికహస్తేనసర్పమారణం, కింతు కపటనాటక
సూత్రధారోఽయం నిజమాయావైచిత్ర్యప్రకటనార్థమిష్టంకృతవానిత్యవ

ప్రవృత్తే మాయాం విశ్వమోహినీం విశ్వరూపః ప్రదర్శ్య దైతేయని
ధనం శతధారపాణినా కారయమానః. ౧౮౦

¹తేషాం జననీ దితి ²రహస్యతేజలమన్యః శ్చతమన్యశాననం క మపి
పుత్రం లబ్ధుకామా పత్యు ³ర్హీచన్య వచనా త్కుశస్లవే నుచిరం తప
శ్చచార. ౧౮౧

తాం కైతవేన ⁴శుశ్రూషమాణ శ్చతధారపాణిః పాదకలితకచ
గస్తవ్యం, + 'హృక్రోరన్యతరస్యా'మి త్యణికర్తుః శతధారపాణేః కర్మత్వ
వికల్పా త్ప్రయోజ్యకర్తృత్వం. ౧౮౦

అ. తతః కింజాత మిత్యత్రాహ. — తేషా మితి. తేషాం - దైతే
యానాం, జననీ - మాతా, దితి రపి అతివేలమన్యః - పుత్రవినాశనా
త్సముత్పన్నోత్కటకోపా, అత ఏన శతం మన్యవః క్రతవో యన్య స
శతమన్యః, తం శాస్తి శిక్ష తీతి శత మన్యశానన మింద్రహస్తారి మి
త్యర్థః, + కర్తరి ల్యుట్, ని. 'మన్యః క్రోధే క్రతౌ బైస్య' ఇత్యుభయ
త్రాఽపి విశ్వే, క మ ప్యనిర్వాచ్యబలం పుత్రం, లబ్ధుకామా - ప్రాప్తు
కామా సతి + 'తుంకామమనసోర'పీతి తుమునో మకారలోపః, పత్యు
ర్భర్తుః + 'పతిస్సమానవ వేతి ఘిసంజ్ఞాభావః. మారీచన్య - మరీచిబ్రహ్మ
పుత్రన్య కశ్యపన్య, వచనా దాజ్ఞావచనా త్కుశస్లవే విశాలాయాః పూ
ర్వస్థానే తపోవసే. నుచిరం - బహుకాలం, తపశ్చచార - వ్రతనియమోప
వాసాదిరూపకర్తాచరణతత్పరా బభూ వే త్యర్థః. ౧౮౧

అ. తదను ఇంద్రోఽపి తత్ప్రీతిక్రియాం చకారే త్యాహ. — తాం
కైతవే నేతి. శతధారపాణి ర్వజ్రహస్తః, ఏతచ్ఛు విశేషణం భావికా
రోపయోగార్థ మి త్యవగంతవ్యమ్, శతధారపాణి రింద్రః, కైతవేన
సతిరంద్రే గర్భం నిర్భేత్సామీతి కపటేన, తాం దితిం శుశ్రూష
మాణస్తత్తత్కాలోచితై రుపచారై సేవమానస్య, పాదయోః - పాద
స్థానే, కలితో - నిక్షిప్తః, కచకలాపః - కేశసముహాలో యయా తాం.
ని. 'కలాపో భూషణే బహ్వై తూణీరే పిచసంహతా' విత్యమరః. తద్దై
వాపన్ననిద్రాం - ప్రాప్తస్వాపం, కచా నివ్రసన్య శయ్యాయాం నిద్రాణా

1 తేషాంతు. 2 అభ్యుపగతమన్యః.. 3 మరీచేః. 4 శుశ్రూషమాణశక్రః.

5 కేశకలాపా.

కలాపా మాపన్ననిద్రా మపవి త్రేతి నిర్వ ధ్యావగాహితతదీయజర
రః సప్తధా గర్భం నిర్భద్య నిర్జగామ. ౧౪౨

దితి రసి విదితతనయ¹వృత్తాంతాతా న్యసి సప్త ఖండా న్యా
ఖండలేన సప్తమరుతః కారయిత్వా తీర్విష్టపం స్రవిష్టా. ౧౪౩

మిత్యర్థః. ఏత చ్ఛాస్త్రునిషిద్ధ మితి భావః. అతఏవ తా మపవిత్రా-అ
శుచి రితి నిర్వర్ణ్య, అనలోక్య. ని. 'నిర్వర్ణ్యం తు నిధ్యానం దర్శనా
లోక నేతుణ' మిత్యమరః. ఆలోచ్యేతియావత్. అవగాహితతదీయజరః-
ప్రవిష్టదితిజరరకుహరస్సక, గర్భం-పిండం, సప్తధా-సప్తభిః ప్రకారైః
+ సంఖ్యా యావిధార్థేధా, విధాప్రకారః, నిర్భద్య-విదార్య, నిర్జగామ-
నిర్గతః, జరరా దితి శేషః. అపవిత్రేత్యత్ర అపవిత్రా మితి ద్వితీయాస్తే
ప్రయోక్త వ్యేఽపి + నివాతేనేతిశబ్దేన కర్మణోఽభిహితత్వా న్న ద్వితీ
యా. కింతు ప్రాతిపదికార్థమాత్రే స్రథమేత్యుక్తం ఏవ ముత్తరత్రాపి
ద్రష్టవ్యం. ౧౪౨

దితిరసితి. ఇంద్రనిర్గమనానంతర్యాధ్యకోఽయమపిశబ్దః విదితో
విజ్ఞాత స్తనయస్య గర్భస్థస్య వృత్తాంతో విచ్ఛేదనరూపవారాయయా
సా తథోక్తానతీ తాని సప్తసప్తసంఖ్యాకా న్యసి ఖండాని గర్భశకలాని.
ఆఖండలే నేంద్రేణ, సప్తమరుతః - వాతాభిమానినీ ర్దేవతాః, ఆవహా
దీనాం సప్తానాం మరుతాం స్థానపాలా ని త్యర్థః. కారయిత్వా తృతీ
యం విష్టపం స్వర్గం స్రవిష్టా ఆవహాదీనాం నామాని * 'ఆవహాః స్రవ
హశ్చైవ సంవహ శ్చోద్వహస్తథా, వివహాఖ్యః పరివహాపరావహ ఇతి
క్రమాత్. సప్తైతే మారుత స్కంధా మహర్షిభి రుదాహృతాః, ఆవ
హోవర్తయే ద్వాయుః మేఘైర్లావృష్టివిద్యుతః. వర్తయే త్ప్రేవహ
శ్చాపి తథామార్తండుమండలం, సంవహో మారుత స్కంధస్తథా
శీతాంశుమండలమ్. వర్తయే రుద్వహ శ్చాపి తథా సత్త్రమండలమ్,
పంచమో వివహాఖ్యస్తు త దైవ గ్రహమండలమ్. సప్తర్షి చక్రం స్వర్గం
గాం షష్ఠః పరివహస్తథా, పరావహస్తథా వాయుర్వర్తయే ధ్రువ
మండల' మితి. ౧౪౩

ప. అలంబుసాయూ మిత్వో¹ ర్జాతః కశ్చి స్తహీపతిః,

¹విశా లేతి స్వనామ్నాఽత్ర విశాలాం విదధే పురీమే. ౧౪౪

గ. తదను తద్వాస్తవ్యేన సుమతినామ్నా సృపతినా కృతాతిథ్య
స్పరాజపుశో² భగవాన్విశ్వామిత్రస్త్రనిశీధినీం సీత్యా మిథిలాం
ప్రితి ప్రిస్థితః ప్రతపసా ముత్తమస్య గౌతమస్యాశ్రమం ప్రదర్శ్య తద్దా
రానుషక్తాం కథా మిథ మకథయత్. ౧౪౫

అ. అస్తు తస్మి తథా తతః కి మి త్యాశంకాయాం ప్రశస్యో
త్తర మాహ. — తత ఇతి. తతః ది తేః స్వర్గప్రవేశానంతరం అలంబు
సాయూమితి. ఇత్వో³ యుష్మద్వంశకూటస్థా ద్రాక్షః, అలంబుసా
యాం అలంబుసాఖ్యాయాం, సజభార్యాయాం జాతః ఉత్పన్నః, కశ్చి
స్థహీపతిః విశాలో నామరాజా, అత్ర కుశస్థవే, స్వస్థయ న్నామ
విశాల ఇత్యభిధానం, తేనైవ అంకితా మితి శేషః. అతపన విశాలేతి
నామ్నా ప్రసిద్ధాం విశాలాం విస్తృతాం పురీం, విదధే నిర్మమే; + వే
శ్యాల చ్ఛంకటచా వితీశాలచ్యుత్యయః. విశాలనిర్మితత్వ మేవ విశా
లాపదప్రవృత్తినిమిత్త మితి భావః. ౧౪౪

తదన్వితీ. తదను విశాలానగరీవృత్తాంతకథనానంతరం, భగవా
న్సృజ్యోవిశ్వామిత్రీః తన్యాం విశాలాయాం వస తీతి తద్వాస్తవ్యః
తత్రీవనక, + వసే స్తవ్యత్కర్తరి ణి చేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో
వృద్ధి శ్చ. తేన సుమతిరితి నామయస్య తేన సుమతినామ్నా, సృపతినా
రాజ్ఞా, కృతాతిథ్యః విహితాతిథినత్కారః, రాజపుత్రభ్యాం రామలక్ష్మ
ణాభ్యాం, సహ సరాజపుత్రస్సౌతత్రీ విశాలాయాం, నిశీధినీం రాత్రిం,
ని. 'విశా నిశీధినీ రాత్రి' రిత్యమరః. సీత్యా గమయిత్వా, మిథిలాం
విదేహనగరీంప్రతిప్రస్థిత స్సౌ⁴ ప్రతపసా ముత్తమస్య మహాతపస్విప్రవర
స్య, గౌతమస్య మునేరాశ్రమం తపోవనం, ప్రదర్శ్య తస్య గౌతమస్య
దారా భార్యా అహల్యా తస్యా, మనుషక్తాం తదనుబద్ధాం, కథా
ముపాఖ్యాన, మిథ మనేనప్రీతా రేణాఽకథయత్. కథయామాస. ౧౪౫

ప. అ త్రాగమ ద్వాతమభర్మదారా
 సనార్యజుష్టేన పథా మహేంద్రః,
 1న చ కురీధా నిర్వృషణం వృషాణం
 భార్యా మదృశ్యాం చ ముని శ్చకార. ౧౪౬
 వస మేత ద్గతే రామే శాపాన్తుక్తా భవిష్యసి,
 ఇత్సుక్త్వా గౌతమః పత్నీం హిమాద్రిం తపసే యయా. ౧౪౭
 2 ఇత్థం విదితవృత్తాంతే దేవతానాంగణే తదా,

అ. తదేవ వివృణోతి. అతేతి. అ త్రాశ్రమే, మహేంద్రః,
 అనార్యజుష్టేన అసాధుజనాచరితేన, పథా కీతవమార్గేణేత్యర్థః. గౌత
 మస్య, ధర్మస్య, దారాధర్మసాధికాపత్నీ, మహాల్యాం ప్రకృతివికృతి
 త్యాభావేన తాదర్శ్యచతుర్థీసమాసాప్రాప్త్యా వ్యక్తీసమాసః. ని. 'దారాః
 పుంసీచ భూ మ్నైవ వేత్త్యభిధానాత్పుంబహుత్వం. అగమత్ గ్రామ్య
 ధర్మేణ సుగతవా + గమేర్ముజీ పుషాదిత్వా చ్చై రజాదేశః. సముని
 గౌతమ శ్చ కురీధా అహల్యాజారత్వజనితక్రోధేన, వృషాణం మహేంద్రం
 ని. 'వాసవో వృత్రహా వృషేత్వమరః. నిర్వృషణం విగతాండకోశం,
 ని. 'ము ఘ్నోండకోశో వృషణ' ఇత్యమరః. తథా, భార్యా మహాల్యాం
 చ అదృశ్యాం పూర్వరూపపరిత్యాగేన పామాణభావమాపన్నా మిత్య
 ర్థః, చకార-తథా శశాప. ఉపజాతిపుత్రమ్. ౧౪౬

అ. శాపాంతం కథయతి. వసమితి. రామే శ్రీరామచంద్రే,
 ఏతద్వస మేతదరణ్యం, గతే ప్రాప్తేనతి, శాపాత్పామాణభావనిర్బంధరూ
 పాత్ ముక్తాభవిష్యసి, శ్రీరామచంద్రపదారవిందరజఃకణస్పర్శా దేవ
 మచ్ఛసపరిసాప్తం, పామాణభావావస్థాం, విహాయ, నిశశరీరం ప్రాప్సువీ
 త్యర్థః; ఇత్యనేనపాకారేణ, గౌతమః పత్నీ మహాల్యాం, ప్రత్సుక్త్వా, త
 పసే తపశ్చర్యార్థ్యం, హిమాద్రిం, యయా పాప. ౧౪౭

ఇత్థమితి. ఇత్థమనేనపాకారేణ, దేవతానాంగణే అగ్నాదిదేవ
 సంఘే, విదితవృత్తాంతే గౌతమశాపాదింద్రోనిర్వృషణోభూతివిజ్ఞా
 తవృత్తాంతే నతి, తదా - తస్మిం త్సమయే, వృషా - ఇంద్రః, పితౄ

1 కురీధస్తో. 2 తతో.

పితౄణాం ప్రాభవా లేభే మేషస్య పృషణం వృషా. ౧౮౫

త దేనా మేనసో ముక్తాం ప్రతిగృహ్ణాతు గౌతమః,

ఇతి త స్యాశ్రమం భేజే సాకం రామేణ కాశికః. ౧౮౬

1 దుఃఖే సుఖే చ రజ ఏవ బభూవ హేతు

స్తాద్భగ్విధే మహతి గౌతమధర్మపత్నాన్వితః,

ణాం-పితౄణాం ప్రాభవా ప్రాభవా న్వాహత్యాత్, మేషస్య హవిష్టే వనకల్పితస్య, ఏడకాఖ్యపశువిశేషస్య, పృషణం, లేభే - ప్రాస, మేషపృషణం చిత్రా ఏతద్వృషణస్థానే యోజయామాను రి త్యర్థః, అతఏవ మేష పృషణం ద్విఇతి లోకవేదయోః ప్రసిద్ధిః. ని. 'మేఘోరభోరణోర్ణా యు మేషపృష్టయ ఏడక' ఇ త్యమరః. ౧౮౫

తదితి. త త్తస్మా త్కారణా గౌతమః ఏనసః - మహేంద్రసంభో గజనితపాపాత్, ముక్తాం - యుష్మత్పాదరజోమహిష్మేతి శేషః, ఏనా మహాల్యాం ప్రతిగృహ్ణాతు - పునఃస్వీకరోతు ఇత్యుక్త్యేతి శేషః. ఇతి నైవ గమ్యమానార్థత్వా దప్రయోగః. ప్రయోగే వాపానరుక్త్య మి త్యాలంకారికాః. కాశికో విశ్వామిత్రః రామేణ సాకం తస్యగౌతమ స్యాశ్రమం భేజే-ప్రాస. ౧౮౬

దుఃఖఇతి. తాద్భగ్విధే-తాద్భగప్రకారే, అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః మహ త్యనలే చ గౌతమధర్మపత్నాన్వితాహాల్యాః, దుఃఖే - పాపాణావస్థాజనితకేళే, సుఖే - పూర్వరూపస్థాస్థిజనితానందే చ విషయే, రజ ఏవ రజోగుణోరేణుశ్చ, ఏవకారోఽవధారణార్థకః. హేతుః కారణం బభూవ. కుతః యస్మా త్కారణా త్సా గౌతమధర్మపత్నీ గుణే న - గుణరూపేణ రజసా - రజోగుణే నేత్యర్థః, వికృతిం గతా - పాపాణావస్థావికారం ప్రాప్తా, తథా, రామస్య శ్రీరామచంద్రస్య, సాదరజసా-చరణారేణునా, ప్రకృతిం - పూర్వరూపం, ప్రవేదే, శ్రీరామచంద్ర చరణారవిందరజస్సంపర్కాత్ సామాణత్వం విహాయ నిజాకృతిం ప్రా పే త్యర్థః. ని. 'రజో రజోగుణే రేణావార్తవే చేతి నానార్థరత్నమాలా. రజ ఇతి కేవలప్రకృతగోచరః స్లేషాలంకారః. య ద్యపి పూర్వ మద్య

యస్తా ధుజేన రజసా వికృతిం గతా సా

రామస్యపాదరజసా ప్రకృతిం ప్రవేదే.

౧౫౦

గ. తస్మిన్నహల్యయా గౌతమేన చ కృత మాతిథ్యం విశ్వామిత్రీ
స్స రాజపుత్రః ప్రతిగృహ్య మిథిలోపకంఠభువి జనకయజనభవన
మభజత.

౧౫౧

శ్వాం చకా రే త్యుక్తం, నతుపామాణావస్థాం, తథాపి, వికృతింగతా
ప్రకృతిం ప్రవేదే, ఇ త్యనేన పద్మపురాణోక్తపామాణావస్థా సూచ్యతే
తథాచ, పాదేః సాతత స్తస్య రామస్య పాదస్పర్శాస్తహత్వనః, అభూత్సురూ
పా వనితాశాపాక్రాంతా మహాశి లేతిః గుహేనా పుష్కమ్ యోశయామి
తవ పాదపంకజే నాథ దారుదృషదోః కి మంతరమ్, మానుషీకరణచూ
ర్ణ మస్తి తే పాదయో' రితి కథా ప్రధీయసీతి * మహానాటకే పుష్క
మ్ * 'శిలాకంపం ధత్తే శివశివ' వియుక్తే కతితా మహా నారీచ్ఛాయా
మయతి వనితానూప మయతే, వద త్యేవం రామే వికసితముఖి వల్గ
ల మురఃస్థలే ధృత్వా బద్ధ్వా కచభర ముదస్థా దృషిషధూః. * అన్య
త్ర) గౌతమేనచ, * పదకమలరజోభి ర్ముక్తపామాణదేహో మలభత యద
హల్యాం గౌతమో ధర్మవత్సీమ్, త్వయి చరతి విశ్లేగ్యావనింధ్యాదీ)
పాదేకతికతిభవితారస్తావసాదారవంత ఇతి. వసంతతిలకాపు స్తమ్. ౧౫౦

తస్మిన్నితి. తస్మిన్నాశ్రమే విశ్వామిత్రీః అహల్యయా, గౌతమే
నచ, కృత మాతిథ్యం విహిత మతిథినత్కారం, సరాజపుత్రీ శ్రీరామ
లక్ష్మణ సహితస్సక్, ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య, మిథిలోపకంఠభువి విదే
హనగరాంతికప్రదేశే, జనకస్యయజనభవనం - యజ్ఞశాలా మభజత -
ప్రావిశత్. ని. 'విదేహో మిథిలాపురీ, ఉపకంఠాంతికాభ్యర్థ్యాభ్యగ్నా
అ ప్యభితోవ్యయ' మితి చామర.

౧౫౧

తదన్వితీ. తదను యజ్ఞశాలా ప్రవేశానంతరం, తస్మిన్-విశ్వా
మిత్రీ, జనకేన రాజ్ఞా విధివత్ విధ్యర్థం యథాశాస్త్ర మిత్యర్థః +
'తదర్హ' మితి వతిప్రత్యయః. అభ్యర్చితే - పూజితేనతి, నిమిర్నామ
రాజా విదేహానాం కూటస్థః, తత్కులపురోధాః - తద్వంశపారంపర్యా

తదను జనకేన విధివ ¹దభ్యర్చితే ²తస్మిన్ని మిమకులపురోధా
శ్చతానందో రఘునందన మేన మభాషత. ౧౫౧౦

ప. తిష్ఠక్షాత్రార్హవృత్తైమునిరగమదసావాశ్రమంబ్రహ్మసూనో

రాతిథ్యం తత్రలభ్యానిరవధి ³సురభేః ప్రాభవా ది త్యేవేత్య,

గతపురోహితః, పురః పురస్తా దేవ, రాజ్ఞో హితం ధత్తేపురోధా ఇతి
విగ్రహః, ని. 'పురోధాస్తు పురోహిత' ఇ త్యమరిః. శతానందో గౌత
మపుత్రః, మునిః రఘునందనం-శ్రీరామం, ప్ర త్యేవం వక్ష్యమాణ
ప్రకారేణాభాషత - అవోచత్, విశ్వామిత్రసూహృత్త్వం వక్తు ము
పచక్రమిత్యర్థః. ౧౫౧౧

అ. త దేవ వివృణోతి. తిష్ఠ నితి. అసా వయమితి హస్తని
దేహః, మునిర్మనసశీలో విశ్వామిత్రః, శ్చత్రార్హవృత్తై - శ్చత్రవర్ణయో
గ్యవ్యాపారే, 'క్షాత్రార్హై' తి పాతే శ్చత్రధర్మయోగ్యవ్యాపారే, తి
ష్ఠక్ష వర్తమానస్సౌ, పు రేతి శేషః బ్రహ్మసూనో ధ్వసిష్ఠస్య, ఆశ్ర
మం - తపోవన, మగమత్ - పాప, ఆభేటకయాత్రాయా మితి శేషః
అథ తత్ర ఆశ్రమే, నిరవధి నిర్మర్యాదం ప్రద్రవోపేతచతుర్విధమృష్టా
న్నపానాదినమృగ్ధతయా నిర్వక్తుమశక్య మిత్యర్థః, ఆతిథ్య మతిథినత్కా
రం, + 'అతిథయేషద మితి తాదర్థ్యే అతిథేర్ణ్య' ఇతి ష్యావ్రత్యయః
లభ్యా- ప్రాప్య, వసిష్ఠకృత మితి శేషః, తత స్సురభేః - కామధేనోః,
ని. 'సురభిర్గవిచ స్త్రియా' మిత్యమరః. ప్రాభవా తామధ్యాయా ది త్యేవ
మవేత్య - జ్ఞాత్వా, సా సురభి, స్తేన విశ్వామిత్రేణ, ప్రార్థితా - మ
హ్య మియం దీయతా మితి వసిష్ఠ ముద్గిశ్య యాచితా భూత్
తదను యాచానంతరం, మునివరే - మునిశ్రేష్ఠే, వసిష్ఠే, నాభ్యుపేతే
ధేనుం దాతు మనంగీకృతవతి స తీత్యర్థః, సజ్జిగ్ధస్య సజ్జిబ్ధస్య సుపుష్పే
తి సమాసః. క్రోశంతీమార్తస్వరం కుర్వతీం, తాం ధేనుం, చకిర్ష - బలా
త్కరేణ సీతవాన్, తతః ప్రచురబలజహా - అత్యంతబలిష్ఠయా, ప్రచుర
బలస్య జేతి పారేషకృష్టబలశక్యపనాద్యత్పాదిక యేత్యర్థః, తయా
ధేనైస్సేవ, కాందిశీకో - భయద్రుతో, బభూవ. మహాబలసంపన్న కామ
ధేనువిదళితచతురంగబల స్సౌ, పలాయితో భూది త్యర్థః. ని. 'కాంది

¹సా తేన ప్రార్థితా భూ త్తదను మునివరే నాభ్యుపేతే²చకర్ష
కోశంతీం తాంతయైవప్రచురబలస్థజా కాంశిశీకోభభూవ. ౧౧౭౩

గ. బహుశ స్తద్బలచకితస్య తపోబలాధిగతవిధాయుధనిగమస్య
భూయోఽపి సురభినిమిత్తం సమారభసమర స్యాస్య దివ్యాస్త్రపరంప
రాం బ్రహ్మాదండేన నిరుంధ స్సరుంధతీజాని రవతస్థే. ౧౧౭౪

శీకో భయద్రుత' ఇ త్యమరః. తయైవేత్యత్ర ఏవకారో వసిష్ఠస్యనచ్చే
దార్థకః. రాజాతపోబలేన నవధ్య ఇతి తే నోపేక్షితత్వా దితి భావః *
తదుక్తం శ్రీరామాయణే కిష్కింధాకాండే * 'దుర్లభస్య చ ధర్మ
స్య జీవితస్య శుభస్య చ, రాజానో వాసరక్తేషు ప్రదాతారో నసంశ
యః. తాన్న హింస్యా స్స చాక్రోశే స్సక్షిపే న్నాప్రియం వదేత్,
దేవా మానషరూపేణ చరం త్యేతే మహితల' ఇతి. * ప్రగృహ్యవృత్త
మ్. తదుక్తం కేదారేణ * 'మృభైర్న ర్యానాం త్రయేణ త్రిమునియతి
యుతా సగృహా కీర్తితేయ' మితి. ౧౧౭౩

అ. ఏవంభూతోఽపి పున ర్యుద్ధార్థ మేవప్రవృత్త ఇత్యాహ. బ
హుశ ఇతి. బహుశః బహువారం, + 'బహ్వల్పార్థా చ్చ సాకరకా దస్య
తరస్యా' మితి శస్పృత్యయః, తస్యాః కామధేనో ర్బలాత్ శక్తే, శ్చకితస్య
భయసంభ్రాంతిస్య, ని 'చకితో భయసంభ్రాంత' ఇ త్యభిధానాత్. త
పోబలేన, అధిగతాః ప్రాప్తా, వివిధా బహుప్రకారా శ్చ, ఆయుధని
గమా ధనుర్వేదాద్యస్త్రవిద్యా, యేన తస్య అత ఏవ సురభినిమిత్తం -
కామధేనుప్రాప్త్యర్థం, + 'తాదర్శ్యచతుర్థీస్థానే నిమి త్తపర్యాయప్ర
యోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శన' మితి ప్రథమా. భూయః- పునరపి,
సమారభసమరస్య- ఉపకాంతయద్ధస్య, అస్య విశ్వామిత్రస్య దివ్యా
స్త్రపరంపరా మమానుషాస్త్రశ్రేణిం, బ్రహ్మతేజోమయేన దండేన, ని
రుంధక- సేవారయః, మోక్షీకుర్వ స్మి త్యర్థః, అరుంధ త్యేవ
జాయా యస్య అరుంధతీజాని ర్వసిష్ఠః, + 'జాయాయాని' జతి
సిజాదేశః. అవతస్థే - ఔన్నత్యేనస్థితవాః, × 'సమవప్ర విభ్యస్థ' ఇ
త్యాత్మనేవదమ్. ౧౧౭౪

తతోఽయం జాతవ్యళీకః ¹తూతా త్రేజసః పరం బ్రాహ్మ మేవ
మహా మహీయ ఇతి నిశ్చిత్వ తత్సిద్ధయే దక్షిణస్యాం దిశి తీవ్రతరం
తప శ్చచార. ౧౫౫

అథ సావిత్రః క్షత్రియ స్త్రిశంకు సుశరీరః స్వర్గసిద్ధి ²మభ్యర్థయ
మానో వసిష్ఠేన ప్రత్యాఖ్యాత స్తస్య పుత్రే ర్మహోదయాదిభి

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, అయం విశ్వమిత్రః, జాతవ్యళీకః -
క్షత్రియబలే సముత్పన్నాప్రీతిస్సక్, ని. 'అళీకంత్వప్రియేఽనృతఇత్య
మరః, అథవా ఉత్పన్నదుఃఖః. ని. 'వ్యళీకమన్మతేదుఃఖే' ఇతివైజయంతీ.
అత ఏవ తూతాత్ - క్షత్రసంబంధినః, తేజసః బలాత్, ని. 'తేజః
ప్రభావే దీప్తాచ బల' ఇత్యమరః. పర మశ్వంతం, బ్రాహ్మం - బ్ర
హ్మసంబంధ్యన, మహస్తేజో, మహీయా - మహత్తరం, ప్రత స్త మితి
యావత్, ఇతి, నిశ్చిత్వ - నిర్ధార్య. * తథా శ్రీరామాయణే 'ధి
గ్బలం క్షత్రియబలం బ్రహ్మతేజోబలం బలమ్, ఏకేన బ్రహ్మదండేన
సర్వాస్త్రాణి హతాని మే' ఇతి. తత్సిద్ధయే బ్రహ్మతేజఃప్రాప్త్యర్థం,
దక్షిణస్యాం, దిశి, తీవ్రతర మత్ముగ్రం, తప శ్చచార ఘోరతరతపోని
ష్ఠోఽభూదిత్యర్థః. ౧౫౬

అథేతి. అథానంతరం, సావిత్రః - సవితృనంశోద్భవః, క్షత్రి
యః - క్షత్రకులప్రసూతః, × 'క్షతాద్భు' ఇతి ఘప్రత్యయః, విశే
షణద్వయే నాపి గృహీతాఽరిత్యాగిత్వం సూచ్యతే. త్రిశంకురా
జా, సుశరీరః - శరీరసహితస్సన్నేవ, స్వర్గసిద్ధం - స్వర్గోకప్రాప్తిం,
అభ్యర్థయమానః సుశరీరవహాంస్వర్గం యాస్యామితి యాచమానస్సు
న్నిత్యర్థః, వసిష్ఠేన గురుణా, ప్రత్యాఖ్యాతః సుశరీరస్వర్గగమనమశక్య
మితినిరాకృతః, తథా నిర్బంధకుపితైః. యుష్మాభి రపి వా, గురుపుత్రే
రహం సుశరీరవ వ స్వర్గం ప్రాపణీయ ఇతి పునః పున ర్యాజ్ఞానిర్బంధ
జనితోపద్రవసంజాతకోపైః, మహోదయ ఏవ అదిత్యేమాంత్తైః, తస్య
వసిష్ఠస్య పుత్రైః దత్తః చండాలభావో యస్య స తథోక్తః, చండాలో
భ వేతి శప్త స్సన్నిత్యర్థః. త మేనం విశ్వమిత్రం తపస్వంతం శరణ

ర్షిర్బంధకుపితైర్దత్తచండాలభావస్తమేనం శరణమభజత. ౧౫౬
అసావపితన్మనోరథ¹పరిపూర్తయే క్రతుమేకం²ప్రాక్రమత. ౧౫౭
తత్ర సమాగతేషు బ్రాహ్మణేషు జగుప్సయా³త్రిశంకోరనా
గతా స్వస్థిషుపుత్రా⁴నయం శాపేన శ్వభక్షకా నకరోత్. ౧౫౮
తతః క్రతుభుజాం వర్గే⁵పి స్వర్గాదనవతీర్ణే. ౧౫౯
ప. అయం మహాత్మా తపసాం ప్రభావా
దారోపయామాస దివం త్రిశంకుమ్,

మభజత; తత్ప్రతిపక్షతయా అయం మాం స్వర్గంప్రాపయిష్య తీతి
శరణాగతోభూ దిత్యర్థః. ౧౫౬

తతః కి మత ఆహ. అసావీతి, అసా విశ్వామిత్రో⁶పి, తస్య
త్రిశంకో, ర్మనోరథపరిపూర్తయే - సశరీరస్వర్గప్రాప్తిరూపమనోరథం
పరిపూరయితుమిత్యర్థః. ఏకం క్రతుం, ప్రాక్రమత - కంచిద్యాగం
ప్రార్థనానిత్యర్థః. ౧౫౭

తతే⁷తి. తత్ర త్రిశంకోస్సంబంధిని, తస్మైక్రతే, బ్రాహ్మణే
షు - బ్రహ్మర్షిషు, సమాగతేషు విశ్వామిత్రభయా దుపాగతేషు,
సత్సు, త్రిశంకో ర్మనాపత్, × 'జగుప్సవిరామే' త్యాదినా పంచ
మీ. జగుప్సయా శాఖాంతరం ప్రవిష్టః, జాతిభృష్టో⁸న్మత్పరివంధి
నం శరణంగత శ్చండా లో⁹యం యజమానః, క్షత్రియశ్చ యాజక,
స్తన్త్రా త్తత్ర గమన మనుచిత మి త్యుత్పన్నమనస్సంకోచే నేతి భావః.
అనాగతా నసంప్రాప్తా, వస్థిషుపుత్రా¹⁰, అయం విశ్వామిత్రః,
శాపేన, శ్వభక్షకా నకరోత్, య తో¹¹న్మదుపక్రాంతయాగం ప్ర
తీర్ష్యయా న సమాగతాస్త ఇమే వస్థిషుపుత్రాః అతః శ్వమాంస
భక్షకా భవం త్వీతి శశాపేత్యర్థః. ౧౫౮

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, క్రతుంభుంజత ఇతి క్రతుభుజః తేషా
మిందా¹²దిదేవానాం, వర్గే - సంఘే¹³పి, స్వర్గాదనవతీర్ణే, జగుప్సయైవ
అనవతరతీనతి, హవిర్భాగా¹⁴ గృహీతు మితి శేషః. ౧౫౯

అయ మితి. మహాత్మా - మహానుభా వో¹⁵యం, విశ్వా
మిత్రః, తపసాం ప్రభావా త్తపస్సామర్థ్యాత్, త్రిశంకుం దివం - స్వ

నీలాంబరం నిహ్నుతరాజవేషం

వర్షానిశీథా దవిశేషవేషమ్.

౧౬౦

అపాతయ త్వస్యగ్గ ముపాశ్రయంతం

సంజాతమన్య శ్శతమన్య రేనమ్,

తతోఽవల మ్భ్యస్య నియోగశంకుం

లేభే త్రిశంకు గ్గగనే ప్రితిష్ఠామ్.

౧౬౧

గ్గం, ఆరోపయామాస - ఆరోపితవాక్, + గుహేర్కన్యంతాల్లిట్. 'రుహాః పోఽన్యతరస్యా' మితి పకారః. 'గతిబుద్ధి' త్యాదినా అణిక్స్తుః చౌ కర్తవ్యం. కీదృశం త్రిశంకుం, నీలమంబరం వాసో వ్యోమ చ యస్య శం, ఏకత్ర చండాలాకృతిధారిత్యా దన్యత్ర మేఘావరణనితాంధకారావృతత్వా చేచ్ఛతి భావః. ని. 'అంబరం వాససివ్యోమిన్' తి విశ్వః. తథానిహ్నుతః - ఆచ్ఛాదితః - రాజవేషో నృసనైషధ్యం, చంద్రప్రకాశశ్చయస్త్రితం, ని. 'రాజా ప్రభా నృపే చంద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయో' రితి విశ్వః. అతఏవ వర్షానిశీథాత్ - ప్రావృష్కూలార్ధరాత్రా, దవిశేషో విశేషరహితో వేషో యస్య తం, అర్ధరాత్రతుల్యాకార మిత్వ్యః. ని. 'స్త్రీయాం ప్రావృట్ స్త్రీయాం భూమ్ని వర్షా' ఇతి. 'అర్ధరాత్రనిశీథా ద్వా' వితిచామరః. శ్లేసాలంకారః ఇంద్రనజ్రావృత్తం. ౧౬౦

అపాతయ దితి. తత స్తదనంతరం, శతం మన్యవః కృతవోయస్య శతమన్య రింద్రః, సంజాతమన్యః చండాలం కి మితి స్వగ్గమారోపితవా నితి సముష్పన్నక్రోధ స్సక్, ని. 'మన్య దైన్యే కృతౌ కుగ్ధి' త్వమరః. స్వగ్గ, ముపాశ్రయంతం - ప్రవిశంత, మేనం త్రిశంకు, మపాతయత్ - పాతయామాస, తతోఽనంతరం, త్రిశంకుః పతమానఇతి శేషః, అన్య మహత్తనో విశ్వామిత్రస్య, నియోగశంకుం, త్వ మ త్త్రీ వ తి ష్టే త్యాజ్ఞాహూపాలంబనయప్తివిశేషం, అవలం బ్యావస్థభ్య, గగనేప్రతిష్ఠాం స్థితిం, లేభే-ప్రాప్, ఏతన్నియోగావలంబేన అంతరిక్షస్థితో భూ ది త్వ్యః. మహత్తానః కింవాకర్తుం సశక్నువంతీతిభావః. ఉపజాతివృత్తమ్.

౧౬౧

గ. శత్రో¹ గీర్వాణగణప్రార్థనయా పరిత్యక్తభువనాంతరనిర్వాణకర్తాణాం తత్ర తపఃప్రత్యూహః ప్రత్యుద్భూత ఇతి పశ్చిమాయాం దిశి పుష్కరే పుష్కలం తప శ్చగంత మము మంబరీషయజ్ఞపశునాశ'

తత ఇతి. తతః - త్రిశంఖో ర్గగనప్రతిష్ఠాపనానంతరం, గీర్వాణ ప్రార్థనయా పురందరాదిబృందారకబృందయాజ్ఞయా, పరిత్యక్తం - విస్మయం, భువనాంతరనిర్వాణకర్మ - స్వరాంతరరచనైవ కర్మ, యేన తథాతత్ర దక్షిణస్యాందిశి, తపఃప్రత్యూహస్తపోవిఘ్నః. ని. 'విఘ్నోఽంతరాయః ప్రత్యూహ' ఇత్యమరః. ప్రత్యుద్భూత స్సంజాత ఇతి, పశ్చిమాయాందిశి, పుష్కరే - తీర్థవిశేషే, పుష్కలం - సమగ్రం, తపశ్చగంత, మముం విశ్వామిత్రం, అంబరీషస్య మహారాజస్య, యజ్ఞపశునాశే నిమిత్తే, ప్రాయశ్చిత్తార్థం-ప్రాయశ్చిత్తం నామ ప్రారబ్ధకర్మలోపజనితదురితనిరాకరణార్థం - అవశ్యకర్తవ్యకర్మవిశేషః, తదర్థం బహిర్భిరనేకాభి, శ్మశ్రసంఖ్యాకాభిరిత్యర్థః, + 'వోతోగుణవచనా' దితి జీప్. గోభి ర్మూల్యభూతాభిః, క్రీత్వా క్రియద్రవ్యదానేన స్వీకృత్య, నరపశుతాం సీయమానః, తత్ప్రాయశ్చిత్తస్య నరపశునిర్వర్త్యత్యేవ విధిబోధితత్వాదితిభావః, తావత్తదానం. ఋచీకస్య ఋచీకనామ్నః, కస్యచిద్దరిద్రబ్రాహ్మణస్య, శునశ్శేఫః-శునశ్శేఫనామాశున ఇవ శేఫో య స్వేతి విగ్రహః + 'శేఫపుచ్ఛలాంగూలేషు శున' ఇత్యలుక్ మధ్యమపుత్రః, శునఃపుచ్ఛః శునోలాంగూలః, ఇత్యాద్యతృతీయపుత్రాపేతుయా మధ్యమోఽయంపుత్రః, మధ్యేభవో మధ్యమః, + మధ్యాన్త ఇతి మ ప్రత్యయః. 'సితా జ్యేష్ఠ మవికేయం మాతాచాఽహ కనీయ సమ్, విక్రీతం మధ్యమం మన్యే రాజపుత్ర నయస్వమా'మితి శ్రీరామాయణే తేనైవోక్తత్వాత్. శరణ మయాచత, ఆపన్నోఽహం మత్ప్రీణ సంరక్షణంకుర్వీతి ప్రార్థితవా ని త్యర్థః, నను ఋచీకోఽయంబ్రాహ్మణః తత్కథంస్వదగ్ధోదరపూరణాయ పశ్యర్థం స్వపుత్రదానరూపం పాపం కృతవా, కించ 'ఆత్మావై పుత్రీనామా సీ' తి శుక్రితే. పుత్ర స్యాత్మరూపత్వాత్ ఆత్మహంతృత్వదోషప్రసంగా చేతి చేత్. సత్యం బుధుషీతస్యాస్య తాదృగ్వివేకశూన్యత్వాత్, తదుక్తమ్* 'త్యజే త్సుధారా

1 సర్వగీర్వాణగణ.

ప్రాయశ్చిత్తార్థం బహ్వీభి ర్లోభిః క్రిత్వా నరపశుతాం సీయమాన
స్తావదృచీకస్య మధ్యమపుత్ర శ్శునశ్శేఫ శ్వరణ మయాచత. ౧౬ ౨

అయం భగవాన్నిజతనయవినిమయేన రక్షితు మేన మున్ముఖః
పరాజ్ఞుభేద్యస్తేభ్యో హవిష్యందాదిభ్యశ్శాపేన వసిష్ఠతనయదశాం
దత్వా గాధాద్వయప్రీతాభ్యా మింద్రోపేంద్రాభ్యా మంబరీషం శున
శ్శేఫం చ పరిపూర్ణమనోరథౌ కారయామాన. ౧౬ ౩

మహిళాపి పుత్రం భుక్తేః క్షుధార్తా భుజగీ స్వమండమ్, బుభుక్షితః
కింన కరోతి సావం క్షీణా నరా క్లిష్టగుణా భవంతి. అన్యచ్ఛ :: 'అ
న్యదగ్ధోదర స్యార్థే కిం న కుర్వం త్యసాంప్రత' మితి. అత స్తథా కృత
వా ని త్యల మతిప్రసంగేన. ౧౬ ౨

అ. తతః కిం కృతవా స్మని రి త్యత ఆహ. అయ మితి. అయ
మితి పురోవర్తినో నిర్దేశః, భగవా 'సుత్యుక్తించ వినాశంచే' త్యుక్తలక్ష
ణః విశ్వామిత్రః, నిజతనయవినిమయేన - స్వపుత్రప్రత్యర్పణేన, ఏనం
శునశ్శేఫం, రక్షితుంపాలయితు, మున్ముఖః :: 'సర్వకామసమృద్ధస్య
హ్యశ్వమేధస్య యత్ఫలమ్, తత్ఫలం లభతే త్రస్తే రక్షితే శరణా
గతే' ఇతి. శరణాగతరక్షణే మహాఫలశ్రవణాత్, నిజతనయార్పణేనా
ప్యేనం పశుభావనిర్బంధా న్మోచయితుం కృతనిశ్చయ స్స ని త్యర్థః.
పరాజ్ఞు భేద్యః వినిమయానంగీకారేణ ప్రతికూలేభ్యః హవిష్యందః
ఆది శ్యేసాం తేభ్యో హవిష్యదప్రముఖేభ్యః తేభ్యః నిజతనయేభ్యః
శాపేన, వసిష్ఠతనయదశాం శ్వభక్షకావస్థాం, దత్వా, వసిష్ఠతనయా
ఇవ శ్వమాంసభోజనోభవంత్యితి శప్పే త్యర్థః, ని. 'దశా వరావవ
స్థాయా' మితి విశ్వః. గాధాద్వయప్రీతాభ్యాం- గాధయోరింద్రోపేం
ద్రప్రసాదకనూక్షివిశేషయోర్ద్వయేన శునశ్శేఫగీ తేన ప్రీతాభ్యాం-సం
తుష్టాభ్యా మింద్రోపేంద్రాభ్యాం, యాగాధిస్తాత్పదేవతాభ్యాం, అంబ
రీషంశునశ్శేఫంచేత్యుభౌ పరిపూర్ణమనోరథౌ - సంపూర్ణాభిలాషా కార
యామాన. ఇంద్రోపేంద్రసంతోషోత్పాదనపూర్వకం యజ్ఞస్య సాంగ
త్వాపాదనేన అంబరీషమనోరథం ప్రాణపరిత్రాణేన శునశ్శేఫమనోర
థంచ పూరయామానే త్యర్థః. ౧౬ ౩

తత స్తవస్యంత మేనం మేనకానంగత స్తపోభంగశ్చిర మంగీ
చకార. ౧౬౪

పశ్చాత్పశ్చాత్తాపాభిభూతోఽయ ముత్తరే భూభృతి కాశికీ
తీరే ఘోరం తప శ్శచార. ౧౬౫

తత్ర జంభారప్రహితాం రంభాం శైలీభవేతి శస్త్రాపూర్వసాన్యాం
దిశి నిరస్తనిశ్వాసం తపశ్చర శ్శిష్యుమ్మి న్నూమ్నణా తపోగ్నే రుద్వి

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, తపస్యంతం-తపఃకుర్వాణం, తపో
నిష్ఠ మి త్యర్థః ఏనం విశ్వామిత్రం మేనకాయాః మేనకాఖ్యాయా
అఖరస, సుంగతః-సంగాత్, + పంచమ్యాస్తసిః. తపోభంగస్తపో
విఘ్నః, కర్తా, చిరం-బహుకాలం, అంగీచకార-అనుససార, మేనకా
సంభోగతాత్పర్యేణ చిరకాల మయం పరిత్యక్తనియమోఽభూ దితి
భావః. తపోభంగస్త్వప్రాబల్యం బోధయితుం కర్తృకర్మవ్యత్యాసః. ౧౬౪

పశ్చాద్దితి. పశ్చాత్తదనంతరమయం విశ్వామిత్రః, పశ్చాత్తా
పేన కిమేత దస దాచరిత మంగీకృత మిత్యనుతాపే, నాభిభూతః ఆక్రాం
తస్పన్నుత్తరే ఉత్తరస్మిక్, భూభృతి - హిమవత్పర్వతే, × 'పూర్వా
దిభ్యో నవభ్యో వేతి వికల్పాత్ తస్మి న్నాదేశాభావః. కాశిక్యాస్తత్ర
త్యాయాః స్వభగిన్యా, నద్యా, స్తీరే, ఘోరమత్యుగ్రం, తప శ్శచార,
తథాచ శ్రీరామాయణే 'కాశికీ పరమోదారా ప్రవృత్తా చ పహా
నదీ, దివ్యపుణ్యోదకా రమ్యా హిమవంత ముపాశ్రితా. లోకస్య హిత
కామార్థం ప్రవృత్తా భగినీమమేతి శ్రీరామప్రతిస్పేషోక్తమ్. ౧౬౫

తత్రేతి. తత్ర హిమవత్పర్వతే, జంభారిణా - జంభాఖ్యరైత్య
ద్వేషిణేంద్రేణ, ప్రహితాం - తపోవిఘ్నార్థం ప్రేషితాం, రంభా
మఖరసం, ని. 'స్త్రీయాం బహుష్వపరస స్వర్వేశ్వ్యా ఊర్వశీ
ముఖాః, ఊర్వశీ మేనకా రంభా ఘృతాచీ చ తిలోత్త మేత్య
మరః. శైలీ - శిలామయ, మయడర్థే అణ్, శిలారూపాభవేతి
శస్త్రా శాపేన పాపాణావస్థాం దత్వేత్యర్థః, పూర్వసాన్యాదిశి - ప్రా
చ్యాం, నిరస్తనిశ్వాసం - నిరుద్ధప్రాణసంచారం యథాతథా, రేచక
పూరకకుంభకలక్షణ ప్రాణాయామసహిత మిత్యర్థః, అముష్మి ని

గ్నామరసఖ స్తామరసానన సన్నిధాయ జితేంద్రియత్వా ద్బ్రహ్మి
రసి వసిష్టోఽప్యేవం వ్యాహరతు భవంత మిత్యభాషత. ౧౬౬

ప. అసా వసిష్ఠ నిర్దేశా ద్బ్రహ్మిత్వం విందత,

యథోపనయసంస్కారా ద్విజన్మా బ్రహ్మవర్చసమ్. ౧౬౭

ఇతి జనకపురోధన్యాఘ్నితో గాధిసూను

సహ నృపతనయాభ్యాం శర్వరీం తత్ర సీత్యా,

శ్వామిత్రే, తపశ్చరతి మహోగ్రతపోనిష్ఠాపరతంత్రే సతి, తపోగ్నే
స్తపోయాపవహే, రూష్ణణా సంశాపజనకజ్వాలయా, ఉద్విగ్నావి
హ్వలాః, యే అమరా దేవా, స్తేషాంసఖా తత్సఖాః, భయసంభ్రాంతాః
లగీర్వాణసహిత సన్నిత్యర్థః, + 'రాజాహస్సుభ్యష్ట'జితీ టచ్. తా
మరసాననో - బ్రహ్మ, సన్నిధాయ సన్నిహితోభూత్వా, జితేంద్రియ
యత్వా ద్విషయప్రసృత్తిప్రతిరోధేన శిక్షితేంద్రియగ్రామత్వా ద్దేహిః
బ్రహ్మి రసి జాతః, వసిష్టోపి తస్యప్రీతిపత్తోపి, భవంత మేవం బ్రహ్మి
రసీతి, వ్యాహరతు - వదతు, మదనుగ్రహేణేతి శేషః. త్తేన తవ మ
నసి విద్యత ఇతి భావః, ఇతీత మభాషత. ౧౬౬.

అ. తతః కిం తత్రాహ. అసా వితి. అసా విశ్వామిత్రః, వసిష్ఠ
స్య, నిర్దేశా నిరూపణా, ద్బ్రహ్మిత్వం - బ్రాహ్మణఋషిత్వం, ద్వే
జన్మసీ ఉత్పత్తికర్మభ్యాం యస్యన ద్విజన్మా - శ్రాహ్మణః, ఉపనయసం
స్కారా మపనయసంరూపసంస్కారా, ద్బ్రహ్మసర్వసం యథా బ్రహ్మ
తేజ ఇవ, అవిందత. అలభత + 'బ్రహ్మహ స్థిత్యాం వర్చస' ఇతి అచ్చ
త్యయః. అత్ర యథాశబ్దః ఇవార్థకః. 'ఇన వద్వా యథా శబ్దా' ఇతి
దండ్యాచార్యానుశాసనాత్. అత ఏవోపమా. ౧౬౭

ఇతీతి. ఇత్యుక్తప్రకారేణ, జనకస్య, పురోధనా - పురోహితేన,
శతానందేన, న్లాఘ్నితః - ప్రశంసితః, గాధిసూను ర్విశ్వామిత్రః, నృపత
నయాభ్యాంసహ - శ్రీరామలక్ష్మణాభ్యాం సాకం, తత్రయక్షశాలా
యాం, శర్వరీం - రాత్రిం, సీత్యా - గమయిత్వా, సరసిజదయితాయ - పద్మ
బాంధవాయ, ఛాందసాయ - ఛందోమయాయ, సంధ్యాత్రయేపి క్ర
మేణ ఋగాదివేదత్రయమయత్వా దితి భావః, తథాచ శ్రుతిః. ఋగ్వి
పూర్వాష్టా దివి దేవ ఈయతే. యజుర్వేదేతిష్ఠతిమధ్యే అహ్నః సా

విధిన దదిశ దర్శ్యం పుష్పదర్శాగ్రగర్భం

సరసిజడయితాయ జ్యోతిషే ఛాందసాయ.

౧౬౮

౧. తదను రామలక్ష్మణనిరీక్షణకౌతుకా దనవరత¹పతి తేన వికచకువల
యనిచయోపచీయమానమేచక²మరీచిమల్లిఘుచేన³పౌరనారీజనలోచ
మవేదేనాస్తమయేమహీయత⁴ ఇతి జ్యోతిషే - సూర్యాయ, పుష్పద
ర్శాగ్రగర్భం-పుష్పదర్శాంకురమిశ్రం, తథాభూతస్వైవ శాస్త్రుచోది
తత్వాదితి భావః. ఉక్తంచ జ్ఞానవాసిష్ఠే, * 'దత్వార్హ్యం క్షీర్ణకుసుమం
ప్రణమ్యాశు ప్రక్షిప్తైః, విష్ణు మాహ ద్విజో వాక్త్రై రంభోదమివ
చాతక' ఇతి. అర్హార్థం పూజార్థం ద్రవ్య మర్హ్యం జలాలజలిః, + 'పా
దార్హ్యభ్యాం'చేతి యత్ప్రత్యయః. ని. 'మూర్త్యే పూజావిధా వర్ణః,
వల్కుత్రిష్వర్ణ్యమర్హార్థ' ఇతి చామరః. విధిసత్ - విధ్యర్హం, యథా
శాస్త్ర మి త్యర్థః; + 'తదర్హ'మితి వతిప్రత్యయః అదిశత్ దత్తవాక్;
అత్ర శ్రుతిః. * 'తదహ వా ఏతే బ్రహ్మనాదినః పూర్వాభిముఖా స్సం
ధాయాం గాయత్ర్యాభిమంత్రితా ఆప ఊర్ధ్వం విక్షిపంతి తా ఏతా
ఆపో నజీభూత్వా తాని రక్షౌగంసి 'మం దేహారుణే ద్వీపే ప్రక్షిపం
తీతి. మాలినీవృత్తమ్.

౧౬౯

తదన్వితః తదను అర్హ్యప్రదానాంతరం. విశ్వామిత్రః, రామ
లక్ష్మణయోః కర్మణోః, నిరీక్షణకౌతుకా ద్విలోకనకౌతూహలాద్భే
తోః. ని. 'కౌతూహలం కౌతుకం చ కుతుకం చ కుతూహల' మి
త్యమరః. అనవరతపతి తేన - నిరంతప్రసృతేన, వికచకువలయానా
ముత్కుల్లనీలోత్పలానాం, నిచయేన సమూహేన, ఉపచీయమా
నా - ప్రవర్ధ్యమానా, యా మేచకమరీచి శ్శ్యామలకాంతిః, ని.
'కృష్ణే నీలాసితశ్శ్యామకాలశ్శ్యామలమేచకా' ఇ త్యమరః. తస్యాః
మల్లిఘుచేన - పాటచ్చరణ, తిరస్కారకేణేతి యావత్, తద్వన్నీలవర్ణే
నేత్యర్థః. అథ ఏవోపమా. ని. 'ప్రతిరోధపరాస్కంది పాటచ్చరమల్లిఘు
చా' ఇ త్యమరః. పౌరనారీణాం - పురనుందరీణాం లోచనరోచిషా -
నయనకాంత్యా, కవచితః - సంవలితః, సరపక్షే, పంథా సరపతిషథః
రాజమార్గోయన్యాస్తాం, + 'ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః; రాజా

సరోచిషా కవచితనరపతిపథాం జనకరాజధానీం విశ్వామిత్రః ప్రవిశ్య
దశరథతనయా ¹విద మభావత. ౧౬౯

అస్యాం ఖలు సగర్యా మారబ్ధయజ్ఞస్య రాజ్ఞో జనకస్య భాగ
ధేయా త్సీతానామధేయభాజన మజీజన త్కన్యారత్నరత్నగర్భా
భగవతీ. ౧౭౦

²అస్యాః ³పురః కి ⁴మపరం మాహాత్మ్యం. ⁵కుతః. ౧౭౧

సో ధీయం తేఽస్యా మితి రాజధానీ. జనకస్య రాజధానీ జనకరాజధా
నీ మిథిలానగరీ, తాం, + 'కరణాధికరణయో' శ్చే త్యధికరణార్థే ల్యు
ప్రప్రిత్యయః. ప్రవిశ్య, దశరథతనయా-శ్రీరామలక్ష్మణౌ, ప్రతీపం పచ
న, మభావత. ౧౬౯

అ. త దే వాహ. అస్యా మితి. అస్యాం, సగర్యాం మిథిలా
యాం, ఖలు శబ్దః ప్రసిద్ధార్థః, భగవతీ పూజ్యా, రత్ననిమణయో
గర్భేయాస్యాస్మా రత్నగర్భా భూః, ని. 'జగతీ రత్నగర్భాచే' త్యమిరః.
ఆరబ్ధయజ్ఞ స్యోపకాంతనవసస్య, రాజ్ఞో, హలముఖిర్నరేన - యజ్ఞ
భూమి శోధయత ఇత్యర్థః భాగధేయా ద్భాగ్యోద్ధేతో, ని.
'వైపం దిప్తం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతీ ర్విధి' రి త్యమరః,
సీతాలాంగలపద్ధతి స్రజ్జన్యత్వా త్సీతేశ్వన్వస్థసంజ్ఞా, ని. 'సీతాలాం
గల పద్ధతి' రిత్యమరః, సీ తేతి నామధేయస్య నామ్నో భాజనం
పాత్రం, + 'నామరూప భాగేభ్యః స్వాధే ధేయో వక్తవ్య' ఇ త్యు
భయ తాపి ధేయప్రత్యయః. కన్యారత్నం - శ్రేష్ఠాం కన్యకా
మిత్యర్థః, అజీజనత్-జనయామానః; రత్నగర్భాయాస్సస్యా రత్నజన
నం యుక్త మే వేతి భావః + జనే ర్గా చ జ్యుపధాయా హ్రీస్వోఽ
భ్యాసదీర్ఘ శ్చ. ని. 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణా వ పీఠవిశ్వః, జాతౌబాతౌ
చ యచ్ఛ్రేష్ఠం త ద్గ్రీత్న మభిధీయత' ఇ త్యభిధానాత్. ౧౭౦

అస్యా ఇతి. అస్యాః, పురోమిథిలాసగర్యాః, అపరం - ఇతో
స్యన్మాహాత్మ్యం, మహానుభావత్వం కిం వర్ణనీయమస్తి; నకించిద స్తీ త్య
ర్థః, కుతః యతః యస్మాత్కారణాత్. ౧౭౧

ప. ¹దేవ్యా యస్యా వసన ముదధిః వీతికా హాటకాది

ర్హార సింధు స్సగరతనయస్వర్గమార్గైకబంధుః,

క్రీడాశైలః ²పరమపురుషకోదదంష్ట్రోచతస్యా

స్సీతామాతు ర్జగతి మిథిలాం సూతికాగేహ మాహుః. ౧౭౨

దేవ్యా ఇతి. యస్యా దేవ్యా భూదేవ్యాః, ఉదకాని ధియం తే
 ౭స్మిన్ని త్యుదధిః - సముద్రః, × 'ఉదకస్యోద స్సంజ్ఞాయా' మిత్యు
 దకశబ్దస్య ఉదాదేశః; వసనం- వస్త్రం, తథా, హాటకాది స్వర్ణాచ
 లః, ని. 'స్వర్ణం సువర్ణం కనకం హిరణ్యం హేమ హాటక' మిత్యమరః;
 అల్పం వీతం వీతి నైవ వీతికా ఉపవేశనవీతం, × గౌరాదిత్వాత్ జీమ్;
 తతః న్యాదేశః; 'కేణ' ఇతి హ్రస్వః; తథా సగరతనయానాం కపిలకో
 పానలద్ధానాం స్వర్గమార్గే ఏకబంధుః-ముఖ్యసుహృత్, స్వర్గోకప్రాపికే
 త్యర్థః; సింధు స్పరిత్, మందా నీతి యావత్, హరో ముక్తాకలాపః,
 ని. 'దేశే నదవిశేషే ౭భౌ సింధు ర్నా సరితి స్త్రియా' మిత్యమరః.
 తథా, పరమపురుషః- పురుషోత్తమో విష్ణుః, స చాసా కోదో వరా
 హ శ్చ తస్య దంష్ట్రో దంతవిశేష శ్చ క్రీడాశైలో- విహారాచలః, స
 ర్వత్రాభూ దితి శేషః, తస్యా, స్సీతామాతు స్సీతాజనన్యాః, భూదే
 వ్యాః జగతి- జగత్ప్రీత్యర్థః, మిథిలాం పరిచ్ఛిన్నతయా పర్తమానాం,
 మిథిలానగరీం, సూతికాగేహం-సూతికాగృహ మాహుః-బ్రువంతి, యత
 ఏవ మపరిమేయానుభావాయా భూదేవ్యా, మిథిలాం సూతికాగేహం
 కథయం త్యతో ౭స్యామాహత్త్వం కి మన్య ద్వక్తవ్య మస్తీ త్యర్థః;
 + 'బ్రువః పంచానామిత్యాది నాణలాదేశః. బ్రువ ఆహ దేశశ్చ అత్రో
 దధ్యాది మాపరంజక త్వేనవసనత్వాదిరూపణా త్పంచ స్తవస్తువర్తిరూప
 కాలంకారః. * ఆరోపవిషయస్య స్యా దతిరోహితరూపిణః, ఉపరంజక
 మారోప్యమాణం తద్రూపకం మత' మితి లక్షణాత్. అత్ర తథా ౭
 ల్పీయస్యాం మిథిలాయాం సాగరాంబరాదిమత్తయా మహీయస్యా
 భూదేవ్యా ఆధేయత్వకథనా దధికప్రభేదోలంకారః, తదుక్తమ్. *
 ఆధారాధేయయోరానురూప్యాభావో ౭ధికో మత ఇతి. అయంచోక్త
 రూపకానుప్రాణిత ఇతి సంకరః. మందాక్రాంతావృత్తః. ౧౭౨

ప. ¹అత్ర సీతావివాహార్థ మమరై రపి దుష్కరమ్,

జనకః కల్పయామాస ధనురారోపణం పణమ్ ౧౭౩

ఇతి. — తతో మహర్షి ర్జనకస్య రాజ్య

స్సభాం సుధర్మాసదృశీం ప్రపేదే,

తౌ చాపతు శ్చాపవిలోకలోతా

²సచాపకౌ కోసలరాజపుత్రౌ. ౧౭౪

X. తత్ర విధివ దభ్యర్చితః కథితదశరథతనయవృత్తాంతః కౌశికః -

అ త్రేతి. అత్రమిధిలాయా, సీతోత్పత్తిసమయే, జనకో రాజా పితాచ, ని. 'తాత స్తు జనకః పితే'త్యమరః, సీతాయా వివాహార్థ మమరై రింద్రాదిభి రపి కిము తాన్వై రితి భావః, దుష్కరం కర్తు మశక్యం, + 'ఈషద్దుర్సు'ష్వి త్యాదినా ఖల్ ప్రత్యయః, ధనుషః హరకో దండస్య, ఆరోపణం అవసమనం పణం మూల్యం కల్పయామాస యోవా కో వా ఇదం ధను రారోపయతి తస్మై ఇయం కన్యా దీయతే సత్యస్య స్తా ఇతి ప్రతిజ్ఞాతవా ని త్యర్థః. ఇతి. ఇనమభాష తేతి, పూర్వేణనం బంధః. ని. 'పణో ద్యూతాది షూభృష్టే భృతో మూల్యే ధనే పితే'త్యమరః. ౧౭౩

తత ఇతి తతః. సీతావృత్తాంత కథనానంతరం, మహర్షిర్విశ్వామిత్రః, ఋషిలక్షణముక్తం, సుధర్మాసదృశీం దేవసభాసమాం. ని. 'స్యాత్సుధర్మా దేవసభే'త్యమరః జనక రాజస్య సభా సూక్ష్మానం, ప్రపేదేప్రాప. తథాచాపవిలోకలోతా ధనుర్దర్శనలాలసా. ని. 'లోలుసో లోలుభో లోలో లంపటో లాలస శ్చ స' ఇతి యాదవః. కుశః చాపాభ్యాం సహ సచాపకౌ ధన్వినౌ, ఇతి, ధనుర్విద్యావిశారదత్వం సూచ్య తే + తేనస హే త్యాదినా బహువ్రీహిః శేషాద్విభా షేతి కవే ప్రత్యయః, తౌ కోసలరాజపుత్రౌ రామలక్ష్మణౌచ, ఏతేన మహాకులీన త్యాదినకలగుణసంపత్తి సూచ్య తే, అపతుః స్తాప్తవంతౌ, ఉపజాతివృత్తం, లక్షణంతూక్తం. ౧౭౪

త్రేతి. తత్రసభాయాం, కుశనంశసంభూతత్వాత్, 'కౌశికో విశ్వామిత్రః' కుశనంశసముద్భూతం కౌశికం రఘునందన' ఇతి, శ్రీరామాయణే, విధివ ద్యథాశాస్త్ర మభ్యర్చితః పూజితః, రాజేతి శేషః, తథా

¹(కాశికప్రముఖై)రమరై రస్తత్కులమహత్తరే దేవరాతే నిషీప్తం విశేషతః సీతాశుల్కార్థం మయా రక్షిత మిద మితి జనకేన' ప్రదర్శితస్య చాపస్యారోహణాయ రామ సూదిదేశ.

౧౭౫

ప. తతః.—రామే బాహుబలం వివృణ్వతి ధనుర్వంశే గుణారోపణం మాఽభూ త్కేవల మాత్మనా తిలకితే వంశేఽపి వైకర్తసే,

కథితః ఉపవర్ణితః, దశరథతనయస్య వృత్తాంతో వంశప్రశంసాదిప్రవృత్తి ర్యేనన తథోక్తస్యక, ని. 'వారా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాస్త' ఇత్యమరః, తథా కాశికప్రముఖై ర్మహేంద్రాదిభి రమరైః, ని. 'మహేంద్రగుగు లూలూక వ్యాశగ్రాహిషు కాశిక' ఇత్యమరః, అస్తత్కులమహత్తరే అస్త ద్వంశశ్రేష్ఠే, దేవరాతే రాజ్ఞి, నిషీప్తం విన్యస్తం, విశేషతో విశేషా కారణ, సీతాయా శుల్కార్థం వివాహమూల్యార్థం, తదారోపణ స్వేవ సీతాప్రదానమూల్యత్వా దితి భావః, ని. 'శుల్కోఽస్త్రీ స్త్రీధనేఽపి చేత్యమరః, మయా రక్షితం గుప్త మిదం ధను రితి శేషః, ఇత్యుక్త్వా, ఇతి వైవగమ్యమానార్థత్వా దప్రయోగః, జన'కేన ప్రదర్శితస్య చాపస్యారోహణాయ అవసమనాయ, రామ, మాది దేశ ఆజ్ఞాపయామాన, నన్వి శ్వరేణ ధనుర్దేవరాతే న్యాసభూతతయా నిషీప్త మితి రామాయణాదా శ్రూయతే, అత్రేంద్రాదిభి రితి కథ మేత త్సంగచ్ఛత ఇతి. చేత్ - న దేవేభ్యో ధనుషి దిత్సితే తదాసి మేతై రేనై సున్నికర్షం గత్వా స్వయం గృహీతుం భీతై రస్మదర్థే ఽస్యదేవరాతస్య దేహితి ప్రార్థిత స్సుక తస్య హస్తే దత్తనా నితి స కోఽపి విరోధః.

౧౭౬

తతః ఆదేశానంతరం, రామ ఇతి. రామే, బాహుబలం నిజభుజ బలం, వివృణ్వతి ప్రకటయతి సతి, ధనుర్వంశే కేవలం ధనూరూప వేణుదండ ఏవ, గుణారోపణం మార్వీయోజనం, శౌర్యాద్యర్పణం చ, మా భూత్ నాసీత్, + అత్రమాజో నభర్ధత్వా 'న్వాజీలు'జీతి లుజా నాశీరర్థత్వానకాశః, కిం త్యాత్మనా స్వేన, తిలకితే సంజాతతిలకే, అలం కృత ఇత్యర్థః, అత్ర స్వస్యావతీర్ణత్వా దితి భావః, + 'త దస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇత' జితీతచ్ఛ్రేత్యయః - తారకాది రాకృతి గణః, వైకర్తసే వికర్తసంబంధిని వంశే సూర్యకులేఽపి, ని. 'వంశో'

1 సై తదస్త్రీకృచిత్. 2 ఆరోపణే.

అకృష్టం నితరాం తదేవ స పరం సీతామనోఽపి ద్రుతం
 భంగ స్తస్య స కేవలం ఊతిభుజాందోస్తంభదంభస్య చ. ౧౭౬
 ప. రామాకర్షణభగ్నకార్ముకభువాధ్వానేన రోదోరుధా
 దృష్టక్షత్రయశస్సితచ్ఛదకులే జీమూతనాదాయితమ్,

వేణా కులేఽపి చేతి విశ్వః, గుణారోపణ మభూ దితి విరోధస్య శౌర్యా
 దిగుణసమర్పణ మభూ దితి పరిహారా ద్విరోధాభావః, ఇతరపంశజైః
 రాజభిః ధనుషోఽనారోపితత్వా త్సూర్యపంచావతంసేన శ్రీరామేణ
 రోపితత్వా దితి తద్వంశస్య మహతీ ప్రతిష్ఠా సంపాది తే త్యర్థః, ని.
 'మార్వాన్యం ద్రవ్యాశీ'తే సత్వశౌర్యసంభ్యాదికే గుణ' ఇత్యుభయ
 త్యాప్యమరః, కిం చ తద్ధను రేవ, నితరా మతిశయేన, కృష్టం, మా
 భూత్, కింతు పర మత్యంతం, ద్రుతం శీఘ్రం, సీతామనో ప్యాకృష్ట,
 మభూత్, ధనురాకర్షణ పై వ్యవ త స్మనస్సచూకర్షణ హేతుత్వా దితి
 భావః, తథా, తస్య కేవలం ధనుషవీవ, భంగో విభేదో, మా భూత్,
 కింతు, ఊతిభుజాం రాజ్ఞాం, దోస్తంభదంభస్య దోర్దండకై తవస్య, బ
 లాడంబరస్య చ, ని. 'దంభ స్తు కై తవే కల్క' ఇతివిశ్వః, భంగోఽ
 భూత్, భగ్నం ధనుః దృష్ట్యా రాజానో నిర్వాసితనిజభుజగర్వా బభూ
 వు రి త్యర్థః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. ౧౭౬

రామేతి. రామాకర్షణేన శ్రీరామకర్తృకాకర్షణేన, భగ్నం
 విదళితం, య త్కర్ముకం, తస్మా ద్ధన తీతి తథోక్తేన, తథా, రోదసీ
 ద్యావాభూమీ రుణ ధ్యావృణో తీతి రోదోరుధా, + 'అన్యేభ్యోఽ
 పిదృశ్యత' ఇతి క్షిప్, సర్వవ్యాపి నే త్యర్థః. ని. 'ద్యావాభూమీ చ
 రోదసీ' ఇ త్యమరః, ధ్వానేన ధ్వనినా కర్తా, దృష్టా మదోద్రిక్తా
 యే క్షత్రాః క్షత్రియాః అత్రజాతివాచినా క్షత్రశబ్దేన తజ్జన్యాః క్షత్రి
 యా లక్ష్యంతే తేషాం యశ ఏవ సితచ్ఛదకులం హంసశ్రీ నీతి
 రూపకం తస్మి నిష్పదయే, ని. 'హంసాస్తు శ్వేతగరుత' ఇత్యమరః,
 జీవనస్య జలస్య మూతః పుటబంధో జీమూతో మేఘః, + 'మూత
 బంధనే' పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః, ని. 'జీమూతో మేఘపర్వతా'
 వి త్యమరః, జీమూతనాదేన జలధరగర్జితే నే వాచరితం జీమూతనాదా
 యితం, తస్య తన్నివారకత్వా దితి భావః, + 'కర్తుః కృజ్నులోపశ్చ' -

వీరశ్రీప్రథమప్రవేశసమయే పుణ్యాహఘోషాయితం [౧౭౭
 1 మైథిల్యాః కిల మానసే పరిణయే మాంగల్యతూర్యాయితమ్.
 ప. 2 రవః కఠినకర్షణతుల్యితచాపజన్తా క్షణా
 ద్విశాం ద్విరదః ఫీటక్ష్మతైః కృతహరిత్పతిస్సౌగతః,
 జగద్భ్రమణకాతుకోచ్చలితరామకీర్త్యంగనా

తతః భావే క్షః, 'అకృతస్సర్వభాతుకయో ద్విష్టు' ఇతి ద్విష్టుః, ఏవ
 ముత్తర తాసి యోజ్యం, తథా, వీరశ్రీయో వీరలక్ష్మ్యః, ప్రథమప్రవేశ
 సమయే ప్రథమప్రవేశ కాలే. ని. 'సమయా శ్చ సభాచారకాలసిద్ధాంత
 సంవిద' ఇ త్యమరః, పుణ్యాహఘోషేణ స్వస్తివాచనరవే జేవాచరితం
 పుణ్యాహ ఘోషాయితం, * పుణ్యంచ తదమా శ్చ పుణ్యాహ మితి విశే
 షణ సమాసః. 'రాజాస్సఖభ్యష్ట' జితి టచ్, 'పుణ్యసుదినాభ్యా మ
 హ్నః క్షీబ, తేతి క్షీబత్వం, తథా మైథిల్యా స్సీతాయాః, మానసే మన
 సి, ప్రవర్తమాన ఇ త్యర్థః, పరిణయే వివాహవిషయే, మాంగల్యతూ
 ర్యేణ మాంగల్యార్థతూర్యధ్వని నే వాచరితం మాంగల్యతూర్యాయ
 తం. కిలేతి సంభావనాయాం, ని. 'వార్తాసంభావ్యయోః కిలే' త్యమరః, లు
 ప్తోపమాలంకారః, వృత్తంపూర్వవత్. ౧౭౭

రవ ఇతి. కఠినకర్షణా ద్విధాకర్షణా ద్దేతోః త్రుటితః భగ్నః
 య శ్చాపః తస్మా జ్జన్మయస్యస, తథోక్త ఇతి, * వ్యధికరణబహువ్రీ
 హిః, + 'అవర్జ్యో బహువ్రీహిః వ్యధికరణో జన్తాద్యుత్తరపద' ఇతి
 వామనుః, క్షణా దతిశైఘ్యేణ, దిశాం ద్విరదః ఫీటక్ష్మతై ర్దిగజఘీటా
 రై, ర్హేతుభిః, స్వభయజనితై రే వేతి భావః, కృతో విహితః హరి
 త్పతిస్సౌగతో దిగిశ్వర కర్తృకశోభనాగమన ప్రశో, యస్య స తథో
 క్తః, అతివేగేన దిగంతవ్యా పీత్యర్థః, రవః ధ్వనిః, తారాధ్వని సక్ష
 త్రమార్గే, అంతరిక్షే, జగద్భ్రమణకాతుకాత్ లోకసంచారకాతూ
 హలాద్దేతోః ఉచ్చలితా పృష్ఠతా రామస్య కీర్తి రే వాంగ నేతి
 రూపకం తస్యాః ప్రయాణపటహధ్వనిం యాత్రారమ్భే భేరిభాంకారం,
 ప్రథయతి స్మ ప్రకటయతి స్మ, తాద్రూప్య మవాపే త్యర్థః, అత్య
 ధనుర్భంగజనితధ్వనా పటహధ్వనిత్వారోపణా ద్యుపకాలంకారః, త

ప్రయాణపటహాధ్వనిం ప్రథయతి స్త్వ¹ తారాధ్వని. ౧౭౮

గ. 'తత్త్ర' దశరథ స్తీతాపరిణయపిహిత²నిర్ణయజనకప్రహిత
దూతాహూతః పురోహితాభ్యుపగమా నిమిత్తం⁴ మగమత్. ౧౭౯

ప. యత్క్రీర్తి స్తీలకాయ తే సురవధూసంగీతగోష్ఠీముఖే

యే నాద్యః పితృమా స్పృశూ స్వసుమతీయే నైస రాజస్వతీ,

థాన్యనిష్ఠేషు ఫీట్యుతే వ్యన్యక ర్తృకన్వాగతత్వయాపణా ద్వ్యధిక
రణరూపక మి త్యనయో రైరవేక్ష్యో త్సంస్మృప్తిః, పృథ్వీస్మృతం.
+ 'జసాజనయలావసుగ్రహయతి శ్చ పృథ్వీ గురు' రితి లక్షణాత్. ౧౮౦

త త్త్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, దశరథః, సీతాపరిణయే సీతా
వివాహే విహితనిర్ణయేన కృత సశ్చయేన, ని. 'సమా నిర్ణయనిశ్చయ'ా
వి త్యమరః, జనకేన ప్రహితాః ప్రేషితా యే దూతాః పేష్వాః
తై రాహూత స్స, పురోహితాభ్యుపగమా ద్వసిన్ధాంగీకారాత్,
'ని. 'అంగీకారోఽభ్యుపగమప్రతిశ్చ ససమాధయ' ఇ త్యమరః. మిథిలా
మగమత్ పాప. ౧౮౧

అ. త మేవ దశరథం వర్ణయతి. య దితి. యస్య దశరథస్య
క్రీర్తిః దానక్షాతోద్భవా సమాఖ్యా, సురవధూనాం దేసతాస్త్రిణాం
సంగీతగోష్ఠీ సంగీతప్రస్తావః తస్యా ముఖం ప్రారంభః స ఏవ ముఖం
వక్త్రమితి శ్చైవరూపకం, తస్మిన్. ని. 'ముఖం ప్రధానే ప్రారంభే వక్త్ర'
ఇతి నానార్థరత్నమాలా, తిలకాయ తే తిలకో భూషణవిశేషః స
ఇ వాచరతి, సురవధూనామపి గేయాంతరాపేక్షయా ప్రథమత
ఏవ వర్ణనయోగ్యా భవ తీత్యర్థః, + 'కర్తుః కృష్ణలోప' శ్చేతి కృజ్,
'అకృత్సార్వధాతుకయో ద్విర్లు' ఇతి ద్విర్లు, ని. 'తమాలపక్షితిలకచిత్ర'
కాణి విశేషకం, ద్వితీయం చతురీయం చ న స్త్రియా' మిత్యమరః,
తథా యేన దశరథేన, అద్యః పుమాన్ పురాణపురుషో విష్ణుః, పితా
స్యా స్తీతి పితృమా నభూ దితి శేషః, శ్రీరామయానేనాస్యతర్గర్భ
సంభూతత్వా దితి భావః, ఏ తే నాస్య మహాభాగ్యసంపత్తి స్సూచ్యతే,
యేన దశరథేన నాన్యే నే త్యేవకారార్థః, ససుమతీ పృథివీ, సురా

1 తారధ్వనిః; తారాధ్వనిః. 2 తత్సీతా. 3 నియమ, 4 ఉపాగమత్; ఉపాగ
మ ద్దశరథః ఇతిచ.

ఇంద్ర స్సంగరసంకటేషు విజహా వీరస్య య సోమ్యశ్చ
ప్రేఖితస్యందన కేతనాంబరదళాసందర్శనా ద్దుర్దశామ్. ౧౦౦
జనక స్వకసీయాంస మాజుహావ కుశధ్వజమ్,

హత్వా యుధి సుధన్వాసం సాంకాశ్యే స్థాపితం పురే. ౧౦౧
గ. తదను తాభ్యా మభ్యర్చిత స్సపురోహితో దశరథ స్తత్ర పు

జాస్యా అ స్తీతి రాజస్వతి సురాజ్ఞే, అభూత్, ని. 'సురాజ్ఞే దేశే
రాజన్యా' నిత్యమరః, + 'రాజన్వాంతేస్సరాజ్యే' ఇతి నిపాతినా త్సా
ధుః. 'ఉగితశ్చే'తి జీప్, తథా యస్యవీరస్య దశరథ సోమ్యశ్చం అభి
ముఖం యథా తథా ప్రేఖితో వాయువశా చ్చులంత్యః యాః
స్యందన కేతనాంబరదళాః రథనిబద్ధధ్వజపతాకాంచలాని తాసాం సం
దర్శనా త్సుమ్యద్దర్శనా ద్దేతోః, ని. 'వర్త్యవస్థాంశుకాంతేషు ద'శే
తిరత్న మాలా, ఇందతీతీంద్రః, + 'ఇదిపరమైశ్వర్యే' పరమైశ్వర్య
సంపన్నః పాకశాసనః, + 'ఋజేం' దేత్యాదినా బౌణా
దికో రప్రిత్యయః, సంగరసంకటేషు దేవాసురయుద్ధ సంమర్దేషు.
ని. 'అథ ప్రతిజ్ఞాజనంపదావత్స సంగర' ఇత్యమరః, దుర్దశాం దురవ
స్థాం, విజహా తత్తాజ, ఇంద్రో స్యా వ్యాశాస్యపారుష ఇతి భావః,
సోఽయం దశరథః, మిథిలా మగమ దతి పూర్వేణ సంబంధః, 'తీల
కాయత' ఇ త్యత్ర లుప్తోపమా, సా చోక్తరూపకేణ సంకీర్త్య తే
శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. ౧౦౦

జనక ఇతి. జనకో రాజా, స్వస్య కసీయాంసం అనుజ మిత్యర్థః,
ని. 'జగమ్యజే న్యుః కనిష్ఠయవీయోవరిజానుజా' ఇత్యమరః + 'యు
వాల్పయోః క నన్యతరస్యా' మితి వికల్పా త్కనాదేశః, తథా యుధి
యుద్ధే, సుధన్వాసం నామ రాజానం, హత్వా, సాంకాశ్యే సాంకాశ్యా
ఖ్య పురే, సుధన్వపత్తనే, స్థాపితం ప్రతిష్ఠితం, కుశధ్వజ, మాజుహావ
తత్పుత్రికయో రపి పివాహ మహోత్సవం కర్తు మాకారయామా సే
త్యర్థః. ౧౦౧

తద నివృత్తి. తదను తదనంతరం, తాభ్యాం జనకకుశధ్వజాభ్యాం
అర్చితః యథార్హం పూజిత, స్సపురోహిత స్సవసిష్ఠో, దశరథః, తత్ర

[తాణాం గోదానమంగళం నిర్వర్తయామాస. ౧౮౨

ప. జగ్రాహ జనకా త్సీతాం తాతాదేశేన రాఘవః,
ఆమ్నాయశాసనే నార్చాం యజమానా ది వానలః.

గ. ఆశ్చర్య మేతత్. ౧౮౩

ప. గుణమనిమిషచాపే కం చి దారోప్య సీతాం
కుశికతనయవాక్యా దగ్రహీ ద్రామభద్రః,

తస్మిం త్సమయే, పుత్రాణాం శ్రీరామాదీనాం చతుర్థాం కుమారా
ణాం, గోదాన మేవ మంగళం, నిర్వర్తయామాస, వివాహదీక్షాంగ
త్వేన కృతవా ని త్యర్థః. ని. 'గా ర్నాదిత్వే బలీవర్తే కృతుభేదద్విభే
దయోః, స్త్రీ తు స్యా ద్విభి భారత్యాం భూమా చ సురభా వపి,
సృష్ట్రీయోః స్వర్ణవజ్రాంబురశ్చిద్భక్వాణలోమ స్సీతి కేశవః, గావో
లోమాని కేశాః దీయంతే ఖండ్యతే ఇతి పుష్పత్వా గోదానం నామ
బ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషు వర్షేషు కర్తవ్యం కేశాంతాఖ్యం క ర్మో
చ్యతే, తదుక్తం మనునా, * 'కేశాంతం షోడశే వర్షే బ్రాహ్మణస్య విధీ
యతే, రాజస్యబంధో ద్వావింశే వైశ్యస్య ద్వ్యధికే తత' ఇతి, *
'వేదా నధీత్య వేదా వా వేదం వాఽపి యథాక్రమం, అవిప్లుతబ్రహ్మ
చర్యో గృహస్థాశ్రమ మావసే' దితి. ౧౮౨

జగ్రాహేతి. రఘో గోత్రాపత్యం పుమా రాఘవః శ్రీరామః,
తాతస్య పితు ర్దశరథస్య ఆదేశేన ఆజ్ఞయా, ని. 'తాత స్తు జనకః
పితృత్యమరః, జనకా ద్దాతుః, సీతాం, అనలో హుతాశనః. ఆమ్నా
యశాసనేన శృతిచోదనయా, యజమానా ద్యజనశీలా ద్ద్రహ్మణాత్,
+ యజతేః తాచ్ఛీల్యే చానశ్, 'అనేము' గితి ముగాగమః, అర్చాం
హోమాదిసత్క్రియా మివ, జగ్రాహ గృహీతవాక్, పరిణీతవా
నిత్యర్థః, బింబప్రతిబింబభావేన ఉపమాలంకారః, ఆశ్చర్య మేతత్
ఏత దాశ్చర్య మద్భుతం. ౧౮౩

అ. కిం త ది త్యత ఆహ. గుణ మితి. రామభద్రః శ్రీరామః,
అత్ర భద్రశబ్దప్రయోగః సకలకల్యాణస్వరూపత్వాత్ వివాహకర్మదీక్షీ
తత్వా చ్చే త్యవగంతవ్యం, ని. 'శ్వశ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం

తదను తదనుజన్మా మైథిలేంద్రస్య చిత్తే
నిహితబహుగుణ స్సన్నూర్మిళాంలక్ష్మణోపి.
తతో భరతశత్రుఘ్నా కుశధ్వజనియోగతః,

౧౮౮

మంగళం శుభ' మి త్యమరః, కుశికతనయవాక్యా ద్విశ్వామిత్రనియో
గవచనాత్, న నిమిషం తీ త్యనిమిషా దేవాః, + పచాద్యచ్, తేషాం
చాపే మూర్తత్వాన్నితేషణార్హ ఇతి భావః, కంచి దేకం, గుణం
మార్వీం, విద్యాదిష్టేకతమం గుణం చేతి గమ్యతే, ఆరోప్య నిక్షిప్య,
సీతా, మగ్నిహీత్ గృహీతవాన్, తదను సీతాగ్నిహణానంతరం, తస్య
శ్రీరామస్య, అను పశ్చా జ్ఞస్య య స్యానుజన్మా లక్ష్మణోపి, మైథి
లేంద్రస్య జనకస్య, చిత్తే, అమూర్తత్వాన్నితేషణా నర్హే పీతి భావః,
నిహితాః పరయోగం వి నైవ నిక్షిప్తాః బహవః అనేకే గుణాః విద్యావిన
యాదయో మార్వ్య శ్చ యేన స తథోక్తస్య, ఊర్మిళాం జనక
స్యారసీం, కన్యా, మగ్నిహీత్, ఉక్తరీత్యా, శ్రీరామస్య సీతాగ్నిహణం
యుక్తం, లక్ష్మణస్యోర్మిళాగ్రక్షణ మేవాశ్చర్య మిత్యర్థః. దురారోపహర
చాపారోపణాదమానుషవీర్యవత్తాం నిరీక్ష్య జనకః శ్రీరామాయ సీతాం
వీర్యశుల్కాం దదా, వీర్యవినయాదినకలనద్గుణ సంపన్నతయా యోగ్య
తామాలోచ్య లక్ష్మణాయ ఊర్మిళా మితి పరమార్థః, నాత్ర పుత్రత్కృమ
వివాహదోషః భిన్నోదరత్వా త్తేషాం, * పితృవ్యపుత్రసాపత్న్యపర
నారీసు తేషు చ వివాహోపనయే యజ్ఞేన భవే త్సా హి దూషణీ, ని.
'గుణోఽప్రధానే రూపాదా మార్వాన్యం నూదే పృకోదరే, స్తంభ
సత్వాదినంధ్యాదివిద్యాది వినయాదిష్వీతి విశ్వః, అత్ర ఉపమానా
చ్చీరామా దుపమేయస్య లక్ష్మణ స్యాధిక్య ప్రతీతేః వ్యతిరేకాలంకా
రః, * 'ఉపమానా ద్యదన్యస్య వ్యతిరేక స్స ఉచ్యతే' ఇతి లక్షణాత్, న
చోక్తశ్చేషానుప్రాణిత ఇతి సంకరః, మాలినివృత్తమ్.

౧౮౮

తత ఇతి. తతః రామలక్ష్మణవివాహానంతరం, భరతశత్రుఘ్నా,
కుశధ్వజస్య జనకానుజస్య, నియోగతః నిదేశాత్, × పంచమ్యాస్త
సిః. 'నియోజితా' వితిపాఠే కుశధ్వజేన నియోజితౌ మదీయం కన్యా
ద్యయం యథాయోగ్యం ప్రతిగృహ్యతామితి నియుక్తా సంతౌ, మాం
డవీశ్రుతికీర్తిభ్యాం, గృహమేధినౌ, గృహస్థావభూతాం, మాండవీ

మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యా మభూతాం గృహమేధినా. ౧౮౫

గ. అధదశరథ¹ స్తనయైస్సహకృతవివాహై ర్విదేహేభ్యః ప్రతినివర్తమాన² స్సూచన్తనమయసముజ్జృంభిత హుశవహా³ దుస్సహరోషభీషణం దుర్వారపరాక్రమక్షత్రీవర్గగర్వసర్వంకషపరశ్వధ ధారాధీనరుధిర⁴ ధారా పరికల్పితపితృతర్పణం దర్శనతా మగ్రేసర⁵ ముదగ్రప్రతాపం తప⁶ స్సముచితం వల్కలమయం వననం వసాస మపి వాసనావళా దనతిసరి

శ్రుతికీర్త్యాభ్యో కుశధ్వజపుత్ర్యో క్రమేణ భరతశత్రుఘ్నా పరిణీతవంతా విత్త్యర్థః. గృహైర్ద్యౌరై ర్మేధేతేనంగచ్ఛేతే ఇతి గృహమేధినా. ని. 'దారే ష్యపి గృహ' ఇత్యమరః. 'జాయాచ గృహిణీ గృహ' ఇతిహలా యుధశ్చ + 'మేధుసంగమ' ఇతి ధాతోర్నిః. ౧౮౫

అథేతి. అథ తనయవివాహాంతరం, దశరథః, కృతవివాహై ర్విహితపరిణయై, ర్నవోధానంగతై రిత్త్యర్థః. తనయైస్సహ రామాదిభిస్సాకం, విదేహేభ్యః జనపదేభ్యః, + అపాదానే పంచమీ. ప్రతినివర్తమానః నిజరాజధానీం ప్రత్యాన్వృత్యస్య, సంవర్తనమయే ప్రళయకాలే. ని. 'సంవర్తః ప్రలయః కల్ప' ఇత్యమరః. సముజ్జృంభితో జాజ్వల్యమానో యోహుతవహో² ౭గ్నిస్తద్వద్ధుస్సహ స్సోధు మశక్యో యో రోషః తేన భీషణం భయంకరం, + భీషణేత్వత్ 'భీష్ట్యైర్తేతుభయ' ఇతి షుక్. దుర్వారోనివారితుమశక్యః పరాక్రమః భుజబలం యస్య తస్య క్షత్రవర్గస్య క్షత్రియనినహస్య గర్వసర్వంకషా అహంకారనిరాసికా యా పరశ్వధస్య పరశోః ధారా అగ్రభాగః ని. 'దాయోః కుతార స్సృధితిః పరశుశ్చ పరశ్వధ' ఇత్యమరః. తదధీనా తద్వయత్తా తన్నిష్పాది తేతి యావత్ యా రుధిరధారా రక్షప్రవాహస్తయా ని. 'ధారా పూః కాపి నేనాగ్రం పతదం బ్వాదిసంతతిః, ఖడ్గాదినిశితప్రాంత' ఇతి రత్నమాలా, పరికల్పిత మమృష్టిశం, పితృతర్పణం యేన తం తథోక్తం, సప్రతిజ్ఞం త్రిస్సప్తకృత్వః క్షత్రియా³ నిజకుతారేణ నిహత్య తదీయరుధిరేణ పితృనివాపాంజలిం కృతవంత మిత్త్యర్థః. + 'సర్వంకషే' త్వత్ర, + 'సర్వకూలాభ్రకరీషే' ప్సితి ఖల్పిత్యయః,

1 స్వతనయైః. 2 దుర్నిమిత్తదూయమానాంతరంగః సంవర్త. 3 దుస్సహరోషం. 4 ధారాకల్పిత, 5 ఉగ్రప్రతాపినం. 6 సముచిత వల్కలవసాస మపి.

ముషితయుద్ధశృంగం మధ్యేమార్గ 'మన్విష్టరామభద్రం భార్గవం' ముని
మద్రాక్షీత్. ౧౮౬

గ. అపాక్షి చ్చ. తన్నిరీక్షణక్షణా దేవ ప్రక్షిణహర్షోఽపి మహా
ర్షిభి సృమం విధాయ 'సపర్యా మార్గశీల కుశల మితి. ౧౮౭

'అరుద్విష'దిత్యాదినా ముమాగమః, దర్ప శౌర్యాదిమదః, తద్వతా
మగ్రేనర, మతిమదోద్ధత మిత్యర్థః. ఉదగ్రప్రతాపం అజ్ఞాదండప్రతిజ్ఞా
దండాభ్యాం ప్రచండప్రతాప మిత్యర్థః, తథా తసస్సముచితం తపశ్చ
ర్యాసుకూలం, వల్కలమయం వృక్షత్వక్షిర్మితం, వసనం వస్త్రం,
వసాన మాచ్ఛాదయంతం, + 'వస ఆచ్ఛాదన' ఇతి ధాతో
శ్చానచ్, తథాపి వాసనావశాత్ క్షత్రియక్షేత్రజనన సంస్కార
వశా, దనతిపరిముషితా అత్యంతానవహృతా యుద్ధశ్రద్ధా యు
ద్ధాదరో యస్య తం, * 'ఇదం బ్రాహ్మమిదం క్షాత్రంశాపా దపి
శరా ద పీ'తివచనా దితి భావః, అన్విష్టరామభద్రం అన్వేషిత
రామచంద్రం, మునిం మనసశీలం, భార్గవం భృగువంశోద్భవం, జామ
దగ్న్యం, మధ్యేమార్గం మార్గస్య మధ్యే, + 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యాపే'
త్యవ్యూహభావః, తత్సన్నియోగా దేకారాంతత్వం చ మధ్యశబ్దస్య
అద్రాక్షీత్ దృష్టవాక్ + దృశేర్లుజి 'ఇరితో' వేతివికల్పా దజభావపక్షే
సిది వృద్ధిః 'నదృశే'రితి క్నాదేశభావః. ౧౮౬

అపాక్షి దితి. తస్య భార్గవస్య, నిరీక్షణక్షణాదేవ, న తు వ్యవ
హితకాలాది త్యేవకారాద్ధః. ప్రక్షిణహర్షోపి నిహతానందోపి, మహర్షి
భి సృహ వసిష్ఠాదిమహర్షిభి సృకం, సపర్యాంపూజాం. ని. 'పూజా నమ
స్యాపచితి సృపర్యారచ్చుణా సృమా' ఇత్యమరః. విధాయ-కృత్యా, అవ
శ్యక ర్తవ్య త్వా త్కాలోచిత త్వా చేతి భావః, హే ఆర్యశీల సత్స్వభావ
సమ్మన్నేతి భయభక్తిభ్యా మామంత్రణం, కుశల మితి కాకుః, ఇ త్యప్రా
క్షీత్ పృష్టవాక్, * 'బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్' క్షత్రబంధుమనామ
య'మితిస్తరణాత్, దర్శనసముచ్చయార్థక శ్చేతబ్దః. ని. 'ప్ర'శ్నోఽను
యోగః పృచ్ఛా చే' త్యమరః. ౧౮౭

1 నైత దస్తి క్యచిత్. 2 మునిం రామ మద్రాక్షీత్. 3 సహ. 4 ఆర్యశీలః
కుశలమన్యు జ్ఞు.

ప. అథ దశరథవాణీం తామశృణ్వ స్ప్రిసన్నాం
 భృగుపతి రిద మూచే¹ప్రశీతం రామభద్రమ్,
 అవజిగమిషు రాసం జీర్ణచాపాత్తక్షీరై
 రవిదితపరశో²స్తే దోర్మదం కార్ముకే³ఽస్మిన్.
 ఆదాయ త త్సగుణ మాశు విధాయ తత్ర
 సంధాయ బాణ⁴మవధాయ తపోధనత్వం,

౧౮౮

అ. తతః కి మి త్యత ఆహ. అథేతి. అథ కుశలప్రశ్నానంతరం,
 భృగుపతి ర్భార్గవరామః, ప్రసన్నాం ప్రసాదగుణసంపన్నాం, (శ్రావ్యా
 మి త్యర్థః. తాం పూర్వోక్తాం, దశరథస్య వాణీంవచన, మశృణ్వ
 అనాదరా దనాకర్ణయన్, ప్రశీతం బ్రాహ్మణ్యోయ మితి వినయప్రహ్వం,
 రామభద్రం, ప్రతి, ఇదంవచన, మూచేత్తవాన్, కిం తద్వచన మత ఆహ.
 అవేతి. జీర్ణచాపేనశిథిలహరచాపారోపణేన హేతునా ఆత్తక్షీరై స్సం
 ప్రాప్తయశన, ఇతి సావహేళనవచనం, తథా అవిదితపరశో రజ్జాతనిజా
 యుధప్రభావ, స్వేతి భయోత్పాదనవచనం, యేన పరశునా త్రిస్సప్త
 కృత్వః క్షుత్రియా విదారితా ఇతి భావః. తే తవ, దోర్మదం భుజదర్ప,
 మస్మిన్నైష్టవే, కార్ముకే కర్తవ్యే సృభవతీతి కార్ముకం, + 'కర్మణ డక్'
 ఇతి డక్తోప్రత్యయః, తస్మిన్నవజిగమిషుః జ్ఞాతుమిచ్ఛుః, ఆసం అభవం
 + గమే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః. శిథిలతరహరచాపస్య కిం నమనేన
 భంగేన వా మదీయ చాపారోపణేన త్వదీయభుజబలం జ్ఞాతు మిచ్ఛా
 మీ త్యుక్తవా ని త్యర్థః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౮౮

అ. తతః శ్రీరామః కి మకార్షీ ది త్యత ఆహ. ఆదా యేతి.
 మనస ఈషీ మనీషీ వివేకసంపన్నః + శకంధ్యాదిత్వా త్పరరూపం
 వ్రీహ్యాదిత్వా నృత్యధైర్యనిః, రామః, తద్భార్గవకార్ముకం, ఆదాయ గృహీ
 త్వా, ఆశు శీఘ్రం, సగుణం సజ్జం, విధాయ కృత్వా, ని. 'మార్షీ జ్యా
 శింజినీ గుణ' ఇ త్యమరః, తత్ర కార్ముకే, శరం బాణం, సంధాయ యో
 జయిత్వా, తత, స్తపోధనత్వం, మవధాయ, అయం తపస్వీబ్రాహ్మణః అవ
 ధ్యత్యతినిర్ధా ర్యేత్యర్థః, అత ఏవ, తజ్జీవితస్య, భార్గవరామప్రాణధారణం
 ప్రతీత్యర్థః. 'కర్తృకర్మణోః కృ' తీతి కర్తృణి షష్ఠీ, దయమానం తాచ్చీ

¹తజ్జీవితస్య దయమానమనా మనీషి.

సంభూత ఘోరసమరా ద్విరరామ రామః.

౧౮౯

²తా వృథా చ భృగువంశసంభవౌ చాపదండజుమదగ్నిసంభవౌ, ప్రహ్వభావ మవలంబ్య కేవలం రాఘవార్పితగుణౌ బభూవతుః.

తేన దయాతత్పరం మనో యస్య స తథోక్త స్సౌ, సంభూత ఘోరసమరా త్ సముపస్థితదారుణరణా, ద్విరరామ షిరతోఽభూత్ + 'జుగుప్సా విరామే'త్యాదినా పంచమీ. 'వ్యాజ్ఞురిభ్యోరమ'ఇతి పరస్మైపదం, ఉక్త రీత్యా చాపరోపణాద్యాడంబరమేవ కృతవాక్, స బ్రాహ్మణో హంత వ్య ఇతి న్యాయేన, యద్ధం స కృతవా నిత్యర్థః, స హి యుక్తాయుక్త విచారతత్పరవివేకినోనిజభుజబల మేవ పశ్యంతీతిభావః, వసంతతిలకావృత్తం.

తా వితి. కిం చేతి చార్థః, భృగువంశౌ భృగుమునివేణా సంభవః కారణం యయో స్తా, తజ్జన్యావిత్యర్థః, యద్వా, భృగువంశే శైల ప్రపాతజవేణౌ భృగుమునికులే చ సంభవః ఉత్పత్తి ర్యయో స్తా, ని. 'భృగు దైత్యగురౌ శహ్నా జనుదగ్నిప్రపాతయౌ' రితి నానార్థరత్న మాలా, తౌ పూర్వోక్తౌ, ఉభౌ, చాపదండ జనుదగ్నిసంభవౌ ధనుర్వష్టి జానుదగ్నౌ, కేవల మత్యంతం, ప్రహ్వభావం ఆరోపణప్రయుక్తమస్మి త్వం, వినయావసతత్వం, చావలంబ్య, రాఘవేణార్పితో నిక్షిప్తః గుణో మార్వీసాధుత్వంచ యయో స్తా, యద్వా, రాఘవే అర్పితః గుణః పరాక్రమః సత్వగుణ శ్చ యాభ్యాం తౌ, బభూవతుః, ఏకత్ర స్వారోపణస్య మహా పరాక్రమసూచకత్వా దన్యత్ర విష్ణవతార త్వేనతత్ర స్వసత్త్వగుణసమర్పణా చేతి భావః, అత్ర చాపదండ జనుదగ్నిసంభవయోః కేవలప్రకృతయౌ రేవ ప్రహ్వభావావలంబ్యనరూపసమానధర్మేణౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వా త్కేవలప్రకృతగోచరః తుల్యయోగితాలంకారః, * ప్రస్తుతానాం తథాఽన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః - ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర సామతా తుల్యయోగి' తేతి లక్షణాత్, స చోక్తశ్లేషాంగేన సంకీర్త్యతే, రథోద్ధతావృత్తం. * 'రాన్నరా విహ రథోద్ధతా లగా' వితి లక్షణాత్.

౧౯౦

ప. యుగప త్పాప్రగుణయో శ్చాపభార్గవరామయోః,

ఋజుతా వక్రీతాం పాప్ర వక్రీతా చ తథాన్వయమ్. ౧౯౧

గ. తత స్తత్త్వణ మమోఘేన రాఘవ శ్శరేణ భార్గవస్య స్వర్గతిం
రురోధ. స్థానే హి తత్. ౧౯౨

ప. నూనం జనేన పురుషే మహతి ప్రయుక్త

యుగపదితి. యుగప దేకదా, పాప్ర గుణో మూర్త్య సాధుత్వం
చ యయోస్తయోః, చాపభార్గవరామయోః, చాపభార్గవయోస్తయో
రితి చ పాఠః, ఋజుతా ఆర్జవం, వక్రీతాం సమ్రుత్వం, ప్రాప, తథా వక్ర
తా కాటిల్య, మార్జవం, ప్రాప, + ఆప్నోతే ర్లిట్, సజ్యత్వా దృఙ్ శ్చాపో
నమోఽభూత్తాదృగ్ధనుర్న మసదక్ష మిమ మహం కం కర్తం శక్నో మి
త్యహంకారం పరిత్యజ్య సాధుత్వగ్రహణా ద్వకో భార్గవః ఋజు రాసీ
దితి వాక్యార్థః, అత్ర ప్రాప్తగుణపదార్థస్య విశేషణగత్యా ఋజుతా
వక్రతయో రితి రేతరభావప్రాప్తి ప్రతి హేతుత్వా త్పదార్థ హేతుకం
కావ్యలింగ మలంకారః, * హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగ ము
దాహృతమితి లక్షణాత్. తథా ధనుర్గుణాప్రప్త్యనంతరకాలిన శ్వేఽపి,
భార్గవగుణప్రాప్తిః యుగప దిత్యేకకాలిన త్వోక్త్యా తదనంబంధేఽపి
సంబంధాభిధానా దనంబంధే సంబంధరూ పాతిశయోక్తిః. సా చ స్వత
స్సిద్ధకవిప్రాప్తోఽస్సిద్ధకార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనేతిరహ
స్యం, తథా ఋజుతావక్రతాం వక్రతా చార్జవం ప్రాపేతి స్ఫురతోవిరోధ
సోక్తరీత్యా సమాధానా ద్విరోధాభాస శ్చేతి సంకరః. ౧౯౧

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, రాఘవ, స్తత్త్వణం తస్మిన్నేవక్షణే,
+ 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా'. అమోఘే నాన్వర్థేన శరేణ, భార్గవ
స్య భృగునందనస్య, రామస్య, స్వర్గతిం స్వర్లోకగమనం, రురోధ, బ
భం జేత్యర్థః, ని. 'స్వరవ్యయం స్వర్గనాకేత్యమరః, 'దేశోపాయగమే
గతి' రితివైజయంతీ, స్థానే హి తత్ తదతినిరోధనం, స్థానే హి యుక్తం
ఖలు, ని. 'యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థాన' ఇ త్యమరః. ౧౯౨

త త్కథ మి త్యత ఆహ. నూన మితి. జనేన, మహతి పురుషే
మహానుభావే విషయే, ప్రయుక్తం కృతం, ఆగోఽపరాధః, ని. 'ఆగోఽ

మాగః పరం తదనురూపఫలం ప్రసూతే,

కృత్వా రఘూద్వహగతౌ క్షణ మంతరాయం

యద్భార్గవః పరగతే ద్విహతిం ప్రవేదే.

౧౯౩

గ. అథ సంక్రాంతయా జామదగ్న్యశక్తిసంపదా సంపన్నం పన్నగపరిబృథభోగభుజాభిరామం రామ¹మఖిరళే మాలింగ్య మూర్ధస్యపాఘ్రాయ చ దశరథః² పరిఖయేవ పరిసరే పరిసరంత్యా సరయూ సరితానువిద్ధా మయోధ్యాం సదారాణాం దారకాం త్సాదర మాపరాధో మంతు శ్చే'త్యమరః, పర మత్యంతం, త స్యాగసః అనురూపం అనుగుణం ఫలం, ప్రసూతే జనయతి, నూన మితి వస్తువిచారత్వాన్నాయము త్ప్రేక్షాలంకారః. కుతః య ద్వస్తాత్కరణాత్; భార్గవః, ఉద్వహ తీత్యుద్వహా రఘూణా ముద్వహో రఘునందనః, ని. 'తస్యాస్తు తోకావత్యంచ ప్రసవోద్వహనందనా' ఇ త్యమరశేషః. + 'నందిగి' హీత్యాదినా పచాద్యచ్. తస్య గతౌ విషయే, క్షణం క్షణమాత్రం, మంతరాయంవిఘ్నం, నిరోధ మితి యావత్, కృత్వా, పరగతేః స్వర్లోకప్రాప్తే, విహతింహానిం, ప్రవేదే ప్రాప, విహికాముష్మికగత్యో రన్యతరవిచ్ఛేదం పృష్టస్సన్నిహలోకసంచారతాత్పర్యేణాముష్మికగతినిరోధ మేవాంగీచకార భార్గవః. అత స్తన్నిరోధ మేవ శ్రీరామ శ్చకారేత్యర్థః, విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసాలంకారః, * 'సామాన్యవిశేషకార్యకారణభావాభ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థన మర్థాంతరన్యాస' ఇతి సర్వస్వసూత్రం.

౧౯౩

అ థేతి. అథ జామదగ్న్యస్య పరలోకగతివిహత్యనంతరం, దశరథః, సంక్రాంతయా ప్రతిఫలితయా, జమదగ్నే రపత్యం పుమాణా జామదగ్న్యః, + గర్గాదిభ్యో యణ్, తస్య భార్గవరామస్య, శక్తిసంపదాసామర్థ్యసంపత్త్యా, సంపన్నం సమృద్ధం, అవతారా దవతారాంతరసంక్రమణనియమా త్సంప్రతిపన్నవైష్ణవతేజవిహితార్థ మి త్యర్థః. పరిబృంహతీతి పరిబృథః ప్రభుః, + బృహే ర్బృంహే రావ కర్తరి క్తప్రత్యయః, 'ప్రభా పరిబృథ' ఇతి సకారహరయో ర్లోపో నిష్ఠాతకార్యస్య ధత్వం చ నిపాత్యతే, పన్నగపరిబృథస్యభుజగేంద్రస్య భోగః

లోకయంతీనాం పౌరపురంధ్రీణాం¹ నీరంధ్రితగవాక్షైః కటాక్షైః సౌం
దర్యవంచితతాపింఛైః² పింఛాతపత్రాయమాణధవళాతపత్రః ప్రవివేశ.

కాయః తత్కల్పాభ్యాం భుజాభ్యా మభిరామంమనోహరం, ని. 'భో
గ స్సుఖే స్త్రాస్త్రిదిభృతా వహే శ్చ ఫణకాయయో' రి త్యమరః. రా
మంశ్రీరామభద్రమ్, అవిరళం గాఢ, మాలింగ్య ఆశ్లేష్య, తథా మూ
ర్ధనిశిరసి, ఉపాఘ్రాయఆఘ్రాణం చ కృత్వా, కృచ్ఛ్రానిర్గతం పుత్రం
పితా శిరసి జఘ్రీ తీతి శాస్త్రాచారప్రసిద్ధిః, సరిఖయా పత్ర
నస్య వలయాకారేణ నిఖాతజలాధారదుర్గవిశేషేణేవే, త్యు త్ప్రేక్షా.
పరిసరేష్టతభువి, ని. 'సర్వంతభూః పరిసర' ఇ త్యమరః. పరిసరంత్యా
ప్రవహంత్యా, సరయూసరితా సరయ్యాఖ్యయా సద్యా, అనువిధ్వా మా
వేష్టితాం. అయోధ్యాంనిజరాజధానీం, సదారాం త్వసభూకా, దా
రకా శ్రీరామాదికుమారా, ని. 'దారికాబాలభేదకా' వి త్యమరః.
సాదరంసన్నేహ, మాలోకయంతీనాం, పౌరపురంధ్రీణాం, సంబం
ధిభి, స్తథా నీరంధ్రితగవాక్షై ర్నిరంతరగవాక్షమాగైః, ని. 'వాతా
యసం గవాక్ష' ఇ త్యమరః. సౌందర్యవంచితతాపింఛైః సౌభాగ్యనిర్జిత
తమాలకుసుమై, స్తత్సద్భృతై రి త్యర్థః, అత ఏ వోపమాలంకారః.
ని. 'కాలస్కంధ స్తమాల సాస్య త్తాపింఛ' ఇ త్యమరః, తాపింఛస్య
పుష్పం తాపింఛం, + 'పుష్పమూలేషు బహుళమితి లుప్', ని. 'ద్విహీ
నం ప్రసవే సర్వ' మి త్యమరః, కటాక్షై రపాంగావలోకనైః, యద్వా-
* 'యద్గతాగతపిత్రాంతివైచిత్ర్యేణ వివర్తనం తారకాయాః కలాభిజ్ఞా
స్తం కటాక్షం ప్రచక్షతే' ఇత్యుక్తలక్షణైః పింఛాతపత్రం-బర్హమయ
చ్ఛత్రం తద్వదాచరతీతి పింఛాతపత్రాయమాణం, ని. 'పింఛబర్హ
నపుంసకే' ఇత్యమరః, + పింఛాతపత్రశబ్దా దాచారకృజంతా ల్లట
శ్శాసజాదేశః, ఆనేముగితి ముగాగమః, తథాభూతం ధవళాతపత్రం
శ్వేతచ్ఛత్రం యస్య స, తథోక్తస్సక్, ప్రవివేశప్రవిష్టవా, అ త్రా
తపత్రస్య స్వధవళిమపరిత్యాగేన కటాక్షనీలిమనీవకరణోక్తే స్తద్గుణాలం
కారః. తేన చోక్తోపమానిరూఢేన ధవళాతపత్రస్య పింఛాతపత్రత్వ
ముత్ప్రేక్ష్యత ఇతి త్రియాణాం సంకరః.

౧౯౮

ప. ¹లజ్జావశా దవిశదస్మరవిక్రియాభి
స్తాభి ర్వధూభి రతివేల మవాప్తసౌఖ్యాత్,
ఇత్యోకునాథతనయా స్ప్రిధమో రసానాం

లజ్జేతి. లజ్జావశా లజ్జాయ తత్త్వాద్దేతో, త్రపాపారతంత్ర్యా ది
త్యర్థః, ని. 'వశ ఆయ త్తతాయాం స్యా ద్వశ మిచ్ఛాప్రభుత్వయో' రితి
కేశవః, అవిశదా అస్ఫుటాః స్మరవిక్రియా మస్మధచేష్టా యాసాంతాభిః,
ఏతేన ముగ్ధావస్థా సూచ్యతే. * 'ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజిత
మన్మ ధే'తి లక్షణాత్, తాభి ర్వధూభి స్సీతాదిభి ర్నవోఢాభిః, ని.
'వధూ ర్జాయానవోఢయో' రితి విశ్వః, అతివేల మత్యర్థ, మవాప్త
సౌఖ్యాత్ ప్రాప్తాసందాక్, చతుర శ్చతుస్సంఖ్యాకాత్, ఇత్యోకునా
థస్య దశరథస్య తనయాత్ శ్రీరామాదీ స్సూమారాత్, తారుణ్య
యోగే యశావనసంగతిదశాయాం చతురోనిపుణః, వినోదకర ఇతి
యావత్, ని. 'యోగ ససన్నహనోపాయధ్యానసంగతియు క్తిష్వి' త్య
మరః. రసానాం నవానాం, ప్రథమః శృంగారరస, సిషే వేదేవితవాత్,
సవధూకానాం తరుణానాం చతుర్థాం రాజకుమారాణాం శ్రీరామా
దీనాం సంభోగశృంగారః ప్రవృత్తి ఇ త్యర్థః, నవరసా స్తైలంకార
శాస్త్రే ఉక్తాః, * 'శృంగారవీరకరుణారాద్రహస్యభయానకాః, బీభ
త్సాన్ముతశాంతాఖ్యా రసాః పూర్వై రుదాహృతా' ఇతి. తత్ర శృం
గారోద్వివిధః, 'సంభోగో విప్రలంభశ్చే'తి. తదుక్తం శృంగారతిలకే.
'సమ్మోగోవిప్రలంభ శ్చ ద్విధా శృంగార ఇష్యతే, సంయుక్తయో స్తు
సమ్మోగో విప్రలంభో వియుక్తయోః. విప్రలంభ శ్చతుర్థాఽత్ర వర్ణ్యతే
రసోవిదైః, పూర్వానురాగమానాఖ్యప్రవాసకరుణాత్మనా. పౌగసం
గతయో ర్యునో రాద్య స్యాదుత్తరే త్రయః, స్మృః ప్రా క్సంగతయో
రేవ తత్ర పూర్వానురంజన' మితి, అత్ర చ సమవాయికారణత్వేనాలంబ
నయో ర్నాయకానాయకయో స్సమాగమజన్మా రతిస్థాయీ సమ్మోగ
శృంగారః, రతి ర్నామ సమ్మోగవిషయ ఇచ్ఛావిశేషః, తదుక్తం.*
'యూనో రనోన్యవిషయా స్థాయీ సీచ్ఛా రతి స్తస్మి తే'తి. సమ్మోగ
శ్చ యూనో రనోన్యానంజనకం దర్శనాలింగనాదికం కర్మ, తదుక్తమ్

తారుణ్యయోగచతుర శ్చతుర సిపేవే.

౧౯౧

విద్య యేవ త్రయీదృష్ట్య దర్శపతాగ్రధీ స్సుధీః,

రాజపుత్ర్యా తయా రామః ప్రపేదే ప్రీతి ముత్తమామ్. ౧౯౨

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే చమ్పూరామాయణే బాలకాండః.

భావప్రకాశే. * 'కామోపచారసంభూతకామస్త్రీ'పుంసయో స్సుఖం, సుఖ మానందసంభేదః పరస్పరవిమర్శజః. ఉపచార స్తథానందకారకం కర్మ కథ్యతే' ఇతి. తద్విషయ ఇచ్ఛానిశేషః స్పృహసరపర్యాయః ప్రమోదాత్మకమనోవృత్తివిశేషో రతి రి త్యర్థః. తదుక్తమ్. * 'సంప నై శ్వర్యసుఖయో రశేషగుణయుక్తయోః, నవయౌవనయో జ్ఞా ఘృప్రకృత్యోః శ్లిష్టరూపయోః. నారీపురుషయో స్తుల్యసరస్పరవిభా వనా, స్పృహహ్వయా చిత్తవృత్తీ రతి రిత్సభిధీయతే' ఇ త్యల మతిప్రసం గేన. నసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౯౧

విద్యయేతి. దర్శనత్రాగ్రధీః, నిశితబుద్ధి రిత్సర్థః సుధీః విద్యా, కర్తా, విశేషాద్యయ మేత దామేపి యోజ్యం, త్రయీత్రివేదీ, ని. 'ఇతివేదాశ్రయశ్రయీ' త్వమరః. తస్యాః దృష్ట్యా పర్యాయోచనేన, యా విద్యాజ్ఞానం తయేవ, రామః, తయా, రాజపుత్ర్యాజానక్య, * 'సులోగ్రరాజభోజమేరుభ్యో దుహితుః పుత్రవ ద్వక్తవ్య' ఇతి దుహి తృశబ్దస్య పుత్రవదాదేశః, ఉత్తమాం, ప్రీతింసరమానందం, ప్రపేదే. ప్రాప, ఉపమాలంకారః. ౧౯౨

అ. అథ కవిః కావ్యవర్ణనాఖ్యానపూర్వకం కాండ సమాప్తిం కథయతి, ఇతీత్యాది. ఇతిశబ్దః పరిసమాప్తా, విదర్భాణాం జనపదానాం రాజా విదర్భరాజో భోజః తేన విరచితేప్రణీత, ఇతి కవిమహిమ కథనం, * 'గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం చంపూ రి త్యభిధీయతే' ఇత్యుక్తలక్షణః చంపూః తథాభూతం రామ స్థాయనం చరితం వృత్తం చంపూరామాయణంతస్మి, న్నితి కావ్యవర్ణయోః కథనం, శీఘ్రం స్పష్టం.

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమాన సేందీవరసందోహముం దానందలాభాభిసందితరఘునందనచరణారవింద మకరందాస్పాదన కంద భితసారస్వతే నాఖండతపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వర శాండల్య

మహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయనుధాపారావార పారిజాతస్య
 ధన్వంతర్యవతారాంతర స్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞ
 సార్వభౌమస్య కోదండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భ
 రత్నాకరనుధాకరేణ శ్రీరామచంద్రబుధేంద్రదేణ విరచితాయాం
 చంపూరామాయణవ్యాఖ్యానాయాం సాహిత్యమంజూషికా సమాఖ్యా
 యాం బాలకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
 బాలకాండస్య సంపూర్ణా వ్యాఖ్యా మంజూషికాభిదా.

శ్రీరామార్చనమస్తు.

అయోధ్యాకాండః.

గచ్ఛతా దశరథేన నిర్వృతిం భూభుజా మసులభాం భుజాబలాత్,
మాతులస్య నగరే యుధాజిత స్థాపితౌ భరతలక్ష్మణానుజౌ. ౧

అ. అథ శ్రీమదయోధ్యాకాండో వ్యాఖ్యానమేతే. గచ్ఛతేతి. భుజాబలాత్ నిజభుజశక్తేః. ని. 'బలం శక్తౌ బలోఽనురే' ఇతి శాశ్వతః, అత్ర భుజాశబ్ద స్థాబంతః. ని. 'ద్వాపరా ద్వయోః, భుజబాహూ' ఇత్యమరః, 'తేతాయాం రఘునాయకస్య మహితఖ్యాతా భుజాయా యథేతి ప్రయోగశ్చ, భూభుజాం రాజ్ఞాం, అసులభాం దుర్లభాం, అనన్యసాధారణీ మిత్యర్థః. * నిర్వృతిం సుఖం, ని. 'నిర్వాణం నిర్వృతిస్సుఖ' మితి పర్యాయః, గచ్ఛతా ప్రాప్తవతా, అనుభవ తేతి యావత్, గుణవత్ప్రతలాభేన నిజభుజబలస్య సాఫల్యసిద్ధి రితి భావః, దశరథేన భరతలక్ష్మణానుజౌ భరతశత్రుహ్నా, శత్రుఘ్నస్యరామానుజత్వేషినై యత్వేనభరతానుజత్వం, శ్రీలక్ష్మణస్యచ శ్రీరామానుజత్వ, మిత్యుభయ స్యాపి స్వతస్సిద్ధత్వా దితి భావః, యుధాజితః యుధాజిన్నామ్నః, మాతులస్య మాతృభ్రాతృ, తయో రేవేతి భావః, × 'పితృవ్యమాతుల మాతామహాపితామహ' ఇతి సూత్రేణ మాతృశబ్దా ద్భ్రాతృర్థే డులస్పృత్యయః. ని. 'మాతృభ్రాతాతు మాతుల' ఇత్యమరః-నగరే కేకయస్యపురే, అశ్వమేధపురేనా, స్థాపితౌ - ప్రతిష్ఠాపితౌ, దాహిత్రదిదృష్తో ర్వృద్ధస్య కేకయ స్యాజ్ఞయా, తదానయనార్థ ముపాగతవతి యుధాజితీ, రాజా, తనయా ప్రేషితవా నిత్యర్థః, శ్రీరామాయణే అయోధ్యాకాండప్రారమ్భే- 'గచ్ఛతామాతులకుల' మిత్యాద్య సద్యే-ప్రథమతః ప్రయుక్తం 'గచ్ఛ' తేతి పదం వాల్మీకినా, తదేత ద్భోజే నాత్రాపి మంగళాచరణతయా చమత్కారకారితయా వా ప్రయుక్త మిత్యనుసంధేయం, ఏవ ముత్తర త్రాపి తత్తత్కాండాద్యపదం తత్తత్కాండాదాప్రయుక్త మిత్యవగంతవ్యం, రథోద్ధతావృత్తం, 'రాన్నరా విహరథోద్ధతాలగా' వితి లక్షణాత్.

అథ దశరథః పుత్రం రామం స్వత స్త్రిజగత్పతిం
స్వవిషయమహీమాత్రే కర్తుం పతిం విదధే మతిమ్,
భువనభరణే కల్యం కల్యాణభూధర మాదరా

అ. తదనంతరం రాజా శ్రీరామాభిషేకం కర్తుముద్యుక్తవాని
త్యాహ. అథేతి. అథ భరతశత్రుఘ్నయో ర్మాతులనగరప్రతిష్ఠాపనా
నంతరం, దశరథః, స్వతః స్వభావాదేవ, త్రయాణాం జగతాం సమా
హార స్త్రిజగత్, + 'తద్ధితార్థే' త్యాదినా, ద్విగుః, తస్య, పతిం త్రిలో
కాధీశ్వరం, పుత్రం నిజభాగ్యోదయా త్పుత్రీరూపేణావతీర్ణం, రామం
శ్రీరామనామాంకితం, విష్ణు మిత్యర్థః, స్వవిషయా స్వస్యపరిపాల్య త్వేన
గోచరా, యా మహీభూ, స్తస్మాత్ప్రేతావత్యాం, మహ్య మిత్యర్థః.
ని. 'మాత్రం కార్తేన్నైవధారణే' ఇత్యమరః, పతిం కర్తుం,
మతిం విదధే నిర్ధారితవా నిత్యర్థః, * 'అన్ధనిర్ధారణం మతి' రితి
తజ్ఞః, కథం భూత ఇవ భువనభరణే త్రిలోకోద్వహనే, ని. 'భువనం
సలిలే లోక ఇ' త్యజయ్యః, కల్యం సమర్థం, కల్యాణభూధ
రం స్వరాచలం, ని. 'కల్యాణ మక్షయే స్వర్ణే కల్యాణం మంగళేపి
చేతివిశ్వః, అదరా స్సౌఖ్యో య మి త్యాసక్తేః, స్వగృహపటలీ
నిజగృహనివహః, + గౌరాదిత్వాత్ జీష్, తస్యాః ధురం వసా తీతి ధు
ర్యః ధురంధరః, × ధురో యడ్ల కా వితి యత్ప్రేత్యయః, స చాసౌ
స్తంభ శ్చ తం విధాతు మనా ఇవ కర్తుకామ, ఇవే త్యుత్ప్రేత్యా, +
'తుంకామమనసో ర వీ'తి తుమునో మకారలోపః, శ్రీరామస్య పరిమిత
మహీపతిత్వకరణనిర్ధారణం సుమేగో గ్లహధారదారునిశేషత్వకరణ
నిర్ధారణప్రాయ మి వేత్యుత్ప్రేత్యార్థః, తయా చ విశిష్ట మతివిధానమేదు
స్తంభవిధానయో ర్వాక్యార్థయో ర్నిర్దిష్టైకత్వానంభవా త్సాదృశ్య
లక్షణాయా మసంభవద్వస్తుసంబంధవాక్యార్థవృత్తి ర్నిదర్శనాభేదో వ్య
జ్యత ఇత్యలంకారేణాల్పార్థస్యః, స చాయం దృష్టాంతః, ధ్వని
తో వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణాజ్ఞేపే త స్యోత్థానాత్, * అత్ర తు
'వాక్యార్థేవాక్యార్థ సమారోపాత్ వాక్యేవాక్యతాయంతథాభావ'
ఇత్యలంకారసర్వస్వ కారః, హరిణీవృత్తం, * భవతి హరిణీ న్నా మ్హౌ

త్వగృహపటలీధుర్యస్తంభం విధాతు మనా ఇవ. ౨

X. తదనంతర మసౌ సమంత్ర్యై మంత్రీభి స్సహ పౌరవృద్ధా
న్యృద్ధశ్రీవః పురోధ¹స్సమాం త్సమాహూయ సమాదిదేశ. 3

విదిత మేవ హి భవతాం శివతాతి మేవ మతిం దధానా
స్సపథా సంచరమాణాః ప్రాణినాం దయమానమానసా మానధనా
స్తా గో రసాంబుధివిస్తపై² రితి లక్షణాత్. ౨

తదితి. తదనంతరం మతివిధానానంతరం, అసౌ దశరథః, మం
త్రీభి స్సమంత్రప్రముఖై రమాత్రై స్సహేత్యర్థః, సహాధవివత్సయాం
తృతీయా, అత ఏవ 'వి నాపి సహశబ్దేన భవతీ' తి కాశికా, సంమం
త్రస్సమ్యగ్గాలోచ్య, వృద్ధశ్రవఃపురోధాః పురహూతపురోహిణో, బృహ
స్పతి, స్తత్రుమా³, విద్యాబుద్ధ్యాభి ర్ముతై స్తత్రుల్పా నిత్యర్థః, ఉపమా
లంకారః, పురే భవాఃపారాః తే చ తే వృద్ధా శ్చ తా స్వయోవృద్ధా
న్విప్రం త్సమాహూ యామంత్ర్య, సమాదిదేశ ఉక్తవా, నిత్యర్థః. 3

అ. సమాదేశప్రకార మేవ వివృణోతి, విదితమితి, శివతాతిం
శివంకరీం, కల్వాణీ మే వేత్యర్థః, ని, 'శివతాతి శ్శివం కర' ఇత్యమరః
మతిం బుద్ధిం, దధానాః ధారయంతః, న తు కదాచి ద ప్యాఘాత
దుద్బుద్ధిగంధాః, సుపథా సీతిశాస్త్రోక్త మాగ్దేణ, సంచరమాణాః ప్రవృ
త్తితత్పరాః, నతూత్పథవ ర్తినః, + 'సమ స్త్రతీయాయుక్తా'దిత్యాత్మనే
పదం, 'సుపథే' త్యత్ర 'న పూజనా'దితి సిషేధా శ్సమాసాంతాభావః
తృతీయావిధానే 'ప్రకృత్యాదిభ్యఉపసంఖ్యాన' మితి తృతీయోపపత్తి
రిత్యాద్యుక్తం ప్రాక్, తథాప్రాణినాం, దయమానమానసాః సకలభూత
దయాపూర్ణచిత్తా, ఇత్యర్థః; నతు కఠినహృదయాః, + ప్రాణినా మితి
'అధిగర్భదయేశా'మితి కర్మణి షష్ఠీ, మానధనా మానైకచిత్తాః, నతు,
యథాకథంచి త్ప్రాణిత్రాణపరాయణాః, యశస్సమార్జనజాగరూకాః
కీర్తినంపాదన సావధానాః, నతు కేవలాధార్జనతత్పరాః, + 'బాగురూక' ¹
ఇత్యుక్తప్రత్యయః, జనోపతాపసంమార్జనపరాః, నిరుపాధిపరదుఃఖ
ప్రహాణీచ్ఛా పరతంత్రాః నతూపేక్షాతత్పరాః, ఇత్థంభూతాః, నోస్తా
కం, ఇదానింతనపుత్రాభిప్రాయసంభావనయా 'అస్మదో ద్వయో'

¹యశస్సమార్జనజాగరూకా జనోపతాపనమూర్జనపరాః పరాం నిర్వృ
తి ముపేత్య దేవభూయం గతా సుర్వే నః పూర్వపురుషా ఇతి. ౪

తస్మా దస్మాభి రపి²తేషా మేవ మనీషా మనుసరమాణై రేతా
వంతం కాలం పరిపాలితాః కిల సకలాః ప్రజాః. ౫

ప్రమాణ మత్ర పరిపాలన³క్రియా మిమాం మదీయా మనుభ

శ్చేతి వా న ఇతి బహువచనం, సర్వే నిఖిలాః, పూర్వపురుషాః ఇత్యౌ
కుప్రభృతయః పురాతననృపాలాః, పరాం నిర్వృతిం ఋమనుఖము
పేత్య, దేవభూయం దేవత్వం, + భువోభావేక్యప్, గతాః ప్రాప్తాః, ఇత్యే
తద్వృత్తం, భవతాం, విదితమేవభవద్విజ్ఞాతమేవేత్యర్థః, న తు మయా

జాపనీయం, తథాపి, వక్తవ్యార్థ సంగత్యర్థం జ్ఞాపిత మిత్యేవకారార్థః,
మతిబుద్ధిత్యాదినా వర్తమానారేక్తః, 'క్షస్య చ వర్తమాన' ఇతి
షష్ఠీవిశేషణానా మభిప్రాయ గర్భిత్యా త్పరికరాలంకారః, * 'సా
భిప్రాయవిశేషణం పరికర' ఇతి లక్షణత్. ౪

తస్మా దితి. తస్మా త్కారణత్, తేషా మస్మత్పూర్వపురు
షాణాం, సంబంధినీం, మనీషాం బుద్ధిం, ని. 'బుద్ధి ర్మనీషా ధిషణే'
త్యమరః, సరణి మితి పాతే సరణిం పథ్యతిం, మార్గ మి త్యర్థః, అనుస
రమాణై రనువర్తమానైః + తాచ్ఛేత్యచానచ్, 'అవశ్యం పితు రా
చార' ఇతి న్యాయేన శివతాతిబుద్ధిధారణాదివైశిష్ట్యేనైవప్రవర్తమానై
రిత్యర్థః, అత్రాన్యమనీషాయా ఆన్యత్రాసంభవా త్తత్సద్వశీం మనీషా
మితి నాన్యశ్యాజ్జేపా దసంభవద్వస్తుసంబంధరూపా నిదర్శనాలంకా
రః, అస్మాభి రపి ఏతావంతం కాలం, బహుకాల మిత్యర్థః, + 'కాలాధ్వ
నోరత్యంత సంయోగ' ఇతి ద్వితీయా, సకలాః ప్రజాః, పరిపాలితాః
కిల నీతిశాస్త్రానుసారేణసంరక్షితాః ఖలు, ని. 'వార్తాసంభాష్యయోః
కిలే' త్యమరః. ౫

అ. న తు వార్తామాత్ర మేవకిం తు భవంతో వ్యత్ర ప్రమాణ
మి త్యాహ, ప్రమాణ మితి, అత్రాస్మిన్నర్థే, ఇమాంప్రవర్తమానాం,

1 అయశస్సంసరణిసమూర్జన జాగరూకాః. 2 ఏతేషాంసరణిమ్. 3 క్రియా
మనుభవంతః.

వంతో నను భవంత ఏవ.

౬

భవతా మ¹భ్యుపగమానాం నిగమానాం వా ప్రతీపగామినీం
పదవీం నప్రత్యేతి ఖలు లోకః త ద స్తి కిం చి దభ్యర్థనీయమ్.

౭

ప. మమ సురసరగీతఖ్యాతిభి ర్హేతిభి ర్వా

దివి భువి చ సమానప్రకృమై ర్విక్రమై ర్వా,

నియత మపరిహార్యా యా జరా సా మదంగే

మదీయాం, పరిపాలనక్రియాం ప్రజాసంరక్షణకృత్యం, అనుభవంతః ప్ర
త్యక్ష మనుసందధానాః, భవంతో యూయమేవ, ప్రమాణం నను
సాక్షిణః ఖి, ల్విత్యర్థః, న స్వి త్యామంత్రణేవా కిం ప్రమాణాంతరో
పన్యాసేనే త్యేవకారాధః.

౮

అ. అస్తు తర్హి తతః కిం తత్రాహ. భవతా మితి. భవతా
మభ్యుపగమానాం భవత్కర్తృకాంగీకారాణా మి త్యర్థః, ని 'అంగీ
కారాభ్యుపగమే' త్యమరః, నిగమానాం వా నీతిశాస్త్రాణామివ అత్ర
వాశబ్ద ఇవార్థః, ప్రతీపగామినీం ప్రతికూలపద్ధినీం పదవీం మార్గం.
లోకోజనః, కశ్చి ద వీతి కేవః, ని. 'లోక స్తు భువనే జన' ఇ త్యమరః.
న ప్రతేతి నానువర్తతేఖలు, యుష్మదుపదిష్టమార్గ మే వానుసర తీ
త్యర్థః, తస్మా త్కారణా, త్కించి త్వయోజనం, అభ్యర్థనీయం
యాచనీయం, ప్రప్రవృ మితి యావత్, అ స్తి.

౯

అ. కింత దభ్యర్థనీయ మి త్యత ఆహ. మమేతి. సురసరగీతఖ్యా
తిభిః దేవమానుషాభిప్రత్యప్రతిష్ఠైః, హతిభి రాయుధైర్వా, ని. 'హేతి
ర్జ్వాలాం శురాయుధ' మితి నైజయంతీ, 'హేతిశ్చస్త్రీసి వృష్టియో'
రితి కేశవ శ్చ తథా దివి భువి చ స్వర్గమర్త్యలోకయోః, సమానప్రక
మైః తుల్యప్రకారైః, లోకద్వయే వ్యప్రతిహతప్రసారై రి త్యర్థః, విక్రమైః
పరాక్రమైర్వా, యా జరా పలితాదిరూషజ్జీర్ణావస్థా, ని. 'పలితం జరనా
శౌక్ల్యం కేశాదావిప్రసాజరే'త్యమరః, నియతంనిశ్చిత, మపరిహార్యా
పరిహర్తృమశక్త్యా, ఆయుధశక్త్యా వీర్యేణ వా దుష్పరిహరే త్యర్థః, సా
జరా, మదంగే మదీయశరీరే, వికచకమలవండే ప్రఫుల్లాంబుజకదంబే,

వికచకమల¹పండ్ల చంద్రికే వావిరాసీత్.

౮

గ. తస్మా త్సమస్తక్షత్రవర్గగర్వపాటన² పటిష్ఠధార పరశ్వధభరణ భీషణవేషభార్గవభంగా దపరిచ్ఛిన్నతరశౌర్యశాలినిసాజన్యభాజనే జనా నురాగనిలయే నిర్మత్సరే³ వత్సలే వత్సే⁴స్తి నిశ్శ్వం విశ్వంభరాభారం చిరకాల⁵ధార్యమాణ మూర్ధ్వైరనుమత సున్నవతార్యవిశ్రాంతిసుఖమను చంద్రికా కౌముదీ, వావిరాసీత్ ప్రాదురభూత్, యథా చంద్రికా కమలసంకోచమ్నానతాదిహేతుః తథా మదీయాంగసంకోచాదిహేతు ర్జరా సముత్పన్నాభూది త్యర్థః, ని. 'మృణాళ మ్మిస మజ్జాదికదం బేషండమస్త్రియాం, చంద్రికా కౌముదీ జ్యోత్స్నే' తిచామరః, ఉప మాలజ్కారః, మాలినీవృత్తమ్.

౯

అ. తతః కి మి త్యత ఆహ. — తస్మా దితి. తస్మా జ్జరావి రాభావా ద్దేతోః, సమస్తక్షత్రవర్గస్య కార్తవీర్యాద్యశేషక్షత్రియ నివహస్య, గర్వపాటనేన అహంకార విదళనేన, పటిష్ఠా పటుతరా, దృఢత రేతి యావత్, + పటుశబ్దా ద్దపని 'ఇక్ష్మేమేయ' స్పృతి టిలోపః, తాదృశీ ధారా యస్యన తథోక్తః, పరశ్వధః కుతారః, సత్య, భరణేన ధారణేన, భీషణో భయంకరో వేషో నైపథ్యం యస్య సః తథోక్తస్య, భార్గవస్య జామదగ్న్యస్య, భంగేన గర్వనిర్వాపణేన, అప రిచ్ఛిన్నతర మతిగంభీరం యచ్ఛార్వం, తేన శాలతే ఆభీష్ట్యే నేతి తథో క్తే, + బహుళమాయే సకలప్రాణిలోక ప్రేమాస్పదే, ర్మత్సరే పరో త్కర్షాసహనంమత్సరః, తద్రహితే, అనసూయ ఇ త్యర్థః, వత్సలే సర్వ త్రస్నిగ్ధే, వత్సః స్నేహః సోస్యాస్తీతి వత్సలం, ని. 'స్నిగ్ధస్తు, వత్సల' ఇత్యమరః, + 'వత్సాంసాభ్యాం కామబల' ఇతి లచ్చిత్యయః, అస్తిక్ వత్సే, ఏతాదృశసకలసద్గుణసంపన్నే, శ్రీరామే, చిరకాల మారభ్య, ధార్యమాణ, మూహ్యమానం, విశ్వం బిభ్రత్తి విశ్వం భరా, + 'సంజ్ఞాయాం భృత్యన్వజీత్యాదినా ఖచ్చిత్యయే ముమాగమః, విశ్వం భరాభార మశేషభూపరిపాలనవ్యాపారం, అవతార్య నివేశ్య, ఆరైశ్చ స్తత్రభవద్భి, రనుమతః తపోవనాశ్రయార్థ మనుజ్ఞాత స్సక్, విశ్రాంతి సుఖం విశ్రమానందం, అనుభవితం మనుసంధాతం, మభిలషా మిచ్ఛా

భవితూ మభిలషామీతి.

3

తతస్తే ప్రాప్తపేణ్యపయోవాహన్యూహస్తనిత¹నినదాకర్తనసము
ద్గీర్ణనిరతిశయాహ్వాదసంసర్గనిర్గళన్తేకాలాపివః కలాపిన ఇవజనాః
ప్రమదభవకలకలరచముఖరితదిబ్బుఖా బభూవుః. ౧౦

మీ త్వేవ మాది చేశేతి. పూర్వేణ సంబంధః.

11

తతః కిం జాత మి త్యత ఆహ. తత ఇతి. తతః ఆ దేశానంతరం, ప్రాప్తవేణ్యో వార్షికః. ని. 'వార్షికం ప్రాప్తవేణ్యంస్యా'దిత్యమరః, + 'ప్రాప్తవేణ్య'ఇతి వేణ్యప్రత్యయః, తాదృశో యః పయోవాహ వ్యాహో జలధరపటలం తస్య. స్తనితం గర్జితమేవనినదో ధ్వనిః. ని. 'స్తనితం గర్జితం మేఘనిర్ఘోషో రసితాది' చే త్యమరః - త స్వాకర్ణణేన శ్రవణేన, సముద్భిన్నస్పముత్పన్నఇత్యర్థః, గౌణార్థత్వా దగ్రామ్యత్వం ప్రత్యు తోత్కర్షావహ మేవ య థాహ దండే. * 'నిష్ఠూత్యతోద్భిన్న వాంతాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతిసుందర మవ్యత్ర' గ్రామ్య కక్ష్మ్యో విగాహతే' ఇతి, తథాభూహో, యో నిరతిశయాశ్లఃపః పర మానందః, తస్య, సంసర్గేణావేశేన, నిరర్గళ మప్రితిబంధం. యథా తథా, నిర్గళంత్యో నిర్గచ్ఛంత్యో, యాః కేకాః స్వవాణ్య స్తాః, ఆల పంతి, తాచ్ఛీల్యేన కూజంతీతి తథోక్తా, కేమూర్ధ్ని కాయతి ధ్వన తీతి విగ్రహః, ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్యే'త్యమరః, కలాపినో బర్హిణః, మయూరా ఇ వేత్త్యుపమా, జనాః శ్రోతారః, సమదభవః హర్షసముత్పన్నః, + 'ప్రిమదసంమదా హర్ష' ఇ త్యప్రత్యయాంతో నిపాతః, యః కలకలరవః కోలాహలధ్వనిః, ని. 'కోలాహలః కలకల' ఇ త్యమరః, తేన ముఖరితాని ముఖరికృతాని, వాచాలీకృతా నీ త్య ర్థః, తత్కూగోతీతి ణ్యంతా త్కర్మణీ క్తః, తాని దిబ్బుఖాని దిగంతరా ణి, తాస్యేవ ముఖాని వదనాని, యేషాం తేతథోక్తా, బభూవు రితి శ్లిష్టరూపక ముక్తోపమయా సంకీర్త్య తే, శ్రీరామాభిషేకవార్తాశ్రవణజని తానందాతిశయోల్లాసితకోలాహలేనాశేషదిగంతరాళాని ప్రతిధ్వనించ కు) రి త్యర్థః.

ప. ఆనందబాష్పవిసరో¹నయనే ప్రజానా
మావిర్భూవ మకరంద ఇ వారవిందే,
రామస్య కాంతి మభిషేకదినే భవిత్రీం
ప్రత్యక్ష చక్షు రివ వీక్షితు మాదరేణ.

౧౧

గ. రా జాఽపి తేషాం సంపత్స్యమానమహోత్సవోత్సుకజనసమ్మ
ర్దజనివ్యమాణరజోరాజి²పాతపరిజిహీర్ష యేవ రోమాంచప్రపంచేన కం
చుకితాంగానాం ప్రమాణాతీతాం ప్రీతిం ప్రసన్నానాం హర్షప్రకర్షేణ

ఆనందేతి. ఆనందబాష్పవిసరః ఆనందాశ్రుపూరః, ప్రజానాం,
నయనే, నేత్రే, అరవిందే పద్మే, మకరందః పుష్పరస, ఇవేత్యుపమా,
ఆవిర్భూవ ప్రాదురాసీత్, ని, 'మకరందః పుష్పరస' ఇత్యుమరః, కింక
ర్తుమివ, అభిషేకదినే పట్టాభిషేకదివనే, భవిత్రీం భావినీం, రామస్య,
కాంతిం శోభావిశేషం, చక్షు ర్నేత్రాణీత్యర్థః, ప్రత్యక్ష సంశోధ్య,
ఆదరేణ ప్రేష్టా, వీక్షితుండ్రస్తుమి వేతి ఫలోత్పేక్షా యథా లోకే
చక్షుఃప్రత్యక్షసపూర్వకం ద్రష్టవ్యం వస్తు పశ్యంతి, తథాఽత్రాపి జనా
విశిష్టశ్రీరామశరీరకాంతిం ద్రష్టుకామాః చక్షుఃప్రత్యక్షయితు మి వా
నందాశ్రుణి ప్రవర్తయామాసు రి త్యుత్పేక్షార్థః. ఉక్తాలంకారయో
రనోన్యన్యనైరపేక్ష్యా త్సంస్మృప్తిః, వసంతతిలకావృత్తం.

౧౧

రాజాపీతి, రాజా దశరథోఽపి, సంపత్స్యమానః ప్రత్యాన
న్నతయా సంభవిష్యత్, యో మహోత్సవః హర్షోత్పాదక శ్రీరామ
పట్టాభిషేకరూపవ్యాపారః, ఉక్తంచ భావప్రకాశే. * ఉత్సాహే హర్ష
మి త్యేవ ఉత్సవః పరికీర్తిత' ఇతి తే నోత్సుకాః కాలాక్షమత్స లక్షణాత్సు
క్య సంపన్నాః, + 'ప్రసితోత్సుకాభ్యా' మిత్యాదినా తృతీయాసమాసః,
యే జనాః, తేషాం, సమ్మర్దేన సంభ్రమేణ, జనివ్యమాణ ఉత్పత్స్యమా
నో, యో రజోరాజిపాతః, ధూళినికురుంబవతనం, తస్య, పరిజిహీర్షయా
పరిహరణేచ్ఛయే వేతి హేతూ త్పేక్షా, 'ఉత్పన్నస్యప్రతీకారా దనర్థస్యో
త్పత్తిప్రతిబంధ ఏవ షర' మితి న్యాయేన ప్రాగేవ రజస్సంశ్లేషపరిహరణో
పాయచికిర్ష యే వేత్సుత్పేక్షార్థః, + పరిపూర్వా ధరతేస్సన్నంతాత్

ద్విగుణీకృత మానంద మంత ర్నియమ్య సుమంత్రప్రముఖా స్మంత్రిముఖ్యా నేవ మాచఖ్యాః. ౧౨

ప. అస్మా ననాశీతతపోవనభూమిభాగా

సుస్మచ్ఛ లోకపరిపాలనజాగరూకాః,

స్త్రీయా సుప్రత్యయే టాప్, రోమాంచప్రపంచేన రోమహర్షణవ్యాప్తాః, ని. 'రోమాంచో రోమహర్షణ' మి త్యమరః. కంచుకీతాని కంచుకవత్కృతాని, వర్కతా నీ త్యర్థః. తా న్యంగాని యేషాంతేషాం, + కంచుకశబ్దా త్తత్కరో తీతి ణ్యంతా త్కర్తృణి క్తః. తతః ప్రమాణాతీతాం ప్రీతి మపరిచ్ఛిన్నానందం, పశిన్నానాం, తేషాం, జనానాం, హర్షప్రకర్షణ ఇష్టలాభజన్యో మనఃప్రసాదోహర్షః, తస్య ప్రకర్షేణాతిశయేన హేతునా, ద్వైగుణావాప్త్యైవ సద్విగుణః, ని. 'గుణస్తావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియా ముఖ్యతంతు' ప్పీతి వైజయంతీ, ద్వైగుణీకృతః ద్వైరావృత్తః, + పూర్వవత్కర్తృణి క్తః. త మానంద మిష్టానుష్ఠానానుభవజన్య సుఖం, రాజ్యాభిషేకస్య ప్రజాహర్షమూలత్వా త్తదుపబృంహితానందాతిరేక మి త్యర్థః. అంత ర్నియ మ్యాంతరంగేనిరుధ్య, సుమంత్రప్రముఖాం త్సుమంత్రాగ్రీణ్, మంత్రిముఖ్యా సమాత్యప్రవరాన్ప్రీతి, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారే, ణాచఖ్యా ఉవా చెత్యర్థః, అత్ర ప్రీతిహర్షానందశబ్దానాం వృత్తిభేదా ద్భేదోఽపనేయః. ౧౨

అఖ్యానప్రకారమేవాహ, అస్మానితి. అనాశ్రితః అసంధిష్ఠితః, తపోవనభూమి భాగః పుణ్యారణ్యభూప్రదేశః, యైస్తాన్ తథోక్తాన్, అస్మీకృతవానప్రస్థాశ్రమా ని త్యర్థః; కిం చ లోకానాం, ప్రజానాం, పరిపాలనేనీతి మార్గేణ సంరక్షణే, జాగరూకాన్ సావధానాన్, విశేషణద్వయేనాప్యపరిత్యాజ్యత్వం సూచ్యతే; ఏవం విధా న వ్యస్తాన్ సః, బహువచనమత్రాత్మసంభావనయా ద్రష్టవ్యం, ఉన్నుచ్య త్యక్త్యా, అన్ఘాస మక్షీణం, మార్గ్యం ముగ్ధభావో, యస్య త మసతిప్రాథ మి త్యర్థః. త్రిజగత్పతేః - సకలకార్యధురంధరస్య, శ్రీరామస్య, తత్త్వతః అత్యంతప్రాథమసంపన్న భావే ప్యాదరాతిశయా దిత్థం నిర్దిష్ట మిత్యనుసంధేయం. రామ, మచిరాత్ - ఓవ్రమే, వావలంబ్యాశ్రిత్య, ఏవం విధః. ఇత్థంభూతప్రకారో ఽని రావచ్య ఇతి యావత్, జనానురాగః ప్రజాభిలాషవిశేషః, కథం కుతో

అహ్లానమాగ్ధ్య మచిరా దవలంబ్య రామ

మేవంవిధః కథ ముదేతి జనానురాగః.

౧౩

గ. తేఽపి నియమితనిజమనోరథాయ దశరథాయ సవినయమేవం
వ్యజ్ఞపక్.

౧౪

ప. దేవే స్థితేఽపి తనయం తవ రామభద్రం

లోక స్వయం భజతు నామ కి మత్ర చిత్రమ్,

వా, ఉదేతి ఉత్పద్యతే, ఏత దత్వంతాశ్చర్య మి త్యర్థః, మనః ప్రవృత్తేః
సరతంత్రాసవ ప్రజాః స సంస్తవపరంతత్రాగతి భావః, ఏత చ్చ 'సర్వతో
జయ మన్విచ్ఛేత్పుత్రాదిచ్ఛే త్పరాజయ' మితి న్యాయేన రాజ్యోఽభిమ
త మే వేతి రహస్యం, వసంతతిలకావృత్తమ్.

౧౩

త ఇతి. తే నుమంత్రప్రముఖ మన్త్రిణోఽపి, నియమితో - నిర్ధా
రితః, నిజః - స్వకీయః, మనోరథః శ్రీరామాభిషేకకరణమహో, యేన
తస్మై, యద్వా, నియమితః ప్రజానురాగస్య శ్రీరామే ప్రవృత్తత్వా
త్సంకోచితః, నిజమనోరథో రాజ్యాభిలాషో, యేన, యద్వా, నియ
మితః అంతరాచ్ఛాదితః, నిజమనోరథః రామాభిషేకవిషయక స్వకీయా
భిలాషో, యేన తస్మై, దశరథాయ, సవినయం సప్రశ్రియంయథా
తథా, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా, వ్యజ్ఞపక్ - విజ్ఞాపయామానుః.

౧౪

అ. విజ్ఞాపనప్రకార మే వాహ. దేవ ఇతి. దేవే-రాజ్య, త్వయి,
ని. 'దేవస్సురేషు సేరాజ్య'తి విశ్వః, స్థితే ప్రజాపరిపాలనదక్షతయా వర్త
మానేనత్యపి, లోకో - జనః, తవ, తనయం, రామభద్రం, స్వయం
చోదనాంబినైవ, భజతు - సేవతాం, సమాశ్రియ త్వీ త్యర్థః, నా మేతి
సంభావనాయాం, అస్మి న్నన్ధే కిం చిత్రీ మాశ్చర్యం, సకించి ద పీత్య
ర్థః, కుత ఏత దిత్యాశంక్య దృష్టాంత మాహ. చంద్రీ మితి. తృపితః.
పిపాసితః, చకోరః - చంద్రీకాపాయీ పక్షి విశేషః, * 'చకోర శ్చంద్రీ
కాపాయీ' త్యుక్తత్వాత్. చంద్రీంవినా - చంద్రీం విహో, యే
త్యర్థః, + పృథగ్విసేత్యాదినా వికల్పా ద్వివేచితాయా, తదుపలంభనస్య,
చంద్రోత్పత్తేః, హేతుభూతం - కారణభూతం, క్షీరా ణ్యుదకాని,
యస్య తం, క్షీరోదం - క్షీరసముద్రం, + 'ఉదక సోదస్సంజ్ఞాయా'

చంద్రం వినా తదుపలంభనహేతుభూతం

క్షీరోద మాశ్రయతి కిం తృప్తిశ్చ శ్చకోరః.

౧౫

గ. తదనంతరం చత్వరే తత్వరే తత్పర స్తత్త్వవిదాం పరిష్టస్య వసిష్ఠస్య శాసనా దభిషేకోపకరణాహరణాయ సామాత్యః పౌరవర్గః. ౧౬

ప. ఆహూయ రామం వినయాభి రామ

మావిః ప్రమోదః ప్రభు రేవ మూచే,

మి త్యుదకశబ్ద స్వోదాదేశః, ఆశ్రయతి - నేన తే కిం, నాశ్రయ త్యేవే త్యర్థః, అతఏవ తన్నచిత్ర మితి వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః, * 'బింబానుబింబన్యాయేన నిర్దేశో ధర్మధర్మణోః, దృష్టాంతాలంకృతి జ్ఞేయా భిన్న వాక్యార్థ సంశ్రయే'తి, విద్యాచక్రవర్తిలక్షణాత్, పృథ్విం తు పూర్వవత్.

౧౫

తదనంతర మితి. తదనంతరం - రాజమంత్రిసంభాషణానంతర కాలే, తత్త్వవిదా మాగమరహస్య వేత్తాణాం, పరిష్టస్య శ్రేష్ఠస్య, వసిష్ఠస్య మహర్షేః, శాసనా దాజ్ఞాపచనాత్, అభిషేకోపకరణానాం పుణ్యతీర్థపరిపూరితకనకకలశ భద్రానన చ్చ త్రి చామ రాది రాజ్యాభి షేకసాధనానాం, ఆహరణాయ తా న్యాహర్తు, మి త్యర్థః. తత్పర ఆసక్తస్స, * ని. 'తత్వరే ప్రసితాసక్తా' విత్త్యమరః. సామాత్యః - మంత్రిసహితః, పౌరవర్గః - నాగరికసమూహః, చత్వరే-అంగణే, తత్వరే - త్వరాంచకార.

౧౬

అనంతరవృత్తాంత మాహ. ఆహూ యేతి. ప్రభుర్దశరథః, పరా వేక్షయా స్వస్తి నికృప్త తానుసంధానం స్వావేక్షయా పరస్తి న్నుతకృష్ట తానుసంధానం వా వినయః, తేన వినయేన - ప్రశ్రయే, గాభిరా మం - రమణీయం, రామ, మాహూయ, ఆవిః ప్రమోదః, సముత్పన్నానందస్స, ఏవం సత్యమాణప్రకారేణ, ఊచే - ఉక్తవాన్, తదే వాహ. ఆహ్నయ ద్రితం, తిషే - పుష్యనక్షత్రయుక్త, ఇత్యర్థః, ని 'పుష్యే తు సిద్ధ్యతిష్యా'వి త్యమరః 'పుష్య స్పర్వాధసాధక' ఇతి శాస్త్రీ త్సకలకార్యసిద్ధసాధక త్వేన ప్రశస్తత్వా దితి భావః + సక్ష త్ప్రేణ యుక్తః కాల ఇతి విహితాణః 'లు బవిశేషే' ఇతి లుప్, దివసే

త వోత్తమాంగే మకుటం విధాతు

మహ్నయ తిష్యే దివసే యతిష్యే.

౧౭

గ. అథ దశరథమనోరథం కాసల్యాయై నివేద్య స్వభవన ముపగ తస్య రామస్య భగవా న్వసిష్ఠ స్సంజాతకాతుకః కాతుకమంగళం నిర్వ ర్తయామాస.

౧౮

ప. ఆపూరయన్మంగళతూర్యఘోషైరాశావశావల్లభకర్ణతాళాన్,

శ్వప వే త్యర్థః. తథా రామాయణే దశరథవచనం, 'శ్వ ఏన పుష్యో భవితా శోవోభిషిం చతు మేనుత' ఇతి. తవోత్తమాంగే-శిరసి, ని. 'ఉత్త మాంగం శిర శ్శీర్షి' మిశ్యమరః. మకుటం మహారాజ్యలక్షణం కనక కోటీరం, విధాతుం - నిక్షేప్తుం, యతిష్యే యత్నం కరిష్యే, స్వాభావిక శాస్త్రాభ్యాం జనితభేదేన ద్వివిధస్యాపి వినయస్య త్వయి విద్యమాన త్వాద్రాజానం త్వాంకరిష్యామిత్యర్థః. అత్ర కామందకః * 'వినయ ప్రగ్రహం న్యూత్తై కుర్వీతనృపతి స్సతాన్, అవినీతకుమారం హి కు లమాశు విశీర్యతే. వినీతమారసం పుత్రం యావరాజ్యేభిషేచయే' ఇతి, ఇత్యుచే, ఇతి సంబంధః. ఉపజాతివృత్తమ్.

౧౭

అ థేతి. అ ధానంతరం, దశరథస్య మనోరథం మూర్ధాభిషేక కరణసంకల్పం, కాసల్యాయై నిజజననై, నివేద్య-విజ్ఞాప్య, స్వభవనం- నిజమందిర, ముపగతస్య - ప్రవిష్టస్య, రామస్య, భగవా న్నూజ్యో, వ సిష్ఠః, సంజాతకాతుకః, ఇదానిం ఖల్వహం కృతార్థః, యత శ్శ్రీరా మాభిషేకప్రక్రియానువర్తనతాత్పర్యేణ సంభ్రమామితి సముత్పన్న హర్ష స్ఫు, కాతుకం హస్తసూత్రబంధనరూపం, మంగళం. మంగళా చారం, నిర్వర్తయామాస - చకా రేత్యర్థః, షోణీవాణిగ్రహోత్స వే ౭వశ్యకర్తవ్యత్వేన శాస్త్రబోధితత్వా దితి భాషః, ని. 'కాతుకం మం గళేహర్షే హస్తసూత్రే కుతూహలేఽత్యుభయ త్రాపి శాశ్వతః. ౧౮

ఆపూరయన్నితి. మంగళతూర్యఘోషైః - మంగళార్థవాద్య ధ్వనిభిః, ఆశాసు-దిక్షు, యే, వశానాం-కరిణీనాం, వల్లభాస్తేషాం దిగ్గ జానాం, కర్ణతాళాన్ - కర్ణసంఘట్టనవిఘట్టనజనితధ్వనీన్, ని. 'వశా

ఉజ్జ్వంభితః కోఽపి గిరామభూమి రున్మస్తకః ¹పౌరజనప్రమోదః,
తత్ర. — యామే వాహు ర్నిశిచరకులోన్మూలనే మూలహేతుం
యస్యా శ్చిత్తం ప్రకృతికుటిలం గాత్రమిత్రం బభూవ,
అంభోజన్యా శ్శిశిరిసరసం కాసరీ వాచ్ఛమంభః

శ్రీకరిణీ వంధ్యే'త్యమరః, ఆపూరయన్ - విస్తారయన్, కోఽవ్యభూత
పూర్వః, అత ఏవగిరా మభూమిః వాచామగోచరః, ఇయత్తయా ఇదం
తయావా వక్తు మశక్య ఇత్యర్థః, ఉన్మస్తకః - ఉన్నతశిరాః, మహానిత్య
ర్థః అథవా, ఉన్మస్తకః - ఉల్లంఘితశిరస్కః, అతిప్రభూత ఇత్యర్థః,
పౌరజనానాం, ప్రమోద ఆనందః, ఉజ్జ్వమ్భితః, ఉన్మూల²భూ దిత్య
ర్థః, అత్రతూర్య ఘోషాణాం దిగ్గజకర్ణ తాళపూరణానంబంధేపి తత్సం
బంధాభిధానా దనంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, ఇంద్రవజ్రా
వృత్తమ్.

తత్ర తస్మిన్, ప్రమోదోజ్జ్వంభణసమయ ఇత్యర్థః, యామేవే
తి. యాం మంధరాం, ఏవకా రోఽన్యన్యవచ్ఛేదార్థకః, నిశిచరాణాం-
రావణాదిరాక్షసానాం, కులోన్మూలనే-వంశనాశనే, గణవిధ్వంసనేవా,
ని. 'సజాతీయగణే గేహే గోత్రేఽపి కథితం కుల' మితి విశ్వః. మూల
హేతు మాద్యకారణ, మాహుః-బ్రువతే, జనా ఇతి శేషః, + బ్రువః
పంచానా'మిత్యాదినా ఇలాదేశో బ్రువ ఆహదేశశ్చ, తద్దుర్బోధా ద్వి
పరీతబుద్ధ్యా కై కేయ్యా, రామే వనం ప్రవ్రాజితే తత స్సీతాపహరణే
సతి శ్రీరామేణ రావణాదినంహారస్య ప్రకృతత్వా దితి భావః, తథా,
ప్రకృత్యా కుటిలం స్వభావేన వక్రం, + 'ప్రకృత్యాదిభ్య స్తప్రతీయే'
తి తృతీయయా సమాసః. యస్యాః మంధరాయా, శ్చిత్తం, గాత్రమి
త్రం తస్యా ఏవ శరీరసదృశం, బభూవ, యథా తద్గాత్రం స్వభావవక్రం
తథా చిత్త మప్యాసీ దిత్యర్థః, 'ఆకారసదృశీ ప్రజ్ఞే'తి వచనా త్పా
యేణ ప్రజ్ఞాయా ఆకారసదృశత్వనియమా దితి భావః, సా, మంధరా
మంధరాభిధానా, కై కేయీగృహవాసిని, కాసరీవ-వసమహిషీవ, ని.
'లులాయోమహిషో వాహద్విషత్కూసరసైరిభా' ఇత్యమరః + 'జాతేర

కై కేయూ సా హృదయ మదయం మంథరా నిర్మమంథ. ౨౦
ప. అలఘుచలితజంగూవాతనిష్పేషదోషా
దశని రివ కతోరశ్యేతలాంభోదపక్ష్యా,

స్త్రీవిషయాదయోపథా'దితి జీమ్, శిశిరం చ త త్సరసం మధురం చేతి
విశేషణయో రపి మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం + 'విశేష
ణంవిశేష్యేణ బహుళ' మితి సమాసః, అచ్చం నిర్మలం, పతద్విశేషణ
ద్వయం హృదయేఽపి యోజ్యం, అంభోజిన్యాః సరస్యాః, అంభ ఇవ,
కై కేయూ హృదయం, అదయం దయారహితం యథాతథా, నిర్మమంథ
అలోడయామాన, యథా, తన్మనః శ్రీరామాభిషేకవిఘాతప్రవణం
స్యాత్తథా-నిజచిత్తగాత్రమిత్రైరేవ వాక్యైః ప్రలోభయామానేత్యర్థః,
మనోవాక్కాయకర్మసు కుటిలాయా స్తస్యాః కిం కపటం నాటయితు మ
శక్యమితి భావః, పూర్ణోపమాలంకారిః, మందాక్రాంతావృత్తమ్. ౨౦

అల ఘ్నితి. అలఘు అమందం, చలితః ప్రవృత్తో యో జంగూ
వాతః ధ్వనివిశేషః; సూక్ష్మామ్బువన్ద మిశ్రితో మహామారుతః, తేన,
యోనిష్పేషః సంఘర్షణం, స ఏవ దోష, స్తస్మా ద్ధేతోః. ని. 'జంగూ
ధ్వనివిశేషేస్యాదపి సూక్ష్మాంబువర్షణే' ఇతి నానాధరత్నమాలా, శీత
లాంభోదపక్ష్యే శిశిరజలదపటలే, కతోరస్త్రీక్షుః అశనిః దంభోళి రివ,
అపహృతం విధ్వంసితం, జనానాం, సౌఖ్యం శ్రీరామాభిషేక మహో
త్సవజనితానందో, యేన తస్మాత్, మంథరాయా, భేద వాక్యాత్ -
'రాజా ఇదాసీం శ్రీరామ మభిషేక్తు ముద్యత స్తత స్త్వం శ్రీరామస్య-
ప్రవా)జనం భరతి స్యాభిషేకఞ్చ పూర్వదత్తనరద్వయే నాభ్యర్థయ -
అన్యథా మహా ననర్థ సన్న్య' దిత్యుపజాపవచనా ది త్యర్థః. ని. 'భేదోప
జాపా' విత్యమరః, భరతజనన్యాం భరతస్య మాతరి, కై కేయూమపి,
దాష్టన్యం - శ్రీరామాభిషేకవిఘాతుకత్వరూపమసాధుత్వ, మాసీత్ -
ప్రా)దురభూ దిత్వర్థః. భరతజనన్యా మిత్యనేన భరతే సౌజన్యం సుప్ర
సిద్ధమేవ తథాచ. తజ్జనన్యాఅపి తథాత్వ ముపపద్యతే, కారణగుణ
పూర్వకత్వా త్కార్యగుణానాం, అత సౌజన్యయక్తాయా మ ప్యస్యాం
దాష్టన్య మాసీ దితి విరోధసూచకోఽయ మపిశబ్దః. ఏతేనమంథరాయా
వచనస్య తాదృక్కిల్బిపోత్పాదన పాటవం సూచ్యతే, హంతేతివిషాదే.

అపహృతజనసౌఖ్యా స్తంభరాభేదవాక్యా

దపి భరతజనన్యాం హంత దౌర్జన్య మాసీత్.

౨౦

గ. సైమామంధరా¹భి ధానపిశాచికావేశపరవశనిజాశయా
పూర్వం దండకే వైజయంతపురవాస్తవ్యశంబరాసురసంగరసంగత

ని. 'హంత హర్షే²నుకంపయాం వాక్యారంభవిషాదయో' రి త్యమ
రః. అలంకార స్తు పూర్వనత్. మాల్నినీవృత్తమ్. తథా శ్రీరామా
యణే కైకేయాం ప్రతిమంధరావాక్యమ్ * 'తప దైవాసురే యుద్ధే
సహరాజద్విభిః పతిః, అగచ్ఛ త్వా ముపాదాయ దేవరాజస్య సాహ్య
కృ' దిత్యారభ్య 'తౌ వరా యాచ భర్తారం భరత స్వాభిషేచనమ్,
ప్రవాజినం చ రామస్య త్వం వర్షాణి చతుర్ద శే'త్యంతమ్. ౨౦

అ. తతః కైకేయా కి మకరో ది త్యాశంకాయామాహ. —
నేతి. మంధ రేత్యభిధానం నామ యస్యా స్సా - తథోక్తా, యా పిశా
చికా మహాభూతగ్రహః, + 'స్వార్థేకః, కేణ' ఇతి హాస్యః. తస్యా,
ఆపేక్షేన ఆవాహనేన, ఆకృమణే నేతి యావత్. పరపశః-పరతంత్రీః,
వివేకహూన్య ఇత్యర్థః. నిజాశయ స్పృశీయాంతకరణం, యస్యా స్సా
తథోక్తా, సా ప్రా క్కుగుణా, ఏషాకైకేయా, పూర్వం - పూర్వకాలే
దండకే, వనే, వైజయంత మితి య త్పురం, తద్వాస్తవ్య స్తత్రీవనక,
+ 'వనే స్తవ్య త్కర్తరిణి' చేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధి శ్చ, య
శ్శంబరాసురః - శంబరాఖ్యో మహాదైత్యః, తస్య, సంగరే - యుద్ధే,
సంగతా - ప్రాప్తా, యా, వేదనా, అసురశత్రుక్షుతిజనితభేదః. ని. 'భద్రే
౨పి వేద' నేత్యనురశేషః. తదసనోదనం - తన్నివారణం, అర్థః -
ప్రయోజనం, యస్య తత్, తత్సంభావిత మి త్యర్థః. ని. 'అర్థో²భి
ధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తి' ప్లిత్యమరః. ఆత్మనే - స్వస్మై, వితీ
ర్ణం, తాదృగ్గ్రీణసంకటా దపసార్య తత్రీత్యబాధాయా నివర్తితత
త్వా త్పరితోషికతయా దత్త మిత్యర్థః, వరయోః ద్వయం, ద్వాప
రా విత్యర్థః. ని. 'దేవాద్యుత్తేవరః శ్రేష్ఠే' ఇత్యమరః. వరాయ భర్త్రే,
దశరథాయ, + 'క్రియాగ్రీహణ మపి కర్తవ్య' మితి సంప్రదానత్వా

వేదనా¹ వనోదనార్థ మాత్మనే వితీర్ణం వరద్వయం నరాయ దశరథా
య న్యవేదయత్. ౨౨

ప. తయో రేకస్య సంరంభో భరత స్వాభిషేచనమ్,
అన్యస్య వన్యపుత్రైశ్చ వనే రామస్య వర్తనమ్. ౨౩
తస్మిన్ ఓణే వరయుగం² చిరతస్తతామృ
నారాచవేధపరుషం శ్రవసీ విదార్య,

చ్చతుర్థి. న్యవేదయత్ - విజ్ఞాపయామాన, తథా రామాయణమ్ *
'స్మర రాజన్ పురావృత్తం తస్మిన్ దైవాసురే రణే, తత్ర చాచ్య
వయ చ్చతుర్థిస్తవ జీవిత మంతరా. తత్ర చాపి మయాదేవ య
త్త్వం సమభిరక్షితః, జాగ్రత్యా యతమానాయా స్తతో మే ప్రాదదా
వరా. తౌ తు దత్తై వరా దేవ నిక్షేపం మృగయా మ్యహమ్, తవైవ
పుణివీచాలసకాశే సత్యసంగ' రేతి. ౨౨

అ. విజ్ఞాపితస్య వరద్వయస్య వినియోగప్రకార మే వాహ.
తయో రితి. తయో ర్వరయోర్నధ్యే³ ఏకస్య, వరస్య సంరంభస్సంభ్రమః,
ప్రవృత్తి రితి యావత్, ని. 'సంరంభ స్సంభ్రమేకోపే' ఇతి శబ్దార్థః,
భరతస్వాభిషేచనం - రాజ్యాభిషేకః, అన్యస్య, వరస్య, సంరంభః,
వన్యపుత్రైశ్చ - మునిపుత్రైశ్చ, జటావల్కులధారణకందమూలఫలాశన
రూపవ్యాపారేణే త్యర్థః, ఉపజాపబుద్ధిజనకపుత్ర్యంతరవ్యవచ్ఛేదార్థ
మేవకారః. రామస్య, వనే - దండకావనే, వర్తనం వృత్తి, రవస్థాన
మితి యావత్. పూర్వం సామాన్యేన దత్తై వరా విదానీం భరతాభి
షేకరామవివాసనరూపేణ దాతవ్యా విత్యుక్తవ తీత్యర్థః. తథా చ
రామాయణమ్. * 'నవ పంచ చ వహ్నిని దండకారణ్య మాశ్రితః,
చీరాజనజటాధారి రామో భవతు తాపనః, భరతో భజతా మద్య
యావరాజ్య మకంటక' మితి. ౨౩

అ. తదానీం కీం జాత మి త్యాహ. తస్మిన్నితి. తస్మిన్ ఓణే త
త్కాలే, ని. 'నిర్వాప్యపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్పన్నయో ఓణః ఇత్యమరః.
చిరం-చిరకాలం, తప్తః-అగ్నిసంతప్తః, అతపవ, తామో-రక్తవర్ణో,
యో నారాచః శలాకాకారతీక్షణశత్రువిశేషః, తస్య, వేధస్సంప్రహార,

1 అవనోదనవేదనార్థం. 2 ఓణతప్త.

సత్యప్రహాణచకితస్య నృపస్య కామ
మూరీచకార హృదయే పుటపాకరీతిమ్.

౨౪

1తనయవిరహవార్తామాత్రసంతప్యమానా
దధ దశరథచిత్రా చేతనా నిర్జగమ,

స్తవ్య, త్వరుషం కఠోరం, దుస్సహ మితి యావత్. వరయుగం కర్తృ, సత్యస్య - సూన్యతభాషిత్యస్య, ప్రహాణం - ప్రచ్యుతిః, × 'కృత్యచ' ఇతి ణత్వం. తస్మా చ్చకితస్య - భయసంభ్రాంతస్య, నృపస్య - రాజ్ఞో దశరథస్య శ్రవసీ, విదార్య - శోభేవిభిద్య, బాహ్యేంద్రియద్వారా అంతరింద్రియ స్వార్థగ్రాహకత్వా దితి భావః. ని. 'కర్ణశబ్దగ్రహ శోభిత్రం శ్రుతి స్త్రీ శ్రవణం శ్రీవ' ఇ త్యమరః. హృదయే - త సైవ మానసే, పుటపాకరీతిం - మూషికాసంపుటమధ్యే సువర్ణాదికం నిగూఢం నిక్షిప్య అగ్నినా సంతాపనం పుటపాకః. తస్యరీతిం, తత్సదృశీం, పరిపాటీ మిత్యర్థః, అత ఏవ నిదర్శనా, కామ మత్యంతం, ఊరీచకారాంగీచకార. ప్రతిశ్రుత స్వాశ్రీవణే అగ్రహణేవా సత్యవిప్లవోభవే దితి శ్రోత్వా గృహీతత్వా చ్చ తప్తనారాచదుస్సహం వరయుగం ద్వారభూతశ్రవణవిదాహపూర్వకం రాజ్ఞోఽంతరంగం ప్రవిశ్య తం నిరుచ్చాసం తాపయామా సే త్యర్థః. ని. 'ఊరీకృత మురరీకృత మంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మి త్యమరః + 'ఊర్వాది చ్చిడాచ' శ్చేతి గతసంజ్ఞాయాం 'కుగతిపాదయ' ఇతి సమాసః. వసంతతిల కావృత్తమ్. ౨౪

తనయేతి. అథ-అనంతరం, తనయవిరహవార్తామాత్రేణ శ్రీరామ వియోగవృత్తాంతాకర్ణ సేనైవ, సంతప్యమానా ద్దవ్యామానాత్, విరహ ఏవ సతి కిం భవిష్యతి వాన జ్ఞాయత ఇతి మాత్రశబ్దార్థః, దశరథస్య, చిత్రాద్భృదయాత్, + 'భ్రువ మపా యేఽపాదాన' మిత్యపాదానత్వా త్పంచమీ. చేతనా సంజ్ఞ-జీవనశక్తిః, దవహాతవహస్య-వనవహ్నీ, రోచిర్జ్వాలయా దీప్తశిఖియా రోచిషా జ్వాలయా వా. ని. 'వసేచ వనవహ్నో చ దవో దావళీరిత' ఇతి శాశ్వతః. లేహ్యమానా దాస్వా ద్యమానాత్, దవ్యామానా దితి యావత్. గహనగుల్ఫా త్కాననకుంజాత్, ఉజ్జహానానిర్గమనశీలా, + 'జహాజ్ గతా' వితిదాతో శ్వానచ్.

దవహుతవహరోచిర్జ్వాలయా ¹లేహ్యమానా

జ్ఞుడితి గహనగుల్మాదుజ్జహానా మృగీవ.

— ౨౧

గ. అథ దశరథః కథ మపి లబ్ధనంజ్ఞః కై కేయీ మిద మభాషత. ౨౨

ప. రామః కామ ముపాశ్రయిష్యతివనం త్యక్త్వా ధృతం కౌతుకం

లోక స్త్యక్త్వతి కౌతుకం చిరధృతం తస్యాభిషే కేకథమ్,

ధర్మాపాయభయేన వత్సవిరహం ²వత్సోమి వత్సోమి కిం

మృగీవ కురంగీవ, + 'జాతే రస్త్రీవిషయా దయోపధా'దితి జీష్, ఝడి త్యంజసా, ని. 'ప్రాగ్ఘ్రి డి త్యంజ సాఽహ్నయే'త్యమరః, నిర్జగామ-నిరగాత్, శ్రీరామవిరహవార్తాం శ్రుత్వా అతిమాత్రపుత్రవత్సలో రాజా సపది మూర్ఛామగచ్ఛ దిత్వర్థః పూర్ణోపమాలంకారః, మాలినీవృత్తమ్.

అ థేతి. అథ - చేతనానిర్గమనానుతరమ్, దశరథః, కథమపి కృచ్ఛ్రేణ, లబ్ధనంజ్ఞః - ప్రాప్తచేతనస్సక్, కై కేయీంప్రతి, ఇదం వచన, మభాషత - అవోచత. — ౨౩

తత్ప్రకార మేవాహ. రామ ఇతి. రామః, ధృతం రాజ్యాభిషే కాంగత్వే నాముక్తం, కౌతుకం హస్తసూత్రం, త్యక్త్వా లీల యైవ విసృజ్య, కామ మత్యంతం, అప్రతిబంధ మి త్యర్థః, వన, ముపాశ్రయిష్యతి - ప్రవేశ్యతి, ధర్మాచారతత్పురత్వా దనాయాసేనైవ ప్రవ్రజిష్య తీత్యర్థః, తథా, లోకోజనః, తస్య శ్రీరామ, స్యాభిషే కే విషయే, చిరధృతం - చిరకాల మారభ్యసంభృతం, కౌతుకం - హర్షం, కథం - కథంచిత, త్యక్త్వతి, దుస్త్యజ మ ప్యతికృచ్ఛ్రేణ విస్రక్త్వ తీత్యర్థః, తథా, ధర్మ స్యాజీకృత పరిపాలనరూపసుకృతస్య, అపాయా ద్విదాశా, ద్యద్భయం, తేన, వత్సవిరహం - రామవియోగం, వత్సోమి, ధారయిష్యామి అహ మితి శేషః + 'వహ ప్రాపణే' ఇ త్యస్మాద్ధాతోర్లృట్, కిం ప్రతివచనం వత్సోమ్యాంల పిష్యామి, వక్తు మవకాశాభావా దితి భావః, అత్ర. + 'వచపరిభాషణే' ఇ త్యస్మాద్ధాతోర్లృట్, అథవా, వత్సోమి వత్సో మితి వహనార్థో ద్విరుక్తోఽయం శబ్దః, పునఃపునః ధారయిష్యామి త్యర్థః, + 'చాపలే ద్వే భవతే' ఇతి ద్విరుక్తే, 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తి శ్చాపల' మితి కాశికా,

యావత్కల్ప మక్తిర్తి రా ర్తిజననీ జాయేత జాయే తవ. ౨౭
 వత్సం కఠోరహృదయే నయనాభిరామం
 రామం వినా న ఖలు త్రిష్ఠతి జీవితం మే,
 ధాతు ర్భలా దుపయమస్తస్యై జాతపూర్వః

అతిదుస్సహపుత్రవిరహవేదనాజనితోద్వేగా శ్శంభ్రమః, కింతు, హే
 జాయే హే భార్యే, తవ, యావత్కల్పం కల్పాంత సర్వంత మి త్యన్ధః +
 'యావదవ ధారణే' ఇ త్యన్యయాభావః, అర్తిజననీ పీడాకరీ మర్మభేద నీతి
 యావత్, ని. 'అ ర్తిః పీడాధనుష్కోట్యో' చ త్యమరః, అత్యన్ధః శ్రీరా
 మాభిషేకవిఘ్న చరణజన్యాపఖ్యాతిః, జాయేత ప్రాదుర్భవేత్, +
 జనే ర్లిజితజ్, యథాతథావాస్మాకం నిర్వాహోభవిష్యతి జాయా క్షేప
 సంభావితాయాస్త వైవ మహా ననర్థః, 'సంభావితస్య చాక్తిర్తి ర్మరణా
 దతిరిచ్యతే' ఇతి గీతాయాం భగవతా ఉక్తత్వా దితి భావః, పృత్యను
 ప్రాసః, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం. ౨౭

వత్స మితి. హే కఠోరహృదయే కఠినచిత్తే, యతః స్వప్నేఽపి
 దుస్సహం శ్రీరామవిరహం సాక్షా త్త్వం బోధయసి - అత స్తస్మిన్
 యస్య కఠోరత్వం కిం వక్తవ్య మి తీత్యేత త్సంబోధనం, నయనాభిరా
 మం నేత్రానందకరం, వత్సం బాలం, తనయంచారకం, విరహాసహిష్టుత్వ
 ద్యోతనార్థ మేత ద్విశేషణద్వయం. ని. 'వతో నా కుటజే వన్నే తర్ణకే
 తనయాదికే' ఇతి వైజయంతీ, రామంవినా రామంపహయేత్కన్ధః, 'పు
 ధగ్విసే'త్యాదినా వికల్పా ద్వివ్రీతీయా, మే మమ, జీవితం బీజనం, నతీష్ఠతి
 ఖలు, సునిశ్చితం మరిష్యా మి త్యన్ధః, అతః, హే కైకేయి, అత్ర య
 ద్యపి భార్యానామగ్రహణం శాస్త్రనిషిద్ధం తథాపి భా ర్యేయం చంఢీ
 తి వ్యవహర్తుం యుజ్యత ఇ త్యేవ మామంత్రిత మిత్యవధేయం, ధాతు
 ర్భలా ద్విధిబలాత్, త్వయి విషయే, పూర్వంజాతః జాతపూర్వః, +
 సుపుష్పేతినమానః, ఉపయమో వివాహః, యమసమీపం చ భవన్య
 తే, ని. 'వివాహోఽయమా సమా' విత్యమరః, మాం, యమ స్వాంత
 కస్య, సమీప ముపయమం, + 'అవ్యయం విభక్తి'త్యాదినాఽన్య
 యాభావః, నయతి ప్రాపయ తీత్యేవం, మన్యేబుధ్యామి, ఉపయమ
 స్య ఉపయమప్రాప్తకత్వం యుక్త మతో మమా ప్యేవం మరణ ముప

కై కేయి మా ముపయమం నయతీతి మన్యే.

౨౦

• గ. తదను నిజమనోరథై కపరి¹ పూరణకృతాదరా కై కేయి² సాప హాస మవాదీత్.

౨౧

ప. సత్యవిష్ణవ మపత్యసంగత స్సంగతం భృశ మపశ్యత స్తవ,

యుజ్యతే ఇ త్యర్థః, లోకే లక్షణవతీనాం కన్యకానాం పరిణయో భర్తృజీవనాయ భవతి ఈదృగవలక్షణదుర్భగాయా స్తవ పరిణయ స్తు మమ మరణాయ భవ తీతి భావః, ఎనంతతిలకాన్యత్రమ్.

౨౨

తదన్వితీ. తదను దశరథభాషణానంతరం, నిజమనోరథస్య, ఏక స్య భరతాభిషేచనరామప్రవృజనరూపస్వాభిలాషస్వైప్రవ, పరిపూరణే నిష్పాదనే, అత్ర మనోరథైక శబ్దయో శ్వివభాగవతివ త్వమాసః, అథ వా ఏకపరిపూరణే ముఖ్యపరిపూరణే, ని. 'ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలా' ఇ త్యమరః, కృతాదరా విహితాస్థా, కై కేయి, సాపహాసం సోల్లంతన, మవాదీత్ ఉవాచ, ని. 'సోల్లంతనం తు సోత్పానం సాపహాసం సమా శ్రుయ' ఇతి హాలాయుధః.

౨౩

అ. ఉక్తిప్రకార మేవ విప్రణోతి. స త్యేతి. అపత్యసంగతః పుత్రమోహాద్ధేతోః, + పంచమ్యాస్తసి, సంగతం ప్రాప్తం, సత్య విష్ణవం సత్యవాక్యప్రచ్యుతీం, భృశ మత్యంత, మపశ్యతః అనాలోచ యతః, ఈషద ప్యననుసంధధత ఇత్యర్థః, తవ, ఆశ్రుతస్య వరద్వయం దాస్యా మీతి ప్రతిజ్ఞాతవచనస్య, ని. 'అంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మి త్యమరః- విఫలత్వం నైష్ఫల్య, మ స్తిచేత్ త త్ప్రీతిశ్రుతం విఫలం భవతి య దీ త్యర్థః ఆ ఇ త్యేహాసే విసర్గాంతో నిపాతః, శ్రుతస్య, 'సత్యం వద ధర్మంచర స్వాభ్యాయా న్తాప్రమదః' 'అంగీకృతం హి కృతినః పరిపాలయం తీ'త్యాది ధర్మశాస్త్రస్య, ని. 'శ్రుతం శాస్త్రీ వధృతయో' రి త్యమరః, అయ, మంజలిః ప్రణామః, ని. 'తో యతా వంజలిః పుమా' ని త్యమరః, రచితః విహితః, శాసనా చ్ఛాస్త్రీ మితి పునశ్చత్వై దురధ్వ ప్రవృత్తిప్రతిషేధక త్వేన ప్రసిద్ధం శాస్త్రం, ఈ దృకాశ్చత్త్రజ్ఞ స్వాపి భవతో యద్యేవం ప్రవృత్తి స్సన్య త్త హ్యైకేంచి త్కరత్వాత్త న్నమస్కరో మీత్యర్థః, * 'తస్మా చ్ఛాస్త్రం ప్రమాణం

ఆశ్రుతస్య విఫలత్వ మస్తి చే దాశ్శ్రుతస్యరచితోఽయమంజలి.
ప. కింనాగతస్తేశ్రవసోస్సకాశమరిందమస్సత్యవతాంపురోగః,

తేకార్యాకార్యవ్యవస్థితా విత్యాదిభగవద్వచనాచ్ఛాస్త్ర మనుసరతా
త్వయా ప్రతిశ్రుతనిర్వాహోఽవశ్యం కర్తవ్యః, నాన్యథాశ్రేయ, ఇతి
తాత్పర్యం, భక్తిశ్రద్ధాదరబంధురాంతఃకరణతయా - విధీయమానో
నమస్కారః ప్రసిద్ధః, తథాఽవహాసాదా వపి నమస్కార స్సంభవతి,
తథా ప్రయుక్తం పూర్వైః, 'బిందుద్వంద్వతరంగితాగ్రసరణిః కర్తా
శిరోబిందుకం కర్మేతి క్రమశిక్షితాన్వయకలా యే కేఽపి తే భ్యో
ఽంజలిః, యే తు గ్రంథసహస్రశాణకవణత్రుట్యత్కళంకై ర్గిరా ము
ల్లాసైః కవయంతి బిల్వహణకవిస్తే ష్టేవ సన్నహ్యా' తితి, రథోద్ధతా
వృత్తమ్, 'రాన్నరా విహ రథోద్ధతా లగా' వితి లక్షణాత్. 30

అ. ప్రతిశ్రుత మవశ్యం కర్తవ్య మితి పురాతనరాజవృత్తాంతం
దృష్టాంతయతి, కి మిత్యాదినా. సత్యవతాం పురోగః సత్యసంధాగ్రిగ
ణ్యః, అత ఏ వానామిష మామిషం సంపద్యమాన మామిషీభూతం,
+ 'అభూతతద్భావేచ్ఛిః, కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః, శ్యేనస్య శ్యే
నభూమికాధారిణ ఇంద్రస్య, అమిషీభూతః మాంసఖండీభూతః, ని.
'పిశితం తరసం మాంసం పలలం క్రవ్య మామిష' మి త్యమరః, య
ద్వా భోగ్యవస్తుభూతః. ని. 'ఆమిషం భోగ్యవస్తు నీతి కేశవః, యః
కసోతపోతః కసోతడింభవేషధారీ యమః. ని. 'పోతః పాకోఽర్భకో
డింభ' ఇ త్యమరః, తస్య, జీవాతవేజీవనౌషధార్థం, త ముపజీవయతు
మిత్యర్థః, ని. 'జీవాతు ర్జీవనౌషధ' మిత్యర్థః. + తాదర్శ్యేచతుర్థీ,
శస్త్రానికృతగాత్రః ఖడ్గవిదళితశరీరః, ఆరీక దమయ తీ త్యరిందమః,
శిబిచక్రవర్త్యపరనామా త్వద్వంశోఽయ మహారాజః 'సంజ్ఞాయాంభృ
త్పాపు' జీత్యాదినా ఖచ్ 'అరుర్ద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః
తేతవ, శ్రీవసో స్సకాశం శ్రోత్రపథం, నాగతః కిం త్వయా స
శ్రుతః కి మిత్యర్థః, శ్రుతశ్చే త్కథ మేవం వక్ష్య సీతిభావః,
పురా కి లేంద్రయమా శిబిసత్యసంధతాయాం వివదమానా తత్పరీక్షౌ
ర్థం శ్యేనకపోతౌ భూత్వా తత్ర సంకేతపూర్వకం శ్యేనే నోపద్రుతత్వ
మాత్మనో నాటయన్ కపోతో యాగదీక్షితం శిబిం శరణం జగామ సో

శ్యేనామిషీభూతకపోతపోతజీవాత వేశత్రునికృత్తగాత్రః.కించ. 30
ప. అభ్యర్చ్య కస్మై చిదుపాశ్రితాయ
వితీర్య విప్రాయ విలోచనే స్వే,

౭పి శ్యేనేన మదామిషీభూతో౭యం దేయ ఇతి పృష్టశ్శరణాగత
పరిత్యాగే దోషస్మరణా త్తత్పరిమాణస్వశరీరమాంసపిండదానే నైవ
విమోచయితుకామః కపోతం తులాయా మారోప్య స్వమాంసశేకల
దానే కైతవేన భారాయమాణకపోతవిప్రలబ్ధః ప్రతిజ్ఞాభంగభయోదశే
ష్ఠం శరీరం నికృత్తవా నితి పౌరాణికీ కథా౭త్రానుసంధేయా, పఠంతి
చా త్రేమం శ్లోకమ్. 'కర్ణ స్త్యచం శిబి రామ్మంసం ప్రాణాజీమూత
వాహనః, దదా దధిచి రథీని కిమదేయం మహాత్మనా' మితి, వృత్త
ముపజాతిః.

30

నను బహూనా మనుగ్రహోన్యాయ్య ఇతి లోకప్రసిద్ధే రేకేన
దృష్టాంతేన కించరితార్థ తే త్యత్రాహ, కిం చేతి, నైక ఏ వాయం దృ
ష్టాంతః కింతు రాజాంతరమపి విద్యత ఇ త్యర్థః, తమే వాహ, అభ్యర్చ్య
తి, ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః, ని. 'ధీరో మనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞ' ఇ త్యమరః, * ప్ర
జ్ఞాదిత్యా తస్యైర్ధేన్యైత్యయః, అథవా ప్రజ్ఞా౭స్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః, +
ప్రజ్ఞాశ్రద్ధారాచ్యభ్యోణ' ఇతి ణప్రత్యయః, ప్రథితప్రభావః ప్రఖ్యాతతే
జాః, ని. 'స ప్రతాపః ప్రభావ శ్చ య త్తేజః కోశదండజ' మి త్యమరః,
అలర్కసంజ్ఞో అలర్కనామా కశ్చిద్రాజా, ని. 'సంజ్ఞా నామని గాయ
త్రాస్త్రిం చేతనాయాంరవే స్త్రియా' మితి విశ్వః, ఉపాశ్రితాయ నేత్ర
యాచనార్థ మతిథిభావేన సమీప మాశ్రితా యే త్యర్థః, కస్మైచిద
జ్ఞాతకులగోత్రాయ, న తుపరిచితాయ, విశేషంప్రావయ తీతి, విప్రాయ
బ్రాహ్మణాయ, వేదవేదాంగపారగాయ, + 'కర్మణా య మభిప్రేతి స
సంప్రదాన' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ, అభ్యర్చ్య పూజయిత్యా,
స త్యవజ్ఞా యేత్యర్థః, అన్యథా * 'అసత్కృత మవజ్ఞాతం త త్రామస
ముదాహృత' మితి గీతాయాం శ్రీభగవదుక్తరీత్యా అప్రఖ్యాపనీయతా
స్యా దితి భావః. స్వే స్వకీయే, ని. 'స్వా జ్ఞాతా వాత్మనిస్వం త్రిమ్యా
స్త్రియ' ఇ త్యమరః, విలోచనే - నేత్రే, ద్వితియాద్వివచన మేతత్, స
త్వేక మి త్యర్థః. వితీర్య దత్వా, ప్రతిజ్ఞాం- సత్యసంధతాం, అపూరయ

అపూరయ త్కల్పి దలర్కసంజ్ఞః

ప్రాజ్ఞఃప్రతిజ్ఞాం ప్రథితప్రభావః.

39

అసురసమరవేళాజాతబాధావసానే

వరయుగమదిశ స్త్వం ప్రీతిపూర్వం యయా మే,

త్పరిపూరయామాస, సమగ్ధితవా ని త్యర్థః. సత్యసంధతా నిర్వాహేణ తీర్థినంపాదసతత్పరారాజానో నాత్మకేశం గణయం తీతి భావః, తవతు నైవంవిధకేశః, తస్మా దాశ్రుతం. పరిపాలనీయ మితి శ్లోకద్వయస్య తాత్పర్యం. వృత్తంపూర్వవత్, * నైబ్యః శ్వేనకపోతీయే స్వమాంసం పక్షిణే దదా, అలర్క శ్చక్షుషీ చత్వా జగామ గతి ముత్తమామ్, తథా. సంశ్రుత్యనైబ్య శ్వేనాయ స్వాం తనుం జగతీసతి, ప్రదాయ పక్షిణే రాజా జగామ గతి ముత్తమామ్. తథా హ్యలర్క స్తేజస్వీ బ్రాహ్మణే వేదపారగే, యాచమానే స్వకేనేత్రే ఉద్ధృత్యా విమనా దతా'విత్యేతత్ ఉక్తశ్లోకద్వయ స్వాపి మూలమ్. 39

అ. య ద్యేవమప్యాశ్రుతం స పరిపాల్యేత తర్హి సత్యసంధస మాసస్కంధగర్హణయాపానర్థ స్సమాపతేది త్యాహ. అసురేతి. అసుర సమరవేళాయాం - శంబరాసురయుద్ధసమయే, జాతా - సముత్పన్నా, యా బాధా అసురశత్రుక్షుతిజనితవేదనా, తస్యా, అవసానే అంతే, సం గ్రామా దన్య త్రాపసారణేన తద్బాధాయా నివర్తితత్వా దితి భావః. త్వం, యయా గిరా నాచా, మే మహ్యం, వరయో, రుగం- యుగ శం. ని. 'యుగ్మం తు యుగశం యుగ' మిత్యమరః. ప్రీతిపూర్వం బా ధానివర్తనజనితపరితోషపూర్వకం యథాతథా, ఆదిశః - దత్తవా నసి, పాలితోషికతయా వరద్వయం దాస్యా మీతి యాం గిర ముత్తవా న నీ త్యర్థః, తాం గిర, మశిధిలః అవిచ్ఛిన్నః, గుణ బంధః దానదాక్షిణ్యాదిగుణానువృత్తి, ర్యేషాం తే, సద్గుణసంపాద నదృఢీకరణతత్పరా ఇ త్యర్థః, సత్యసంధా విశేషతః సత్యప్రతిజ్ఞా, శిలాక్షరవిన్యాసతుల్యవచనా ఇ త్యర్థః, ని. 'సంధా ప్రతిజ్ఞా మర్యా దే'త్యమరః, నరేంద్రాః, రాజానః, ని. 'నరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞ విష వై ద్యేదపి చస్మృత' ఇతి వైజయంతీ, తాం గిరం, జలలిపిరితి జలా క్షర విన్యాసరూపేతి, ని. 'లిఖితాక్షరవిన్యాసే లిపి ర్లిఖి రుభేస్త్రియా'

అశీథిలగుణబంధా సుత్యసంధా సరేంద్రా
జలలిపి రితి కామం సంగిరంతాం గిరం తామ్.

33

సహ్యోద్యాం గిర మిహ నిర్వహస్వ మా వా
సన్మానం భువి న సహేయ రామ మాతుః,

మిత్యమరః, కామ మత్యంతం, సంగిరంతా మాలపంతాం, + సంభావ
నాయాం లోట్, 'దశరథపచనం జలలిపివ దప్రతిష్ఠిత మితి సత్యసంధ
కృతం గర్హణం సంభవిష్య తీ త్యర్థః, సంత్యసంధసరేంద్రవిరచితా
ద్యావ్యప్రతిష్ఠాభంగప్రయుక్తగర్హణా దన్యః కో వాఽనర్థపదార్థో
ఽస్తి సంభావితానా మితి భావః, జలలిపేః కర్మత్వేఽపి నిపాతే నా
భిహితత్వా స్న ద్వితి యే త్యుక్తం, అత్రగిరో జలలిపిత్వరూపణా
ద్రూపకాలంకారః, మానినీవృత్తమ్.

33

కిం బహునా, మన్మనోరథాపరిపూరణే స్వస్య మరణం నిశ్చిత
మి త్యాహ, సత్యేతి. గిరం వరయుగందాస్యామిత్యేవంరూపాంవా
చం, సత్యే నోద్యత ఇతి సహ్యోద్యాం యథార్థ వాచ్యాం, + 'పదస్సు
పిక్వప్యే'తి వదేః క్యప్ 'ఉపపద మతి'జీతి సమాసః, ఇహేదాసిం, నిర్వ
హస్వ సమర్థయస్వ వా, ఉత మావా మానిర్వహస్వ, సహ్యోద్యాం మృతో
ద్యాం వాకురు ష్యే త్యర్థః, నాత్ర మమాభినివేశ ఇతి భావః, కిం తు, భువి
లోకే, రామమాతుః కౌసల్యాయా, సన్మానం రాజమాతృత్వప్రయుక్త
సత్కారం, న సహేయ న ఊమిష్యే, సోఘం సశక్నుయా మీ త్య
ర్థ, + సహేల్లిజ్, రామసన్మానస్య సహ్యత్వేఽపి సపత్నీసన్మానస్య హే
న్యావమాత్వేన దుస్సహత్వా దితి భావః, అతః, ప్రవర్తమానం సంపద్య
మానం, సన్నాహం-రామాభిషేకసంభ్రమం, న త్యజసి చేత్ -న విస్మజసి
యది, తే తవ, పశ్యత స్మతః, పశ్యంతం త్వమనాదృత్యేత్యర్థః, +
'షష్ఠీ చానాదరే'ఇతి షష్ఠీ, విష ముపభుజ్య గరళ మభ్యవహృత్య, ని.
'క్ష్యేళ స్తు గరళం విష' మి త్యమరః. సుస్థాస్యే మరిష్యే, హీనజీవనా
ద్వరం మరణ మే వేతి భావః, ని. 'సంస్థాఽఽధారే స్థితౌ మృతా' వి
త్యమరః, + 'సమవప్రవిభ్య స్థ' ఇ త్యాత్మనేపదం, ఉపసర్గవశా దధాం
తరం, అత్ర రామాయణశ్లోకః, * 'తత్ప్రతిశ్రుత్య ధర్మేణ న చే ద్దాస్యసి

సంస్థాస్యే విష ముపభుజ్య పశ్యత స్తే
సన్నాహం త్యజసి నచే త్ప్రవర్తమానమ్.

38

గ. ఏవంవాదినీ మేనాం భూ యోఽపి భూపతి రవాదీత్.

39

అయి కఠినహృదయే కి ముక్త మున్ముక్తలోక మర్యాదయా ద
యాపేతయా త్వయా.

3౬

ప. నై వాభవ స్త్వ మిహ శీలవతీషు గణ్యా

మే వరమ్, అద్వైత హి ప్రహాస్యామి జీవితం త్వద్విమాని తే'తి, 'అ
హం హి విష మ ద్వైత పీత్వా పిహితవాగ్రతః, పశ్యత స్తే మరి
ష్యామి రామో య ద్యభిసీచ్యత'ఇతి, ప్రహర్షిణీవృత్తమ్, 'హ్నా జ్ఞా
గ స్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయ'మితి లక్షణాత్.

3౪

ఏవ మితి. ఏవంవాదినీ, మేనాంకై కేయాం, భూయః పునరపి,
భూపతి ర్దశరథః, అవాదీత్ ఉవాచ.

3౫

త దే వాహ, అయీతి, కఠిన హృదయే కఠినచిత్తే, పునఃపున
రనునయేఽపి మార్దవాభావా ద్ధృదయస్య ఇదం సంబోధనం, ఉ
న్ముక్తా పరిత్యక్తా, లోకమర్యాదా సతీపతీన్యాయరూపా, యయా
తయా, సమతీక్రాంతకులవధూసమూచార యే త్వర్థః, దయాపేతయా
దయాహీనయా, కూరియేతి యానత్, త్వయా, కిం కుత్సితవచన,
ముక్తం, బహ్వనర్థమూలత్వా త్సత్యోద్యా మిత్యాదికుత్సిత వచనం
వక్తు మనుచిత మి త్యర్థః, ని. 'కు తాప్రశ్న వితర్కే ష్వాక్షే పే కింశబ్ద
ఇవ్యతే'ఇతి శాశ్వతః.

5౬

అనర్థా నే వాహ, నేతి, హేలనార్థే దుశ్శీలే, అతఏవ త్వ మిహ
లోకే, శీలవతీషు-సద్వృత్తినంపన్నాసు, సాధ్వీ ప్సి త్వర్థః, + 'శీలం స్వ
భావే నద్వృత్తా' విత్యమరః, గణ్యా గణనీయా, నై వాభవః నై వాసీః, +
భువో లజ్, పరోపతాపేష్యాత్మనశ్చేయోఽభావేన భక్షి ఉఽపి లకునే
వ్యాధి ర్న నివృత్తః. (వతభ)ంకేఽపి సుఖప్రాప్తి రిత్యాదివత్ ఉభయ
భిష్టా సీత్యర్థః. తథా, స రామః, పితృమతాం జీవత్పితృకాణాం,
రాజన్యానాం మధ్యే, గణనాం సంఖ్యాం, నై వాభజత్ సప్రాప్నోత్,
పితౄచికయేవ త్వయా కాంతస్యమమాకించిత్కరత్వాత్. పితృక ర్తవ్యా
భిషేకాదిసన్తానాసిద్ధే రితి భావః, తథాఽహ మ ప్యాత్మజై ర్యాం

నై ¹వాభజ త్పితృమతాం గణనాం స రామః,
 నై వాప మాత్మజసుఖా న్యహ మ ప్యనార్యే
 నై వాప మంబు భర తేన స మే ప్ర దేయమ్.

32

సుఖాని తాని, నై వాప, వార్ధకే పుత్రకృత్¹పచా రాదిజనితసౌఖ్యాని
 నైవ ప్రాప్నువ మి త్యర్థః, రామప్రవాజనేన మహాదుఃఖపూర్వకమరణ
 స్యావశ్యంభావిత్యా దితి భావః, సర్వత్రై²నకారో³వధారణార్థః, + ఆ
 ప్నో తేర్లుజ్, పుమాదిత్వాచ్చైరజాదేశో, తథా భర తేన. మే మహ్యం,
 నివాపః పితృతర్పణం, ని. 'పితృదానం నివాప సాస్య' దిత్యమరః,
 తస్య సంబంధి నై వాపం, + సంబంధార్థే⁴ణి, అంబు ఉదకం, స ప్ర
 దేయం నదాతప్యం, భరత స్యార్యత్వే ప్యనార్యాయా స్తవ దుర్భగ
 గర్భసంభూతత్వాత్, * 'సద్విజ్ఞా న్యపి సన్యాని దుష్యేయః క్షేత్రదో
 షతః' ఇతి న్యాయేన అయోగ్యతయా మహార్థ్యదై హికక్రియా స కర్త
 వ్యే త్యర్థః, భవన్మరణభయా ద్రామే ప్రవాజితే ఆత్మనో⁵పి మరణం
 సునిశ్చిత మే వేతి భావః, అత్రసరే తస్యనివాపోదక మిష్ట మేవ తథాపి
 స దేయ మితి నిషేధితత్వా దనిష్టవిధే రి వేష్టనిషేధస్యా ప్యనుప
 పద్యమానతయా ఆభాసత్వా త్తేన నిజమరణ మాక్షిప్య తే ఇత్యాక్షేపా
 లంకారః, ఉక్తం చ విద్యానాథేన, 'సమానార్థతయా అనిష్టవిధ్యాభా
 సో⁶పాక్షేప' ఇత్యుపగమ్యతే. యథా చేష్టనిషేధ స్యాప్యనుపపద్య
 మానతయా ఆభాసత్వం తథా అనిష్టవిధే రి ప్యనుపపద్యమానతయా
 ఆభాసత్వ మితి రామాభిషేకవిఘాతే⁷పి పుత్రస్య రాజ్యలాభసాస్య దితి
 లోభేన శీలవతిషు గణ్యత్వాభావాద్యసర్థాంగీకారిత్వే⁸పి స్వస్య వైధ
 వ్యం స్వపుత్రస్య పితృకర్తాచరణానర్హత్వం చే త్రై⁹హికాముష్మిక విరు
 ధ్ధ మసర్గద్యయం స్యా దితి వా మత్వా అస్తా దభినివేశా ద్విరతా భ
 విష్య తీతి మన్వానేన రాజ్ఞా భరతనివాపాంబుదాననిషేధోపన్యాసేన
 నిజనిధనం సూచిత మితి పరమరహస్యం, అత్ర రామాయణశ్లోకః, *
 'రామః కారయితవ్యో మే మృతస్య సలిలక్రియాం, సపుత్రయా త్వ
 యా నైవ కర్తవ్యా సలిలక్రియే'తి; యద్వా భరతేన నై వాప మంబు
 మే స ప్ర దేయ మితి కాకు, ప్రదేయ మేవేత్యర్థః, రామప్రవాజనోత్తర

కించ. — వాస స్వచాం భవతు కించన తారవీణాం

ఛాయాద్రుమాశ్చ భవనాని భవంతు ధన్యాః,

కై కేయి తస్య శయనాని కథం భవేయ్యు

స్వచ్ఛేతసోఽపి కఠినాని శిలాతలాని.

31

క్షణ మేవ నిజమరణ స్యానశ్యం భావిత్యా త్తత్సన్నిధ్యాభావేన భరత
ఏవ మ మార్ధ్వదైహికక్రియాచరణ తత్పరో భవిష్య తీత భావః, వసం
తతిలకావృత్తం.

32

వక్తవ్యాంతరం విద్యత ఇ త్యాహ. కిం చేతి. హే కై కేయి
తస్య రామస్య, దివ్యాంబరధారిణ ఇతి భావః, తారవీణాం తరునంబం
ధినీనాం, + సంబంధార్థేఽణ్, 'టిష్ఠాణ' ఇత్యాదినా జీప్, త్వచాం సం
బంధి కించన కించిద్వల్కులాదిక మిత్యర్థః, ని. 'త్వ క్తీన్' వల్కుల వల్కు
ల మస్త్రీయా' మి త్యమరః, వాసో సత్త్రం, భవతు, తథా, ధన్యాః
శ్రీరామస్య నివాసత్వేన సఫలజన్మానః, ఛాయాద్రుమాశ్చ ఛాయాద్రుమా వృ
క్షాః ఛాయాద్రుమాః నమేరుతరవః, + శాకపార్థివాదిత్యా స్మధ్యమ
పదలోపీ సమాసః, ని. 'ఛాయావృక్షో' నమేరు న్నాస్తి' దితి శబ్దార్థః,
నీరంధ్రాద్రుమా వా భవనాని గృహా, భవంతు, విషయభవనసంచారిణ
ఇతి భావః, 'వన్యా' ఇతి పాఠాంతరం + 'కాననతారవీణాం, కాననరాం
వీణా' మితి పాఠద్వయే ప్యనుశతికాదిత్యా దుభయపదవృద్ధిః, అనుశతి
కాదే రాకృతిగణత్వాత్, రురు ర్మృగః, ని. 'కృష్ణసారదురున్యంకురంకుశ
మృరరౌహిషా' ఇత్యమరః, తత్సంబంధినీనాం, త్వచాం ఆజనానాం, కిం
తు, త్వచ్ఛేతసః తవహృదయాదపి, కఠినాని కఠోరాణి, త్వచ్ఛేత ఏవా
తికఠినం తతోఽప్యతికఠినత్వేఽపి తేహం యోగ్యతా కం వక్త వ్యేతి
భావః, శిలాతలాని శిలాప్రదేశాః, శయనాని శయ్యాః, కథం, భవే
య్యః, వల్కులచ్ఛాయాద్రుమై ర్యథాకథంచి ద్వేహయాత్యా భవిష్యతి,
కిం తు శరీషపుష్పాధిక సౌకుమార్యసంపన్న శరీరస్య హంసతూలికాత
ల్పస్వాపోచితస్య కఠినతర శిలాతలా న్యేవ శయనాని భవతుం నార్హం
తీత్యర్థః, * ఏత దేవ మమ హృదయం నికృతం తీతి భావః, వృత్తంతు
పూర్వవత్.

33

ఏవం భర్తా) భర్తృతా స్యాద్ధృచిత్రా
 'మాభూ దేమా మంధరాక్రాంతవృత్తిః,
 రాకాచందే) రాజమానే 'వ్యబాధం
 వీరుచ్చన్నా చంద్రకాంతస్థ లీవ.

3౯

౧. తదను ముహూర్తమాత్ర మపి రామముఖావలోకననుఖ మను

ఏన మితి. ఏవము క్తరీత్యా, భర్తా తాచ్ఛీల్యేన భరణకర్తా, తే
 న ప్రాణేశ్వరేణ దశరథేన, + 'భృగ సాచ్ఛీల్యే తృక్' భర్తృతా అప
 వాదితాపి, ని. 'భర్తృసం త్వపవాదన' మిత్యమరః, మంధరయా పి
 శాచకల్పయా క్రాంతా ఛన్నా నిహన్న తేతి యానత్, వృత్తి స్స
 ద్వర్తనం యస్యా సా, ని. 'వృత్తి ర్వర్తనజీవసే' ఇ త్యమరః, ఏమా
 క్తకేయా, రాకాచందే) పూర్ణిమాచంద్రే, ని. 'పూర్ణిరాకానిశాకర'
 ఇ త్యమరః, అబాధం మేఘావరణాది ప్రతిబంధరహితం యథాతథా,
 రాజమానే ప్రకాశమానేనత్యపి, వీరుచ్చన్నా లతాచ్ఛాదితా, ని.
 'లతాప్రతానిసీ ఏను'ది త్యమరః, చంద్రకాంతస్థలీ చంద్రకాంతమణి
 భూమి రివ, + 'జానపదే' త్యాదినా అకృత్రమాన్థే జీవే, ఆర్ద్రచిత్రా
 స్నేహార్ద్రహృదయా, రామాభిషేక విఘాతాభినివేషపరాజ్ఞు భితి యా
 వత్, మాభూత్ నాసీత్, స హి దుష్టాక్రాంతాః ప్రయత్నే నాపి ప్ర
 కృతిం ప్రతిపద్యంత ఇతి భావః. + ఆత్రమాజో నిర్భకత్వా న్నాజీ లుజో
 నాశీర్థత్వానకాశః, అత్ర స త్యపి భర్తృతత్వకారణే చిత్ర స్యాద్ధృభా
 వరూపకాగ్యానుదయాత్ విశేషోక్తి రలంకారః, 'తత్సామగ్న్య మను
 త్పత్తి ర్విశేషోక్తి ర్నిగద్య తే' ఇతి లక్షణాత్, తథా మంధరాక్రాంత వృ
 త్తిత్వస్య విశేషణగత్యా చిత్రాద్ధృభావాభావం ప్రతి హేతుత్వా తా-
 వ్యలింగ మలంకారః, తథా చ చంద్రకాంతస్థ లీ వేత్యత్ర ఉప మేతి
 త్రయాణా మనోన్యసాపేక్ష త్వాత్సంకరః, శాలిసీవృత్తం, 'శాలిన్య
 క్తావ్రా తగౌ గోబిలోక్త' రితి లక్షణాత్.

3౯

తద నివృత్తి. తదను కై కేయాచిత్ర స్యానాద్ధృభావానస్తరం, ముహూ
 ర్తమాత్రం, క్షణమాత్రం, ఘటికాద్యయ మపి వాః సమనంతరం శ్రీరామ
 విరహస్యావశ్యం భావిత్యాదితి భావః, ఏతేన కై కేయాలనివార్యనిశ్చయ

బుభూషుః కుమార మాన యేతి దశరథ స్సుమన్త్రో మాదిదేశ. ౮౦

గ. తేన సత్వరం రాజభవనం ¹ప్రవేశితో రామః కృతప్రణామః పిత
ర మయథాభూతముఖ²వికాస మారా దాలత్య³చకితమతిః కి మిద
మితి కైకేయీ మన్వయుజ్జ్ఞ. ౮౧

సాపి పాపాశయా ప్రత్యవాదీత్.

౮౨

వత్స పృతిశ్రుతవరద్వయనిర్వహణే ప్రవీణతరః తాత స్తే

త్వ మధర్మభీరో రాజ్ఞో రామప్రవ్రజన వినిశ్చితత్వం చ సూచ్యత ఇ త్వవ
గంతస్యం, ని. 'ముహూర్త మల్పకాలే స్యాద్ధృటి కాద్వితయేపిచే'తి విశ్వః,
రామముఖాలోకనేన య త్సుఖ మానందస్త, దనుబుభూషుః అనుభవిత
మిచ్ఛః, శ్రీరామం దిదృక్షుస్సన్నిత్యర్థః, + భవ సన్నంతా 'త్సనా
శంసభిక్షుః, దశరథః, కుమారం రామ, మానయ సమీపం ప్రాపయేతి
సుమంత్రం నామ, మంత్రీణ, మాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస. ౮౦

తేనేతి. తేనసుమం తేణ, సత్వర మవిలంబితం, రాజ్ఞో విలంబాన
హిష్ణుత్వా దితిభావః, ని. 'సత్వరం చపలం తూర్ణ మవిలంబిత మాశు
చే' త్యర్థః, రాజభవనం దశరథగృహం, ప్రవేశిత స్సక్ + విశేర్ణ్యంతా
త్కర్మణి క్తః, రామః, కృతప్రణామః కృతాభివాదన స్సక్, అయథా
భూతః పృథగ్భూతః పూర్వాపేక్షయా విలక్షణః ముఖవికాసో వక్త్ర
శ్రీ ర్యస్య తం, పితరం దశరథ, మారా త్వమీవే. ని. 'ఆరాధ్యూర
సమీపయో' రి త్యమరః, ఆలత్య దృష్ట్వా, చకితమతిః భయసంభా
స్తబుద్ధి స్సక్ ఇదం రాజ్ఞో ముఖవికాసరాహిత్యం, కిం కుతోనాజాత,
మితి భీత్యా, ఇత్యేవం, కైకేయీ, మన్వయుజ్జ్ఞ అపృచ్ఛత్, ని.
'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే' త్యమరః. ౮౧

నేతి. తతః, పాపాశయా పాపాభిప్రాయా, దుస్సంక త్వేతి యా
వత్. ని. 'ఆశయ స్స్య దభిప్రాయే మానసాధారయోర పీ'తి విశ్వః,
సా కైకేయీ, ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ, శ్రీరామప్రీత్య స్యాత్వరం
దదావి త్యర్థః, + వదే ద్లుజి సిచి వృద్ధిః. ౮౨

త దేవ వివృణోతి, వ త్వేతి. హేవత్స రామ, తే తవ, తాతః
పితా. ని. 'తాత స్తు జనకః పితే' త్యమరః. సంప్రీ తీదాసిం, ప్రీతి

సంప్రీతి సానుశయ స్తనయవాత్సల్యా త్సత్వవ్యత్యాసతాస్మాచ్చ గాఢ
మగాఢే శోకసాగరే నిమజ్జ తీతి. ర౩

వరద్వయం తావత్తవ ¹మునివృత్తైవ వనే వర్తన మవనే
రవనం భరత స్మేతి. ర౪

రామ స్త దాకర్ణ్య ప్రిముదితహృదయః కృతాంజలి ²రేనాం ప్రతి

శ్రుతం పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం య ద్వరద్వయం తస్య నిర్వహణే సమ
ర్థనే, వరద్వయం సమనంతరం స్వయ మేవ వివరిష్యతి, ప్రవీణో నిపుణః
తస్మా దితరః, అసమర్థ స్స ని త్యర్థః. ని. 'ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞ
విజ్ఞనిష్ఠాతశిషీతా' ఇ త్యమరః, అత ఏవ సానుశయ స్సమనస్సంతాప
స్క. ని. 'రంధ్రే శబ్దేఽథానుశయో దీర్ఘద్యేమానుతాపయో' రి
త్యమరః, తనయే త్వయి, వాత్సల్యాత్ సే హాత్. ని. 'శ్రీమాన్ సిద్ధ
స్తు వత్సల' ఇ త్యమరః, తథా సత్సవ్యత్యాసః భరతాభిషేకాకరణ ప్ర
యుక్తసత్వవివర్యాసః, తత్తాస్మాత్తదభ్యూచ్చ హేలో, రగాఢే గమ్భీ
రే, దుస్తర ఇ త్యర్థః, శోకసాగరే దుఃఖార్ణవే, గాఢంభృశం, అసంభావి
తోన్మజ్జన మి త్యర్థః. ని. 'ప్రగాఢం భృశకృచ్ఛాయో' రి త్యమరః,
మజ్జతి నిమగ్నో భవ, తీ క్షేపం ప్రత్యవదీదితి పూర్వేణ సంబంధః. ర౩

కిం తద్వరద్వయ మిత్యాశంకాయా మాహ. వ రేతి. వరద్వ
యం వరయుగళం, తావచ్ఛబ్దోఽవధారణార్థకః. ని. 'యావ త్తావ చ్చ
సాకలేఽవధౌ మానేవధారణే, ఇత్యమరః, తవ భవతః, మునివృత్త్యా
తాపసవృత్తైవ, ఏవకారో భేదబుద్ధిజనక వృత్త్యంతరవ్యవచ్ఛేదార్థకః,
వనే దండకావనే, వర్తనం చతుర్థవత్సరావస్థానం, తథా, భరతస్య,
అవనే రవనం భూరక్షణంచ, + 'అవ రక్షణే' భావేల్యుట్, తవ వనవా
స ఏకో వరః, భరతస్య భూపరిపాలన మవర, ఇ త్యర్థః. ఇతి ర్వాక్య
సమాప్తా, అథవా, ఇతి చ ప్రత్యవదీదితి సంబంధః, యద్వా, ఇతి
వరద్వయం తావత్ వరద్వయం ఖ, ల్విత్సన్వయః. ర౪

రామ ఇతి. రామ, స్త ద్వరద్వయ, మాకర్ణ్య సవిశేషం శ్రు
త్వా, ప్రముదితహృదయః, ధీరోదాత్తతయా వికార మంత స్సంస్తభ్య,
సంతుష్టాంతఃకరణ ఇవ సత్, ధీరోదాత్తలక్షణం తు, * 'మహాసత్త్వో

వ్యజ్ఞపత్.

౪౫

ప. భీష్మో భూభరతః కి మంబ భరతః కిం వా ననా త్పావనా
త్రి స్తోఽహం సగరాన్వవాయకకుద స్తాతః కుత శ్శీచతి,

ఁతిగంభీరః కృపావా నవికత్తనః, సువర్ణాచలవ ద్ధీరో భీరోదాత్త స్స సంత
మత, ఇతి. ఏతేన ధైర్య ముక్తమ్, :: 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం
స త్వసి హేతు' మ్వితి రసికాః. అత ఏవ, కృతాంజలిః విరచితకర
సంపుటో, విభక్తివినయవిధేయతాలక్షణ మేతత్. ఏనాం కైకేయాం
ప్రితి, వ్యజ్ఞపత్. - విజ్ఞాపయామాస. ౪౫

త దే వాహ, భీత ఇతి. హేలంబ మాతః, ని. 'అంబా మా
తాఽథ బాలా న్యా'ది త్వమరః, + 'అంబార్థనద్యో ర్హస్వ' ఇతి
హ్రస్వః. అత్ర సపత్నీమాతృత్వేఽపి సాంప్రతికవిరోధాదరణతత్పర
త్వేఽపి భర్తృప్రాతికూల్యపరాయణత్వేఽపి స్వయం నిర్వికారత్వా
దేవ మామంత్రితవా స త్వవగంతవ్యమ్. భరతః త్వత్పుత్రః, భూభర
తః భూభారాత్, న తు వృథాభారాత్, + సంచమ్యాస్తసిః. 'భీతా
న్ధానాం భయహేతు' రిత్యపాదానయ్య త్వంచమీ. భీతః భయవిభ్రా
స్తః, కిం, న భీత ఏ వేత్యర్థః. తథాఽహం రామః, పావయ తీతి పావనా త్వ
విత్రతాహేతోః, న తు నైరర్థక్యాపాదకాత్, + 'పూర్ణో పవనే' కర్తరి
ల్యుః. పూర్ణ తపోవనాత్, + పూర్వవత్పంచమీ, త్రస్తో భీతః,
కింన త్రస్త ఏ వేత్యర్థః. ని. 'చతుర్దశ దుతా'సా భీతి ర్భీ సాన్వసం
భయ' మి త్యమరః. అత, సుగరస్య సగరచక్రవర్తినిః అన్వవాయస్య
కులస్య కకుదః శ్రేష్ఠః, అథవా, సగరాన్వవాయానాం రాజ్ఞాం
శ్రేష్ఠః. ని. 'వంశోఽన్వవాయ స్సంతాన, ఇ త్యమరః. 'కకుద్వ త్క
కుదా శ్రేష్ఠే వృషాంగే రాజలక్ష్మ'ణీతి విశ్వప్రకాశః, అత్ర సగరాన్వ
వాయగ్రహణం సర్వేఽపి సగరకులోద్భవా భగీరథాదయో రాజానః
దుస్తరప్రతిజ్ఞాపారావారపారీణా ఏవ, అత స్తత్కులశ్రేష్ఠ స్వాస్య
ఈదృక్ప్రతిజ్ఞాకుల్యాతరణం కియ దితి సూచనార్థ మి త్యవగంతవ్య
మ్, అతోఽస్మ త్ప్రితా మాదృశేషుత్రజనకః, దశరథః, కుతో హేతోః,
శోచతి ఖద్యతి, న కుతోఽసి శోచితవ్య మి త్యర్థః. శోకకారణయో

దివ్యాయా స్ఫురితో నివాపకరణా ల్లఘ్వీం ప్రతిజ్ఞా మిమా
మావాభ్యా¹ మభిపూరయిష్యతి న చే త్పుత్రీ కథం స్యా దయమ్.
వనభువి తనుమాత్ర త్రాణ మాజ్ఞాపితం మే
సకలభువనభార స్థాపితో వత్సమూర్ధ్ని.

రుభయో రప్యన్యతర స్యాభావా దితి భావః, తత్కుత ఇ త్యాశం
క్యాహ, దివి భవా దివ్యా, తస్యా స్ఫురితోవియద్గంగాయా, నివాప
కరణా త్పితృతర్పణాంజలివిధానాత్, అస్మత్పూర్వమహారాజభగీరథ
కర్తృకా దితి భావః. ని. 'నివాపః పితృతర్పణ' మిత్యమరః, లఘ్వీ మ
ల్పాం, న తత్సమాం న తతోఽస్యధికాం వే త్యర్థః, + 'వోతో గు
ణవచనా' దితిజీవ్. ఇమాం ప్రతిజ్ఞాం వరద్వయరూపాం, అయ మస్త
త్రాతః, ఆవాభ్యాం న చ అహం చ ఆవాం తాభ్యాం, సాధనభూతా
భ్యాం, భరతేన మయా చేత్యర్థః, + 'త్యదాదీని సర్వై ర్నిత్య' మితి
సర్వగ్రహణా దత్యదాదినా భరతేన స హస్మద స్త్యదాదిత్వా దేకశే
షః, 'యువావా ద్వివచన' ఇ త్యావాదేశః, యుష్మదస్త్యదో రనాదేశ
ఇత్యాకారోఽంతాదేశ శ్చ, నాభిపూరయిష్యతి చేత్ న నిర్వహి
ష్యతి చేత్, కథం కుతః, పుత్రీ ప్రశస్తపుత్రవాణ, + ప్రశంసాయా
మినిః, స్యాత్ భవేత్, న స్యా దేవ, పున్నా మ్నా సరకా త్రాయిత
ఇతి పుష్పత్యా అనన్యసాధారణనిరయోద్ధరణైకమూత్రాణాం పుత్రాణా
మస్మాకం జననే బహుకేశభాగినోఽస్య రాజ్ఞోఽస్మత్పూర్వరాజస్య
నిర్యూయథప్రతిజ్ఞాపేక్షయా అల్పతరాయా అస్యా నిర్వహణాభావే
కుతోవా నః పుత్రశబ్దవాచ్యతా కుతోఽయం వా పుత్రవాం తస్య
త్తస్మా దావాభ్యా మేత దవశ్య మగ్నీక్రియతే తాతే నాపి న శోచితవ్య
మి త్యర్థః, శార్దులవిక్రీడితం పృత్యమ్.

౪౬

వ నేతి. హేలంబ, మేమహ్యం, వనభువికాంతారసీమ్ని, తనుమాత్రస్య
మామక దేహపైత్రికపైత్రివ, త్రాణం రక్షణ, మల్పభారభరణ మిత్యర్థః,
ఆజ్ఞాపిత మాదిప్తం, మ మైత త్సుకరమితిభావః, కింతు వతోన బాలః, భారో
ద్వహనానమర్థ ఇతి యావత్, తస్య భరతస్య స్వగర్భనంభూతస్య, మూ
ర్ధ్ని శిరసి, సకలభువనభారః - అశేషభూభారః, గురుతర త్వా ద్దుర్వహ

1 ఇహపూరయిష్యతి.

త దిహ సుకరతాయా మావయో స్తర్కితాయాం

మయి పతతి గరీయా సంబ తే పక్షపాతః.

౪౭

కించ, — తాత స్వవాచా వ్యవహృత్య హృద్యం

వత్సాభిషేకోత్సవమంగళం మే,

ఇత్యర్థః, స్థాపితో నిక్షిప్తః ని. 'భువనం విప్లవే లోకే సలిలేఽపి వియత్య' వీతి విశ్వః, త త్తస్మాత్కారణా, దిహ అస్మిన్ కార్యద్వయ విషయే, ఆవయోః, భరతస్య మమచే త్యర్థః; సుకరతాయాం సౌకర్యే, తర్కితాయాం ఆలోచితాయాంసత్యాం, గరీయా గురుతరః, + గురుశబ్దాదీయసుని 'ప్రియస్థి శే'త్యాదినా గురోః గరాదేశః, తే తవ, పక్షపాతః ఆదరః, మయి, పతతి - ప్రసరతి, స్వత సయే భరతే సపత్నీ సందనే మయి చాదరానాదరాభ్యాం సుఖాసుఖ సంపాదకరాజ్యాభిషేకవసవాసవిధానార్థం ప్రయత్నః కృతః సోఽయం విచార్యమాణే విపరీతో జాతః. అత స్త దేత ధ్నురూకరణప్రవృత్తౌ మ ర్కటభావన్యాయప్రాయం సుఖార్థం చందనలేపే వాతోద్రేకప్రసంగ కల్పం చాభూ ది త్యర్థః. అతపవ విషమాలంకారః.* విరుద్ధకార్య సౌత్పత్తి ర్య త్రాసన్ధ్య వా భవేత్. విరూపఘటనా సా న్యా ద్విషమాలంకృతి స్త్రీధోతలక్షణాత్, మాలినీవృత్తమ్.

౪౭

అ. ఆస్తాంతావ ద్యుక్తిరచనాసు నిశ్చితం వక్తవ్యాంతర మస్తీ త్యాహ. కించేతి. తత్ప్రకారమే వాహ. తాత ఇతి. తాతోఽస్మత్ప్రతా, స్వవాచాన్వయముఖోచ్ఛారి తేన నియోగవచనేన, భవద్వచనే నైవ భరతాభిషేక మభినందయతోమమ స్వవచనేనచేత్కిమువక్తవ్య మితిభావః హృద్యం మనోహరం, సత్యస్య ఉభయోరభ్యుపలాంబీయస్య భరతస్యాభిషేకో మూర్ధాభిషేక స్స ఏవోత్సవః * ఉత్సాతే మార్ష మి త్యేష ఉత్సవో పరికీర్తిత్యి త్యుక్తలక్షణః సవన మంగళం కల్యాణం, మే మహ్యం, వ్యవహృతోక్త్యా, కథయి త్యేతి యావత్. ని. 'వ్యాహర ఉక్తి ర్లపిత'మి త్యమరః. మయా, అర్పితస్య దత్తస్య, ప్రణామసంజ్ఞస్య స మసాకరాభ్యస్య, పూర్ణ పాత్రస్య ఉత్సవాదిషు దేయవస్తునః, పాత్రం యోగ్యః. నానీ త్కించనాతః కి, మితికాకుః. తాతేన భరతాభిషేకః

ప్రణామసంజ్ఞస్య మయాప్నితస్య

కిం పూర్ణపాత్రస్య న పాత్ర మాసీత్.

౪౫

గ. తత్తేన మశనిహత ఇవ పర్వతః సర్వతః పరీతదవదహన ఇవ
వనస్పతి ర్ద్వినస్పతిపదభ్రంశవిధుర ఇవ నహుషః పపాత నిస్సంజ్ఞః పక్షి-
రథః.

౪౬

క్రియత ఇతి వక్తవ్యం. మయా చాంగీకారపూర్వకం నమస్కర్తవ్యం
చే త్యర్థః. సత్యసంధస్య స్వస్య వ్యమఖోచ్ఛారణే క స్సంకోచః తతో
నిస్సంకోచం వద త్వితి తాత్పర్యమ్. 'ఉత్పవాదిషు య ద్వేయం పూర్ణ
పాత్రం త దుచ్యత' ఇత్యభియుక్తాః. ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మి
త్యమరః, అత్ర నాసీత్మిమితి కాక్వా రాజ్ఞో యోగ్యతాపాదసద్వారా
రామస్య భరతాభిషేకాంగీకరణ మాక్షిప్యత ఇతి గుణీభూతవ్యంగ్యమ్.
తదుక్తమ్. 'అగూఢ మపర స్యాంగం వాచ్యసిద్ధ్యంగ మస్ఫుటమ్, సం
దిగ్గుతుల్యప్రాధాన్యే కాక్వాక్షిప్త మనుందర' మితి. వృత్త ముపజాతిః. ౪౫

తత్తేనమితి. తస్మిన్నేవక్షణే, రామస్య భరతాభిషేకాంగీకరణ
సమయ ఇత్యర్థః + అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. పక్షిరథో దశరథః.
ని. 'పక్షిర్దశాక్షరచ్ఛందోదశసంఖ్యాభిషక్రియా' మితికోశః. అశని
హతో వజ్రవిదారితః, పర్వత ఇన, పర్వత స్సమంతా, త్పరీతదవదహనో
వ్యాపదవాగ్నిః, వనస్పతి ర్వృక్షఇవ, ని. 'వనస్పతి ర్వృక్షమాతే'
వినా పుష్పైః ఫలద్రుమ' ఇతి విశ్వః. దివసర్వస్య పతి ర్ద్వినస్పతి రింద్రః.
ని. 'శతమస్య ర్ద్వినస్పతి' రి త్యమరః + షష్ట్యాః 'పతిపుత్రే' త్యాదినా అలు
కి కస్మాదిత్వాత్ విసర్జనీయస్య సత్యం; తస్య పదా ద్భింశేన ప్రచ్యు
త్యా విధురః విశ్లిష్టః, ని. 'విధురః పత్న్యపేతే స్యా త్క్లిష్టవిశ్లిష్ట
యో రపీతివైజయంతీ. నహుషోయయాతిపితేన, వినంజ్ఞో విచేతనస్స
పపాత, రామవిరహసహిష్ణుత్వా న్ముమూర్చ్ఛే త్యర్థః, పురాకిల, నహు
షః, కుతశ్చి త్పుణ్యోదయా త్స్వర్గే ఇంద్రత్వం ప్రాప్య, తత్ర నిజాహం
కారహుంకారప్రకోపితేన కుంభసంభవేన భుజరోగో భవేతిశ్చ
పదా త్ప్రచ్యుతో భువిపపాతేతి పౌరాణికీకథా. వక్ష్యతి చారణ్యకాండే.
మాలోపమాలంకారః.

౪౬

తత స్సా పితృ¹నిదేశ మవిచార మచిరా దాచ రేతి రామ మాదిదేశ.

సవపః, —

ప. మాతు రాజ్ఞాం వహా న్ముద్ధామాలా మిన మహాయశాః,
వనాయ రామో వప్రాజ జగతా మవనాయ చ. ౧౧

గ. అసౌ సమాసాద్య సద్యః కౌసల్యాసదన మభిషేకప్రతిబంధం
కై కేయానిర్బంధ మాత్మన శ్చ వనవాసం ప్రణామానంతరం తస్యై
స్యవేదయత్. ౧౨

తతః. తత స్తదనంతరం, సాకై కేయా, పితృద్వశరథస్య, నిదేశ
మాజ్ఞాం, అవిచార మనాలోచనం, అచిరా య్విజీవి, ఆచర, విధేహీతి
రామ, మాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస. ౧౦

తతోరామః కిమకార్షి దిత్యత్ర ఆహ. సఞ్చితి. యోఽయం కై కే
యాజ్ఞప్త స్సవపః. మాతురితి. మహాయశాః^౧ ర్తిసంపన్నః, రామః, మాతుః
కై కేయ్యాః, ఆజ్ఞాం, వనవాసాయ ప్రజేత్యేవం రూపశాసనం, మాలాం పు
ష్పప్రజమివ, మూర్ధ్నా, వహా, శిరసా ధారయన్ని త్యాదరోక్తిః. వనా
యదండకావనంగంతు, మిత్యర్థః + 'క్రియాధోపపదస్యే' త్యాదినాచతుర్థీ.
తథా, జగతా మవనాయ జగద్రక్షణాయ చ, వప్రాజ జగామ, వనం ప్రతి
గంతుమైచ్చ దిత్యర్థః. వనవాసే దుష్టనిగ్రహశిష్ట సరిపాలనాభ్యాం
లోకనిర్వాణస్య జాయమాసత్వా 'జగతామవనాయ చే' త్యుక్త మిత్యవ
గంతవ్యమ్. ఉపమాలంకారః. ౧౧

అసావితి. అసౌ రామః, సద్యః అవిలంబేన, కౌసల్యాసదనం
నిజమాత్మగృహం, ఆసాద్య ప్రవిశ్య, అభిషేకస్య నిజరాజ్యాభిషేక
స్య, ప్రతిబంధ మంతరాయభూతం, కై కేయ్యా నిర్బంధం సంకటం, వ
రద్వయాఖ్యపాశేన రాజానం నిర్బంధస్థి భరతస్యాభిషేకప్రవర్తనరూ
పాభినివేశ, మిత్యర్థః. తథా, ఆత్మనో వనవాసంచ ప్రణామానంతరం
సమస్కారానంతరకాలే, తస్యై కౌసల్యాయై, స్యవేదయత్ కథితవా
ని త్యర్థః. ౧౨

1 నిదేశవిచార మచిరమ్; నిదేశ మవిచారం.

¹సైత దాకర్ణ్యవిదీర్ణహృదయా విషదిగ్ధముఖశిలీముఖవిదృశ్రవణ
యుగశేష సహసా ²నిపత్య విలలాప. ౫౩

ప. శేఖారథాంగసరసీరుహశంఖచిహ్న
క్షేమంకరే తవకరే జగతాం త్రయాణామ్,

సైతదితి. సాకాసల్యా, ఏత ద్రామవనవాసవచన, మాకర్ణ్య శ్రు
త్వా, విదీర్ణ హృదయా విదళితాంతరంగా సతీ, తస్య వజ్రప్రహారస్తా
యత్వా దితిభావః. శిలీ శల్యం ముఖే యస్యశిలీముఖః విషదిగ్ధం విష
హాపితం ముఖ మగ్రభాగో యస్య తథోక్తో య శ్చిలీముఖో బాణః
ని. 'ముఖం స్యా దగ్రభాగేఽపి, అభిబాణో శిలీముఖా' వి త్యుభయ
త్రాప్యమరః. తేన విదృం సంప్రహృతం శ్రీవణయుగళం కిర్ణ యగ్ధం
యస్యా సా, తథోక్తే వేత్త్యుత్ప్రేతా. తయాచైతద్యచనస్య విశిష్ట
బాణవ దత్యంతదుస్సహత్వం సూచ్యతే. సహసాశీఘ్రం + స్వరాది పా
తా దస్యయ మితి శాకటాయనః, నిపత్య-భువి పతిత్వాస్థాతుమశక్యత్వా
దితిభావః. విలలాప పరిదేవితపతీ. ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. ౫౩

అ. తదేవాహ. శేఖేతి. శేఖావవ రథాంగాని చక్రాణిచ సర
సీరుహాణిచ శంఖాశ్చ రథాంగాద్యాకారశేఖా ఇత్యర్థః. తే చిహ్నాని
యస్య తస్మిన్, సాముద్రికశాస్త్రోక్తమహాభాగ్య సంపత్తిసూచకతయా
తాదృగ్గతుణయిత ఇత్యర్థః. త్రయాణాం జగతాం భూర్భువస్స్వర్లో
కానాం, స్వర్గమర్త్యపాతాళానాం వా, ఉపలక్షణ మేతత్, అశేష
లోకానామి త్యర్థః. క్షేమంకరో తీతి క్షేమంకరే, శుభకరే, + 'క్షేమపి
యమద్రేచ్ఛ'తిభిశ్చ 'అరుర్దిప్స'దిత్యాదినా ముమాగమః తవ, కరేహ
స్తే. ని. 'బలిహస్తాంశవః కరా'ఇ త్యమరః. కాంతారే ఆరణ్యే కందా
నా మభ్యవహారోచితానాం మూలవిశేషాణాం ఖనన మవదారణం, ని.
'కాంతారం వర్తమ దుర్గమ'మి త్యమరః. రచయ విధేహి, జీవనోపా
యార్థ మితి భావః. ఇతి మత్వేతిశేషః, భగవాన్ : 'ఉత్పత్తించ వినా
శంచ భూతానా మాగతిం గతిమ్, వేత్తి విద్యా మవిద్యాంచ స వాచ్యో
భగవా'ని త్యుక్తలక్షణః. పసిష్ఠః, ప్రతిసరం హస్తసూత్రం, ఆముక్త
వాన్ నిబద్ధవాన్, + ఆజ్ఞీతిభ్యాం పరస్య ముచధాతో ర్బంధకార్థకత్వం

కాంతారకందఖననం రచ యేతి నూన

¹మాముక్తవా స్ప్రితినరం భగవా స్వసిద్ధః.

గ౪

గ. తత్ర సౌమితి) రతిమాత్రప్రవృద్ధమన్య శ్చతమన్యసమాన మగ్ర
జన్మానం ప్రత్యేవ మకథయత్.

గ౫

ఆర్య ²నకార్యమిదమ్.

గ౬

³లోకగర్హణార్థాయాః కై కేయూః వచసా రజసాజరసా చ సమా

ని. 'ఆముక్తః ప్రతిముక్తశ్చే'త్యమరః. నూనం, అన్యథా కథమేవం భవే
దితిభావః. ని. 'నా చమ్మా జఘనే హస్తసూత్రే స్రుతిసరోఽస్త్రియా'
మి త్యమరః. అత్ర రాజ్యాభిషేకాంగత్వే నాముక్తస్య ప్రతిసరస్య కం
దఖననార్థత్వే నోత్ప్రేక్షితత్వా దుత్ప్రేక్షా. సాచ నూనమితి వ్యంజ
కసద్భావా ద్వచావ్యః. 'యత్రాన్యధర్మసంబంధా దన్యత్వే నోపకీర్తి
తమ్, ప్రకృతం హి భవే త్పాజ్ఞాంతా ముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షత్' ఇతి
లక్షణాత్.

గ౪

అ. అత్రాంతరే రామాభిషేకవిఘాత మసహమానో నిరూఢా
భిమానో లక్ష్మణస్తావ దూచ ఇత్యాహ. తత్రేపి. తత్ర కాసల్యావిలాప
సమయే, సమిత్రాయాః అపత్యం సౌమిత్రి ర్లక్ష్యణ, + 'బాహ్వదిభ్య
శ్చే' తీర్ణప్రత్యయః. అతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యః (శ్రీరామచనవాసకథా
యాః శోతుమశక్యత్వా దత్యంతప్రవృద్ధకోపస్సక, శతమన్యసమానం
భోగైశ్వర్యాదిసంపత్త్యా ఇన్ద్రీతుల్య, మి త్యపమా. అగ్రజన్మానంజ్యే
ష్ఠభ్రాతరం, శ్రీరామప్ర, త్యేవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయ దవో
చత్.

గ౫

అ. తత్ప్రకారమేవవివృణోతి. ఆర్యేతి, హేఆర్య పూజ్య, ఇద
మేత, న్నకార్యం అకార్యం, అయుక్తం, తవై తన్నోపపద్యత ఇత్యర్థః.

గ౬

అ. కిమిద మిత్యతః. లోకేతి. లోకగర్హణార్థాయాః ఈదృ
గకార్యకరణశీలత్వా త్లోకనిందాయాః, ని. 'కుతాని నిందా చ గర్హణ'
ఇ త్యమరః. కై కేయూః, వచసా విప్రలాపేన, రజసా రజోగుణేన చ,
ని. 'రజో రజోగుణే ధూళౌ పరాగార్తవయో రవీతి శాశ్వతః. జరసా
వార్ధకావస్థయాచ, + 'జరాయాః జర సన్యతరస్యా' మితి జరాశబ్దస్య

కాంతస్వాంతతయా కృత్యాకృత్యవివేకమూఢస్య రాజ్ఞః ప్రజ్ఞాశైధిల్యా
నిస్సుగ్రీతేన వచసా సంత్యజ్య రాజ్య మటవీపర్యటనం విధాతుమ్. ౧౭

కింతు తుభ్య మనర్థయమానాయ ప్రథమ మేవ పితౄ ప్రదత్తా
నను పృథ్వీ. ౧౮

క్షత్రధర్మోఽపి¹ధర్మ్యా త్పథః²ప్రమా ద్యాపి వర్ణాశ్రమరక్షణతః
జరసా దేశః, సమా కాంతస్వాంతతయా సమభిభూతాంతఃకరణతయా,
హేతునా, ని. 'స్వాంతం హృన్తాననం మన' ఇత్యమరః. కృత్యాకృత్య
వివేకమూఢస్య కార్యాకార్యవివేకశూన్యస్య, ఉక్తత్రితయమధ్యే వక్తృక
మవ్యనర్థాయ భవతిమేశనేతు కిము వక్తవ్య మితి భావః. రాజ్ఞః, ప్రజ్ఞాశైధి
ల్యా ద్బుద్ధిమాంద్యాత్, నిస్సుగ్రీతేన వచసా నిర్గతే నానర్థకవాక్యేన, రా
జ్యం. ప్రజాపరిపాలనాత్మకం రాజకృత్యం సంత్యజ్య విహాయ, అటవీపర్యట
న మరణ్యసంచారం విధాతుం కర్తుం, అకార్యమితి పూర్వేణసంబంధః.

అ. నను భవతు యథాతథావా శ్రేయస్కామేన పుంసా గు
రునిదేశోఽనశ్యం కర్తవ్యః. అన్యథా నిషేధస్మరణాదిత్యాశంక్య తత్ర
యుక్తిం వక్తి. కింత్యితి. కింతు, తతః కిముచ్యతే చేది త్యర్థః అనభ్యర్థయ
నాయ అయాచమానాయ, పునఃపున ర్యాజ్ఞానిర్బంధేనానుప్రదవకా
రిణ ఇ త్యర్థః. అభ్యర్థయమానాయైవ దత్తం పున ర్న గ్రాహ్యం అన
భ్యర్థయమానాయ చే త్కిము వక్తవ్య మితి భావః * 'అతే' మేర్థయతే
రథాయానే యాచావరోధయో'రితి వచనాత్ తుభ్యంభవతే, + 'కర్మ
ణా య మభిప్రేతి స సంప్రదాన' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థి. పితౄ,
పృథ్వీ భూ, ర్దత్తా నను వితీర్ణాఖిలు, అతః సగృహీతాయాః పునరగ్ర
హణేన తవాపి ప్రతిగ్రహపరిత్యాగదోషః తస్యాపి న న్యయం దత్తాపహ
రణదోషః; తస్మా దుభయతారకత్వాత్త్వయా పున రనశ్యంపృథ్వీ
గ్రాహ్యేతి తాత్పర్యమ్. ౧౮

అ. నను తథాపి న మమాయం ధర్మః పురుషార్థవ్యాపాతిహే
తుత్వా దితి న మంతవ్యమ్ * 'క్షత్రియస్య పరో ధర్మః ప్రజానా మేవ
పాలన' మితి మనువచనాత్, వస్తుతః ధర్మమార్గభ్రంశే ఽపి సమ్యక్ప్ర
జాపరిపాలనతత్పరస్య పురుషస్య మోక్షసాధకత్వా ది త్యాహ. క్షత్ర

సమీచీనః ప్రాయేణ పురుషం నిశ్చేయనే నియోజయేత్. ౧౯

నియతం నియతిబల మతిలంఘ్య పౌరుష మేవ ¹ధీరస్య పురుషార్థాన్ ²సమర్థయేత్. ౨౦

తి. సమీచీన స్సమర్థః, క్ష.త్రధర్మః క్ష.త్రియకులచారోఽపి, వస్తుస్వభావావధారణార్థకోఽయ మపిశబ్దః ధర్మాదనపేతోధర్మ్యః + 'ధర్మపత్స్యధన్యాయాదనపేత' ఇతియశ్చీకృత్యయః. తస్మా, త్పథో మార్గాత్, + 'జుగుప్సావిరామే' త్యాదినా పంచమీ, ప్రమాద్యాపిప్రమాదం ప్రాప్యాపి, ధర్మమార్గానవహితో భూత్వాపీత్యర్థః. పక్షా బ్రాహ్మణాదయః ఆశ్రమాః బ్రహ్మచర్యాదయః తేషాం రక్షణతః పరిపాలనార్థేతోః, ప్రాయేణ భూమ్నా, ని. 'ప్రాయో భూమ్న్యంతగమన' ఇత్యమరః, పురుషం, నితరాం శ్చేయో నిశ్చేయసం + అచతురాదినా సూతేణాచ్యుత్యయాంతోనిపాతితః. తస్మిన్ సకలపురుషార్థాధ్యక్షే మోక్షే, నియోజయేత్ ప్రవర్తయేత్, మోక్షాధికారిణం కుర్యాదిత్యర్థః, కుతశ్చిత్కారణార్థార్థ మార్గప్రమాదేన వైగుణ్యేసి స్వధర్మత్వా శ్చిన్యకృన్ జాపరిపాలనాత్మకస్య క్ష.త్రధర్మస్య మునిజనోచితాటపీ పర్యటనరూప పరధర్మానుష్ఠానాపేక్షయాశ్చేష్ఠత్వా చేచ్ఛియస్కరత్వం సంభవతి * 'శ్చేయాన్స్వధర్మో విగుణః పరధర్మాత్స్వసుష్ఠితాత్, స్వధర్మేనిధనం శ్చేయః పరధర్మోభయావహ' ఇతి భగవద్వచనా దితిభావః. ౧౯

అ. అథ దైవబలోల్లంఘనే నాపి పౌరుషస్య పురుషార్థసమర్థససామర్థ్యసంభవాత్క్ష.త్రధర్మనిర్వాహకః పురుషకారవీవ సమాశ్రయణీయ ఇత్యాహ. నియతిమితి. పురుషస్య కర్మ పౌరుషం పురుషకారవీవ, ని. 'పౌరుషంపురుషస్యోక్తంభావేకర్మణి తేజసీ'తివిశ్వః + యునాదిత్వాదణ్, అపథారణార్థోఽయ మేవకారః, నియతం నిశ్చితం యథాతథా, నియతిబలం దైవబలం, ని. 'నియతి ర్నియమే దైవ' ఇతి విశ్వః. అతిలంఘ్యాతిక్రమ్య, ధీరస్య ధైర్యశాలినః, పుంసః, పురుషార్థాన్ ధర్మార్థకామమోక్షరూపచతుర్విధ పురుషార్థాన్, సమర్థయేన్నిర్వహేత్, స్వశక్త్యా పౌరుషనిర్వాహ కస్యైవ పురుషార్థలాభః సత్వస్యస్య, అతః పురుషకార వీవ సమాశ్రయణీయ ఇతి భావః. ౨౦

ప. మాభూత్త్వత్పదపద్మయో రరుణిమా కాంతారసంచారతః
 పాణౌ పాటలిమా మనా క్ప్రసరతు జ్యాకర్షణాదేవమే,
 కై కేయీపరిభూతతాతపచనే నమో భవాన్మోక్షభూ

అ. ఇత్థం స్వచుత ముపస్యస్య తస్య ఫలిత మాహ. మాభూదితి.
 హేతర్యపూజ్య, శౌర్యజలధే, అపారశౌర్యసంపన్నే త్యర్థః. త్వత్పదపద్మ
 యో ర్భవచ్ఛరణారవిందయోః, కాంతారసంచారతః అరణ్యసంచా
 రాత్, అరుణిమా ఆరుణ్యం, తౌహిత్య మితి యావత్ + 'వర్ణద్వధాది
 భ్యష్వ్యజ్ఞే' తిచకారాదిమనిచ్. మాభూన్తాన్తు, + 'మాజీలు' జీత్యాశిషి
 లుజ్. కింతు జ్యాకర్షణాత్ మూర్వాకర్షణాత్, ని. 'మూర్వీ జ్యాశిం
 జనీగుణ' ఇత్యమరః. మే మమ, పాణౌ హస్తవప, పాటలిమారక్తిమా,
 ని. 'శ్వేతరక్త స్తు పాటల' ఇత్యమరః, + పూర్వపదిమనిచ్. మనాగీషత్,
 ప్రసరతు ప్రసర్తతాం, తథా, భవాన్, కై కేయీపరిభూతస్య విమోహి
 తస్య తాతస్య పితౄ ర్వచనే విషయే, నమోః ప్రహ్వః, విధేయ ఇతియా
 వత్ మాన్మభూత్, మాభూదిత్యర్థః. స్త్రీణావచన స్యా నాదరణీయత్వా
 దితి భావః, + 'స్మృత్తరేలజ్ఞే' తిచకారాదాశీరధ్ధేలుజ్ 'నమాజ్యోగ'
 ఇత్యుప్రతిషేధః. 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషత్వం; కింతు, కించి
 దీష, న్నామకం మదీయం, + 'తవకమయకావేకవచన' ఇతి మమకాదే
 శః. ధనుః, నమ్రోసత్, వర్తతాం, స్త్రీపరతంత్రస్య పితౄ ర్వచననియంత్ర
 తతయా కాంతారసంచారతత్పరో నభవ కింతు మూర్వాకర్షణపూర్వ
 కం మదీయం ధను రాయమ్య బాణప్రయోగేన కార్యాకార్యవిచారవి
 ధుర మమిత్రభూతం పితరం హనిష్యామిత్యర్థః. తథాచరామాయణమ్
 * 'ప్రాతానిహితోఽయం కై కేయీ సంతుష్టో యది నః పితా, అమిత్ర
 భూతో నిశ్చంకం వధ్యతాం బధ్యతా' మితి, తథా స్మృతి శ్చ * 'గురో
 రవ్యవలిప్తస్య కార్యాకార్య మజానతః, ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య కార్యం
 భవతి శాసన' మితి. లక్ష్మణస్య ధీరోద్ధతత్వా దిట్థ ముక్తి రిత్వసంసంధే
 యం. లక్షణంతం * 'దర్శమాత్సర్యభూయిష్ట శ్చండవృత్తి ర్వికత్తనః,
 మాయావీ సులభకోధ సు ధీరోద్ధతఉచ్యత' ఇతి. అత్ర సామయిక త్వేన
 ప్రాప్తయోః శ్రీరామపాదపద్మహస్తారుణిమపాటలిమ్నోః శ్రీరామ
 పాదపద్మారుణిమానం కంతోక్త్యా నిషిధ్య పాణౌ నియమనా దేకః పరి

¹త్కించి న్నామక మార్య శౌర్యజలధే నమ్రం ధను ర్వర్త తామ్.

X. ఏవ మాచక్షాణం లక్షణం రామ సాంత్యాయ స్సవోచత. ౬౨

వత్స సనిత్యవంశజాతానాం రాజ్ఞాం పితృనిదేశఏవ దేశిక
స్ఫుర్వకర్మసు. ౬౩

బహవః ఖిలు పితృ²నిదేశగౌరవా ద్దోహత్యా మపి మాతృవధ

సంఖ్యాలుంకారః. త ధోత్తరాద్ధే (శ్రీ రామధనుర్నమ్ర)త్వయోః ప్రాప్త
యోః శ్రీ రామసమ్రాట్వం నిషిధ్య ధనుషి నియమనా దపర ఇతి తయో
స్సాపేక్షితత్వా త్సంకరః. * 'ఏకస్య వస్తునః ప్రిప్తా వనేకత్రైకదాయ
దా, ఏకత్ర నియమ స్సా హి పరిసంఖ్యా నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్. ౬౧

ఏవమితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, ఆచక్షాణం వదంతం, + 'చక్షిజ్
వ్యక్తాయాంవాచీ'త్యస్మాద్ధాతో శ్చాసచ్. లక్షణం, రామ, సాంత్య
యక్ సామవాదై రుపలాలయక్, ని. 'సామ సాంత్య ముభే సమే'ఇత్య
మరః, అవోచత. ౬౨

అ. తత్ప్రకార మే వాహ, వత్సేతి. హే వత్స, లక్ష్యణేత్యా
ద రేణామంత్రణమ్, సనిత్యవంశజాతానాం సూర్యవంశోద్భవానాం,
రాజ్ఞాం, పితృనిదేశః పితృనియోగ ఏవ, సర్వకర్మసు సకలకార్యేషు,
దేశికః ఆచార్యః, ఉపదేశప్రేతి యావత్, ని. 'గురౌ దేశ్యేపి దేశిక'
ఇత్యమరః, సూర్యవంశోద్భవా స్సర్వేపి గుర్వాజ్ఞాపరిపాలనతత్పరా
ఏవేత్యర్థః, అతో నాస్మాక మిదం విరుద్ధ మితిభావః. ౬౩

అ. సకేవల మస్మాక మియం మర్యాదా కింతు పూర్వేషా మ
న్యేషా మవీత్యాహ, బహవఇతి, కండుర్నామ మహర్షిః, రేణుకాయాః
అవత్యం రైణుకేయో జామదగ్న్వీరామః, + 'స్త్రీభ్యోధక్' పూరు
ర్యయాతినందనః, ప్రభృతిగ్రహణా త్సగరపుత్రాదయః, కండుశ్చ
రైణుకేయశ్చ పూరుశ్చేతి ద్వంద్వః, తే ప్రభృతి రాది ర్యేషాం తేత
థోక్తాః, బహవః అనేకే, పూర్వే మహాత్మానః, పితృనిదేశేపిత్రాజ్ఞా
యాం, గౌరవా దాదరాతిశయా, ద్దోహత్యామపి, నతు యస్యకస్యచి
జ్ఞంతోర్హ త్యాం, + 'హనస్తచే'తిహంతే రాభివే క్యప్ తకారశ్చాంతాదే
శః స్త్రీత్వం లోకాత్, తథా మాతృవధమపి, నతు యస్యాః కస్యాశ్చ

మపి తారుణ్యవినిమయ మపి ¹కండురైణుకేయపూరుప్రభృతయః ²కు
ర్వాణా నిర్విచారం తే నాచారవతా మగ్రణ్యఇతి గణ్యంతే. ౬౪
తస్మా దవశ్యం వశ్యవన పితు రవగాహే గహన మితి. ౬౫

త్రిన్రియా వధం, తథా, తారుణ్యస్య యావనస్య వినిమయో బుద్ధిపూ
ర్వకపరివృత్తిః తమపి, నతు యస్యకస్యచి ద్వయసో వినిమయం, అత్యం
తాకృత్యవినియోజకో²పి పితృనిదేశో న లంఘనీయః, ఇయత్కాలవన
వాసమాత్రవినియోజక స్తు కిం వక్తవ్య ఇత్యపిశబ్దత్రయాధ్యః, నిర్వి
చారం విచారరహితం యథాతథా, ధర్మశాస్త్రనిషిద్ధం గోహత్యాది
మహాపాతకం కథంకారం కర్తుం యుక్తం స్యా దితి శంకాశూన్య మి
త్యర్థః, కుర్వాణాః ఆచరితవంతః + కరోతేస్తాచ్చి త్యేశానచ, తేనా
చరణేన, ఆచారవతాం సదాచారసంపన్నానాం, అగ్ర ముత్కర్షం న
యంతి పాప్నువంతీ త్యగ్రణ్యః శ్రేష్ఠాః, + 'సత్సాద్వి'షే త్యాదినా
క్తిప్, 'అగ్రగ్రామాభ్యాం నయ తే ర్హోవక్తవ్య' ఇతి ణత్వం. ఇ త్యేవం,
గణ్యంతే సంఖ్యాయంతే; ప్రశస్యంతే ఖల్వి త్యర్థః, పితృనిదేశం గురూకు
ర్వతా మీదృగకార్యకరణమేవ ప్రశంసాహేతు రభూ త్క్రిముత వన
వాసాది కార్యకరణ మితిభావః, 'కుర్వాణా నిర్విచార మాచార వతా మ
గ్రగణ్యా' ఇతిపాఠః, 'నిర్విచార' మి త్యస్య గణనక్రియాయాం విశేషణ
త్వే నాన్వయః ఇతి కేచిత్. ౬౪

అ. ఉక్తమర్థం నిగమయతి, తస్మాదితి. యస్మా త్పితృనియోగో²
వశ్య మనుష్ఠేయ స్తస్మా త్కారణా ది త్యర్థః, అవశ్యం నిశ్చితం, పితు
ర్వశ్యో వశం గత ఏవ న౯, నతు విముత ఇ త్యేవకారాధ్యః, + 'వశంగత'
ఇతి యత్ప్రత్యయః, గహన మరణ్య, మవగాహే ప్రవి శామి; ఇ త్యహో
చతేతి పూర్వేణ సంబంధః, అత్రరామాయణమ్, *'ఋషిణా చ పితు
ర్వాక్యం కుర్వతా వ్రతచారిణా, గౌర్వ తా కండునా ధర్మం జానతా²పి
విశశ్చితా, జామదగ్న్యేన రామేణ రేణుకా జననీ న్వయం, కృత్తా
సరళునారణ్యే పితుర్వచనకారణాత్, అస్మాకం తు కులే పూర్వం సగర
స్యాజ్జయూ పితుః, ఖనద్భి సాగరై హృమి మవా ప్తస్సు మహా న్వధ'
ఇతి, పూరు స్తు న రామాయణే సంగృహీతః, తు స్త్యేయం కథా మహా

తత్ర విస్తృతపుత్రీవాత్సల్యా కాసల్యా తేన సహ గంతు మభి
లషంతీ కృతప్రణామేన రామేణ సవినయ మేవ మభిహితా. ౬౬

ప. కాంతారభాజి మయి కేకయరాజపుత్ర్యాః

కార్కశ్యకందళితయా దళితస్య వాచా,

తాతస్య శోకదహనగ్లపితం శరీరం

భారతాదా కథితా, పూర్వం శుక్రశాపవశా దసమయసంప్రాప్తదు
స్సహజరాభారవిహ్వలేన పిత్రా యయాతినా నియుక్తః పూరుః స్వతా
రుణ్యం తస్మై దత్వా తజ్జరాం స్వయం గృహీతవా నితి. అత్రగోహ
త్యాద్భృద్విప్రకృమేణ కండ్వాదీనా ముద్దేశా త్కృమాఽరనామా యథా
సంఖ్యాలుంకారః * 'ఉద్దిష్టానాం పదార్థానాం పూర్వం షశ్చాద్యథాక్రమ
మ్, ఉద్దేశ స్తుభవే ద్యత్ర త ద్యథాసంఖ్య ముచ్యతే' ఇతిలక్షణాత్. ౬౭

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్కాసమయే, విస్తృతపుత్రీ వాత్సల్యా సమ
ధికపుత్రీస్నేహా, కాసల్యా, తేనసహ పుత్రేణసాకం, గంతుం, వనం
ప్రతీతిశేషః. అభిలషంతీ కామయమానా సతీ, కృతప్రణామేన విహి
తసమస్కారేణ, రామేణ, సవినయం సంప్రశ్రయం, ఏవం పక్ష్యమా
ణీత్యా, అభిహితా ఉక్తా. ౬౬

అ. తత్ప్రీకారమేవాహ. కాంతారేతి. హేమాతః, మయి,
కాంతారభాజి అరణ్యంగ తే సతి, కేకయరాజపుత్ర్యాః క్షత్రియతన
యాయా, కై కేయ్యాః, అతః తాత్రీయై క్ష మేవ కరిష్య తీతి భావః.
కార్కశ్యేన కౌర్వేణ ని. 'కర్కశం కఠినం క్రూర' మి త్యమరః.
కందళితయా ఉత్పన్నయా వాచా, శత్రుధారాకల్ప యే త్యర్థః, దళి
తస్య విదారితస్య, వీడిత స్యేత్యర్థః. తాత స్వాస్థ్యేతుః, సంబంధి
శోకదహనగ్లపితం - మద్విరహజనితశోకానలేన వీడితం, సంతప్త మితి
యావత్. శరీరం, త్వయా, కదాచిత్, క్షణ మాత్రమవీత్యర్థః, నోపేక్ష
ణీయం నానాదరణీయం, తు రవధారణార్థః. కంతు తత్తత్కాలో
చితోపచారై స్సర్వదా పఠితోషణీయ మి త్యర్థః, వాక్చస్త్రీవిదళన
మేవ దుస్సహం తత్రాపి శోకానలసంతాపశ్చే క్షిప్తము వక్తవ్యం. సఖి
ప్రణామరి మునలాఘాతప్రాయత్వాదితి భావః. మయై కేనైవ వనం ప్రతి

మాతస్త్వయా నతు కదాచి దుపేక్షణీయమ్. ౬౭

గ. తత స్సా తనయస్య స్వస్త్వయనాయ సమస్తదేవతా సంకీర్తన
పురస్కరీ మాశిష మాచచక్షే. ౬౮

తదను రామ స్తా మభివంద్య నిష్కాంతః ప్రకాంతనైపథ్యా
యా స్సీతాయాః ప్రాసాద మాససాద. ౬౯

ప. కల్యాణవాదసుఖతాం సహ సైవ కాంతాం

కాంతారచారకథయా కలుషీచకార,

గమ్యతే పతితేన తయా త్వయాతు తనుషచారతాత్పర్యేణ గృహవస
స్థతవ్య మితి భావః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౭౦

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, సా కౌసల్యా, తనయస్య రామస్య,
స్వస్త్వయనాయ మాంగల్య సంపాదనార్థ, మి త్యర్థః, సమస్తదేవ
తా సంకీర్తనపురస్కరీ ఇంద్రాది సకలదేవతాస్తుతి పూర్వికాం, +
'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సర్వే' రితి ఉప్రత్యయే 'డిడ్డాణ' ఇతి త్యాది నాజీప్.
ఆశిష, మాచచక్షే ఉవాచ * 'యస్మింశం సహస్రాక్షే సర్వదేవనమ
స్మృతే, వృత్రనాశే సమభవ త్త త్తే భవతు మంగళ' మిత్యాద్యా శీర్వా
దం చకారేత్యర్థః. ౭౧

తదన్వితీ. తదను ఆశీరుక్త్యనంతరం, రామ, స్తాం కౌసల్యా,
మభివంద్య సమస్మృత్య, నిష్కాంతః మాతృగృహ ద్వీపిర్గత స్తు, +
ప్రకాంతం సఖీరారబ్ధం నైపథ్య మభిషేకోచితవేషో యస్యాస్తస్యా,
స్సీతాయాః, ప్రాసాదం సదన, మాససాద వివేళ. ౭౨

అ. తతః శ్రీరామః కి మకరో ది త్యాహ. కల్యాణేతి. కల్యాణ
వాదేన రాజ్యాభిషేకమంగళకథనేన సుఖతాం సంజాతసుఖాం, +
తారకాదిత్వా దితచ్. తాం కాంతాం ప్రియతమాం సీతాం, కాం
తారచారకథయా అరణ్యసంచారవార్తయా, విసినే అరణ్యే, అంభో
దనా దేన జలదగర్జితేన, ముదితా మానందితాం, మహ్య మతిశయేన
కౌతీతి మయూరీ తాం మయూరాంగనాం, + పృషోదరాదిత్వా త్సా
ధుః. జాతేరస్త్రీవిషయాదితి జీప్. ధనుర్ధ్వనినా ధనుష్టంకారేణ, పుళిం
దో వ్యాధిషవ, సంత్రాసయన్ భీషయన్, సహసా సద్యవవ, కలుషీచ
కార సంక్షోభయోమాన, కై కేయీవచననియంత్రితేన రాజ్ఞా నియ

అంభోదనాదముదితాం విపినే మయూరీం

సంత్రాసయన్నివధనుర్ధ్వనినా పుళిందః.

20

గ. అయ మేనా ¹మనుగంతు ముపక్రాంతాం కాంతా మకథ
యత్.

20

ప. ప్రియో జనకనందిని ప్రకృతిపేశలా మీదృశీం

కథం గ్లవయితం సహే తవ శిరీషమృద్ధ్వీం తనుం,

క్రొఽహం వనంప్రతి గమిష్యామిత్యేవం రూపవచనేన విమనీచకారే
త్యర్థః. ఉపమాలంకారః. నాత్ర నీచోపమాశంకా ధర్మిప్రాధాన్యకథనే
నైవ తథాత్వోపపత్తేః. కిం త్వత్ర సంత్రాసనమాత్రవీప కవివిశ్రాంతిః
అన్యథాఽతిప్రసంగా ది త్యలం. వృత్తం పూర్వపత్.

20

అ. తతః కిమతతహ. అయమితి. అయం శ్రీరామః, అనుగంతు
మను సర్తు, ముపక్రాంతాం కృతాదరాం, కాంతా మేనాం సీతాం,
ప్రతి, అకథయ దవోచత్.

20

అ. తదేవాహ. ప్రియఇతి ప్రీణాతీతిప్రియా + 'ఇగుపథే'తి కప్రత్య
యః అకారాంతత్వాట్టాప్. హేప్రియో, జనకనందిని జనకరాజపుత్రి +
'కృత్యల్లుటో బహుళ' మితిబహుళిగ్రహణసామర్థ్యాల్లుటృత్వయః.
టిత్వాత్ జీప్ ఏతత్సంబోధనద్యయం కాంతారసంచారక్లేశాన్వృతా
ద్యోతనార్థం; ప్రకృత్యా పేశలాం చారుతరాం, ని. 'చారా దక్షేచ
పేశల' ఇ త్యమరః, అతవ, శిరీషమృద్ధ్వీం శిరీషపుష్పవస్మదులాం,
ఈదృశీ మిత్రంభూతాం, సుభోపచారోచితా మి త్యర్థః. తవ, తనుం
శరీరం, గృహీతం దష్టం యద్దరిణీగణాత్రికం కురంగనికురుంబత్రికప్రదే
శః. వృకాహిజఘృక్షితజుతోస్త్రిక ప్రదేశమేవప్రథమం గృహ్సంతీతి
ప్రసిద్ధిః. ని. 'పృష్టవంశాధరేత్రిక'మి త్యమరః. తత్ర విసారిణ్యో నిస్స
రంత్యో యాః నానాసిరాః నానావిధనాడ్యః. ని. 'నాడీ తు ధమనీసి
రే'త్యమరః. తాభ్యః అక్షత మవిచ్ఛిన్నం యథాతథా, యద్వా, తా
సాం క్షతేభ్యో ప్రణేభ్యః క్షరితం పరిస్రుతం యచ్ఛోణిత మస్మక్ తే
నారుణాని వృకాణా మిహామృగాణాం ఆననాని యస్మిన్ తస్మిన్, హిం
సప్రచురత యాత్యంతభయంకర ఇ త్యర్థః. ని. 'కోక స్త్రీహామృగో

గృహీతహరిణీగణత్రికవిసారి నానాసిరా

¹క్షతక్షరితశోణితారుణవృకాననే కాననే.

2-౨

గ. తదను నానావిధ ²ప్రయత్నేనా ప్యనున్మిషదనుజగమిషాశైధి
ల్యాయాం మైథిల్యాం లక్ష్మణే వ్యనవసితానుగమనవ్యవసాయే వాసి
ష్టాయ సుయజ్ఞాయ భూషణ మశేషం నాగసహస్రేణ సహ శత్రుంజ
యాహ్వాయం ³మాతులదత్తం మత్తహస్తి న మగస్త్యకాశికాభ్యాం చ

వృక'ఇ త్యమరః. కాననే అటవ్యాం, గ్లపయితుం పరిక్లేశయితుం, కథం
సహే కుతోవా మృష్యే, న కథంచి దపి సహ ఇ త్యర్థః. ఏవ మకథయ
దితి పూర్వేణ సంబంధః. పృథ్వీవృత్తమ్. లక్షణంతూక్తమ్. 2-౨

తదన్వితీ. తదను తదనంతరం, మైథిల్యాం జానక్యాం, నానావి
ధేనః. 'హితబుద్ధ్యా ఖలు వచోమయైతదభిధీయతే, సదా నుఖం సజానామి
దుఃఖమేవ సదావన' మిత్యాది రామాయణోక్త ప్రకారేణాపి యత్నేన
బహుప్రకారై రఘ్నపాయై రిత్వర్థః. అనున్మిష దనుదయత్ అనుజగ
మిషా శైధిల్యమనుగమనేచ్ఛా దార్పణం యస్యాస్తస్యా, మనివృత్తాను
సరణేచ్ఛా యాం సత్యా మి త్యర్థః. తథాలక్ష్మణేఽపి అనవసితానుగమన
వ్యవసాయే అనువర్తితానుయాత్రోద్యోగే సతి, అవనసితేత్యత్ర +
'హేంతకర్మణీ' తిథాతోః కర్మకర్తరిక్తః తతో నన్యమానః. తతః వాసి
ష్టాయవస్థిపపుత్రాయ, + 'తస్యాపత్య' మిత్యణ్. సుయజ్ఞాయ. సుయ
జ్ఞనామై ఆచార్యాయ, అశేషం, భూషణం భూషణజాతం, కనకరత్న
మయ కేయూరకంకణకుండలాద్య శేష భూషణా నీ త్యర్థః. శత్రూజయ
తీతి శత్రుంజయః + సంజ్ఞాయాం 'భృతూపు' జిత్యాదినాఖశ్మిత్యయః.
'అరుద్విష' దిత్యాదినాముమాగమః. స ఇత్యాహ్వయో యస్య తం,
శత్రుంజయనామ్నా ప్రసిద్ధ మి త్యర్థః. మాతులేన దత్తం మత్తహ
స్తి నః మత్తేభంచ, నాగసహస్రేణ సహ గజసహస్రేణసాకం, ని. 'గృహ
భాణిగజానాగా' ఇతివై జయంతీ. వితీర్య దత్వా, తథాగస్త్యకాశికా
భ్యాం కుంభసుభవవిశ్వామిత్రాభ్యాంచ, మహర్షాణ్యమూల్యాని, ని.
'మూల్యే పూజావిధా వర్ణ' ఇ త్యమరః, రత్నాని మణికాంచనాదీని,
శ్రేష్ఠవస్తునిచ, ని 'రత్నశ్రేష్ఠే మణా వపీ'తి విశ్వః, వితీర్య, తదను,

1 క్షతి. 2 ప్రయత్నశతేన, 3 అతులం మాతులదత్తం హస్తి నం.

వితీర్య మహాద్వాని రత్నాని తదను నిర్జరా రాతివిర్యముషీ ధనుషీ నిర
పాయత్రాణకర్మణీ వర్మణీ నిర్మర్యాదశీలీముఖకృతానుషంగౌ నిషంగౌ
నిర్వర్తితపీరపాణౌ కృపాణౌ వరుణేన జనకసదసి మే దత్త మేత త్సుమస్త

నిర్జరా రాతీనాం దేవద్విషాం దైత్యానాం వీర్యం ప్రభావం సామర్థ్యం
వా ముస్తీతః అపహరత ఇతి తథోక్తే, ని. 'అమరా నిర్జరా దేవాః', 'ఏ
ర్యం శుక్లేప్రభావేన తేజసామర్థ్యయోరపీ'త్యమరశాశ్వతౌ, ధనుషీచ,
నిరపాయం నిరాతంకం త్రాణకర్మ రక్షణకృత్వం యయోస్తే, తథోక్తే
వర్మణీ కంచుకే, ని. 'తమత్రం వర్మదంశన'మి త్యమరః, తథా నిర్మర్యా
దా అసంభ్యేయా యే శీలీముఖా బాణాః తైః కృతః అనుషంగౌ అ
నుబంధో యయోస్తా, అక్షయసాయకా వి త్యర్థః, నిషంగౌ తూణీ
రాచ, ని. 'తూణోపాసంగతూణీరనిషంగౌ ఇమధి ర్వయో' రి త్యమ
రః, నిర్వర్తితం నిష్పాదితం వీరపాణం రణసమాప్త్యనంతరకర్తవ్యమ
ధుపాసం యాభ్యాం తౌ, శత్రుసంహారకా వి త్యర్థః, ని. 'వీరపాణం
తు యత్పాసం వృత్తేభావిని వారా' ఇత్యమరః కృపాణౌ ఖగ్నౌ, చేత్యే
తత్సుమస్తం, x 'నపునక మచపునకేనే' త్యేకశేషః, జనకసదసి జనక
యజ్ఞసభాయాం, వరుణేన, మే మహ్యం, దత్త, మాయుధజాతమస్త్రక
లాపం, ఆదాయ గృహీత్వా, మాం, అనుగచ్ఛ అనుసరేతి, లక్ష్మణ,
మన్వగృహీత్ అనుగృహీతవాః, ఆజ్ఞాపితవా నిత్యర్థః తథాశ్రీరా
మాయణమ్, * 'యేచ రాజ్ఞోదదా దివ్యే మహతీ వరుణ స్పృయమ్, జన
కస్య మహాయజ్ఞే ధనుషీ తే ప్రకర్షయ, అభేర్యకవచే దివ్యే తూణీచా
క్షయసాయకౌ, ఆదిత్యా విస తౌ చోభా ఖగ్నౌ హేమసరిష్కృతౌ, స
త్కృత్య విహితం సర్వ మేత దార్యస్య సదగ్ని, సత్వ మాయుధ మా
దాయ ఓప్ర మాప్రజ లక్ష్మణేతి అత్రైకే వ్యాఖ్యాతారః కించి దా
శంక్య సమాదధుః తత్ప్రకారస్తు నను జనకయజ్ఞే ధను రాదిప్రదాన
స్యాశ్రవణాత్ కథమప్రసిద్ధస్యానువాదః క్రియతే సత్య మేతత్ భగవ
తోవాక్మికే రియం శైలీ ప్రస్తుతార్థప్రతిపాదనపారవశ్యాత్ యత్ర
యో వక్తవ్యోర్థః తం తత్రానుక్త్యా ఉత్తరత్ర కేనచి ద్వ్యాజేన ప్ర
సిద్ధవ దనువదతీతి, యథా బాలకాండేనభిహీత్యం మణిబంధనమ్, *
'మణిరత్న మిదం దత్తం వైదేహ్యై శ్వశురేణ మే' ఇతి సుందరకాండే

మాయుధజాత మాదాయ మా మరుగ చేతి సౌమిత్రిమన్వగ్రహీత్. 23

సీతాపి నిజాభరణ 1 జాతం సుయజ్ఞవత్సైవ్యీ న్యదాత్, తత
సౌమిత్రి రపి స్వాధీనేన ధనేన కంచి తౌసల్యాశ్రిత ముపాధ్యాయ
మతోషయత్. 28

తత్ర సకుటుంబాయ త్రిజటాభిధానాయ నిర్ధనాయ శమధనా
య ద్విజాతయే స్వహస్తవిక్షిప్తదండపతన దేశావధికం గోధనం చ

అభిహితవాన్ అయోధ్యాకాండే వక్తవ్యం కాకాసురవృత్తాంతమ్, *
'స పితా చ పరిత్యక్త స్మరై శ్చ సమ హ్నిభి'రిత్యాదిసుందరకాండే
ఉక్తవా నితి, అత స్తదనుసారిణా తత్రభవతా భోజేనాపితథైవోక్తత్వా
న్న విరోధ ఇతి మంతవ్యమ్. 23

అ. తతః కిమిత్యత ఆహ, సీతావీతి, చాద్ధోఽపిశబ్దః నిజాభరణజాతం
రత్న కేయూరకంకణరశ నాదిస్వకీయభూషణకలాపం, సుయజ్ఞస్య పత్నైవ్య
భార్యాయై, న్యదాత్ దత్తవతీ, మహాప్రభోః శ్రీరామ స్వాచార్యసంభా
వనం తత్పత్నీ సీతాయాస్తత్పత్నీసంభావనం చ యుక్త మితి భావః.
తతః, సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణోపి, స్వాధీనేన స్వాయ త్తేన, ని. 'అధీనో నిఘ్న
ఆయత్త' ఇ త్యుచురః. ధనేన రత్న కాంచనాదిరూపేణ ద్రవ్యేణ, కౌస
ల్యాశ్రితం కౌసల్యాయః ప్రత్యేకం పురోహిత మిత్యర్థః. కంచి తైత్తి
రీయాచార్యం బ్రాహ్మణ, మతోషయత్. స్వకీయద్రవ్యప్రదానేన సం
భావయామా సేత్యర్థః. ఏతేన సౌమిత్రే ర్నిజజనన్యపేక్షయా కౌసల్యా
యా మేవా త్యుతాదర స్సూచ్యతే. 28

త త్రేతి. తత్రతస్మిన్ సమయే, రఘుపతిః, సకుటుంబాయ
కుటుంబసహితాయ, పత్నీపుత్రసమేతాయేత్యర్థః. త్రిజట ఇత్యభిధానం
నామధేయం యస్య తస్మై, శమధనాయ శాంతాయ, కస్మైచి ద్విజా
తయే, ఇ త్యర్థః. స్వహస్తేన త్రిజటహస్తేన విక్షిప్తః పరిక్షిప్త
దండపతనేన యావ ద్భూతల మాకృమ్యతే తావద్భూతల పరిమి
తం గోధన మనాప్యసీతి బ్రాహ్మణానాం గోగ్రహణ చాపల్య
ప్రదర్శనార్థ ముదీరితశ్రీరామసచన వశా త్ప్రేరితోయో దండః తస్య
పతనం పాతః తదధికరణం యోదేశః సపవాపధి ర్మర్యాదా యస్య

1 గణం. 2 వివధే. 3 సౌమిత్రిరపి స్వధనేన.

¹కపింజలాదిభ్యో ద్విజాతిభ్య శ్చ రఘుపతి ర్విత్తాని వివిధాని వితతార. ౭౫

తత స్తే పారనారీణాం ²నిశ్వాసజంఝానిలచలదధరకిసలయానా
³మసృసలిలాసారేణ శోకపావకేన చ వపూంషి మనాంసి చ సిక్తా
 దద్ధా చ నిషిద్ధపరిజనానుగమసతయా ప్రకాశితప్రవాససిద్ధాంతా శ్శు
 ద్ధాంతా నిశ్చక్రముః. తత్ర. ౭౬

తథోక్తం, తావద్దేశస్థ మి త్యర్థః. గోధనం గోవ్రజంచ. ని. 'గోకు
 లంతు గోధనం స్యాద్గవాం నృజ' ఇ త్యమరః. తథా, కపింజలో నామ
 బ్రాహ్మణ ఆది ర్యేషాం తేతథోక్తా స్తేభ్యో ద్విజాతిభ్యః కతకలాపదం
 డమాణవాదిభ్యో, బ్రాహ్మణేభ్య శ్చ, వివిధాని నానారూపాణి, విత్తా
 ని గోరత్నాంబరయానాదీని ద్రివ్యాణి, ని. 'ద్రవ్యం విత్తం స్వాపతే
 య' మి త్యమరః. వితతార విశ్రాంతివాక్. ని. 'విశ్రాంతం వితరణ'
 మి త్యమరః. ౭౫

తత ఇతి. తతః విశ్రాంతినానంతరం, తే సీతారామలక్ష్మణాః,
 నిశ్వాసై రేవజంఝానితై సుధ్వనిమహామారుతై శ్చలంతి వలమానాని
 అధరకిసలయా న్యోష్ఠపల్లవా యాసాం తా స్తథోక్తా స్తాసాం, పార
 నారీణాం, వపూంషి, మనాంసిచ, అసృసలిలాసారేణ అశ్రుజలధారా
 సంపాతేన, ని. 'అసృ మశ్రుణి శోణితే' ఇతి విశ్వః. శోకపావకేన శో
 కడహనేనచ, సిక్తా ఆద్రీకృత్య, దద్ధా సుతాప్యచ, వపూం వ్యప్ర
 సలిలాసారేణ సిక్తా, మనాంసి శోకపావకేన దద్ధాచేతి, యథాక్రమ
 మన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలంకారః, తథోద్వేలం విపాద ముత్పాద్యేత్య
 ర్థః. నిషిద్ధపరిజనానుగమసతయా ఏకాంతికత్వా నివారితభృత్యాను
 యాత్రతయా హేతునా. ప్రకాశితః ప్రకటికృతః, ప్రవాససిద్ధాంతో
 వసవాసరాద్ధాంతో యై స్తే తథోక్తా స్సంతః, శుద్ధాంతా దంతిపురా
 త్, ని. 'సమా సిద్ధాన్తరాద్ధాంతౌ' 'శుద్ధాంత శ్చావరోధశ్చే'తి చా
 మరః, శుద్ధః కాపటికజనరహితః, అంతస్సమీపః యస్య సః, ని. 'అం
 తోమ్రు వసితే మృత్యౌ స్వరూపే నిశ్చయేఽంతికే' ఇతి విశ్వః. సిద్ధః
 నిష్పన్నః అంతో నిశ్చయో యస్మిన్ స సిద్ధాంతః, నిశ్చక్రము ర్నిర్జ
 గ్గుః, తత్ర నిర్గమసమయే. ౭౬

ప. సీతా పురా గగనచారిభి ర వ్యదృష్టా
మాభూ దియం సకలమానవనేత్రపాత్రమ్,
ఇ త్యాకలయ్య నియతం పిదధే విధాతా
1 బాహ్విదయేన నయనాని శరీరభాజామ్.

22

తతః.— రుద్ధాపి యాంత మనుగచ్ఛతి మైథిలీ మాం
వత్సో జహతి స కదాచన లక్ష్మణోఽపి,
ఇ త్యేతయో రనుగతిం ప్రతిబోధ్య గంతుం

సీతేతి. సీతా, పురా-పూర్వం; గగనచారిభిః ఖేచరైరపి, క్షము
తాన్వై రితిభావః, అదృష్టా నావలోకితా, మహారాజ పరిగ్రహత్వా
దితి భావః, ఇయం సీతా, సకలమానవనేత్రపాత్రం సమస్తజనదృష్టి
గోచరా, మాభూత్ మాస్తు + 'మాజిలు'జీత్యాదినా ఆశీరధే లు
క్ష్ 'నమాజ్యోగ' ఇత్యుత్పత్తిషేధః. ఇ త్యేన, మాకలయ్య విచార్య,
+ కలిగికామధేనుః, విధత్త ఇతి విధాతా యుక్తాయుక్తసమాధానతత్పు
రో బ్రహ్మ, బాహ్విదయేన అశ్రూత్వాదనేన, శరీరభాజాం ప్రాణినాం,
నయనాని నేత్రాణి, పిదధే ఆచ్ఛాదితవాక్, నియతం నిశ్చిత,
మి త్యుత్ప్రేతాయాం, * 'మన్యే శంకే ధుివం ప్రాయో నూన మి
త్యేవ మాదిభిః, ఉత్ప్రేతా వ్యజ్యతే శబ్దై రివశబ్దోఽపి తాదృశ' ఇ
త్యాచార్యదండివచనే ఆదిపదేన నియతశబ్దస్యాపి గ్రహణాత్. శ్రీరా
మప్రవాస మసహమానా మానవా సోద్యేగం రురుదు రి త్యర్థః. ని.
'అపిధానతిరోధానసిధానాచ్ఛాదనానిచే' త్యమరః + 'వప్తి వాగురి ర
ల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయో' రి త్యపే రకారలోపః.

22

తత స్తదనంతరం. రుదేతి. మైథిలీ సీతా, రుద్ధా బహు
ప్రియతేన నివారితాపి, యాంతం వసంప్రతిగచ్ఛంతం, + యాతే
శ్శతృప్రత్యయః; మాం, అనుగచ్ఛ త్వనుసరతీతి, తథా, వత్సో
ఽనుజః, లక్ష్మణోఽపి, కదాచన, క్షణమాత్రమవీత్యర్థః, మాం న జహతి
సత్యజితి, సోష్యనుగచ్ఛతీత్యర్థః. ఇ త్యనేనప్రకారే వైతయో సీతా
లక్ష్మణయో, రనుగతి మనుయాత్రాం, ప్రతిబోధ్య విజ్ఞాప్య, దశరథాయే

భూమోఽపి రాజభవనం ప్రవివేశ రామః.

2౮

గ. తస్మిన్ సుమంత్రేణ విజ్ఞాప్య ప్రదర్శితే భూపతి ర్భూతావి
ప్త ఇవ విప్తరాన్నిపత్య సదార స్సదారచితపరిదేవనో వనోత్కంఠాం
స్వయ మప్యకరోత్.

2౯

తదా సుమంత్రః కైకేయీ మబ్రవీత్.

౩౦

దేవీవిరమ రామాభిషేకసమున్మిషి తాహ్లాదాంకురావగ్రహ

తిశేషః. గంతుం వనప్రతియాతుం, రామః, భూయః పునరపి, రాజ
సదనం దశరథగృహం, ప్రవివేశ; స్వతః తదాజ్ఞాయా ఏవ ప్రాధా
న్యాదితి భావః.

౩౧

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ శ్రీరామే, సుమంత్రేణ మంత్రీవృద్ధేన, వి
జ్ఞాప్య రామోఽయం భవద్దర్శనార్థం సమాగత ఇతి విజ్ఞాపనం కృత్వా,
ఇత్థంభూతస్యవహారస్య రాజధర్మత్వాదితి భావః, ప్రదర్శితే దృష్టిగో
చరీకృతేనతి, భూపతిః రాజా, భూతావిప్తః పితౄచాక్రాంత ఇవ, ని. 'భూ
తం డ్మోదా పితౄచాదా న్యాయే సత్యోపమానయో' రితి విశ్వః. విప్త
రా దాసనాత్ + 'వృత్తాసనయోర్విప్లవ' ఇతినిపాతతః. + 'భూవమపాయే
పాదాన' మిత్యపాదానత్వా త్పంచమీ, నిపత్య, శోకవేగస్య సోఘమశ
క్యత్వా స్మూర్చయా భువి పతిత్యేత్యర్థః. సదా అవిచ్ఛిన్నం పరిదేవన
క్రియావిశేషణ మేతత్ రచితపరిదేవనః కృతవిలాప స్సక్, సదారః
కౌసల్యాసహితః, స్వయమపి, వనోత్కంఠాం వనవాసోత్సుక్యం, 'వనో
త్కంఠామతి' మితిపాతే వనవాసోత్సుకాం బుద్ధి, మకరోత్.

౩౨

తదేతి. తదా తస్మిన్ సమయే, సుమంత్రః, కైకేయీ, మబ్ర
వీత్ అవోచత్.

౩౩

అ. తత్ప్రకారమేవాహ, దేవీతి. హేదేవి కైకేయి, రామాభి
షేకేణ శ్రీరామరాజ్యాభిషేకోత్సవేన, సమ్యక్ జలసేకేన చ సము
న్మిషిత సముత్సవోన్మయ ఆహ్లాదాంకురః ఆనందకందళ ఇతి రూపకం
తన్యావగ్రహాత్ ప్రతిబంధకాత్, + 'అవేగ్రహో వర్షప్రతిబంధ' ఇతి
వైకల్పికోణచ్చిత్తయః; ని. 'తద్విఘ్నో వగ్రహావగ్రహాసమా' విత్స
మరః. అగ్రహా దభినివేశాత్ + 'జుగుప్సావిరామే' త్యాదినా పంచమీ.

దాగ్రహీత్.

౮౧

పురాఖిలు ¹వరప్రసాదా దవగతసకలప్రాణిభాషణతయా పర్యం కపర్యంతపరిసరత్పివీలికాలాపే కృతహాసం తవ పితరం హాసనకారణం పృష్ట్యా తద్వివరణం పత్న్యర్మరణ²కారణ మిత్యవేద్యాపి భూయసో నిర్బంధా త్కుపితేన రాజ్ఞానజ్ఞాతాయాః మాతు స్తే³విధాం మానుకుర్వీతి.

౮౨

ప. కృతానమంజనిర్వాసం సగరం కేకయాత్మజా,

విరమవిరతాభవ, తాదృగాగ్రహం పరిత్యజేత్సర్థః + 'వ్యాజ్ఞురిభ్య'ఇతి పరస్మైపదం.

౮౩

అ. పునస్తస్యా చాశ్శీల్యపరిత్యాజనార్థం తన్నాత్మగోచర మితి హాస మాహ. పులేతి. పురా పూర్వకాలే, ఖిలు శబ్దోవాక్యాలంకారే. వరప్రదాతుఃకస్యచి ద్యోగినః పరయాప్రాప్తినాదా దనుగ్రహీత్, అవగతసకలప్రాణిభాషణతయా విజ్ఞాతసకలజంతువచనతయా హేతునా, పర్యంకపర్యంతే శయనసమీపే పరిసరంతీనాం ప్రసర్పంతీనాం వివీలికానాం భూవిపరసంచారిసూక్ష్మజంతు విశేషాణాం ఆలాపే భాషణే విషయే, కృతహాసం కిమేతేఅజ్ఞానిజంతవః సమాలపఠతీతి హాసితవంతం, తవ, పితరం కేకయం, హాసనకారణహాసహేతుం, పృష్ట్యా, కేన హేతునా మా మయం పరిహసతీతి జిజ్ఞాసయానయజ్యేత్సర్థః. తద్వివరణం హాసనకారణకథనం, పత్న్యర్భర్తు, ర్మరణకారణ మిత్యవేత్సజ్ఞాత్వాపి, తద్వచనా దేవేభావః. భూయసో బహుళాత్, + 'బహోర్లోపో భూచ బహోరితి భూరాదేశః బహోర్లోపశ్చ, నిర్బంధా త్ప్రియాసకరణాద్ధేతోః, కుపితేన క్రుద్ధేన, రాజ్ఞా కేకయేన, అవజ్ఞాతాయాః అవమానితాయా, స్తే తవ, మాతు, ర్విధాంప్రకారం. ని. 'విధావిధాప్రకారేచే' త్యమరః. 'మార్గ'మితిపాతాంతరం, మార్గంసరణిం, మానుకుర్వీథాః నానుకురుష్యేత్సర్థః, భర్తృప్రాతకూల్యాచరణేన మాతృవ ద్విగర్హణీయా మాభూరి త్యర్థః + కరో తేరిజీధాన్. ఇత్యబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః.

అ. సుమంత్రవచనం శ్రుత్వా సా కిమకర్షీ ది త్యత ఆహ. కృలేతి. కేకయాత్మజా కేయీ, కృతః విహితః అనమంజనామ్నః

1 నిదర్శనత్వే నిర్దిశ్య నిరబధ్నా నిజం పతిమ్. ౮౩
తత్ర.—సిద్ధార్థకో మహామాత్య స్తత్పరిత్యాగః మబ్రవీత్,
సరయా² పాతితానేకప్రజామరణకారణాత్. ౮౪

గ. అథ దశరథేన రామ స్సపరిచ్ఛదవన గచ్ఛేతి నిర్దిష్టః కేవలం
పుత్రస్య నిర్వాసః పరిత్యాగః యేన తం, అనమంజాఖ్యపుత్రత్యాగిన
మి త్యర్థః, సగరం రాజానం, నిదర్శనత్వే దృష్టాంతత్వే, నిర్దిశ్య, స
గరవ త్త్వ మపి పుత్రం పరిత్యజేతి నిరూ ప్యే త్యర్థః, నిజం పతిం -
స్వభర్తారం, నిరబధ్నా, నిరు త్తరం చకా రే త్యర్థః. ౮౩

అ. అత్రాంతరే కై కేయీవచన మసహమానః కచ్చి దమాత్య
వృద్ధః ప్రత్యవోచ ది త్యాహ. తత్రేతి. తత్ర కై కేయీనిర్బంధవాక్య
సమయే, సిద్ధార్థకః సిద్ధార్థకనామా, మహామాత్య స్సమగ్రతాదన్యో
ఽమాత్యప్రవరః, + అనూ సహ భవ తీత్యమాత్యః, శుభాశుభకార్యే
షు సదా సహ వర్తత ఇ త్యర్థః, + అవ్యయాత్త్యప్, సరయాపాతితా
నాం సరయానదీనిక్షిప్తానా మనేకప్రజానాం బహుజనానాం మరణ
మేవ కారణం నిమిత్తం తస్మాత్, తత్పరిత్యాగం తస్మానమంజస్య పరి
త్యాగం నిర్వాస, మబ్రవీత్, అనమంజనచరిత్రత్వా దనమంజస్య
త్యాగ స్సమంజసః. సమంజసస్య సకలసద్గుణాభిరామస్య శ్రీరామస్య తు
పరిత్యాగః కథం స మంజస ఇతిభావః. ౮౪

అ. ఇత్థం బహుపాలంభేఽప్యవార్యనిశ్చయాం తా మనబుధ్య
రాజా రామమేవ మువా చే త్యాహ. అథేతి. అ థామాత్యోక్త్యనం
తరం, దశరథేన, రామః, సపరిచ్ఛదః సపరివార స్సన్నే వ, గచ్ఛవ్రజే,
త్యేవం, నిర్దిష్టో నియుక్త స్సక, పరిచ్ఛాద్యతే అనే నేతి పరిచ్ఛద ఇతి
విగ్రహః + 'పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘఃప్రాయే'ణేతి ఘప్రత్యయః, 'ఛాదేఽర్హే
ద్వ్యపసర్గ' స్వేతిప్రాప్త్య, ఖనిత్రపిటకౌ ఖనిత్ర మనదారణం ఖననసాధనం
కుద్దాలాదికమిత్యర్థః. పిటకః కండమూలఫలాద్యాహరణయోగ్యః కం
డోలః తోకేవలం తావేవ, ని. 'ఖనిత్ర మనదారణం, కండోలపిటకౌ'
వితి చామరః. కేవలశబ్ద స్తవధారణార్థకః. తథా వల్కలయుగళం

ఖనిత్ర¹పిటకౌ వల్కులయుగళం చ ప్రార్థయత.

౧౫

ప. సుఖోచితానాం సువ్యక్తదివ్యలూవణ్యసంపదామ్,

త్రయాణా మపి కై కేయూ వల్కులా²స్యదపాహరత్.

అథ రఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగా

ద్గుణవతి పరిధానే మంగళాస్తో నిరాశః,

వల్కులవస్త్రీయుగ్మంచ, ప్రార్థయత అయాచత, త్వక్తనంగస్య మమ పరిచ్ఛదేన కిం కార్యం, అపి తు మునిజనోచితం వల్కుల ఖనిత్ర పిటక మాత్రమేన దాతవ్య మితి ప్రార్థితవా ని త్యర్థః.

౧౫

అ. అత్రాంతరే శ్రీరామవివాసనదీప్తి తా కై కేయూ విలంబా సహిష్ణుతయా ద్రుతతరం వల్కులా న్యాజహం రే త్యాహ. సుఖోచితానా మితి, కై కేయూ, సుఖోచితానాం సుఖార్హాణాం, సువ్యక్తే స్ఫుటే దివి భవే దివ్యే శ్రేష్ఠే + తత్ర భవ'ఇతి భవాధే యత్ప్రత్యయః. లూవణ్యం శరీరసౌందర్యాది, సంపత్ లక్ష్మీ శ్చ తే యేషాం తే తథోక్తా స్తేషాం, సకలగుణసంపన్నానా మి త్యర్థః, త్రయాణాం సీతారామలక్ష్మణానా మపి, నైక స్తైవ రామ స్యే త్యపిశబ్దార్థః వల్కులాని చీరాణి, షడపాహరత్, పరిదధ్య మితి ప్రాదా ది త్యర్థః.

౧౬

అచేతి. అథ వల్కులాహరణానంతరం, రఘుకులనాథో రఘు వంశశ్రేష్ఠః, శ్రీరామః, చుధ్యే భవా మధ్యమా + 'మధ్యాస్త' ఇతి మద్ర త్యయః, సా చ సా అంబా చ తస్యా మధ్యమాంబాయాః కై కేయూః నియోగా దాజ్ఞావళాత్, మంగళాస్తో రాజ్యాభిషేకకల్యాణోచితే, గుణవతి మార్దవాదిగుణసంపన్నే, తంతునిర్మితే వా, పరిధానే అథోం శుకే, ని. 'అంతరీయోపసంవ్యాసపరిధానా న్యథోంశుక' ఇ త్యమరః. నిరాశః నిస్ప్రహస్, కుచతతే అధికు చతటం + నిభక్త్యర్థేఽవ్యయీ భావః, తత్ర వల్కులః ప్లసంతః యే జానకీబాష్పాః సీతానేత్రాంబూని త్రైస్నేకాత్, కఠినతరకుచతటపతనోత్పతనా ద్భాష్పబిందూనాం తత్ర సజ్జమణా దితి భావః. ఏతేన జానక్యా భర్తు రత్యంతసాన్నిధ్యం వల్కులధారణాసహిష్ణుత్వం చ సూచ్యతే. ని. 'బాష్పనేత్రాంబు ధూమయో'రి త్యభిధానాత్, అపగతః ఖరభావః కార్కశ్యం యస్య తత్

అధికుచతటవల్లజానకీబాష్పనేకా

దపగతఖరభావం వల్కలం పర్యధత్త.

౮౭

గ. ¹తత్రాచిత్రీయంత సర్వే నిర్వికారవదనలక్ష్మీక మిత్వాకు
కులాధ్యక్ష మధ్యక్షయంతః తేసామేన శోకశంకుకీలతమానసానామా

సంప్రాప్తమూర్ధవం, సద్ధారణానుకూల మి త్యర్థః. వల్క-లం, పర్యధత్త
పరిహితవాక్, అత్ర కేచిత్ రాజ్ఞః కై కేయూ తృతీయైవ మహిషీ, మ
ధ్యమాశబ్దప్రయోగ స్తు మధ్యమాఛందోవత్ ప్రసిద్ధత్వాన్నతు మ
ధ్యేభవత్వాత్ అట్లునే కుంతీసుతమధ్యమశబ్దప్రయోగవ దితి వదంతి
దేత దవిచారరమణీయం బకబంధప్రమానప్రాయత్వాత్. కించిజ్జప్రా
మాదికప్రయోగాగాణా మేవ తాదృక్సమాధానత్వాత్, కింతు స్వర్గపా
తాశయోర్మధ్యే భవత్వా ద్భూలోకే యథా మధ్యమలోక ఇతి ప్ర
యోగః. తథా కాసల్యాసుమిత్రయో రన్యాసాం చ మాతృగాణాం
మధ్యేభవత్వా న్మధ్యమేయ మితి యుక్త ముత్పశ్యామః అమధ్యమేతివా
చ్ఛేదః, ఏతదభిప్రాయేనైవ * 'న తేఽంబా మధ్యమా తాత గర్హితవ్యా
కథంచనేతి ఆరణ్యకాండపోషశస్స న స్తప్రింశ్లోకానుసారేణ సర్వజ్ఞో
భోజోఽపి 'అథ రఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగా'దితి ప్రయుక్త
వా ని త్యలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా మాలినివృత్తమ్.

౮౮

తత్రేతి. తత్ర తస్మిక్కాలే శ్రీరామవల్కల ధారణసమయే,
సర్వే అశేషాజనాః, నిర్వికారాధీరోదాత్మత్వా ద్వికారరహితా
ప్రసన్నా వదనలక్ష్మీ ర్ముఖశోభా యస్య తం + తైషికః కప్ ప్రత్య
యః, ఇత్వాకుకులాధ్యక్షం ఇత్వాకుకులశ్రేష్ఠం, శ్రీరామం, అధ్య
క్షం ప్రత్యక్షం కుర్వంతః అధ్యక్షయంతః, పశ్యంత స్సంత ఇ త్యర్థః, +
అధ్యక్షశబ్దా త్తత్క-రో తీతి ణ్యంతా ల్లట శ్వత్రాదేశః, అచిత్రీయం
త ఆశ్చర్య మకుర్వత్, ఆశ్చర్య మభజన్తి త్యర్థః, వికారకారణసత్వేఽపి వి
కారాదర్శన మాశ్చర్య మితి భావః, + 'నమోవరివశ్చిత్రీజః కన్య త్య
త్రీ చిత్రజ ఆశ్చర్య'ఇతి కన్య చిత్రీజో జిత్యా త్తజ్. శోకవనశంకుః
తేన శోకశల్యేన కీలతమానసానాం విద్ధహృదయానాం, తేసామేవ జ
నానా మానసేషు ముఖేషు, 'మానసే'ష్వితి పాలే మానసేషు హృద

ననేషు పారమ్పర్యేణాన్పూర ద్వికారః.

౮౮

ప. 'కింతు. — సవల్కలే దాశరథౌ విషాదా

దామీలితాత్మో య దభూ ద్వపిష్ఠః,

త దేన జాతం కరణం మహాద్వే:

కాకుత్ స్థయాధార్థ్యవిలోకితస్య.

౮౯

అస్య పీతాంబర త్యాగే కిం జాతా విక్రియా పురా,

యేషు. ని. 'చిత్తం తు చేతోహృదయం స్యాంతం హృత్తానసం మన' ఇ త్యమరః. పారంపర్యేణ అవిచ్ఛేదేన, వికారః వైవర్ణ్యం, వైకల్యంచ అన్పూరత్, వల్కలం వసానం శ్రీరామం దృష్ట్వాసర్వేజనావివర్ణవదనా వికలమానసా శ్చ బభూవు రి త్యర్థః, నిర్వికారవదనదర్శనేన వికారో తృప్తే ర్విషమాలంకారః.

౯౦

అ. తదాసిం సర్వసాధారణ్యాద్వసిష్ఠ స్యా పుతృత్పన్నం వికార మన్యథా యోజయతి. కిం త్యితి. త దే వాహ, సవల్కల ఇతి. దాశ రథౌ శ్రీరామే, + అత ఇచ్ఛో, సవల్కలే, ద్రిమత్వగ్వికారవాసోధా రిణి సతి త్యర్థః. విషాదాత్ ఖేదాత్, వసిష్ఠః, ఆమీలితాక్షః దృష్టు మశక్తతయా ఈషన్నిమీలితనయనః, + 'బహువ్రీహా సక్థ్యత్తో స్సాన్వంగాక్షచ్'. అభూ దితి యత్, తన్నిమీలితాక్షత్వమేన మహాద్వే ఋషిశ్రేష్ఠస్య వసిష్ఠస్య. మహర్షి లక్షణము క్తమ్. కాకుత్ స్థయాధార్థ్య విలోకితస్య శ్రీరామతత్త్వదర్శనస్య, *భావేక్షః, కరణం సాధనం, జాతం, ఆమీలితనయనానామృషీణాం తత్త్వావమర్శనంభవప్రసిద్ధేః. మహాద్వే రము స్యామీలితనయనత్వం తారకబ్రహ్మణఃశ్రీరామస్య తత్త్వావబోధ క త్వే నోపకారక మభూ దిత్వర్థః. తత్త్వానుసంధానసమయే సంయమినా మధోస్మీలితనయనత్వం. యోగశాస్త్రసిద్ధం. కేవలనిమిలనే నిద్రాస్యా త్ కేవలోస్మీలనే విషయదర్శనేన చిత్తవిక్షేప స్సాన్వ దితి. అత్ర విషాద కృతమీలనస్య తత్త్వానుసంధానపరత్వే నోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షా. వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్యా. వృత్త ముపజాతిః.

౯౧

అ. అత ఏవ నవ్యథితోఽభూ ది త్యాహ. అన్యేతి. అస్య శ్రీరా

1. 'కింతు' ఇతినాస్తికవచిత్.

ఇతి ప్రత్యగ్దృశాం శ్రీహో నసిస్థో నాతివివృధే.

౯౦

గ. సోఽయం మైథిలీవల్కలధారణ మరుణ దరుణసారథికుల
గురుః.

౯౧

మన్య, పీతాంబరత్యాగే - కాంచనాంబరవిసర్జనే సతి, పీతాంబరం
త్యక్త్వా వల్కలం దధానేన తీత్యర్థః, అపురా-అపూర్వా, పీతాంబరధా
రణసమయే అనుపలభ్యమా నేత్యర్థః, + పూర్వాద్ధవాచినా నిపాతేన
పురాశబ్దేన నన్విమాసః; విక్రియా-వికారః, జాతా-ఉత్పన్నా కిం; సజా
తైవే త్యర్థః, స్వతో నిర్విక్రియాణా మలంకారానలంకారయో రకించి
త్కరత్వా దితిభావః, ఇత్యాలో చ్యేతి శేషః. ప్రత్యగ్దృశా మంతర్ము
ఖానాం, జ్ఞానినా మిత్యర్థః. శ్రేష్ఠః ప్రశస్యః, + 'ప్రశస్యస్యశ్ర' ఇతి శా)
దేశః. వసిష్ఠః, నాతివివృధే అత్యంతవృధాం సప్రాస, తాకేకానువృత్త్యా
కించి ద్వ్యధాం ప్రా పై వే త్యతిశబ్దార్థః, పీతాంబరం త్యక్త్వా వల్క
లం ధృతవతః శ్రీరామస్య బాహ్యభ్యంతరవికారరాహిత్యేన విశుద్ధచి
త్స్వభావ మనుసంధాయ స శుశోచే త్యర్థః, ఉక్తంచ జ్ఞానవాసిష్ఠే *
'యోనిత్యమధ్యాత్మనుయో నిత్య మంతర్ముఖస్సుఖీ, నిత్యం చిదనుసం
ధాన స్సన శోకేన బాధ్యత' ఇతి. కేచిత్తు పురా క్షీరాభౌ రావణభీత
దేవాక్రోశ ససమయే తదనహిష్టో ర్భగవత స్త్వరయా పీతాంబరం విస్తృ
త్యాగమనా త్పీతాంబరత్యాగోఽజని, తదా కాపిక్రియా జాతే త్యర్థ
ఇ త్యాహుః.

౯౦

స ఇతి. సోఽయం, మరుణసారథికులగురుః-అరుణోఽనూరు సాని
రథి ర్య స్యారుణసారథి సూర్యః. ని. 'సూరసూనోఽరుణోఽనూరు'
రిత్యమరః. తస్యకులం - వంశః తస్య గురు రాచార్యో వసిష్ఠః, మైథిలీ
వల్కలధారణ, మరుణత్ - న్యవారయత్, అస్యా స్సుకుమార్యా-రా
జకుమార్యాః, నేదృగ్విససధారణం యోగ్య మితి నివారితవా నిత్య
ర్థః, + రుధే ర్లజీ 'రుధాదిభ్యః శ్చ' మితి శ్చమ్. 'శ్చసో రల్లోప' ఇ
త్యకారలోపే సంయోగాంతలోపః. రషాభ్యామిత్యాదినా ణత్వం, అత్ర
లక్ష్యణవల్కలధారణాకథనేఽపిశ్రీ రామస్య తద్ధారణకథనా త్పీతాయా
శ్చ తన్నిషేధా త్సోఽపి ధృతవా నేవేత్యనుసంధేయం.

౯౧

తత్ర ప్రయాణాయ ప్రణిపతంతీం స్నుషా మాలింగ్య ప్రస్నుత
పుత్రవాత్సల్యా కాసల్యా బాష్పగర్జద మవదత్.

ప. ఘర్మే నిదాఘకిరణస్య కర్తైః కఠోరైః
కాంతారమధ్యపదవీఘ సఖంపచాను,
త్వాం వీక్ష్య ¹నింఘ్రితపదాం వనదేవతాభి
ర్నిందివ్యతే నియతమేవ నిమేషహానిః.

గ. అథ మైథిలీనాథ స్సలక్షణః సప్రదిక్షిణం రాజానం జననీజనం

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, ప్రయాణాయ వనవాసయాత్రా
ర్థం, ప్రణిపతంతీం సమస్కర్వాణాం, స్నుషాం శ్రీరామవధూం సీతాం,
ని. 'సమాస్నుషాజననీవధ్వ' ఇత్యమరః, అశ్లిష్టాలింగ్య, ప్రస్నుతం-
సముత్పన్నం పుత్రే శ్రీరామే ఇవ వాత్సల్యం - స్నేహో యస్యా సాని,
తథోక్తా, స్నుషాయా మపి సుతనిర్విశేషం స్నేహవతీత్యర్థః, కాసల్యా,
బాష్పైర్గర్జదం అవిస్పృష్టం, వచన, మవదత్ - అవోచత్.

అ. తత్ప్రకార మేవ వివృణోతి. ఘర్మణి. ఘర్మే గ్రిష్మర్తైః,
నిదాఘకిరణ సోఽప్రాంతోః, కఠోరైః తీక్ష్ణైః, కర్తైః కిరణైః, నఖా స్పృశంతి
సంతాపయంతీతి సఖంపచాను, + 'మితనఖే' చేతి ఖశి ముమాగమః.
కాంతారమధ్యపదవీఘ గహనాంతరాళమార్గేషు, సంఘ్రితపదాంపరిస్థలి
తపాదవిన్యాసాం, పరిస్ఫుటితపాదాం వా, పదవీనా మత్యంతసంతప్తత్వా
త్ పరిక్లిష్టసంచారా మిత్యర్థః, త్వాం, వీక్ష్య, దృష్ట్వా, వనదేవతాభి,
ర్వనాభిమానినీభి ర్దేవతాభి రిత్యర్థః, నిమేషహానిః స్వకీయ నిర్నిమేష
త్వం, నిందివ్యతే గర్హివ్యతవేష, నిర్నిమేషత్వా దస్తాభి రీదృక్కుకు
మారీపరిక్లేశావిచ్ఛిన్నదర్శనజనితసంతా పోఽనుభూయతే, సనిమేష
త్వేతు నైవం స్యాద్ది కప్తం బ్రహ్మణా కిమేత త్కృత మి త్యుపాలం
భివ్యత ఇత్యర్థః. నియత మి త్యుత్ప్రేక్షాయాం, వసంతతిల కావృత్తమ్.

అథేతి. అ ధానంతరం, మైథిలీనాథః సీతాపతిః శ్రీరామః, మైథి
లీగ్రహణం తయా చ సహిత స్సన్నితి సూచనార్థం, సలక్షణః, లక్షణ

1 నింఘ్రితపదామ్.

చ ప్రణమ్య ప్రతిషిద్ధప్రతిహారచక్ర¹ నిశ్చక్రా²మ.

౯౪

రథో³ ౭సి దశరథాజ్ఞాపరతంత్రేణ సుమంత్రేణ ద్వారి సమాసీతః.

ప. ప్రారబ్ధయాత్రస్య రఘూద్వహస్య ప్రాగేవ సీతారథ మారురోహ,

ఆనీలరథ్యం రథ మారురుక్షో రహస్విసభో రగ్రసరీప్రభేవ.

౯౬

సహితస్సక్, సప్రదణక్షీం, ప్రదక్షిణప్రక్రమపూర్వక మిత్యర్థః, రాజానం దశరథం, జనస్య ఏవ జనః తం చ, కౌసల్యాది జనసీచ్ఛే త్యర్థః. ప్రణమ్య సమస్కృత్య, ప్రతిషిద్ధప్రతిహారచక్రః నివారితద్వారస్థనివహస్సక్, అనుసరతో ద్వారపాలకంన్నివారయ స్సిత్యర్థః, నిశ్చక్రామనిరజామ, అంతఃపురాదితిశేషః. ని. 'ద్వారిద్వారస్థే ప్రతిహార' ఇత్యమరః.

అ. తతః కి మిత్యత ఆహ. రథ ఇతి దశరథాజ్ఞాపరతంత్రేణ, రామప్రయాణార్థం రథ మాస యేతిదశరథనియుక్తే నేత్యర్థః, సుమంత్రేణ, రథో ద్వారి ద్వారప్రదేశే, సమాసీతః సంప్రాప్తితః, సి. 'స్త్రీద్వార్ద్వారం ప్రతిహార' ఇత్యమరః.

౯౫

అ. తదానీ మాత్సుర్యా త్ప్రథమం సీతైవ రథ మారురోహే త్యాహ. ప్రారబ్ధేతి. సీతా, ప్రారబ్ధయాత్రస్య, ప్రక్రాంతప్రయాణస్య, వనం ప్రతి జగమిహో రి త్యర్థః, రఘూద్వహస్య రఘునందనస్య, అగ్రసరీ సతీ ఇదం చ వాక్యాంతరస్థ మప్యన్వయసాకర్యార్థమత్రానువంజనీయం, అన్యథా + 'అన్యారాదితరర్థ' ఇత్యాదినా పంచమీ స్యాత్. ప్రాక్ ప్రథమ మేవ, రథ, మారురోహ ఆహారవతీ, కథ మివ, రథం వహం తీతి రథ్యాః + 'తద్వహతి రథయగప్రాసంగ' మితి యత్ప్రీత్యయః, ఆనీలా ఈషన్నీలా హరిద్వర్ణా ఇత్యర్థః. రథ్యా రథం వోధారః అశ్వా యస్యతం, రథం, ఆరురుక్షో రారుక్షుమిచ్ఛో, + రుహే సున్నంతా దుప్రత్యయః, అహ్నిం సభో రహర్షతే స్సూర్యస్య, అగ్రే సర తీత్యగ్రసరీ పురస్సరీ, + 'పురోగ్రతోగ్రే' ఘనరే⁴ రితి టప్రీత్యయః. బాహులకా దనేదంతత్వం. టిత్వాత్ జీవ, ప్రభా దీప్తి రి వేతి శ్కౌతీ పూర్వోపమా, తయా చ సీతారామయోరత్యంతావినాభుతత్వరూపం వస్తు వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వని, ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్.

౯౬

గ. దాశరథీచ తం రథ మారురుహతుః.

౯౭

ప. యథాయథా రాఘవరాజధానీం విహాయ నీ తావిషిన్తోత్సుకాభూత్,
తథాతథాఽజాయత యాతుకామా లంకాం వినారాక్షసరాజలక్ష్మిః.

ఆబాలవృద్ధ మనుగచ్ఛతి రామభద్ర

మేమా పురీ తదిహ మాఖిలు నిర్గుణాస్యామ్,

ఇ త్యాదరా దివ ధరా బహుధా విధాయ

దాశరథీఇతి. దాశరథీ రామలక్ష్మణౌచ, తం రథ, మారురుహ
తుః ఆనుధవంతౌ.

౯౭

యథేతి. నీతా, యథాయథా యేనయేనప్రకారేణ, వీష్ణు
యాం ద్విర్భావః. రాఘవరాజధానీ మయోధ్యాం, విహాయ త్యక్త్వా,
విషిన్తోత్సుకా వనవాసయాతోత్క్రంతితాఽభూత్, తథాతథా తేనతే
నప్రకారేణ, పూర్వవ ద్విర్భావః రాక్షసరాజస్య లక్ష్మిః రావణస్య
సామ్రాజ్యశ్రీః, లంకాం వినా, లంకాం విహాయేత్యర్థః, + 'పుథగ్వి
నే'త్యాదినా పాక్షికద్వితీయా. యాతుం కామో యస్యాస్స యాతు
కామా గంతుమనః, + 'తుంకామమనసోర పీతి తుమునో మకార
లోపః. అజాయత జాతా, తద్వనవాసమూలత్వా త్తదపసరణ స్వేతి
భావః. వృత్త ముపజాతిః.

౯౮

ఆబాలేతి. ఏమా, పురీ-అయోధ్యా, బాలాశ్చవృద్ధాశ్చ బాలవృద్ధా
స్తానభివ్యాప్య ఆబాలవృద్ధం, + అభివిధా వవ్యయాభావః. రామభద్రం
ప్రియాంతం శ్రీరామ, మనుగచ్ఛతి - అనుసృత్యగచ్ఛతి, త త్తస్మా
త్కారణా, దిహ జగతి, అహం, నిర్గుణా ఆననుసరణా ద్గుణహీనా, మా
స్యాం ఖిలు సభవేయం కి, మితి కాకుః, స్యా మే వే త్యర్థః. భక్త్యా -
గౌరవేణ, సంగధర్మేణవా, మహదనుసరణస్య కర్తవ్యత్వా దితి భావః.
ఇతి మ త్వేతి. శేషః, ధరా భూః, ఆదరా త్వేమవశాత్, నిజతనుం
స్వకీయమూర్తిం, ధూళీచ్ఛలా ద్రిజోవ్యాజాత్, బహుధా, విధాయ-
బహుప్రకారం కృత్వా, తదను - శ్రీరామస్య పశ్చా ది త్యర్థః. ని.
'పశ్చా త్సంపూర్ణయో' ర ని త్యమరః + 'అనుర్లక్షణ' ఇతి కర్మప్రవ
చనీయత్వం కర్మప్రవచనీయయై క్తే ద్వితీయేతి ద్వితీయా, పురత ఇతి
పాతేతస్య పురస్తా త్ప్రేతస్థే జగామేతి క్రియాస్వ రూపోత్ప్రేతా వాచ్యా.

ధూళీచ్ఛలాన్నిజతసుం త మనుపితథే.

౯౯

నృపసుఖవిముఖేన స్వేన కాంతేన సాకం

దుహితరి విధిపాకాత్కాననాయ వ్రజంత్యామ్,

అకుశల మితి మత్వా నూన మహ్నయ ధాత్రీ

పరిజనముఖబాష్పం పాంసుభిః పర్యహన్వీత్.

౧౦౦

రామానుసార¹సనిర్గతపారవర్గా

సంస్థానమాత్రగృహచత్వరరాజమార్గా,

నిర్ముక్తభోగభుజగత్వగివ తుణేన

వ్యంజకనద్భావాత్ సాచ ధూళీచ్ఛలా దితి ఛలశబ్దే నాసత్యత్వప్రతి
పాదనరూపాపహ్నవోజ్జీవితేతి సంకరః, + 'సమవప్రీవిభ్య స్థ' ఇత్యా
త్మనేపదమ్. వసంతతిలకావృత్తమ్.

౯౯

నృపేతి. నృపసుఖవిముఖేన - రాజభోగవిరక్తేన, స్వేన స్వకీయేన,
కాంతేన సాకం - ప్రాణనాథేన శ్రీరామేన సహ, ని. 'జీవితేశః
ప్రాణనాథః కాంతో రమణవల్లభా' వితి ప్రతాపమార్తాండః. దుహితరి -
స్వపుత్రికాయాం, విధిపాకా దైవవిపర్యాసాత్, కాననాయ - వనా
య, + 'క్రియాగ్ధోపపదస్యకర్మణిస్థానిన' ఇతి చతుర్థీ. వ్రజంత్యాం -
గచ్ఛంత్యాంసత్యాం, ధాత్రీ - వసుమతీ, జననీ చ. ని. 'ధాత్రీ జనన్యా
మలకీ వసుమత్యుపమాతృ' ష్వితి విశ్వప్రకాశః. అకుశల మమంగళ
మితి, మత్వా, పరిజనముఖేషు - భృత్యజనవదనేషు యో బాష్పః నేత్రాం
బు, అహ్నయద్రాక్, పాంసుభిః - పరాగైః, పర్యహన్వీత్ - పరిహృత
వతీ, + పరిపూర్వా ద్ధరతే ర్లుజి సిచి వృద్ధిః. నూన మి త్యుత్ప్రేక్షా
యాం. మాలినీవృత్తమ్.

౧౦౦

రామేతి. రామ స్వాసుసరణే యో రసో రాగ స్తేన నిర్గతః పార
వర్గః - పురజననివహో యస్యా స్సా. ని. 'గుణేరాగేద్రవేరస' ఇత్య
మరః. అత ఏవ సంస్థానమాత్రా అవస్థితైస్య వావశిష్టాః సతు తత్తద
సుగుణం సంభ్రమోజ్జృంభితా ఇత్యర్థః. తే గృహః చత్వరాణి అంగ
ణాని రాజమార్గా శ్చ యస్యా స్సా. ని. 'అంగణం చత్వరాజరే' ఇత్య
మరః. రఘుపుంగవానాం రాజధానీ - ప్రధాననగరీ. ని. 'ప్రధాననగరీ

లఘ్వీ బభూవ రఘువుంగవరాజధానీ.

౧౦౧

గ. అథ దశరథ స్సాంతఃపురజనః పురా నిర్గుత్య గత్యంతరాభా
వాత్త మేవ రామం సుచిర ¹మాలోకయ న్నాలోకపథ మతిక్రాంతే
సుమంత్రాక్రాంత ²స్యందనే రఘునందనేస్యందమానబాష్పప్రవాహో
మోహ ముపగమ్య భూమ్యాం పపాత.

౧౦౨

తతః పరిజనకృతాశ్వాసా ల్లబ్ధసంజ్ఞాయ రాజ్ఞే కాసల్యానదన
రాజ్ఞాం తాజధానీతి కథ్యత¹ ఇతి ప్రతాపమార్తాండః. నిర్గుక్తః త్యక్తః
భోగః కాయో యయా సా తథోక్తా, యా భుజగత్సక్ నిర్మోకపట్టికా
నేవ, క్షణేన, లఘ్వీ నిస్సారా, శూన్యేతి యావత్. బభూవ. ని. 'భోగ
సుఖేస్త్యాదిభృతా వహే శ్చ ఫణికాయయో' రి త్యమరః. ఉపమా
లంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్.

౧౦౩

అథేతి. అథ - శ్రీరామనిర్గమనానంతరం, దశరథః సాంతఃపుర
జనః - సావరోధవధూక స్పృ, పురా దయోధ్యానగరాత్, నిర్గుత్య,
గమ్యత ఇతి గతిః గంతవ్యదేశః అన్యాగతిః - గత్యంతరం + 'సుపు'
పేతి సమాసః. త స్యాభావా దసంభవాత్. ని. 'దేశోపాయగమే గతి'
రితి వైజయంతీ, తం రామ మేవ, సుచిరం బహుకాల, మాలోకయన్,
తతః, సుమంత్రేణ సారథినా, ఆక్రాంతోఽధిష్ఠితః స్యందనో రథో
యన్య తస్మిన్. ని. 'రథాంగ స్స్యందనో రథ'ఇత్యమరః, రఘునందనే,
ఆలోకపథం దర్శనమార్గం, ని. 'ఆలోకా దర్శనద్యోతా'వి త్యమరః +
'ఋక్వా' రిత్యాదినాసమాసాంతః అతిక్రాంతే అతీత్యగ తేనతి, స్యంద
మానబాష్పప్రవాహో విగళదశ్రుపూరస్పృ, మోహం మూర్ఛా,
ముపగమ్య, భూమ్యాం, పపాత.

౧౦౪

అ. తతః కిం జాత మి త్యత ఆహ. తత ఇతి. తత స్తదనంతరం
పరిజనై స్సేవకజనైః కృతః విహితః య ఆశ్వాసః మూర్ఛాపగమోచి
తోపచారః తస్మాద్దేతోః, లబ్ధసంజ్ఞాయ పునః ప్రాప్తచేతనాయ, రాజ్ఞే
దశరథాయ, + 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ' ఇతి చతుర్థీ. కాసల్యా
యాః సదనం గృహం, ఆరోచత నివాసార్హతయా ఇష్ట మభూత్,
తద్గృహం ప్రవివేశే త్యర్థః, ఏతేన రాజ్ఞే పూర్వం కై కేయిగృహ

మరోచత.

౧౦౩

¹అథ ²దాశరథి రహ మహమికయా సంమూర్ఛన్మహాజనౌఘదు
రవగాహతయా మందాయమానస్యందనవేగ స్సకలజనవివేకకోకనదం
ముకుళయ న్మోహతమసా తమసాతట ముపాగమ చ్చరమగిరితట మపి
సహస్రదీధితిః.

౧౦౪

ప. ఆవిష్కృతాప మటవీం భజతో జనస్య

మేవ నియతనివాస ఇతి సూచ్యతే.

౧౦౫

అ. తతః శ్రీరామవృత్తాంత మాహ. అథేతి. అథ, దాశరథిః
శ్రీరామోపి, అన్యోన్యం ప్రతిప్రక్షోఽహ మి త్యభిమానోఽహమహ
మికా, ని. 'అహమహమికాతుసాస్యాత్పరస్పరం యోభవేదహంకార'
ఇత్యమరః, + అహ మితి విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం నిపాతితం. తస్య
వీప్సయాం ద్విరుక్తిః + సంజ్ఞాయాం కప్ప్రత్యయః. తయా, అహంప్ర
థమిక యే త్యర్థః, మూర్ఛనమ్మిళన్ యో మహాజనౌఘః తేనదుర
వగాహతయా దుష్ప్రవేశతయా, మందాయమానో మందీభవన్ స్యం
దనవేగో యస్య సతథోక్తస్సన్, మోహస్తమ ఇవ-మోహ ఇవ తమ
శ్చే త్యుపమితసమాసః. తేన మోహాంధకారేణ, సకలజనానా మశేష
జనానాం వివేకః కోకనదం రక్తోత్పల మివ సఇవ చ కోకనదం.. ని.
'రక్తోత్పలం కోకనద'మిత్యమరః. ముకుళయన్ సంకోచయన్, విశేషణ
మేత త్సూర్యేఽపి యోజ్యం, తమసా నామ నదీ తస్యాస్తట, ముపాగ
మత్ ప్రాప, తథా, సహస్రదీధితి స్సూర్యోఽపి, చరమగిరితట మస్తా
చలకూట, మగమ, దితి సంబంధః, అత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతయో ర్దాశ
రథిసహస్రదీధిత్యో ర్ముకుళయన్నితి సమానధర్మేణౌపమస్య గమ్య
త్వా దీపకం. * 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం చ సామాన్యే తుల్యధర్మతః,
ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం తన్నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్. త
చ్ఛోపమయా సంకీర్ణతే.

౧౦౬

ఆవిరితి. ఆపిః ప్రలాప మావిర్భవ త్పరిచేవనం యస్మిన్ కర్మణి
తద్యథా భవతి తథా అటవీం భజతః ప్రవేశతః, కాకుత్స్థపాదవిరహస్య
శ్రీరామచరణారవిందవియోగస్య నసహత ఇ త్యసహ మసహిష్టు +

కాకుత్స్థస్థపాదవిరహాసహమానసస్య,
ఆ స్తీర్ణానృశయనా న్యభవత్ గృహాణి
మూలస్థలాని తమసాతటభూరుహాణామ్.

౧౦౫

X. అథ నిశీఢే దాశరథి స్సుమంత్రేణ సమ్మంత్ర్య వంచితజన
సంహతి రతివినతానందనేన స్వందనేన వేదశ్రుతిగోమతీ¹నివ్యందికానా
మనదీత్రయపరిష్కృతా మిత్యౌకవే మనునా దత్తాం వసుమతీ మతీ

పచాద్యచ్, తన్నానసం యస్య, తస్య, ఆ స్తీర్ణా న్యాస్తృతాని యాని
పల్లాని తా న్యేవ శయనాని శయ్యా యేషు తాని, తమసాతటభూరు
హాణాం తమసానదీతీరరుహతరూణాం, మూలస్థలాని మూలప్రదేశాః,
గృహాణి మందిరా, న్యభవత్, తేషు విశ్రము రిత్వర్థః. ‡ య ద్యపి. ని.
'గృహాః పుంసి చ భూమ్యేవే' త్యమరః. తథాపి సపుంసకత్వే కవిరేవ
ప్రమాణం. అత్ర మూలస్థలేషు గృహత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః. ౧౦౫

అథేతి. అథానుతరం, దాశరథిః శ్రీరామః, నిశీఢే అర్ధరా
త్రే, ని. 'అర్ధరాత్రునిశీఢాద్వా' విత్తమరః, సుమంత్రేణ, సహ, సమ్మం
త్ర్య నిద్రాణా నిరూ న్పరా నివిలోభ్య గమిష్యా మి త్యాలోచ్య,
వంచితజనసంహతిః ప్రతారితానుగతపౌరవర్గ స్సత్, వినతానందన మ
తిక్రాంతోఽతివినతానందనః తేన, వై నతేయాధికజవేనే త్యర్థః. + 'అ
త్యాదయః క్రాంతాద్యధేద్వితీయయే'తి సమాసః, స్వందనేన రథేన,
కరణేన, వేదశ్రుతి శ్చ గోమతీ చ నివ్యందికాచేతి నామాని యస్యతత్త
థోక్తం యన్నదీత్రయం తేన పరిష్కృతాం, వేదశ్రుతిగోమతీనివ్యంది
కాఖ్యాభి స్తిస్థభి ర్నదీభి ర్భూషితా మి త్యర్థః, + 'సుపర్యుపేభ్యః
కరోతే ర్భూషణే సమనాయేచే'తి సుడాగమః, తథా, ఇత్యౌకవేరాజ్ఞే,
మనునా పితౌ వై వస్వతమనునా, దత్తాం, వసుమతీం భూమిం, కోసల

‡ 'యద్యపి'త్యాది 'ప్రమాణ' మిత్యంతం వాక్యం చింత్యం. సుధాది పృథురవ్యా
ఖ్యానేషు పుం స్త్యై బహువచనాంత ఏవ గృహశబ్దః సపుంసకత్వే సర్వవచనాన్తో పీ
త్యుక్తేః. ఉ త్తరరామచరితే 'నీవారముష్టిపచనా గృహిణో గృహాణీ'తి. యాదవాభ్యుదయే
సప్తమస్తథే, 'మణిప్రదీపై రతహంసి గోప్యః ప్రవిశ్య రమాణి గుహాగృహాణి' ఇత్యాది
ప్రయోగదర్శనా చ్ఛే త్యాహుః.

త్య వివిధవనగహనవీరు త్తృణపటలసిహితరథతురగఖురముద్రయా పద
వ్యా గంగాతరంగసంగతమూలం గగనగంగాలింగితశృంగం శృంగిబేర
పురాలంకార మింగుదీపాదప ముపాగమత్. 1తత్ర. ౧౦౬

ప. దృష్ట్వా రామ మనేకజన్మరచితై ర్ద్రవ్యశృంగం శుభైః కర్మభి
శృంగిత్వా మాతృవరద్వయా దువనతాం వృత్తిం చ వై ఖానసీమ్,

దేశ మిత్యర్థః, అతీ త్యాతిక్రమ్య, ఏతే నాన్య రాజ్యలక్ష్మ్యం తృణీ
కార స్సూచ్యతే. వివిధాని నానాప్రకారాణి వనాని సజ్జారయోగ్యాని
గహనాని దుష్ప్రవేశా న్యరణ్యానిచ తేషు వీరుధాం లతానాం తృ
ణానాంచ పటలేన జాలేన పిహితా ఆచ్ఛాదితా అనుపలభ్యమా నేతి
యావత్, రథతురగఖురముద్రా రథాశ్వఖురన్యాసో యన్యాం తయా,
పదవ్యా మార్గేణ, + తృతీయావిధానే 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యా
నా తృతీయోపపత్తిః. గంగాయా భూతలవాహిన్యా మందాకిన్యాః
తరంగై ర్మార్మిభిః సంగతం సంశ్లిష్టం మూలం యన్యతం, గంగాతీర
హ మిత్యర్థః, ఏతే నాన్యంతపవిత్రతా సూచ్యతే. తథా గగనగం
యా ఆకాశగంగాయా ఆలింగిత మ్మశ్లిష్టం శృంగ మగ్రభాగో య
న్యత, మి త్యేన్న త్యాతిశయోక్తిః, శృంగిబేరపురస్య గుహనగర స్వా
లంకార మాభరణభూతం, శోభావహ మిత్యర్థః, ఇంగుదీపాదపం తాప
సతరు, ముపాగమత్, తన్ములప్రదేశ మశిశ్రయ ది త్యర్థః, ని. 'ఇం
గుది తాపసతరు'రిశ్యమరః, తత్ర తస్మి తరుమూలే. ౧౦౬

దృష్టేతి. నిషాదా వనగోచరా జాత్యంతరా స్తేషా మధిపా
రాజా గుహా, అనేకజన్మరచితై, జన్మాంతరసహస్రాచరితై రిత్యర్థః, శు
భైః, కర్మభిః వ్రతనియమోపవాసాదికత్మైస్త్వై ర్హేతుభి, ద్రవ్యశృంగం
సాక్షాత్కరణీయం, రామం, దృష్ట్వా, తథా, మాతుః కై కేయః,
వరద్వయా శూర్పూర్వక్తా ద్వరయుగ్మద్ధేహో, ఉపనతాం ప్రాప్తం, వై
ఖానసానాం వానప్రస్థానాం సంబంధినీం వై ఖానసీం, + తస్యేద మి
త్యేన్. టిడ్డాణఞ్ఞిత్యాదినా జీప్. వృత్తిం చ, జటావల్కలధారణ కంద
మూలాద్యశననవాసవ్యాపారం చేత్యర్థః, ని. 'వై ఖానసో వనేవాసీ

అత్యుజ్జ్వలభీతహర్షశోకజనితై రాబ్జమై ర్నిమాదాధిప

శ్రీతాశీతగుణాన్వితై రవిరళైః సంపృక్తవక్త్రైః ౭భవత్. ౧౦౭

X. సోఽయం ¹ప్రియసుహృద్గుహ స్సమాసాద్య కృతాంజలి రంజ
సా రఘునాథ మనునాథితవాక్. ౧౦౮

దేవ పితృనియోగ ప్రవణాంతరికరణ మపి భవంతం ²విజ్ఞాప

వానప్రస్థశ్చ తాపస' ఇతియాదవః, శ్రుత్వా, అత్యుజ్జ్వలభీతాభ్యాం ఆ
త్యుత్కటాభ్యాం హర్షశోకాభ్యా మానందవిమాదాభ్యాం జనితైః, శ్రీ
రామదర్శనాత్ హర్షః వనవాసశ్రవణా చ్ఛోక ఇతిచ వివేకః. అత ఏవ
శీతాశీతగుణాభ్యాం శీతోష్ణగుణాభ్యాం అన్వితైః స్సమవేతైః, హర్ష
జత్వా చ్ఛీతగుణాన్వితత్వం శోకజత్వా దశీతగుణాన్వితత్వ మితి వివే
కః, అవిరళైః సాంధ్యైః, రాబ్జమై రశ్రుభిః, సంపృక్తవక్త్రైః పరిక్లిన్న
వదనః, 'సంపృక్తగాత్రై' ఇతి పాఠాంతరం ఆభవత్. శ్రీరామదర్శనవన
వాసశ్రవణజనితానందవిమాదాభ్యాం శీతాశీతగుణాన్వితా న్యశ్రూణ్య
వర్తయ దిత్వర్థః, అతఏవ యథా క్రమ మన్వయా త్క్రమాపరనామా
యథాసంఖ్యాబంకారః, శార్దూలపీకీడితం వృత్తమ్. ౧౦౭

స ఇతి. సోఽయం, ప్రియసుహృత్ ప్రియమిత్రం, + 'సుహృద్గు
ర్హృదౌ మిత్రామిత్రయో' రితి నిపాతః. గుహ, స్సమాసాద్య సమీప
మాగత్య, కృతాంజలి ర్విరచితకరనంపుటస్సక్, వినయలక్షణ మేతత్,
అంజసా యాథార్థేన, స త్వోపచారికత యేత్యర్థః, ని. 'తత్వే త్వ
ద్ధాంజసా ద్వయ' మిత్యమరః. రఘునాథం శ్రీరామ, మనునాథితవాక్
యాచితవాక్, పార్థివవా ని త్యర్థః, + 'నాథ్యయాజ్ఞాయా' మితి
ధాతోః క్తవతుప్రత్యయః. ౧౦౮

అ. తత్ప్రకార మేవ వివరిష్య న్నాదౌ తావత్స్వవినయ మావి
ష్కరోతి. దేవేతి. హేదేవ స్వామి, పితృనియోగప్రవణం పితౄజ్ఞా
పరతంత్ర మస్తరికరణం యస్య తం, తథోక్త మపి, అనివార్యనిశ్చయ
మపీత్యర్థః భవంతం ప్రతి. విజ్ఞాపయితుం వక్తవ్యాన్ధం కథయితుం, అజ్ఞా
తా అవిదితా జానపదానాం జనపదవాసినాం అపామరజనానాం రీతి

యితు ¹మజ్జాతజానపదంతి రాభరతీ మాం ముఖరయతి. ౧౦౯

అ స్త్రీత దనివార్యపీర్వోద్భటభటదుర్గవర్గయుక్తమనుషక్తభోగ్యజాతమంధరం మంధరాహృదయతోదావహా మస్మదీయంరాజ్యమ్.

²త దిద మనిదంప్రథమప్రవృత్తం పరిగృహ్య కించి దనుగృహ్య

త్రైలీయస్యాస్స, తథోక్తా, పామరసాధారణీ త్యన్ధిః, భారతీ సరస్వతీ మాం, ముఖరయతి ముఖం వా గస్యా స్తీతి ముఖరో నిరంతరభాషీ

+ ³సఖముఖకుంజేభ్యోరోవక్తవ్య' ఇతిరప్రశ్నయః. సి. 'దుర్ముఖే ముఖ రాబద్ధముఖా' విత్యమరః, *తతస్తత్కరో తీతి ణ్యంతా ల్లట్. ముఖరీక రోతి, వ్యాహరయ తీ త్యర్థః. అతోవిజ్ఞాపయాం మీతి భావః. ౧౦౯

అ. సంప్రతి య ద్విజ్ఞాపనీయం త దాహ. అ స్తీతి, అనివార్య పీర్వోద్భటా అనతిక్రమణీయసరాక్రమోజ్జ్వలంభితా భటా వీరయోధా యస్మిన్ తథోక్తా, యో దుర్గవర్గః గిరిదుర్గాదిగుప్తిస్థాననివహః తేన యుక్తం సంగతం, దుగ్రే త్యత్ర దుర్గభేన గమ్యతే త్రేతి విగ్రహః. + 'సు దురో రధికరణే' ఇతి గమే ర్థః. ఇత్థం భూతస్యైవ రాజ్ఞా మా శ్రయణీయ త్వా దితి భావః, తథాహ మనుః. :: 'భను దుర్గం మహీదుర్గ మబ్దుర్గం వార మేవ చ, నృదుర్గం గిరిదుర్గం వా సమాశ్రిత్య వనే స్నప్త' ఇతి. తథా అనుషక్త మనసాయ యద్భోగ్యజాతం ప్రకృంసనాదిభోగార్హ వస్తువిశేషసమృద్ధిః. తేన మంధరం నిర్భరం, సరిపూర్ణ మి త్యర్థః, ఏవం భూత స్యై వోపాదేయత్వా దితి భావః. తథా మంధరాయాః యుష్మ ద్రాజ్యాభిషేకవిఘాతకారిణ్యాః కై కేయీదాస్యాః, హృదయతోదావ హం మనోవ్యథాకరం, ఏతద్విఘటనే తస్యా అసథికారా దితిభావః. అస్య ధీయ మస్తత్సంబంధి, + 'త్యదాదీని' చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం 'వృద్ధాచ్ఛః' ఏతద్రాజ్య, మయం దేశ ఇత్యర్థః. అ స్తి వర్తతే. ౧౧౦

అస్తు ప్రస్తుతే కిం త త్పాహ. తదితి. హే రామ; భవాన్, ఇదం ప్రథమం ప్రవృత్తం ప్రవృత్తిపాప్తి ర్యస్య త దిదంప్రథమప్రవృత్తం త స్స భవ తీ త్య నిదంప్రథమప్రవృత్తం, చిరకాలపాప్త్యా అనూ తనమి త్యర్థః. + ప్రవృత్త మితి భావేక్తః. పూర్వం యదాకదాచిద వీదృబ్జహారాజాపరిపాలితత్వా దితి భావః. త త్పుర్వోక్తప్రకార, మి

‘చ పరిజనో¹యోగ్యభాగ్యభాజన మముం జనం స్వయ మముంచ న్నేవ
 తాతా దేశం దేశే²స్మిక్ విస్మయనీయానుభావమునిబ్బం దే మద్దాకినీ
 సందర్శనేన మందాయమానజననీజనవియోగదుద్దేశ శ్చతుర్దశ దశరథ
 కథితా స్సమా స్సమాపయతు భవా నితి. ౧౧౧

ప. తస్మిన్నిత్యం ప్రార్థనాభాజి సఖ్యా

దమేతదాజ్ఞిం, పరిగృహ్య స్వీకృత్య, తథా, అముం జనం, మా మి
 త్యర్థః, పరిజనస్య భృత్యనర్తస్య యోగ్య మర్హం య ద్భాగ్యం భాగధే
 యం తస్య భాజనం సాత్త్వికం; కించి దీషత్, పూర్ణానుగ్రహ స్యానర్హ
 త్వా దితి వినయోక్తిః. అనుగృహ్య, భృత్యత్వేన నియజ్యేత్యర్థః.
 తథా, తాతా దేశం మునివృత్త్యాననమాశ్రయే త్యేవంరూపంపితృనియో
 గ, మి త్యర్థః. స్వయ, మముంచ న్నపరిత్యజన్నేవ, విస్మయనీయః ఆశ్చ
 ర్యకరః అనుభావ స్తపస్సామర్థ్యం యస్య త త్తాదృశం మునిబ్బందం
 యస్మిక్ తస్మిక్, గంగాతీర త్వేనా స్యాత్యంతపుణ్యక్షేత్రత్వాన్నిరంత
 రమహాతపోనిష్ఠనివహాధిష్ఠిత ఇ త్యర్థః. ఏతేన సహవాసయోగ్యసంపన్న
 తయా నివాసార్హతా సూచ్యతే. అస్మిక్, దేశే జనపదే, మందాకి
 నీసందర్శనేన హేతునా, మందాయమానా మందీభవంతీ జననీజన
 విరహదుర్దశా మాత్మవర్గ విక్లేషజనితవిషాదో యస్య స, తథోక్తస్సక్,
 లోకజననీత్వా ద్గంగాయా ఇతి భావః. తేన మాతృణా మత్యంతపవిత్ర
 తాసూచ్యతే, దశరథేన కథితాః నిర్దిష్టా, శ్చతుర్దశసంఖ్యాకా, స్సమాః
 పత్సరాక్, సమాపయతు అతివాహయతు, ఇ త్యనునాధితవా, నితి
 పూర్వేణ సంబంధః + సంపూర్వా దాపోక్షే ప్రార్థనాయాం లోక
 శేషే ప్రథమః, ని. ‘సంపత్సరో పత్సరో²బ్దో హాయనో³స్త్రీ శర త్స
 మా’ ఇత్యమరః. ౧౧౧

తస్మిన్నితి. సఖ్యా మిత్రే, తస్మిక్ గుహే, ఇథ మనేనప్రకా
 రేణ, ప్రార్థనాభాజి ప్రార్థనాం కుర్వతి సతి, రామభద్రః, ప్రియో
 క్త్యా ప్రియవచనేన, అన్యథా, తస్య మనఃక్లేశ సన్న్య దితి భావః.
 ప్రత్యాచఖ్యా - ప్రత్యాఖ్యాతవాక్, తత్ప్రార్థనాం నిరాకృతవా ని

ప్రత్యాచఖ్యా రామభద్రః ప్రియోక్త్యా,
మాతు ర్వాక్యా ద్వల్కులే నావృతం మే
గాత్రం త్వాత్రప్రకీయాం నార్హ తీతి.

౧౧౨

గ. తతస్తదనురోధేన రోధస్తరో రధస్తా త్సుమంత్రే నియంత్రితరభ్యే దాశరథ్యో రాతిథ్యం సమధుపర్కం కర్తు మివ మందమంద మరవింద బృందస్యందమానమకరంద బిందు సందోహావాహిని వాహి జ్యర్థః. కిమితి. మాతు ర్వాక్యాత్ కై కేయానియోగవచనాత్, అత్ర మాత్మగ్రహణం పితు ర్నిర్దోషత్వప్రకాశనార్థం, నల్కులే నావృతం, మునివేషధా రీ త్యర్థః. మే మమ, గాత్రం శరీరం, త్వాత్ర ప్రకీయాం త్వాత్రయోచితప్రకారం, రాజవేగ మి త్యర్థః, గృహీతు మితి శేషః, నార్హతి, యోగ్యం న భవ తీ త్యర్థః. + 'గృహీతం న పరి త్యజే దితి న్యాయా ద్గృహీతపరిత్యాగస్య అనుచితత్వాదితి భావః. ఇతి ప్రత్యాచఖ్యా వితి పూర్వేణ సంబంధః. శాలినీవృత్తమ్. ౧౧౨

తతఇతి. తతః ప్రత్యాఖ్యానానంతరం, తదనురోధేన గుహాను వర్తనేన, రోధస్తరో ర్గంగానదీతటరుహస్య, కస్యచి ద్వృక్ష స్యే త్యర్థః. అధస్తా దధఃప్రదేశే, సుమంత్రే, నియంత్రితరభ్యే నియమితరథాశ్వే సతి, దాశరథ్యోః - రామలక్ష్మణయోః, మధుపర్కః మధుగుడాదిమ ధురపదార్థమిశ్రితం పూజ్యానాం దేయద్రవ్యం తేన సహ సమధుప ర్కం, ఆతిథ్య మతిథిసత్కారం, కర్తుమివేతి ఫలోత్పేక్షా. అరవింద బృందాదబ్జపండాత్ స్యందమానం ప్రస్రవంతం మకరందబిందుసం దోహం పుష్పరసశీకరనికురుంబం వహ తీతి తథోక్తే, వాహినీతరంగ మరుతి - గంగాతరంగమారుతే, మందంమందం మందప్రకారం, + 'ప్రకారేగుణవచన' స్యేతి ద్వైర్భావః. కర్మధారయవద్భావా త్సుపో ౭లుక్. ఏతేన శైత్యమాంత్యసారభ్య సంపత్తి రుక్తా. వాతి ప్రసరతి సతి + వాతే శ్శతృప్రత్యయః. 'వహ తీ'తి పాతే, వహతి ప్రవర్తమానే సతి, తదా, కాకుత్స్థస్య శ్రీరామస్య అత్రైకవచనగ్రహణం త స్యైవ ప్రాధాన్యా చిత్త్యవగంతవ్యమ్. కాననగమనావస్థా మరణ్యయాత్రాదుర్ద శాం, ప్రేక్షీతుం ద్రష్టు, మక్షమాయా మసహమానాయా, మిత్యు

నీతరంగమరుతి వాతి కాననగమనావస్థాం కాకుత్స్థస్య ప్రేక్షితు మక్ష
మాయా మివ క్షౌభృతి చరమే తిరోహితాయా మహ్న మధిదేవతా
యాం సంధ్యాం చరమాం రామ స్సముపాస్య తస్యాం తరుమూలభువి
లక్ష్మణపరికల్పితం పర్ణతల్ప మభజత. ౧౧౩

ప. రామే విదేహసుతయా తరుమూలసంజ్ఞ
మంతగపురం విశతి లక్ష్మణసౌవిదల్లమ్,

త్యేక్తా. అహ్న మధిదేవతాయా మహావతౌ, చరమే క్షౌభృతి అస్తాచ
లే. ని. 'అస్తస్తు చరమక్షౌభృ'ది త్యమరః. తిరోహితాయా మంతర్హితా
యాం సత్యాం, సూర్యేఽస్తం గతేన తీ త్యర్థః. రామ, శ్చరమాంపశ్చి
మాం, సంధ్యాం, సముపాస్య, సాయంసంధ్యావందనం కృత్వే త్యర్థః.
తస్యాం పూర్వాక్తాయాం, తరుమూలభువి ఇంగుదీవృత్తోధగవదేశే,
లక్ష్మణేన, పరికల్పితం విరచితం, పర్ణతల్పంపర్ణమయశయాం. ని. 'తల్పం
శయ్యాట్టదారేష్వి'త్యమరః, అభజత ప్రావత్, తత్ర సువివేశే త్యర్థః, అత్ర
సకలలోకవంద్యమానచరణారవింద స్వాపి భగవతః శ్రీరామస్య సంధ్యా
వందనాచరణం లోకే సంప్రదాయప్రవర్తనార్థ మి త్యవగంతవ్యమ్. త
దుక్తం భగవతా గీతాసు. * 'లోకసంగ్రహమేవాఽపి సంపత్కౌ
కర్తు మర్హసి, య ద్య దాచరతి శ్రేష్ఠ స్త త్త దే వేతరోజనః, స య
త్ప్రమాణం కురుతే లోక స్త దనువర్తతే' ఇతి. అథవా, * 'అహరహ
సంధ్యా ముపాసీ తే' త్యాదిసకలశాస్త్రాభిజ్ఞస్య సమస్తధర్మాచరణతత్ప
రస్య లీలావిగ్రహధారిణః శ్రీరామ స్వాయురారోగ్యాదిసకలశ్రేయఃప్రద
త్వా త్సంధ్యావందనం యుక్త మే వేతి ద్రష్టవ్యమ్. తథాచ మహాభా
రతే, * 'పితామహః పితౄణాం సృష్ట్యా మూర్తిం తా ముత్సనర్జ హ,
సా వ్రాత స్సాయ మాగత్య సంధ్యారూపేణ వర్తతే. ఏతాం సంధ్యాం
యతాత్మానో యే తు దీర్ఘ ముపాసతే, దీర్ఘాయుజో భవిష్యంతి నీరుజః
పాండుసందనే'తి. ౧౧౩

రామఇతి. రామే, విదేహసుతయా - వైదేహ్య, సహిత్యర్థః,
+ అత్రసహార్థకాప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృద్ధోయా'
నేతి సూత్రనిర్దేశా దేవ జ్ఞాపకా త్సహార్థకానా మప్రయోగేఽపి 'సహ
యక్తేఽప్రధాన' ఇతి సహార్థే తృతీయా. లక్ష్మణ ఏవ సౌవిదల్లః కం

నిధ్యాయ తం నియమితామితబాష్పవృష్టి
 ర్నిద్రాం నిరస్య నిషసాద నిషాదనాథః. ౧౧౮
 వ్యతీతాయాం విభావర్యా ¹మర్యమమరీచిమాలభారిణి పూర్వో
 ర్విధరమూర్ధి ² విరచితజటాబంధౌ దాశరథీ భాగీరథీకచ్ఛ మగ
 చ్చతామ్. ౧౧౯
 తత్ర రామః ప్రహృష్టచేతా స్సీతా మాచప్త. ౧౧౬

చుకీ దావారికో యస్య తత్, సౌమిత్రకృతసంరక్షణ మి త్యర్థః. ని.
 'సౌమిదల్లా: కంచుకీన' ఇ త్యమరః, తరుమూలం వృక్షాధిప్రదేశ ఇతి
 సంజ్ఞా యస్య తం, తద్రూప మి త్యర్థః. అంతరిపురం శుద్ధాంతం,
 ప్రవిశతి ప్రవిప్లవతినతి, నిషాదనాథో గుహః, తం తథాభూతం భూత
 లశాయినం, శ్రీరామం, నిధ్యాయ దృష్ట్యా, ని. 'నిరస్యనం తు నిధ్యా
 నం దర్శనాలోకసేక్షణ' మిత్యమరః, నియమితా అంతర్నిరుద్ధా అమితా
 అవిచ్ఛిన్నా, బాష్పవృష్టి రశ్రుసంపాతో యేనస, తథోక్తస్సక్, శ్రీరా
 మమద్విశాదర్శనేన రోదనప్రవృత్తా నపి అమంగలధియా గళనిరుద్ధరో
 దన ఇ త్యర్థః, నిద్రాం, నిరస్య-త్యక్త్వా, నిషసాద, లక్ష్యణసల్లాపతాత్మ
 ర్శ్యేణ జాగ్రదేవ తతోస్సవిప్లవా ని త్యర్థః వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౧౮

వ్యతీతాయా మితి. విభావర్యాం - రజన్యాం, ని. 'విభావరీతమ
 స్విన్యా రజనీ యామినీ తమి' త్యమరః, వ్యతీతాయాం అపగతాయాం
 సత్యాం, పూర్వోర్విధరమూర్ధి ² ఉదయాచలశిఖరే, ని. 'ఉదయః
 పూర్వపర్వత' ఇ త్యమరః, అర్జ్యమ్య సూర్యస్య మరీచిమాలా కిరణస
 జ్ఞిః తాం బిభ ర్తితి అర్యమమరీచిమాలభారి. తథాభూతే, స తీ
 త్యర్థః, సూర్యకిరణప్రసరణానంతర మితి యావత్. + 'ఇష్టకేషీ కామా
 నాం చితతులభారి' ప్పితి హ్రస్వః. దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ, విరచితః
 విహితః జటానాం బంధః పటవృక్షక్షీరై ర్గ్రింధనం యాభ్యాంతౌ, సీత
 యా సహ, భాగీరథీకచ్ఛంగంగాతీర, మగచ్ఛతాం ప్రాప్తవంతౌ, ని. 'జల
 ప్రియ మనూపం స్యా త్పుంసి కచ్ఛ స్తథావిధ' ఇ త్యమరః. ౧౧౯
 తత్రేతి. తత్ర భాగీరథీకచ్ఛే, రామః ప్రహృష్టచేతాః, తద్దర్శనే
 నాత్యంతసంతృప్తాంతరికరణ స్సక్, సీతా, మాచప్తావోచత్. ౧౧౬

ప. మేధ్యాశ్వమార్గపరిమార్గణ¹ సంభవస్య
 దివ్యోషధీం కపిలకోపమహాజ్వరస్య,
 తాతానుతర్పణపచేళిమభాగధేయాం
 భాగీరథీం భగవతీం శరణం భజామః.

౧౧౭

అ. త దే వాహ. — మే ధ్యేతి. మేధ్యః పవిత్రః, యద్వా
 * ‘ప్రజాపతి రశ్వమేగ మసృజత. యో మేధాయా లభ్యతే.
 ఆశాసానా మేధపతిభ్యాం మేధ’ మిత్యాదిక్రుతౌ దర్శనా స్మేధశబ్దో
 యాగవచనః, యథా, త్వ మేన పితృమేధ ఇతివత్, ని. ‘మేధః క్రతౌ
 మతౌమే ధే’తివిశ్వ శ్చ, తథాచ మేధే సాధు ర్దేధ్యః + ‘తత్రసాధు’
 రితి యత్ప్రత్యయః, అథవా మేధాన్తః మేధ్యః + ‘తదన్త’ మితి యత్ప్ర
 త్యయః, స చాసా వశ్వ శ్చ అశ్వమేధీయాశ్వ ఇ త్యర్థః, తస్య మార్గ
 పరిమార్గణే వర్తమానేషణే సంభవః ఉత్పత్తి ర్యస్య తస్య, కపిలకోపమ
 హాజ్వరస్య కపిలమునిక్రోధరూపమహామయస్య, దివ్యోషధీమసాధార
 ణౌషధీభూతాం, తదుపశాంతికరీ మి త్యర్థః. తథా తాతానుతర్పణే
 నాన్న తూర్వపితృసంతర్పణేన పచేళిమం పరిపక్వం భాగధేయం భాగ్యం
 యస్యా స్తాం, పరోపకారాచరణోపయోగిత యైవ జన్మనాఫల్యసంభవా
 దితి భావః † పచేళిమేత్యత్ర + ‘కర్మకర్తరి’ ‘కేళిమరణపసంఖ్యాన’ మితి
 కేళిమర్పిత్యయః, భగవతీం పూజ్యాం, భాగీరథీం గంగాం, శరణం,
 భజామః ప్రాప్నుమః, యతోఽన్యత్కులమహత్తరేణ భగీరథే నేంద్రపరి
 ముషి తా శ్వ మేధీయాశ్వా స్వేషణసమయే కాపిలకోపానలదగ్ధానాం
 పితౄణాం స్వర్లోకప్రాపణా యావతారితా కార్యసిద్ధిం కృతవతీ అతో
 భాగీరథీనామ్నా ఇయం వ్యవహీయతే. తస్మా దస్మాకమపి శరణా
 గతానాం కార్యసిద్ధిం కరిష్యే తీతి తద్భజనం యుక్త మేవేతి భావః.
 స్పష్టోఽత్ర రూపకాలంకారః. వసంతతిలకావృత్తం.

౧౧౭

† ‘తాతానువర్త’ నేతి పాకే తాతస్య పూర్వపురుషస్య భగీరథస్యకర్తృణః అనువర్త
 నేనానుసరణేన పచేళిమం భాగధేయం భాగ్యం యస్యాస్తాం, భగీరథకర్తృ కానుసరణేన
 గంగాపుణ్యప్రభావః ప్రకటిత ఇతి భావః.

1 దుర్మయస్య.

గ. తదనంతరం రామ స్సాంత్యవచనవారితసుమంత్ర స్ససౌమితి
ర్భంగళాని ప్రార్థయమానయా తయా మైథిల్యా సహ గుహే నాసీతాం
నావ మారురోహ. ౧౧౮

స ఏష నిషిధ్యనిషాదాధివతే రనుగమన మపి తూర్ణ మేవ¹ ని
స్తీర్ణసురసరిత్పుర స్సంపూర్ణసన్యే వత్సాభిధానే జనపదే కృత

తదితి. తదనంతరం భాగీరథీభజనానంతరం, రామః, సాంత్య
వచనైః స్రియోక్తిభి రేవ వారితః త్వం పున రయోధ్యాంప్రతి యా
హీతి నివ ర్తితః సుమంత్రో^౨ యేన స, తథోక్తః. అత్ర సాంత్యగ్రహణం
తస్మిన్సఖేననిరాసార్థ మి త్యవగంతవ్యమ్, ససౌమిత్రి స్ఫులక్ష్యణ స్సృ^౩,
మంగళాని, * 'పుత్రో^౪ దశరథ స్యాయం మహా^౫రాజస్య ధీమతః, నిదే
శం పారయి త్వేమం గంకే త్వదభిరక్షిత' ఇత్యాది శ్రీరామాయణో
క్తకల్యాణా నీత్యర్థః, పార్థివయమానయా యాచమానయా, * ని.
'యాచామా మభియానే చ ప్రార్థనా కథ్యతేబుధై' రిత్యభిధానాత్,
తయా అనుసృతయా, మైథిల్యా సహ జానక్యా సాకం, గుహేన, ఆసీ
తాం, భృత్యద్వారా ప్రిపితా మిత్యర్థః, నావం తరి, మారురోహ
అధిష్ఠితవా^౬, ని. 'స్త్రియాం నౌస్తరణిస్తరి' రిత్యమరః. ౧౧౮

స ఇతి. యో నావ మారురోహ స ఏష రామః, నిషాదాధివ
తే ద్దహస్యాపి, సుమంత్రానుసరణనిషేధసముచ్చయార్థకో^౭య మపి
శబ్దః, అనుగమన మనుసరణం, నిషిధ్య, త్వయా సమ్యగ్భక్తిః ప్రదర్శి
తా అత స్త్వ మత్రైవ వసేతి నివార్య తూర్ణం క్షీప్ర మేవ, విలం
బేంతరాయ స్సాన్వ దితి భయా దితి భావః. ని స్తీర్ణసురసరిత్పురః విలం
ఘితగంగాప్రవాహ స్సృ^౮, సంపూర్ణ సన్యే, పీహ్యదినకలసస్య సమృద్ధ
ఇత్యర్థః, వత్స ఇ త్యభిధాన మాఖ్యా యస్య తస్మి^౯, జనపదే దేశే, ని.
'నీవృజ్జనపదా దేశవిషయా' వి త్యమరః, కృతపదః ప్రివిష్ట ఇత్యర్థః. చల
లక్ష్యవేదన చతుర శ్చంచలశరవ్యవహారనిపుణః, అతఏవ చతుర
శ్చతుస్సంఖ్యాకా^{౧౦}, మృగా^{౧౧} పరాహదీ^{౧౨}, నిహత్య ప్రహృత్య, క్షత్ర
ధర్మత్యే నానిషిద్ధత్వా దితి భావః, కుత్రచి త్కస్మింశ్చి ద్వనస్పతి
మూలే వృక్షాధః ప్రదేశే, నిశాం రాత్రి, మనై పీత్ వ్యగమయత్^{౧౩},

పద ¹శ్చలలక్ష్యవేదనచతుర శ్చతురో మృగాన్నిహత్య కుత్రచి ద్వన
స్ఫుతిమూలే నిశా మనైషీత్. ౧౧౯

అన్యేద్య ర్వన్యేన పథా ప్రయాతాస్తే ²ప్రియాగే ³ప్రితా
యమానహోమధూమప్రాగ్భారం భరద్వాజాశ్చ ⁴మూశ్చయం
తః పశ్చాదభివాద్య తమమందహర్షం ⁵మహర్షి మనేనాదిప్రవర్తనా
మతస్త్విభిధాన ఇతి ప్రామాదికః పాఠః, ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే.
'తత స్సమ్మద్ధా శుభసన్యశాలినః క్షణేన వత్సాన్మదితా నుపాగమ
త్, తో తత్ర హత్వా చతురో మహీమృగా వరాహ మృశ్యం పృ
షతం మహారు' మి త్యాది. ౧౧౯

అన్యేద్య రితి. అన్యేద్య రన్యస్మిన్ దినే + 'నద్యః పరు' దిత్వా
దినా నిపాతిత మవ్యయం, ని. 'అ ద్యా త్రా హ్నోభ పూర్వేహ్ని'
త్యాదా పూర్వోత్తరాపరాత్. ని. 'తథాధరాన్యాన్యతరేతరా త్పూర్వే
ద్యురాదయ' ఇ త్యమరః, తే సీతారామలక్ష్మణాః, వనే భవో వన్య
స్తేన పథా ఆరణ్యకవర్తనా, ప్రయాతాః ప్రస్థితాస్సంతః, ప్రయాగే
ప్రియాగాఢ్యే పుణ్యక్షేత్రే, ప్రితాయమానః స్వయం ప్రతన్యమానో,
వ్యాఘ్రు వాన ఇతియావత్, + తనోజేః కర్మకర్తరి యకి లటశ్శానచి
ముమాగమః, + 'తనోజే ర్య కీతి' అనునాసికన్య వైకల్పిక ఆకారః
హోమధూమప్రాగ్భారో హోమధూమనమూహో యస్మిన్ తం,
హన్యగంధిహూమానుమేయ మి త్యర్థః, ప్రాగ్భరశబ్ద స్సమూహ రూ
ఢః, భరద్వాజాశ్రమం భరద్వాజాఖ్యమహర్షేస్తపోవనం, ఆశ్రయంతః
ప్రాఘ్నవంత స్సంతః, అమందహర్షం నిజాగమనా దమందః అనల్పః
హర్షః ఆనందో యన్యతం, మహర్షిం ఋషిశ్రేష్ఠం, తం భరద్వాజం,
అభివాద్య నమస్కృత్యచ, రామ స్వయం తారకబ్రహ్మసి క్షత్రియ

† గంగాయమునయో ర్ద్వధ్యే ప్రయాగప్రదేశో ఐత్సదేశః, తతః పశ్చిమభాగే పాం
చాలః, యమునాదక్షిణదేశే శూరసేనః, తస్మా త్పశ్చిమతోవత్సదేశ, ఇతి, ఇత్థందేశవ్యవ
స్థాయాదృశ్యమానత్వా న్నతస్త్వినిలిపాతః ప్రామాదిక ఇతి శ్రీరామాయణాయోధ్యా
కాండత్రిపంచాశ్చ సర్గ వ్యాఖ్యానే గోవిందరాజీయే.

1 చలల్లక్ష్య. 2 ప్రభాతే. 3 ప్రతీయమాన. 4 శ్రయస్తః. 5 మహర్షి జనేన.

వైకర్తసీపూరోపప్లవం ప్లవేన వైణవేన నిస్తీర్య శమధసజనసన్నిధానశ
మిత¹శాత్రవనకలసత్వ²చరిత్రవిచిత్రం³చిత్రకూటాచల⁴మభజన్. ౧౨౦

ప. అనుజరచితపర్ణాగారహృద్యాసు మాద్య
త్పరభృత⁵గళచంచత్వంచమై⁶రంచితాను,
జనకదుహితృయోగా జ్ఞాతసాకేతసౌఖ్య

హుపేణావతీర్ణత్వా 'ద్యద్వదాచరతి శ్రేష్ఠ' ఇత్యాదిస్మరణాత్ క్షత్రియ
మర్యాదాం ప్రవర్తతవా నితి సూచితం, అనేన మహర్షిణా, ఆదిష్టం
యద్వర్త్య చిత్రకూటమార్గస్తేన, వికర్తనస్య సూర్య స్యాపత్యం వైక
ర్తసీ యమునానదీ + 'తస్యాపత్య' మిత్యణ్. 'టిడ్గాణ' ఇత్యాదినా జీప్.
తస్యాః పూరః ప్రవాహ ఏవ ఉపప్లవ ఆపత్తతం, మార్గనిరోధకత్వా దితి
భావః. ని. 'కాళిందీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్య సే'త్యమరః,
వైనవేన వేణుమయేన, ప్లవే నోడువేన, ని. 'ఉడుపం తు ప్లవః కోల' ఇ
త్యమరః, నిస్తీర్య తీర్త్వా, శమో వై రాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వంన
ఏవ ధనంయేహం తే శమధనా మహర్షయస్తవపజనాః తేహం సంనిధా
నేన సాన్నిధ్యేన శమితశాత్రవాణి ప్రశాంతవైరాణి యాని సకల
సత్త్వాని గోవ్యాఘ్రాదినమస్తజంతవః తేహం చరితేణానోన్యసాహ
చర్యరూపేణ విచిత్రమాశ్చర్యకరం, నిర్వరదేశత్యాన్నివాసార్హమి
త్యర్థః, చిత్రకూటం నామ అచలం పర్వత, మభజన్ ప్రాప్తః. ౧౨౦

అనుజేతి. అనుజరచితపర్ణాగారహృద్యాసు సౌమిత్రసిర్మితపర్ణశా
లామనోహరాను, తథా మాద్యత్పరభృతానాం మత్తకోకిలానాం గళే
షు కంఠకుహరేషు చంచంతః ప్రసరంతో యే పంచమః స్వరవిశేషా
స్తై, ని. 'పికః కూజతి పంచమ' మి త్యభిధానాత్. ని. 'వనప్రియః పరభృ
తఃకోకిలః పిక' ఇత్యమరః, అంచితాను మనోహరాను, + 'అంచేష పూ
జాయ' మితీడాగమః, చిత్రకూటస్య స్థలీ వ్యక్తప్రిమభూమిషు. + 'జా
నపదే' త్యాదినా అకృత్రిమార్థే జీప్. రామః, జనకదుహితృయో
గాత్. జనకీసాంగత్యాదేతో, ని. 'యోగ స్సన్నహనోపాయధ్యాన

1 శాత్రవసత్వచరిత్రమ్. 2 చరిత్రం విచిత్ర. 3 చిత్రకూటపచలం. 4 అభ
జన్. 5 కులమ్. 6 రజ్జితాను.

శ్చిర మరమత రామ శ్చిత్రకూటస్థలీషు.

౧౨౧

౧. అథ మాం వనవాసవైరస్యా దపి నామ రామ స్సమాహ్వయే
దితి ప్రత్యాశాపరతంత్ర స్సుమంత్రః కానిచి దహాని గుహాసకాశే
సీత్యా నిరాశ స్తతః ప్రతినివృత్తో నివృత్తోత్సవా మయోధ్యా మాసాద్య
నిర్దాశరథి సార్థి రయం సమాగత ఇతి ¹శోకాతిరేకా తురపారజనజనిత

సంగతియుక్తిష్టి త్వమరః, జాత ముష్పన్నం సాకేతే అయోధ్యా
యాం య తస్యైఖ్య మానందః. తత్పదృశం సౌఖ్యం యస్యస, తథోక్త
స్సన్నితి నిదర్శనాలంకారః. చిరం బహుకాల, మరమత ఆక్రీడత్, ని.
'సాకేతం స్యాదయోధ్యాయాం కోసలానందినీతథే'తి యాదవః. ౧౨౧

అథేతి. అథ చిత్రకూటభజనానంతరం, వనవాసే క్లేశభూయిష్టే
వనసంచారే వైరస్యాత్ ద్వేషా దపినామ, అస్సత్సహవాసానురాగా
భావే పి త్యవేశబద్ధః, నామేతిసంభావనాయాం. ని. 'నామ ప్రకాశసం
భావ్యకుతానిభ్యుపగమేషుచేతి విశ్వః, రామః, మాం, సమాహ్వయేత్,
ఆకారయే ది జ్యేవంభూతాయాః, ప్రత్యాశాయాః ప్రత్యాకాంతా
యాః పరతంత్రః పరాధీనః, తాదృగాశాబద్ధ స్సన్నిత్యర్థః, సు
మంత్రః, గుహాసకాశే గుహానికటే, కానిచి దహాని, ద్విత్వాణి దినానీ
త్యర్థః. తథారామాయణమ్ * 'తతస్సయాహ్నసమయే తృతీయే
హని సారథి' రితి, సీత్యా గమయిత్వా, తతస్తదనంతరం, నిరాశః
దృఢప్రతిజ్ఞస్య కుతో వైరస్యం కుతః పునరాహ్వాన మిత్యాశారహిత
స్సక్, ప్రతినివృత్తః ప్రత్యావృత్తః, నివృత్తోత్సవాం-నిరానందా, మి
త్యర్థః, అయోధ్యాం, సమాసాద్య - ప్రాప్య, నిర్దాశరథిః - దాశరథిర
హితః, అయం సారథి స్సుమంత్రః సమాగత ఇతి హేతోః య శ్శోకా
తిరేకః విషాదాతిశయ స్తేనాతురైః విహ్వలైః పారజనై ర్జనితః
ఉత్పాదితః యో దీనాక్రందః ఆర్తఘోష స్తేన మందీభూతోఽంతర్హి
తో నేమిఘోష శ్చక్రధారాధ్వని ర్యస్య తస్మా, ది త్యాక్రందాతిశ
యోక్తిః, ని. 'చక్రధారాప్రథి ర్నేమిరిత్యమరశేషః. రథా దవరుహ్య
(ప్రయాణోన్ముఖ ఉత్క్రమణోద్యుక్తాః ప్రాణాః యస్యతం, పుత్రవియో

దీనాక్రందమందీభూత¹నేమిఁహోసా దవరుహ్య రథా ద్దశరథం ప్రయా
ణోన్ముఖప్రాణం ప్రాణంసీత్. ౧౨౨

ఏతద్దర్శనేన వినంజ్ఞో దశరథః కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం సమా
శ్వాసితః కథం ప్రయాతం రామేణ కథం కథితం మైథిల్యా కింవృత్త
స్సామిత్రి రితి ముహుర్ముహు రశ్రుకుంతితకంఠ స్సుమంత్ర మన్వయు
క్తుః సోఽపిరాజ్ఞే వ్యజ్జిజ్ఞపత్. ౧౨౩

దేవ కథం బ్రవీమి కఠినహృదయోఽహం. కుతః. ౧౨౪
స. నేవారసానుగతపారమనోరథస్య

గవేదనాసహిష్ణుత్వేన ఆసన్నమరణ మి త్యర్థః, దశరథం, ప్రాణంసీ
త్ప్రిణతవాన్, + సమే ద్దుజ్. 'యమరమసమాతాం స' క్షేప్రి సగాగమః
చకారా దిడాగమ శ్చ 'ఇటఈ'టీతి సిచో లక్ 'నే' టితి ప్రతిషేధా
ద్వృద్ధ్యభావః 'అడభ్యాసవ్యవాయేపీ'తి ణత్వం. ౧౨౨

ఏత దితి. ఏతద్దర్శనేన సుమంత్రస్య కేవల స్వాలోక నే నేత్యర్థః,
వినంజ్ఞో విచేతనః, మూర్ఛిత ఇతి యావత్, అథ, కౌసల్యాసుమిత్రా
భ్యాం, కై కేయ్యా అసభిమతతయా బహిర్భూతత్వా దితి భావః. స
మాశ్వాసితః యథా సనంజ్ఞస్సాస్య త్త ధోఃకాలిత స్స, నిత్యర్థః, దశ
రథః, రామేణ, కథం కేనప్రకారేణ, ప్రయాతం ప్రస్థితం, + భావే క్తః.
స తు దుఃఖేన ప్రయాతం కి మిత్యర్థః, తథా మైథిల్యా, కథం కయా
రీత్యా, కథిత ముక్తం, స తు నిర్వేదేన కథితం కి మిత్యర్థః, తథా,
సామిత్రి, కింవృత్తః కథంభూతవ్యాపారః, అనువర్తనతత్పరో వా ఉత
స వే త్యర్థః, ఇ త్యేవం, ముహుర్ముహుః పునఃపునః, + వీస్సాయాం
ద్విరుక్తిః, అశ్రుకుంతితకంఠః బాష్పగద్గదవచన స్పృ, సుమంత్ర,
మన్వయుక్తుః అపృచ్ఛత్, ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే'త్య
మరః. సోఽపి సుమంత్రోఽపి, రాజ్ఞే దశరథాయ, వ్యజ్జిజ్ఞపత్ విజ్ఞా
పితవాన్. ౧౨౩

తత్ప్రకార మే వాహ. దేవేతి. హేదేవ రాజన్, కథం కుతో
వా, బ్రవీమి కథయామి, ప్రత్యుత్తర మితి శేషః, కుతః. యతః, అహం,

‘దూరే రథస్య చ సుతౌ తవ వర్తమానా,
భూత్వా విదేహదుహితౌ ర్నవసౌవిదల్లా
భాగీరథీతటవనే పథికా వభూతామ్.

౧౨౫

‘కించ. — దేవ త్వ త్తనయస్య కుంతలభరం షీరై స్స వ్యధేనూద్యవై
స్సేక్తుం చాల మకుంధతీపతి రభూ త్తస్యాభిషేకోత్సవే,

కఠినహృదయో నిర్దయచిత్తః, అరణ్యే రామం విహాయ పున రాగత
త్వా త్తస్య తాదృగాన్యత్రాకథనవ్యాలోలరసనత్వా చేతిభావః. ౧౨౪

అ. ఏవ మాత్మానం వినిద్య సంప్రతి ప్రశ్నత్రయస్య క్రమే
ణోత్తర మాహ. సేవేతి. హే దేవ, తవసుతౌ త్వత్పుత్రౌ రాముః క్షు
ణౌ, సేవారసేన భజనాయురారేఽ అరుగతాః అనుసృతాః యే పౌరాః
పురవాసిరో జనా స్తేషాం మనోరథస్యానువర్తనరూపాభిలాషస్య, తథా
రథస్య స్వందనస్యచ, దూరే విప్రకర్షే, వర్తమానా, తమసాతీరే
నిద్రాణానాం పౌరాణాం విస్మయత్వా ద్వనవాసతత్పురాణా మస్తాకం కి
మనేన రథే సేతి పరిత్యక్తత్వా చేతి భావః, భాగీరథీతటే య ద్వనం
తత్ర, విదేహదుహితౌ ర్వైదేహ్యః, నవసౌవిదల్లా నూతనకంచుకినా,
భూత్వా, తత్పరిక్షణతత్పురా సంభూ యేత్యర్థః. ఏత త్సేవిదల్ల స్యేదం
ప్రథమత్వా జ్ఞాగరూకత్వన్యోతనాథత్వా న్నవత్వం ద్రష్టవ్యమ్. పం
థానం గచ్ఛత ఇతి పథికౌ పాదచారణా వితి యావత్ + ‘పథ స్థ’
న్నితి తస్మిన్త్యయః. అభూతాం, అత్ర పూర్వార్థే మనోరథరథయోః
కేవలప్రకృతయో ర్దూరీకృతత్వరూపతుల్యధర్మేణౌపమ్యస్య గమ్యమా
నత్వా తేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. ఉత్తరాధే తు దాశ
రథ్యో ర్నవసౌవిదల్ల త్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః. ఇత్యనయో రన్యో
స్యనైరవేత్సౌ త్సౌస్మప్తిః. వసంతతీలకావృత్తమ్. ౧౨౫

వ క్తవ్యాంతర మప్య స్తీ త్యాహ. కించేతి. తదేవాహ. దేవేతి.
హే దేవ, అకుంధతీపతి ర్వసిష్ఠః, అభిషేకోత్సవే రాజ్యాభిషేకమహో
త్సవే, తస్య త్వత్తనయస్య యుష్మత్పుత్రస్య రామస్య, కుంతలభరం
చికురనికురుంబం, ని. ‘చికురః కుంతలో చాల’ ఇత్యమరః, స్వధేనూద్య

స్త్రి హంత స ఏష మైథిలనుతాబాష్పదకోత్పాదకై
ర్నగ్రోధక్షరితై ర్జటా రచయితుం క్షీరై ర్నిషాదాహ్మతైః.

తస్యా విదేహదుహితుః పదయో ర్నభేషు
లాక్షౌం వి నాఽప్యరుణిమా సహసా బభూవ,
వన్యే పథి ప్రియతమేన సహ ప్రజంత్యా

వైః స్వస్య యాధేనుః కామధేనుః తదుద్భవైస్తస్మాభూతైః, అత్యంత
శ్లాఘ్యై రిత్యర్థః, క్షీరై స్సేస్తు మార్ద్రీకర్తుం, తదానీం గోక్షీరాభిషేక
స్య శాస్త్రువిహితత్వా దితి భావః. అలం శక్తో నాభూత్, వైవర్ణ్యపత్తి
భయాదితి భావః, అలంశబ్దయోగే + 'పర్యాప్తివచనే ష్వలమధే
ష్వి'తి. తుమున్, ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక' మి త్య
మరః, స ఏవ కుంతలభరః, మైథిలనుతాయాః సీతాయాః బాష్పదకో
త్పాదకై రగ్రుజలోత్పత్తిహేతుభిః, నిషాదాహ్మతైః గుహపరిజనానీ
తైః, నగ్రోధక్షరితై ర్పటవృక్షోద్భవైః, ని. 'స్వగ్రోధో బహువా ద్వ
ట' ఇత్యమరః, క్షీరైః, జటాః, రచయితుం (గంధయితుం, సిక్తః ఆర్ద్రీ)
కృతః, హంతేతి ఖేదే. అత్రారుంధతీపతేః కామధేనుక్షీరాభిషేకశక్త
తేఽపి తదశక్తత్వోక్తేః సంబంధే అసంబంధరూపాతితయోక్తిః, తయా
చ కుంతలభరస్య తాదృ గ్రామణీయకం ప్యజ్యత ఇ త్యలంకారేణ వస్తు
ద్వయే, శాద్దులవిక్రీడితం వృత్తమ్.

౧౨౬

తస్యాఇతి. వన్యే పథి కాంతారమార్గే, ప్రియతమేన భర్త్రా, (శ్రీ
రామేణ సహ, ప్రజన్త్యా గచ్ఛంత్యా, స్తస్యాః విదేహదుహితు రైవదే
హ్యః, పదయో శ్చురణయో ర్నభేషు, లాక్షౌం వినాఽపి, అలక్ష్ద్రవ్యా
భావే పీత్యర్థః, + 'పృథగ్విసే'త్యాదినా ద్వితీయా, అరుణిమా తా
హిత్యం, + 'పర్ణదృఢాదిభ్య ష్వ ఇచ్చే'తి చకారా దిమనిచ్, సహ
సా శీఘ్రం, బభూవ ప్రాదుర్బభూవ, పల్లవకోమలత్వా చ్చురణనభే ష్వా
రుణ్య మురణ్యసంచారేణావిరభూ దిత్యర్థః, వక్త్రే - ముఖేతు, కదాపి
కదాచిదపి, వైవర్ణ్యం కాంతిహేనయ, నావిరభవత్ సప్రాదురభూత్,
పూర్వవదేవ వక్త్రే మశోభతేత్యర్థః, ప్రియతమసాహచర్యా దితిభావః.
తద్వచనం తుకిమపి స శ్రుత మితి వాక్యశేషః. అత్ర లాక్షౌరూపకార

వైవర్ణ్య మావిరభన న్న కదాఽపి వక్త్రే. ౧౨౭

సీతాపతేః కిసలయైః పరికల్ప్య తల్పం

సంచార్య సత్త్వదమనాయ నిశాసు దృష్టిమ్,

ధన్వీ తదంఘ్రిభజనా దివ పుణ్యలభ్యా

దన్వన్న ఏవ వసవర్త్యని లక్ష్మణోఽభూత్. ౧౨౮

గ. ఏవంసుమంత్రనివేదితపుత్రచరిత్ర శ్చరమగిరిశిఖరజాపి నిగమ

ణం వినాఽప్యరుణిమరూపకారోత్పత్తికథనా ద్విభావనాలంకారః. తథా కాంతారసంచారరూపకారణసద్భావేఽపి వైవర్ణ్యరూపకార్యా సుత్పత్తికథనా ద్విశేషోక్తి రిత్యనయోః పరస్పరనైరపేక్ష్యా తస్మాత్సప్తిః స్పష్టా, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౨౭

సీతేతి. ధన్వీ ధనుర్ధరః, + వీర్యాదిత్వాదినః. లక్ష్మణః, వస వర్త్యని కాంతారమార్గే, నిశాసు రాత్రిషు, సీతాపతే స్సీతాసమే తస్య, శ్రీరామస్యే త్యర్థః, కిసలయైః ప్లవైః, తల్పం శయ్యాం, పరి కల్ప్య నిర్ణాయ, సుఖశయనార్థ మితి భావః. తథా, సత్త్వదమనాయ దుష్టజింతూక దమయితు మిత్యర్థః, ని. 'సత్త్వ మస్త్రీ తు జంతుస్వి' త్యమరః, దృష్టిం, సంచార్య దిక్షు ప్రిసార్య, పుణ్యలభ్యాత్ పుణ్యై ర్వీశోపవాసాదిసుకృతవిశేషై ర్లభ్యా త్ప్రిప్యాత్, తదంఘ్రిభజ నాత్తస్యశ్రీరామ స్వాంఘ్రిభజనా చ్చరణసేవనా ది వేతి హేతూత్సే యా. అన్వప్నో నిర్నిద్రః, జాగరూక ఏ వేతి యావత్, దేవశ్చేతిగ మ్యతే. ఏవకారః క్షణమాత్రనిద్రాసంబంధ మసి వ్యవచ్ఛిన త్తి, అభూత్ జాతః, మహాత్మనః తత్రభవతః శ్రీరామస్యపాదసేవాయా దేవభూయ ప్రాపకత్వా దితి భావః, అన్వన్న ఇ త్యత్ర అభిధాయాః ప్రస్తుతైక గోచరత్వా ద్దేవవిషయశబ్దశక్తిమూలో ధ్వనిః. స చోత్ప్రేతానిర్వా హకత్వా ద్వాచ్యసిద్ధ్యంగం. ౧౨౮

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, సుమంత్రేణ నివేదితం విజ్ఞాపితం పుత్రయోః రామలక్ష్మణయోః చరిత్రం వ్యాపారో యస్యసతథోక్తః, సుమంత్రముఖా దాకర్ణితపుత్రస్నుమావృత్తాంత ఇ త్యర్థః, నరపతిర్దశ రథః, నిగమవపుషి త్రయీతనా, జ్యోతిషి సూర్యే, చరమగిరిశిఖరజాపి.

చవుషి జ్యోతిషి హృదయలగ్నశోకశల్యాం కాశల్యాం ¹సమాశ్వాస్య
నరపతి రిథ్థ మకథయత్. ౧౨౯

పురా ఖిలు సరయూరోధసి వివిధతరునివహపిహితోదివస్పతౌమ్మ
గయాస్పృహయా క మపి సమయ మగమం, తత్ర. ౧౩౦

ప. తోయాదానోసనాదపుష్కరగజభ్రాంత్యా తపస్వీ మయా
విద్ధః కశ్చన శబ్దవేధనవిదా పాథ ²సరయ్యాం హరక్,

అస్తాచలకూటభాజి, అస్తంగతే స తీ త్యర్థః, హృదయలగ్నం శోక
ఏవ శల్యం శంకుః యస్యాస్తాం, దురంతశోకాక్రాంతాంతఃకరణామిత్య
ర్థః, కాశల్యాం, సమాశ్వాస్య తత్కాలోచితై ర్వచనైః ఉపలాభ్య,
ఇథం వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయ దవోచత్. ౧౨౯

అ. తత్ప్రకారమే వాహ. పురేతి. పురా పూర్వకాలే, ఖిలుశ
బ్దో వాక్యాలంకారే వివిధతరునివహేన నానావిధవృక్షసందోహేన,
పిహితదివస్పతౌ ఛాదితసూర్యే, సూర్యతేజసోఽప్యనవకాశప్రద ఇతి
తయాణాం సాంద్రత్వాత్కతయోక్తిః + 'తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కం
పుంవద్దాలవన్యేతి పుంవద్యుపాతిదేశవికల్పా ద్వనస్సతా వితి సిద్ధం.
సరయూరోధసి సరయూనదీతీరే, మృగయాస్పృహయా ఆఖేటకేచ్ఛ
యా, క మపి సమయం, కస్మిం శ్చి త్కాల ఇత్యర్థః. ని. 'సమయా
శ్చపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇ త్యమరః + 'కాలాధ్వనోరత్యంత
సంయోగే' ద్వితీయా. అగమ మగచ్ఛం, తతః కి మత ఆహ.తతేతి.
తత్ర సరయూరోధసి. ౧౩౦

తోయేతి. తోయాదానే నోదకగ్రహణేన, సనాదం సబృం
హితం పుష్కరం శుండాగ్నిం యస్య స తథోక్తో యో గజస్య
ఇతి భ్రాంత్యా భ్రామేణ, ని. 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాండ
ముఖేజల' ఇ త్యమరః, శబ్దవేధనవిదా. శబ్దానుసారేణ లక్ష్యసంప్రహ
రాభిజ్ఞే నే త్యర్థః. మయా, సరయ్యాం నద్యాం, పాథః ఉదకం, ని.
'కబంధ ముదకం పాథ' ఇ త్యమరః, హరక్ పిత్రర్థం కమండలునా స
శబ్దం సంగృహ్య. క శ్చన. తపస్వీ మునిపుత్రః, శ రేణ విద్ధః సంప్రహృ

1 ఆశ్వాస్య. 2 వివస్వతివేతస్వతి. 3 నిదాన. 4 సరయ్యాహరక్.

తత్త్విత్తో¹ ర్జరదంధయో రనుమృతిం కర్తుం ¹చితించిన్వతో
శ్వాపో మ య్యపత ద్భవా నపి సుతప్రేక్షా ప్రణశ్యే దితి. ౧౩౧

అహం వైశ్యస్య శూద్రాయాం జాత స్సస్మా స్స సంభవేత్,
బ్రహ్మహ త్యేతి మా ముక్త్వా స్వర్గతో దుర్గతో మునిః. ౧౩౨

తః, తతః కి మత ఆహ. తదితి. జరంతౌ జరాజ్యేష్ఠాతౌ చ తా సంధౌ
చ తయోః. ని. 'జీనో జీర్ణో జర స్స పీ' త్యమరః. విశేషణయో రపి
మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం + 'విశేషణం చిశేష్యేణ బహు
ళ'మితిసమాసః. అత ఏవా నుమృతిం పుత్ర మనుస్మత్వ మరణం, కర్తుం
చితి మగ్నిదీప్యకావ్వసంచయం, చిన్వతోః ప్రార్థయతోః, న చా త్ప్ర
త్యుఘాతదోషః. * 'అనుష్ఠానాసమర్థస్య వానప్రస్థస్య జీర్యతః, భృగ్వగ్ని
జలసంపాతై ర్మరణం ప్రవిధీయత' ఇతి స్మరణాత్. తస్య తపస్వినః,
పిత్రో రాతాపిత్రోః, + 'పితామా జే' శ్యేః శేషః, శాపః, మయ్య
పతత్సపాత, అగర్జితాశనివ దితి భావః. కిమితి. భవాన్ త్వ మపి, సుత
ప్రేక్షా పుత్రస్నేహేన, ప్రణశ్యేత్ మియా, దితి + 'శేషే ప్రథమ' ఇతి
ప్రథమః, శార్దులవికీడితం వృత్తమ్. ౧౩౧

శరవిధ స్తప్రస్వీ కింజాత ఇత్యత ఆహ. అహమితి. అహం, వై
శ్యస్య పణిజః, శూద్రాయాం శూద్రజాతీయాంగనాయాం, ని. 'శూ
ద్రా తజ్జాతి రంగనే' త్యమరః + 'శూద్రా చామహత్పుర్వా జాతి'
రిత్యుక్తత్వా స్స జీవ, జాతః కరణః, న తావ ద్వైశ్వోఽప్య స్తీత్యర్థః,
* 'వైశ్యా త్కరణ శూద్రాయా' మితి యాజ్ఞవల్క్యః. ని. 'శూద్రా
విశో స్తు కరణ' ఇత్యమరశ్చ. తస్మా త్కరణాత్, బ్రహ్మహత్యా, న
సంభవేత్, కుతో బ్రహ్మహ త్యేతి భావః. ఇతి, మాంప్రత్యుక్త్వా, దు
ర్గతః శరసంప్రహరదురవస్థాక్రాంతః మునిః స్వర్గతః స్వర్లోకం గతః, ని.
'స్వ రవ్యయం స్వర్గనాశక్తిదివత్రిదశాలయా' ఇత్యమరః' తథా చ శ్రీ
రామాయణే * 'బ్రహ్మహత్యాకృతం పాపం హృదయా దపసీయతామ్,
న ద్విజాతి రహం రాజకమా భూ తై మనసో వ్యధా, శూద్రాయా మ
స్మి వై శ్యేన జాతో జనపదాధి పే'తి. ౧౩౨

గ. త దవశ్యం వశ్యవ వాస్మిమృతో రితి ¹స్మృతిపథగతరామ
ఏవ విరరామ. ౧౩౩

²ప. మునిశాపకృతోత్పత్తి ర్విపత్తి ర్నిష్ప్రీతిక్రియా,
తతో దశరథా యాశు ది దేశ దశమిం దశామ్. ౧౩౪

³నాక్రాంత స్త్రిదివః పరై స్సుమనసాంకాంతా న బందీకృతా

తదితి. త త్తస్మాన్మునిశాపకారణాత్, అవశ్యం నిశ్చితం, మృ
త్యో రంతకన్య, వశ్యో వశం గత ఏ వాస్మి, నాత్రపం దేహ ఇ త్యేవ
కారాధ్యః. ఇ త్యు క్తేతి శేషః. స్మృతిపథగతః స్మరణగోచరో రామో
యస్య స తథోక్త స్స న్నేవ రామ మనుశోచ న్నే వే త్యర్థః. విరరామ
నిర్వచనోఽభూత్, కంతగతప్రాణోఽభూ ది త్యర్థః + 'వాస్మిజ్ఞరిభ్యో
రమ' ఇతి పరస్మైపదమ్. ౧౩౩

మునీతి. తతో విరామాసంతరం, మునిశాపే నోక్తరూపేణ
కృతా ఉత్పత్తి ర్యస్యా సా తథోక్తా, మునిశాపజని తేత్యర్థః, నిష్ప్రీతిక్రి
యా ప్రతిక్రియారహితా, ఉపాయాంతరై రవరిహా ర్యేత్యర్థః, విపత్తి
రాపత్, దశరథాయ దశానాంపూరణీ దశమిం + 'తస్యపూరణేడ' డితి
డట్. 'నాంతా దసంఖ్యాదే ర్మ' డిశి డట్ మడాగమః. 'డిడ్డాణ' ఇ
త్యాదినా జీప్, తాం, దశమిం దశాం మరణావస్థాం, దిదేశ - దత్త
వతీ, అమోఘమునిశాపానుసారేణై వాయం మమా రేత్యర్థః, మన్మ
థావస్థాను అస్యా దశమత్వా దిత్తం నిర్దేశః. తదు క్తమ్. 'దృజ్మనస్సంగ
సంకల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః, హ్రిత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్య
సంగదశా ద శే'తి దశరూపకే? ౧౩౪

నేతి. అత్ర యద్య పీతి పదం సర్వ త్రానుబధ్యతే. యద్యపి
విచార్యమాణే, పరై శ్శత్రుభిః, త్రిదివః స్వర్గోనాక్రాంతః నాస్కందితః,
త థా, యద్యపి, సుమనసాం దేవానాం, ని. 'సుమనాః ఘృష్ణమాలతో
క్రీడేష్వబుద్ధయాః ఘమా' నితి వైజయంతీ, కాంతాః, నబందీ కృతాః,
నోపగృహీతాః, శత్రుభి రితి శేషః. ని. 'ప్రగ్రహోప్రగ్రహా బంద్యా'
మి త్యమరః. తథా, య ద సి, పురుషూత శాసనధరైః ఇంద్రాజ్ఞాక

1 దశరథస్మృతి మగ్గ అరామ. 2 కింబహునా. — 3 నాక్రాంతం త్రిదివం.

నాకీర్ణం పురుహూతశాసనధరై స్సాకేతబాహ్యంగణమ్,
నాదిష్టా సుచివా శ్చ భూతలపరిత్రాణాయ యద్య ప్యహో
నాకం శోకవశా దగా ద్దశరథో నాస్థాం వహ న్వాహనే. ౧౩౫

గ. అథ దశరథప్రశంసామాంసలైః కై కేయానించా కందళి
తైః రామగుణకీర్తన ద్విగుణితై రవరోధవధూజనపరిదేనసరవై ర్ముఖ
రైర్దూతైః, సాకేతబాహ్యంగణం అయోధ్యాపురబహిష్కృత్వరం, ని.
'స్యా త్సాకేత మయోధ్యాయా' మి త్యమరః. నాకీర్ణం నసం
కీర్ణం, ఇంద్రాజ్ఞయా నిజాహ్వనార్థ మాగతై ర్దేవదూతై ర్నసంకుల
మి త్యర్థః, తథా, యద్యపి భూతలపరిత్రాణాయ భూమండల సంరక్ష
ణార్థం, సుచివా మంత్రణో, నాదిష్టా నాజ్ఞప్తాః, రాజ్ఞో దేశాంతరగమనే
భూభారస్య సుచివేషు చిక్షేవ్యత్వా దితి భావః. తథా వీతి శేషః. దశ
రథః, శోకవశా త్పుత్రవిరహజనితశోకాయ త్తత్వా ధ్దేతోః, ని. 'వశ
అయ త్తతాయాం చే'త్యమరః. వాహనే రథే, అస్థా మాదరం, నవహ
న్నగృహ్లాన్నేవ, వాహనం విహాయై వే త్యర్థః. నాకం స్వర్గం, ని. 'అకా
శే త్రిదివే నాక' ఇత్యమరః, అగా త్ప్రేష, అహో, పూర్వం త్రిదివస్య
పరాక్రమణాది నిమిత్తసంభవే తత్ర గచ్ఛతి స్మ ఇదానీం తు తాదృ
శ్చిమిత్రాభావే ప్యగా దిత్యాశ్చర్య మిత్యర్థః, ని. 'అహో హి చ
విన్నయే' ఇ త్యమరః, అతవన విభావనాలంకారః, పుత్రశోకాతురతయా
సూలశరీరంవిహాయ సూక్ష్మశరీరేణ స్వర్లోకం జగా మేతి తాత్పర్యమ్.
శాస్త్రులవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౫

అథేతి. అథ రాజ్ఞః స్వర్లోకగమనానంతరం, దశరథస్య ప్రశం
సయా మహారాజో ౭యం సత్యసంధః స్వర్లోకం గత ఇత్యాద్యుప
శ్లోకేన మాంసలైః ప్రేమైర్దూర్భయైర్మైరిత్యర్థః, + సిద్ధాదిత్వా
సృత్సద్గీయో లచ్చురీత్యయః, కై కేయాన్యః నిందయా వాపిష్టయా అన
యా రామే ప్రవాజితే తద్విరహశోకాతురో రాజా కాలధర్మం గత
ఇత్యాదిగర్హణేన కందళితైః కందళః కిసలయః తద్వంతుః కృతాః కంద
ళితాః తైః, సంవర్ధితై రిత్త్యర్థః + 'కందళవచ్ఛబ్దా ణ్డచి తావిష్టవచ్ఛబ్దా

రితేషు దిక్కుభేషు.

౧౩౬

ప. అభూ దరాజకం మ్నానసద్గణం గగనాంగణమ్,

ఆలో క్షేప తదా శాంత మశేషం చ మహీతలమ్. ౧౩౭

గ. తతః ప్రభాతే వసిష్ఠవచసా ¹సచివాస్తైలద్రోణ్యాం ²నిక్షిప్య

వాత్ విన్మతోద్లుగితి లుక్. రామస్య గుణకీర్తనేన గుర్వాజ్ఞాపరతంత్రః
సత్యధర్మపరాయణోఽయం మునిప్రోతచారీ ననం గతఇత్యాది సద్గుణ
వర్ణనేన ద్విగుణితైః ద్విరావ ర్తితైః, అవరోధవధూజనపరిదేవనరస్తై
రంతఃపురస్త్రీజనవిలాపాకృందైః, దిక్కుభేషు - మారిదంతరాశేషు, వద
నేషు చేతి గమ్యతే. ముఖరితేషు వాచాలి తేషు ప్రతిధ్వనితేషు స త్సి
త్యర్థః. ౧౩౬

తతః కింజాత మి త్యత ఆహ. అభూ దితి. తదా తస్మిన్ సమయే
న విద్యతే రాజా చంద్రో యస్మిన్ త త్తథోక్తం, కృష్ణపక్ష రాత్రిత్వా
చ్చంద్రరహిత మిత్యర్థః + శైషికః కవిప్రత్యయః. అతఏవ మ్నానః.
తేజోహీన సద్గణో నక్షత్రమండలం యస్మిన్ త త్తథోక్తం, గగనాం
గణం-సభస్థల, మాలోక్య, దృష్టే వేత్సు త్ప్రేక్షా. అశేషం కృత్స్నం,
మహీతలం - భూమండలంచ, అరాజకం - దశరథరహితం, అతఏవ
మ్నాన సద్గణః సాధుజననివహో యస్మిన్ త త్తథోక్తం సత్, శాస్త్రం-
స్తిమిత, మభూత్, + 'వాదాస్తశాంతే' త్యాదినానిపాతః, చంద్ర రా
హిత్యేన గగనం యథా తేజోహీననక్షత్రకం భవతి తథా దశరథ
మహారాజరాహిత్యేన భూతల మపి ఖన్న సాధుజనమభూ ది త్యర్థః, ని.
'రాజా మృగాంకే క్షత్రియేస్పవే' ఇ త్యమరః. ని. 'నకనత్యే విదుషి
శ్రేష్ఠే సాధౌ భవతి చ త్రిషు. సత్క్షీబమృక్ష' ఇతి నానార్థరత్నమా
లా, అతోప్రేక్షాశ్లేషయో స్సాపేక్ష త్వా త్సంకరః. ౧౩౭

తత ఇతి. తతః - పరిదేవనాన స్తరం ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే, సచి
వా - మంత్రిణః. ని. 'మంత్రిధీనచివోఽమాత్య' ఇ త్యమరః. వసిష్ఠస్య
వచసా భరతాగమనవర్యస్తమేత చ్చరీరం రక్షంత్యితి ని యోగవచనేన, యీతి

1. 'సచివా' ఇతినా స్తిక్వచిత్. 2 నిక్షిప్యక్షిప్రమేవ.

క్షీతిపతేస్తనుం క్షీప్ర మేవ భరత మకథితదశరథకథా ఏ వానయ
తేతి దూతాః కేకయేషు ప్రేషయామానుః. ౧౩౮

తేఽపి జితవనన ¹జవనహయసంకోచితపథాః తురగపతిపురే
²దుస్స్వప్నదర్శనదూయమానమానసం భరత మభివంద్య గురు³నియో
గం వ్యజ్ఞపత్ం. ౧౩౯

సోఽయం మాతామహేన మాతులేన యుధాజితా చాను

పతేః పరేతస్య దశరథస్య, తనుం-క లేబరం, తైలద్రోణ్యాం-తైలపూరిత
కాష్ఠాంబువాహిన్యాం, నిక్షిప్య - ఉచ్చూనత్వాదినా వైయాప్యాభా
వార్థ మితి భావః, 'ద్రోణీ కాష్ఠాంబువాహిని'త్యమరః, అకథితదశరథ
కథా - అనివేదితదశరథవృత్తాంతా స్సంత ఏవ, అన్యథా కార్యవిఘాతా
పత్యే రితి భావః. భరతం, క్షీప్ర మవిలంబితమేన, ఆనయత - ప్రాప
యత, ఇ త్యాది శ్యేతి శేషః. దూతాః - సం దేశహారిణః, కేకయేషు-
తన్నామకదేశేషు, ప్రేషయామానుః - ప్రహితవంతః, ని. 'స్యా త్సం
దేశహరో దూత' ఇ త్యమరః. ౧౩౮

తేఽపితి. తేఽపి దూతా శ్చ, జితవననాః-పవనాధికవేగాః-జవ
నా - జవశీలాశ్చ + 'జుచంక్ర మ్యే'త్యాదినా యుచ్, యే హయా
అశ్వా స్తే స్సంకోచిత స్సంకోచంప్రాపిత ఇవ పంథా యేషాం తే,
తథోక్తాస్సంతః, తాదృగశ్వవేగవశా త్సంకుచితతయా ప్రతీయమాన
మార్గదైర్ఘ్య ఇ త్యర్థః. తురగపతేంశ్వపతేః కేకయస్య పురే - పత్రనే,
దుస్స్వప్నదర్శనేన స్వపితుర్దరవస్థాశంసిస్వప్నదర్శనేన, దూయమానం-
పరితప్యమానం - మానసం యస్య తం, తాదృశం, భరత, మభివం
ద్య - నమస్కృత్య, గురో ర్వసిష్ఠస్య నియోగం శీఘ్ర మాగంతవ్య
మి త్యేనంరూపా మాజ్ఞాం, వ్యజ్ఞపత్ం - విజ్ఞాపయామానుః. ౧౩౯

సోఽయ మితి. సోఽయం భరతః, మాతామహేన-మాతుః
పిత్రా కేకయేన, మాతులేన - మాతృభ్రాత్రా యుధాజితా, చాను
జ్ఞాతః, కతిపయై రేవ దిన్తైః కై శ్చిదే వాహోభిః, మాతులగృహనిర్గ
మనదిన మార భ్యాప్తమే దిన ఇత్యర్థః. తథా రామాయణే * 'అద్య

జ్ఞాతః కతిపయైరేవ దినై 1రనిమిత్తసంపాతసాతంక స్సాకేత మాససాద.

ప. అతిచకితమతిః పురైవ పశ్యే

పుర మయథాపురచారపౌరవర్గమ్,

న్యవిశత భరతః పరితదూతః

2పితృభవనం పితృకాననా దనూనమ్.

౧౪౧

స పితర మనవేక్ష్య తత్ర మాతు

స్సదనగతః ప్రణిపత్య తా మపుచ్ఛత్,

మే సప్తమి రాత్రి శ్చ్యుత స్వార్యకవేశ్చన' ఇతి కైకేయీం ప్రతి
భరతః చనమ్, అనిమిత్తసంపాతేన - దుర్నిమిత్తపరంపరయా, సాతంక
స్సభయసంభ్రామ స్సక్, సాకేత మయోధ్యా, మాససాద-ప్రాప. ౧౪౦

అతితి. పరితదూతః - పరివేష్టితదూతో, భరతః, పురా-పురా
భావ మనతిక్రమ్య యథాపురం - యథాపూర్వం, + యథార్థే అనతి
క్రమణేఽన్యయీభావః. 'అన్యయీభావశ్చే'తి నపుంసకత్వం. 'హస్వా
నపుంసకే ప్రాతిపదికన్యే'తి స్రాస్వత్వం, త న్నభవతీత్యయథాపురం
తత శ్చారశబ్దేన * 'సుపుపే'తి సమాసః, అయథాపురం చారః ప్రచారః
పరిపాటి యస్యన తథోక్తః, పౌరాణాం వర్గః సమూహోయస్మిక్త
తథోక్తం. శ్రీరామవనవాసరాఽవిపత్తిభ్యాం విష్ణుజననజ్ఞుల మి
త్యర్థః, పుర మయోధ్యాం. పురా నికటవన, పశ్య స్సవలోకయక్, ని.
ని. 'స్వా త్ప్రబంధే చిరాతీతే నికటాగామికేపురే' త్యమరః, అత ఏ
వాతిచకితమతి రశ్యంతభయసంభ్రాంతాంతకరణ స్సక్, పితృకాన
నాత్ - శ్మశానా, దనూన మన్యానం, భూతాక్రోశభూయిష్టత్వా
త్తత్కల్ప మి త్యర్థః, పితు ర్దశరథస్య భవనం - గృహం, న్యవిశత-
ప్రవిష్టవాక్, ని. 'శ్మశానం స్వా త్ప్రవనన' మి త్యమరః, పుష్పితాగ్రా
వృత్తమ్ * 'అయుజినయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగా
శ్చపుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౧౪౧

స ఇతి. స భరతః, తత్ర భవనే, పితరందశరథ, మనవేక్ష్య-
దృష్ట్యా, మాతుః - కైకేయ్యా, స్సదనగతో - గృహం ప్రవిష్ట స్సక్,
తాం మాతరం, ప్రణిపత్య గురుజనాదరతత్పరత్వా స్సమస్కృత్య

క్వ ను మమ గతవాః పితేతి సైమా
పరుషతరం భరతాయ వాచ మూచే. ౧౪౨

వనచర ఇవ సాకం మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం
పితృవిధి మనురోద్ధుం ప్రస్థితో రామభద్రః,
తదను తవ పితా ౭భూ త్కాల ధర్మా¹నుకూల
స్తవ మనుభవ యథేచ్ఛం నిస్సపత్నాం ధరితీమ్. ౧౪౩
మయా రీష మహానాగం కేకయా కేకయాత్మజా,
భారత్యా భరతం చక్రే పరిక్షుభితమానసమ్. ౧౪౪

మమ, పితా దశరథః, క్వను కుత్ర, గతవా, ని, త్వృష్టచ్ఛత్ పృష్ట
వాః, అథ, సైమా కై కేయీ, భరతాయ, భరతం ప్ర తీ త్యర్థః,
+ 'క్రియాగ్రహణ మపి క ర్తవ్య' మితి సంప్రదాన త్వా చ్ఛత్తుర్థీ, పరుష
తర మత్యంతకర్ణకతోరం యథా తథా, వాచ, మూచే ఉ క్తవతీ,
వృత్తం పూర్వవత్. ౧౪౨

అ. తత్ప్రకార మే వాహ. వనచర ఇతి. రామభద్రః, మైథిలీ
లక్ష్మణాభ్యాం సాకం, పితృవిధిం పితృనియోగం; అనురోద్ధు మనువ
ర్తితుం, వనచరో ముని రివ, ప్రస్థితో గతః, మునివేషధారీ సక త్వం
గ చ్ఛేతి పితౄజ్ఞప్త సుక అరణ్యం గత ఇత్యర్థః, తదను తదనంతరం
తవ, పితా దశరథః, కాలధర్మస్య మరణస్య అనుకూలః యోగ్యః
అభూ జ్ఞాతః, మృత ఇ త్యర్థః, ని. 'సాగ్ధి త్వంచ తా కాలధర్మ' ఇ త్యమరః,
అత, స్తవం, నిస్సపత్నాం నిష్కంబకాం, ధరిత్రీం, యథేచ్ఛం స్వ
చ్ఛండ, మనుభవ, పరిపాల యే త్యర్థః, మాలినీవృత్తమ్. ౧౪౩

మయూరీతి. కేకయాత్మజా కై కేయీ, భారత్యా ఉ క్తరూపయా
వాచా, భరతం, మయూరీ బర్హిణీ, + 'జాతే ర స్త్రీ' విషయా దయో
పథా' దితి జీమ్, కేకయా స్వవాణ్యా, ని. 'కేకా నాణీ మయూరస్యే'
త్యమరః, మహానాగం మహాభుజంగ మివ, పరిక్షుభితమానసం త్సుభ
హృదయం, చక్రే, ని. 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకంఠో భుజంగ
భు' గిత్యభిధానా న్మయూర్యాస్తద్విరోధిత్వా దితి భావః, పూర్ణోపమా
లంకారః. ౧౪౪

గ. తదను భరత శ్చిరతరం విలప్య విలుప్యమానవివేకః కై కేయీ
మిథ్య మకథయత్. ౧౮౫

ప. పరిణతిపరుషాణాం పాప్యనాం సన్నిపాతా
న్నహి భవసి చతుర్థాం సా త్వ మస్మాక మంబా,
త దిహ తనయవత్స సల్లపిష్యంతి కామం
శ్శుతిపుటరచితార్తే స్వాం సవిత్రీ మకీర్త్యే. ౧౮౬

తదన్వితః. తదను కైకేయ్యానచనానంతరం, భరత, శ్చిరతరం బ
హుకాలం, విలప్య. పితృభాత్రుద్దేశేన పరిదేవనం కృత్వే త్యర్థః. విలు
ప్యమానో లోపం పాపున్నవక్ వివేకో యస్య సతథోక్తః, పితృమరణ
భాగ్యప్రవ్రజనశ్రవణలుప్తబుద్ధిస్సురణతయా కర్తవ్యాకర్తవ్యవిచార
విధుర ఇత్యర్థః, కైకేయీ, మిథ్య, మకథయ దవోచత్. ౧౮౫

అ. త దేవ విప్రణోతి. పరిణ తీత్యాదినా. హేకై కేయి, పరిణతి
పరుషాణాం పర్యంతే దుర్దశాను సంధాయకానాం, పాప్యనా మేవంవిధ
పాపానాం, ని. 'అస్త్రీ పంకం పుమా న్నాప్నో' త్యమరః, సన్నిపాతా
త్సంఘాతాద్ధేతో, స్సా తథాభూతా, త్వం, చతుర్థాం శ్రీరామాదీనా,
మస్తాకం, అంబా మాతా, న భవసి హి న జాయసే ఖలు, ఈదృక్పా
పిషా త్వ మస్తాక మమ్మా భవతుం నార్హ సీ త్యర్థః, త త్తస్తాత్కార
ణాత్, ఇహ అస్మిక్ లోకే, తనయవత్సః పుత్రవత్సః, ప్రీయః, తథా
భూతానా మేవ పరిజ్ఞానసంభవా దితిభావః, త్వాం, శ్శుతిపుటయో
శ్శ్రోత్రగోళకయోః రచితా విహితా ఆర్తిః వీడా యయా సా తథో
క్తా తస్యా, శ్శ్రోత్రాణా మత్యంతభేదకారిణ్యా ఇ త్యర్థః, అకీర్తే
ర్దష్కీర్త్యే, సవిత్రీ మంబాం, కామ మత్యంతం, సల్లపిష్యంతి, పాపాచా
రేయం కి మేత దకృత్య మకరోత్ యతో దుర్నివారావకీర్తిమూల
మభూ ది త్యన్యోన్యసంభాషణం కరిష్యంతీ త్యర్థః, ని. 'సల్లాపా
భాషణం మిథ' ఇ త్యమరః, * 'సంభావితస్య చాకీర్తి ర్మరణా దతి
రిచ్యత' ఇతి భగవద్వచనా దితి భావః, అత్ర కైకేయ్యా నిజమాత్మత్వ
మపహ్నుత్య అకీర్తిమాత్మత్వ స్వారోపా దపహ్నువభేదః, ఏతదాది
శోకచతుష్టయం మాలినివృత్తమ్. ౧౮౬

గ. తదను తన్ముఖా దాకృష్టదృష్టి రనుజ మిద మవాదీత్. ౧౪౭

ప. 'అవిరళ మివంశం దగ్ధు మాశ్రిత్య తాపం
జనమనసి కిరన్త్యాం హంత సత్వాం భవత్వామ్,
అనుసవన మపాపై దైవతా పూజ్యమానా

తదితి. తదను తదనంతరం, తన్ముఖా తై కేయివచనా, దా కృష్టా అపసారితా దృష్టిశ్చేన స తథోక్తః, ఉదృగపకారకారిణ్యా ముఖం కి మవలోకనీయ మితి జుగుప్సయా తదవసీతచక్షు స్సన్ని త్యర్థః, అనుజం శత్రుఘ్నం ప్ర, తీదం వచన, మవాదీ దవోచత్. ౧౪౭

తదేవ వివృణోతి. అవిరళమితి. భాతీతి భవత్వాం పూజ్యమాం, + 'భాతే ర్ద్వవతు'రి త్యేణాదికో డనతుప్రత్యయః. 'ఉగితశ్చే' తి జీవే, సత్వాం సాధ్వ్య, మస్యాం కై కేయూ, మితి సోల్లుంతనోక్తిః, ని. 'సతీ సాధ్వీ పతిప్రతే' త్యమరః, అవిరళం సాంద్రం, ప్రవృద్ధ మితి యావత్, 'అవికల' మితి పాతే వైకల్యంహిత మతుత మి త్యర్థః, ఇనవంశం సూర్యవంశం, వేణువనం చ గమ్యతే, దగ్ధం నాశయితం, భస్మీకర్తుం చ, ఆశ్రి త్యాధిష్ఠాయ, జనానాం మనసి హృదయే, తాపం సంతాప మాప్ణ్యంచ, కిరంత్యాం విక్షిప్త్యాం, ప్రవ ర్తయన్త్యాం సత్వా మి త్యర్థః, వంశవినాశ కారిణ్యా స్తస్యా సృజనమనస్సంతాపహేతుత్వా దితి భావః, సవనే ష్వచసవనం, ప్రాతరాదిసవనత్రయే పీ త్యర్థః, + విభక్త్యర్థే ఽవ్యయాభావః, అపాపై స్సుకృతిభి ర్యజమానైః, పూజ్యమానా, దేవతా, పావక ఇత్యర్థః, ఇదానీ మస్మిన్నవసరే, ఆశ్రయం కాష్ఠగుల్మాదిక మశ్నా తీ త్యాశ్రయాశః స ఇ త్యభిధానం నామధేయం, కథం, వహతి ప్రాప్నోతి, సవోధవ్య మి త్యర్థః, సతి ప్రతిపక్షే స్వప్రతిష్ఠాయా అనిర్వాహ్యత్వా దితి భావః, ని. 'ఆశ్రయాశో బృహద్భావః కృశానుః పావకోఽసల' ఇ త్యమరః. హంత అప్రచ్యుత స్వాస్మద్వంశ స్వేయం ప్రచ్యుతిం సంపాదితవ తీతి భేద ఇత్యర్థః. అతోపమేయ స్వాధి క్యకథనాపేక్ష యోపమానస్య పావక స్వాశ్రయశాభిధానవహనాజ్ఞే పా త్ప్రతీపాలకారః * 'య తోపమాన స్వాజ్ఞేపః కై మర్థశ్చేన

సహతి కథ మిదానీ మాశ్రయాశాభిధానమ్.

౧౮౫

అవిరత¹కృషితాంతం వత్స మాలోక్య ధేనో

రపి తనుజశ తానాం మాతు రస్రం బభూవ,

త దిహ తనయశోకం సంతరే దేకపుత్రా

కథ్యతే, య ద్వోపమేయభావోఽత్ర) ప్రతీప స్సాస్య దలంకృతి² రితి
లక్షణాత్.

౧౮౬

అ. పుత్రపీడన మతిదుస్సహదుఃఖకారణ మితి దర్శయితు మితి
హాస మాహ. అవిరతేతి. అవిరతా అవిచ్ఛిన్నా మధ్యాహ్నపర్యంతేతి
యావత్. తయా కృష్యా కర్షణేన తాంతం గ్రాసం ఖిన్నం, వత్సం తన
యా, బలీషద్దా వి త్యర్థః, జాతావేకవచనం, స్వపంశ్యత్వా ద్వత్సత్వేన
నిర్దేశః. ని. 'వత్సో నా కుటజే వర్షే త్యర్థే తనయాదిక' ఇతివైజయం
తీ, ఆలోక్య దృష్ట్యా, తన్వాం జాతాస్తనుజాః, పుత్రాః కేహం శతా
నాం, మాతుః, అనేకపుత్రజనన్యా అపీ త్యర్థః, ధేనోః కామధేనోః,
గగనస్థాయా ఇతి శేషః అస్మి మశ్రు, బభూవ, తనయశ్చేజనితశోకవశా
ద్రుదితిన తీ త్యర్థః, ని. 'రోదనం చాస్ర మశ్రు చే' త్యమరః. త త్సన్తా
త్కరిణా, దేశః శ్రీరామః పుత్రో యస్యా స్సా తథోక్తా ఏకపుత్రా,
కోసలేంద్రస్య పుత్రీ కాసల్యా, ఇ హాస్మిక్లోకే, ఇదానీం, తనయశో
కం పుత్రవిరహజనితశోకం, అతిదుస్తర మితి భావః కథం కేనోపాయే
న, సంతరేత్ తఃతుం శక్నుయాత్, నకే నాపి సంతరే దే వే త్యర్థః,
కథయ బూహీతి విపాదాభినయవచనం. బహుపుత్రసంపన్నాఽపి
స్వర్లోకనివాసి స్యపి కామధేను రపి సాత్మా దనాత్మజ స్వాపి వత్సస్య
నేశ మసహమానా శోచితవతీ ఏవంభూతా కాసల్యా శోచిష్య తీతి
కీము వక్తవ్య మిత్యర్థః, తథాశ్రీరామాయణమ్ * 'యస్యాః పుత్ర
సహస్రాణి సాఽపి శోచతి కామధుక్, కింపున ర్యా వినా రామం కాస
ల్యా వర్తయిష్యతి, ఏకపుత్రా చ సాధ్వీ చ వివ త్సేయం త్వయాకృ
తేతి. అత్ర కామధేన్వపేక్షయా ఆసారాయాః కాసల్యాయాః శోకసం
తరణాశ క్తత్వస్య కైముత్యన్వాయేన కథితత్వా దద్ధాపత్తి రలంకారః,

కథయ కథ మిదానీం కోసలేంద్రస్య పుత్రీ). ౧౪౯

అపిబ దియ మమంత్రే కాలయోగా న్నరేంద్రే
వరయుగరసనాభ్యాం ప్రాణవాయుం తదీయమ్,
అపనగర మముష్యా వర్తనం యుక్తరూపం
పితృవనవసుమత్యాం క్వాపి వల్మీకవత్యామ్. ౧౫౦

* 'ఏకస్య వస్తునో భావా ద్యతీ) వస్తవస్యథా పతేత్, కై ముత్యన్యా
యత స్సా స్యా దధాపత్తి రలంకియే'తి లక్షణాత్. ౧౪౯

అపిబదితి. ఇయంకైకేయా, భుజగీ చ ప్రతీయతే నరేంద్రే
రాజ్ఞి దశరథే, విషవై ద్యేచ. ని. 'నరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞి విషవై ద్యే
చ కథ్యత'ఇతి నిశ్చయః. కాలయోగా త్కాలవశాత్, నవిద్యతే మంత్ర
ఉపాయచింతనం భుజగ స్తంభనమంత్ర శ్చ యస్య తస్మిన్ అమంత్రే, పూ
ర్వం మంత్రనంపన్న త్వేపి కాలవశాత్తద్విహితే సతీత్యర్థః. వరయుగ
మేవ రసనే తాభ్యాం, తదీయం నరేంద్రనంబంధినం, + 'త్యదాదీని'
చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం 'వృద్ధాచ్ఛ'ఇతి ఛప్రత్యయః. ప్రాణనాయు, మపి
బత్ పీతవతీ, వరయుగాపదేశేన నరేంద్రం నిహతవతీ త్యర్థః, +
'పాఘాధ్యే' త్యాదినా పిబాదేశః. అముష్యాః కైకేయ్యాః, నగరాదప
సృత్య అపనగరం, అయోధ్యానగరం వర్జయి త్వే త్యర్థః, + 'అపవరి
బహిరంచవః పంచమ్యా' ఇ త్యవ్యయీభావనమాసః. 'అవ్యయీభావ
శ్చే'తి నపుంసకత్వం, వల్మీకవత్యాం భుజగీనివాసోచిత వామలూరుప్ర
చురాయాం. ని. 'వామలూరు శ్చ నాకు శ్చ వల్మీకం పున్నపుంసక'మి
త్యమరః. క్వాపి కన్యాంచిత్, పితృవనవసుమత్యాం శ్మశానభువి, వర్తన
మవస్థానం యుక్తరూపం ప్రాశస్త్యేన యుక్తం, + ప్రశంసాయాం
రూపవే, ఈదృక్కూరనమాచారేయం నగరాన్నిర్వాసనీ యేత్య
ర్థః, అత్ర వరయుగే రసనాత్వరూపణా త్కైకేయ్యా భుజగీత్వప్రతీతేః
శ్లేషసంక్షేపైక దేశవర్తనావయవరూపకం తథా పూర్వవాక్యార్థ స్మృత్తర
వాక్యార్థం ప్రతి హేతుత్వా ద్వాక్యార్థ హేతుకం కావ్యలింగ మిత్యన
యో రంగంగీభావేన సంకరః. ౧౫౦

ఏమా నికృష్టమతి రాత్మగుణోచితేషు
 వంశేషు సత్సు బహుధా పిశితాశనానామ్,
 మాకందశాలిని వనే విషవల్లరీవ
 హా హంత కేకయకులే కథ మావిరాసీత్.

౧౫౧

జననీతివిహీనా మే జన నీతి స ధర్మవిత్,

నిరయాన్నిరయా ద్విరో నిరయా దివ సానుజః.

౧౫౨

గ. 'తత' సామాత్య (సముపేత్య) పత్య శ్చితాధిరోహణ మభి

ఏషేతి. నికృష్టమతి ర్నీ చబుద్ధి రేమా కైకేయీ, ఆత్మగుణోచితేషు నిజదుర్గుణానుగుణేషు, పిశితాశనానాం రాక్షసానాం, వంశేషు బహుధా బహుప్రకారేణ, సత్సు విద్యమానేషు, మాకందై శ్చూత వృక్షై శ్చాలతేఽభీష్ట మితి మాకందశాలిని + 'బహుళ మాభీష్ట్య' ఇతి ణినిః. తస్మిన్, వనే ఉద్యానే, విషవల్లరీ విషమంజ రీవ, ని. 'వల్లరీ మంజరీ సమే' ఇత్యమరః, కేకయస్య రాజ్ఞఃకులే, సకలలోకశ్లాఘ్యే, మహారాజవంశ ఇ త్యర్థః. కథం కుతః, ఆవిరాసీత్ ఉదితాఽభూత్, తాదృశ్చ హారాజకులే అస్యా ఉత్పత్తి రనుచి తేత్యర్థః, ఉపమాలంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్.

౧౫౧

జననీతి. వీరః దేయదానాదిషు వీర్యశాలీ, ధర్మవి ధర్మజ్ఞః, స, భరతః, మే మమ, జననీ మాతా, జనానాం నీత్యా మర్యాదయా విహీ, నేత్యుక్త్యేతిశేషః. సానుజ సుశత్రుఘ్న స్సక్, నిరయాత్ రలయోరభేదాన్నిరయాత్ కైకేయీగృహాత్, నిరయాన్నరకాదివ, ని. 'స్యాన్నరక స్తు నరకో నిరయో దుర్గతి స్త్రియా' మిత్యమరః, నిరయాత్ నిరగాత్, + నిర్భూర్వాత్ 'యాప్రాపణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్లజ్, ఉపమానుప్రాసయో స్సంస్పష్టిః.

౧౫౨

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, భరత, సామాత్య సమంత్రీ వర్గ స్సక్, సముపేత్య సమీప మాగత్య, కౌసల్యాయా ఇతి శేషః. పత్యః భర్తృర్దశరథస్య, చితాధిరోహణ మనుగమన, మభిలషంతీం కామయమానాం. * 'ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా పోషితే మలినా కృశా, మృతే మియేత యా నారీ సా స్త్రీ' జ్ఞేయా పతివ్రతే'తి. స్మృత్యా

లపంతీం కౌసల్యాం భరత శ్వపథశతై ర్నివార్య ¹వస్తిషా దిష్టేన వథా దశరథాయ ²(సదా యాగశీలాయ) యాయజూకాభిప్రేతం ³ప్రేత కృత్య మకరోత్. ౧౫౩

ప. తాతే పితృవనం యాతే యాతుం భౌతృవనం తదా, భరతః ప్రార్థయామాస ప్రాంజలిః ప్రకృతీః కృతీ. ౧౫౪

గ. ⁴(అథ) తాభ్యాం కౌసల్యానుమిత్రాభ్యామంతఃపురజనేన చ

తస్య పతివ్రతాధర్మత్వాదితి భావః. కౌసల్యాం, శ్వపథశతైః *కృతా శాస్త్రానుగా బుద్ధిర్నాభూత్తస్య కదాచన, సత్యసంధస్సతాం శ్రేష్ఠో యస్యాయోజనమతే గత' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తానేకశపథై రి త్యర్థః, నివార్య చితాధిరోహణాభినివేశాన్నివర్త్య, వస్తిష్టేన నిజ కులచార్యేణ మహర్షినా ఆదిష్టేన, వథా అంత్యేష్టిమార్గేణ, సదా, యాగశీలాయ దశరథాయ, యాయజూకః అశ్వమేధాదిబహుయజ్ఞ కర్తా. ని. 'ఇజ్యాశీలో యాయజూక' ఇ త్యమరః, + 'యజజపదశాం యజ' ఇతి యజతే ర్యజంతా దూకప్రత్యయః, తస్మాభిప్రేత మభిమ తం, ప్రేతకృత్యం దహనాదిమృతసంస్కార, మకరోత్, ని. 'మృతః ప్రేతః పరాను శ్చే'తి వైజయంతీ. ౧౫౩

అ. తతః కంజాత మి త్యత ఆహ. తాత ఇతి. కృత మనేన కృతీ కుశ లః, కృతకృత్య ఇ త్యర్థః, + 'ఇష్టాదిభ్య' శ్చేతి ఇనిప్రత్యయః, భరతః, తాతే పితరి దశరథే, పితృవనం శ్మశానం, యాతే గతే సతి, పర లోకగామిని స తీత్యర్థః, తదా తస్మిన్సమయే, స్వయం, భౌతృవనం శ్రీరామాధిష్ఠితం, దండకావన మి త్యర్థః, యాతుం గంతుం, ప్రాంజ లిః కృతాంజలిస్సక్, + 'ప్రాదిభ్య' ఇత్యాదినా ప్రబద్ధోఽంజలి ర్యే నేతి బహువ్రీహిః, ప్రకృతీ రమాత్యాదిక, ని. 'ప్రకృతి స్సహజే యోనా నమాత్యే పరమాత్మ నీ'తివిశ్వః, 'స్వామ్యమాత్మసుహృ తోశ్చ గాష్ట్రీదుర్గబలాని చ, రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః పారాణాం శ్రేణయోఽపిచే'త్యమరః, ప్రార్థయామాస యాచితవాక్. ౧౫౪

అ. తదనంతరమృతాస్త మాహ. అథేతి. భరతః, అనునీతః వస్తిష్ట

1 వస్తిషాధిష్ఠితేన. 2 ఏతన్నాస్తికృచిత్. 3 ప్రేతకృత్యమశేషం. 4 ఏతన్నాస్తికృచిత్.

సాక మనునీతో భరతో భనన మభజత.

౧౫౫

అథ యథావిధి విహితార్థవై హికం గమిత చతుర్దశదివసం దివ
సకరకులహితేన పురోహితేన నగరవృద్ధై శ్చ సార్థ మమాత్యా సము

సుచుంత్రాదిభిః ప్రార్థిత స్సుక, తాభ్యాం మాతృత్యేన ప్రసిద్ధాభ్యాం
కాసల్యానుమిత్రాభ్యాం, కై కే రూప్ అనాదరాభిభూతత్వా దితి భావః,
తథాంతరపురజనేన, అన్యేన రాజావరోధవధూజనేన చ సాకం, భవ
నం గృహం, అభజత ప్రవివేశ.

౧౫౬

అథేతి. అథ గృహప్రవేశానంతరం, విధి మనతిక్రమ్య యథా
విధి యథాశాస్త్రం, + 'యథాసాదృశ్య' ఇత్యవ్యయిభావః. † ఊర్ధ్వం
దేహా ద్భవ మార్ధవై హికం పరలోకక్రియాం, ని. 'మృతార్థం తద
హేదానం త్రిషు స్యా దార్ధవై హిక' మి త్యమగః + 'ఊర్ధ్వదేహాచ్ఛే'తి
వక్తవ్యా ట్టక్. అనుశతికాదే రాకృతిగణత్వా దుభయపదవృద్ధిః,
విహిత మాచరిత మార్ధవై హికం యేన తం త థోక్తం, గమితా
నీతా శ్చతుర్దశసంఖ్యైకా దివసా యేన తం, భరతం, అమాసహవసం
తీ త్యమాత్యాః మంత్రిణః, + అవ్యయాత్త్యప్, దివసకరకులహితేన,
పురోహితేన వసిష్ఠేన, తథా, నగరే పత్తనే యేవృద్ధా జ్ఞానవి
ద్యానయోవృద్ధాః తై శ్చ, సార్థం, సముపేత్య - సమీప మాగత్య,
ముకుటస్య రాజచిహ్నస్య కోటీరస్య భరణాయ, భరతం, ప్రార్థయా
మానుః యాచితవంతః, మూర్ధాభిషిక్తో భూత్వా భువం పరిపాల యే
త్యనునీతవంత ఇత్యుక్తః, నను 'క్షత్రియస్య షోడశాహా' నీతి షోడశాహా
శౌచనద్యావాత్ కథం చతుర్దశదివసమి త్యుచ్యత ఇతి చేత్సత్యం. *
'క్షత్రియ స్తు డశాహేన స్వకర్మనిరత శ్శుచిరిత్యాది విశేషశాస్త్రా'ను
సారేణ డశాహే నాశౌచనివృత్తై ద్వాదశేహనిశ్రాద్ధం కృతవా నితి
మంతవ్యం. చతుర్దశదివస మితి తు వాస్తవత్వా దవిరోధః. తథాచ

† దేహా ద్భవ మార్ధవై హికం + రాజవంతాది, ఊర్ధ్వదేహాభవం ఔర్ధ్వవై హి
కం + అభ్యాత్కరిత్యా ట్టక్. అనుశతికాదిత్వా దుభయపద వృద్ధిః, కేవి దుత్తరపద
వృద్ధిం సేచ్ఛంతీ త్యమరసుధాయాం.

1 హితకరై ర్నగరవృద్ధై.

వేత్త ముకుటభరణాయ భరతం ప్రార్థయామాసుః.

౧౫౬

తతః స్తా నిర్బంధతో భరతః ప్రత్యవాదీత్.

౧౫౭

ప. బహుభి రిహ కిముక్తైస్త్యక్త సౌమిత్రి¹వృత్తి
ర్మకుట సమపి వహేయం యుష్మదాజ్ఞా హి పూజ్యా,

రామాయణమ్. * 'తతో దశాహేతిగతే కృతశాచో నృపాత్మజః, ద్వాదశేహని సంప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్'. తథా. 'తతః ప్రభాతసమయే దివసే చ చతుర్దశే, సమేత్య రాజ కర్తారో భరతం వాక్య మబ్రువ' నితి * తతః ప్రభాతసమయే దివసేఽథ త్రయోదశే, విలలాప మహాబాహు ర్భరత శ్శోకమూర్ఛిత ఇతి. త్రయోదశేహి భరతస్య శోకవిహ్వలత్వేన ప్రసాదయితు మయుక్త త్వా 'ద్దివసేచచతుర్దశ' ఇతి శ్రీరామాయణే ఉక్తమ్. అత్ర తు గమిత చతుర్దశదివస మిత్యనేన చతుర్దశ స్యా వ్యహోగమితత్వా త్పంచదశే హి త్యామూతం. తథా చ శ్రీరామాయణవిరోధ ఇతి చేత్. తస్మిన్ ద్యపి విరోధో దుర్వారః తథాపి యథాకథంచి దుపాంత్య న్యా యేన చతుర్దశ దివసఏవ పరిణమయితవ్యమ్. యద్వా గమిత ఇత్యత్ర పర్తమానార్థే క్తప్రత్యయే క్రియమాణే గమితోగమ్యమానః నీయమాన ఇతి యావత్. చతుర్దశః దివసో యేన త మితి చతుర్దశదివస ఏవ పర్యవస్యతి తథాన తోపి విరోధ ఇత్యు మతిప్రసంగేన. ౧౫౬

తతః ప్రార్థనానంతరం, నిర్బంధతః ముకుటభరణార్థం నిర్బంధం కుర్వతః, తా సమాత్మాక, ప్రత్యవాదీత్ ఉవాచ. ౧౫౭

తదే వాహ. బహుభిరితి. ఇహేదాసీం, బహుభి రనేకై, రుక్మైః ఉక్తిభిః, + భావే క్తః. కిం నకించి దపీత్యర్థః. వృథా కాలక్షేపావహ త్వా దితి భావః. కిం తు త్యక్తా విస్మయ సౌమిత్రే ర్లక్షణస్య వృత్తి ర్వర్తనం శ్రీరామకైంకర్యరూపం యేనన తథోక్త సుక, ముకుట మపి, వహేయం ధారయేయం, రాజ్యాధిపత్య మంగీకర్యా మిత్యర్థః, అపి శబ్ద స్సంభావనాయాం, కుతః, యుష్మాక మాప్తానాం భవతా మాజ్ఞా సియోగః, పూజ్యా హి మానసీయా ఖిలు, అవశ్యకర్త వ్యేత్యర్థః,

మమ పర మరకాశః పర్ణ శాలానుకూలః

క్వచి దపి విఫలాయాం నా స్తి చే ద్దండకాయామ్. ౧౫౦

గ. ఇన్యైక్వా¹ శ్రీరామసేవోత్సుకమనా నిశ్చక్రామ, తత్ర. ౧౫౧
ప. ²అనుపధి రచయిత్యా సత్పథే పాంసులత్వం

³సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం చ కృత్వా,

నరపతిగృహమధ్యా త్తూర్ణ ముద్ఘాతమానా

కథం చేత్, విఫలాయాం విస్తృతాయాం దండకాయాం, క్వచి త్సు
త్రచి దపి, మమ, పర్ణ శాలానుకూలః పర్ణ శాలానిర్యాణానుగుణః, తా
వన్మాత్రక ఇ త్యర్థః. అవకాశోఽంతరం పర మత్వంతం, నా స్తి చేత్,
తదా, వహేయ మితి సంబంధః. అతోలక్ష్మణపత్ శ్రీరామకైంక
ర్యతత్పరే జైవ మయా భూయతే న తు ముకుటభరణాదరవ జేతి
తాత్పర్యమ్. ౧౫౨

ఇతిశి. ఇ త్యనేనప్రకారే, ణోక్త్యా, శ్రీరామసేవోత్సుకం శ్రీరా
మకైంకర్యోత్కంఠితం మనః చిత్తం యస్యస, తథోక్తస్సక్, నిశ్చక్రా
మ నిర్జగమ, గృహం దితి శేషః. తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ భరతనిర్గమన
సమయే. ౧౫౩

అనుపధీతి. అనుపధి అకపటం, అగూఢ మితి యావత్. క్రియా
విశేషణమేతత్. ని. 'కపటోఽస్త్రీ' వ్యాజదంభోపధయ'ఇ త్యమరః.
సత్పథే శ్రీరామాభిషే కాచరణరూపసాధుమార్గే, అన్యత్ర, సతాం నక్ష
త్రాణాం పంథాస్తస్మిన్నాకాశే, + 'ఋక్వా' రిత్యాదినా సనూసాం
తః. పాంసవోదోమా అస్యా స్సంతీతి పాంసులా. ని. 'స్వైరిణీ పాంసులా
చ స్యా'దిత్యమరః, + సిద్ధాదిత్వా ల్లచ్చిత్యయః, తస్యాభావస్తత్త్వం
తద్విఘాతకరణరూపదోషకారిత్య మి త్యర్థః + 'త్వతలో ద్గణవచన'
స్యేతి 'పుంవద్భావో వక్తవ్యః, అన్యత్ర, పాంసవః పరాగా అన్య సంతీతి
పాంసులః తద్భావస్తత్త్వం, రచయిత్యా ప్రకటయిత్యా, ఆపాద్యచ, అశ
ఏవ సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం సజ్జననేత్రోత్సవవిఘాతం, అన్య
త్ర సుష్టు జనానాం నయనసౌఖ్యస్య నేత్రసుఖస్థితేః ప్రాతికూల్యంవిరో
ధంచ, కృత్వా, ఉద్ఘాతమానా పరిభ్రమమాణా, ఏకతోన్మత్తత్వా

కుటిలగతి రుదస్థా న్మంథరా నామ వాత్యా. ౧౬౦

కేశహస్తం స్వహస్తేన గృహీత్వా తద్వభోద్యతమ్,

కాసల్యా వారయామాస క్రుద్ధం రామానుజానుజమ్. ౧౬౧

గ. తత స్సాంతఃపురజన ఏవ పురా నిర్గత్య శిల్పివర్గసమీకృత సరణి ర్భరతః¹ (పురతః) ప్రస్మతనరగజరథతురగ చరణక్షుణ్ణక్షోణీతలసము

దన్యత్ర స్వాభావాచ్చేతిభావః. కుటిలగతి ర్విక్రగతిః, ఏకత్ర కుబ్జత్వా దన్యత్ర తాదృక్చక్రచంకమణశీలత్వాచ్చేతిభావః, మంథరా నామ మంథ రేతి ప్రసిద్ధా, వాత్యా వాతసంహతిః, + 'పాశాదిభ్యోయ' ఇతి యప్రత్యయః, సరపతిగృహమధ్యాత్ రాజభవనాంతరాత్, తూర్ణం షీప్ర, ముదస్థా దుత్థితవతీ, నిర్గతవతీ త్యర్థః. + 'ఉదోఽనూ ర్ధ్వకర్మణి' త్యేతస్య ప్రత్యుదాహరణ మేతత్. అత్ర ప్రకృతాప్రకృ తగతః శ్లేషాలంకారః. * 'ప్రకృతాప్రకృతోభయగత ముక్తం చే చ్చ బ్దమాత్రసాధర్మ్యం. శ్లేషోఽనుం శ్లిష్టత్వం న త్వ త్రాద్యన్వయే నాం త్య' ఇతి లక్షణాత్. ౧౬౦

కేశహస్తమితి. తత స్తదనంతరం, క్రుద్ధం తద్వర్జనా త్కోపో ద్రిక్తం, అతఏవ, స్వహస్తేన నిజకరేణ, కేశహస్తం మంథరాకేశకలా పం. ని. 'పాశః పక్ష శ్చ హస్త శ్చ కలాపార్థాః కచాత్పర' ఇత్యమరః, గృహీత్వా, తస్యాః మంథరాయాః వధే ఉద్యత ముద్యుక్తం, ఈదృ క్పాసిష్ఠాయా వధేన స్త్రీహత్యాదోషో న ప్రసజ్యే తేతి తద్విధ్వంసనే విహితాగ్రహ మిత్యర్థః. రామానుజస్య భరతస్య, లక్ష్మణస్యవా, అను జం శత్రుఘ్నం, కాసల్యా, వారయామాస, కి మనేన క్షుద్రదాసీనిగ్ర హేణేతి తన్నిర్బంధాభిసవేశాన్నివారితవ తీత్యర్థః, ఏతే నాన్యాస్సా ధ్వజనోచితదయాసాశీల్యాదిగుణసంపత్తి స్సూచితేతి మంతవ్యమ్. ౧౬౧

తత ఇతి. తతః తదనంతరమ్, భరత, స్సాంతఃపురజన ఏవ కాసల్యాద్యంతఃపుర స్త్రీసహిత స్సన్నేవ, శిల్పివర్గేణ ఖనకవర్ధకి వృక్ష తక్షకప్రముఖశిల్పినివహేన సమీకృతా గర్తపాపాణగుల్మాదిసరస నేన ఋజుకృతా సరణి ర్మాద్యో యస్య న, తథోక్తస్స, పురతః పుర

త్కిచ్చేన రేణునికురుంబేణ జంబాలయ న్నంబరగంగాం గంగాం చ
సుమంత్రఘణితగుణనివహగుహాసుమత్యా నిస్తీర్య దూరా దే వాశ్రమ
ద్వారి నివేశితబలభారో భరద్వాజాభివందన మకరోత్. ౧౬౨

సోఽయం ప్రీతమనా ముని ర్భరద్వాజో భరతం జననీజన మపి

స్తాత్, ప్రస్తుతానాం ప్రవృత్తానాం సరాణాం గజానాం రథానాం
తురగాణాం చ చరణైః పాదైః త్సుణ్ణ మవదారితం యత్ ఖోణీతలం
తస్మా త్సుముత్కిచ్చేన సముత్థితేన, రేణునికురుంబేణ పాంసుభరేణ,
అంబరగంగా మాకాశగంగాం, జంబాలయః జంబాలవతీం, కు
ర్వక్, పంకిలయ నిత్త్యర్థః, అసంబంధే సంబంధదూపాతిశయోక్తిః.
ని. 'నిషద్వర స్తు జంబాలః పంకోఽస్త్రీ' శ్యాదకర్దమా' విత్త్యసు
రః + జంబాలశబ్దా త్త త్కరోతీతి గ్యంతా ల్లట శ్చత్రాదేశః.
తథా సుమంత్రేణ ఘణితో వర్ణితః గుణనివహ స్సాశీల్యసాహృద్దాది
సద్గుణసంపత్తి ర్యస్య తథోక్తస్య గుహాస్య నిషాదనాథ స్వానుమత్యాం
గీకారేణ, గంగాం, భూతలవాహినీం చ, నిస్తీర్య తీర్థావ్, అ త్రాస్యాభిః
క్రియమాణ మతిథినత్కారం పరిగృహ్య పునర్గతవ్య మితి ప్రార్థయ
మానం గుహం సాంత్యవచనైః ప్రసాద్య తదనుమత్యా తేన స హైవ
గంగాం సంతీ ర్యేశ్యర్థః. దూరా ద్దూరతవీవ విప్రకృష్ట దేశవీవ, మహ
ద్దే రవరోధభయా దితి భావః + 'దూరాంతికార్థేభ్యో ద్వితీయాచేతి
చకారా త్పుంచమీ, ఆశ్రమద్వారే తపోవనప్రతిహారప్రదేశే, నివేశిత
బలభార స్సంస్థాపితసేనానివహ స్సక్, మహర్వాశ్రమవీడాభయా త్కో
శా దేవ విసృష్టసైన్య ఇత్యర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్. * 'భరద్వా
జాశ్రమం దృష్ట్వా క్రోశా దేవ నరర్షభః, బలం సర్వ మవస్థాప్య జగా
మ సపురోహిత్ ఇతి. అథ, భరద్వాజస్య మునే రభివందనం పాదపం
దన, మకరోత్. ౧౬౩

స ఇతి. సోఽయం, ముని ర్భరదాజః, ప్రీతమనా
స్సంతుష్టాంతరికరణ స్సక్, భరతం, జననీజన మపి కౌసల్యాదిభరతమా
త్మజసం చ, ప్రత్యేకం విచిక్త, మాలోక్య, దయాదృష్ట్యానుగృహ్యే
త్యర్థః, సేనాం, భరతీయముమ, ప్యాహూయ, అనీయతా మిత స్సేనే

ప్రత్యేక మాలోక్య సేనా¹ మ ప్యాహూయ యథోచిత మాతిధ్య మ
కురుత.

౧౬౩

ప. తథా౭౭తిధ్యం చక్రే భరతబలభాజాం తనుభృతాం

భరద్వాజ సో౭యం భృకుటిభటకల్పాఖిలసురః,

తప స్తప్తా హేరిం దివి సుమనస స్తత్ఫలభుజో

యథా తేషాం తోషం క్షణ మభిలషేయ స్మనికృతమ్. ౧౬౪

తి భరత మాజ్ఞాస్య, తదృష్ట్యముఖే నాకారము త్వే త్యర్థః, యథోచితం యధార్హ, మాతిధ్య మతిథిన త్కారం, అకురుత కృతవాక్. ౧౬౩

అ. తత్ప్రకార మేవ వర్ణయతి. తథేతి. భృకుట్యా భృభంగ మాత్రేణైవ హేతునా ఈషదసమాప్తా భటా భటకల్పః కింకరప్రాయా ఇతి యావత్ + 'ఈషదసమాప్తా కల్ప బ్రేశ్య దేశీయ' ఇతి కల్పప్రత్యయః, ని. 'కల్ప బ్రేశ్య శ్చ దేశీయః ప్రత్యయాః కించిదానకే' త్యమరః, తే అఖిలసురా అఖిలదేవా యస్యన తథోక్తః, లోకత్రయే ప్య స్యా సాధ్యం న కించి ద స్తీతి భాషః. అత ఏవ సో౭యం భరద్వాజః, భరతస్య బలభాజాం చమూచరాణాం, + భజోన్వీః, తనుభృతాం శరీరాణాం, తథా తేన ప్రకారేణ, ఆతిధ్యం అభ్యంగన్నానవాసోగంధమాల్యా లంకారమృష్టాన్న పానాద్యతిథిన త్కారం, చక్రే చకార, + 'అతిభేర్య' ఇతి తాదర్థ్యే న్యప్రత్యయః. కథం చకారే త్యత ఆహ, హేరిం దుష్కరం. తపః వ్రతోపవాసాదిరూపం, తప్తా కృత్వా, సుమనసో దేవా స్సంతః, అతఏవ దివి స్వర్గే, తత్ఫలభుజః తస్య తపసః ఫలభుజః రంభాసంభోగాదిఫలభోక్తారః, పురుషాః, మునికృతం భరద్వాజేన విహితం, తేషాం భరతచమూచరాణాం, తోష మానందం, క్షణమూత్రం, యథా౭భిలషేయః క్షణమాత్రమ పీదృక్పరితోషోస్తాకం సంభవే ద్యది, తస్మి కృతార్థాభవే మేతి యథా వాంఛేయ, స్తథా చకారే త్యర్థః. సర్వే౭పి చమూచరా మునికృతాతిధ్యవశా త్వర్గ సుఖా ద వ్యధికం సుఖ మనుబభూవు రి త్యర్థః. అత్ర స్వర్గిణాం తత్పరితోషణాభిలషణాసంబంధే౭పి తత్సంబంధోక్తే రతిత యోక్తిభేదః. శిఖరిణీ వృత్తమ్. 'రపై రుదై' శ్చిన్నా యమనసభలాగ శ్చిఖరిణీతి లక్షణాత్.

గ. ఇతి తద్దినం దినశతకల్పం తత్ర సీత్యా మునే ర్నిదేశేన ¹సర్వే
చిత్రకూటవనోద్దేశ మవిశత్.

౧౬౫

తత్ర సన్న్యస్తసైన్యస్తతఃసైన్యో గుహేన సహ రామ మన్విష్యన్
హవ్యగంధినా గంధవహేన ²హోమధూమేన చ దూరా దేవ విభాష్య
మాన ³మచలవృగగణం అదృశ్యరూపాభి ర్వన దేవతాభి రవక్షీర్యమాణ
బలికుసుమ ⁴మశేషపిశి తాశనపిశాచోచ్ఛాటనమంత్రాయమాణలక్ష్మణ

ఇతీతి. ఇ త్యనేనప్రకారేణ, తద్దినం మునిగర్వనదినసం, దినశత
కల్పం, శ్రీరామదర్శనాత్సృక్వా దృహుదినతుల్య మి త్యర్థః. ‡ తత్ర
భరద్వాజాశ్రమే సీత్యా గమయిత్వా. అథ మునేః నిదేశేన భరద్వా
జాజ్ఞయా, సర్వే భరతాదయ, శ్చిత్రకూటస్య పర్వతస్య, వనోద్దేశం
వనప్రదేశ, మవిశత్ ప్రవీప్యవంతః.

౧౬౫

తత్రేతి. భరతః, తత్ర వనోద్దేశ ఏవ, సన్న్యస్తసైన్యస్తక్తానీక
స్సక్, శ్రీరామమన స్యన్యథా ప్రతీ త్యనుదయార్థ మితి భావః, తథా
గుహేన సహ గహనమార్గవేదినా నివాదాధిపేన సాకం, తతఃసైన్యః ప్రదే
శే, రామ, మన్విష్య స్మృగయన్, హూయత ఇతి హవ్య మాజ్యాది
తద్గంధోఽస్యాస్తీతి తథోక్తేన హవ్యగంధినా, గంధవహేన వాయునా,
హోమధూమేన ఔపాసనాద్యగ్నిసూచకహోమధూమేన చ, దూరా
ద్విప్రకృష్టదేశఏవ, విభాష్యమాన మనుమీయమానం, అచలాః
నిర్భయ దేశత్వా దశలాయమానా మృగగణాః హరిణాదిమృగ
యాథాని, యస్మిన్ తం, అదృశ్యరూపాభి రంతర్హితాకారాభి
ర్వన దేవతాభి ర్వనాభిమానిశీభి ర్దేవతాభిః అవక్షీర్యమాణాని
విక్షీప్యమాణాని బలికుసుమాని పూజోపహరపుష్పాణి యస్మిన్
తం, వన దేవతానా మ స్యస్పీయ మి త్యర్థః. ని. 'కరోపహరయోః
పుంసి బలి' రిత్యమరః, అశేషాస్సమస్తా యే విశి తాశనాః, క్ర

‡ స్మర్య త్తరపదేత్వమి, నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయఇత్యత్ర ఆదిశబ్ద
పరిగృహీతకల్పశబ్దేన సహస్యవదవిగ్రహః.

1 సర్వేపి. 2 ధూమగర్భే. 3 అచలవృగ. 4 అశేషిత.

చాపఘోషశ్రవణ సముచితసామీప్యదేశం నూతనపరికల్పితపర్ణశాలా
వాస్తవ్య వైఖానసకుటుంబినీ¹ నిబిరీనభూభాగం అనోకహశాఖావలం
బమానవల్కులాజిన² మమరతరుశాఖాపచితై రంబరచరపతి³ కరకిసలయ
విముక్తైః అభినవపల్లవభంగశబలై రనిరళైః కుసుమనికరై రభవ్యైః

వ్యాదాస్తవపశిశాచాభూతగ్రహవిశేషాస్తేషాముచ్చాటనమంత్ర
వదాచరన్నుచ్చాటనమంత్రాయమాణో * యో లక్ష్మణ చాపఘో
షః సామిత్రిధనుష్టంకారః తచ్చృణణస్య తదాకర్ణనస్యసముచితో యో
గ్య సామీప్యప్రదేశః ప్రాంతభూమి ర్యస్యతం; నిరంతరలక్ష్మణచాప
ఘోషఘుమఘుమాయమానసమీపదేశ మిత్యర్థః. నూతనపరికల్ప
తాః శ్రీరామసహవాసేన కృతార్థత్వసంపాదనార్థం ప్రత్యగ్నిం నిర్మి
తాస్తాసు పర్ణశాలాసు వసంతీతి వాస్తవ్యా వసంతః + 'వస్తేస్తవ్య
త్కర్తరిణిచ్చేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధిశ్చ. వైఖానసాస్తవో
విశేషలబ్ధసంక్షాస్తావసవిశేషాః, యద్వా, బ్రహ్మణో నఖజాతా వైఖా
నసాః. + 'యేనఖాస్తే వైఖానసా' ఇతి శ్రుతే, యద్వా, విఖనసము
నినా ప్రోక్తం సూత్రమధికృత్య తస్మాద్దామసారిణో వైఖానసాః నూ
తనపరికల్పితపర్ణశాలావాస్తవ్యా శ్చ తే వైఖానసా శ్చ తేషాం కు
టుంబిన్యః పురంధ్రీః తాభిర్నిబిరీనః నిబిడో భూభాగో భూప్రదేశో
యస్య తి. ని. 'నిబిడం నిబిరీనం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత' ఇతి
వైజయంతీ × 'నేర్బిడజ్జిరీనచా' ఓతినిశ్చబ్దాద్భిరీన చ్చృత్యయః, 'నిబి
డితేతిపాఠే నిబిడశబ్దాన్నిరుక్తా తత్కరో తీతిణిచి కర్మణి క్తః, నాం
ద్రీశ్చ తే త్యర్థః, అనోకహానాం పృథ్విణాం శాఖాసు లంబమానాని స్రం
సమానసంస్థానకాని వల్కులాని చీరవననా న్యజనాని కృష్ణాజనాని చ య
స్మిత్తం, తథా. అమరతరుశాఖాఖ్యః కల్పవృక్షశాఖాభ్యః అపచితై
ర్విలూనైః, అంబరచరపతయః సిద్ధగంధర్వాదిభేదరాధీశ్వరా ఇంద్రా
దయః తేషాం కరకిలయవిముక్తైః పాణిపల్లవవికీర్ణైః, అభినవపల్లవభంగ
శబలైః బాలప్రవాళశకలమిశ్రితకర్పూరవల్లైః. ని. 'చిత్రీకింమీరకల్మాష

† మంత్రవదాచరపీఠ్యథే + 'కర్తుః కృజ్జులోప శ్చేతికృజ్జుస్తాల్లట శ్శానచ్.

1 నిబిడిత. 2 అముం తరుశాఖారచితైః. 3 పుతనాగణకర.

మానజానకీ నివాసతరుమూలవేదిక మాలత్యమాణ ఖడ్గకార్ముక ని
షంగ మతిధిజనసపర్యా పర్యుత్సుకసౌమిత్రిసమాహృత కందమూలఫల
కలితై క దేశమవినాభూతజనకదుహితృచరణనళినవిన్యాస మపహసిత¹సా
కేతరామణీయకం రామాశ్రమం భరత స్ససంభ్రమ మభజత. ౧౬౬

ప. అథావాసం శాంతే రకృతసుకృతానా మసులభం

నవాంభోదశ్యామం నళిననయనం వల్కలధరం,

శబ్దైతాశ్చకర్షర' ఇత్యమరః. అవిరళైస్సాంద్రైః, కుసుమనికరైః
పుష్పనికురుంబైః, అభ్యర్చ్యమానా సంపూజ్యమానా జానకీనివాసత
రుమూలవేదికా సీతానికేతనవృత్తోధఃప్రదేశవితర్ది కా యస్మిత్ తం, ని.
'స్వాద్వితర్దిస్తువేదికే'త్యమరః ఆలత్యమాణాఃపరిదృశ్యమానాః, ఖడ్గకా
ర్ముకనిషంగా యస్మిత్ తం. అతిధిజనానాం సపర్యాయాం పర్యుత్సుకేన
ప్రోత్సాహవతా సౌమిత్రిణా సమాహృతైరానీతైః, కందమూలఫలైః
కలిత స్సమృద్ధః ఏక దేశో యస్యతం కన్దావ ర్తులమూలపిండాః, మూలాని
దీర్ఘాకారాణీతివివేకః. అవినాభూతాః నిరంతరానున్వృత్తాః జనకదుహి
తృచరణనళినవిన్యాసాః జానకీపాదపద్మముద్రాః యస్మిత్ తం. అత
ఏవ అపహసితం పరిహసితం ధిక్కృతమితియావత్ తత్సాకేతరామణీ
యక మయోధ్యాపుర సౌఖ్యాగ్రం యేనతః + రమణీయస్మభావో రామ
ణీయకం యోషధాద్గుహావోత్తమాద్యుక్తో. రామాశ్రమం శ్రీ
రామనివాసస్థానం, సంభ్రమేణ సంతోషజనితవేగేన, సహితం య
స్మిత్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథాససంభ్రమం. అభజత (ప్రప, అత) సా
కేత రామణీయకస్వాపహసితత్వాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతి
శయోక్తిభేదః. ౧౬౬

అథేతి. అథాశ్రమభజనానంతరం, శాంతే రావాసం శమైకనికే
తనం అకృతసుకృతానా మనాచరితపుణ్యకర్మణాం జనానా, మసులభం
దుష్ప్రీషం, నవాంభోదశ్యామం నీలమేఘకోమలాంగం, నళిననయనం
పుండరీకాక్షం, వల్కలధరం వల్కలవస్త్రధారిణం, జటాజూట ఏవ ఆపీ
డః శేఖరో యస్య తం. ని. 'శిఖా స్వావీడ శేఖరా'వి త్యమరః. భుజగ

జటాజూటాపీడం భుజగపతిభోగోపమభుజం

దదర్శ శ్రీమంతం విసినభువి నీతాసహచరమ్.

౧౬౭

తత స్తస్యోపాంతే జనకయజనాధీనజననాం

వవందే వై దేహీం రజనికర లేఖామివ నవామ్,

అరణ్యానాం పుణ్యా త్పదకమలముద్రాపరిచయా

పతేరాదిశేషస్య భోగః కాఋః సవన ఉపమా నదృశః యయోస్తా
తాదృశౌభుజౌ యస్య తం, ఉపమోపమానం స్యాది త్యత్ర పతితో
పమాశబ్దస్య నిత్యస్త్రీలింగస్య సదృశ సాదృశ్యోభయార్థకత్వాత్, వృ
త్తానుతపీ వరబాహు మిత్యర్థః, † శ్రీమంతం సహజశోభానంపన్నం +
నిత్యయోగే మతుష్, నీతాసహచరం జానకీనమేతం, శ్రీరామం, విసిన
భువి కాంతారనీమ్ని, దదర్శ, ఏతదాదిశ్లోకత్రయం శిఖరిణీవృత్తం. ౧౬౭

తత ఇతి. తతః శ్రీరామదర్శనానంతరం, తస్య శ్రీరామస్యోపాం
తే పార్శ్వదేశే, నవాం నూతనాం, రజనికర లేఖాం చంద్రకలా మివ
స్థితా, మిత్యుత్పేక్షా, భూలోకగతాయా శ్చంద్రకలాయా అప్రసిద్ధ
త్వా న్నోపమా, ‡ జనకస్య గాజ్ఞో యజనాధీనం యజ్ఞాయత్తం జననం
జన్మ యస్యాస్తాం, హులముఖకృష్ణజనకయజ్ఞక్షేత్రసముత్పన్నా మి త్య
ర్థః. ని. 'అధీనో నిఘ్నతి' ఇత్యమరః, తథాపుణ్యాత్పవిత్రాత్,
పదకమల ముద్రాపరిచయూత్ నిజపాదపద్మవిన్యాససంస్థానాద్దేతోః,
అరణ్యానాం విహీనానాం, ని. 'అట వ్యరణ్యం విహిన' మిత్యమరః, అవి
కలం దృఢంయథాతథా, అయోధ్యాసద్రిచీ మయోధ్యాసహచరిం,
తత్సదృశీమిత్యర్థః, అతఏవోపమానంకారః, అవస్థాం దశాం, విదధతీం,
సంపాదయంతీ మిత్యర్థః, యత్ర నిజసంచార స్తస్యైవాయోధ్యాపురస
బ్రహ్మచారిత్వా దితి భావః, + దధాతే శ్మత 'ర్యుగిత శ్చే'తి జీవ 'నాభ్య

† యదావ్, భుజగపతిభోగస్య సదృశో భోగోపమా తాదృశౌభుజౌ యస్యతం,
'వాచ్య లింగా' ఇత్యారభ్య, 'స్వయత్తరపదే త్వమి, నిభసంకాశనికాశ ప్రతీకాశోప
మాదయ' ఇత్యుక్తేః, ప్రకృతే విశేష్యనిఘ్నన సమృశ్ఠాధికోపమకదే నాస్యపదవిగ్రహః.

‡ యదాయ ముపమానాంశోలోకసిద్ధి మపేక్షతే, తదోప మైవ యేనేపశబ్దస్యా
ధర్మవాచకః. యదా పున రయం భోకా దసిద్ధేః కవికల్పితః, తత్ప్రోత్పేక్షైవ యేనేప
శబ్దసంభాషనాపరః' ఇతిహరివచనాత్.

దయోధ్యాసద్ధీచీ మవికల మవస్థాం విదధతీమ్.

౧౬౮

స్వతస్సిద్ధం యస్మిన్ని తరదురవాపం విజయతే
సుమిత్రాపుత్రత్వా దపి జగతి రామానుజపదమ్,
యదీయాక్షీద్వంద్వప్రతినిధి భవే దంబుజయుగం

స్తాచ్చతు'రితి సుమభావః. వై దేహీం జానకీం, వనందే నమశ్చకార,
శ్రీరామస్య దర్శనం సీతాయా శ్చ వందనం చేతి నైతచ్ఛోద్య ము
ద్భావనీయం. శ్రీరామాపేక్షయ-౭పి తత్ప్రత్యాం పరమపతివ్రతా
యాం తస్యా మే వాత్మంతాదరసంభవా దితి భావః + 'సద్ధీచీ'మిత్య
త్ర సహించతీతి సద్ధీచీ అంచ శేః 'ఋత్వి'గిత్యాదిసాక్ష్యేన్ పృత్యయః
'సహస్యసద్ధీరితి సహశబ్దస్య సద్ధ్యాదేశః. 'అనిదితా' మిత్యాదిసా న
కారలోపః. అచ ఇత్యకారలోపే 'చా'వితిదీర్ఘః. 'ఉగితశ్చే'తిజీవ్, ఉక్తా
లంకారియోః పరస్పరనైరసేత్వో త్సంస్పృష్టిః.

౧౬౯

స్వతస్సిద్ధ మితి. ఇతరదురవాపం భ్రాత్రంతరదుష్పాప్రసం, భిన్నో
దరదుర్లభ మిత్యర్థః, † రామానుజఇతి పదం శబ్దః యస్మిన్ లక్షణే
సుమిత్రాపుత్రత్వాత్ సపత్ని మాతృజన్య త్వేన భిన్నోదరత్వా దపి
త్యర్థః, కాసల్యాగర్భసంభూతత్వాభావే పీ త్యపిశబ్దార్థః. తథాత్వే
రామానుజత్వస్య స్వతస్సిద్ధత్వే అవివాద ఏ వేతి భావః. యద్వా,
సుమిత్రాయా ఆపుత్రత్వా దీషత్పుత్రత్వాత్ అన్య సుమిత్రాగర్భ
సమ్భూతత్వమాత్రమేవ పుత్రలాభఫలస్య తు కాసల్యాగామిత్యా దితి
భావః, అ త్రాపి రవధారణార్థకః, అథవా, సుమిత్ర మకృత్రిమసుహృ
త్ ఆపుత్రకుషత్పుత్రః పుత్రకల్ప ఇత్యర్థః 'పితృసమా జ్యేష్ఠ'ఇతి న్యాయ
స్యాత్తైవ ప్రసిద్ధత్వా దితి భావః; సుమిత్రం చాసా వాపుత్ర శ్చేతి
విశేషణసమాసః తస్య భావ స్తత్వాత్, అన్య సైతాదృశత్వాభా
వా ది త్యపిశబ్దార్థః, యద్వా, సుమిత్రాపుత్రత్వాత్ సుమిత్రాపుత్ర
త్వేవిహ, యేత్యర్థః + 'ల్యబ్లోపే కర్మ ణ్యధికరణే చే'తి పంచమీ, అ
త్రాపిరేవకారార్థకః, స్వతస్సిద్ధం నిసర్గసిద్ధం సత్, జగతి లోకే, విజ

† 'రామానుజ స్వాదిశేషే లక్షణేఽపి ధనంజయ' ఇత్యభిధానా ద్రామానుజ
శబ్దస్య తత్రైవ రూఢేః స్వతస్సిద్ధం సదితరదురవాపం విజయతే ఇత్యన్వయః. రూఢ్య
స్వతస్సిద్ధత్వ మత్ర, అన్యత్ర రూఢ్యభావాత్తయా తదితరదురవాపత్వం చ సిద్ధమ్.

నిశీధే నిర్నిద్రం యది త మపి సాక్షా దకృత సః. ౧౬౯

x. తదనంతరం మరుపథే ¹పృథుతరగ్రీష్మోష్ణాణి దైవా త్కృతోప
లంభ మంభోరుహతటాకం సుధా ²సారపూరితాపం భూరితాపః సత్పష్ట
ఇవ కృష్ణసారో భరత స్సరభనం సముపేత్య రామం ³పాదయో ర్ని
యతే సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే, 'పుష్కై ర్యశోలభ్యత' ఇతి న్యాయా దితి
భాషః, + 'విపరాభ్యాంశ్చ' రిత్యాత్మనేపదం. తథా, అంబుజయుగం అ
రవిందయుగం, కర్తృ, నిశీధే అర్ధరాత్రే, ని. 'అర్ధరాత్రసీశీధా ద్వా'
విత్యమరః, నిర్నిద్రం యది ప్రఫుల్లంచేత్, యస్య లక్ష్మణస్య సంబంధి
యదీయం, తచ్ఛతత్, అక్షిద్వంద్వం నేత్రయుగళంచ, తస్య ప్రతినిధి
ఉపమానం. భవేత్ స్యాత్ నా సోపమానంకించిత్పశ్యామ ఇతి భా
షః, ఏతేన లక్ష్మణస్య సర్వదా నిద్రారాహిత్యం సూచ్యతే, తం లక్ష్మ
ణమపి, సః భరతః, సాక్షాదకృత ప్రత్యక్షీ చకార, అపశ్య దిత్యర్థః. +
కరోతే ర్లుజి సిచః కిత్వా న్న గుణః 'హ్రస్వాదంగా' దితి నలోపః, అ
త్రాంబుజయుగస్య నిశీధే నిర్నిద్రత్యాసంబంధే ²పి తత్సంభావనయా
సంబంధకథనా దతిశ యోక్తిః; తదేతత్, + 'పుష్పం ప్రవాళోపహితం
యది స్యా' దిత్యా ద్యుదాహృత్యా లంకారస్వప్నకారః సృష్టిచకార.

తదనంతరమితి. తదనంతరం శ్రీరామసీతాలక్ష్మణదర్శనానంత
రం, పృథుతరో ²త్యంతబహుళః గ్రీష్మోష్ణా గ్రీష్మర్తుజనితసంతాపో
యస్మిత్తస్మిత్, దుస్సహసంతాపకారిణీ త్యర్థః, మరుపథే ఊషరస్థల
వర్తని, నిర్జలదేశ ఇతి యావత్, + 'ఋక్పూరి' త్యాదినా సమాసాం
తః, దైవా ద్భ్యాగ్యవశాత్. ని. 'దైవం దిప్తం భాగధేయం భాగ్య' మి
త్యమరః, కృతోపలంభ, ముపలభిం ప్రాప్త మి త్యర్థః, సుధాయా అ
మృతస్య సార ఇవ సార ఉత్కృష్టాంశో యాసాం తాః పూరితాః పరి
పూర్ణాశ్చ + కర్తరిక్తః, ఆపో యస్మిత్ తం, అస్పృతప్రాయ పయఃపరిపూ
ర్ణ మిత్యర్థః, + 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతః, అంభోరుహతటాకం

† యదీయాక్షిద్వంద్వం ప్రతినిధి ర్యన్యేతి బహువ్రీహిః పుంసి ప్రతినిధి త్యు
క్త్యా తస్య నిత్యపుంస్తావత్. ఉపమానస్య కమలద్వంద్వసోపమేయత్వప్రకల్పనా త్పి
తిపాలంకారః * 'ప్రతిప ముపమాన సోపమేయ త్వప్రకల్పన' మితి లక్షణాత్.

1 ప్రథితతర. 2 ధారా. 3 నివత్సపాదయోశ్చిరతర.

పత్య చిరం రుద౯ దశరథకథా మపి కథయిత్వా మైథిలీసహితాయ
సలక్ష్యణాయ రామాయ శోకమూర్ఛాం ప్రాయచ్ఛత్. ¹(జననీజనో
ఽపి తత్రనిపత్య సుచిర మరోదీత్).

౧౭౦

ప. వేలోల్లంఘన మేతేషాం శోకోదన్వతి తన్వతి,

అగస్త్యయిత మేతస్మి స్వసిష్టే నాత్మవేదినా.

౧౭౧

గ. తతః ²ప్రతిపద్య సంజ్ఞా మనుజ్ఞమా గురో రమరసరితి విరచిత

పద్మసరోవిశేషం, భూరితాపః బహుళసంతాపః, అతఏవ సత్కృష్టః పిపా
సాతురః, కృష్ణసారో హరిణవిశేష, ఇవేత్యుపమా భరతః, సరభసం స
వేగంయథాతథా, ని. 'రభసోవేగహర్షయో'రి త్యమరః, రామం, సము
వేత్య ప్రాశ్య, పాదయోర్నిపత్య, చిరం, రుద౯, రోదనం కుర్వ౯, దశ
రథస్య, కథాం పరలోకయాత్రారూపాం, వార్తామపి, కథయిత్వా,
మైథిలీసహితాయ, సలక్ష్యణాయ, రామాయ, శోకేన యా మూర్ఛా
తాం, ప్రాయచ్ఛత్ దత్తవా౯, భరతముఖాత్ దశరథపరలోకయా
త్రాం శ్రుత్వా సీతారామలక్ష్యణాః శోకవశా న్మూర్ఛాం ప్రాపు రి
త్యర్థః, + 'పాశ్రూఢ్యే'త్యాదినా దాణో యచ్ఛాదేశః. (జననీజనోఽపి
త్యాదిస్పష్టం, తతకేమిత్యత ఆహ). ౧౭౦

వేలేతి, ఏతేషాం శ్రీరామాదీనాం, సంబంధిని, ఏతస్మిన్పూర్వో
క్తే, శోకఉదన్వానివేత్యుపమితిసమాసః, అగస్త్యయిత మిత్యూపమానిం
గాత్ తస్మి౯ శోకోదన్వతి దుఃఖసాగరే, + 'ఉదన్వానుదధా చే'తి
నిపాతనాత్సాధుః, వేలోల్లంఘనం కూలాతివర్తనం, మర్యాదాతిక్రమ
ణంచ, ని. 'అద్భవంబువికృతౌ వేలాకాలమర్యాదయో రపి' త్యమరః;
తన్వతికుర్వతి, ఉద్వేలేనతీ త్యర్థః, ఆత్మవేదినా ఆత్మతత్త్వజ్ఞేన, శోకా
పనయతో విదేనేత్యర్థః వసిష్టేన మహర్షిణా, అగస్త్యేనేవాచరిత మ
గస్త్యయితం, కుంభసంభవోఽంభోధిమివ వసిష్ఠ స్తదీయశోకసంరంభం
స్తంభితవా నిత్యర్థః + 'కర్తుఃకృజ్ఞులోపశ్చే'తికృజ్. 'అకృతాన్వధాతు
కయోర్ద్వి'ఇతి దీర్ఘః, తతో భావేక్తః, ఉపమాలంకారః. ౧౭౧

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, సంజ్ఞాం చేతనాం, ప్రతిపద్య ప్రా

సముచితనివాపకృత్యం ప్రణవత్య ¹రామం ప్రతినవర్తయితుం భరతః
²ప్రావర్తత. ౧౭౨

వికర్తనకులస్య యదనుకూలం గుణగణస్య యదనుగుణంయశో
రూపస్య యదనురూపం ³సమాచారస్య యస్సముచితంప్రాచీనభాగ్యస్య
స్య, ప్రతిబుద్ధ్యే త్యర్థః. ని. 'సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యం చేతనా
యాం రవిస్త్రియా' మితి విశ్వః, గురో రనుజ్ఞయా వసిష్ఠనిదేశేన,
అమరసరితి గంగాయాం, విరిచితి మాదరితం సముచితం న్యాయ్యం
తత్కాలోచితం వా నివాపకృత్యం పితృతర్పణకర్మయేన తం, * 'ఇదం
భుంక్త్వ మహారాజ ప్రితోయదశనా వయం, యదన్నః పురుషో భవతి
తదన్నా స్తస్య దేవతాః' ఇతి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా, తదానీం
సంభవద్భిః పదార్థై ర్నిర్వర్తితపితృయజ్ఞ మిత్యర్థః, రామం, ప్రణవత్య
సమస్కృత్య, భరతః, ప్రతినవర్తయితుం వనవాసా త్ప్రీత్యావర్తయి
తుం; ప్రావర్తత ప్రవృత్తోభూత్, శ్రీరామప్రతినవర్తనార్థం విజ్ఞాప
యితు ముపాక్రమతే త్యర్థః. ౧౭౩

తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి. వికర్తనేతి. అత్రానుకూలాదిశబ్దానాం
ప్రాయశః స్తావ దేకార్థకత్వం. తథాపి కించిద్వాక్యఖ్యాయతే. వికర్తన
కుల స్యాన్కవంశస్య. ని. 'వికర్తనాన్కమార్తం దే'త్యమరః, యత్.
యాదృ, గితి సర్వత్ర యచ్ఛబ్దార్థః, అనుకూలం సమ్మతం, గుణగణస్య
ఖిద్యావినయాదిసంపత్తేః, యదనుగుణ మనువృత్తం, యోగ్యమి త్యర్థః,
యశోరూపస్య ప్రశస్తయశసః, + ప్రశంసాయాం రూపే 'ప్రశంసావ
చనై శ్చే'తి సమాసః. యదనురూప మర్హం, సమాచారస్య సమ్యగా
చారస్య, య త్సముచితం న్యాయ్యం, ప్రాచీనభాగ్యస్య పురాతనపుణ్య
స్య, యత్, యోగ్యం యుక్తం, లోకగర్హణాయా లోకాపవాదస్య,
య, దసర్వమయోగ్యం లోకనిందానివర్తకం యాదృ గి త్యర్థః శ్రుత
స్య, శాస్త్రస్య, య, త్సిద్ధశేం, సమాన మవిరుద్ధమి త్యర్థః, ని. 'శ్రుతం
శాస్త్రావధృతయో' రితిమరః తాదృశం తాదృక్ప్రకార మేవ, విధేయ
ప్రార్థనా త్సుల్లింగనిర్దేశః, ఆశయ మభిప్రాయం, ని. 'ఆశయ స్సన్య

1 రామమనకృత్యవర్తయితుం. 2 ప్రార్థయత్. 3 సమయాచారస్యేతిపాఠే
సంప్రదాయాచరణస్యేత్యర్థః.

య ద్యోగం లోక¹గర్హణాయా య దనర్హం శ్రుతస్య యత్సద్భవం
తాదృశ మాశయం ప్రకాశయంతీ భరతోపజ్ఞం విజ్ఞాపనా. ౧౭౩

తతః తు క్షణప్రభాభంగురలక్ష్మీసమావేశలక్షణే యోగీపతిశత
ధృతో²జ్ఞితే ముకుటే విఘటితాశం³ సాదరం ప్రణిపత్య మాంపాదుకా
భ్యాం పరిష్కరుతం యువా మితి రఘువంశచరణౌ స్వయ మేవ
దభిప్రాయేమానసాధారయౌ రపీతిశిష్యః ప్రకాశయంతీ, ప్రకటయంతీ
విజ్ఞాపనాప్రార్థనా, + ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞానవిషయః + 'అతశోచి
వనరే' ఇతి కర్మణ్యజ్ఞిశ్యయః, భరతస్యోపజ్ఞాభరతోపజ్ఞం భరతేనాదాజ్ఞా
తే త్యర్థః + కర్తరి వస్త్యా సమానే 'ఉపజ్ఞోపక్రమ' మిత్యాదినా నపుం
సకత్వం, ని. 'ఉపజ్ఞోపక్రమాంతా శ్చ తదాదిత్వప్రకాశన' ఇ త్యమ
రః మహాకులీనత్వాదిగుణసంపన్నత్వస్య యథా యుక్తం న్యాత్తథా
భరతో విజ్ఞాపితవా నితి ఫలితార్థః, శ్రీరామప్రతినివర్తనార్థం అనన్యసా
ధారణీం విజ్ఞాపనాం కృతవా నితి తాత్పర్యమ్. ౧౭౩

తతః కింజాత మి త్యత ఆహ. తతః తు మితి. తస్మిన్నేవలక్షణే
తతః, + 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' క్షణం ప్రభా ద్యుతిర్యస్యా
స్సా క్షణప్రభా విద్యుత్ తద్వ ద్భంగురా భంగశీలా అతిచంచలేత్య
రః + 'భంజభాసమిదోఘురచ్' తస్యా లక్ష్యైః రాజ్యశ్రియః సమా
వేశస్య సంప్రాప్తే లక్షణే చిహ్నా, తథా, యోగీపతిశతై రనేకయోగీప
తిభిః ధృతంచ త దుజ్ఞితం త్యక్తం చేతి స్నాతానులిప్తస + 'త్సూర్య
కాలే' త్యాదినా సమాసః, తస్మిన్ విశేషణద్వయే నాపి హేయత్వం
సూచ్యతే. ముకుటే కోటిరే, విఘటితాశం త్యక్తస్పృహం, భరత
స్యోత్తమాంగశిరః, ని. 'ఉత్తమాంగం శిర శ్చీర్ష' మి త్యమరః. అత
ఏవ, సాదరం సగౌరవం, ప్రణిపత్య సమస్కృత్య, యువాం, పాదుకా
భ్యాం, భవదీయా భ్యాం, పరిష్కరుతం, మా మలంకరుతం, న హి మే
తద్వ్యతిరేకేన ముకుట మలంకార ఇతి భావః + 'సంపర్యవేభ్యః కరో
తే భూషణ' ఇతి సుట. కరోతే ర్లోణ్యధ్యమపురుషద్వివచనం, ఇ త్యేవం
రఘువంశచరణౌ రఘునాయక పాదౌ, స్వయ మే వోత్తమాంగ మేవ,
ప్రార్థనా యాచయిత్వా, ప్రతిశ్రియితుం నిజప్రార్థనా మంగీకర్తుం, ని.

పార్థివ్య¹ప్రితిశ్రియతుం స్థండిలశాయీ²చరిత మివ బభార భరత స్వోత్త
మాంగమ్. ౧౭౪

ప. ³త్వయా మయా చ⁴క ర్తవ్య సుత్యవాచః పితు ⁵ర్విధిః,
ఇతి ప్రత్యాదిశద్యామో భారతీ మపి భారతీం. ౧౭౫
గ. ⁶(తతః)జాబాలిపార్థనాయామపి వ్యర్థా మూమ్. ౧౭౬

‘అంగీకారాభ్యుపగమప్రతిశ్రియససమాధయ’ ఇత్యమరః. స్థండిలే భూతలే
శేతేప్రతపశా దితి స్థండిలశాయీ. ని. ‘య స్థండిలే వృతపశా చ్ఛేతే
స్థండిలశాయీసా’సావి త్యమరః. + ‘స్థండిలా చ్ఛయితరి (వతః)ఇతి ణినిః
తస్య. య చ్ఛరిత మాచరణం స్థండిలశాయీత్వరూపం, త ద్భభారే, వేత్సు
త్యేతా. యథా కిచ్చిద్వ్యతి న్యేష్ట దేవతాయా యావనసుగ్రిహ మధ
శ్చయనేవ్రతనియమాదితాత్పర్యేణావతిష్ఠ తే తథా భరతస్వోత్త
మాంగమపి శ్రీరామచరణనికటే పాదుకాదానయాపానుగ్రిహపర్యం
తంనిప త్యాతిష్ఠ ది త్యుత్యేతార్థః. ౧౭౪

అ. తత శ్రీరామః కిమకరో ది త్యతకమా. త్వయేతి. సత్య
వాచ సుత్యవచనస్య, పితృర్దశరథస్య, విధిః, చతుర్దశవత్సరావధికభూపరి
పాలనవనవాసనియోగ ఇ త్యర్థః, త్వయా, మయా చ, పుత్రాభ్యా
మావాభ్యా మి త్యర్థః, క ర్తవ్యః అవశ్యంవిధేయః, అన్యథా దోషస్త
రణా దితి భావః, ఇత్యుక్త్యేతి శేషః, భారతీంభరతసంబంధినీ మపి,
భారతీం పార్థనావాచం, ప్రత్యాదిశ త్వప్రిత్యాఖ్యాతవాక్, పుత్రీస్య
పిత్రాజ్ఞోల్లంఘన మనుచిత మతోఽవశ్యంమయా నియతకాలంవనేవర్త
వ్యంత్యయాచప్రజాపరిపాలనతత్పరేణభవితవ్యమితినిరాకృతవానిత్యర్థః,
తాదృగ్వివయా దిసన్దణనంపన్నస్యభరత సైవ ప్రార్థనాం ప్రత్యాఖ్యాత
వాక్ కిము తాస్య స్మేతి కింవ క్తవ్య మస్య సత్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలకత్వ మ
పీత్యపిశబ్దార్థః. ౧౭౫

అథకిం త త్రాహ. తతేతి. తతః తస్మిన్సమయే. జాబాలీతి.
అత్రరామాయణం. + ‘ఆశ్వాసయంతం భరతం జాబాలి ర్భ్రాహ్మణోత్త
మః(అలోక్యేతి శేషః)ఉవాచ రామం ధర్మజ్ఞం ధర్మాపేత మిదం వచః.

1 పరిచయసుం. 2 చరణమివ. 3 ఏతత్పూర్వం-‘తథాహి’ ఇతికృచిత్. 4 కర్త
వ్యమ్. 5 వచః. 6 ఏతన్నాస్తికృచిత్.

వ. భరతస్త దనుచ్ఛార్మ్య లేభే లాభవిదాంవరః,

కాకుత్స్థపాదుకాకారం ¹మహార్ఘ్యంముకుటద్వయమ్. ౧౭౭

స ఏష సానుజః ప్రాయా దయోధ్యాం భౌత్వశాసనాత్,

సాధు రాఘవ మాభూ తే బుద్ధిరేవం నిరర్థికా, పౌక్వతస్య సర స్యేవ హ్యర్మ్యబుద్ధే స్తపస్వినః. కరికస్య పురుషో బంధుః కిమాప్యం కస్యకేనచి త్, యదేకో జాయ తే జంతురేక ఏవ వినశ్యతి, తస్మా న్నాతా పితా చేతి రామ సజ్జత యోనరః. ఉన్నత ఇవ స జ్ఞేయా నాస్తి కశ్చి ద్ధి కస్యచిది త్యేవంభూతాయాం జాబాలే ర్మహర్షేః ప్రాధనాయాంయూజ్ఞాయా మపి, వృద్ధియా మనంగీకృతాయాం సత్యాం, జాబాలివచనేపి నిరాకృతే స తి త్యర్థః. మహర్షేరపి వచనం నాంగీకృతం కిముతాన్య స్యేత్యపిశబ్దార్థః, భరతప్రార్థనానంగీకారసముచ్చయార్థకో వా. ౧౭౮

భరతఇతి. తదను జాబాలిప్రార్థనాసంతరం, లాభవిదా మధికఫ లప్రాప్తివ్యవహారపరిజ్ఞాత్మాణాం, + విదేర్ జ్ఞానార్థా త్సంపదాదిత్వా త్ప్రిప్, వరః. శ్రేష్ఠః, ని. 'దైవా ద్వ్యతే వరః శ్రేష్ఠ' ఇ త్యుమరః, భరతః, ప్రార్థ్య, * 'అధిరో హత్యసాదాభ్యాం పాదుకే హేమభూషి తే, ఏతే హి సర్వలోకస్య యోగక్షేమం విధాన్యత' ఇతి రామాయ ñోక్తరీత్యా, యాచయిత్వా, కాకుత్స్థస్య శ్రీరామస్య, పాదుకా భ్యాం, మహర్ఘ్య మమూల్యం, ని. 'మూల్యే పూజావిధా వర్జ' ఇత్యు మరః, ముకుటద్వయంకోటిరయుగళం, లేభే ప్రిప్, కి మేతే నాప కర్తావహేన రాజలక్షణకోటిరే నేతి పరిహృ త్యోత్కర్షావహం మస్త కాలంకారోత్తమం పాదుకాద్వయం స్వీకృతవా ని త్యర్థః, ధర్మిష్ఠం జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్యరాజ్యపరిపాలన మపూజ్యమితి మత్వా తదీయపాదు కాద్వయపురస్కారేణ రాజ్యం కర్తుం త ద్వయం సంగృహీతవా నితి భాసః. అత్రలాభవిద్వరపదార్థస్య విశేషణగత్యా ముకుటద్వయప్రాప్తి పదార్థహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః. * 'హే తోర్వాక్యపదార్థ త్వే కావ్యలింగ ముదాహృత' మితి లక్షణాత్. ౧౭౯

అనంతరవృత్తాంత మాహ, సఇతి. సఏవభరత, సానుజ స్సక త్పుష్కస్త్, భౌత్వశాసనా చ్ఛ్రీరామనియోగాత్, అయోధ్యాం,

అటవీం పితృసం దేశా ద్యయా రామ స్సలక్ష్మణః. ౧౭౮

విలంఘ్య వివిధాన్ దేశాన్ భరతో ధృతవల్కలః,

విషయం ¹ స్వముపాశ్రిత్య విషయే విముఖోఽభవత్. ౧౭౯

గ. తతశ్చాయం యావ దార్యస్య ప్రత్యాగమనం తావ దయో

ప్రాయా త్ప్రీత, తథా, రామ స్సలక్ష్మణస్స, పితృనియోగా త్పితృశాసనాత్, అటవీం దండకారణ్యం, యయా. యథా శ్రీరామస్య పితౄజ్ఞాపరిపాలనీయ త్వేన గరిష్ఠా, తథా భరతస్య భ్రాతృజ్ఞేతి భావః. ఏతేన భరతస్య పితౄజ్ఞాపేక్ష యాపి భ్రాతృజ్ఞేన గరియ నీతి సూచ్యతే. ౧౭౮

విలంఘ్యతి. భరతః ధృతవల్కల స్స, జ్యేష్ఠే ధర్మిష్ఠే వల్కల ధారిణిసతి మమ సమీచీనవస్తుధారణమయ్య క్తమితి పరిశృతవల్కల వసన ఇత్యర్థః వివిధా న్నానావిధాన్, దేశాన్, భరద్వాజాశ్రమాది ప్రదేశాన్, జనపదానాన్, విలం ఘ్యతిక్రమ్య, తతః, స్వం స్వకీయం, విషయం కోసలదేశ, ముపాశ్రిత్య, విషయే రాజ్ఞార్థేభోగే, విముఖో నిరాఘో, అభవత్ భ్రాతృవత్కందముంధలూహారేణ శరీరయాత్రా తత్పరోఽభూ దిత్యర్థః అత్రాయం ధ్వనిః, భరతో నామ కశ్చన మునిః వివిధాన్ తిర్యజ్ఞసూర్యాదిరూపేణ బహుప్రకారాన్ దిశ్యంత ఇతి దేశాన్ శరీరాణి విలంఘ్య తత్తత్కర్మానుసారేణ తత్తత్సర్వరోపాధ్యవచ్ఛిన్నతయా యావత్కర్మానుభవం స్థిత్యా తత్తత్కర్మక్షయే తాని సర్వాణ్యతిక్ర మేయ త్యర్థః. ధృతవల్కలః చరమశరీరావచ్ఛిన్నదశాయాం వైరాగ్యా ద్వలకలధారీ సక స్వం స్వహృదయాకాశాంతస్థం విషయం జ్ఞేయతయా నిర్దిష్టం చిదానందాత్మకం బ్రహ్మాపాశ్రిత్య కుతశ్చి ద్భాగ్యోదయా ధ్యానగోచరంకృత్వా విషయే తుచ్ఛే సాంసారికసుఖే విముఖః విరక్తోఽభవత్, అత్రాభిధాయాః ప్రకృతార్థనియంత్రణా దప్రకృతమునిగోచరశబ్దములోఽయం ధ్వని రితి సంక్షేపః. ౧౭౯

తత ఇతి. తతస్తదనంతర, మయం భరతః, యావత్ యావత్పర్యంతం, ఆర్యస్య శ్రీరామస్య, ప్రత్యాగమనం ప్రత్యావృత్తిః, తావత్ తావత్పర్యంతం, అయోధ్యాం నగరిం, + 'అధిశీష్ఠాసాంకర్మే'తి కర్మ

1 సముపాశ్రిత్య.

ధ్యాం నాధ్యాన్యే, తస్మిన్నపధి మతిక్రమ్య చిరాయతి సతి సద్య ఏవాశ్రయాశ మశ్రీ త్యాపి ప్రాణా న్నందయిష్యామి తాని సందిగ్రామసంజ్ఞా మాశ్రమ మశిశ్రయత్.

దాశరథి రపి శమధనజనకధితనిశిచరగణ (రచిత) కదనపరిహరణాయ గహనజతర మనజగాహే.

త్వం, నాధ్యాన్యే నాధితిష్ఠామి, సతి వనవాసిని జ్యేష్ఠే తత్ర రాజ్యస్యకర్తు మనర్హ త్వాదితి భావః. తథా, తస్మిన్ శ్రీరామే, అవధిం చతుర్దశవత్సరా త్సుకమర్యాదా, మతిక్ర మ్యాల్లంఘ్య, చిరాయతి సతి, సశీఘ్రం నాయాతి చేదిత్యర్థః. సద్య ఏవ-అవిలంబేనైవ, ఆశ్రయ మత్నా తీ త్యాశ్రయాశ మనలం, ఆశ్రిత్యాపి, ప్రాణాన్, నందయిష్యామి - సంతోషయిష్యామి, తదనంతరవిరహస్యాగ్నిప్రవేశా ద వ్యత్యంతదుస్సహత్వా దితి భావః, ప్రాణపరితోషకోపాయాం తరాత్యంతాభావసూచకోఽయ మపిశబ్దః. ఇతి స్రుతిజ్ఞా యేతి శేషః. సందిగ్రామ ఇతి సంజ్ఞా నామధేయం యస్య తం, ఆశ్రమం-తపోఽర్హ నివాసం, అశిశ్రయత్ ఆశ్రితవాన్, తత్రార్య పాదుకయోః రాజ్యాభిషేకం కృత్వా తత్పరతంత్రయా రాజ్యం పరిపాలయ న్నతిష్ఠ ది త్యర్థః, + శ్రయతే ద్లుజీః శ్రీశ్రీమద్రుభ్యుకర్తరి చజీతి చజ్. చజీచేతి ద్విత్వం, నను * 'అసూర్యా నామ తే లోకా అంధేన తమసా వృతాః, తాం స్తే ప్రే త్యాభిగచ్ఛంతి యేకేచాత్మహనోజనా' ఇతి శ్రుతే రాత్మహంతృణాం మహాసర్థశ్రవణాద్ధర్మశాస్త్రరహస్యాభిజ్ఞోఽయంభరతః కథమాశ్రయాశాశ్రయణయాప్రతిజ్ఞాం కృతవా నితి చే త్సత్యం. ఏవం కథయతి భగవతీశ్రుతిః. తథా ప్యాతురస్య భరతస్యాత్యంతసాభాత్రప్రదర్శనార్థకత్వాదిత్థం ప్రతి జ్ఞేతి వేదితవ్యమ్. ౧౦౦

దాశరథిరితి. దాశరథిః - శ్రీరామోఽపి, శమధనజనై ర్మహర్షిభిః, కథితం - నివేదితం, నిశిచరగణరచితం - రాక్షసనివహకృతం, యత్కదన మాశ్రమోపస్థ సదూషం తస్య పరిహరణాయ - నిరసనార్థం.

† (భావలక్షణసప్తమ్యాః 'గోఘదుహ్యమానుగత' ఇత్యాదౌ జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావః. 'పాథసి పీతే తృప్తాశామ్యతీ' త్యాదౌ హేతుహేతుమద్భావః, ప్రసృతే శ్రీరామగమన విలంబస్యాగ్నిప్రవేశహేతుత్వా ధ్దేతుహేతుమద్భావోఽధ్యః.

ప. విస్తీర్ణాత్మై ర్విపినహరిణై ర్వితభీతిప్రరోహై
 ర్దర్భగ్రానేఽప్యకృతరుచిభి సస్పృహం వీక్ష్యమాణః,
 రామః ప్రాప్య ప్రకృతిమహితం స్థాన మత్రే ర్మహద్వే
 ర్జగ్రా హాస్య ప్రముదితధియః ప్రేమవర్యాం సవర్యాం. ౧౮౨

మహోపద్రవకారిరాక్షససంహరణేన మహర్షీక స్వస్థాకర్తు మి త్యర్థః,
 గహనజరం - కాంతారాంతరాళం, అవజగా హే ప్రవివేశ. ౧౮౧

విస్తీర్ణతీ. రామః, నీతోఽపగతో భీతిప్రరోహో భయావిర్భా
 వో యేషాంత్రైః, ప్రసన్నత్వాది గుణదర్శనజనితవిస్రంభా దనుత్పన్న
 భయై రి త్యర్థః, అథవ, విస్తీర్ణాన్యోత్సుక్త్యా ద్విస్తారితా న్యక్షిణి
 యేషాం త్రైః + 'బహువ్రీహౌ నకృత్తోస్సాన్వింగాత్సచ్'. తథా దర్భా
 ణాం గ్రానే - కబళేఽపి, అకృతరుచిభిరవిహితాదరైః, శ్రీరామదివ్య
 మూర్తిదర్శనవ్యాసంగాన్నిజదేహయాత్రాయా మప్యాసక్తిరహితై
 రి త్యర్థః, విపినహరిణైః - అరణ్యమృగవిశేషైః, సస్పృహం - సాభిలాషం
 యథాతథా, వీక్ష్యమాణః - అవలోక్యమానస్సక, శ్రుతిభవపద్మభవ
 ప్రముఖానా మప్యగోచరో భగవాన్ సీతాఅత్క్షణోపేత శ్రీ)రామః
 పంగూపరిగంగాప్రవాహవ దస్తాకం పురతః ప్రాదురాసీ దితి సకలజగ
 న్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానందవిచ్ఛేదభయేన నిమేషరహితై
 ర్నేత్రై ర్విశిష్టమృగాదిభి రపి సవిస్మయం పరిదృశ్యమాన ఇత్యర్థః, తిర
 శ్చ మప్యయం విలోకనీయః కిముతాన్యేషా మితి భావః, ప్రకృత్యా-
 స్వభావేనైవ, మహితం - పూజ్యం, అత్రే రత్రినా.మో, మహద్వే -
 ఋషిశ్రేష్ఠస్య, స్థాన మాశ్రమం, ప్రాప్య, ప్రముదితధియః - నిజాగమనా
 త్సంతుష్టాంతఃకరణస్య, అ స్యాత్రిమహద్వేన్సంబంధినిం, ప్రేమవర్యాం -
 ప్రీతిపూర్వకత్వా దుత్కృష్టాం, సవర్యా మతిథిపూజాం, జగ్రాహ ..
 స్వీకృతవాన్, యథార్హాతిథినత్కారాచరణతత్పరేణ మహర్షిణా యావ
 దుత్సాహం సంభావితాం - పూజాం, గృహీతవా ని త్యర్థః. ని. 'పూ
 జా నమస్యాఽపచితి స్సపర్యార్పిర్హణా స్సమా'ఇత్యమరః, సకలలోక
 పూజ్య స్యాస్య భగవతో రఘునందనస్య మహర్షిపూజ్యత్వం యుక్త
 మే వేతి భావః.

గ. సీతా మ ప్యనసూయాభిధానా తస్య పత్నీ స్వభూషణై
రతోషయత్. ౧౫౩

ప. ఖండనాయ వసుధావధూమనః
పుండరీకతుహినత్విషాం ద్విషామ్,

అ. తతఃకిమతలహ. సీతామపీతి. అనసూ యేత్యభిధాన మా
ఖ్యా యస్యాస్మా తథోక్తా, తస్య మహద్దేరత్రేః, పత్నీ భార్యా, సీతాం
శ్రీరామధర్మపత్నీమపి, స్వభూషణైః స్వకీయాలంకారైః, అతోషయ
దమోదయత్, వస్త్రమాల్యాదిదానేన సంభావయామా సే త్యర్థః,
సాధ్వీమణే స్సాస్థీమణితోషణం యుక్త మితి భావః, తథా రామా
యణం * 'ఇదం దివ్యం వరం మాల్యం వస్త్ర మభరణాని చ, అంగ
రాగం చ నైదేహి మహర్హం చ విలేపనమ్. మయా దత్త మిదం
సీతే తవ గాత్రాణి శోభయేదితి. ౧౫౩

ఖండనాయేతి. రాఘవః రఘుచంశోద్భవః, శ్రీరామః, వసుధైవ
వధూః భార్యా తత్త్వత స్తస్య శ్రీమహావిష్ణు త్వేనభూషతిత్వా దితి భా
వః. తస్యా మన ఏవ పుండరీకం సితాంభోజం. సి. 'పుండరీకం సితాం
భోజమి త్యమరః, తస్య తుహినత్విషాం హిమక రాణాం, చంద్రాణా
మితి యావత్, చంద్రవ త్రదుల్లాసనిరసన హేతుభూ తానా మి త్యర్థః,
అధర్మాచరణతత్పర త్వేన మనస్సంతాపకారిత్వా దితి భావః. స చానేక
చంద్రగ్రహణం దోషాయ, విశేష్య బాహుభ్యేనోపచరితత్వా దిత్యు
క్తం విద్యానాథేన. * 'ప్రోద్యన్నుక్తైఃపుతారాప్రకరపరివృతస్వర్వధూ
వక్త్రచంద్రాః' ఇతి. ద్విషాం రాక్షసానాం, ఖండనాయ సంహరణార్థం
వస్తుతః స్వయం దుష్టరాక్షసశిక్షణార్థమవతీర్ణత్వా త్వేషాం చావశ్య
ముపలాసనీయాయా వసుధాయావనిజభార్యాయా మానసోల్లాసనిరా
సనకృత్యకారిత్వా చేతి భావః. చండభాను సూర్యో, మేఘమండల
మభిబృందమివ, దండకావన, మహాప, తత్సమీపం జగా మే త్యర్థః,
'రూపకోపమయో స్సంస్పృష్టిః. స్పృష్టా, శబ్దాలంకార స్తస్యనుప్రాసః,
చమత్కారకారితయా సంప్రదాయశుద్ధిదోష్కతకతయా చ శ్రీరామా
యణా యోధ్యాకాండాంతిమశ్లోక తురీయపాదాంతిమోషమా మత్రా
స్యంతే ప్రయుక్తవా ని త్యుచసంధేయం. తథాచ శ్రీరామాయణం

దండకావన మవాప రాఘవ

శృండభాను రివ మేఘమండలమ్.

౧౮౪

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతిచంపూరామాయణే
అయోధ్యాకాండ స్సమాప్తః

‘ఇతీవ తైః ప్రాబజలిభి స్తపస్విభి ర్ద్విజైః కృతస్వ స్త్యయనః పరంతః
వనం సభార్యః ప్రవిశేత రాఘవః సలక్ష్మణస్సూర్యగి వాఙ్మండలమితి
రథోద్ధతావృత్తమ్. * ‘రాన్న రావిహరథోద్ధతాలగా’వీతి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమాననేందిరసందోహ
మందానందలాభాభినందిత రఘునందనచరణారవిందమకరద్వాస్వాదన
కందళితసారస్వతే నాఖండతపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాం
డిబృహమహామునిగోత్రావతంసస్య పంచనాస్వయసుధాపారావారపారిజా
తస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్య ఆయుర్వేదప్రముఖ నిఖిలవిద్యాసార
సర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భ
రత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూ
రామాయణవాఙ్మయాయాం సాహిత్యమంజుషికాసమాఖ్యాయాం
అయోధ్యాకాండః.

అ రణ్య కాం డః.

ప్రవిశ్య విపినం మహా త్తదను మైథిలీవల్లభో
మహాబలసమన్విత శ్చలితనీలశైలచ్ఛవిః,
నిశాచరదవానలప్రశమనం విధాతుం శరైః

అథ శ్రీమదరణ్యకాండో వ్యాఖ్యానం. ప్రవిశ్యేతి తదనుదండ కావనప్రాప్త్యనంతరం, మహాబలసమన్వితః, అప్రమేయపరాక్రమ శాలీ. త్యర్థః. ఏతేన అవినంవాదితయా సకలరాక్షసశిక్షణదక్షత్వం సూచ్యతే. అన్యత్ర మహాబలోవాయుః తేనసమన్వితః, తత్ప్రేరిత ఇ త్యర్థః. చలితస్య సంచలతో నీలశైలస్య ఇంద్రసీలాచలస్య ఛవి రివ చ్ఛవి ర్యస్య స తథోక్తః. సమానమేతత్. ఏతే నాత్వంతాశ్చర్య కరత్వం మహాశాస్త్రత్వం చ సూచ్యతే. మైథిలీవల్లభః సీతాపతిః, శ్రీరా మః, మహా ద్విపులం, విపినం దండకారణ్యం, ప్రవిశ్య, శరైః రాక్షసై ర్హిరైశ్చ. ని. 'శరో దధ్యాద్యగ్రసారే బాణే కాండే తృణాంతరే, శ రంతునీర' ఇతి నానార్థరత్నమాలా. నిశాచరా రాక్షసాః దవానలా వనవహ్నయ ఇవేత్యవమితిసమాసః. తటిత్వా ని వేతి స్పష్టోపమాలిం గాత్. తేషాం ప్రశమనం వినాశ మివప్రశమనం చ, విధాతుం కర్తుం, సశరాసనో ధనుర్ధర స్సక, అన్యత్ర సేంద్రచాపః, సురపథే ఆకాశే, + 'ఋక్సౌ' రిత్యాదినా సమాసాంతః. తటితోఽస్య సంతీతి తటి త్వాక్ మేఘుః, + 'తసౌ మత్స్వర్థ' ఇతి భసంజ్ఞాయా మేకసంజ్ఞాధి కారేణాపదత్వాత్పదకార్యం జ శ్చ్యం నభవతి. కింతు 'ఝయ' ఇతి మతుపో మకారస్యవకారః. చచార విజహా రే త్యర్థః. అత్రోత్తరాధి శ్లేషానుప్రాణితోఽయ ముపమాలంకారః స్పష్టః, చలితనీలశైలేత్యత్ర నీలశైలస్య చలనాసంభవాత్. ఇయ మభూతోప మేత్యాచార్యదండి ప్రభృతయోబభావః అత ఏ వాప్రసిద్ధ సోపమానత్వాయోగా దు త్ప్రేక్షేత్వాధునికాలంకారికా స్సర్వేవర్ణయంతి. పక్షచ్ఛేదా త్పుర్వం

శ్చచారసశరాసన సురపథే తటిత్వా నివ.

౧

గ. ¹తదను ²కంఠూలవనశుండాలకపోలకషణవిషమితా ³మిత

విటపసాలషండనిర్యాత నిర్యాసగంధాన ప్యాత్తగంధా నిదధానై
రాహుతి ⁴గంధై రనుమీయమానా నవినాభూతజలాశయా నాశ్రమ

యదివివత్తా తదోపమై వేత్సలం, పృథ్వీసృత్తమ్. లక్షణంతూక్తమ్
అత్ర శ్రీరామాయణారణ్యకాండద్వపద్యాద్యపదం ప్రయుక్తమిత్య
వగంతవ్యమ్. తచ్చ 'ప్రవిశ్యతు మహారణ్య' మితి.

౧

తదన్వితః. కంఠూర్నామ సఖాద్యుల్లేఖనావసేయ స్వస్రగోగ విశే
షః సా ఏషా మస్తీతికంఠూలాః + సిద్ధాదిత్వాల్లచ్. ని. 'కంఠూః
ఖడ్జూ శ్చ కంఠూ యే'త్యమరః. శుండా స్తుండా ఏషాం సంప్రీతి శుండా
లాః + 'ప్రాణిస్థా దాతో'లజన్యతరస్యా'మితి మత్స్యగ్రీయో లచ్చిత్య
యః, రేఫాంతపక్షే కుటేశమీ శుండాభ్యోర'ఇతి రప్రత్యయః, కంఠూ
లాః యే వనశుండాలకపోలాః అరణ్యమత్తేభగండ్వలని తేషాం కష
ణేన సంఘర్షణేనవిషమితాః విశకలీకృతాః, అమితా అసంఖ్యాతా శ్చ
విటపా శ్శాఖాయస్యస తథోక్తః, ని. 'విటపః పల్లవే పిద్యేవిస్తారే స్థంబ
శాఖయో' రితివిశ్వః, తాదృశో య స్సాలషండ స్సర్జకతునివహః త
స్మాన్నిర్యాతః నిర్గతః నిర్యాసగంధో మజ్జావిశేషామోదో యేషాం తే
తథోక్తా సపి, ఆత్తగంధాఽనునః స్వీకృతామోదాః. అభిభూతామో
దా నితి చ గమ్యతే, విదధానై, నిర్యాసగంధవిధుర జ్వేషి ఘనస్సాస్వభి
వ్యాప్త్యా బహుళతరగంధసంపన్నా కుర్వాణై రిత్సర్థః. ని. 'సాలే
తు సృజకార్యాత్సర్వకర్ణ కా స్సస్యసంవరః, ఆత్తగంధో'చిభూత స్సాస్వ'దితి
చామరః, ఆహుతిగంధై ర్హ్వామనహవిరాద్యామోదై ర్హేతుభిః,
ని. 'గంధో గంధక ఆమోదే తేశే సంబంధగర్వయో'రితి విశ్వః.
అనుమీయమానా సభూహ్యమానా, దూరా దే వేతి శేషః, ఇమే
ఋష్యాశ్రమా భవతు మర్హంతి ఆహుతిగంధవత్త్వా త్సంప్రతిపన్నా
శ్రమసత్. ఇత్యనుమితివిషయాక్రియమాణా ని త్యర్థః. అవినాభూతాః
సర్వతఃప్రతిపన్నాః జలాశ్రయా వ్రాదా యేషు తా, శ్రమహరిణ ఇ

1 తతః. 2 కంఠూలావనయనపటుశుండాం. 3 మితానమితవికటవిటప.

4 గంధైర్హ్వామస్తామైః.

భాగా సభిత శ్చరతో రాతిభ్య¹ప్రశమిత మార్గశ్రమయో² రామలక్ష్మణయో రధ్వానం³ తరసా రురోధ విరాధాభిధానో⁴యాతుధానః. ౨

స ఏష⁵ రోషభీషణవేష స్త్రిశిఖి⁶శిఖావతంసితవివిధమృగశవశతహృదయ శ్చతహృదాతనయ స్సీతా మపజహర వ్యాజహరదాశరథీ చ. ౩
కౌ యవాం యవానా కుత స్త్వా వామాచారవ త్ప్రతిభాతి

త్యక్తః, ఆశ్రమభాగాసభితః తపోవనానాం సమంతాత్, + 'అభితగ్గపరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. చరతో స్సంచారతత్పరయోః, ఆతిభ్యేన మునివిరచితాతిథినత్కరేణ + 'అతిభ్యేర్వ్య'ఇతి ణ్యప్రత్యయః. ప్రశమితః శాంతిం గమితః, మార్గశ్రమో²ధ్వగమనప్రయుక్తభేదో యయోస్తయో 'శ్రమః ఖేదోధ్వరత్యాదేరితి లక్షణమ్. రామలక్ష్మణయోఃదాశరథ్యోః అధ్వానం మార్గం, తరసా వేగేన. ని. 'రంహ స్తరసీ తు రయ స్సృద' ఇత్యమరః. విరాధ ఇత్యభిధానం నామయస్య స తథోక్తో యాతుధానోరాక్షసః, రురోధ నిరుద్ధవాన్, ని. 'యాతుధానః పుణ్యజనోనైర్మతో యాతురక్షసీ' ఇత్యమరః. ౨

సఇతి. రోషేణ సహజామర్షేణ భీషణో భయంకరః వేషో యస్య స తథోక్తః, + నంద్యాదిత్యాల్ల్యుః, త్రిశిఖిశిఖయా త్రిశూలాగ్రేణ అవతంసితాని ప్రోతాని వివిధమృగశవశతహృదయాని శతసంఖ్యాకసింహాదినానావిధమృతమృగశరీరవక్షఃప్రదేశా యస్య స తథోక్తః, భక్షణార్థం శూలాగ్రప్రోతసింహాద్యనేక మృగనివహ ఇత్యర్థః, తథారామాయణమ్ * 'త్రీ¹సింహా² చతురో³ వ్యాఘ్రా⁴ ద్వా⁵ వృకౌ⁶ పృషతా⁷ దశ, సపిషాణం వసాదిగ్ధం గజస్య చ శిరో మహత్, అవసజ్యాయసే శూలే నినదంతం మహాస్వన' మితి. శతహృదాయా స్తనయః స ఏషః సో²యం విరాధః, సీతా, మపజహర అపహృతవాన్, దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ, ప్రతి, వ్యాజహర రోవాచచ, ని. 'వ్యాహర ఉక్తి ర్గత' మి త్యమరః. ౩

అ. వ్యాహరప్రకార మేవాహ. కావీతి. యవానా తరుణౌ, యువాం భవంతౌ, కౌ, కస్మిన్ వంశే జాతా వి త్యర్థః, కుతః కన్తా దేశా

1 శ్రమిత ప్రశమిత. 2 దాశరథ్యోః. 3 తరసారురోధ సహసారురోధ. 4 భీషణస్త్రిలోకీ. 5 శిఖరావతంసిత.

మే వామాచారః చీరం వపుషి జటా శ్శీరసి కరే చ చండకోదండదండః
క్వాయ మాకల్పః క్వచన కల్పలతాకల్పేయ మనల్పాభరణాతరుణీతిర
దాశరథి రపి కథిశని జాన్వయోవిరాధాంకే వేపమానాం ¹వి
దేహదుహితరం విలోక్య సకోప స్సామిత్రిణా సాకం రక్షోవక్షసి శిలీ
ముఖా ²నిచఖాన.

గి

దాగతౌకుతస్త్వా, + అచ్యూత్యైవ. వాం యువయోః, + 'యు
మృదన్మదోష్టస్థీ చతుర్థీ ద్వితి యాస్థయోర్వామానా'వతి వామా దేశః,
ఆచారః ప్రవృత్తిః, వామాచారవ ద్వక్రూచారవ, దతిరమ్యాచారవ
దితి పరమార్థః, ని. 'వామ స్తు వక్రే రమ్యే స్యా త్సవ్యే వామస్థితేసి
చ'తి శబ్దార్థవే + 'తేన తుల్యం క్రియా చే ద్వతి' రితి వతిప్రత్యయః,
మే నుమ, ప్రతిభాతి పరిస్ఫురతి, కుతః, వపుషి దేహే, చీరం వల్కలం,
శీరసి, జటాః, కరేచ, చండః ప్రకాశమానః కోదండదండః ధనుర్వస్త్రీ,
శ్వాస్తి,అయం పరిదృశ్యమానః, ఆకల్పః జటావల్కలశరచాపాసిధారణ
రూపో వేషః, ని. 'ఆకల్పవేషా నైవధ్య' మి త్యమరః. క్వ, ఈషదన
మాప్తా కల్పలతా కల్పలతాకల్పా కల్పవల్లీసదృశీ, సకలమనోరథపూర
ణీ త్యర్థః, + 'ఈషదనమాప్తా కల్పబ్దేశ్యదేశీయర' ఇతి కల్పప్రత్య
యః, అనల్పాభరణా సకలాభరణభూషితా, ఇయ మేషా తరుణీ నుం
దరీ, క్వచన, మునివేషధారణస్త్రీసాహచర్యయో రత్యంతవిరుద్ధత్వా
దితి భావః, ఇతి, వ్యాజహ రేతిసంబంధః.

ర

దాశరథి రితి. దాశరథిః శ్రీరామోపి, కథితః ఉక్తః నిజాన్వయః
నిజవంశో యేన స తథోక్తస్సృక్, ఇత్వోగు వంశప్రభవత్వాది నిజకథాం
కథయి త్వే త్యర్థః, విరాధ స్వాంకే, కటిప్రదేశ ఇతి యావత్. వేప
మానాం భయసంభ్రాంతతయా కంపమానాం, విదేహదుహితరం వై
దేహీం, విలోక్య, అత ఏవ, సకోపస్సామిత్రిన్, సామిత్రిణా సాకం
లక్ష్మణేనసహ, రక్షోవక్షసి విరాధోరస్థలే, శిలీ శల్యం ముఖే యేషాం
తే శిలీముఖా బాణా స్తాక్, నిచఖాన నిఖాతితవాక్, సప్తభి రాబ్ధైః
రక్షోవక్షో విదారయామానే త్యర్థః, * 'ధనుమాజ్యాగుణవతా సప్తబాణా
న్ముమోచపే'తిశ్రీ రామాయణే,ని. 'అభి బాణౌశిలీముఖా'వి త్యమరః. గి

1 విదేహరాజ. 2 నిజమాన.

ప. ¹విశిఖే విశిఖే ²తస్మిన్విధాత్మవరవర్మణి,
 సీతాం ³నిక్షిప్య చిత్తేన శూలం రక్షో రఘూద్వహే. ౬

తదను శూల మఖండయ దంజసా

శితశిఖం రఘునాయకసాయకః,

నియత మేవవిరాధవిరోధినాం

హృదయశూల మప్రితిదివౌకసామ్. ౭

గ. విరాధో^౭పి క్రుధా సరభస మభిపత్య స్కంధే నిధాయ రామ

అ. తతః కిం త త్రాహ. విశిఖితి. విధాత్మవరో బ్రహ్మవర
 ఏవ వర్త కంచుకం యస్య తస్మిన్, వరయాపాభేద్యకవచ ఇ త్యర్థః, ని.
 'తనుత్రం వర్తదంశన' మి త్యనురః, అత ఏవ తస్మిన్ విరాధే విషయే
 విశిఖే రామబాణే ప్సి త్యర్థః. జాతావేకవచనం, అతఏవ శిలీముఖా
 నితిన బహువచనవిరోధః. విగతాః శిఖాఅగ్రాణి యస్యతస్మిన్, అకిం
 చిత్తరేషు స త్స్విత్యర్థః, రక్షః విరాధః, సీతాం నిక్షిప్య నిధాయ,
 రఘూద్వహే రఘునాయకే విషయే, శూలం, చిత్తేన ప్రయుయోజ ౬

తదన్వితీ. తదను తదనంతరం, రఘునాయకస్య సాయకోబాణః,
 శితశిఖం తీక్ష్ణాగ్రం, శూలం విరాధప్రియుక్తం త్రిశూలం, అంజసాశీ
 ఘ్రిం, అఖండయ దచ్చినత్, తథా, విరాధవిరోధినాం, విరాధోప
 ద్రుతానా మిత్యర్థః. త్రిదివః స్వర్గః, ఓకః స్థానం యేమాం తేమాం దేవా
 నాం, నియతం నిత్యానుసూతం, ఏవకార స్త్వయోగవ్యవచ్ఛేదాత్థకః,
 హృదయశూలం హృచ్చుల్య, మవ్యఖండయత్, శ్రీరామబాణఖండితం
 విరాధశూలం నిరీక్ష్య దేవా విశల్యాంతఃకరణా బభూవు రి త్యర్థః. అత్ర
 ద్వయో శూలయోః ప్రకృతయో రేవ ఖండనక్రియారూపసామ్య
 దాపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగి
 తా. ద్విత్విలంబితం. * 'ద్విత్విలంబిత మాహ నభా భరా'వితి
 లక్షణాత్. ౭

విరాధ ఇతి. విరాధోపి, క్రుధా శూలఖండనజనితక్రోధేన, సర
 భసం సవేగం, ని. 'రభసావేగహర్షయో' రితి విశ్వః. అభిపత్యాభ్యుప

లక్ష్మణౌ గతినిరోధాపరాధ¹ పరిహారా యేవ మిహిరహిమకరా ప్రస్థే
వహాన్వింధ్య ఇవ ప్రతస్థే.

రామస్తత్ర సామిత్రిం విరాధసఘోద్యుక్త మభిదధే.

ప. యా తు నఃపదవీ² సైమా యాతున శ్చాస్య లక్ష్మణా,

యాతు కామం తయైవేదం యాతుకామం న హన్యతామ్. ౧౦

గమ్య, గతినిరోధాపరాధపరిహారా యేవ నిజాగమనప్రతిబంధనిరాకర
ణార్థమివ, రామలక్ష్మణౌ, స్కంధే, అంసయో రిత్వర్థః, నిధా యారో
ప్య, మిహిరహిమకరా సూర్యాచంద్రమసౌ, ప్రస్థే సానోష్ఠిః, ని. 'స్నుః
ప్రస్థ స్సాను రత్త్రీయా' మిత్యమరః, ఉభయత్ర జాత్యేకవచనమ్. ప
హాణా ధారయమాణో, వింధ్యః వింధ్యాచల ఇవ, ప్రతస్థే చచార, +
'సమవప్రిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. అత్ర వింధ్యస్య మేరుస్పర్ధయా
సూర్యాచంద్రగతి నిరోధ కాన్వత్య సంభవేఽపి ప్రిస్థానానంభవా దు
త్పేక్షా.

రామఇతి. తత్ర తస్మిన్సమయే, రామః, విరాధస్య వధే, హిం
సాయా ముద్యుక్తం సన్నద్ధం, సామిత్రిం, అభిదధే ఉవాచ.

అ. తదేవాహ. యేతి. హేలక్ష్మణ, యాతు యైవ, తుశ్చబ్ధ స్వ
వధారణార్థకః, నః అస్మాకంసంబంధినీ, పదవీ మార్గః, యాఽస్మాభిర్జి
గమిషితా పదవీ త్వర్థః. సైమైవ, అన్య, యాతునో రక్షస శ్చ, పదవీ.
ని. 'నైర్మతో యాతురక్షసీ' ఇ త్యమరః, అస్వైవం కింత త్రాహ, ఇదం
రక్షః, తయా పదవ్యైవ, యాతుంకామో యస్య తత్ యాతుకామం
గంతుకామం, + 'తుంకామమనసోరపీతి తుమునో మకారలోపః, అ
తః, కామం యథేచ్ఛం, యాతు గచ్ఛతు, + యాతేర్లోట్, నహన్య
తాం నవధ్యతాం, దుర్గమే అస్మిక్ కాంతారమార్గే అన్నద్వహనతా
త్పర్యే ణోపకారకత్వాత్ అయం నహంతవ్య ఇ త్యర్థః. స. హ్యస్తాభి
రస్తాత్ త్సుద్రరక్షః కీటకా ద్భేతవ్యం. కింతు కతిపయప్రదేశోద్వహనేన
సుఖం గత్వా అనంతర మమునిహనిష్యామః. అతో యథేచ్ఛం గచ్ఛ
త్వతి భావః. ఏతేనా స్యాత్వంతధైర్యసంపత్తి స్సూచ్యతే * 'మనసో
నిర్వికారత్వం ధైర్యం స త్స్విపిహేతుష్యే' తిరసికాః. అత్ర శ్రీరామస్య

అయికబళయనూమమూవిముంచేత్వతికరుణంరుదతీమవేత్వసీతాం,
అరమరచయతాముభావసిభ్యాంపిశితభుజంభుజభారహీనమేనమ్. ౧౧

గ. తత స్తేన తీక్ష్ణ¹తరప్రహరణగవాక్షితవత్ససాపిరక్షసాన

కాంతారసుఖసంచారే కాకతాళీయన్యాయే నాన్య స్వాస్థ్యస్య రక్షోప
హానస్య కారణత్వకథనా త్సమాధి రలంకారః, 'కారిణాంతంయోగా
త్కార్యస్య సుకరత్వం సమాధి'రితి సూత్రమ్. ౧౦

అయీతి. అయి హేరాక్షిస, మాం, కబళయ - భక్షయ,
అమూ రామలక్ష్మణౌ, విముంచ - త్యజ, + 'శేముచాదీనా' మితినుమ్,
ఇత్యుక్తేష్టి శేషః. స్వాపేక్షయాపి తయో రత్యంతప్రేమాతి
శయవిషయత్వస్య సంభవా దితి భావః. అతికరుణ మతిదీనం, రుదతీం
రోదనం కుర్వాణాం, సీతా, మవేత్వ దృష్ట్వా, ఉభౌ రామలక్ష్మణౌ,
అరం క్షిప్యం, ని. 'లఘు క్షిప్యమరంద్యుత'మి త్యమరః. అసిభ్యాం
ఖడ్గాభ్యాం, ఏనం. పిశితభుజం కృివ్యాదం విరాధం, భుజా వేప భారః
తేన హీనం రహితం, అరచయతా మకురుతాం, లక్ష్మణ స్సవ్యభాహుం
రామో దక్షిణంచ చిచ్ఛేదేత్వర్థః, తథాశ్రీరామాయణమ్. * 'తస్యరౌ
దృస్యసామిత్రి నృవ్యం బాహుం బభంజహ, రామోపి దక్షిణంబా
హుం తరసా తస్యరక్షస' ఇతి, పుష్పితాగ్రావృత్తిమ్. 'అయజ్జ యుగ
రేఫతోయకారో యుజచ నజౌజరగాశ్చ పుష్పితాగ్రేతిలక్షణాత్. ౧౧

తతఇతి. తతో భుజచ్ఛేదానంతరం, తీక్ష్ణతరప్రహరణేన - గాఢ
తరప్రహరేణ, గవాక్షవత్కృతంగవాక్షితం ఛిద్రితం + 'తత్కరో
తీతి ణ్యంతా త్కర్తరి క్తః. తద్వక్షః ఉరస్థలం యస్య తేన తథోక్తేన
+ శైషికస్య కపో వైభాషికత్వా న్న కప్. తేన రక్షసా విరాధేన,
ప్రాణేషు న పరిత్యక్తేషు సత్సు, తస్మిన్నమృతే స తీ త్యర్థః + సౌ
ర్ధస్య సశబ్దస్య 'సుపుపేతి సమాసః. ఏతోరామలక్ష్మణౌ, పరాకిమస్య
భుజబల స్వావిషయః అగోచరః పరాకిమః కాఠిన్యం యస్యా స్సా.

† 'పరాక్రమావిషయపరాక్రమా'వితి ద్వివిచనాంతపాఠే పరేషా మరీణాం ఆక్రమ
స్యావస్థుందనస్య అవిషయః అగోచరః పరాక్రమః నిజశక్తిర్యయోస్తా, వితిరామలక్ష్మణ
విశేషణమ్.

పరిత్యక్తేషు ప్రాణేషు పరాక్రమావిషయపరాక్రమాయాం ప్రాక్రమేతా మేతౌ తదంగగళితరుధిరధారాసీకేన ఖననక్షమాయాం కాననక్షమాయాం రాక్షసశవోచిత ¹మతివిశంకట మవట ముత్పాదయతుమ్.

౧౨

తత్రణ మేవ క్షణదాచరో²పి సంజాత ³ప్రత్యభిజ్ఞో రామాయ వ్యజ్ఞపత్.

౧౩

ఆత్మనో గంధర్వకులసంభవం రమ్భా ³పరిరమ్భణారమ్భసంరంతస్యాం ఖననాశక్యాయా మితిర్థః, తథా తస్య పరాధ స్వాంగేభ్యో²వయవేభ్యో గళితయా పరిసృపంత్యా రుధిరధారయా రక్తప్రవాహేణ. య స్సేక ఆప్లవ స్తేన, ఖననక్షమాయాం అవదారణయోగ్యాయాం, కాననక్షమాయాం కాంతారక్షిత్యాం, ని. 'క్షితిక్షాంత్యో క్షమాయుక్తే క్షమంశక్తే హితే త్రిష్వి'త్యమరః, రాక్షసశవస్య రక్షకుణపస్య ఉచిత మనురూపం, 'తాదృశాం తాదృశీగతి' రితివచనాద్రాక్షసానాం ప్రేతానాం గర్తప్రజ్ఞేపణస్య ధర్మత్వా దితి భావః. తేనైవోక్తం శ్రీరామాయణే శ్రీరామంప్రతి. * 'రక్షసాం గతసత్వానామేష ధర్మ స్సనాతనః, అవశేయే నిధీయంతే కేషాం లోకాస్సనాతనా' ఇతి. అతివిశంకట మత్యంతవిశాలం, ని. 'విశంకటం పృథుబృహ ద్విశాలం పృథులం మహా'ది త్యమరః, అవటం గర్తం, ని. 'గర్తావటా భువి శ్వభి' ఇ త్యమరః. ఉత్పాదయితుం రచయితుం, ప్రాక్రమేతాం ఉపకాంతవంతౌ.

౧౨

తత్రణమేవేతి. తత్రణమేవ తస్మిన్నేవక్షణే, గర్తరచనాసమయవేత్యర్థః, + 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా'. క్షణదాచరః విరాధో²పి, సంజాతా స్మృత్యారూఢా ప్రత్యభిజ్ఞా పూర్వానుభూతస్వప్నత్రాంతపరామర్శో యస్య స తథోక్త స్సౌ, రామాయ. వ్యజ్ఞపత్ విజ్ఞాపయామాన, నిజవృత్తాన మితి శేషః + కీర్ణాగ్రహణ మపి కర్తవ్య మితి సంప్రదానత్యా చ్చతుర్థి.

౧౩

అ. తత్ప్రకారమేవవివృణోతి. ఆత్మన ఇతి. ఆత్మనః స్వ సేతి సర్వత్రి సమ్బధ్యతే. గంధర్వాణాం దేవయోనివిశేషాణాం దేవగాయ

భతచ్చృవణకుపితవై శ్రీవణదత్తాం రక్షోరూపిణీం శాపవ్యాపదం త
స్యా స్తథావిధ మవసానం చ. ౧౪

ప. రక్షోవధః ప్రకృత ఇ త్యయ మేవ శంసే
త్స్వర్గాయ గాయకపదం గమితో విరాధః,
నాగాలయాయ వపు రస్య వదే దిటీవ

కానాం కులే ఎంచే సంభవ మున్నట్టిం, తథా రంభాయాః వైశ్రీవణ
స్నుషాయాః పరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భం ఆలింగనోద్యోగసంభ్రమం
చ, తథా తచ్చృవణేన రమ్భాపరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భాకర్తృనేన కుపితః
క్రుద్ధో వైశ్రీవణః కుబేరః తేనైవ దత్తా మతిస్పృహం + విశ్రవసోపత్యం
వైశ్రవణ ఇతి విగ్రహాః 'తస్యాపత్య' మిత్యణ్ 'విశ్రీవసో విశ్రీవణరవ
ణా' వితి ప్రకృతే ర్విశ్రవణాదేశః. ని. 'కిన్నరేశో వైశ్రీవణ' ఇ త్య
మరః, రక్షోరూపిణీం రాక్షసరూపదాయినీ, మిత్యర్థః, శాపవ్యాపదం
శాపరూపమహావిపత్తిం, తస్యా శ్వాపవ్యాపద, స్తథావిధం తాదృ
శ్చక్రికారం, వసవాసనంచారతత్పరేణ శ్రీరామేణ, శ్వభ్రీప్రతేపణరూప
మి త్యర్థః, అవసాన మంతంచ, వ్యజ్జిపదితిసంబంధః - అత్రేదం శ్రీ
రామాయణవచనం. * 'అభిశాపా దహంఘోరాం ప్రసిష్టో రాక్షసీం
తనుం, తుమ్మరు ర్నామ గంధర్వః శివో వైశ్రవణేన హ. ప్రసాద్యమా
న శ్చ మయాసోఽబ్రవీ న్మాం మహాయశాః, యదా దాశరథీ రామ
స్త్యాం వధివ్యతి సంయుగే. తదాప్రకృతి మాపన్నో భవాన్ స్వర్గం గ
మివ్యతి, ఇతి వైశ్రీవణో రాజా రమ్భానక్త మువాచ హేతి. ౧౪

రక్షిణి. రక్షోవధః రాక్షససంహారః, ప్రకృతః ప్రకాంతః, రా
మేణేతిశేషః, ఇతివేతద్వచన మి త్యర్థః, గాయకపదం గంధర్వస్థానం,
గమితః ప్రాపితః, అయం విరాధవ, స్వర్గాయ, స్వర్గలోకావాసిభ్య
ఇ త్యర్థః, శంసేత్, స్వర్గోకగత మముం దృష్ట్వా దేవాః ప్రకాంతో
రాక్షసపథ ఇతి జానీయు రి త్యర్థః, తథాఽస్య విరాధస్య వపు ర్మృత
శరీరం, కర్తృ, నాగాలయాయ పాతాళలోకవాసిభ్య ఇ త్యర్థః. ని. 'అ
థోభవనపాలాశ బలిసద్మరనాతలం, నాగలోక' ఇ త్యమరః, రక్షోవధః
ప్రవృత్త ఇతి వదేత్ కథయేత్, భూలోకే తు ప్రసిద్ధ మేవేతి భావః,

శ్వభే) త దక్షివ దిమప్రహతం స రామః.

౧౫

౧. తదను నాకలోకభజనాయ పురుహూతేన సమాహూతస్య భగవత శ్వరభంగ స్యాశ్రిమవదం రఘుపతి రభజత.

౧౬

౨. తత్ర. దశశతనయనేఽపి వీక్ష్యమాణేదశరథపుత్రసిషేవిపైవజాతా, మనసిజశరభంగకారివృత్తేర్మనసి మునే శ్వరభంగనామభాజః.

౧౭

ఇతి మత్వేతిశేషః, స రామః, ఇమభి ర్బాణైః, ప్రహతం ప్రకర్తేణ హతం, తద్విరాధవపుః, శ్వభే) గర్తే, అక్షిపత్, క్షిప్తవానివే త్యుత్ప్రే) త్వా, పాతాశవర్యంతగంభీరే గర్తే తద్వపు ర్నిపాతితవా నిత్యర్థః.

౧౮

తదన్వతి. తదను విరాధవధానంతరం, రఘుపతిః శ్రీరామః, నాకలోకభజనాయ స్వర్లోకనివాసార్థం, పురుహూతేనేంద్రేణ, సమాహూతస్య తావకం తపః ఫలితం అతః స్వర్లోకం భజే త్యాకారితస్యేత్యర్థః, నమస్తమునిజన సమభిలషణీయసాన్నిధ్యేనేంద్రేణ స్వయం సమాహూతత్వా త్కిం తస్య మాహాత్మ్యం కథనీయ మితి భావః, భగవతః పూజ్యస్య, శరభంగస్య, శరభంగనామ్నా మునే, రాశ్రిమవదం తపోవసన్ధాన, మభజత పాప్ర. తత్ర). తస్మిన్.

౧౯

దశేతి. దశశతాని నయనాని యస్య తస్మిన్ సహస్రాక్షే, వీక్ష్యమాణేదృశ్యమానేసత్వపి, అలభ్యదర్శనే దేవేంద్రే) దృష్టే స త్యపీత్యపి శబ్దార్థః, మనసిజశరాణాం మన్మథబాణానాం అంగంకరో తీతి తద్భంగకారిణీ వృత్తి ర్వర్తనం యస్య తథోక్తస్య, జితేంద్రియ స్యేత్యర్థః, భంగకారీ త్యత్ర) + 'స్త్రియాఃపుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః, శరభంగ ఇతి నామ భజతీతి తథోక్తస్య మునేః, * 'నివృత్త సర్వతత్త్వజ్ఞః కామకో)ధాదివర్జితః, ధ్యానస్థో నిష్క్రియో దాంతః తుల్యమృత్యాంచనోముని' రిత్కుక్తలక్షణస్య శరభంగమునే, ర్మనసి, దశరథపుత్రసిషేవిపైవ శ్రీరామభజనే చ్ఛైవ, + సేవతే ససన్నంతాత్ స్త్రియా మప్రత్యయే టాప్, జాతా సముత్పన్నా, నిరతిశయనిర్మలనిత్యా నందస్వరూపస్య భక్తజనపారిజాతస్య భగవత శ్రీరామస్య భజనానందం విహాయ స్వర్లోకే స కి మపి భోక్తస్య మస్తే, అత స్తత్సేవాం కృత్వా స్వర్లోక మాగమిష్యా మితి ఇంద్రం ప్రేషితవా ని త్యర్థః, * తపన ఇంద్ర)వాక్య ముల్లంఘ్యాపి శ్రీరామభజన మస్య యుక్త మితి

X. స ముని రాశ్రమస్థం కాకుత్స్థ మాతిఃస్థేన సమారాధ్య తత్సాన్నిధ్యశుద్ధాం మంత్రపూతా ¹మాహుతి మి వాత్మన స్తను మత నూష్ణణితి నూనపాతిపాతయిత్వా శాశ్వతం పదం మాశ్రితవాక్. ౧౮

తత స్తీక్షణతపస స్సుతీక్షణస్య 4నిదేశేన దేశా త్తస్మా దుచ్చలిత సులిలనిధిపానసంభావితజీవనాభావశంకయా శరణాశ్రయణాయ లంబ మానసిలాంబుదసందోహసం దేహావహేన నానానోకహనివహేన పిహి

భావః, పుష్పితాగావృత్తం.

౧౭

స ఇతి. స ముని శ్చరభంగః, ఆశ్రమే తిష్ఠతీ త్యాశ్రమస్థం నిజ భాగ్యవశా దాశ్రమం ప్ర త్యాగత మి త్యర్థః, + 'సుపిన్ధ' ఇతి. కప్ ప్ర త్యయః, కాకుత్స్థం కకుత్స్థాన్వయేఽవతీర్ణం, శ్రీరామ, మాతిఃస్థే నాతిథిసత్కారేణ, సమారాధ్య - సమ్యక్ కూజయిత్వా, తస్య శ్రీరామస్య, సాన్నిధ్యేన సన్నిధానేన, శుద్ధాం పవిత్రా, మాత్మనః స్వస్య, తనుం శరీరం, మంత్రేణ ఋగ్యజుస్సామాదినా మంత్రవాదేన, పూతాం - పవిత్రా, మాహుతి, మాజ్యాహుతి మి వే త్యుపమా, అతనుః అమందః ఊష్ణా యస్య తస్మిన్, జాఙ్వల్యమాన ఇ త్యర్థః, తనూనపాతి జాతవేదసి, ని. 'జాతవేదా స్తనూనపాది త్యమరః, పాతయిత్వా నిక్షిప్య, శాశ్వతం పదం బ్రహ్మస్థాన, మాశ్రితవాక్, ముక్తోఽభూ ది త్యర్థః, * 'ఆత్మా వా అరే ద్రష్టస్య శోభితవ్యో మంతవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య' ఇత్యాదిశ్రుత్యా పరమాత్మరూపశ్రీరామదర్శనస్య మోక్షహేతుత్వా స్తుక్తి ర్యుక్తేవేతి భావః, * 'పృథ్వి శ్చౌచక్రియాలుప్తః ప్రత్యాఖ్యాతభిషక్కియః, ఆత్మానం ఘాతయే ద్య స్తు భృగ్వగ్న సశనాంబుభి' రితి వచనాత్ శరభంగస్య న్యాయ్య ఏ వాగ్విప్రవేత ఇతి మంతవ్యమ్.

తత ఇతి. తత శ్చరభంగమోక్షానంతరం, రామః, తీక్ష్ణం నిశితం తపః ప్రతోపవాసాదిరూపం యస్య తథోక్తస్య సుతీక్ష్ణస్య, మునే, ర్నిదేశే నాజ్ఞయా, ఏతేన సుతీక్ష్ణసందర్శన మపి కృత మితి సూచితం, తస్మాద్దేశాత్ సుతీక్ష్ణాశ్రమప్రదేశాత్, + 'అపాదానేపంచమీ'. ఉచ్చలితః ప్రస్థితస్య, సులిలనిధిపానేన - సముద్రాచమనేన సంభావితా సంప్రతి పన్నా, యా జీవనాభావశంకా జీవన సోదకస్య జీవికాయా శ్చేతి

తాభోగ మగస్తాశ్రమం ¹(రామస్ససంభ్రమ) మానసాద అకథయ
చ్చ మైథిలీమ్. ౧౯

ప. త స్యేద మాశ్రమపదం ²సరసీరుహాక్షి
సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య,
భర్తా సమస్తసరితాం కుపితస్య యస్య

గమ్యతే. అభావశంకా అభావోత్పేక్షా తయా హేతునా, ని. 'అని
ష్టాభ్యాగమోత్పేక్షాం శంకామాహుర్ననీషిణ' ఇ త్యభిధానాత్
ఉత్పేక్షా ఉహాః, శరణాశ్రయణాయ, శరణం గంతు మి త్యర్థః, లంబ
మానః స్సంసమానో యో నీలాంబుదసందోహః నీలమేఘనికురుంబం
స ఇతి సం దేహావహేనసంశయప్రదేన, నానానోకహనివహేన నానా
విధవృక్షమండేన, పిహితాభోగ మాచ్ఛాదితదేశవిస్తారం, + 'వష్టి వా
గురి రల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయో'రిత్యపే రకారలోపః. ని. 'అపిధాన
తిరోధానపిధానాచ్ఛాదనానిచే' శ్యమగః. అగస్త్యమునే, రాశ్రమం,
ససంభ్రమ, మానసాద ప్రాప, అకథయదితి మైథిలీప్రత్యకథయ ము
క్తవాం శ్చ, మనోవినోదార్థసంఖ్యాయికాః కథయితు మారబ్ధవా నితి
భావః, అత్రానోకనిహవహేవిశిష్టనీలాంబుదసందోహ సం దేహావహా
త్వోత్పేక్షాణా త్సం దేహోజ్జీవిని గుణనిమిత్తా జాతిస్వరూపోత్పేక్షేతి
సంకరః, సం దేహాశబ్దస్య భ్రాంతిసరత్వేన భ్రాంతిమదలంకార ఇతి
నివేకః. ౧౯

అ. కథనప్రకారమేవాహ. త స్యేత్యాదిభి శ్చతుర్భిః. హే సర
సీరుహాక్షి వక్ష్యలోచనే, మైథిలి, ఇద మేత త్వదిదృశ్యమానం, సంఖ్యా
విహీనమహిమైకనికేతనస్య అగణనీయమాహాత్మ్యముఖ్యనిలయస్య,
మునే, రాశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం, యత్తదో ర్నిత్యసంబంధా త్తచ్చ
బ్దస్య యచ్చబ్దా కాంతాయా మాహ. సమస్తసరితాంభర్తా సముద్రః,
కుపితస్య క్రుద్ధస్య, యస్య మునే రగస్త్యస్య. హస్త ఏవ అరవిందం
తత్ర మకరందదళాం పుష్పరసావస్థా, మవాప, ఈదృశ్మాహాత్మ్యసంప
న్నో2యం ముని రితి భావః. రూపకాలంకారః. తథా పరిచ్ఛిన్నే
మునిహస్తే అపరిచ్ఛిన్న సముద్ర స్యాధేయత్వకథనాత్ అధికప్రభేదో2

1 ఏతన్నాస్తీ క్వచిత్. 2 సుసీరుహాక్షి.

హస్తాగవిందమకరందశా మవాప.

౨౦

ఇహసమదగజేంద్రస్య స్తహస్తాతిభారా

త్పథి¹నియమితశాఖ స్సల్లకీవృక్ష ఏషః,

అభినయతి నికామం సంగతోచ్ఛ్వాసాయహాని

ఝునివరకరపాతా ద్భుగ్నవింధ్యాద్రిముద్రామ్.

౨౧

లంకారః, 'ఆధారాధేయో రాసురూప్యాభావోధికోమత' ఇతిలక్షణాత్.
వసంతతిలకావృత్తమ్.

౨౦

ఇహేతి. ఇహాస్మిన్, పథి ఆశ్రమమార్గే, సమదగజేంద్రేణ మ
త్తమహామతంగజేన స్యస్తో విశ్రమార్థం, పల్లవభక్షణార్థం వా నిక్షిప్తో
యోహస్తో నిజతుండః స ఏ నాతిభారో భారాతిశయ స్తస్మాదేతోః,
విసమితశాఖో భుగ్నశాఖః, అతఏవ నికామ మత్యంతం, సంగతా ప్రి
ప్రాఉచ్ఛ్వాసాయహాని రాస్సత్యభంగోయస్య సతథోక్తః, ఉత్కృష్టః శ్రా
యఃఉచ్ఛ్వాస ఇతి + ఘృణంతేనోపనర్గస్యసమాసః నోపసృష్టా ధ్వజో
ప్రత్యయః. 'శ్రీసీభువోఽనుసర్గ' ఇతి నియమాత్, ఏషోఽయం పరిదృశ్య
మాసః సల్లకీ చాసౌ వృక్ష శ్చేతి విశేషణసమాసః, గజభక్త్యాఖ్యవృక్ష
విశేషః. అత్రవృక్షశబ్దస్య సామాన్యవాచకత్వా న్న పౌనరుక్త్యంచూ
తవృక్ష ఇత్యాదివత్. ని. 'గంధినీ గజభక్త్యా తు సువహా సురభీరసా,
మహారణా కుందరుకీ సల్లకీ హ్రదిసీతిచే' త్యమరః. 'సల్లకీ స్యా ద్గజప్రియే'
తి హాలాయుధశ్చ. మునివర స్యాగస్త్యస్య మహామునేః కరపాతాత్
హస్తేన నియమనాదేతోః, భుగ్న స్యావసతస్యవింధ్యాదేర్భుగ్నద్రాం
పరిపాటీ, మభినయతి నాటయ త్యనుకరోతి, ప్రకటయ తీ త్యర్థః. ఏత
న్మునినియమితవింధ్యాద్రిముద్రానుకరణ మేతస్మన్నాశ్రమస్థ వృక్షస్య
యుక్త మతి భావః. పురాణిల మేరుస్పర్ధయా ప్రవర్ధమానం సూర్యమార్
గనిరోధినం వింధ్యాచలం త్రిదశాభ్యర్థితోఽగస్త్యః స్వహస్తేన నియ
మితవా నితి పౌరాణికీ కథా. అత్రాభినయతే స్యాదృశ్యవర్ణవసానా
దుపమా. తథా ముద్రా మి త్యత్ర తత్పద్మశీం ముద్రా మితి సాదృశ్య
స్యాత్పాత్. అసంభవద్వస్తునంబంధరూపో నిదర్శనాలంకార ఇత్యస
యో స్సంస్కృప్తిః. మాలినీవృత్తమ్.

౨౧

¹అస్మి నృహాపథధియా వదనం విగాహ్య
నిర్గంతు మక్షమతయా జఠరే లుఠద్భిః,
వనైర్వ ర్గజై రజగరాః పిశితాశనేభ్యః
వాతాపిదానవదశా ముప దేశయంతి.

— ౨౨

²కించ. — ³చుళకగతసముద్రాస్వాదనే కుంభయోనే
రితరకరనిరస్తా మక్షికోత్సరీత్యా,

అస్మిన్నితి. అస్మిన్నాశ్రమే అజగరా స్తిలితాస్సరనామానః
మహాంగా స్సర్పవిశేషాః కర్తారః ని. 'తిలిత్స స్నాన్యదజగర' ఇ త్యమరః
మహాపథధియా మహామార్గ ఇతి భ్రాంత్యా, అత ఏవ భ్రాంతిమదలం
కారః, వదనం సజవక్త్రకుహరం, విగాహ్య ప్రివిశ్య, నిర్గంతుం పునరా
గంతు మక్షమతయా అసమర్థతయా, సంకటత్వా దితి భావః. జఠరే కు
క్షిగోళకే, లుఠద్భి ర్వివరమానైర్వనే భవైర్వనైర్వ ర్గజైః, పిశితాశనేభ్యః
కృష్ణాదేభ్యః, వాతాపిదానవదశాం వాతాపినామకదానవావస్థాం, ఉ
పదేశయం త్యుపదేశంకారయంతి. ఉపమా + ఉపపూర్వా ద్విశతే
ర్ణ్యంతా ల్లట్. ణ్యర్థో వివక్షితః. పూర్వ మముష్య మహాత్మనోఽ
గస్త్యస్య ఉదరే వాతాపినామాదానవః ఏవ మేవ పరిలుతః జీర్ణోఽ
భూ దతో యుష్మాభిః కైతవాచరణైః స భవితవ్య మితి బోధయంతీ
త్యర్థః. అతోక్తార్థాసంబంధేఽపి తత్సంబంధకథనా దతిశయోక్తిభేదః
సచ పూర్వోక్తభ్రాంతిమతా సాపేక్షత్వా త్సంకీర్యతే. అత్ర శ్రీరా
మాయణం 'అగస్త్యేన తదా దేవైః ప్రార్థితేన మహర్షిణా, అనుభూయ
కిల శ్రాద్ధే భక్షిత స్స మహాసుర' ఇతి. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౨

అ. ఆశ్చర్యాంతరమపివిద్యత ఇత్యాహ. కించేతి. తదేవాహ, చుళుకేతి.
యే ఘనా మేఘాః, చుళుకగతసముద్రస్య గోకర్ణాకృతిదక్షిణకరతలస్థ
సాగరస్య ఆస్వాదనే పానసమయ ఇ త్యర్థః. మక్షికోత్సరీత్యా మ
క్షికానిరాకరణప్రక్రియయా, కుంభయోనే రగస్త్యస్య, ని. 'అగస్త్యః
కుంభసంభవ' ఇ త్యమరః, ఇతరకరేణ సవ్యహస్తేన నిరస్తాః నిరాకృతాః
జాతా ఇతి శేషః. తే ఘనాః, గగనగతివిహీనాః నిరాకరణజనిత దా

గగనగతివిహీనా యే ఘనాః పల్వలాంతే

విషినమహిషవేషైః కేవలం తే వలంతే.

౨౩

గ. ఏవం విషినవిలోకనవిస్మితమతిస్తదుటజనికట మాసాద్య రా
మ శ్శిష్యైః ప్రవేశిత సకలలోకవంద్యమానచరణారవింద¹మరవింద
సంభవ మివ బృందారకైర్మునిబృందారకైశ్చ పరివృతం కోవహుంకార
నిరహంకారాయ సహుపాయ భుజంగభావదూషితాయ దత్తభుజంగ

ద్బల్యాన్నభోమార్గ సంచారసామర్థ్యరహితా స్సంతః పల్వలాంతే
అల్పసరోమధ్యే, ని. 'వేశంతః పల్వలంచాల్పసర' ఇత్యమరః, విషిన
మహిషవేషైః అరణ్యలులాయభూమికాభిః, కేవల మత్యంతం, వలం తే
సంచరంతి, పన్యమహిషవ్యాజేన పరిలుతంతీత్యర్థః, అత్రవేశజ్జేన
మహిషత్వ మపహ్నుత్య విశిష్టఘనత్వప్రతిపాదనాత్ సాపహ్నవో
తేప్రితౌ వ్యంజకావ్రయోగాద్గమ్యా. మాలినీవృత్తమ్. ౨౩

ఏవమితి. ఏవము క్తప్రకారేణ, విషినవిలోకనేన తపోవనదర్శనేన
విస్మితా విస్మయం ప్రాప్తా మతి ర్యస్య స తథోక్తః, రామః, త స్యాగ
స్త్యస్య మునే రుటజనికటం పర్ణశాలాభవ్యర్ణం, ని. 'పర్ణశా లోటజోఽ
స్త్రియా'మి త్యమరః. ఆసాద్య ప్రాప్య, శిష్యైర్మున్యంతేవాసిభిః, శీ)
రామోఽయంమునిసందర్శనాకాంక్షితయా సమాగతస్తస్మై నివేదయం
త్ప్రితి లక్ష్యణవాక్యేన మునయే నివేద్య తదనుమత్యా పునరాగతైరి
త్యర్థః, ప్రవేశితో మునిసమీపం ప్రాపిత స్స, సకలలోకేన అశేష
భువనస్థజనేన వంద్యమానే నమస్క్రియమాణే చరణారవిందే పాదప
ద్మే యస్య తం, ని. 'లోక స్తు భువనే జన' ఇత్యమరః, బృందారకై
ర్దైవతైః, తథా మునిబృందారకైర్మునిముఖైశ్చ, పరివృతం పరివేష్ట
ితం, సకలసురమునిసేవ్య మి త్యర్థః, ని. 'బృందారకా దైవతాని పుంసి
వా దేవతాస్త్రీయాం' 'బృందారకా రూపిముఖ్యా'వి త్యుభయ త్రా
ప్యమరః, అతఏ వారవిందసంభవం బ్రహ్మాణమివస్థిత, మిత్యుపమా,
తథా కోవహుంకారేణ నిజరోషజనితహుంకారేణ నిర్గతః అహంకా
రో యన్యతస్త్వై, భుజంగభావేన శచీవిటభావేన దూషితాయావలిప్తా

1 అరవిందభవమివబృందారకబృందైః.

భావం ఖగగతినిరోధకల్యవై పుల్యయోద్ధరవగాహమహావనయోద్వింధ్య
శైలసింధురాజయోర్గాధతాగాధతాతస్కరకరోదర ముదరజాత జాత
వేదో¹ విరచితవాతాపిదానవావలేపలోపం లోపాముద్రావల్లభం సకల

య, నహుసాయ యయాతిజనకాయ, రాజ్ఞే, దత్తః భుజంగభావః
సర్పత్వం యేన తస్మై * 'భుజంగో విటసర్పయో' రిత్యుభయత్రాభిధా
నాత్, పురా కిల నహుషో రాజా కుత శ్చిత్పుణ్యవశాత్ సశరీరః స్వ
ర్గం ప్రాప్య త త్రేంద్ర స్సౌ శచీజరణార్థం యాన మధిరుహ్యాగ
చ్ఛౌ సాహంకార సుర్ప స ర్షేతి భగవంత మాక్షిష్య కోపహుంకా
రకాణిణ తేన సర్వో భవేతి శస్త్ర ఇతి పౌరాణికాః కథాం కథయంతి.
భగచ్ఛంతీతిఖగాః పక్షిణః తేషా మపి గతినిరోధే గమనప్రతిబంధే క
ల్యం సమర్థం వై పుల్యం విశాలత్వం యయో స్తయో, ద్ధరవగాహం
దుష్ప్రవేశం మహావనం మహాకాననం అగాధజలం యయో స్తయోః, ని.
'వనేనలిలకాననే' ఇత్యుభయ త్రాప్యమరః, వింధ్యశైలసింధురాజయోః
వింధ్యాచలసముద్రయోస్సంబంధినో, యేగాధతాగాధతే బేన్నత్య
గాంభీర్యే, తయోస్తస్కర మవలోపకం కరోదరంకరో హస్తః ఉదరం
కుక్షి స్థ యస్యతం, తథోక్తం, కరతలనియమితవింధ్యత్వాత్ కుక్షి
నిక్షిప్తసముద్రత్వా చ్ఛేతి భావః, అసాధారణసామర్థ్యైక నికేతన
మిత్యర్థః, అత్ర వింధ్యస్య గాధతా సముద్రస్య అగాధ తేతి చ య
థాకృమ మస్వయాత్ వనే త్యత్ర స్తేషసంస్పృష్టో యథాసంఖ్యాలం
కారః, తథా ఉదరజాతజాతవేదసా జాతరాగ్నినా విరచితో విహితః
వాతాపిదానవావలేపలోపో వాతాపి నామక దానవ గర్వనిర్వాపణం
యేన తం తథోక్తమ్, ని. 'అవలేప స్తు గర్వ స్సౌ వైషనే దూషణే
పిచేతి విశ్వః, లోపాముద్రాయాః వల్లభం దయితం, ని. 'మైత్రావ
రుణి ర స్త్రైవ లోపాముద్రా సధర్మిణీ' త్యమరః, వల్లభో దయితే య
ధ్యక్షి ఇతి విశ్వః, సకలనా మశేషాణాం సరితాం సదీనాం వల్లభః
పతిః, సముద్రః తస్య నిశ్చేషీకరణే నిరసశేషతాపాదనే బాడ
బం బడబానలం, పూర్వం నిజోదరస్య సామర్థ్యవర్జన మిదానీం స్వ

సరిద్వల్లభనిశ్చేషీకరణబాడబం¹ బాడబప్రశస్తమపాస్తసమస్తాశమపుష్ప
పగతదక్షిణాశం వృష్టైకతానజన్మానమపి కుంభజన్మానం భగవంత
మగస్త్యమపశ్యత్.

—౮

ప. ప్రభా మివార్కిం తమసాం నిహంత్రీం

బాగ్గీహ్మిం దధానం నియమేన లక్ష్మీమ్,

స్వేతి న పానరుక్త్యం, అత్ర మునాబాడబత్వరూపణా ద్రూపకం తేన
ప్రసిద్ధం బడబాసల సైతచోషకత్వ మిత్వపూర్వత్వరూపం వస్తు
వ్యజ్యతే. బాడబప్రశస్తం బాగ్గీహ్మిణోత్తమం. ని. 'బాడబా బడబాస
లః, ఆశ్రమోఽస్త్రీ ద్విజాత్యగ్రజన్మభూచేవబాడబా' ఇతి చామరః,
అపాస్తసమస్తాశం నిరస్తాశేషత్వస్థ మపి, ఉపగతదక్షిణాశం ప్రాప్తదక్షి
ణారూపద్రవ్యాతిత్వస్థ, మితి విరోధః అధిష్ఠితయామ్యుదిత మితి పరిహా
రాద్విరోధాభాసోఽలంకారః, ని. 'ఆశా దిగతిత్వస్థయో' రి త్యుభ
యత్రాపి నైజయంతి, ఉక్తంచబ్రహ్మాండపురాణే. * 'అగస్త్యోదక్షి
ణా మాశా మాశ్రిత్య నభసి స్థితః, వరుణ స్వాశ్మజో యోగీ వింధ్య
వాతాపిమర్దన' ఇతి, తథావృష్టైకతానం సుకృతైకాయనం జన్మయస్య
తం. సకలధర్మైకనికేతనావతారతయా మహానుభావ మిత్వర్థః, పృష
భాయత్తజన్మాన మితి చ ప్రతీయతే, తథాపి కుంభజన్మానం యుద్రకుం
భోద్భవ, మితివిరోధః; ఉర్వశీదర్శనాత్ ప్రస్కన్నస్య మిత్రానరుణతే
జనః కుమ్భే నిక్షిప్తత్వాత్ తత్సంభవ త్వేనాస్య వస్తుగత్యాపరిహారాత్
పూర్వపదలంకారః, మాహాత్యైతావ న్నోత్పత్తిస్థానం ప్రయోజక మితి
భావః, భగవంతం వక్ష్యంతే శర్వరసంపన్నం, అగస్త్యమపశ్యత్, ని. 'సుకృతే
పృషభేవృషః' ఏకతానోఽనస్యవృత్తిరేకాగ్రైకాయనావపీతిచామరః.

అ. తతః శ్రీరామః కిమకర్ష్య ది త్యాశం క్యాహ ప్రభా మితి.
ఆర్కిమర్కసంబంధినిం, ప్రభాం దీప్తి మివ, తమసా మజ్ఞానజనితమో
హానాం అంధకారాణాం చ నిహంత్రీం విధ్వంసకారిణీం, + కర్తృ
కర్మణోః కృతీ తి కర్మణిషష్ఠీ, బాగ్గీహ్మిం లక్ష్మీం, బ్రహ్మతేజః, నియ
మేన నైయత్యేన, నిష్ఠాపారతంత్యేణ సమిత్కుశాద్యాగస్తకసాధన
నిష్పాద్య కర్మవిశేషేణవా హేతునాదధానం ధారయంతం, ని. 'నియ

తపోనిధిం శౌర్యనిధిః ప్రసన్న

స్వనామ సంకీర్త్య ననామ రామః.

౨౫

గ. తతః పరమహర్షేణ మహర్షిణా ప్రణీతాభి రాశీర్భి స్సహ ముర
శాసనశరాసనం సరసిజాసనాశ్రుం సౌత్రామణం తూణీరయుగ్మం రుక్మ
మయకోశం ఖడ్గం చ ¹ప్రతిగృహ్య తదాజ్ఞయా గోదావర్యాస్తట
మస్తు సయత్కర్మ నిత్య మాగంతుసాధన' మిత్యమరః, తపసః ప్రతీ
పనాసాదిసహితమితమేధ్యాశనరూపస్య నిధిం నిధానం, అగస్త్యం, శౌర్య
నిధిర్నహశౌర్యసంపన్నః, ప్రసన్నః నిర్మలాంతఃకరణ, ఇతి చ విశేషణద్వ
యేన దుష్టనిగ్రహశిష్టానుగ్రహసామర్థ్యోఽస్తి, ప్రసన్న ఇతి పాలే ప్రి
ష్ట ఇత్యర్థః, రామః, స్వనామ, సంకీర్త్య, ననామ, శ్రీరామవర్ణాహం
భో అభివాదయ ఇతి నిజనామోచ్చరణపూర్వకం నమశ్చకా రేత్యర్థః.
జ్యాయసాం నమస్కారే తథా శాస్త్రాచారా దితిభావః. * 'అభివాద
పరం విప్రం జ్యాయాంస మభివాదయేత్, అసౌనామాహ మస్తీతి
స్వనామ పరికీర్తయే' దితి మనుస్మరణాత్. అత్యగ్లేషసంకీర్ణోపమా.
సృత్య. ముపజాతిః.

౨౫

తత ఇతి. తతః నమస్కారానంతరం, రామ ఇత్యధ్యాహర్యః.
పరమహర్షేణ సాత్మాత్పరబ్రహ్మరూపోఽయం శ్రీరామః మద్దర్శనాపదే
శే నాగత్య స్వయం ప్రత్యక్షోఽభూత్కృతనమస్కార శ్చాభూ దిత్వ
త్పన్నామందానందతుందిలాంతఃకరణే నేత్యర్థః, మహర్షిణా అగస్త్యేన
ప్రణీతాభిః స్వయం మహర్షితావత్ తస్యచ ప్రతీత్యా రాజపుత్రత్వా
చ్చ విరచితాభి, రాశీర్భి స్సహ ఆశీర్వాదైస్సాకం, మురశాసనశరాస
నం వైష్ణవచాపం, సరసిజాసనాశ్రుం బ్రహ్మాశ్రుం, సుత్రాష్టాదం సౌ
త్రామణం ఐంద్రం, తూణీరయుగ్మం అక్షయసాయకతూణయుగళం,
తథా రుక్మమయకోశం హిరణ్మయపిఢానం, ఖడ్గంచ, ప్రతిగృహ్య స్వీ
కృత్య ని. 'కోశోఽస్త్రీ కుట్టలే ఖడ్గపిఢానేఽర్ధాఘదివ్యయో' రిత్యమరః,
తదాజ్ఞయా తస్యాగస్త్యస్యనిదేశేన, గోదావర్యాః, తటనిక పే రోధస్స
మీపే ప్రకటితాంప్రసిద్ధాం, పంచానాం పటానాం సమాహారః పంచపటి

నికట ప్రకటితాం పఞ్చవటీ మనేవత.

—౨౬

తత్ర విస్తృతపక్షద్వంద్వ¹మప్రతిద్యద్వ² మతిశౌర్యావస్థా ప్రత్యయం, కృతాపరోక్ష్య మివతార్క్ష్యం మహామహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజ మద్రాక్షీత్.

—౨౭

ప. పానేన హీనజల మబ్ధి మపాస్య నూనం

తాం, తదుపలక్షితత్వా త్తదాఖ్యాయా ప్రఖ్యాతంకంచి దాశమ మిత్యర్థః. అనేవత నివాసార్థమభజత, + పంచవటీ త్యత్ర తద్ధితార్థేత్యాది నా సమాసః. 'సంఖ్యాపూర్వోద్విగు'రితి ద్విగుసంజ్ఞా. 'అకారాంతోత్తర పదో ద్విగుః స్త్రియాం భావ్యత' ఇతి స్త్రీత్వం 'ద్విగో'రితి జీవ్. —౨౬

తత్రేతి. తత్ర పంచవట్యాం, శ్రీరామః, విస్తృతం విశాలం పక్షద్వంద్వం గరుడ్యగ్మం యన్యతా, ని. 'పక్షః పార్శ్వగరు త్సాహ్య సహాయబుభిత్తిష్వి'తి యావపః. అప్రతిద్యంద్వ మనిద్యమాసప్రతిభటం, జగదేకవీర మిత్యర్థః, అతిశౌర్యావస్థాయాః మహాశౌర్యమగ్నాదాయాః, ప్రత్యయమధీనం, లోకోత్తరశౌర్యసీమాన మిత్యర్థః, యద్వా శౌర్యావస్థాయాః ప్రత్యయో నిశ్చయో యస్మిన్నితి బహువ్రీహిః. ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతు'ష్విత్యమరః, 'అప్రతిద్యంద్వ శౌర్యావస్థాప్రత్యయ' మతిపారే అప్రతిద్యంద్వాయా నిరుపమాయా శౌర్యావస్థాయాః, ఇత్యన్వయః కృత మాపరోక్ష్యం అపరోక్షతాయేన తం, ప్రత్యక్ష మిత్యర్థః, తార్క్ష్యం గరుడమివస్థిత, మిత్యుపమా. ని. 'గరుత్మా గరుడ స్తార్క్ష్య' ఇత్యమరః, మహీం ధరతీతి మహీధ్రః + మూలవిభజాదిత్వా త్కప్రిత్యయః. యథాహవాచసః. * 'మహీధ్రాదయో మూలవిభజాదా తథాదర్శనా'దితి. మహామహీధ్రకల్పం ఈషదసమాప్తమహాపర్వతం, + ఈషదసమాప్తా కల్పప్రత్యయః, గృధ్రాణాం రాజానం గృధ్రరాజం జటాయుషం, + 'రాజాహ సుఖిభ్య స్త్' జితి టచ్. అద్రాక్షీ దపశ్యత్, + దృశే ద్లుజి సివి వృద్ధిః. —౨౭

పానేనేతి. ఏషాయం మైనాకః పర్వతః, సిద్ధవత్కృత్య నిర్దేశోఽత్యంతథా ప్రతీయమానత్వా దిత్యవగంతవ్యం. పానేన మునికర్తృక

మైనాక ఏషముని మాశ్రయ తీతి జాతామ్,

శంకా మిమాం రఘుపతేః కథితాత్మనంశ

స్తవతాతమిత్ర మహా మిత్యహర జ్ఞటాయుః.

౨౮

గ. రామస్తు దశరథ మివ తం పశ్య¹న్మాశ్యపసమ్భూతం సమ్భూతే రనుజ ఘనుజరచితపర్వశాలః పశ్చిచట్యాం కంచి త్సమయం

పానక్రియయా హేతునా, హీనజలం జలరహితం, స్థలప్రాయ మిత్యర్థః, అబ్ధిం సముద్ర. మహాస్య త్యక్త్వా, పూర్వం పక్షచ్ఛేదోద్యతపురందర భయాత్తత్ర నిలీనత్వా దితి భావః. యథాహ కాళిదాసః. 'మైనాక మంభోనిధిబద్ధసఖ్య' మితి. ముని మగస్త్య మాశ్రయ త్యనుసరతి స్వా శ్రయభంగకారిణ స్తస్య స్వేనాశ్రయణీయత్వా దితి భావః, నూన మిత్యుత్పేయాయామ్. ఇత్యేవం ప్రకారేణ జాతా ముత్పన్నా, మి మాం, రఘుపతేః శ్రీరామస్య, శంకాం వితర్కం, ని. 'శంకావితర్క భయయో' రితి శాశ్వతః, జ్ఞటాయుః, కథితాత్మనంశః, వినతాయాం కశ్యపా జ్ఞాత స్వారుణస్య గరుడాగ్రజస్య తనయోఽహం శ్యేనీగర్భసం భవః సంపాతే రనుజ ఇత్యాద్యుపవర్ణితనిజాన్వయవృత్తాంతస్స, అ హం, త్వత్తాతస్య దశరథస్య మిత్రం సుహృత్, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్క' ఇతివిశ్వః, ఇత్యుక్త్యేతిశేషః, అహర త్పరిహృతవాక్, శ్రీ రామముక్తసందేహరహిత మకాన్వీ ది త్యర్థః, * తథా రామాయ ణమ్ * 'ద్వా పుత్రౌ' వినతాయా స్తు గరుడోఽరుణ ఏవ చ, తస్మా జ్ఞా తోఽహ మరుణా త్సంపాతి శ్చ మమాగ్రజః, జ్ఞటాయు రితి మాం విద్ధి శ్యేనీపుత్ర మరింద మేతి. అత్ర కవినమృతసాదృశ్యా నృహోన్నతే జ్ఞటాయుషి మైనాకసందేహోదయా తస్య చ తేనైవ పరిహృతత్వాత్. నిశ్చయాంత స్సందేహాలంకారః. అత్రశంకాశబ్దస్య భ్రాంతిపర త్వే భ్రాంతిమదలంకారః, సహోత్పేక్షయాంగేన సంకీర్యతే. వసంత తిల కావృత్తమ్.

౨౯

రామ ఇతి. రామస్తు రామోపి, కాశ్యపసంభూతం కశ్యపస్య పాత్ర మి త్యర్థః, సంపాతే రనుజం తం జ్ఞటాయుషం, దశరథమివ, పశ్య, పితౄ రతిసుహృత్త్వాత్తమివ బహు మన్యమాన స్స అనుజ

1 కాశ్యపమలసంభూతం.

గమయామాస.

౨౯

అథ కదాచి దుపచీయమానమనోభవవైభవః పాకకపిశ¹ కలమ
మంజరీపుంజపింజరీభూత కేదారప్రవృత్తిః² పృచ్ఛబాణరణప్రయాణో
చితపీఠపాణనత్పత్రపుటపాత్రదృశ్యావశ్యాయబిందుసందోహః చంద్రా
తపే నిరానస్తతాం చందనానులేపే నిర్మలఘటాం చంద్రశాలాయాం
నిరాశతాం³ చంద్రోపలస్థలే నిరాస్తతాం వాతాయనసేవనే నిరుత్సుక
రచితపర్ణశాలా⁴ లక్ష్మణనిర్మితోటజస్పృక్, పంచవట్యాం, కంచిత్రమ
యం కీయంతంకాలం, గమయామాస యాపయామాస.

అ. అథ శూర్పణఖాగమనం వక్తుం తత్కారోద్యద్దీపకం హేమం
తం వర్ణయతి. అథేత్యాది. అథ, పంచవట్యాం, కీయత్కాలయాప
నానంతరం, కదాచి త్కస్మిం శ్చి త్సమయే, శరత్కాలావసాన ఇత్య
ర్థః, హేమంతసమయ సముదజృంభతే త్యన్వయః, కీదృశో హేమంతస
మయ ఇత్యాకాంతాయాం తమేవవిశిష్టే, ఉపచీయమానం స్వయం
ప్రవర్ధమానం, + చినోఠేః కర్మకర్తరి శానచ్, మనోభవవైభవం మన్
భవభావః కామోత్సవో వా యస్మిన్ స, తథోక్తః, ఉద్దీపకత్వా దితి
భావః. పాకేన పక్వానస్థయా, కపిశాః పిశంగోయః కలమమంజరీ
శాలివిశేషకణిశగుచ్ఛాః తాసాం పుంజైః కదంబైః పింజరీభూతః కేదా
రప్రపంచః వీరహిక్షేత్రవిస్తారః యస్మిన్ తథోక్తః తత్ర తేషాం
పంచేళిమత్వసంభవా దితి భావః, అపింజరీః పింజర స్సంపద్యమానః పింజ
రీభూతః + 'అభూతతద్భావేచ్ఛి'. 'అన్యచ్ఛా' వితి దీర్ఘః. 'కుగతిప్రా
దయ' ఇతి సమాసః. ని. 'శాలయః కలమాద్యా శ్చ కణిశం సస్యమం
జరీతి చామరః, పంచబాణస్య మారమహావీరస్య రణప్రయాణే జైత్ర
యాత్రా ప్రారంభే ఉచిత మనురూపం యద్వీరపాణం వీరాణా మవశ్య
'ర్తవ్యం మధుపానం తేషాం తథాచారాదితీభావః. ని. 'వీరపాణం తు
యత్పానం వృత్తే భావిని వారణే' ఇత్యమరః. తేనతుల్యం తద్వదితి
తద్ధితగతార్థో ఉపమా + 'తేన తుల్యం క్రియా చే ద్వతి' రితి వత్ప్రత్య
యః. 'తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తి' రి త్యన్వయసంజ్ఞా, 'వత్రపుటాని తరువలాశ

1 కమలమంజుమంజరీ. 2 పంచబాణప్రయాణ. 3 చంద్రకాంతస్థలే.

తాం వాపీకూపోపకర్తే నిరుత్కణ్డతాం వాసరావసానే నిరాదరతాం
 వారివిహారే నిరాకాంక్షతా ముత్పలమాలాయా ముపేక్ష్యతా ముప
 వనభజనే పుష్పద్విగ్నతాం చ జనానాం జనయన్ గమిభారాభోగగర్భ
 గృహస్య¹ ఘనేష్వకచితభిత్తే రశ్మత్కృతిరస్కరణీపటలస్య శశోదరలోమ
 సంపుటాని, తాన్యేన పాత్రాణి చషకా ఇతి రూపకం తేషు దృశ్యః
 సంలక్ష్యమాణః అవశ్యాభయబిందుసందోహః సీహారశీకరనికురుబం
 యస్మిన్ తథోక్తః. ని. 'అవశ్యాభయస్తు సీహార స్తుమార స్తుహిసం హి
 మ'మి త్యమరః. తథా, చంద్రదాతవే చంద్రికాయాం, నిరానందతాం
 ప్రీతిరాహిత్యం, చందనానులేపే పటీరచర్చాయాం, నిర్మోలుపతాం
 నిరపేక్షతాం, చంద్రశాలాయాం శిరోగృహే. ని. 'చంద్రశాలా శిరో
 గృహమీత్యమరః, నిరాశతా మభిలాషరాహిత్యం, చంద్రోపలంబలే
 చంద్రకాంతమణికుట్టిమే, ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా'వితి విశ్వః. నిరా
 స్థతా మాసక్తిరహితత్వం, వాతాయనసేవనే గవాక్షమార్గానుపర్తనే,
 ని. 'వాతాయనం గవాక్ష స్సాన్య'దిత్యమరః, నిరుత్కుతా మపరితో
 షతాం, వాపీనాం దీర్ఘికాణాం కూపానాం ఉదపానానాం చోపకంఠే
 లంతికసంచారే, నిరుత్కంఠతాం నిరుల్లాసతాం, వాసరావసానే సా
 యంకాలే, నిరాదరతా మతత్పరితాం, నారివిహారే జలక్రీడాయాం
 నిరాకాంక్షతాం సిస్పృహత్వం, ఉత్పలమాలాయాం కువలయదామ్ని,
 ఉపేక్ష్యతా మాదాసీన్యవిషయతాం, ఉపవనభజనే ఉద్యానవనసేవనే,
 పుష్పద్విగ్నతాం భీరుతాంచ, జనానాం, జనయన్ ఉత్పాదయన్,
 కాలాంతరోపయోగినాం చంద్రదాతపాదిశీతలోపచారాణాం తదానీ
 మనుపయుక్తత్వేన అనపేక్షితత్వా త్తేషు నిరానందత్వాదిజనక
 ఇత్యర్థః, అత్రచంద్రదాతపనిరానందత్వాదీనాం కేవలప్రకృతానా మే
 వోత్పాదనక్రియాయాపధర్మసంబంధే నౌపమ్యస్యగమ్యమానత్వాత్
 కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా తదుక్తమ్. * 'ప్రస్తుతానాం త
 థాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర సా
 స్పృతా తుల్యయోగి తేతి లక్షణాత్, తథా గంభీరః తుమార
 వాతాదిదుష్ప్రవేశగాంభీర్యయుక్తః ఆభోగో విస్తాగోయస్య తత్త

మృదులకమ్బులస్యకాలాగురుధూమస్య కాశ్శీరాంగరాగస్య నిర్ధూమాం
 గారభరితహసన్తికాయస్త్రస్యచ సుభగంకరణః మదన¹కరేణుకరవిక్షీర్ణ
 ఛోక్తం య ద్గర్భగృహ మావాసాగరం. ని. 'గర్భాగారం వాసగృహ
 మి'త్యమరః, తస్య, ఘనం నీరంధ్రం యథాతథా ఇష్టకాభిశ్చితా రచి
 తా భిత్తిః కుడ్యం తస్యా శ్చ శీతబాధానివర్తకత్వేన తస్యా అపువ
 యోగిత్యా దితి భావః, ని. 'భిత్తి స్త్రీ కుడ్య మేషామి త్య'మరః,
 + 'ఇష్టకేషీ కామలానాం చితతూలభారిష్వి'తి హాస్యః. అశ్లేష్టం అ
 తను సుఘటిత మితి యావత్. తస్య, తిరస్కరిణీ పటలస్య ప్రతిసీరాని
 కరస్య, ని. 'శ్లేష్టందభ్రంకృశంతను' ప్రతిసీరా యననికా స్యాత్తిరస్క
 రణీచనే'తి చామరః. + 'తిరసోఽన్యతరస్యా' మితి సత్వం, శశస్య
 మృగవిశేషస్య, ఉదరే కుషిప్రదేశే యాని రోమాణి శోమలతనూ
 రుహాణి, తన్నిర్మితం యన్మృదులకంబలం అథవా తద్వ స్తృదులం
 యత్కంబలం సుఖసంస్పర్శకంబలం తస్య, 'సీతంనైవ విదీర్యతే, ప్రియ
 తమై రాలింగనం కమ్బుల'మితి చారుచర్యావచనా దితి భావః. కాలా
 గురుధూమస్య కృష్ణాగురుధూమస్య కాశ్శీరాంగరాగస్య కుంకుమవిలే
 పనస్య * 'కాశ్శీరసంకేన కృతప్రలేపో హైమంతికా నాశు నిహంతి
 దోషా' నితి. తస్య దోషనివర్తకత్వేన తదాసీ మపేక్షితత్వా దితి భావః.
 ని. 'కుంకుమం ఘనస్థణం పుణ్యం పోక్తం బోహితచందనమ్, కాశ్శీ
 రజన్మ విద్యద్భిః కాలేయం జాంగలం స్మృత'మితి హలాయుధః. నిర్ధూ
 మాంగారైః ధూమరహితాంగారైః భరితం పూర్ణం, య ద్ధసంతికా
 యంత్రం అంగారశకటీరూపయంత్రం తస్యచ. ని. 'అంగారధానికాం
 గారశకట్యపి హసంత్య పీ'త్యమరః. నిర్ధూమగ్రహణం నేత్రయోరను
 ద్వేజకత్వార్థ మి త్యవగంతవ్యం, అనుభగం సుభగం కుర్వం త్యనేనేతి
 సుభంగంకరణః సౌభాగ్యకరః, గర్భాగారాదీనాం వైత్యకేశనివర్తక
 త్వే నోపయోగిత్యా త్తజ్జన్మసత్తాసాఫల్యసంపాదక ఇత్యర్థః, + 'అధ్యసు
 భగన్మూలపలితనగ్నాంధప్రియేషు చ్యవ్యధే వ్యచ్యౌ కృణః కరణో ఖ్యు'
 నితి ఖ్యున్పిత్యయః. 'అరుద్విష' దిత్వాదినా ముమూగమః. అత్రాపి
 పూర్వవ ద్గర్భగృహాదీనాం ప్రకృతానా మేవ సౌభాగ్యలాభరూపధర్మ

1 రేణుకణాయమాన ; కరేణుకరనికరసర్వకణాయమాన.

శీకరనికరాయమాణతుమారధూళీధూసరవాసర స్సరసీరుహ¹దావపావక
 స్తుహినవ్రణితలాసికాధరదళ²దూరీభూతదంశకృత్యః ప్రక్షీణతారుణ్యప
 న్యాజనాజ్ఞవ త్ప్రియాతసౌభాగ్యప్రపాసన్నివేశ స్తాలవృన్దవిశ్రాన్తి
 సమ్బంధే నౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరాతుల్య
 యోగితా. తథా మదన ఏవ కరేణుః గజః తస్యగజో వా. తస్య కర
 శ్చుండా తేన విక్షీర్ణాః యే శీకరనికరాః సూక్ష్మబిందుసందోహః, తద్వ
 దాచరంతః అతీసూక్ష్మాకారా ఇ త్యర్థః. కామోత్తేజకా ఇతి యావత్.
 + ఆచారకృజన్తాల్లట శ్వాసజాదేశః, తాదృశాః యే తుమారాః సీహా
 రాస్త ఏవ ధూళ్యః పరాగా ఇతి రూపకం తాభిర్ధూసరాః ధూమ్రాః
 వాసరా దివసాః యస్యన, తథోక్తః. ని. 'క్షీబే దివసవాసరా' వి త్యమ
 రః. సరసీరుహాణాం దావపావకో దవాగ్నిః. తుమారతుమానలేన తద్ధ్వం
 సకత్వా దితి భావః. ని. 'వసే చ వనవహ్నో చ దవో దావశ్చ కథ్యత'
 ఇతి శాశ్వతః. తుహిసేన వ్రణితాని వ్రణవంతి కృతాని స్ఫుటితా
 నీత్యర్థః. + ప్రణవచ్ఛబ్దాత్తత్కరో తీతి ణ్యంతాత్కర్షణి క్తః, తాదృ
 శాని యాని లాసికానాం పణ్యస్త్రీణా మధరదళా న్యధరోష్ఠపల్ల
 వాని తేషాం దూరీభూతం దూరతోఽపాస్తం దంశకృత్యం దంత
 త్తతక్రియా యస్మిన్ స, తథోక్తః, స్వతః స్ఫుటితానాం దంశ
 కృత్యానహత్వా దితి భావః, 'వంశకృత్య' ఇతిపాఠే దూరీభూతం
 దూరతః పరిహృతం వంశకృత్యం వేణునాదకీయా యస్మిన్, స్ఫు
 టితానా మధరాణాం వేణుపూరణానమర్థత్వా దితి భావః, కుల
 వధూజనాధరపుటానాం దంశకృత్యవంశకృత్యానౌచిత్యాల్లాసికాగ్ర
 హణం ద్రష్టవ్యం. ని. 'నర్తకీలాసికేనమే' ఇ త్యమరః. ప్రక్షీణతా
 రుణ్యపన్యాంగనాంగవత్ వృద్ధవేశ్యావయవవిద్యుపమా. ప్రియాత
 సౌభాగ్యోపగతరామణీయకః ప్రపాసన్నివేశః పాసీయశాలికాసం
 స్థానం యస్మిన్ స, తథోక్తః, విటానాం పాంథానాం చానపేక్షిత
 త్వాత్ప్రిసాధనాభావేన వృద్ధపన్యాంగనాంగానాం ప్రపాసన్నివేశా
 నాం చ అపగతరామణీయకత్వం ద్రష్టవ్యం. ని. 'ప్రపా పాసీయశాలి
 కేత్యమరః. + ఘృగ్ధరే కవిధానం, తాలవృన్దానాం వృజనానాం వి

¹కాలః కామినీస్తనభరగిరిదుర్గసీమ్ని నిర్భయనిలీపనిదాఘభావోదివాభీత
వ్రాత స్యాప్యనతిభయంకరదివాకర శ్చకోరనికర స్యాప్యనతిజ్ఞేమంకర
²సుధాకరః కాదంబకదంబ స్యాప్యనతిప్రియంకరకమలాకరః కృతకరయు

శ్రాంతికాలో విశ్రమసమయః, విశ్రాంతికర ఇతి పాలే విశ్రమసంపా
దక ఇ త్యర్థః. గ్రీష్మర్తా వితస్తతో వ్యజనవ్యాధూననజనితజనానంద
సంభవా దితి భావః. ని. 'వ్యజనంతాశవృంతక' మిత్యమరః. కామినీనాం
తరుణీనాం స్తనభరః కుచభార ఏవ గిరిదుర్గసీమా గిరిదుర్గస్థానంతత్స
నిర్భయం నిరాతంకం యథా తథా నిలీనో నిగూఢతయా ప్రపర్తమా
నో నిదాఘభావః ఊష్మా యస్మిక్ స తథోక్తః * 'కూపోదకం వట
చ్చాయా తాంబూలం తరుణీస్తనా, శీతకాలేభవే దుష్ట ముష్టకాలేతు
శీతల'మిత్యుక్తేః తదాసీం కామినీకుచభరేషు అత్యంతోష్ణస్య విద్య
మానత్వాత్, ఇయ ముత్సేతౌ గమ్యాదూపకసంకీర్ణా. ఏతేన హే
మంతనిదాఘయోః జేత్పజేతవ్యభావో వ్యజ్యతే. ని. 'నిదాఘోగ్రీ
ష్మకాలే స్యా దుష్టస్వేదాంబునో రపి', 'భావస్తత్తాన్వభావాభిప్రాయ
చేష్టాత్మజన్మస్వీతి విశ్వప్రకాశామరా. దివాభీతవ్రాతస్య దివా అహ
ని భయశీలస్య, ఘూకనికర స్యాపి. ని. 'దివాంధఃకాశికోఘూక' ఇ
త్యమరః. అనతిభయంకరః మందప్రకాశత్వా దీప్యద్భయంకరః దివాకరః
నూర్యః యస్మిక్ సః, + 'మేఘుర్తిభయేషు కృషి' ఇతి ఖచి అరు
ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః. చకోరనికర స్యాపి చంద్రికాపాయపక్షి
విశేషనివహ స్యాపి. ని. 'చకోర శ్చంద్రికాపాయా'త్యభిధానాత్. అనతి
జ్ఞేమంకరః నీహారావరణేన మందరశ్మిత్యా దీప్యత్ప్రికరః సుధాకర
శ్చంద్రో యస్మిక్ సః, + జ్ఞేమప్రియమద్రేజ్జేతి ఖచి ముమాగమః కా
దంబకదంబ స్యాపి కలహంసనికురుంబ స్యాపి. ని. 'కాదంబుః కలహంస
స్సాన్య'ది త్యమరః, అనతిప్రియంకరాః పద్మోల్లాసహౌన్యా దీప్యత్ప్రి
తిజనకాః కమలాకరా స్సరాంసి యస్మిక్ సః + ప్రియంకరేత్యత్రపూ
ర్వవ త్తృప్యత్యయ ముమాగమా. తథాకరయుగళస్య హస్తయుగ్మస్య
స్వస్తికః స్వస్తికాకార స్సన్నివేశవిశేషః. వ్యత్యాసస్థాపనం స్వస్తిక

గళస్య స్తికబంధనతయా సీహారాతంకశంకయా హృదయకమల మివ గో
 పాయంత మశ్రాంతదంతవీణావ్యాపారేణ వేపమానాధరపుటతయా శీ
 తికాపిశాచికానిర్మరణాయ నిపుణం మంత్రజప మివ కుర్వంత మవిరళ
 పులకపాళీ కబళితకళేబరతయా సకరుణవిధివీర్ణరోమకంబలకృతాం
 గరక్ష మివ భిక్షౌ మటంతం దుర్గతవర్గం నిర్ఘృణా కదాచి దపి కమ
 శబ్దార్థః. తద్ద్రుపం యద్బంధనం తత్ కృతం శీతబాధానివర్తకవసన
 కమ్బళా ద్యాచ్ఛాదనాభావా దురసి విరచితోయేన సతథోక్తః. శీత
 బాధయా వ్యత్యస్తహస్తాచ్ఛాదితోరస్థల ఇత్యర్థః. తస్యభావస్తత్తా
 తయా హేతునా సీహారాతంకా తుహినోపద్రవాత్ యా శంకాభీతిః
 తయా. ని. 'శంకావితర్కభయయో'రితి యాదవః. హృదయకమలంహృ
 త్పద్మం, గోపాయంతం రక్షంతమివేత్యుత్ప్రేక్షా, + గుపూధూపవిచ్ఛి
 పణిపనిభ్యతయ'ఇత్యాదుప్రత్యయః. దంతాపవ వీణా వల్లకీవాద్యవి
 శేషః. శైత్యజనితకంపవశేన ధ్వననశీలత్వాత్, అశాంతం నిరం
 తరం యో దంతవీణావ్యాపారః చలనరూపక్రియావిశేషః. తేన,
 వేపమానాధరపుటతయా కమ్పమానాధరోవృతయా హేతునా, శీతికా
 యాః శైత్యబాధాయా ఏవ పిశాచికాయాః నిర్మరణాయ, తాం నిరా
 కర్తు ముచ్ఛాటయితు మి త్యర్థః, నిపుణం సమర్థం, మంత్రజపం మం
 త్రోచ్ఛారణం, కుర్వంత, మివే త్యుత్ప్రేక్షా, అవిరళపులకపాశ్వా సా
 స్త్రిరోమాంచప్రపంచేన కబళితం గ్రస్తం ఆచ్ఛాదిత మితియావత్.
 కళేబరం శరీరం, యస్య తత్తయా హేతునా, సకరుణేన దయాళునా
 విధినా బ్రహ్మణా వితీర్ణం దత్తం య ద్రోమకమ్బులం తనూరుహ
 రూపకం బలం తేన కృతాంగరక్షంవిరచితాంగసంగోపన మివ స్థిత, మి
 త్యుత్ప్రేక్షాణాం తిన్మణాం సంస్పృష్టిః. భిక్షౌ మటంతం భిక్షౌచరణ
 తత్పరం, దుర్గతవర్గం దరిద్రసమూహం, ని. 'దరిద్రో దుర్గతోఽపి స'
 ఇత్యమరః, నిర్ఘృణా నిష్కరుణా, ని. 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణేత్య
 మరః, కమలం లీలాపద్మం అస్యాః అస్తీతి కమలా లక్ష్మీః + అర్కః
 ద్యచ్ఛిత్యయః, ని. 'లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మా కమలా శ్రీర్వర్షి
 యే'త్యమరః, నాలోకితవతీ న దృష్టవతీ, కరుణాకలాక్షవీక్షణేన తస్య
 ధన్యతాం నాపాదితవ తీ త్యర్థః, + సజ్జన్య సజ్జన్య 'సుపు పేతి

లా¹ నాలోకితవ తీతి తస్యై సాసూయ ఇవ తదీయవాస²తామరసం
 సపత్రకోశం వినాశయ స్సంగజమతంగజకరపుష్కరోత్థితశీకరనికరా
 కారై రతిపదుషస్మరశరనిపాతప్రత ప్తగగనాజ్ఞరాజ్ఞస్రవోత్సేదసదృశై
 సమాసః, అథవా అలోకితవతీ న భవ తీ త్యర్థః, + 'అస్తి ర్భవంతిపరో
 ప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ'తిభావ్యకారవచనాత్. భవంతీతి లటః పూ
 ర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా, ఇతి మ త్వేతి శేషః, తస్యై కమలాయై, త
 స్యాం కమలాయా మిత్యర్థః, + 'క్రుధక్రుహేర్వాసూయార్థానాం
 యం ప్రతికోప'ఇతి చతుర్థీ, సాసూయ సేర్వ్యస్య, స్తి వేత్సు త్వేత్సా,
 సపత్రకోశం సప్తకుట్టలం, సవాహనార్థాఘంచ, ని. 'పత్రం వాహన
 పల్లయోః, 'కోశోఽస్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిథానే ధౌఘదివ్యయో' రిత్వ
 భయ త్రాప్యమరః, తస్యై ఇదం తదీయం కమలాసంబంధియ దావాస
 తామరసం నివాసపం కేరుహం. ని. 'పంకేరుహం తామరస' మి త్యమ
 రః, త ద్వినాశయ నిర్వధ్యంసయః, తత్రస్థాయాః కమలాయాః ప్రతీ
 కారస్య దుష్కరత్వేన తదీయావాసతామరసప్రతీకారకథనా త్ప్రీత్య
 సీకాలంకారః. తదుక్తమ్.* 'బలిసప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే నుదుష్కరే,
 య స్తదీయతిరస్కారః ప్రత్యసీకం త దుచ్యత'ఇతి, నచోక్తోత్ప్రేక్షో
 జ్జీవిత ఇతి సంకరః. సపత్రకోశ మితి శేషస్తు. శేషః. తథా లంగజః
 మన్మథ ఏవమతంగజః కుంజరః. ని. 'మతంగజో గజో నాగః కుంజరో
 వారణః కరీ' త్యమరః, తస్య కరపుష్కరేణ హస్తాగ్రేణోత్థితః ఉ
 త్తిష్టః య శీకరనికరో జలబిందుసంవోహః తదాకారై స్తద్రూపై
 రితిరూపకసంకీర్ణ తాద్రూప్యోత్ప్రేక్షాగమ్యా, ని. 'పుష్కరం కరిహ
 స్తాగ్రే వాద్యభండముఖే జల'ఇత్యమరః, అత్ర పుష్కరశబ్దే నైవ
 కరాగ్రప్రతీతేః పునః కరగ్రహణం కరికలభకర్ణావతంసాదివ ద్దీప్తవ్యం,
 అతిపదుషస్మరశరనిపాతేన అత్యంతకఠోరమన్మథబాణనివతనేన ప్రతప్తం
 సంతప్తం యద్గగన మేవ లంగనా తస్యాః లంగం శరీరం తస్మా త్ప్రీ
 వః స్వందమానః యస్సేవదః ఘర్మాంబుకణగణః తత్సదృశైః తత్సదృ
 శై, రిత్వోత్ప్రేక్షా. అభూతోపమా. గగన స్యాంగస్వేదయో రప్ర

1 నాలోకయతీతి. 2 తామరసకోశస్నాయస్సంగజమతంగజ. 3 శశికర.

4 తాపప్రతప్తః జాతతాప. 5 స్వేదబిందు.

రక్షిణమహిమహిమప్రసరై రభ్యగాంతరికరణానిసీమస్తయకాహేమంతస
మయ స్సముదజృంభత. 30

ప. యత్ర కాంతా న పశ్యంతి క్లాంతా విరహవహ్నినా,
నిశావసానవేలాం చ వేలాం చ వ్యసనామ్బుధేః, 31

గ. తత్ర పర్ణశాలామధ్యమధ్యాసీనం లక్ష్మణాగ్రజ¹ముపససాద
శూర్పణఖా. 32

సిద్ధత్వాది త్యక్తం ప్రాక్ + 'దృశేః క్ష' ఇతి క్షప్రత్యయః, అమూర్తస్య
గగనస్యైవ స్మరశరసంతప్తత్వే కిము తాన్యస్యేత్యాశ్చర్య మితి భావః,
అక్షిణమహిమహిమప్రసరైః అవిచ్ఛిన్నవైభవతుషారాసారైః అభ్య
గాంతరికరణానిసాంధహృదయాని, సీమంతయన్విదారయకాహేమంతస
మయః హేమంతకాలః, సముదజృంభత విజృంభితో² భూత్. 30

యత్రేతి. యత్ర యస్మిన్ హేమంతే, విరహవహ్నినా ప్రియవి
యోగాగ్నినా, క్లాంతా నిపీడితాః, కాంతాః స్త్రీయః, నిశావసానవే
లాం రజసివీరామకాలం, వ్యసనాంబుధేః దుఃఖనాగరస్య, వేలాం కూలం
చ, సపశ్యంతి, దుస్సహవిరహవేదనావశాత్ తయోస్తథా అనవధిక
త్వేన ప్రతియమానత్వాదితి భావః, ని. 'అబద్ధ్యంబువికృతౌ వేలా కాల
మర్యాదయో రపీ'త్యమరః, అత్ర వేలయో రుభయో రపి ప్రకృతయో
రేవాదర్శనక్రియారూపధర్మసామ్యే నౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్
కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. 31

తత్రేతి. తత్ర హేమంతే శూర్పం శోణితభాజనం + 'సఖివిదూ
షణ' ఇతి ధాతోః కః, శూర్పేణ శోణిత భాజనేన యజ్ఞాదిసత్క్రియాః
సఖయతి దూషయ తీతి శూర్పణఖా, యద్వా శూర్పాకారాణి సఖాని
యస్యా సాని శూర్పణఖా నామ రాక్షసీ రావణన్వసా, + 'పూర్వ
పదా త్సంజ్ఞాయా మగ' ఇతి ణత్వం. 'సఖిముఖాత్సంజ్ఞాయా' మితి న
జీప్, పర్ణశాలామధ్యం, తన్మధ్యస్థ త్యర్థః, + 'అధిశేషస్థానాం కర్మే'తి
కర్మత్వం, అధ్యాసీన మధిష్ఠితం + 'ఈదాన' ఇతి కారః, లక్ష్మణాగ్రజం
రామ, ముపససాద ప్రాప, కామాతురతయేతి భావః, భావికార్యకరణ

1 ఉపససర్ప.

ప. తస్మి న్నుజ్జ్వల్మితోష్ణస్తనతటదయితాహీనసంహరకాలే
కాలే ప్రాలేయధారాకవచితగగనాభోగదిచ్ఛక్రవాళే,
కామాన్ధా రాక్షసీ సా పతిమతి మతనో మైథిలీప్రాణనాథే

దక్షతావ్య ల్లక్ష్యణగ్రహణం ద్రప్తవ్యమ్.

3-9

తస్మిన్నితి. ప్రలయాదాగతం ప్రాలేయం + 'తతః' ఇత్యన్ *
'కేకయమిత్రయుప్రలయానాం యాదేరియ' ఇతి యశబ్దస్య ఇయాదేశః.
ప్రాలేయధారాభిర్నిహారాసారైః, కవచితః పవేష్టితః, గగనాభోగో గగన
విస్తారః, దిచ్ఛక్రవాళం దిజ్ఞుండలంచ యేన తస్మిన్, తథోక్తే, ని. 'చక్ర
వాళం తు మండల' మిత్యమరః, అతవ వోజ్జ్వలంభితోష్ణం ప్రవృద్ధోష్ణ
స్తనతటం కుచమండలం యాసాం తాభి ర్దయితాభి ర్వధూభిః హీనావి
హీనా వియుక్తావిరహిణ ఇత్యర్థః, తేషాం సంహరకాలే ప్రలయకాలే,
అథవా తేషాం సంహరే సంహరణక్రియాయాం, కాలే కృతాంతరూపే,
ని. 'కృతాంతానేహసాః కాల' ఇ త్యమరః * 'హసంతీం చహసంతీం చ
హసంతీం వామలోచనామ్, హేమం తే యే న సేవంతే తేన రాదై వవం
చితా' ఇతి వచనాత్. విరహిజనమారక ఇత్యర్థః, తస్మిన్ కాలే హేమంత
సమయే, కామే నాంధా వివేకదృష్టిశూన్యే త్యర్థః, సా పూర్వోక్తా,
రాక్షసీ శూర్పణఖా, + 'జాతే రస్త్రీ విషయాదయోపధా' దితి జీష్ఠ.
లక్ష్మ్యో లీలారవిందే విహరపద్యే. లీలయా కరధృతకమలేనా, నవ
పిశితధియం నూతన మాంసబుద్ధిం, తన్వతీ కుర్వతీ, తాదృగ్భ్రాంతిప్రా
ప్నువతీ త్యర్థః. ని. 'పిశితం తరసం మాంస' మిత్యమరః, నవగ్రహణం
జిఘ్ఘ్ఘ్ఘాత్వాదనార్థ మి త్యవగతవ్యమ్. శ్యేని కేవ శ్యేనాంగనేవ,
వర్తమానా స తీతి శేషః. శ్యేనో గృధ్రజాతీయః కపింజలాదిక్షుద్రఖగ
గ్రాహీ పక్షి విశేషః + 'జాతే రస్త్రీ' త్యాదినా జీష్ఠ, తతః స్వాధీ
కః, 'కేణ' ఇతి ప్రాస్యః, మైథిలీప్రాణనాథే నీతావల్లభే, శ్రీరామే, ఏతే
నాస్య సమ్భాగార్థం శ్రుంతరాత్మనాభావస్సూచ్యతే. పతిమతిం పతి
రయం మేభూయా దితి బుద్ధి, మతనోత్ అకరోత్, పతిత్వే నావృణో ది
త్యర్థః, శ్యేనికా లీలారవిందే మాంసబుద్ధి మివ శూర్పణఖాపి శ్రీరామే
ప్రియతమబుద్ధిం చకారే త్యర్థః, అథవా రాక్షసీ శ్యేనికా లక్ష్మీ

లక్ష్మీలీలారవిందే నవవిశితధియం తస్వతీ శ్యేనికేవ. 33

గ. తత స్తేన జానకీజాని రితి జానీహి ¹జన మిమం మ మానుజ మతిమనుజభజ²బల మబలావియుక్తం యుక్తమాశ్రయితుం త వేతి లీలారవిందే నవవిశితధియ మివ మైథిలీ ప్రాణనాథే పతినుతిం. తస్వతీ విదధానాసతీ అతనో ద్వరణ మితి శేవః. త్విం మే పతిర్భవతి శ్రీరామ మవృణోది త్యర్థః, ఉపమాలజ్ఞానః. స చారవిందే శ్యేనికాయాఃపిశితభ్రాస్త్యదయకథనా ద్భాగ్నిమ తాంగేన సంకీర్త్యతే. సగ్ధరావృత్తమ్, లక్షణం తూక్తమ్. 33

తతఃపతి. తతః పతిశ్యేన వరణానస్తరం, ఇమ మేనం జనం, మా మిత్యర్థః. తస్మా ఖండితమహిమాతిశయద్యోతనార్థ మిదంశబ్దేన నిర్దేశః. జానకీ జనకమహారాజపుత్రీ జాయా యస్య జానకీజానిః సీతా పతిః, + 'జాయాయాఃజీతినీజా దేశః. ఈదృక్సాభాగ్యశాలినీ మహాకుల ప్రసూ తేయం సన్నిహితా మను భార్యా నిసర్గతోహం చైకపత్నీ ప్రతశీలః తస్మా న్మమ త్వయా నరణ మయుక్త మితి భావః, ఇతి జానీ హి జానకీపతిమవబుధ్య స్వేతి ప్రాతీకోఽర్థః. పరమార్థ స్తు దశరథ నందనరూపేణ జననా జ్ఞనం దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనార్థం రాజపుత్ర త్వే నావతీర్ణ మి త్యర్థః, ఇమం మాం, జానీహి సీతాదూషిణ్యాలత్యైః పతిః శ్రీమహావిష్ణుః. తథా చ రాక్షససంహర్తు ర్విష్ణోః స రాక్షసీవర ణం యుక్తమితిభావః. ఇతిజానీహి, తతఃకిమిత్యాశంక్యాహ * 'గురుణాపి సమం హాస్యం కర్తవ్యం కుటిలం వినోత్యాది న్యాయేన భ్రాతృ విషయక మపి పరిహాసం ప్రయోజయరామో లక్ష్మణవిషయత్వేన ప్రవృత్త్యాభాసప్రత్యాయకైః తాత్పర్యేణ నివృత్తిప్రతిపాదకైః శ్లిష్ట శబ్దైః ప్రలోభనార్థ ముత్తర మనుభావతే. మమేత్యాదినా. మమాను జం సోదరం, నతు యంకిశ్చన, సౌశీల్యసౌందర్యాదభిర్మత్తుల్యమిత్యర్థః, మనుజా నతిక్రాంత మతిమనుజమ్, + అత్యాదయఃక్రాంతాద్యర్థే ద్వితీ య యేతిసమాసః. త ద్భుజబలం యస్య తం, అమానుషబాహువ రాక్రమశాలిన మి త్యర్థః, అబలావియుక్త మనూఢభార్య, మసన్నిహిత

ప్రత్యాఖ్యాతా రామేణ సా సామిత్రి ముపేత్య యథామనీషిత మ
భాషత. 58

తే నాపి భద్రే త స్యార్యస్య దాసోఽహం దాసభార్యాపద మ

భార్యవా, అతో భార్యాపేక్షిణ మిత్యర్థః. సాచ త్వ మేవ భవిష్య
సీతిభాషః, ఈదృశం, లక్షణ, మాశ్రయితుం భార్యాజ్యే నానువర్తి
తుం, తవయుక్త మనురూపమితి పరిహాసానుకూలః ప్రాతీతికార్థః. అ
స్తరాశయ స్తు మమానుజం ధర్మశీలత్వాదినా మత్సబ్రహ్మచారిణ మి
త్యర్థః, అతి మనుజః పురుషోత్తమో విష్ణు రితి యావత్. త స్యేవ భుజ
బలం యస్య తం, విష్ణుతుల్యపరాక్రమ మి త్యర్థః, అబలావియుక్తం
పరదారపరిగ్రహాదిశూన్యం, ఏకపత్నీవ్రత మి త్యర్థః. ఆశ్రయితుం
యుక్త, మితికాకుః, న యుక్త మిత్యర్థః, ఇత్యనేనప్రకారేణ, రామేణ
ప్రత్యాఖ్యాతా ప్రత్యక్తా, నిరాకృతావా, శూర్పణఖా, సామిత్రి,
ముపేత్య, తాత్పర్యానభిజ్ఞతయా శ్రీరామవచనం స్వానుకూల మేవ
మన్వానా మద్దబుద్ధి రియం లక్షణసమీపం గత్వే త్యర్థః. మనీషిత మ
నతిక్రమ్య యథామనీషితం, యావదభిలాష మి త్యర్థః, అభాషత
మాం పరిగ్రహణే త్యవోచత, + 'యథా సాదృశ్య' ఇ త్యవ్యయీ
భాషః, ని. 'యథా సాదృశ్యవీసార్థపదార్థానతివృత్తి ప్సీ' త్యభి
ధానాత్. 58

అ. తతః కిం జాత మి త్యత ఆహ. — తేనేతి. భద్రే హేకల్యాణి,
ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య, తస్య శ్రీరామస్య, య స్త్వయా ప్రథమం వృతస్త
స్యే త్యర్థః. అహం, దాసో భృత్యః, అతః, కులజాతాయా ససత్కుల
ప్రసూతాయాః, ఆర్యాయా ఇతియావత్. నార్యాః వధ్వాః, ని. 'నా
రీ సీమన్తినీ వధూ'రి త్యమరః, దాసభార్యాపదం భృత్యభార్యాస్థానం,
తథాభూతత్వ మి త్యర్థః, ని. 'పదం వ్యవసీతిత్రాణస్థాన లక్ష్యంఘ్రివ
స్తు ప్సీ' త్యమరః, అనార్యం నను అయుక్తంఖలు, దాసభార్యా భూ
త్వా దాసీభావం గంతు మసామ్నోత మి త్యర్థః, తస్మా త్కారణ, త్త
మార్యం శ్రీరామమేవభజేధాః ప్రాప్నుయాః, ఆర్యాయా ఆర్యభజనం
యుక్త మిత్యక్షరార్థః, వాస్తవార్థ స్తు విరుద్ధలక్షణయా అపహ్నవేన

నార్యం నను నార్యాః కులజాతాయా స్తస్మాత్త మేవభజేథాః. ౩౫
 ౨కించ. ౩కూరసత్వభయానకకాననసంచారాచతురాంవిదేహ
 రాజపుత్రీం విహాయ తత్రభవతీం భవతీ మే వాసా పరిగ్రహీష్య తీతి
 హేభ ద్దేఅమంగళే, కుజవాసరే అమంగళే మంగళశబ్దప్రయోగవత్.
 'అభద్రేజాతే సర్వం భద్రంజాత' మిత్యాదిప్రయోగవచ్చ ద్విష్టవ్యమ్,
 ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య, శ్రీరామస్య భార్యాత్వ మేవ భవిష్య సీతి భావః,
 ఉదృశం లక్ష్మణ, మాశ్రియితుం భార్యాత్వే నానువర్తితుం, త వా
 యుక్త మననురూప, మితి పరిహాసానుకూలః ప్రాతీతికోఽర్థః, సర్వసు
 పర్వసార్వభౌమస్య తస్య ప్రసిద్ధస్య శ్రీమహావిష్ణురూపిణోఽహం, దా
 సః భక్తః, శ్రీవిష్ణురూపశ్రీరామభక్తత్వేన అత్యంతపావన ఇ త్యర్థః,
 అతః కులజాతాయాః నార్యాః భవత్యాః దాసస్య శ్రీవిష్ణుభక్తస్య భా
 ర్యాయాః యత్పదం తద్వరణ మయుక్తం. శున్యాః ఆందోళికారోహణ
 వాంఛాన ది త్యర్థః, తస్మాత్తం విష్ణురూపంగమమేవ, భజేథాః శర
 ణం గచ్ఛేః, యత ఉదృగపకారిణీ త్వం ముక్తా భవిష్య సీ త్యర్థః.
 అథ 'గురుణాఽపి సమం హస్య' మిత్యాదినన్యాయేన లక్ష్మణః శ్రీరామే
 సీతాయా మపి పరిహాసం ప్రయుజ్జే. ౩౫

ఆ. కిం చే త్యాదినా. క్రూరసత్వైర్వార్యభూదిభి శ్శాపవదైః
 భయానకే భయంకరే కాననే సంచారాచతురాం సంచరణశక్తాం,
 భీతామిత్యర్థః. యద్వా సంచారేణాచతురాం విహ్వలాం ఖిన్నాం,
 ఉభయభాఽపి వనవాసప్రతి బంధకీభూతా మిత్యర్థః, విదేహరాజపుత్రీం
 న తు న దేహరాజపుత్రీం అతఏవ కృశాంగీ మి త్యర్థః, * 'అనుదరా కన్యా
 అలవణా యవాగూ' రిత్యాదిభాష్యకారవచనా దీషదర్థవాచినశర్థ
 కోఽయం విశబ్దః, అవ్యయానా మనేకార్థ త్వాత్. విదేహశబ్దోఽయం
 రాజవిశేషణం రాజపుత్రీవిశేషణం వా. త్వం తు నోక్తవిశేషణవిశి
 ష్టేతి భావః. ఉదృశీం సీతా, మపహాయ త్యక్త్వా, తత్రభవతీం పూ
 జ్యాం, భవతీం త్వా మే, వేత్త్యర్థః, + 'ఇతరేభ్యోపి దృశ్యత' ఇతి ప్రాద్రి
 శీయ త్రుల్పిత్యయః. 'సుపు' పేతి సమాసః. ఉగిత ఛేతిజీవ. ని.

లక్ష్మణే నాభిహితా వీతమతి స్సా హిత మితి తదీయం ¹వచన
మమనుత.

౩౬

ప. దశరథాత్మజయుగ్మనిరీక్షణక్షణసమాకులబుద్ధిరియందధౌ,

‘త్రిషు తత్రభవా న్నూజ్యస్తథై వాత్రభవా నపీ’తి యాదవః, అసౌ శ్రీరా
ముః, పరిగ్రహీష్యతిస్వీకరిష్యతీతి, ప్రాతీతికో ²ర్థః. వస్తుతస్తు అతిదుష్ట
శ్వాపదవిశిష్టకాననంచా రేణాచతురాం వీడితాం, నుకుమారీ మిత్యర్థః,
యద్వా తత్సంచా రేభీరు మిత్యర్థః, భీరుత్వ సైవ కులస్త్రీధర్మత్వాదితి
భావః, విదేహరాజపుత్రీం జనకమహారాజకన్యకాం, మహాకులప్రసూతాం
విశిష్టదేహరాజపుత్రీంచ, అత ఏవ, తత్రభవతీం బహుమాననీయాం,
సీతామేతాదృక్సకలగుణసంపన్న త్వేనాపరిత్యాగార్హామిత్యర్థః. విహాయ,
కఠోరహృదయాంకులనధూధర్మపరిత్యాగేన ఆతతాయితయా కానన
సైవరసంచారతత్పరాం, రాక్షసీత్వే నాకులజాతాం, వికృతాకారాం
చ, అతఏవ తత్రభవతీం విరుద్ధలక్షణయా అపూజ్యాం, పరిత్యాగార్హాం,
త్వాం, పరిగ్రహీష్యతీ, తికాకుః, న పరిగ్రహీష్యత్వే వేత్యర్థః, ఇత్వే
వంప్రకారేణ, తేన లక్ష్మణే, నాభిహితా ప్రత్యుక్తా సతీ, వీతమతిః పరి
హాసాశయానభిజ్ఞతయానప్టబుద్ధి, స్సా శూర్పణఖా, తదీయం లక్ష్మ
ణోక్తం వచనం, హిత మనుకూలమితి, అమనుత అబుధ్యత, తత్రవీత
మతిపదార్థస్య విశేషణగత్యామననశబ్దార్థం ప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థ
హేతుకం కావ్యలింగ మలక్ష్యారః.

౩౭

అ. తత స్సా కి మకరోదిత్యత ఆహ. — దశరథేతి. దశరథాత్మజ
యుగ్మస్య రామలక్ష్మణయోః నిరీక్షణక్షణేన దర్శనోత్సవేన దర్శనా
వ్యవహితకాలేన వా సమాకులా ససంభ్రమా బుద్ధి ర్యస్యా స్సా, అన
యోః కతరం భజామితి దోలాయమానమాన సేత్యర్థః, ని. ‘నిర్వాప్తి
పారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ’ ఇత్యమరః. ఇయం శూర్పణఖా,
ఉభేచ తేకూలేచ ఉభయకూలే + ‘అత్రోభాదుదాత్తోనిత్య’ మితి పృ
థక్కుత్రకరణా దేవ నిత్యత్వే సిద్ధే పున ర్నిత్యగ్రహణసామర్థ్యాదవృత్తి

ఉభయకూలసమస్థితశ్చాద్వలభ్రమగతాగతఖన్నగవీనశామ్. 32

వృషస్యంతీ వృషస్కంధం రాఘవం రావణానుజా,

విషయే ఉభశబ్దస్థానే ఉభయశబ్దప్రయోగ ఏవ సాధురిత్యనుసంధేయం
యథాహ కైయటః. 'అత్రోభాదుదాత్తో నిత్య'మితి నిత్యగ్రహణ స్వే
దం ప్రయోజనం వృత్తివిషయే ఉభశబ్దప్రయోగో మాభూత్. ఉభ
యశబ్దస్యైవ యథాస్వాదిత్యుభయపుత్రత్యాదిభవతీతి. ఏతద్వాన్వ
ఖ్యాతం మదీయశృంగారనాటకే. తయోః పూర్వోక్తనదీతీరయో స్స
మం తుల్యం యథాతథా స్థితౌ శాద్వతా శష్పశ్యామదేశౌ శాదా
శ్శష్పాణ్యనయో ద్వేషయో స్సం తీతి శాద్వలా వితి విగ్రహః. ని. 'శా
ద్వలశ్శాదహరిత' ఇత్యమరః. 'శాదఃకర్దమశష్పయో' రితి విశ్వ శ్చ +
'నడశాదా ద్వల'జితి వలచ్చుత్వయః, తయోర్వ్యభిముఃకుత్రవాగచ్ఛా
మితి చిత్తసంధ్రమః. తేన హేతునాగతాగతాభ్యాం యాతాయాతా
భ్యాం ఖన్న ఫేదం ప్రాప్తాయా గాః ధేయః ఖన్నగవీ + గో రతస్థి
తలుకీ, తి సమాసాంత ప్రచ్ఛ్ టిత్వాత్ జీప్, తస్యా దశా మపస్తాం
దధౌ ధృతవతీ, ని. 'దశా వర్తా వనస్థాయా'మితి విశ్వః. రామలక్ష్మణ
యో రన్యతరప్రాప్త్యాశాందోశనేన ఋర మఖిద్యతే త్యర్థః. అ త్రాన్య
ధర్మ స్వాన్య త్రాసంభవా త్తత్సృజీం దశా మితి సాదృశ్యాజ్ఞేపా
దసంభవద్వస్తుసంబంధకూపో నిదర్శనాలంకారః. తదుక్తమ్. * 'అసం
భవద్వస్తుయోగా దుపమానోపమేయయోః, ప్రతిబింబక్రియా గమ్యా
యత్ర) సాస్యాన్నిదర్శనే'తి లక్షణాత్. 'ఉభయకూలసముత్థితే'తి పాఠే
ఉభయకూలయోః సముత్థిత ఉత్పన్నో య శ్చాద్వలభ్రమ ఇత్య
న్వయః.

32

వృషస్యంతీతి. వృషః పుమాన్, ని. 'వృష స్స్వా ద్వానవేషర్తే
సారథేయేచ శుక్లజే, పుంరాశిభేదయో శ్చృంఘ్యాంముషిక శ్రేష్ఠయో
రవీ'తి విశ్వః, వృషంపురుష మాత్మనః ఇచ్చ తీతి వృషస్యంతీ కాముకీ,
ని. 'వృషస్యంతీ తుకాముకీ'త్యమరః. + 'సుప ఆత్మనః క్య'జితి క్యచ్.
'అశ్వజీరవృషలవణానా మాత్మవీ'తౌ క్యచీ' త్యనుగాగమః. 'అశ్వశృ

భూయశ్శూర్పణఖా భేజే శూర్పకారాతిబాధితా. 30

గ. తదను జనకదుహితృ రనితర¹యునతియోగ్యభాగ్యం² రామస్య
రూపరామణీయకం చ నిరూప్య పున రియమేవ మచింతయత్. 31

ప. లావణ్యాంబునిధే రముష్య దయితామేనా మి వైనం జన

మయో రై ఘనేచ్ఛా యా'మితి సక్తవ్య మి త్సగ్నియమాః, తతఃశత్రు
ప్రత్యయః. 'ఉగిత'శ్చేతి జీవే, రావణానుజా రావణస్వసా, శూర్పణ
ఖాశూర్పకశ్శంబరాపరనామా కశ్చిదనురః. త స్యారాతి ర్మదన స్తేన
బాధితా వీడితాసతీ, జగన్తోహనదివ్యమంగళవిగ్రహశ్రీ రామదర్శనజనిత
మదనాతురా స తీ త్యర్థః, వృషస్య వృషభస్య స్కంధా విస స్కం
ధౌ భుజశీర్షే యస్య తం, స్కంధౌన్నత్యస్య మహాపురుషలక్షణత్వా
దితి భావః. రాఘవం శ్రీరామం, భూయః పునరపి, భేజే ప్రాప. 30

తదన్వితీ. తదను భజనానంతర, మియం శూర్పణఖా జనకదు
హితృ ద్వానక్యాస్సంబంధి అనితరయునతియోగ్యం అనన్యవధూసాధా
రణం, భాగ్యం శ్రీరామవత్సీత్వరూపం భాగధేయం, తథా, రామస్య,
రూపరామణీయకం ఆకారసాందర్యం చ, ని. 'రూపం స్వభావేసాంద
ర్యే ఆకారశ్లోకయోర పీతివిశ్వః + 'యోపధా ధురూపోత్తమా ద్వ్య
క్షో'. యద్వా కుండలముక్తాహారనూపురాంగ దాదిచతుర్విధభూషణా
భావేపి భూషితవదవభాసమాన ఆకారవిశేషో రూపం. తదుక్తం భా
వప్రకాశే. * 'ఆవేధ్యారోప్యనిత్యే బంధనీయైరభూషితమ్, యద్భూ
షిత మి వాభాతి తద్రూపమితికథ్యత' ఇతి. 'అంగా న్యభూషితా న్యేవ
ప్రేక్షణీయై ర్విభూషణైః, యేన భూషితవ ద్భూతి తద్రూప మితికథ్య
త' ఇతి భూషాల శ్చ. తస్య రామణీయకం రమణీయత్వం చ, నిరూప్య
నిర్వర్ణ్య, పునశ్చబ్దో వాక్యాలంకారే. ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారే ణా
చింతయత్ చింతితవతీ. 31

అ. తత్ప్రకారమే వాహ. — లావణ్యేతి. అస్మదస్వయగురో రస్మ
త్తులశ్రేష్ఠస్య అస్మత్తులకూటస్థస్యపులస్త్యస్యే త్యర్థః. ని. 'గురు స్తు గీష్మ

కన్నా న్నాస్మజ దస్యవస్వయగురో రుత్పత్తిభూఃపద్మభూః,
 'ఆస్తా మేతదరణ్యవాసరసి కే హా కష్ట మస్మిన్నిమాం
 కాంతిం కాననచంద్రికాసమదశాం కిం నిర్మమే నిర్మమే. ౪౦

తా శ్రేష్ఠ ఇతి విశ్వః, ఉత్పత్తిభూ ర్జన్మస్థానం, సామ్రాజ్యనక ఇతి యావత్, తథాచాస్మత్ప్రసితామహత్వే నాస్మాకం హితాచరణతత్పరేణభవితవ్య మితి భావః. పద్మభూ ర్భూహ్ని, లవణవవలావణ్యం కాంతివిశేషః. + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా తాన్విధేష్వత్ప్రత్యయః. ని. 'లవణో రసరత్నో బిభేదేషు లవణా రుచీ' తివిశ్వః, యద్వా * 'ముక్తాఫలేషుచ్ఛాయాయా స్తరళత్వ మి వాంతరా, ప్రతిభాతి యదంగేషు తల్లావణ్యమిహా' చ్యత ఇతి భూపాలః, తస్యాంబునిధేః అపరిచ్ఛిన్న లావణ్యసంపన్న స్త్యేత్యర్థః, అమువ్య శ్రీరామస్య, దయితాం భార్యా, మేనాం సీతామివ, ఏనంజనం, మా మి త్యర్థః, కన్నా దేతోః, నాస్మజత్ నస్పష్టవాక్, పృథివీతామహత్వరూపసంబంధా దిత్త మేవ సప్తష్టవాక్. తథా, మామకాంగం న స్పష్టవాక్ కుహరో విధా తే త్యర్థః, ఏవంచేదియమివాహ మ ప్యస్య లావణ్యాంభోధేః భార్యాభూత్వా ధన్యతాం ప్రాప్నుయా మితి భావః. కి మనయా అకాండచిరత యేతి స్వమనసి స్వయమేవ నిషేధితి. ఆస్తా మితి. ఏత త్సర్జనవిషయకచింతన, మాస్తాం తిష్ఠతు, గతజలసేతు బంధనప్రాయే నానేన కి మి త్యర్థః, కిం త్వరణ్యవాసరసి కే వనవాసతత్పరే, రాజ్యస్త్రీసంభోగాదినిస్సృహ ఇ త్యర్థః. + 'అత ఇనిర న శబ్దా న్మత్వర్థీయ వృత్తిత్యయః, కుతః నిర్మమే మమేత్యేతద్విభక్తిప్రతిరూపక మన్వయం. మమత్వా ద్వాంఛితా దగ్రహితో నిర్మమః తస్మిన్వైరాగ్యసంపన్న ఇ త్యర్థః, అస్మిన్ శ్రీరామే, కాననచంద్రికాసమదశా మరణ్యచంద్రికాప్రాయా, ముపభోగానుపయోగితయా నిష్ఫలా మి త్యర్థః. ఇమా మేతాదృశీం, కాంతిం లావణ్యసంపత్తిం, కిం కిమర్థం, నిర్మమే నిర్మితవాక్, అరణ్యచంద్రికావ నిర్లభకత్వా దీదృక్కాంతి నిర్మాణ మయుక్త మి త్యర్థః, ప్రాయశ ఏతాదృశానుపయుక్తనిర్మాతై వాయం విధా తేతి భావః, హేతి ఘేదే. కష్టం బ్రహ్మణః ఏతాదృశ కాంతినిర్మాణప్రాయానవైఫల్యా త్కృచ్ఛ మి త్యర్థః, అథవా ఈదృ

1 ఆస్తాంతావత్ ; ఏతత్తావత్. 2 అస్మిన్ జనే.

సీతా మాహర్తుకామా మసులభవిషయప్రార్థనోద్దామకామాం
సౌమిత్రిశ్శత్రుపాణి ర్దశముఖభగినీం తా మనార్యాం నివార్య,
కామక్రో¹ధాత్త కానామహమహమికయాప్రేంఖితామాయ తానాం

క్ష్పరుమాలాభా దాత్మనః కష్ట మిత్యర్థః. ఏవమచింతయదితినంబంధః. రం

అ. తతః కింజాతం తత్రతాహ. సీతామితి. సీతా మాహర్తుం కామో
యస్యా స్తాం, రామలక్ష్మణకృతావమానజనితకో¹ధాత్నీ తాగ్రిహణేచ్ఛ
యా భ్యుద్గచ్ఛంతీ మి త్యర్థః, + 'తుంకామమనసో రపీ'తి తుమునో
మకారలోపః. అసులభో దుర్లభోయో విషయః. శ్రీరామసంభోగరూపా
ర్థః. తస్యప్రార్థనాయంతతాప్రిప్రియాష్టాయా ముద్దామో బహుళః. కా
మోఽభిలాషో యస్యాస్తాం, మూర్ఖతయాఽత్యంతాలభ్యలభాభా కాంక్షీణీ
మి త్యర్థః. ని. 'కామోఽభిలాష స్తర్షశ్చే' త్యమరః. అతఏ వానార్యాం
దుర్బుద్ధిమతీం, తాం పూర్వోక్తాం, దశముఖభగినీం రావణానుజాం,
సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణః, శత్రుంపాణోయస్యసః శత్రుపాణిః ఖడ్గహస్తస్సక,
+ 'సప్తమ్యుపమానే' త్యాదినా బహువ్రీహిః 'ప్రహరణాధ్దేభ్యః పరే
నిష్ఠాసప్తమ్యాభవతే' ఇతి వక్తవ్యా త్పాణిశబ్ద సో²త్తరనిపాతః, నివార్య
నిరుధ్య, అలభ్యవస్తువాంఛావిశేషః కామః తదభానా న్మనఃప్రజ్వలనం
కో³ధః తదాత్మకానాం తనయానాం, అహమధికోఽహమధిక ఇ
త్యవ్యోసయం ప్రతి యోభిమానోఽనా వహమహమికా. ని. 'అహమహ
మికా తు సా స్యా త్పురస్సరం యోఽభవ త్యహంకార' ఇత్యమరః, +
అహ మితి విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం నిపాతితం. తస్య వీస్సాయాం
ద్విరుక్తిః. సంజ్ఞాయాం కస్పి⁴త్యయః, 'పుషోదరాదిత్వా' దితి సుభూతి
చంద్రిః. తయా అహమహమికయా హేతునా, ప్రేంఖితాం పరిలుత
తాం, నాసావివరయో స్సంకుచితత్వేన సంకటత్వా దితిభావః. ఆయ తా
నాందీర్ఘాణాం, తస్యః శూర్పణఖాయాః, శ్వాసానిలానాం నిశ్వాసమూరు
తానాం, తరసా బలేన, రంహసా వా, ని. 'తరసీబలరంహసీ' ఇత్యభి
ధానాత్, మాస్సస్య విస్తారకృత్యం విస్తారక్రియాం, అకురుత కృతవాక్,
సంకుచిత మార్గే తద్విస్తారకృత్యస్య యుక్తత్వా దితి భావః, శ్రీరామా

తస్యాశ్వాసానిలానా మకురుత తరసా మార్గవిస్తారకృత్యం. రం

గ. తత స్తస్యా నికృతకర్ణనాసికాయాః కనీయస్యాః పరిభవం వదనే వచనే చ దృష్ట్యా శ్రుత్వా చ జనస్థానవర్తీ సమరముఖముఖరః ఖర శ్చతుర్దశ¹సహస్రసంఖ్యాకశాఖం చతుర్దశాధ్యక్షరశీతం

జ్ఞయా ఖడ్గేన తన్నాసికాం చిచ్ఛే దే త్యర్థః. తస్యా స్తథైవప్రాయశ్చిత్తత్వా దితి భావః. ఏతేన కర్ణచ్ఛేదోపిలక్ష్యతే. తథాచ శ్రీరామాయణమ్. * 'ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణ స్తస్యాః క్రుద్ధో రామస్య పశ్యతః, ఉద్ధృత్య ఖడ్గం చిచ్ఛేద కర్ణనాసం మహాబల' ఇతి. అత్రనాసికాచ్ఛేదనరూపకారణేన ప్రస్తుతే నైవ మార్గవిస్తారరూపస్య కార్యస్య గమ్యతయా పర్యాయోక్తిరలంకారః. * 'కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతా త్కార్యవర్జనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబధం తత్పర్యాయోక్తి రివ్యత' ఇతి లక్షణాత్. రం

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, జనస్థానం నామ దండకారణ్య మధ్యభూప్రదేశః తత వర్తితుం శీల మస్యా స్థితి జనస్థానవర్తీ, తదధిప ఇత్యర్థః, + తాచ్ఛిలే ణినిప్రత్యయః, సమరముఖే రణాగ్రే ముఖరః సింహనాదాడంబరతత్పరః, రణశూర ఇత్యర్థః, ఖరో నామ, రాక్షసాధిపతిః, నికృతం చిన్నం కర్ణనాసికాయస్యా స్తస్యాః, తథాభూతాయాః. కనీయస్యాః అసుజాయా, స్తస్యాశ్శూర్పణఖాయాః, పరిభవం కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపం భంగం, వదనే, వచనేచ, దృష్ట్యా, శ్రుత్వాచ, వదనే దృష్ట్యా వచనేశ్రుత్వా ఇతి యథాక్రమ మన్వయా ద్యథాసంఖ్యా లంకారః. తదనంతర మేవ శూర్పణఖయా తత్సమీపం గత్వా ప్రత్యక్షం స్వముఖభంగం ప్రదర్శ్య శ్రీరామలక్ష్మణకథాయాః కథితత్వా దితి భావః. వచన ఇత్యత్ర + అపాదానే వక్తవ్యేఽవ్యధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ. రామలక్ష్మణౌ, జిఘ్రేతుః గ్రహీతు మిచ్ఛుస్స, + గ్రహే సున్నంతా దుప్రత్యయః, చతుర్దశసంఖ్యాకాః శాఖాః పూహాః విభాగాః యస్య తత్తథోక్తం, స్వయంచతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకరాక్షసాధిపతిత్వా చేకై కసహస్రకల్పితైకైక పూహా మి త్యర్థః, ఆతపవ చతు

రక్షోబలం రామలక్ష్మణౌజమ్పతుః పేషయామాన.

౪౨

అథ దాశరథిర్నిరీక్ష్య రక్షోగణముపసర్పంతమపసర్ప¹భూతయా
శూర్పణఖయా² దర్శితసరణి³ మరణిరిమథనా⁴ త్పూర్వమనావిష్కృత
తేజః⁵ పోసరస్సీతారక్షణే⁶ లక్ష్మణమాదిశ్య యాతుధానవధంతథావిధ
మకరోత్.

౪౩

⁷(యథా) తపోధననిధనకరం కరసికురుంబ మిదంపరుషభావణ

ర్షశాధ్యక్షైః చతుర్దశసంఖ్యాకసేనానాయకైః రక్షితం పరిపాలితం,
ఏకైక పూహ సైన్యైకనాయకేన భావ్యత్వా దితి భావః, రక్షోబలం
రాక్షససైన్యం, ప్రేషయామాన ప్రహితవాక్.

౪౨

అథేతి. అ థానంతరం దాశరథిః శ్రీరామః అపసర్పభూతయా
చారసమావస్థానం ప్రాప్తయే త్యర్థః, ని. 'అపసర్ప శ్చరః స్పృశః,
యుక్తే క్షూదావృతే భూతం ప్రాణ్యతీతే సమేత్రిప్సి' తిచామరః,
శూర్పణఖయా దర్శితా నివేదితా సరణి ర్మాన్లో యస్య తం, అతపవ
ఉపసర్పంతం సమీపంప్రత్యాగచ్ఛంతం, రక్షోగణం రాక్షససైన్యం,
నిరీక్ష్య. మథనా త్పూర్వ మరణి రగ్నినిర్మంథనదా ర్విప, ని. 'యా
పాగ్రం తర్మనిర్మంథ్య దారుణి త్వరణి ర్ద్వయో' రి త్వమరః, అనావి
ష్కృతః అప్రకటితః తేజఃప్రసరః ప్రభావస్ఫూర్తి రసలప్రకాశశ్చ
యస్యసః, నిర్మంథనదారుణ్యగ్నివన్నిశూఢప్రతాప ఇ త్యర్థః. శ్లేష
సంకిర్ణేయ ముపమా. ని. 'తేజోఽనలే ప్రభావేఽహ్నిజ్యోతి వ్యర్చిషీ
రేతసీ'తి వైజయంతీ, లక్ష్మణం, సీతారక్షణే, ఆది శ్యాజ్జాఘ్ర, స్వయమస
హాయశూరత్వా త్తాదృక్స్వంకశే వధూనాం రక్షణీయ త్వా చేతి
భావః. తథావిధం తాదృక్ప్రకారం, యాతుధానవధం రాక్షససహారం,
అకరోత్, ని. 'యాతుధానః పుణ్యజన' ఇత్యమరః.

౪౩

అ. కీదృగ్విధంరాక్షసవధ మకరో ది త్యత అహ. యథేతి.
యథా యేనప్రకారేణ, ఇద మేతత్, తపోధననిధనం మునిహింసాం
కరో తీతి తథోక్తం కరసికురుంబం హస్తకదంబకం, ని. 'సికురుంబం

1 భూతయాతయా. 2 నిదర్శిత. 3 అరణిమివ. 4 ప్రాక్. 5 ప్రసరం. 6 అతపవ

7 ఏతస్మాత్తైక్యచిత్.

స్పృహయాళు తాలుజాత మిదం పరదార¹నిరీక్షణనిరపత్రపం నేత్రబృంద మిదం ²(తాపసావనధచారణచతురం చరణయుగళమిద) మితి నిశితతర నిజీశరశకలితనిశిచరశరీరావయవా నాహృ త్యాహృత్య ప్రత్యటజం కదంబక' మి త్యమరః, ఇదం, పరుషభాషణాయ కిరోరవదనాయ, స్పృహయాళు స్పృహవత్, + స్పృహాయతే రదంతా చ్చురాది ణిచి 'స్పృహిగ్రహీ'త్యాదినా ఆళు చ్చృత్యయః, అతోలోపస్య స్థా నివత్వా న్న లఘూపథాగుణః. తాలుజాతం కాకుదనివహః, ని. 'తాలు తు కాకుద'మి త్యమరః. ఇదం, పరదారాణాం పరస్త్రిణాం నిరీక్షణే సస్పృహవలోకనే నిరపత్రపం నిర్లజ్జం, ని. 'లజ్జా సాఽప త్రపాఽన్యత' ఇత్యమరః. నేత్రబృందం నయనసమూహః, ఇదం, తా పసావనధేషు తపస్వినివాసేషు చారణే సంచారే చతురం నిపుణం, చరణయుగళ, మి త్యేవప్రకారేణ, నిశితతరై రతితీక్ష్ణై ర్నిజశరై స్స్వీయబాణై శ్శకలితాని ఖండితాని యాని నిశిచరశరీరాణి రాక్షస కళేబరాణి తేషా మవయవాః పూర్వోక్తకరప్రభృతీ న్యంగానాన్య హృత్యాహృత్య + వీప్సయాం ద్విరుక్తీః, ప్రత్యటజం ప్రతిపర్ణ శాలం, + 'అవ్యయం విభక్తిత్యాదినా వీప్సయా మన్యయాభావః, ని. 'పర్ణ శాలోటజో ఽస్త్రియా' మిత్యమరః, ప్రదర్శయద్భిః ప్రత్యక్షీ కర్షయద్భిః, తేషా మానందార్థ మితి భావః, వ్యంజకాభావా ద్గమ్యా త్ప్రేక్షా, తపోధనాధ్వశుద్ధిం ఆశ్రమమార్గశోధనం, విదధ్వం రాక్షస శవభక్షణేన కురుధ్వమిత్యేవంభూతాత్, గృధ్రరాజస్య జటాయుషో నిదేశా దాజ్ఞాపచనా దివేతి హేతూత్ప్రేక్షా. అన్యో దేశో దేశాంతరం తస్మాత్, తద్విషయేభ్య ఇ త్యర్థః, + 'సుఖువేతి సమానః. ని. 'నీవు జ్ఞనసదా దేశవిషయ' విత్యమరః. ఆపతద్భి రాగచ్ఛద్భిః, కంక కాకప్రాచీకప్రాయైః కంకాః లోహపృష్ఠావరనామకాః పక్షివిశేషాః. ని. 'లోహపృష్ఠ స్తు కంక సన్య' ది త్యమరః, 'కంకో గృధ్రో లోహ పృష్ఠ' ఇతి వైజయంతీచ, కాకాః ధ్వంతాః ప్రాచీకాః మాంసభుజః పక్షివిశేషాః తత్సాన్నియైః తద్భూయిష్టైః తద్రూపై ర్వా. ని. 'ప్రామౌ

ప్రదర్శయద్భి స్తపోధనాధ్వశుద్ధిం విదధ్వ మితిగృధ్రరాజనిదేశా దివ
దేశాంతరా దాపతద్భిః కంకకాకప్రాచీకప్రాయైః పతద్భి రనవకాశ
మభూ దాకాశమ్. ౪౪

1 తతో నికృత్తశిరసిక్రిశిరసి విస్రగంధినా శరీరసుతవసాస్తోత సా
ప్రే త్యాపి క్రియమాణాశ్రమదూషణే దూషణే చ రోషభీషణవీక్షణ

భూయోమృత్యుతుల్య బాహుభ్యానశనేషు నే' త్యేకాక్షరః, ప్రాచీకశబ్దః
పక్షివాచకో నిఘంట్వంతరేషు మృగ్యః, యద్వా. ని. 'ప్రాచీకోల్కా-
పిపీలికే'తి స్త్రీలింగశేషే త్వమరః. తత్ర మధుమక్షికాః ప్రాచీకా
ఇతి తద్వాఖ్యాతారః. తదా కంకకాకాః ప్రాచీకా ఇవ నీరంధ్రీత్వ
సామ్యా త్రత్ప్రాయై స్తత్ప్రీచురైః, పతద్భిరండజైః, ని. 'పతత్రపత్రి
పతగపతత్పత్రరథాండజా' ఇత్యమరః, ఆకాశ మంతరిక్షం, అనవ
కాశ మవకాశరహితం, నీరంధ్రీ మితి యావత్. అభూత్, తథావిధం
యాతుథానవధ మకరో దితి సంబంధః. ౪౪

తత ఇతి. తతః రాక్షసబలవధానంతరం, త్రిశిరసి క్రిశిరోనామ
రాక్షససేనానాయకే, నికృత్తం రామబాణచ్ఛిన్నం, శిరో యస్య
తస్మిన్ తథోక్తే సతి, తథా దూషణే - దూషణాఖ్య సేనాధిపతౌ,
ప్రేత్య మృత్యాపి, జీవద్దశాయాం కిం వక్తవ్య మితిభావః. విస్రగంధో
స్యాస్తీవిస్రగంధినా - ఆమగంధినా, ని. 'విస్రం స్యా దామగంధి
య' దిత్వమరః, 'అత ఇని శనా' వితి మత్స్వర్ణీయ ఇని ప్రత్యయః.
అథవా విస్ర మామగంధీ వస్తుత స్వేవ గంధో యస్య తత్తథోక్తే
నే త్యుపమాన పూర్వపదోబహువ్రీహిః + ఉపమానా చ్ఛేతిగంధ
స్వేకారో ౭స్తాదేశః. శరీరాత్ - శరవిదళిత నిజగాత్రాత్, స్రు

సర్వత్ర కోశేషప్రాచీకప్రాయై రితి చకారోత్తరదీర్ఘహస్వాంతపాటోద్యత్యతే.
స చాసాధు రితి 'ప్రాచికోల్కాపిపీలి కే'తి స్త్రీలింగశేషమరసుధాయాం "ప్రావతి
'అచగతౌ' ణ్వర్, వసమక్షి కేతి ముకుటః పక్షిభేద ఇతిస్వామి" ఇతి ప్రక్రియార్థ
యోః ప్రదర్శనాత్ ప్రాచికాప్రాయై రితి చకారోత్తరహస్త్యేకారదీర్ఘాంతపాట ఏవ
సాధు రితి భాతి.

ఖరః ఖరో రాఘవ మాహవా యాహ్వయత.

౪౫

తత్ర) విపశ్చిద్భి ర ప్యనిశ్చీయమానజయాపజయ ¹మనిమిషై ర

తేన - సుగ్రతసతా, వసాసోతసామేదఃప్రవాహేన, ని. 'మేద స్తు వ
పా వసే' త్యమరః, క్రియమాణ మాశ్రమదూషణం తసోవనబీభత్సా
యేన తస్మిన్, తథోక్తే. తస్మి న్నపి నిహతే స తీత్యర్థః. రోషభీషణా
భ్యాం క్రోధావేళభయంకరాభ్యాం వీక్షణాభ్యాం నేతాభ్యాం ఖర
స్తీక్ష్యః, దుర్దర్శ ఇ త్యర్థః, ని. 'తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తద్వ' దిత్యమరః,
ఖరో రాక్షసః, ఆహవాయ ఆహవార్థం, యోద్ధుమి త్యర్థః, రాఘవం-
శ్రీరామ, మాహ్వయత - స్పర్థయాహూతవాన్, నిహతై రేభీ
రాక్షసైః కాన్లాఘూ మాం జిత్వా ఖలు తవకృతకృత్య తే త్యాత్మనో
సహాయశూరత్వగర్వా దాకారితవా ని త్యర్థః, + హ్వయతే ద్దుజి
'స్పర్థాయా మాజ' ఇ త్యాత్మనేపదమ్, 'లిపి సిచి హ్వశ్చ' 'ఆత్మనేప
దే ష్వన్యతరస్యా' మితిచ్ఛే రజాదేశః. తత్రాయం పరమార్థః స్ఫుర
తి. తత్ప్రకార మే వాహ. శ్రీరామాయం సాక్షా ద్విష్ణ్వవతారః.
తదేతేన నిహతానాం - నిశ్చితానను పరమపదప్రాప్తిః. ఏవంచ సత్యే
తావతో రాక్షసా నిహత్య హతశేష మేక మముం కిం హనిష్యా
మితి య ద్యుపేక్షేత తస్మి తదేత నృమానిష్ఠం స్యాత్. తస్మాత్.
* 'ఆహూతో న నివర్తేత ద్యూతా దపి రణా దపీ'తి క్షత్రియధర్మ
త్వే నాహ్వనే సతి ఖన ర్న నివర్తేత తథాచ మమేష్టసిద్ధి స్యాన్ దితి
మత్వా హూతవాసితి.

౪౫

తత్రేతి. తత్ర) - తస్మిన్సమయే, విపశ్చిత్తో - విద్వాంసః, సంది
గ్ధరనిధారకా ఇతి యావత్. తై రసి, కిము తాన్వై రితి భావః. అని
శ్చీయమానా వనిధార్యమాణౌ జయపజయౌ అన్యతరవిషయౌ య
స్మిన్ తత్తథోక్తం అన్యోన్యం తుల్యబలతయా నిర్ధారితు మశక్యత్వా
దితి భావః. న విద్య తే నిమిషో యేషాం తై రనిమిషైః సురై రితి యా
వత్. ని. 'సురమత్స్య వనిమిషా' వి త్యమరః. తై రసి కిముతాన్వై
స్సనిమిషై రితి భావః అననుసంధీయమానా వవిభావ్యమానౌ శరా
ణాం రాఘఖరబాణానాం సంధానమోక్షౌ మార్వీ యోజనవిసర్గౌ య

ప్యసనుసంధీయమానశరసంధానమోక్ష మభూ దభూతపూర్వం ద్వం
ద్వయుద్ధమ్. ౪౬

¹తతః ఖగో గృహీతకోదండ + సక్తృ దనుభూయమాన సమనో
న్నమనాయాన స్సమరసమాపన ²చతురం చతురాననాస్త్ర ³సంధాన

స్మిక్ తత్తథోక్త తథా క్షీప్రహస్తత్వా దితి భావః. పూర్వంభూతం
భూతపూర్వం + నుపువేతి సమాసః. తతో నభో సమాసః, నిరుపమ
మిత్యర్థః, ద్వంద్వ స్వాసహాయశూరయో ర్యుద్ధం ద్వంద్వయుద్ధ మ
భూత్. శ్రీరామఖరయో రితి భావః. అత్ర జయపరాజయయో ర్నిశ్చ
యసంబంధేఽపి తథా శరసంధానమోక్షయో రనుసంధీయమానత్వ
సంబంధే ప్యసంబంధాభిధానా త్సంబంధే అసంబంధరూపాతిశయోక్త్యై
శ్చ పరస్పరనై రచేత్వై త్సంసృప్తిః. ౪౭

తతః ఇతి. తతః - ద్వంద్వయుద్ధానంతరం, గృహీతకోదండ శ్వా
పపాణిః, ఖరః సక్తృ దేవవార మనుభూయమానః అనుభవగోచరీక్రియ
మాణః సమనోన్నమనాయానః జ్యోకర్షణప్రయాసః శరసంధానమో
క్షప్రయాసో వా యేన స తథోక్త స్మక్ అసక్త చ్ఛరసంధానమోక్ష
ప్రయాసేఽపి క్షీప్రహస్తత్వాత్తథాభూత ఇవ ప్రతీయమాన ఇతి వేగా
తిశయోక్తిః. సమరసమాపనే - రణసమాప్తికరణే, చతురం - నిపుణం,
క్షీప్రమేవ రిపుమారకత్వా దితి భావః, చతురాననాస్త్ర సంధాన
దశార్హం (బ్రహ్మస్త్ర)సంధానక్రియాయోగ్యం, తేనైవ స్వశిరసచ్ఛేత్వై
మానత్వా దితి భావః, దశార్హస్య సంబాధిదాశార్హం వైష్ణవం,

† 'అసక్తదనుభూయమానసమనోన్నమనాయాన'మితి ద్వితీయాంతపాఠేదాశార్హశ
రాససన్య విశేషణమిదం. 'అనుభూయమానే' త్యేత్ర 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వే'
త్యేనైవ వర్తమానసమీపే భవిష్యతికర్తృణి లట శ్వాసచ్. అసక్తదాకర్షణసహత్వరూపదా
ర్థ్యం ద్యోతయ దేతద్విశేషణ ముత్పేక్షాం ద్రుహయతి. కిం చ 'ఖరగృహీతః కోదండ
దండోఽసక్తదనుభూయమానసమనోన్నమనాయాన' ఇతిపాఠే ఖరసమ్బంధికోదండదండ
సైవ శ్రీరామేణ ధనురంతరస్య గ్రహణేప్రయోజకత్వం. తచ్చ యుడితి యుద్ధసమాపన
ద్వారా స్వకీయసమనోన్నమనాయానపరిహారార్థంభవే దితి భావో వల్లసయః.

1 తత్త్ర, 2 చతుర, 3 సంధానార్హ.

దశార్హం దాశార్హశరాసనం గ్రాహయితుకామ ఇవ రామహస్తా
త్ప్రిక్తనం చాపం శరై రపజహార. ౪౭

సోఽపి కోప¹పావకేన యావకీతాననః కుంభసంభవదత్తం ధను
రాదత్త. ౪౮

ప. ఖరపరుషిశరాసనే గృహీతే ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ తేన,

పూర్వ మగస్త్యదత్తం శరాసనం చాపం, గ్రాహయితుం గ్రహణం
కారయితుం, కామో యస్యసతథోక్త ఇ వేతి ఫలోత్పేక్షా, రా
మేణేతి శేషః. ఉత్తరతత స్తైవ గ్రహీష్యమాణత్వా దితి భావః
+ గ్రహే ర్ణ్యస్తా, త్తుముక్, తతః 'మంకామమనసో రపీ' తితుమునో
మకారలోపః, రామహస్తా త్సకాశా త్ప్రిక్తనం - పురాతనం,
పూర్వధృత మిత్యర్థః, + 'సాయంచర' మిత్యాదినా ట్యుప్రత్యయ
స్తుడాగమ శ్చ, చాపం, శరై, రపజహార, అపహృతవాన్, నిజహస్త
లాఘవప్రదర్శయన్ శ్రీరామచాపం ముష్టిప్రదేశే అఖండయ దిత్వర్థః,
తథాచ శ్రీరామాయణే * 'తతోఽస్య సశరం చాపం ముష్టిదేశే
మహాత్మనః, ఖర శ్చిచ్ఛేద రామస్య దర్శయన్ హస్తలాఘవ' మితి. ౪౭

సోఽపీతి. సః శ్రీరామోపి, కోపపావకేన చాపఖండనజనితకో
పాగ్నినా, యావకవ త్కృశం యావకీతం, శోణీకృత మిత్యర్థః, +
తత్కరోతీతి ణ్యంతార్కణి క్తః, త దాననం యస్య స, తథోక్తస్థుక్
కుంభసంభవదత్త మగస్త్యమునిదత్తం, ధను రైవష్ణవం చాపం, ఉదత్త
గృహీతవాన్, ని. 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇ త్యమరః. ౪౮

ఖరేతి. ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ సూర్యవంశావతంసేన, య
ద్వా, ఖరకిరణాన్వయానాం సూర్యవంశజన్యరాజన్యానాం, శేఖరేణ శిఖా
మణినా. ని. 'శిఖా స్వావీడశేఖరా' విత్యమరః, తేన శ్రీరామేణ, ఖరాణి
దృఢాని నిబిడాని పరూంషి పర్వాణి యస్య తస్మిన్ దుష్ప్రసృతా ఇత్య
ర్థః. ని. 'గ్రంథి ర్నా పర్వపరుషీ' ఇత్యమరః, శరాసనే వైష్ణవధనుషి,
గృహీతే స్వీకృతేనతి, ఖరరఘువరయోః ఖరానురశ్రీరామయోః, ఖరస
ఖరాయుధయోః రాసభసింహయోరివ, ని. 'రాసభా గర్దభాః ఖరా' ఇ
త్యమరః, క్షణేనాల్పకాలేన, రణం సమరం. ని. 'అస్త్రి'యాం సమరాసీక

1. పావకయావకీతాననః.

ఖరరఘువరయోరణంసమాప్తంఖరసఖిగాయుధయోరివక్షణేన. ౪౯

ఖరవధపరిశుద్ధే దండకారణ్యభాగే

మునిభిరభిహితానా మాశిషాం తాదృశీనామ్,

రణా' ఇత్యమరః, సమాప్తం, అభూదితి శేషః. గర్దభసింహయో ర్భావ
దంతరంతావ దంతరం ఖరరాఘవయో రపీ త్యుపమార్థః. శ్రీరామేణ
వైష్ణవధను ర్గృహీత్వా తత్రేంద్రదత్తమహాస్త్రసంధానేన క్షిప్ర మేవ
ఖరవధోఽపి కృత ఇ త్యర్థః. సచప్రకృతః ప్రకృతేనైవ స్వకార్యేణ గ
మ్యతఇతి పర్యాయోక్త ముక్తోపమయా సంస్పృశ్యతే. ఇంద్రశరేణ ఖర
వధేశ్రీరామాయణవచనమ్ *స తద్దత్తం మఘవతా సురజ్యేష్ఠేన ధీమ
తా, నందధే చ స ధర్మాత్మా ముమోచ చ ఖరం ప్రతి. స వృత్ర ఇవ
వజ్రేణ ఫేనేన నముచి ర్యథా, బలో వేంద్రాశనిహతో నిపపాత హ
తః ఖర'ఇతి. కేచి త్తు 'ఖరసఖిగాయుధయో రివ'త్యత్ర. ని. 'కుక్కుట
శ్చరణాయుధ' ఇత్యభిధానాత్, తీక్ష్ణనఖకుక్కుటయో రి వేతి కథ
యంతి, త దత్యంతారమణీయం. శ్రీరామ హీనోపమాదిదోషప్రసంగా
ది త్యలమ్. ౪౯

ఖరేతి. దండకారణ్యభాగే దండకావనప్రదేశే, ఖరవధేన ఖరా
సురసంహారేణపరిశుద్ధే పరిపూతే, నిర్బాధే స తీ త్యర్థః, అతఏవ మునిభి
స్తద్విషయవాసిభిః తాపసై, రభిహితానాం నిర్బాధస్థితిలాభజనితానం
దాతిరేకేణోక్తానాం, తాదృశీనాం తథావిధానా, మమోఘానా మి
త్యర్థః. ఆశిషాం స్వస్తివచనాం. ని. 'స్వస్త్వాశీః క్షేమపుణ్యాదా'వి త్యమ
రః, మంధరాకైకేయాదానీ, సై స్వస్త్వకీయైర్గుణైః, కైకేయీదుర్మంత్రబో
ధనశ్రీరామరాజ్యాభిషేకవిఘాతకత్వవనవాస ప్రేరకత్వాదిభిః స్వయం,
మచరమపాత్ర మాద్యభాజన, మభూత్ * 'దైవేనుకూలేకినామన
శివాయ ప్రవర్తత' ఇతిన్యాయేన దైవానుకూల్యే అగుణ మపి సగుణం
భవతి. యతో విరుద్ధాచరణతత్పరాఽపి మంధరా మున్యాశీర్వాదానా
మపాత్రం నాభూత్. కింతు ప్రథమపాత్ర మిత్యేత చ్చిత్ర మి త్యర్థః,
తస్యా ఏవోక్తరీత్యా మునివిరోధిరాక్షసనాశనిదానత్వా దితి భాషా,
ని. 'యోగ్యభాజనయోఃపాత్ర' మి త్యమరః, తదయ తదనంతరం, శౌ

స్వయమచరమపాత్రం సైవ్విరుణైర్మంథరాభూ
త్తదను మనుకులేందు స్సానుజ శ్చౌర్యరాశిః.

౧౦

తథాహి.—ప్రాజ్ఞంథ రేతి మహి షీతి వరద్వయాతి
ధర్మవ్యయవ్యధితభూపతిభార తీతి,
కాకుత్స్థకాననక ధేతి చ సంతి సంజ్ఞాః
† పౌలస్త్య¹హీనభువనత్రయభాగ్యవజ్ఞేః.

౧౧

ర్యరాశి రతిశౌర్యశా లీత్యర్థః, సానుజ స్ఫలక్యూణః, మనుకులేందురైవ
వస్వతమనుసంతానాహ్లాదకరః శ్రీరామః, సైవ్విరుణై శ్చౌర్యాదార్యముని
జనక్షేమంకరత్వాదిభిః శ్చరమపాత్ర మభూ దితి సంబంధః. మంథరా
మూలే నాయం సమాగ త్యాస్మాకం నిరుపద్రవం చకా రేతి సానం
దం మునయః శ్రీరామ స్వాశిషం ప్రయుంజతే స్తే త్యర్థః, అత్రశౌర్య
రాశి రితి శౌర్యతద్వతో రభేదోక్తే శ్చేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిః.
తథామంథరాయా అచరమపాత్రత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే
రసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తి రి త్యనయో సుంస్మప్తిః. ౧౦

నను సాతౌ ద్రాక్షసహంతారం సకలసద్గుణాభిరామం శ్రీరా
మం విహాయ అమాన్యాయాః మంథరాయాః కథం మునిజనాశీర్వా
దాచరమపాత్రత్వమితి కవిరాశంక్య నై తావద్రాక్షససంహార ఏ వేయం
మూలంకిం తు త్రిలోకకంటకరావణాదినంహారే చేతి మనసి కృత్వా త
ద్యుక్త మేవేత్యాహ. తథాహితి. త దేన వివృణోతి. (ప్రాగితి. (ప్రాక్ష్)
థమం, మంథరేతి, తతః మహిషీకైకే యాతి, తదను వరద్వయా పూ
ర్వదత్తవరద్వయ మితి, అనంతరం ధర్మవ్యయవ్యధితస్య ధర్మచ్యుతినిషీడి
తస్యభూపతే ర్దశరథస్య భాంతీ రామవనవాసప్రేరకవాక్య మితి, కాకు
త్స్థకాననకథా శ్రీరామవనవాసవా రేతి చ, ఏవం పూర్వపూర్వస్య
త్తరో త్తరప్రేరక త్వేన ప్రసిద్ధా మంథరాదయ ఇత్యర్థః. పౌలస్త్యేన లోక

† పౌలస్త్యభీతభువన త్రయేతిపాశస్తుసాధుః. పౌలస్త్యహీనేతిపాశేతు తదానీం హై
న్యాభావాదాశంసాయాం భూతవచ్చేతిభవిష్యదథే భూతవత్ప్రేత్యయః కల్పనీయః. య
ద్వా పౌలస్త్యేనహీనంరావణాహేతుకాపకర్షవద్యద్భువన త్రయమితిసంబంధః.

గ. అథ శూర్పణఖా లంకాపుర మపి జనస్థాన మివ విజనస్థానం
కాకుత్స్థేన కారయితుం దశకంతోపకంతే కృత్యేవ నివత్య రామ
కంటకేన రావణేన హీనం రహితం య ద్భువనత్రయం త్రైలోక్యం
తస్య భాగ్యవక్షేః నిర్బాధస్థితి హేతుభూతభాగ ధేయశ్రేణ్యాః, సంజ్ఞాః
నామధేయాని, వర్తంతే, అతో మంథరాయా అచరమపాత్రత్వం
యుక్త మితి భావః. నసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౬౧

అ. అథ శూర్పణఖాయా లంకాగమనవృత్తాంత మాహ.
అథేతి. అథఖరప్రముఖరాక్షససంహారాంతరం, శూర్పణఖా, లంకా
పురం రావణరాజధానీమపి, జనస్థానం ఖరాసురదేశ మివ, విజనం జనః
రహితం స్థానం యస్య తత్తథోక్తం, శూన్యమిత్యర్థః, కాకుత్స్థేన శ్రీరా
మేణ, కారయితుం, విధ్వంసయితుమి వే త్యర్థః, అత ఏవ ఫలోత్పేక్షా
గమ్యాపమయాంగేన సంకీర్ణా. సీతాహరణోపదేశాదినా తథా భావయి
వ్యమాణత్వా దితిభావః + కరోతే ర్ణ్యంతా శ్చుముక్. 'హృక్రోరన్యత
రస్యా'మి త్యణికర్తుః కర్మత్వవికల్పా 'తక్రర్తకరణయోస్తృతీయే'తి తృ
తీయా. దశకంతోపకంతే రావణసమీపే, కృత్యేవ మారణాధిదేవతేవ,
ని. 'కృత్యా క్రియాదేవతయో స్త్రిషు భేద్యే ధనాదిభిరిత్యమరః +
'కృశిశ్చచే'తిచకారాత్ క్యప్. నివత్య భువివతిత్వా, రామలక్ష్మణయో
ర్యాథాతథ్యం తథాభావ మసతిక్రమ్య యథాతథం యథాస్వరూప
మితి యావత్. ని. 'యథార్థం తు యథాతథ'మి త్యమరః + యథా
ర్థేఽవ్యయాభావః. 'అవ్యయాభావశ్చే'తి నపుంసకత్వమ్. 'హృస్వా
నపుంసకే ప్రాతిపదిక స్యే'తిప్రాస్పత్వం. తస్య భావః యాథాతథ్యం +
బ్రాహ్మణాదిత్వా ద్భావే వ్యభోప్రత్యయః. శ్చిత్వా దాదివృద్ధిః, *
'దీర్ఘబాహు ర్విశాలాక్ష శ్చీరకృష్ణాజినాంబరః, కందర్పనమరూప శ్చ
రామో దశరథాత్మజ' ఇత్యాదిరామలక్ష్మణతత్త్వస్వరూప మి త్యర్థః.
తథా వై దేహ్య దేహసౌందర్యమన్యూనానతిరిక్తావయవసన్నివేశో పృ
యుక్తజగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహారామణీయక మి త్యర్థః. తదు
క్తమ్. * 'అంగప్రత్యంగకానాం య స్సన్నివేశో యథోచితమ్, సం
జ్ఞిష్టసంధిబంధం య త్సౌందర్య మితి చోచ్యత' ఇతి. తథా ఖరప్రముఖై

లక్ష్మణయో ర్యాథాతథ్యం వై దేహ్యదేహసాందర్యం ఖరప్రముఖై స్సాక
మనీకస్య చతుర్దశసహస్ర ¹సంఖ్యాకస్య పంచతాకరణకారణభూతా
మాత్మావజ్ఞాంచ విజ్ఞాపయామాస.

గీ. ౨

ప. స దండకాయాం కృతదండకాయాం

స్వసార మేనాం ప్రథితస్వసారః,

నిశామ్య రామస్య నిశమ్య నృత్తం

స్సాకం కరదూషణత్రిశిరః పృథ్వితిభి స్సహ, ని. 'సాకం సత్తాసమం
సహే' త్యమరః. చతుర్దశికాః దశచతుర్దశ సహస్రాణి యస్యాం సా
తథోక్తా సంఖ్యా యస్య త త్తథోక్తస్య అనీకస్య రాక్షససైన్యస్య. ని.
'అనీకం తు రణే సైన్య' ఇతి విశ్వః, పంచతాకరణే మరణకర్మణి
కారణభూతాం కారణత్వేన పర్యవసితాం, ని. 'న్యా త్వంచతా కాల
ధర్మో దిప్తాంతః ప్రలయోత్తయః, అంతో నాశో ద్వయో ర్మృత్యు
ర్మరణం నిధనోఽస్త్రియా'మి త్యమరః, ఆత్మావజ్ఞాం కర్ణనాసికాచ్ఛేదన
రూపనిజావమాననాం చ, విజ్ఞాపయామాస విజ్ఞాపితవతి, నీతారామ
కథాకథనేన రావణస్య కామక్రోధా వుద్దిపయామాసే త్యర్థః. ని. 'రీధా
ఽవమాననాఽవజ్ఞే' త్యమరః.

గీ. ౩

అ. తతో రావణః కిం కృతవా ని త్యత ఆహ. న ఇతి. ప్రథితః సకల
లోకప్రఖ్యాతః స్వసారః స్వకీయభుజబలం యస్య స, తథోక్తః, ని.
'సారో బలే స్థిరాంశేచే' త్యమరః. రాక్షసచక్రవర్తీ రాక్షససార్వభౌమ
స్స రావణః, దండకాయాం దండకారణ్యే, కృతో లక్ష్మణేన విరచితో
దండః కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపశాసనం యస్యన, తథోక్తః. కాయో
దేహో యస్యా స్తా మితి బహువ్రీహిగర్భిత బహువ్రీహిః. ని. 'దంఢో
స్త్రీ శాసనే రాజ్ఞాం హింసాయాం లగుడేఽపి చ, మర్యాదాయాం సై
న్యభేద' ఇతి వైజయంతీ. 'కాయోదేహక్షీ బపుంసో'రి త్యమరః, ఏనాం
స్వసారం భగినీం శూర్పణఖాం, నిశామ్య దృష్ట్వా, + 'శమోదర్శ
న' ఇత్యనేన శామ్య తే ర్దర్శనార్థే అమిత్రాద్ధిస్వాదేశభావః. తథా
రామస్యనృత్తం పూర్వోక్త మాచరితం. నిశమ్య శ్రుత్వా, తన్నుఖాదే
వేతి శేషః. ని. 'నిశామ్య తీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యపీ'తి భట్టమల్లః,

చక్రీ రుషం రాక్షసచక్రివర్తి.

౫౩

గ. తతః ప్రస్థాప్య జనస్థానే రాక్షసానష్ట¹నష్టనీతి రయం తా
టకేయహాటకమృగం పురస్కృత్య² సీతాహ్వయాంహరిణీం గ్రహీతుం
త స్యావసథ మాససాద.

౫౪

మారీచోఽప్యాకర్ణితరావణ³మతః ప్రయత్నశతై రప్యనివార్య

అత్ర + నిశామ్య తే దిదృశుః మన్యథా నిశమయ్యేతిస్యాత్. అతప
వాహవామనః. 'నిశమ్య నిశమయ్యేతద్దా ప్రకృతిభేదా' దితి. రుషం
చక్రే, మత్పరాక్రమానభిజ్ఞతయా వనగోచరోఽయం రామః కియ
త్కార్యం కృతవానితి చుకోపే త్యర్థః. వృత్త ముపజాతిః.

౫౩

తతః ఇతి. తతః రోషానంతరం, జనస్థానే ఖరాలయే, అష్టరాక్ష
సా, స్పృష్టాప్య తత్పరిపాలనార్థం ప్రేషయిత్వా, నష్టనీతి ర్నాతనయః,
అమార్గవర్తిత్యర్థః. అయం రావణః, తాటకాయాః అపత్యం తాటకేయో
మారీచః + 'స్త్రీభ్యాం' గితిభక్త్యేయాదేశః. తద్రూపా హాటకమృగః
మాయాకల్పితహిరణ్మయహరిణః. ని. 'హిరణ్యం హేమహాటక' మిత్యమ
రః, + హాటకస్య హాటకమయో వా మృగో హాటకమృగ ఇతి విగ్రహః
షష్ఠ్యావివక్షితార్థలాభే సతి మయడాదిగ్రహణాభావేఽప్యదోషః. తం,
పురస్కృత్య పురోధాయ, సీతాహ్వయాం సీతాభిధానాం, హరిణీం
మృగీం, గ్రహీతుం విచార్యేతిశేషః. యథా లోకే లుబ్ధకః కంచన
మృగం పురస్కృత్య వనం గత్వా తద్విప్రలబ్ధం మృగాంతరం గ్రహీతు
మిచ్ఛతి తద్వ దిత్యర్థః. తస్య మారీచ, స్యావసథం స్థానం, ఆససాద
ఆవిశేష, ని. 'స్థానావసథవాస్తు చే'త్యమరః, అ త్రైవం జనస్థానం
ప్రతిరాక్షసప్రేరణం సీతాపహరణ త్సూర్య ముక్తం. శ్రీరామాయణే
తుతదనంతర మిశ్యేవం పౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనో విరోధః పురా
ణాంతరాత్సమాధేయః, 'తాటకేయహాటక మృగ' మిత్యత్ర రూపక
శంకా న కార్యా. త స్యారోపహేతుకత్వాత్. మారీచే తు హాటకమృగ
త్వస్యాగమసిద్ధే రనారోప్యమాణత్వా దితి.

౫౪

మారీచఇతి. మారీచోఽప్యాకర్ణితం శృతం, రావణస్య మతం

మాణే 1తస్మిక్ సుబాహుమేవ బహుమన్యమానో గత్యంతరాభావా
త్తదభ్యర్థనా మంగీకృత్య జాతరూపమయమృగరూపంగృహీత్వా సీ
తాం పంచయితుం పంచవటీ 2 మగాహత. గిగి

దశముఖోఽపి జలధరపథస్థాపితరథః దాశరథివిఘటనేకృతాస్త సప్థా.

సీతాపహరణరూపం చిక్షీర్షితం యేన స తథోక్త స్సక్, తస్మిక్ రావణే
ప్రయత్నశ్చతై రపి * 'అపి రామో న సంక్రుద్ధః కుర్యాన్లోకా నరా
క్షసాన్, అపి తే జీవితాంతాయ నోత్పన్నా జనకాత్మజా' ఇత్యాది
శ్రీరామాయణోక్తబహుప్రయత్యై రి త్యర్థః, అనివార్యమాణే నివార
యితు మశక్యే సతి, తద్వినిశ్చయకాలస్య ప్రత్యాసన్నత్వా దితి భావః,
సుబాహుం సుబాహునామానం, స్వభ్రాతర మేవ యో హి విశ్వా
మిత్రాధ్వరే శ్రీరామేణనిహత ఇతి భావః, బహు భూయిష్టం, మన్య
మానః, సుబాహువ త్పూర్వ మేవ ఆత్మనో మరణే ఇదానీ మేతాదృశ
నిర్బంధో న స్యాత్, అతః స ఏవ ధన్య ఇ త్యవబుధ్యమాన స్సన్ని
త్యర్థః, గత్యంతరాభావా త్తద్విపరీతబుద్ధినివర్తనే ఆత్మవిమోచనే వా
ఉపాయాంతరాభావాత్, ని. 'దేశోపాయగమే గతిరీతి వైజయంతీ.
అభ్యర్థనా, మంగీకృత్య. తతః, జాతరూపమయః కాంచనవికారః +
వికారార్థేనుయత్, యోమృగస్తద్రూపం తదాకారం, గృహీత్వా
సీకృత్య, రాక్షసానాం కామరూపత్వా న్నాయాకనకమృగభూమికాం
ధృత్వే త్యర్థః, ని. 'చామికరం జాతరూపం మహాజితకాంచనే'
ఇత్యమరః, సీతాం, పంచయితుం ప్రలోభయితుం, పంచవటీ, మగా
హత అనేవత, ప్రవివేకే త్యర్థః, పంచవటీ వ్యాఖ్యాతా. గిగి

దశముఖఇతి. దశముఖో రావణశ్చ, జలధరాణాం మేఘానాం
పంథాః జలధరపథః అంతరిక్షం + 'ఋక్సూరిత్యాదినా నమాసాంతో
ఽకారప్రత్యయః. ని. 'తారాపథోఽంతరిక్షం చేత్యమరశేషః, తత్ర స్థా
పితో నిక్షిప్తో రథో యేన స తథోక్తః, నిజకపటాప్రకాశార్థ మితి భా
వః. దాశరథివిఘటనే రామలక్ష్మణవియోజనే, కృతాస్తా పహితాదరః,
తదేకాగ్రీచిత్త స్సన్ని త్యర్థః, తస్మాద్ధితవాక్. గిగి

ప. వివిన మవజగాహే రాక్షసానాం కరోటి
 రసకృ దసకృ దావిర్బాష్ప మాలోక్య శోచక్,
 కృతరుచి రివ వర్త్య స్యంకుశానాం కుశానాం
 పథికచరణలా విన్యంకురే న్యంకురేషః. ౫౭
 తదను జనకపుత్రీయాష్టయా¹తం జిఘృత్సు

వివినమితి. అ థానంతర, మేష, న్యంకుః కనకమృగరూపోమా
 రీచః, ని. 'న్యంకు ర్గురుకులస్థాయాం శిష్యే మీనే మునౌమృగ' ఇతి నా
 నార్థ రత్నమాలా, 'కృష్ణసారరున్యంకురంగుశంబరరాహిషా' ఇత్య
 మర శ్చ, రాక్షసానాం ఖరాదీనాం కరోటిః శిరోస్థీని, కపాలా సీతి
 యావత్. ని 'శిరోస్థిని కరోటి స్త్రీ' త్యమరః. అసకృ దసకృ
 త్ పునఃపునః, బహువార మిత్యర్థః, + వీప్సయాం ద్విర్భావః, ఆవి
 ర్బాష్పం ప్రాదుర్భవదశ్రుజలం యథా తథా, ని. 'బాష్పోఽశ్చ' ఇన్య
 మ్బుధూమయో' రితి వైజయంతీ. ఆలోక్యద్వస్త్వా, శోచక్, హఃకష్టం
 జనస్థానవాసినా రామేణ ఖలు నిహతా స్స రేవేపి బాంధవాస్త దేమా
 మిమాః కరోట్యః పరిలుతంత్రో దృశ్యంతే స్వాత్మనోఽపి అస్మిన్ దేశే
 మరణం నిశ్చిత మితి మనసి విషీనం త్సన్ని త్యర్థః. తథా వర్త్యని
 వివినమార్గే, అంకుశానాం నైశిత్యసామ్యా త్పుణిప్రాయాణాం, ని.
 'అంకుశోఽస్త్రీ సృణి ర్ద్వయో' రి త్యమరః. కుశానాం దర్భాణాం, సం
 బంధిని. ని. 'అస్త్రీ' కుశం కుఢో దర్భ' ఇ త్యమరః. అతఏవ పథికానాం
 పాంథానాం చరణా న్పాదతలాని లునా తీతి పథికచరణలావిని, + క
 ర్తృణ్యం, అంకురే అంకురే ప్షి త్యర్థః, కృతరుచిః శృతాభిలాష ఇవ,
 పశ్యతాం స్వకపటాప్రకాశనార్థం మృగజాతిధర్మమనువర్తమాన ఇ వే
 త్యర్థః వస్తుత స్తు న త థేతి భావః. వివినం పంచనటినికటారణ్యమ్,
 అవజగాహే ప్రవివేశ, వై దేహ్య విలోచనగోచరీభవితు మితిభావః.
 మాలినివృత్తమ్. ౫౭

తదన్వీతి. తదను మృగప్రవేశానంతరం, రామః జనకపుత్ర్యా
 జనక్యాః యాష్టయా. + 'ఆర్యపుత్రాభిరామోఽసౌమ్యగో హరితి

ర్హరిణ మనుజుగాహే చాప మాదాయ రామః,

సమయ ఇతిచ భేజే†వక్త్ర మాతత్య మృత్యుః

కుశికనుతమఖాజౌ భృష్ట మేనగ జిఘాంసుః.

గౌ

ఆకృష్ట్య దూర ముటజా దధ దర్శితాశః

మే మనః, ఆన యైనం మహాబాహూ కోడాధం నో భవిష్య తీత్యాది
ప్రార్థనయా హేతునా తం హరిణం మాయాకనకమ్మగం, జిఘ్నుః
గ్రహీతు మిచ్ఛు స్సక్, + గ్రహే స్సన్నంతా దుప్ప్రత్యయః. 'నలో
కావ్య యే'త్యాదినా వషీప్రతిషేధః. చాపమాదా, యానుజగాహే
అనునృత్య జగామ, తథా మృత్యు రంతకశ్చ, సమయః అయ మేవ కబ
ళనావసర, ఇతి మ త్వేతిశేషః. వక్త్ర మాతత్య వ్యాదాయ, కుశికనుత
మఖాజౌ విశ్వామిత్రాధ్వరసమయప్రసృత్యుద్ధే, ని. 'సమిత్యాజసమి
ద్యుధ' ఇత్యమరః. భృష్టం గళితం, శ్రీరామబాణేన సముద్రమధ్యే జీవత
ఏవ తస్య ప్రవేశితత్వా దితి భావః. ఏనం మారీచం మాయామ్మగం
జిఘాంసుః హంతు మిచ్ఛుస్సక్, + హంతేస్సన్నంతా దుప్రత్యయః. పూ
ర్వవత్ వషీప్రతిషేధః, భేజే, తదంతికం ప్రాప్త్యర్థః, శ్రీరామజిఘ్నుః
తస్య తస్యావశ్యం భావిమరణకత్వా దితిభావః. అత్ర పూర్వవాక్యార్థ
స్యోత్తరవాక్యార్థ హేతుత్వా త్కన్యలింగభేదః. సృతంపూర్వవత్. గౌ

ఆకృష్ట్యేతి. అథానంతర, మేషః పూర్వోక్తః †క్రవ్యం మాంస
మశ్నాతీతి క్రవ్యాశః మాయామ్మగరూపో మారీచః + కర్మణ్యో, ని.
'పలలం క్రవ్య మామిష' మిత్యమరః. దర్శితా ఉత్పాదితా ఆశా గ్రహ
ణకాంతా యేనన, తథోక్తస్సక్, హస్తలభ్యవ త్పునఃపున స్మాయ
యా సన్నిహితత్వా దితి భావః. శ్రీరామ, ముటజా త్వర్ణశాలాయా
స్సకాశాత్, దూరం విప్రకృష్టం, ఆకృ ప్యోత్తరోత్తరాశోత్పాదనేన
దూరం నీత్యేత్యర్థః, *ప్రలోభయిత్వానై దేహీంయదేష్టం గంతుమర్హ
నీతి. రావణస్య కృతసంకేతస్య తథాభూతత్వా దితి భావః, అథ రఘు

† 'పాశమాతత్యే'తి పాశే పాశం రజ్జుం ఆతత్య తస్యోపాణార్థం విస్తీర్ణ్యేత్యర్థః.

‡ 'దర్శితాంగః క్రవ్యాదమిష' ఇతి పాశే దర్శితాంగః ప్రదర్శితవృగదేహః, క్రవ్యం
పక్వ మాంస మతీతి క్రవ్యాదః, + కర్మణ్యో. ఆమహంసార్థకత్వే 'క్రవ్యే చే'తి విజి
క్రవ్యా దితి రూపం స్వాత్.

క్రవ్యాశ ఏష రఘునాథశరేణ విద్ధః,
కార్తస్వరేణ తనుతాం విజహా హతోఽస్మీ
త్యార్తస్వరేణ సహ రామవచోనిభేన.

గీ॥

గ. ఏత దాకర్ణ్య విదీర్ఘహృదయా హృదయదయితప్రేక్షా కర్త

నాథస్య శ్రీరామస్య శరేణ బాణేన, విద్ధః ప్రలోభనేన దూరాకర్షణజనిత
కోపాత్సంప్రహృతస్క, హతోఽస్మీ మృతో భవా, మీత్యేవం రూపేణ
రామవచసా సదృశేన రామవచోనిభేన; + నిత్యసమాసత్వా దస్వపద
విగ్రహః, అత ఏష. ని. 'స్మరు త్తరపదే త్వమీ, నిభసంకాశసీకాశ
ప్రతీకాశోపమాదయి' ఇ త్యమరః, ఆ ర్తస్వరేణ సహ హాసీతే హాల్క్ష
ణేతి దీనాక్రిందనేన సాకం, ఏవం చే త్ప్రీతా రామం ప్రతి లక్ష్యణం
ప్రేషయే త్తచ్ఛాస్త్యే పర్ణశాలాభ్యంతరే సీతాం రావణోఽపహరే
దితి కపటోపాయా దితి భావః. కార్తస్వరమయీ హిరణ్మయీ ఏణ
తను ర్మృగశరీరం యస్య కార్తస్వరేణ తను స్తస్య భావ స్తతా తాం,
విజహా తత్త్యాజ, ని. 'హిరణ్యం హేమహాటకం, రుక్మం కార్తస్వరం
జాంబూనద మస్తాపదోఽప్రియా' మిత్యమరః. దీనాక్రిందనపూర్వకం
కృత్రిమమృగశరీరం పరిత్యజ్య పూర్వరూపం ధృతవా ని త్యర్థః, తథా
చ రామాయణమ్ * 'మియమాణ స్తు మారీచో జహా తాం కృత్రి
మాం తనూమ్, కృత్వా తద్వచనం రక్షో దధ్యా కేన తు లక్ష్యణమ్.
ఇహ ప్రస్థాపయే త్ప్రీతా శూన్యే తాం రావణో హరేత్, సంప్రాప్త
కాల మాజ్ఞాయ చకార చ తత స్స్వరమ్. సదృశం రాఘవ సైవ
హాసీతే లక్ష్యణేతి చ, మృగరూపం తు త త్యక్త్వా రాక్షసం రూ
ప మాత్మనః. చక్రే స సుమహాకాయో మారీచో జీవితం త్యజ'
న్నితి. అత్యార్తస్వరేణ సహ దేహత్యాగకథనా త్వహోక్తి రలం
కారః తదుక్తం కావ్యప్రకారే. 'సహోక్తి స్తు సహార్థస్య బలా దే
కార్థవాచక' ఇతి.

గీ॥

ఏతదితి. ఏతచ్చీరామవచససదృశ మార్తవచనం, జానకీ, ఆక
ర్ష్య శ్రీత్యా, హృదయదయితే మనోవల్లభే ప్రాణేశ్వర ఇతి యావత్.
శ్రీరామే ప్రేక్షా స్నేహేన హేతునా, ని. 'ప్రేక్షా నా ప్రియతా
హర్దం ప్రేమ స్నేహ' ఇ త్యమరః, విదీర్ఘహృదయా విదళితాంతరంగా,

వ్యాకర్తవ్యమజానానాజాసకీజాసీహిభ్రాతరమితిసామిత్రిమాదిదేశ. ౬౦
తత శ్చార్చ్యే న కార్య మిద మాదిప్తం దిప్తదోషా నిఘాన్య
ప్రతీతిః పరం ¹పరిభవతి భవతీమ్. ౬౧

(త్రిభువనైకధనుర్ధరస్య శౌర్యరాశే ²రార్యస్య క శ్చ)ద్ధధిత ³కోణవ

అశవన కర్తవ్యాకర్తవ్యం విధేయావిధేయం కృత్యాకృత్య, మజానానా
అసవబుద్ధ్యమానా, ఇతికర్తవ్యతాశూన్యా స తీత్యర్థః. + 'జ్ఞాఅవ
భోధనే' ఇత్యస్తా చ్చాసన్, 'జ్ఞాజనా' ర్జ్ఞతి జాదేశః, భ్రాతరం శ్రీరా
మం, జాసీహి పరామ్మ, శేత్యేవం ప్రకారేణ, సామిత్రి, మాదిదేశ.
రాక్షసేభ్యో రామస్య విపత్తి మాశం శ్యేత మాజ్ఞాపయామా సే త్యర్థః,
తథా రామాయణమ్ * ఆర్తస్వరం తు తం భర్తు ర్విజ్ఞాయ సదృశం
వనే, ఉవాచ వచనం సీతా గచ్ఛ జాసీహి రాఘవ' మిత్యాది. ౬౦

తత ఇతి. తత శ్చ నిదేశానంతరంచ. హే ఆర్యే పూజ్యే, జాన
కి, ఇద మాదిప్త మయ నూదేశః, + భావేత్తః, నకార్యం నకర్తవ్యం
భ్రాతరం జాసీహి త్యేవ మాజ్ఞప్తం న యుక్త మి త్యర్థః, కుతః దిప్త
దోషా త్కాలవిపర్యాసాత్, ని. 'కాలో దిప్తోఽప్యనేహాపీ' త్యమరః,
అథవా దిప్తదోషాద్దైవపాత్రీకూల్యాత్, ని. 'దైవం దిప్తం భాగధేయ'

మి త్యమరః, మిథ్యా ప్రతీతి ద్విపర్యయజ్ఞానం, అరామసంబంధి న్యార్త
స్వరే తత్సంబంధి త్వేన భ్రాంతి రితిత్యర్థః, భవతీం త్వాం పర మధికం,
పరిభవతి తిరస్కరోతి, లోకే చాకచక్యదోషా చ్చుక్తా రజతప్రతిప
త్తివ త్ర వాపి అతస్మిం సద్గ్రహణ ముత్పన్న మభూత్ అతః పరం
భ్రాంతా సీ త్యర్థః. ౬౧

అ. నను త్వయా ప్యయ మార్తస్వరః ప్రత్యక్ష మనుభూతః
స చ రామస్య విపత్తి మంతరా నోపపద్యతే అతః కథం మమ భ్రాం
తత్వ మి త్యాశంక్య నైత ద్విశ్వసితం యోగ్య మి త్యాహ. (త్రిభువ
నేతి + త్రయాణాం భువనానాం సమాహార స్త్రిభువనం + 'తద్ధితా
ర్థేత్యాదినా సమాహారసమాసః 'పాత్రాదిభ్యః పృతిషేథో వక్తవ్య'
ఇతి స్త్రీలింగతాప్రతిషేధః, ని. 'పాత్రాద్యదంతై రేకార్థో ద్విగు

ఘుణనిమిత్తాం విపత్తి మితి ప్రణిపత్య ప్రత్యాచక్షాణం (1) లక్ష్యణం) హృదయతోదకారిణ్యా వాణ్యా మోహవిహ్వలా సా బ హ్వతర్జయత్.

భూయోఽపి లక్ష్యణః 2 ప్రజావతీం పరుషభాషిణీ మేవ

ర్లక్ష్యోనుసారత' ఇత్యమరః, తత్రైక ధనుర్ధరస్య జగదేక ధానుష్క, స్యే త్యస్త్రబలసంపన్నత్వోన్వీతి, శౌర్యరాశే ర్మహాశౌర్యసంపన్న, స్యేతి శారీరబలసంపన్నత్వోన్వీతి, ఏవంవిధ సౌర్యస్య మహాత్మన శ్రీరామస్య, కోణపా రాక్షసాస్తే ఘుణాః కీటవిశేషా ఇవ తన్ని మిత్తాం తన్మూలాం, యద్వా, మృగభూమికయా ప్రచ్ఛన్నమ ప్యముం నిజబుద్ధ్యా రాక్షసం నిశ్చిత్యాహ. కోణపా రాక్షసా మారీచః సః ఘుణ ఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం, ని. 'రాక్షసః కోణ పః క్రవ్యా'దిత్యమరః. విపత్తిం ప్రాణసంకటం, కః వివేకీ, శ్రద్ధధీత విశ్వ సేత్, న శ్రద్ధధీతై వేష్యర్థః, * 'పన్నగాసురగంధర్వదేవదానవరాక్షసైః, అశశ్యస్తవ వైదేహీ భర్తా జేతుం ససంశయ' ఇతి శ్రీరామాయణేఽ పుష్కతత్వా దితి భావః, + 'శ్రదంతరో రుపనర్గవ ద్వృత్తిర్వాచ్యే'తి శ్ర చ్ఛబ్దస్య పూర్వనిపాతః, ఇ త్యేసంప్రకారేణ, ప్రణిపత్య సమస్కృత్య, ప్రత్యాచక్షాణం ప్రత్యాలపంతం, లక్ష్యణం, హృదయతోదకారిణ్యా మ నోవ్యధోత్పాదికయా, వాణ్యా వాచా * 'అనా ర్యాకరుణారంభసృశం స కులపాంసన, అహం తవ ప్రియం మన్యే రామస్య వ్యసనం మహా'ది త్యారభ్య'న త్వహం రాఘవా దన్యం పదాఽపి పురుషం స్మృశే' ఇత్యం తేన శ్రీరామాయణోక్తప్రకార యే త్యర్థః, మోహేన ప్రియవిపత్త్యా శంకాజనితచిత్తవైకల్యేన విహ్వలా విక్లబా సతీ, సా జానకీ, బహు భూయిష్ఠం, అతర్జయ దభర్తయత్, అనిందయ దితియావత్, + తర్జయ తేః పరస్మై పదం కవిప్రయోగా త్సిద్ధం, తర్జయతే రనుదాత్త త్వేఽపి తస్మానుదాత్తేత శ్చక్షిజో జిత్కరణేన అనుదాత్తనిమిత్త స్యాత్మనేపద స్యానిత్యత్వజ్ఞాపనా త్పరస్మై పద మితి. అతఏవ 'తర్జయతి భర్తయతిచే త్యపి దృశ్యత' ఇతిభట్టమల్లః.

౬౨

అ. తామేతాం సీతావాణీ మనహమానో లక్ష్యణః పున రువా చేత్యాహ. — భూయ ఇతి. భూయః పున రపి, లక్ష్యణః, పరుషభాషిణీం

1. ఏకస్మాన్విక్రచిత్. 2. పరుషభాషణభాషిణీం ప్రజావతీం.

మభావత.

౬౩

ప. సుముఖ మమ సుమిత్రా సత్య మంబాయా¹దాసీ
స్త దభజ మవితర్కం మాత్య²సంపర్కసౌఖ్యమ్,
సపది విధివిపాకా ద్వాహరంతీ దురుక్షిం

త్వ మసి విపినమధ్యే మధ్యమాంబా^౩పి జాతా.

౬౪

గ. ఇ త్యుక్తా^౩భ్రాతృసమీపగామిని లక్ష్మణే తత్తణ మేవరంధ్రా

కర్ణకరోరాలాపినిం, ప్రజావతీం భ్రాతృభార్యాం సీతా, మేవం వత్స
మాణరీత్యా, అభావత అవోచత, ని. 'ప్రజావతీ భ్రాతృజాయే'
త్యమరః.

౬౩

అ. లక్ష్మణవాక్య మేవ నివృణోతి. సుముఖీతి. హే సుముఖ నుధుర
భాషిణి జానకి, + 'స్వాంగా'దిత్యాదినా జీప్. య ద్వస్మా త్కారణా,
త్వం, మమ, సత్యం యథార్థం, అకపల మితి యావత్, సుమిత్రా
సుమిత్రారూపి, ణ్యంబా మాతా, ఆసీః అభూః, సువచనోపలాలనాదినా
నిజజననీ జాతా ఆసీ రిత్యర్థః, తత్తస్మా త్కారణా, దవితర్కం నిశ్శం
కం, మాత్యసంపర్కేణ మాతృసాన్నిధ్యేన య తేసిఖి మాసస్త స్త మభ
జం ప్రాప్నువం, అన్వభూవ మి త్యర్థః, ఏతావత్పర్యంత మితి కేవలః, మా
తృత్యే తవ తత్సహవాససౌఖ్యానుభవస్య యుక్తత్వాదితి భావః. సపది
దాసిం తు, విధివిపాకాద్దైవప్రాతికూల్యాద్ధేతోః, ని. 'విధి ర్విధానే దైవే
పీ'త్యమరః. విపినమధ్యే అరణ్యమధ్యే, త్వం, దురుక్షిం కర్ణకరోరవచ
నం, వ్యాహరంతీ ఆలపంతీ సతీ, ని. 'వ్యాహర ఉక్తి ర్లపిత' మిత్యమ
రః. మధ్యమాంబా కై కేయసి జాతా^౩పి, నకేవలం సువచనేన సు
మిత్రేవ, కిం తు దుర్వచనేన కై కేయసి జాతేతి కృత్వా ఉభయ
థాపి త్వం మమాంబైవ భవసి, అతః పుత్రే మయి కాన్యశంకా
కార్యేతి భావః. మధ్యమాంబా వ్యాఖ్యాతా. మాలినీపృత్తమ్. ౬౪

ఇతీతి. ఇ త్యేవముక్త్యా, లక్ష్మణే, భ్రాతృసమీపం శ్రీరామనిక
టం ప్రతిగచ్ఛ తీతి తద్దామిని సతి తత్తణమేవ తస్మిన్నేవ క్షణే, విలంబే
కార్యవిఘాతాదితి భావః + 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, రంధ్రా

1 ఆసీత్. 2 సాన్నిధ్య. 3 భ్రాతృజాయాం భ్రాతృ.

స్వేషీ దశకంధర స్వందనం విహాయ విహాయస్థస్థుల దవతీర్య నిజాం
తలకరణేఽప్యమాంతం రాగం బహిః ప్రకటయ నివ + (ధృతకాషా
యపటః) కపటసన్యాసివేషః ¹పర్ణశాలాభ్యర్ణ మాససాద. ౬౫

ప. రామాశ్రమా ద్విగతలక్ష్మణసన్నిధానా

మపహరణోచితసమయ మన్విష్య త్యాకాంక్షత ఇతి రంధ్రాన్వేషీ,
దశకంధరో రావణః, స్వందనం శతాంగం, ని. 'శతాంగ స్వందనో
రథ' ఇ త్యమరః, విహాయ త్యక్త్వా, విహాయస్థస్థుల దాకాశమండలా,
దవతీర్య అవరుహ్య, ని. 'పుం న్యాకాశవిహాయసీ' ఇ త్యమరః. నిజాంతః
కరణే నిజమానసేఽప్యమాంతం, అత్యుత్కటత్వా దృహిర్నిర్గచ్ఛంత
మిత్యర్థః, రాగ మనురాగం, లాహిత్యం చ, ని. 'రాగోఽనురక్తా మా
త్యర్యే శ్లాదా లోహితాది'ష్యితి విశ్వః. బహి ర్భాష్యాఽపి ప్రక
టయన్ ప్రకాశయ నివస్థిత, ఇ త్యుత్ప్రేయ. తస్యా శ్చ రాగయోః
స్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయ మూలాతిశయోక్త్యనుపాగీతత్వా త్పుం
కరః, కపటసన్యాసివేషః మాయాభిక్షువేషధారీ సత్, సద్య ఏవ తస్యా
అనుద్యేగార్థ మితి భావః. పర్ణశాలాభ్యర్ణం సీతానివాసపర్ణశాలోప
కంఠం, ఆససాద ప్రాప్, + సదే ర్లిటి ద్విత్వం, ని. 'ఉపకంఠాంతికా
భ్యర్ణాభ్యర్ణా' అ ప్యభితోఽప్యయ'మి త్యమరః. ౬౫

రామేతి. చపలశ్చంచలః, అనియతచిత్త ఇ త్యర్థః, విశితాశ

+ 'ధృతకాషాయపటః' ఇతి క్వాచిత్కపారేతు కషాయేణరక్తః కాషాయః +
'తేనరక్తం రాగా' నిత్యం. తాదృశః పటః ధృతో యేన సః కాషాయవస్త్రధారీ త్యర్థః,
భట్టికావ్యే పంచమసర్గ 'కమండులుకపాలే' నేతి ద్విసప్తతమశ్లోకే దండవాక్ త్రిదండిత్య
ర్థః, ఆత ఏవ పూర్వశ్లోకే శిఖి త్యుక్తం. 'ఏకదండిన శ్విఖాభావా' దితి మల్లినాథసూరివ్యా
ఖ్యానమ్. కించ శ్రీరామాయణారణ్యకాండే పట్టుత్వారింశే సర్గ 'శ్లక్ష్యకాషాయసంవిత
శిఖి ఛత్రీ ఉపాసహి, వామే చాంసేఽవస జ్యాభ శుభే యష్టికమండులూ' ఇతి శ్లోకవ్యా
ఖ్యానే 'యష్టిత్రిదండం శిఖి త్యనేన సాహచర్యా'దితి విలిఖ్య. 'యతేర్లింగం ప్రసక్యమి
యేనాసా లత్యుతే యతః, బ్రహ్మసూత్రం త్రిదండం చ వస్త్రం జంతుసేవారణమ్. శిశ్యం
పాత్రం బృషీ చైవ కాపీనం కటివేష్టవమ్, య వైత్రత ద్విద్యతే లింగం స యతి ఝేతరో
యతి' రిశ్యంగిరస్త్యుతి ర పుష్పదాహృతా. తస్మా త్రిదండసన్యాసివేష ఏ వా శ్రేణి నిర్ణయః.

తృతీయాం జహార చపలః పిశితాశ నేంద్రః,
మాలాం ¹నవోత్పలమయీం పలలభిమేణ

నేంద్రః రాక్షసచక్రివర్తీ రావణః, విగతం లక్ష్మణస్య సన్నిధానం సా
న్నిధ్యం యస్య తస్మాత్, లక్ష్మణరహితా ది త్యర్థః, రామాశ్రమాత్
శ్రీరామనివాసాత్, + 'ధృవ మపాయేఽపాదాన' మిత్యపాదానత్వా
త్పంచమీ. సీతాం, జహా రావహృతవాక్, సాధారణవధూభాగ్రిం జ్యేతి
భావః. కథ మివ నిరస్తజనాత్ అర్చకాదిజనశూన్యాత్, దేవాల
యాత్ దేవాయతనాత్, + పూర్వవ త్పంచమీ, నవోత్పలమయీం
నూతనేందీవరవికారాం, తద్గ్రథితా మి త్యర్థః, నవగ్రహణ మమ్లూన
తాద్యోతనార్థం + వికారార్థే మయటి జీవే, మాలాం సౌజం, పల
లభిమేణ సకాలఖండంత్రభాగ్రింత్యా, అన్యథా పలలశబ్దస్య కేవల
మాంసపరత్వే తస్య రక్తవర్ణ త్వేన నీలోత్పలమాలాయాం తద్భాగ్రింత్య
నుదయాత్. అలర్కః సాపస్తారశునక ఇ, వేత్త్యపమా, అలర్కస్య మా
లాపహరణే యో లాభ స్స ఏవ సీతాపహర్తృః రావణ స్వా పీ త్యుప
మార్థః, వి. 'శునకో భషక శ్వాస్వా దలర్కస్తు సయోగిత' ఇ
త్యమరః, అత్ర కశ్చి ద్రహస్యోపదేశః కథితః శ్రీరామాయణవ్యాఖ్యా
తృభిః. యద్యపి లక్ష్మీరూపా సీతా విష్ణురూపరామస్య మృగాన్వేషణస
మయే రామ ఏవ తిరోహితా తథాఽపి తస్మిన్ సమయే దేవైః స్వకా
ర్యార్థం శ్రీరామానుమత్యా మాయయా నిర్మితా సీతా తత్స్థితా,
తాం రావణో జహా కేతి. అన్యథా రామస్య సీతావియోగాంగీకారే
క్షణమాత్ర మపి విశ్లేషాభావప్రతిపాదకం 'విష్టోరేమానపాయీ నీ'తి
వాక్య మప్రమాణం స్యాత్. నను క్షణ మాత్రవిశ్లేష స్వానంగీకారే
వివాహో త్పూర్వం సంబంధాభావః కథ మితి చెన్న. సర్వదా స్వస్మిన్
విద్యమానాయా ఏవ సీతాయాః లోకవ్యవహార మనుసరన్ జనకస్య
గృహే ఆవిర్భావం పరికల్ప్య వివాహదిలీలాకరణాత్. అన్వేషణవిలప
నాది అనుకరణమాత్రం. తచ్చస్త్రీసంగినా మియ మవ స్థేతి ప్రఖ్యాత
నార్థం అత ఏవోక్తం శ్రీభాగవతే. 'స్త్రీసంగినా మితిగతిం ప్రథయం

దేవాలయా దివ నిరస్తజనా దలర్కః.

౬౬

హా నాథ క్వ చిరాయ సీతి బహుశో వ్యాకుశ్య బాష్పావిలం
చక్షు ర్దిక్షు విముంచతీం దశరథ స్యాద్యా మవేక్ష్యన్నుమామ్,
రేరే'రాక్షస మా వధూం ప్రరుదతీం ముం చేతి గృథాగ్రహ

శ్చచారే'తి. రావణకుంభకర్ణయోః పూర్వం పరప్రదానా దేవ స్వ
సభ్యత్వే సిద్ధే యద్యపి ప్రకారాంతరేణాపి తయో ర్వధ స్సంభవతి
తథాపి మాయాయాపసీతాం కల్పయిత్వా తదపహరణాపరాధేన
రావణ హననాదికథాప్రసర్తనేన లోకం పవిత్రీకర్తుం పరదారాపహర్తు
రేవం వినాశ ఇతి జ్ఞాపనార్థం చే త్యల మతికథయా, వసంతతిలకా
వృత్తమ్.

౬౬

అ. తత్సకింజాత మిత్యత ఆహ. — హానా థేతి. హేతి ఖేదే, నాథ
ప్రాణేశ్వర, శ్రీరామ, క్వ కుత్ర, చిరాయసి విలంబనే, యే నై
తాదృ శ్రవణ సప్రాప్తేతి భావః ఇత్యనేన ప్రకారేణ, బహుశః
బహువారం, + 'బహ్వల్పార్థా చ్చస్కారకా దన్యతరస్యా'మితి శస్పృ
త్యయః. వ్యాకుశ్య ఉచ్చైర్రాకృంద్య, బాష్పావిల మశుకలుషం,
చక్షుః, దిక్షు దిగంతరేషు, విముంచతీం ప్రసారయంతీం, శ్రీరామా
గమనాశ యేతి భావః, దశరథ, స్యాద్యాం న్నుమాం జ్యేష్ఠపుత్రకశ
తృత్వాత్ జ్యేష్ఠన్నుమాం, అవేక్ష్య దృష్ట్వా, రే ఇతి ప్రకృతే ర్భ
ర్తసనేచాపలా ద్విరుక్తో'యం శబ్దో హీనసంబోధనవాచీ. ని. 'హీన
సంబోధనే తు రే' ఇత్యమరః, + 'చాపలే ద్వేభవత' ఇతి ద్విరుక్తః,
'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తి శ్చాపల'మితి కాశికోపదేశా చ్చ సంభ్రమః.
అత్ర 'స్వరిత మామేడితే' ఇత్యాదినా ప్రాప్తస్య ప్లుతస్య, 'సర్వః ప్లు
తః సాహస మనిచ్ఛతా విభావా వక్తవ్య' ఇతిపాక్షికః ప్రతిషేధః.
'శాస్త్రత్యాగ సాహస' మితి హరదత్తః, రాక్షసేతి తస్య నా మా
పుష్పచరితు మనుచిత మిత్యామంతిత్ మితి మంతవ్యం. మా, సీతాప
హరణసాహసం మా కు ర్విత్యర్థః, మేతి వారణే, ని. 'మాస్మ మాలం చ
వారణే' ఇ త్యమరః, ప్రరుదతీం ప్రకర్షేణ కోశంతీం, వధూం న్నుమాం,

రుద్ధ్వాఽధ్వాన మనల్పకోప మకరో దగ్రేవణం రావణమ్. ౬౭

సమభూ త్సమయే తస్మిం త్సమరం సమరంహసోః,

మిథోమథనసంకుర్ద్ధ గృధ్రరాక్షసరాజయోః. ౬౮

దశముఖరథ మాళు ధ్వస్తరథ్యం వినూతం

శిథిలతరవరూధం శీర్ష చక్రం స చ కే,

ముంచ త్యజ, 'మాపగ్నిరుధ' ఇతి వా పాఠః. తత్పక్షే నిరోధం మా కు ర్విత్యర్థః. ని. 'సమా స్నుమా జనీవఙ్' ఇ త్యుచుః. అత్ర దశరథ స్వాశ్మప్రియసుహృద్భావేన భౌతృత్వా త్తత్సుమాయా అపి స్వ స్నుమాత్వా ద్వధూగ్రిహణం దృష్టవ్యమ్. ఇత్యుక్తేతి శేషః. గృధ్రా ధిభో జటాయుః, అగ్రేవణం వనపురోభాగ ఇ త్యర్థః, + 'వనంపుర గామశ్రీకా సిధగ్గిశారికా కోటరాగ్రేభ్య' ఇతి వననకారస్య ణత్వం. అధ్వానం మార్గం, రుద్ధ్వా నిరుధ్య, రావణంపి, త్వనల్పకోప మధిక కోధ, మకరోత్, అనుచితకారిణం రావణం విజిత్య సీతాం మోచ యితు ముద్యుక్తవా ని త్యర్థః, శార్దూలవికీడితం పృతమ్. ౬౭

సమభూ దితి. తస్మిం త్సమయే సీతాపహరణకాలే, సమరంహ సో స్తుల్యవేగయోః, అతపవ మిథోమథనేన పరస్పరప్రహరేణ సం కుర్ద్ధా సమ్య క్కుపితో యా గృధ్రరాక్షసరాజౌ జటాయూరావణౌ తయో, సమరం యుద్ధం, సమభూత్ సమ్య క్ప్రవృత్త మి త్యర్థః. ౬౮

అ. తతః కిం త త్రామా. దశముఖేతి. స, శకుంతః పక్షీ జటాయుః, ని. 'శకుంతిపక్షీ శకునిశకుంతశకునద్విజా' ఇ త్యుచుః, శ క్తయః ఆయుధవిశేషాః ప్రాప్యంత ఇతి ప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః క్షేప ణీయా ఆయుధవిశేషాః. తదుక్తంపుత్తికారేణ + 'అకర్తరిచ కారకే సంజ్ఞాయా' మి త్యత్ర 'ప్రాప్యంత ఇతి ప్రాసా' ఇతి, బాణా ఇషవః అస్యం తే అనే నేతి బాణాసః కార్ముకం + 'హలశ్చే'తి కరణే ఘర్షణ. ని. 'ధను శ్చాపౌ ధన్వశ రాసనకోదండకామ్మకం ఇవాన్' ఇ త్యుచుః, ఖడ్గ శ్చం ద్రహాసః ని. 'ఖడ్గే తు ని స్త్రింశ చంద్రహాసానిరిష్టయ' ఇ త్యుచుః. త్రి

† 'రుధిరావరణే' ఇతిధాతోః 'మాజిలుజి'తి లుజి నిపి 'ఇరితో'వేతి స్లే రజాదేశే. 'స మాజ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధే 'మాపగ్నిరుధ' ఇతిరూపం.

గురుదభిహతశక్తిప్రాస¹బాణాసఖి
త్రిశిఖవిశిఖతూణీపాశకుంత శృకుంతః.

౬౯

రాక్షసాసిక్షతః క్షీప్రం పపాత పతతాం నరః,
మైథిలీపక్షపాతేన పక్షపాత మవాప్య సః.

౭౦

శిఖం త్రిశూలం విశిఖా బాణాః. ని. 'పృషత్-బాణవిశిఖా' ఇత్యమరః. తూణ్యా తూణీరా ని. 'తూణోపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధిర్ద్వయోః, తూణ్యా'మి త్యమరః, పాశాః రజ్జ్వపరపర్యాయా ఆకర్షణసాధనాయుధవిశేషాః కుంతాః ప్రాసాః ప్రిన్థాః. ని. 'ప్రాసస్తు కుంత' ఇత్యమరః, తే రావణప్రయుక్తా ఆయుధవిశేషాః. గరుద్భ్యాం పక్షాభ్యామభిహతాః పరాహతా యేన స తథోక్తస్త్, ని. 'గరు త్పక్షచ్ఛదాః పత్ర'మి త్యమరః, దశముఖరథం రావణస్యందనం, ఆశు క్షీప్రం, ధ్వస్తా వినాశితా రథ్యా రథవోధారోఽశ్వా యస్య తం, ని. 'రథ్యో వోధారథస్య' ఇత్యమరః. + 'తద్వహతి రథయుగప్రాసంగ'మితి యత్ప్రత్యయః, విగతస్సూతః సారథి ర్యస్య వినూతం, ని. 'నూతః క్షత్తాచ సారథి'రి త్యమరః, శిథిలతరోఽశ్వంతవిశిష్టోఽవరూధో రథగుప్తి ర్యస్య తం, ని. 'రథగుప్తి ర్యరూధో నే' త్యమరః. శీర్ణే విచ్ఛిన్నే చక్రే రథాంగే యస్య తం, తథోక్తః, చక్రే కృతవాక్, సీతావిమోచనాభినివేశపత్తయా యావచ్ఛక్తి బీభత్సం చకారే త్యర్థః, మాలిసీ వృత్తమ్.

౬౯

అ తతః కింతత్రతాహ, రాక్షసేతి. సః, పతతాంవరః అండజమండలేశ్వరో జటాయుః, మైథిల్యాం, పక్షపాతేన ఆసక్తివిశేషేణ హేతునా, రాక్షసాసిక్షతః రావణచంద్రహాసవిదళిత స్త్, పక్షపాతం గరుద్భంగ, మవాప్య, క్షీప్రం, పపాత, పక్షపాతతత్పరాణాం పక్షపాతప్రాప్తి ర్యుక్తే వేతి భావః. అసినిర్భిన్నపక్షో భువి న్యపత దిత్వర్థః, ని. 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వి'తి వైజయంతీ. తథా రామాయణమ్ * 'స చ్ఛిన్నపక్ష స్సహసా రక్షసా రాద్రకర్మణా, నిపపాత హతో గృధ్రో ధరణ్యా మల్పజీవిత' ఇతి.

౭౦

గ. తత్తణమన్యరథాధిరూఢేన రావణేన భూయోఽపి నీయమానా జానకీ శృంగసంగతస్థవంగపంచకే పంచచూడ ఇవ త్మౌధరకుమార కే కస్మింశ్చిత్ త్మౌధరే సుగ్రీవసాత్మతదశగ్రీవప్రతాపానలనదృశం వాలినాశపిశునమహోల్కాపాతప్రతిమం రామసాహాయకప్రోత్సాహ

తత్తణమితి. తత్తణం తస్మిన్నేవ క్షణే, జటాయునిపాతానంత రక్షణ ఇత్యర్థః, అన్యరథాధిరూఢేన రథాంతరాధిష్ఠితేన, పూర్వరథస్య జటాయుషా విధ్వస్తత్వా దితి భావః, రావణేన, భూయః పున రపి, నీయ మానా అపహ్రియమాణా, జానకీ, శృంగసంగతం శిఖిరోపవిష్టం స్థ వంగానాం సుగ్రీవాదికపీనాం పంచకం యస్య తస్మిన్ తథోక్తే, ని. 'కపి స్థవంగస్థవగశాఖామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః, అత ఏవ పంచచూడాః శిఖాః యస్య తస్మిన్, ని. 'శిఖా చూడాకేశవాశ' ఇత్యమరః, త్మౌధర కుమారః రాజకుమార ఇవ స్థిత, ఇత్యుత్పేక్షా రాజకుమారస్య పంచ చూడత్వాసంభవాత్. యద్యుపనయనకాలీనత్వ విషయా తదా ఉప మై వేతి వివేకః. కస్మిన్చిత్, త్మౌధరే పర్వతే, ఋశ్యమూక ఇత్యర్థః. సుగ్రీవసాత్మతః బ్రహ్మణా సుగ్రీవాధీనః కృతః, + 'దేయేత్రచే' త్య త్ర చకారా త్పాతిప్రత్యయః, తథాభూతోయో దశగ్రీవప్రతాపాన లః రావణప్రతాపాగ్నిస్తత్సదృశం తత్తుల్యం, అత్ర రావణప్రతాపానల స్య సుగ్రీవసాత్మతత్వేన స్వతస్సిద్ధత్వసం దేహా దుపమో త్వేక్షయో స్సం దేహాసంకరః. వాలివినాశస్య పిశున స్సూచకో యో మహోల్కా పాతః తత్ప్రతిమం తత్సదృశ, మితి పూర్వవత్సందేహాసంకరః. ఉత్త రత్ర ఏతత్ప్రత్యక్షీ కరణతత్పర సుగ్రీవప్రత్యాపితేన శ్రీరామేణ తథాకరిష్యమాణత్వా దితి భావః. ని. 'కర్ణేజవస్సూచకస్సౌత్పిశున' ఇ త్యమరః. రామస్య యత్సాహాయకం సహాయకర్మ, + 'యోప థా ద్గురూపోత్తమా ద్విశ్' తత్ర ప్రోత్సాహనాయ ప్రేరణార్థం, పుత్రం సుగ్రీవం, ప్రత్యభిపతతః అభ్యాగచ్ఛతః, పతంగస్య య ద్బింబం మండలం. ని 'పతంగౌ పక్షిసూర్యాచే' త్యమరః, తచ్చం కావహం తత్సందేహజనకం, తద్భ్రాంతిజనకం వా అతస్తా వే వా లంకారౌ. తథా పతంగబింబస్య పతనాసంభవాత్ అభూతోపమో

నాయ పుత్ర మభివతత్పతంగబింబశంకావహం కనక¹కపిశకాశేయోత్త
రీయాంతరిత మాభరణ²జాల మపాతయత్.

20

తత్పతన మసి స్వతేజఃపతన మివ³నాలక్షయత్ లంకాలంకార

ప్రేక్షా వా మతభేదా ది త్యుక్తం తదేతదుజ్జీవిత ముక్తాలంకారస్వ
య మితి సంకరః. కనకేన కనకవ ద్వా కపిశం పిశంగం యత్కౌశేయం
ని. 'కౌశేయం క్రిమికోశోత్థమి త్యమరః. తన్నయం తద్రూపం య దు
త్తరీయం సంవ్యాసం తే నాంతరితం నిబద్ధం, ని. 'సంవ్యాస ముత్తరీ
యంచే' త్యమరః, ఆభరణజాలం హారనూపురాద్యాభరణకలాపం, అ
పాతయత్, రావణేన నీయమానాం మా మిమే వానరాః శ్రీరామా
య కథయేయు రితి మత్వా పాతయామా సే త్యర్థః.

20

తదితి. తత్పతన మసి త స్యాభరణజాలస్వ పతన మసి, స్వతేజః
పతన మివ నిజప్రతాపసి పాత మివ, నాలక్షయత్ సప్రత్యక్షయత్, 'స కల
య' స్పృతిపాతే వ్యయమే వార్ధః కామాంధత్వా దితి భావః + సకర్ణస్య
సశబ్దస్య 'సుపు' వేతి సమాసః, నయాభిజ్ఞో నీతినిపుణః, ని. 'ప్రవీణే
నిపుణాభిజ్ఞవిజ్ఞనిష్ఠాతశిష్యితా' ఇత్యమరః. స స భవతీత్యసయాభిజ్ఞః దుర్వి
సిత ఇత్యర్థః, 'అనయజ్ఞ' ఇతి పాతే నయం జానా తీతి నయజ్ఞః సస
భవతీ త్యసయజ్ఞః + అత్ర అతో 2నుపసగ్నేక' ఇతి కప్రత్యయః స'త్వి
గు పథే'త్యాదినా కప్రత్యయః. అత ఏ వాహ భగవా న్కాత్యాయనః
'అకారా దనుపసగ్గా త్కర్మోపపదో భవతివిప్రతిషేధే' నేతి, వార్తిక
వ్యాఖ్యానే భావ్యకారే కార్థజ్ఞశబ్ద ముదాహృ త్యార్థస్య సమన్వయా
త్తతోనన్యమాసః, అనయజ్ఞః, నీతిశాస్త్రాచారశూన్య ఇ త్యర్థః, సశగ్రి
వో రావణః, మైథిలీం నీతాం, లంకాయాః అలంకారభూతాం అలం
కారోపమితాం, తత్ప్రాయా మి త్యర్థః, ని. 'భూతం క్షౌద్రాపిశాచా
దా న్యాయ్యే సత్యోపమానయో'రితి విశ్వః. అశోకవనికాం నిజవిహ
రోచితోద్యానవనికాం, అనయత్, తత్ర నిషి వ్రవా ని త్యర్థః, + దు
హాదిత్వా స్మయతే ద్వికర్మకత్వం, అత్రరామాయణమ్ * 'హీయ
మాణా తు వైదేహీ కం చి న్నాథ మపశ్యతీ, దదర్శ గిరిశృంగధా

భూతా మశోకవనికాం మైథిలీ మనయ¹దనయాభిజ్ఞో దశగ్రీవః. 22

ప. అశోకవనికా లేభే రాక్షసీపరివేష్టితాం,

సీతాం మాగుతివాలాగ్నిస్తంభనాహ్వా మి వాషధీమ్. 23

కాకుత్స్థో శ్యథ రక్షసా మధిపతేర్వాగ్వాగురావేష్టితే

పంచ వాసరియూధపాక. తేషాం మధ్యే విశాలాక్షీ కాశేయం కనక ప్రభమ్, ఉత్తరీయం వరాహోహ శుభా న్యాభరణానిచ. ముమోచ యది రామాయ శంసేయు రితి భామినీ, వస్త్ర ముత్పృజ్య తన్మధ్యే వినిషీప్త సుభూషణమ్, సంభ్రాంతస్తు దశగ్రీవ స్తత్కర్మచ నబుద్ధవా²నిత్యాది.

అశో కేతి. అశోక వనికా కర్త్రీ, రాక్షసీభిః నిగూఢసంగోప నార్థం రావణనియుక్త రాక్షస స్త్రీభిః పరివేష్టితాం పరివృతాం, సీతాం మారుత స్యాపత్యం పుమాన్ మారుతిః హనుమాన్ + 'అత ఇ' ఇతి ఇ, తస్య వాలే లాంగూలే యోగ్ని స్సందరకాండే వక్ష్యమాణరూ పః తస్య స్తంభనే నిరోధనే అర్థాం యోగ్నాం, శక్తా మిత్యర్థః. ఓష థీం లతావిశేష మివ, లేభే వ్రాపే, వేత్సు త్వేత్సా. సీతా నేషణసమ యే లంకాం ప్రవిష్టో హనుమాన్ సీతా మాలోక్య నిజాగమనజ్ఞాపనా ర్థ మశోకవనికాం భక్త్వా పితృనియుక్తే నేంద్రజితా నిబ ధ్యాసితః వాలే వస్త్రైస్సంవేష్ట్యాగ్నినా ప్రజ్వాలితో వైదేహీనివాసత యైకా మశోకవనికా మస్తరేణకృత్వాం లంకాం దదాహేతి సుందరకాం డే వక్ష్యతి. 23

అ. అనంతరవృత్తాంత మాహ. కాకుత్స్థ ఇతి. కాకుత్స్థో రఘు నాయకోఽపి. రక్షసా మధిపతేః రావణస్య, వాక్ ప్రేరణవచనం సైవ వాగురా మృగబంధినీ రజ్జునిర్మితజాలవిశేష ఇతి యావత్. తయా ఆ వేష్టితే ఆవృతే, నియమిత ఇ త్యర్థః, ని. 'వాగురా మృగబంధినీ' త్వ మరః, హాటకస్య వికారో హాటకమయో య స్తాటకేయో మారీచ స్తస్మి న్నేవ హరిణేమృగే, శార్దూలవిక్రీడితం శార్దూలో వ్యాఘ్రః. ని. 'శార్దూల ద్వీనినా వ్యాఘ్రో' ఇత్యమరః, తస్య విక్రీడితవ ద్విక్రీడితం, కృత్వా, శార్దూలవ త్తం నిహ త్యే త్యర్థః. అ థానంతర, మాగ

కృత్వా హుటకతాటకేయహరిణే శార్దూలవిక్రీడితమ్,
ఆగచ్ఛ న్ననుజేన తత్ర గదితా మాకర్ణ్య వార్తాం తత
స్సీతాసంగమలాలసస్తదుటజం రామః ప్రతస్థే ద్రుతమ్. ౭౪

అయం కథం స్యా దితి బాష్పగర్భ
మూలోక్యమానో వనదేవతాభిః,

చ్ఛక్, త త్రాగమనసమయే, అనుజేన లక్ష్మణేన, గదితా ముక్తాం,
వార్తాం దీనాక్రందశ్రవణవిషణ్ణసీతానిష్ఠురవచనప్రేరితోఽహ మాగ
తోఽస్మీ త్యేవంరూపవృత్తాస్త మిత్యర్థః, ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తా
స్త' ఇ త్యమరః, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, తత స్తదనంతరం, సీతాయా
స్సంగమే లాలసోఽత్యస్తాభిలాషీ సక్, విజనే వనే తద్వివస్తే రవశ్యంభా
విత్యా దితి భావః, తదుటజం తస్యా సీతాయాః ఉటజం పర్ణశాలాం
ప్రతి, త దితి వాచ్ఛేదః, ని. 'పర్ణశాలోటజోఽస్త్రియా' మి త్యమరః.
రామో, ద్రుతం శీఘ్రం, ప్రతస్థే చచాల, అత్ర భిన్న వాక్యస్థత్వా
త్కాకుత్స్థరామశబ్దయో ర్నపౌనరుక్త్యం. యద్వా కాకుత్స్థః
కకుత్స్థవంశోద్భవ ఇతి విశేషణత్వేన వా యోజనా, అత్ర వాక్తృలకే
యయో ర్వాగురాహరిణరూపణేన కాకుత్స్థే మృగయుత్ప్రప్రతీతేః ఏక దే
శవర్తిరూపకం. తచ్చ 'శార్దూలవిక్రీడిత' మి త్యత్ర తత్సదృశం విక్రీడిత
మితి సాదృశ్యాక్షేపా దసంభవద్యస్తుసంబంధరూపనిదర్శనయా సాపే
క్షితత్వా త్సంక్షిర్యతే. 'శార్దూలవిక్రీడిత' మి త్యత్ర అ స్యాపి వృత్తస్య
శార్దూలవిక్రీడితత్వాత్ కవే శ్చాతుర్య మనుసంధేయమ్ * 'నూర్యా
శైవ ర్నసజా స్తతా సుగురవ శ్శార్దూలవిక్రీడిత' మితి లక్షణాత్. ౭౪

అయమితి. అయం శ్రీరామః, కథం కథంభూతః, స్యాత్ భవే
త్, ప్రియ తమారహితపర్ణశాలాం దృష్ట్యేతిశేషః. ఇతి మ త్వే త్యర్థః.
బాష్పా అశ్రోణి గచ్ఛే యస్మిక్ కర్తణి త ద్యథా భవతి తథా, వన
దేవతాభి, రాలోక్యమానో దృశ్యమాన స్సక్, తాసా మపి శోచనీయ
ఇతి భావః. రామః, కేవలాం సీతారాహిత్యేన శూన్యాం, పర్ణశాలా
ముటజం, విలోకయక్, అత ఏవ వినష్టచేతాః భగ్నోత్సాహ స్సక్,
విలపాప పరిదేవయామాన, ని. 'విలాపగి పరిదేవన' మిత్యమరః,

విలోకయ స్కేవలపర్ణశాలాం

¹విసప్తచేతా విలలాప రామః

౭౫

హా కష్ట మత్ర న హి సా కి మిదం ప్రవృత్త
మాలోకయామి చటులా మిహ పాదముద్రామ్,
మాం వీక్ష్య నూన మగృహీతమృగం ముహూర్త
మంతర్హితా తరుషు రోషవ తీవ నీతా.

౩౬

త్వదభిలషితపూర్త్యా వంచితః పంచవట్యా

* 'మహాత్మగురుదేవానా మశ్రుపాతః క్షీతో యది, దేశభృంశో మహా
ద్భుతం మరణం చ భవేద్భ్రువ' మితి. క్షీతో దేవతాశ్రుపాతనిషేధ
దర్శనాత్ శ్రీరామస్య క్షీప్ర మేవ మహద్భుతఖిప్రాప్తి సూచనార్థం
బాష్ప గర్భ మి త్యు క్తమ్. వృత్త ముపజాతిః.

౭౫

అ. విలాపప్రకార మే వాహ పంచభిః. హా కష్ట మితి. హేతి ఖేదే,
కష్టం కృచ్ఛం ప్రాప్త మితి శేషః. కుతః. అ త్రాస్యాం పర్ణశాలా
యాం సా నీతా, సహి నాస్తి ఖలు, + 'అస్తి ర్భవంతివరోప్రయు
జ్యమానోఽప్యస్తీతి భావ్యకారవచనాత్. భవం తీతి లటః పూర్వా
చార్యాణాం సంజ్ఞా, ఇద మేతత్ప్రీతాభావయాపం కార్యం, కిం ప్రవృ
త్తం, కేనకారణేన సంజాతమి త్యర్థః తథా ఇహస్తిప్రదేశే, చటు
లాం, పాదముద్రాం, వికలితా పాదవిన్యాసా ని త్యర్థః, ఆలోకయా
మి పశ్యామి, కి మేత దిత్వర్థః. ఇత్యేన ముక్త్యా స్వయం కథంచి దన్య
భోత్ప్రేక్షతే. మామితి. అగృహీతమృగ మనాహృతహిరన్మయహరిణం,
మాం, వీక్ష్య, నీతా, రోషవతీ కుపితేవ, వస్తుతస్తు న తథా పరమప్రే
మాస్పదే మయిరోషాభావా దితి భావః. తరుషు వృక్షేషు, ముహూ
ర్తం క్షణమాత్రం, ఘటికాద్వితయం వా. ని. 'ముహూర్త మల్పకాలే
స్యాద్ఘటికాద్వితయేఽపిచేతి విశ్వః, అంతర్హితా అంతర్ధానం గతా,
నూన మిత్యుత్ప్రేక్షా, లోకే హికాంతాః కాంతే స్వాభిమతార్థానం
గ్రహీతరి సతి రోషవిడమృగయా కుత్రచిన్ని గూఢతయా కంచితాకలం
గమయంతి తద్వ దిత్వర్థః. వసంతతీలకావృత్తమ్.

౭౬

అ. ఏవం సామాన్యాకారేణ విలప్య సంప్రతి నీతా మామంత్ర్య

మచరమచరమోహం మోఽహభాజం ప్రజానామ్,

త దిహ సరళబుద్ధే నైష రోషస్య కాల

స్సుముఖ మమ ముఖం కిం సోధ సీతావియోగం.

22

య ద్యస్తి కౌతుక మపూర్వమృగే మృగాక్షి

విలపతి. త్వదితి. హేసరళబుద్ధే ఋజుబుద్ధే, సుముఖ సుందరాననే, జానకీతి సంబోధనద్వయేన నైషం విప్రలంభస్త్యయా కర్తు ముచిత ఇతి సూచ్యతే, త్వదభిలషితపూర్త్యా తవ అభిలషితం అరణ్యేఽపి సహసంచారయావమనోరథః చిత్రమృగాహరణయావమనోరథోవా తస్య పూర్త్యా పూరణేన హేతునా, వంచితః విప్రలబ్ధః ప్రతారితః, వ్యామోహిత ఇతి యావత్. అహం, మోహభాజం, స్త్రీణామియాణా మి త్యర్థః. ప్రజానాం జనానాం. ని. 'ప్రజా స్యాత్సంతతో జన' ఇత్యుచురః, చరమోఽంతిమో న భవతీ త్వచరమః ఆద్యః అగ్రేనర స్సన్ని త్యర్థః, పంచవట్యా మచరం సంచరితవా నస్మి, ఏతావత్పర్యంతం త్వత్సహచర్యాత్వస్య నోరథపరిపూరణతత్పరతయా వ్యవహృతవా నస్మి త్యర్థః. తత్తత్సత్కారణా, దిహ మహారణ్యే, రోషస్త్యేషకాలో న, రోషం కర్తు మయం సమయో న భవ తీ త్యర్థః. సత్యపి రోషహేతా వీద్యగ్వనవాససంకటే మన స్సచూడా యాయుకూల్యేనైవ వర్తితవ్యత్వా దితి భావః. అస్తు వాఽయం రోషకాలః. మమ విరహసహిష్ణుత్వా ద్వా త్వయైషం కర్తు మయుక్త మి త్యాహ. హే సుముఖ మమ ముఖం య త్వత్సహవాసే నైవ సోల్లాస మితి భావః. సోధః త్వాంతః సీతాయాస్తవ వియోగః విరహో యేనత, త్తథోక్తం కిం, సీతావిరహసహిష్ణు భవతి కిం, సభవ త్యేవేత్యర్థః. అత స్సర్వథా రోషం పరిత్యజ్య సన్నిధేయ మితి భావః. అత) సీతే త్వన్యావ దేశగ్రహణమఖండితప్రేమాస్పదత్వద్యోశనార్థం. మానిసివృత్తమ్.

22

అ. తథా వ్యపూర్వమృగాహరణే యది త వాభిలాషస్త దానేన తుచ్ఛేన మాయామృగేణ కిం ఇతోఽప్యత్యంతశ్లాఘ్యమానేవ్యామిత్యాహ. యదీతి. హే మృగాక్షి కురంగనయనే, జానకి, అపూర్వమృగే అసాధారణమృగే, కౌతుకం కుతూహలం, అభిలాష ఇతి యావత్.

+ 'పూర్వై' ఇతి చతుర్థ్యంతపాతే తదర్థం పూరణోద్దేశేనే త్యర్థః.

చాంద్రిం హరామి హరిణం మమ సన్నిధేహి,
యావన్న ముంచసి మయా హృత మేణ మేనం
తావద్దధాతు తవ వక్త్రీతులాం మృగాంకిః.

2౮

సప్రాణా చే జనకతనయా కిం న తిష్ఠేత మహ్యం

ని. 'కాతూహలం కాతుకం చ కుతుకం చ కుతూహల'మి త్యమరః, అస్తి
యది వర్తతే చేత్, త వేతి శేషః, తర్హి చంద్ర స్వాయం చాంద్రః
చంద్రనిష్ఠ ఇ త్యర్థః + 'తస్యేద' మి త్యణ్. తం, హరిణం, హరా మ్యాన
యామి, య ద్వా హరిష్యా మిత్యర్థః. + వర్తమానసామిష్యే వర్త
మానప్రత్యయః, అతః మమ, సన్నిధేహి సన్నిహితా భవ, మత్సమీపం
ప్రత్యాగ చేత్యర్థః. అతః మయా, హృత మానీతం, ఏనం చాంద్రమేణం
'హరిణం యావత్ యావత్పర్యంతం, న విముంచసి న త్యజసి, కాతుకా దితి
భావః. తావత్, మృగః అక శ్చిహ్నం యస్య మృగాంక శ్చంద్రః, తవ
వక్త్రీణ నిష్క్రంశం కేన త్వదీయవదనేన, తులాం సాదృశ్యం, దధాతు ధార
యతు, + సంభావనాయాం లోఽ. తదనంతర మిచానీం వా వక్త్రీసాదృ
శ్య ధారణక ఛైవ నాస్తీ త్యర్థః. అత్రి 'తులాం దధా'త్వితి సంభావితా ఆర్థి
ఉపమాతయా చోపమానా దుపమేయస్యాధిక్యప్రతిపాదనరూపో వ్యతి
రేకోవ్యజ్యత ఇ త్యలంకారేణా లంకారధ్వనిః. లోకోత్తరలాఘవ్యం
పన్న భవన్ముఖావలోకనాభావే మమ కథం నిర్వాహ ఇతి ఫలితార్థః +
'వక్త్రీతులా'మిత్యత్ర 'తుల్యార్థే రతులోపమాభ్యా'మి త్యత్ర అసాదృ
శ్యపర్యాయసైవ తులాశబ్దస్య ప్రతిషేధా దత్ర సాదృశ్యవాచిత్యా
త్తద్యోగేఽపి తృతీయాసమాసః, నసంతతిలకావృత్తమ్.

2౮

అ. ఇథం విలాపేఽప్యసన్నిహితాయాస్తస్య మృతీం నిశ్చినోతి.
సప్రాణేతి. జనకస్య తనయా జానకీ, విశిష్టపితృజన్యత్వా త్పురమసాధ్వీ
త్యర్థః. సప్రాణా చేత్ నజీవితా యది, మహ్య మత్యంతవిరహాసహిష్టవ
ఇతిభావః. న తిష్ఠేత కిం ఆత్మానం ప్రకాశయం త్యేవ న వర్తేత కిం,
వర్తేత వే త్యర్థః. అతో సప్రాణసహితేతి + తిష్ఠతేర్నిజప్రకాశనస్థాయా
ఖ్యయోశ్చే'త్యాత్మనేపదం. తర్హి వ్యాఘ్రాదిభిః భక్షి తా కిం, నేత్యాహ.
హింసైః సత్త్వైర్వాఘ్రాదిఘాతుకజంతుభిః, ని. 'శరారుఘ్నాతుకో
హింస' ఇత్యమరః. న నిహతా ఖలు న హింసితాఖలు, కుతః. పృథ్వీ భూః,

హింస్యై స్సత్వై ర్న ¹ఖలు నిహతా రక్తసిక్తా న ²పృథ్వీ
³గోదావర్యాం పులిసవిహృతిం రామశూన్యా న కుర్యా
 ద్యుక్తం న క్తంచరకబళనా త్సర్వథా సంస్థితా సా. 2౯
 లోకాంతరప్రణయినం శ్వశురం ప్రణంతు
 మాజ్ఞప్తకాల మతిలంఘ్య యది ప్రయాసి

రక్తసిక్తా రుధిరక్లిన్నా న భవతీ త్యర్థః. తథాచే ద్రక్తసిక్తా భవే దే వే
 తిశేషః. తర్హి గోదావరీతీరే విహర్తుం గతవతీ కిం తథాభూతాపి సభ
 వతీత్యాహ. గోదావర్యాం, లక్షణాయా గోదావరీతీర ఇత్యర్థః. 'గోదా
 వర్యా' ఇతి వ్యవృత్తపాతే తస్యాః, పుళినేషు సైకజేషు విహృతిం వి
 హారం, ని. 'తోయోద్ధితం తత్పులిసం సైకతం సికతామయ'మి త్యమ
 రః, రామేణ ప్రయతమేన మయా, శూన్యా విరహితా సతీ, న కుర్యాత్
 స విదధ్యాత్, యుక్తం, ప్రియతమవిరహితవిహారస్య సతివ్రతానా మ
 ధర్మత్వా దితి భావః. కిం తు జానకీ సర్వథా సర్వప్రకారేణ, + ప్రకా
 రవచనే థాత్, న క్తంచరకబళనా ద్రాక్షసకర్తృకభక్షణా దేతోః, సం
 స్థితా నష్టా, యుక్త, మేత ద్విచారణం సంగత మి త్యర్థః. ని. 'సంస్థా
 స్థితౌ పృవస్తాయాం నాశ' ఇతి విశ్వః. 'వ్యక్త' మితి పాతే స్ఫుట మి
 త్యర్థః, అ త్రైవం బహుధా సందిహ్య నిశ్చయపర్యవసానకథనా నిశ్చ
 యాంత స్సందేహాలంకారః. మందాక్రాంతావృత్తమ్. 2౯

లోకాంతరేతి. హేజానకి, లోకాంతరప్రణయినం స్వగర్భం, శ్వశు
 రం పత్యుః పితరం దశరథం, ప్రణంతుం నమస్కర్తుం, + ఉపసర్గా ద
 సమానేపి ణోపదేశ స్యే'తి ణత్వం, ఆజ్ఞప్తశ్చతుర్దశవత్సరాత్కతయా
 నియుక్తః యః కాలస్త, మతిలం ఘోల్లంఘ్య, తావంతం కాల మయా
 పయిత్యే వే త్యర్థః. ఇ దాసీం సాగ్రైకవత్సర స్యావశిష్టత్వా దితి భా
 వః. 'అవిలం' ఘ్నైతి పాతే స్పష్టోఽర్థః. ప్రయాసి యది గచ్ఛసి చేత్,
 యద్యపి పరమపతిప్రతాయా స్తవ మాంపతి ముత్సృజ్య పురస్తా గ్రమ
 నమనుచింతథాపి శ్వశురప్రణామాత్సు క్యేన గచ్ఛసి చేదిత్యర్థః. తర్హి
 హే సాధ్వీ పతివ్రతే, అతో మద్విగ్రహం న సహిష్యసే ఇతి భావః. ని.

విజ్ఞాప్య మా మపి సమాహ్వయ సాధ్య తస్మై

సామిత్రి రేవ భరతే నిదధాతు రాజ్యం.

౮౦

ఇథం విలప్య విపినే దయితాం విచిన్వత్

రామో న తత్ర ధృతిమా న్నహి లక్ష్మణ శ్చ,

తాదృగ్విధా మపి కథాం కథయత్ స్వనాచా

వల్మీకజన్మమని రేవ కఠోరచేతాః.

౮౧

‘సతీ సాధ్వీ పతివ్రతే’ త్యమరః. తస్మై శ్వశురాయ, విజ్ఞాప్య ప్రియవియుక్తాఽహం స్థాతుంన శక్నో మితి నివేద్య, మా మపి, సమాహ్వయ ఆకారయ, ప్రవేశయేత్యర్థః. ని. ‘హూతి రాకారణాహ్వానే’ ఇ త్యమరః. తద్వినాశాదాత్మనోఽపి వినాశో నిశ్చిత ఇతి భావః. తర్హి రాజ్యస్య కాగతిరిత్యత్రాహ సామిత్రిల్లక్షణ ఏవ భరతే రాజ్యం నిదధాతు నిషేధతు స్వలోకయాత్రాతత్పరేణ శ్రీరామేణాహం ఇతి కర్తవ్యతాయాంనియుక్త ఇతి భరతం మదాజ్ఞాపరిపాలనతత్పరం సామ్రాజ్యే లభిషేష్యతీతి భావః. వసంతతిలకావృత్తమ్.

౮౦

కవే ర్వాక్యం. ఇథ మితి. ఇథ మనేన ప్రకారేణ, విలప్య పరిచేవనం కృత్వా, రామ, సత్ర తస్మి, నివసినే అరణ్యే, దయితాం ప్రేయసీం సీతాం, విచిన్వ. స్మృగయత్, ధృతిమాన్ ధైర్యవాన్, నాభూత్, కిం తు సీతావిరహవేదనయా విషణ్ణ హృదయోఽభూదిత్యర్థః. తథా లక్ష్మణ శ్చ, ధృతిమా న్నహి, నాభూదే వే త్యర్థః. తద్గుణస్యైత ద్గుణత్వా దితి భావః. కిం తు తాదృశీ విధా ప్రకారో యస్యా స్తాం, ఇథ మితి వక్తుం శ్రోతుం వా అశక్య మిత్యర్థః, తథాభూతా మపి, కథాం శ్రీరామవిలాపప్రకారవాక్యప్రబంధం, స్వవాచా నిజకంఠోక్త్యా, కథయత్ పునః పున ర్వర్ణయత్, కఠోరచేతాః కఠిన హృదయః, నిర్దయ హృదయ ఇతి యావత్. వల్మీకాజన్మ యస్య స తథోక్త సుచాసా ముని శ్చ స ఏవ వాల్మీకి రేవ ధృతిమా నభూత్. సకలలోకానందకరసమ స్రవద్గుణాభిరామస్య. తత్ర భవతః శ్రీరామస్య తాదృగ్విషాదవైక్లబ్యాభివ్యంజకవిలాపకథాకథనానిర్విణ్ణచిత్తతయా స ఏ వాతిధైర్యసంపన్నోఽభూ ది త్యర్థః. వేలవచిత్రానా

గ. ¹తతః ప్రారభ్యమాణప్రయాణాన్ ప్రాణా సవప్తభ్య జటాయు ²(స్తత ఇతః) క్రియమాణసీతాన్వేషణం రామం సలక్ష్మణ మాలక్షయ న్నవోచత. ౯౨

ఆయుష్మన్మాం ఖడ్గవిక్షతపక్షతిం ఓతితలే నిక్షిప్య ³క్షిప్ర మప జహర జానకీం రావణ ఇతి. ౯౩

ప. స్వయ మపి శరభంగస్వీకృతాం భంగహీనాం

మస్మాకం కథం ధృతి మత్త్వ మితి భావః. పృథ్తం పూర్వవత్. ౯౧

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, ప్రారభ్యమాణ ముపక్రమ్యమాణం ప్రయాణం పరలోకయాత్రా యై స్తా, సత్కృమణశీలా ని త్యర్థః. ప్రాణాన్, జటాయు, రవప్తభ్య సంస్తభ్య, నిరు ధేన్ త్యర్థః. శ్రీరామాయ వార్తాకథనార్థ మితి భావః. తత ఇతః ప్రదేశేషు క్రియమాణసీతాన్వేషణం, సీతామన్విష్యంత మి త్యర్థః, సలక్ష్మణం సామిత్రిసహితం, రామ, మాలక్షయన్ పశ్య, న్నేవ, మవోచత ఉక్తవాన్, + 'బ్రూఞ్ఞో వచేర్వా లుజివచ ఉమి త్యుమాగమే గుణః. ౯౨

అ. కి మి త్యవోచ తే త్యత ఆహ. ఆయుష్మన్నితి. హే ఆయుష్మన్, + ప్రశంసాయాం మతుప్, సకలలోకహితాచరణత్పరతయా సఫలజీవ నే త్యర్థః, ఖడ్గవిక్షతపక్షతిం చంద్రహాసవిదళితపక్షములం, ని. 'స్త్రీ పక్షతిః పక్షమూల' మి త్యమరః. మాం ఓతితలే నిక్షిప్య పరిశ్రాంతం మాం పక్ష విచ్ఛేదపూర్వకం భూమా పాతయి త్వే త్యర్థః, రావణః, ఓప్రం దుగ్రతం, జానకీం మైథిలీ, మపజహ రాప హృతవా, నిత్యవోచ తేతి పూర్వేణ సంబంధః, తథా చరామాయణమ్. * 'పరిశ్రాంతస్య మే పక్షౌ ఛిత్వా ఖడ్గేన రావణః, సీతా మాదాయ వై దేహీ ముత్పాత విహాయస' మితి. ౯౩

అ. తతః కింజాతం తత్రాహ. స్వయమితి. జటాయుః, సపది సద్య ఏవ, శ్రీరామస్య సీతాపహరణవార్తాకథనసమయ ఏ వే త్యర్థః. సంహృతాయ స్త్యక్తజీవిత స్సన్, స్వయ మపి, శరభంగేన మునినా స్వీకృతాం ప్రాప్తాం, భంగహీనా మక్షతాం, శాశ్వతీ మి త్యర్థః. గతిం వైకుంఠస్థాన, మవాప్తః ప్రాప్త స్సన్, నిజభాగ్యోదయేన పరబ్ర

సపది గతి మవాప్త స్సంహృతాయుః | ర్జటాయః,

సయససలిలమిశ్రం రామహస్తేన దత్తం

దశరథదురవాపం ప్రాప నైవాప మంభః.

౨౪

గ. అథ దక్షిణారణ్యానీం ప్రతి ప్రస్థితే కాకుత్స్థే రాక్షసీ కాచి

హృదాఃస్య శ్రీరామస్య దిన్యమంగళవిగ్రహసాక్షాత్కారాత్ శరభం
గవ స్మక్త స్సన్నిత్యధః. సయససలిలమిశ్రం బాహ్వేదకమిశ్రితం, పి
తృసఖత్వేన తస్య పితృప ద్రోఽనార్హత్వా దితి భావః, రామహస్తేన
దత్తం, దశరథేన దురవాపం దుర్లభం, అసాన్నిధ్యా దితి భావః. నైవా
పం పితృతర్పణసంబంధి, ని. 'పితృదానం నివాపస్సాన్య'ది త్యమరః. అం
భః, ప్రాప, పితృనిర్వశేషం త స్సార్థ్యైవైహికం రామ శ్చకా రే త్య
ర్థః, ఉక్తం చ రామాయణే. * 'అత్రో గోదావరీం గత్వా నదీం సర
వరాత్మజౌ, ఉదకం చ క్రతు స్తస్మై గృధ్రిరాజాయ తా వృభా'వతి.
నను తిరశ్చాం కర్మానధికారా దగ్నిసంస్కారానర్హత్వా చ్చ ఉత్తమ
లోకాభావేన కథ మస్య ముక్తయ క్తత్య మితి చే న్నః. 'మయా త్వం
సమనుజ్ఞాత శ్చాశ్వతీం ముక్తి మాఘ్న హీ'తి శ్రీరామాయణోక్తత్వా
ద స్తేన్య వాన్య ముక్తిః. తదుక్తం స్మసింహపురాణే. * 'మత్కృతే మర
ణం యస్మా త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ, తస్మా న్మమ ప్రసాదేన
విష్ణులోక మవాప్స్య సీ'తి. 'సుగ్రీవో హనుమా న్మత్తో గజో గృధ్రి
వణిక్పథ' ఇతి ముక్తమధ్యపరిగణనా చ్చ జటాయుషో ముక్తిప్రాప్తి
స్సి ద్ధే త్యవగమ్యత ఇ త్యుపరమతే. మాలినీవృత్తం.

౨౪

అథేతి. అథ, జటాయుర్ముక్త్యనంతరం, కాకుత్స్థే శ్రీరామే,
మహాదరణ్య మరణ్యానీ. ని. 'మహాదరణ్య మరణ్యానీ'త్యమరః. + 'ఇంద్ర
వరు' ణేత్యాదినా మహత్వే జీవే. అనుగాగమ శ్చ, దక్షిణాదక్షిణ
దిగవస్థితాసాచ సా అరణ్యానీ చతాం ప్రతి, ప్రస్థితే చలితే సతి, జటా
యుషా తద్దిగవస్థితేన రావణేన సీతాపారణ సోక్తత్వా దితి భావః.
అయోముఖినామ అయోము ఖితి నామ్నా ప్రసిద్ధా, కాచి ద్రాక్షసీ,
సామిత్రిం లక్ష్మణం, అభిభూయ * 'ఏహి రంస్యావ హే త్యక్త్యావ స

† 'జటాయు' రితి సకారాంతః, ఉకారాంతోఽపి 'జటాయో మావమంస్థా స్త్య'
మితి భట్టిప్రయోగాత్.

దయోముఖీ నామ సౌమిత్రి మభిభూయ తదీయశస్త్రేణ శూర్పణఖా
సిద్ధి మలభత. ౮౫

తతః కౌంచారణ్యసరణ్యా ప్రయాతా వేతౌ మహర్షేః సూల
శిరస శ్వాపా తోక్తాణపతాం ప్రపన్నః పన్నగపతిభోగభీషణాభ్యాం
మాలంబత లక్ష్మణమిత్యాద్యుక్తప్రకారేణాక్షిప్య, తదీయేన సౌమి
త్రిసంబంధినా, శస్త్రేణ ఖడ్గేన, శూర్పణఖాయాః రావణభగిన్యాః యా
సిద్ధిః ముఖభంగరూపనిష్పత్తిః తత్సదృశీం సిద్ధి, మితి నిదర్శనా, అల
భత ప్రాప, శూర్పణ ఘోర లక్ష్మణఖడ్గనికృత్తకర్ణనాసికా బభూవే త్య
ర్థః. ఉపలక్షణ మేతత్. నికృత్త స్తనా చ బభూవ. తథా చోక్తం శ్రీరా
మాయణే * 'ఏవ ముక్త స్తు కుపితః ఖడ్గ ముద్యమ్య లక్ష్మణః, కర్ణ
నానే స్తనౌ తస్యాః విచక ర్తారీసుదన' ఇతి. ౮౬

తత ఇతి. తతః అయోముఖీకర్ణనాసికా స్తనచ్ఛేదనానంతరం,
కౌంచారణ్యస్య సరణ్యా మార్గేణ, సి. 'అయనం వర్తమాగ్రాధ్య
పంథానః పదవీ సృతిః, సరణి' రిత్యమరః, అత్యశృతీయోపపత్తి ర్వా
ఖ్యాతా. ప్రయాతౌ ప్రస్థితౌ, ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ, కర్మ, స్థూలశిరసస్త
న్నామ్నో, మహర్షేః ఋషిశ్రేష్ఠస్య, శాపా, తోక్తాణపతాం రాక్షసత్వం,
ప్రపన్నః పాస్తః, యథార్థనామా అన్వర్థాభిధానః, కబంధః రాక్షసః,
పన్నగపతిః కుండలీత్వరస్య భోగః కాయ స్తద్వ ద్భీషణాభ్యాం, భయంక
రాభ్యాం భుజాభ్యాం, బబంధ, దురో ధే త్యర్థః. వస్తుత స్తు శ్రీరామస్య
సాక్షాద్విప్లవః శేషాంకశాయిత్యా ల్లక్ష్మణస్య శేషావతారత్వా చ్చ త
యోరూరాయం బంధో న దుఃఖహేతు శ్చేతి జ్ఞాపయితుం 'పన్నగపతి
భోగభీషణాభ్యా' మితి భుజవిశేష ముక్త మిత్యనుసంధేయం. 'కబంధ'
ఇత్యత్ర విరుద్ధలక్షణయా కస్య శిరసో బంధో ఒస్యాస్తీతి కబంధ ఇతి
విగ్రహః, అపమూర్ధక శేఖర మి త్యర్థః. సి. 'కబంధం సలిలే ప్రిక్త మప
మూర్ధక శేఖరమ్, కబంధోఒస్త్రి క్రియా యుక్త మపమూర్ధక శేఖర' మి
తి విశ్వామరా. ప్రకృతే పీద్యజాగ్రభిహూతా ద్వక్షోవిభగ్నశిరసః
తయా కబస్థత్వా ద్యథార్థనామత్వ మ న్యేతి భావః. తథా చ శ్రీరా
మాయణే లక్ష్మణం ప్రతి కబంధవాక్యమ్ * 'పురా రామ మహాబా

భుజాభ్యాం బబంధ యథార్థనామా కబంధః.

౮౬

తదనంతర మనశ్రుపాత్రేషు రాక్షసీనేత్రేషు స దోత్పాదితతర
వారిభ్యాం రామలక్ష్మణయో స్తరవారిభ్యాం కబంధబాహుయుగళం
కదళీలావ మలూయత.

౮౭

ప. తదను దనుకబంధే నాదరా దర్శితౌ తౌ

హో మహాబలపరాక్రమ, రూప మాసీ న్మ మాచింత్యం త్రిషు లో
కేషు విశ్రుతమ్. తత స్థూలశిరా నాను మహర్షిః శోఽపిభో మయా,
విచిన్వక్ వివిధం వన్యం రూపేణానేన ధర్మితః. తే నాహ ముక్తః ప్రే
క్ష్యైవం ఘోరశాపాభిధాయినా, పత దేవవృశంసం తే రూప మ స్త్వి
తి గర్హితమ్. ఇంద్రోపా దిదం రూపం పాప్త మేవ రణాజర'ఇతి. ౮౬

తదనంతర మితి. తదనంతరం నిరోధానంతరం, అనశ్రుపాత్రేషు
బాష్పయోగ్యేషు, నిజభర్తృమహిర్ము కదాఽపి శోకాదుప్రహత్యభా
వా దనాఘ్రాతాశ్రుగంధేష్వి త్యర్థః. ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర'మి
త్యమరః. రాక్షసీనేత్రేషు రాక్షసాంగనా నయనేషు, సదా సర్వదా, ఉత్పా
దితతరాణ్యతిశయేనోత్పాదితాని. + 'ద్వివచనవిభజ్యే' త్యాదినా, తరప్ర
త్యయః. తాని వారీణి బాహ్వదకాని యాభ్యాం తౌ తాభ్యాం, రాక్షస
ఖండనేన శోకోత్పాదకత్వా నిరంతరరాక్షసీనేత్రజలోత్పాదకాభ్యా
మి త్యర్థః, రామలక్ష్మణయో, స్తరవారిభ్యాం ఖడ్గాభ్యాం, ని. 'తరవారి
ర్మంశలాగ్రః ఖడ్గకౌక్షేయకౌ సచూ' ఇత్యమరశేషః, కబంధబాహు
యుగళం, కదళీ మివ లూత్వా కదళీలావ, మలూయత అచ్ఛిద్యత, కద
ళీకాండ మి వా నాయనే నాఖండతేత్యర్థః. కదళీలావవ ది త్యవపాఠః
+ 'ఉపమానే కర్మణిచే'తి ణముల్ ప్రశ్నయః. 'కషాదిషు యథావిధ్యసు
ప్రయోగ'ఇతి లూఘోఽనుప్రయోగః, నిర్బంధకుపితౌ శ్రీరామలక్ష్మణౌ
నిజాసిభ్యాం కబంధస్య దక్షిణసవ్యబాహూ చిచ్ఛిదతు రి త్యర్థః, అత్ర
కరణయో రపి తరవార్యోః కర్తృత్వస్య పదేశ స్తయో రఖండితతీక్షణ్యత్వ
ద్యోతనార్థం* తథా రామాయణమ్* 'దక్షిణో దక్షిణం బాహు మస
క్త మసినా తః, చిచ్ఛేద రామో వేగేన సవ్యం వీర స్తు లక్ష్మణ'ఇతి. ౮౭

తదన్వతి తదను బాహుచ్ఛేదానంతరం, దనువంశోద్భవత్వా
ద్దనుః ప చాసౌ కబంధ శ్చేతి విశేషణసమాసః, యద్వా దను రి త్యస్య

గిరితటభువి దేహం దేహతు సస్య భీమమ్,
అకథయ దథ శాపాపాయతుష్ట స్స రామం
తపనతనయ మైత్ర్యా మైథిలీం పౌపు హీతి.

౧౮

గ. తస్మి నృశ్యమూకమార్గ ముపదిశ్య స్వర్గం గ తే మతంగాశ్రమ

పూర్వనామ, తథా శ్రీరామాయణే అరణ్యకాండే * 'ఏవ ముక్త స్తు
రామేణ వాక్యం దను రనుత్తమ'మితి, 'దనో' స్స కాశా త్తత్త్వేన ప్రభా
వం తే మహాత్మన'ఇతి. శబరీం ప్రతి శ్రీరామవాక్యంచ, తథా 'దను
ర్నామ స్త్రియః పుత్ర శ్శాపా ద్భ్రాక్షనతాం గత'ఇతి కిష్కింధాకాండే
చోక్తమ్. తథా చ + దనునామా చా సౌ కబంధ శ్చ దను. కబంధ ఇతి
శాకపార్థివాదిత్వా నృధ్యమపదలోపీ సమాసః శాకపార్థివాది రాకృ
తిగణః. తేన దనుకబంధే, నాదరా ద్గారవాత్ అర్థితో * 'మిత్రం చైవో
పదేత్యౌమి యువాభ్యాం సంస్కృతోఽగ్నినే'తి యాచితో, తోరామ
లక్ష్మణౌ, గిరితట భువిగిరిప్రదరసీమ్ని, * 'గిరిప్రదర మాసాద్య పావకం
వినసర్జతు'రితి శ్రీరామాయణాత్. భీమం భయంకరం, తస్య కబంధస్య,
దేహం కలేబరం, దేహతు ర్భస్మీచక్రతుః, + 'దహభస్మీకరణ' ఇతి
ధాతో ర్లిట్. 'అతపక హల్లధ్యే' ౭నా దేశా ద్లెటి'ఇ త్యేత్వాభ్యాసలో
పౌ, అథ దహనానంతరం, శాపాపాయేన మునిప్రయుక్తశాపం తేన,
తుష్ట స్తోషం గత స్సక, కబంధః, రామం ప్రత్యకథయత్ అనోచత్,
కిమితి. తపనతనయ మైత్ర్యా సుగ్రీవన్నేహేన మైథిలీం సీతాం, ప్రా
పుహి లభ, స్వేతి * ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే. 'శూర్యతాం రామ
వత్సౌమి సుగ్రీవో నామ వాసర'ఇత్యారభ్య సతే సహాయో మిత్రం చ
సీతాయాః పరిమూర్ణ'ఇత్యం తేన మై త్రేయ త్యత్ర + బ్రాహ్మణా
దిత్వా 'ద్గణనచనే'త్వాదిరాష్యఇప్రిత్యయః. పిద్గా రాదిభ్య క్షే'తి జీష్
స చ 'మాతరిషి ఛ్యే'తి పి త్వా దేవ సిద్ధే మాతామహశబ్దస్య గౌరాదిషు
పాఠే నానిత్యజ్ఞాపనా ద్వైవకల్పికః. అతపీ వాహ వామనః. 'వ్యభి పితక్
రణా దీకారో బహుళ'మితి. సి. 'స్త్రీసపుంసకయో రాభవక్రియయో
వ్యభి క్వచి చ్చ పుష్కో, ఔచిత్య మాచితీ మైత్ర్యం మైత్రీ పుష్పా
గుదాహృత' ఇత్యమరః. మాలినీవృత్తమ్.

౧౯

తస్మిన్నితి. తస్మి కబంధే, ఋశ్యమూకమార్గం సుగ్రీవాధిష్ఠిత

వాసిన్యా¹ తపస్విన్యా శబర్యా కృతాం సపర్యాం ప్రతిగృహ్య రామ
స్తదనుజ్ఞయా² మనోజ్ఞ వివిధవిహంగకూజితం మృగగణా³ విహరణమనోహరం
గహనపదమవగాహ్య⁴ వ్యాకోచకు శేశయపరిచయకషాయై ర్వన దేవతా
లతాదోలానుకూలైః కూలాయతలీలాపరవశవశాపల్లభమదాంబుచం

ఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతవర్త్య, ఉపదిశ్య నివేద్య, స్వర్గం గతే నతి, మతం
గస్య మహర్షే రాశ్రమే వనతి తాచ్ఛిల్యే నేతి మతంగాశ్రమవా
సిన్యా + తాచ్ఛిల్యే ణినిః. తపస్విన్యా స్రతోపవాసాదితపోనిష్ఠ
యా + 'అస్తాయామేధాన్రజో విని' రితి వినిప్రత్యయః, శబర్యా శబర
స్త్రియా, మతంగశిష్యయా కయాచి ద్విరక్తరమణ్యా, కృతాం విహి
తాం, సపర్యా మర్ష్యపాద్యాదిరూపపూజాం, ని. 'పూజా నమ స్వా
వదితి స్సప ర్యా ర్చార్హణా నమా' ఇత్యమరః. రామః, ప్రతిగృహ్య
స్వీకృత్య, నిరంతరభక్తిపరతంత్రత్వా చ్ఛబర్యాస్తద్విరచితాయా
అపి పూజాయా మహాత్మనా భక్తవత్సలేన శ్రీరామేణ గ్రాహ్య
త్వా దితి భావః. తతః, తదనుజ్ఞయా తస్యా శృబర్యాః అనుజ్ఞయా ని
యోగేన, మనోజ్ఞాని మనోహరాణి వివిధాని అనేకప్రకారాణి విహ
ంగకూజితాని శుకశారికాదివక్షిరుతాని యస్మిన్ తత్తథోక్తం, మృగగ
ణానాం హరిణచమరరుర్వాదిమృగయూధానాం విహరణేన సైవరసం
చారేణ, మనోహరం హృదయానందకరం, గహనపద మరణ్యస్థాన,
మవగాహ్య ప్రవిశ్య, అథ వ్యాకోచకు శేశయపరిచయేన సంఘల్లకమల
పరిశీలనేన కషాయై స్సౌరభ్యసంపన్నైః, ని. 'ప్రఘల్లోత్ఫుల్ల సంఘల్ల
వ్యాకోచవికచస్ఫుటాః' 'సహస్రపత్రం కమలం శతపత్రం కుశేశయ'
మితి చామరః. 'రాగద్రవ్యే కషాయోఽస్త్రీ నిర్యానే సారభే రస' ఇతి
యాదవః. వనదేవతానాం యాలతాదోలాః లతాయాపప్రేంభోళికాః
తాసా మనుకూలై రనుగుణై, స్వప్రియత్నం వి నైవ తతస్తతశ్చాల
నహేతుత్వా దితి భావః, కూలేపంపారోధసి, ఆయతలీలాపరవశాః అ
విచ్ఛిన్నకీడాపరతంత్రాః, తిర్యగ్దంత ప్రిహరరూపవ్యాపారతత్పరాః
ఇ త్యుక్తః, యే వశానాం కరిణీనాం వల్లభా మత్తమతంగజా స్తేషాం

1 ఏతన్నాస్తికవిత. 2 మనోజ్ఞకూజితేవిహంగమృగ. 3 విహర. 4 వ్యాకోశ.

బిభిః శంబరా రాతిశరధిసదృశ¹తటరుహసహకారశిఖరవిసరదానవాసార
 శీకరశేఖరై ర్వివిధలతాలాసికాలాస్యోపదేశదేశికాయమానైః కాయ
 మానసమానాభోగలతాగృహకేళీలుబ్ధలుబ్ధకపురంధ్రీశిధిలధమ్నిల్లమల్లి
 మదాంబుదానోదకం చుంబు త్యవబద్ధం తీతి తథోక్తైః, మదగంధ
 సంబంధబంధునైరి త్యన్ధః, ని. 'వశా స్త్రీ కరిణీ వంధ్యే' త్యమరః, శం
 బరా రాతిశరధిసదృశాని పంచబాణతూణీరసరూపాణీత్యుపమా. యా
 ని తటరుహసహకారశిఖరాణి తీరరుహాతిసారభరసాలాగ్రమంజర్యః అత్ర
 శిఖరశబ్దేన తద్గతమంజర్యో లక్ష్యంతే. ని. 'శిఖరం శైలవృక్షౌగ్రశిఖాపుల
 కకోటిష్ఠి'తి విశ్వః, తేభ్యో విసరకన్సంసమానో య ఆసవాసారో మక
 రందధారాసంసాతః తస్య శీకరాః కణా ఏవ శేఖరా అవతంసాః యే
 మాం తైస్తథోక్తైః, మాకందమకరందబిందుసందోహసుందరై రిత్త్యన్ధః,
 ని. 'అమ్ర శూచ్యతోరసాలోఽసౌ సహకారోఽతిసారభః, 'శీకరోఽంబు
 కణః స్పృతే'ఇతి చామరః. వివిధా నానాప్రకారాః లతాః మల్లి కామా
 లత్యాదివల్లరస్య స్తా ఏన లాసికాః సర్తక్య ఇతి రూపకం తాసాం లా
 స్యోపదేశే నాట్యక్రియాసంశితృణే దేశికాః గురవ ఇవాచరంతో దే
 శికాయమానాస్తైః నాట్యవిద్యాచారై రివ, తాసాం సర్తనప్రవర్త
 కై రి త్యన్ధః, + ఆచారక్యజుతాల్లట శ్శానజాదేశః, అత్రో విచిత్రో
 లతాచలనేన మారుతానాం దేశికాయమానత్యోత్ప్రేక్షణా త్క్రియా
 నిమిత్తా జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా. ని. 'సర్తలీలాసికే సమే, తాండవం నట
 నం నాట్యం లాస్యం నృత్యం చ సర్తన'మితి చామరః. కాయమితం
 మానం ప్రమాణం యస్య కాయమానః అంగణాదా స్తంభాదినిర్మిత
 పురుషప్రమాణోన్నతో మండపవిశేషః తత్సమానస్తత్సృష్టశః ఆభోగో
 విస్తారో యేమాం తేషు లతాగృహేషు లతావితానమయనికేతనేషు
 కేళీలుబ్ధానాం క్రిడాగృహ్నానాం లుబ్ధకపురంధ్రీణాం పుళిందసుంద
 రీణాం యే శిధిలధమ్నిల్లాః విశ్లేధకచభరాః తేషు యామల్లికాః తృణ

1 తటరుహకార.

† మల్లికాయాః కుసుమాని మల్లికాః + 'పుష్పమాలేషు బహుల'మితి లుపి 'బహి
 యుక్తద్వ్యక్తిపదే' ఇతి ప్రోష్టం, ని. 'పుష్పే జాతిప్రభృతయ స్స్యలింగా' ఇ త్యమ
 ర శ్శ్చ*గంపౌ స్సురభయో వాతాస్తరవః కుసుమాంచితాః, భ్రమరాః కోకిలా హర్షా

కాగన్ధమాంసలైర్నల్లికాక్షపక్షక్షోభక్షోదీభూతపాదః పాథేయై స్తటవన
పవనైరనుకంప్యమానః పంపా మభజత.

౮౯

ఇతిశ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతిచంపూరామాయణే
అరణ్యకాండః.

శూల్యకుసుమాని తాసాం గంధేన సౌరభ్యేణ మాంసలైః శరిపూ
ర్ణైః, ని. 'కబరీ కేశవేశోఽథ ధమ్మిల్ల స్సంయతాః కచా' ఇ త్యమరః,
'మల్లీ తు మృత్యావ్రతృణశూల్యయో' రితి రత్న మాలాయాం, మల్లి
కాక్షోమలినచంచుచరణా హంసపక్షేపాః, ని. 'రాజహంసా స్తు తే
చంచుచరణై ర్లోహితై స్సితాః మలినై ర్నల్లికాక్షా స్తే' ఇ త్యమ
రః, తేషాం పక్షవిక్షోభేన గరుడభిఘాతేన క్షోదీభూతం చూర్ణీ భూ
తం నీహారాకారేణ శకలీకృత మి త్యర్థః. తాదృశం యత్పాథ ఉదకం
త దేవ పాథేయం సంబళిం యేషాం సైత, స్తత్సహకృతై రి త్యర్థః, ని.
'కబంధ ముదకంపాథ' ఇత్యమరః. 'క్షోదీభూత' మి త్యప్రళిఖ్యోదః క్షోదః
సంపద్యమానం క్షోదీభూత మితి విగ్రహః + అభూతతద్భావే చ్ఛ్విః.
'కుగతిప్రదయ' ఇతిసమాసః. పాథేయ మి త్యత్ర పథి సాధు పాథేయం +
'పథ్యతిథి వనతిస్వప తేర్థ' జితిడక్ష్ ప్రత్యయః, ఏవం శైత్యమాండ్యసౌరభ్య
సంపన్నైః, స్తటవనపవనై స్తీరకాంతారమారుతైః, అనుకంప్యమానో దో
ధూయమాన స్సౌ, విరహిణాం వేదనోద్దీపకత్వా దితి భావః, పంపాం
నామపుష్కరిణీం అభజత త త్తీరంప్రాపే త్యర్థః.

౯౦

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగింద్రబృందమానసేందీవరసందోహామం
దానస్తలాభాభినందితరఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకన్దళిత
సారస్వతే నాఖండతపఃప్రపంచడమునిప్రకాండమండలేశ్వర శాం డిల్య
మహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య
ధన్యంతర్యవతారాంతర స్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞ
సార్వభౌమస్య కొండపండితపర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నా

మృద్వి శియ్యా సురాసనః. ఇత్యాదయో విభావా స్సుప్తి ర్వసంతే రాగదీపనాః' ఇతి తే
షాం విరహవేదనోద్దీపకత్వే నాఖియంతోక్తేః.

కరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామా
యణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాఖ్యాయాం అరణ్యకాండ
స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్చరచితా రామచంద్రప్రదార్పితా,
అరణ్యకాండవ్యాఖ్యైశా పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

కిష్కిన్ధాకాండః.

ప. స తాం సతాం బుద్ధి మివ ప్రసన్నాం

పంపాం వియోగజ్వరజాతకంపః,

విలోకయన్ లోకనివిప్తకీర్తి

రార్తిం రఘూణాం ప్రవరః ప్రవేదే.

౧

గ. తత స్తస్యా స్తటవనే నానానోకహ నివహపరిష్కృతే నిభృతేతర

అథ కిష్కిన్ధాకాండోవ్యాఖ్యానమే. సతామితి. స విరాధ
త్రిశిరోదూషణఖరకబంధాదీనా మయత్నసంహరణేన ప్రసిద్ధపరాక్రమ
యుక్తః, అత ఏవ లోకనివిప్తకీర్తిర్జగద్విఖ్యాతయశస్సంపన్నః, రఘూ
ణాం ప్రవరో రఘూనాయకః, సతాం సాధూనాం, బుద్ధిం చిత్తవృత్తి
మివ, ప్రసన్నాం సర్వలాం, ఏకత్ర స్వాభావ్యా దన్యత్ర రాగా దన్య
పమాతత్వా చ్ఛేతి భావః, తాం చికిర్షితరావణాద్యధోపయోగిసుగ్రీవాధి
స్థితఋశ్యమూకసమీపవర్తినిం, పంపాం, విలోకయన్ పశ్యన్, అతఏ
వ వియోగేన సీతావిరహశోకాతిశయేన, యోజ్యరః సంతాపః ఇంద్రి
యక్షోభ ఇతి యావత్. తేన జాతః ఉత్పన్నః కంపో గాత్రవేగభుర్య
స్య స తథోక్త స్కన్, ఆర్తిం మదనపీడాం, ప్రవేదే ప్రాప, తస్యాః ప్ర
సన్నత్వేఽపి విరహిణా ముద్దిపకత్వా త్పర మయం వ్యథా మనుబ
భూవేత్సర్థః, ని, 'ఆర్తిః పీడాధనస్కృత్యోరి త్యమరః, + ఆత్ర'బు
ద్ధిమి వే'త్యేకం పదం 'ఇవేన సహ నిత్యసమాసో విభక్త్యలోపః పూర్వ
పదప్రకృతిస్వరత్వం చేతి వక్తవ్యాత్, అత ఏవ సమాసగా శ్రోతీ పూ
ర్ణోపమా. స్మృత ముపజాతః. అత్రాదా * 'స తాం పుష్కరిణీం
గత్వా పద్మోత్పలమకలమ్, రామ స్సామిత్రినహితో విలలాషా
కులేంద్రియ' ఇతి. శ్రీరామాయణకిష్కిన్ధాకాండాద్యపద్యాదిమపద
ప్రయోగేణ చాతుర్యం దర్శితం కవి నే త్యనుసంధేయమ్.

౧

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం నానావిధానా మనోకహనాం చూత
చాంపేయాదీతరువిశేషాణాం నివహేన నికురుంబేణ, పరిష్కృతే

భృగుణపరభృతవ్రాతచంచూమయవిపంచీనముదంచితపంచమాంచితా, సస్తతాకుంచిత పంచశరశరాసనశరాసారవంచితపథకజనసంచారప్రపంచా ప్రమదభరభరిత చంచరీకకులకంచుకితమాధవీ మాధవీ విభూతి రుదజృమ్భత. ౨

భూషితే + 'సంపర్యపేభ్యః కరోతౌ భూషణ' ఇతి సుడాగమః, తస్యా పంపామూ, స్తుటవనే పరిసరవర్తికాననే, నిభృతేతర మనిభృత మతిచ పలం భృగుణ మాత్సుక్యప్రయుక్తసంభ్రమో యస్య తథోక్తః యః పరభృతవ్రాతః పికనికరః. ని. 'వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక ఇత్యపీత్య మరః, తస్య చంచూమయీ తోటిరూపా, అత్ర చంచూశబ్దేన కం తో విపక్యతే, తత్రైవ స్వరాపిర్భావాత్. ని. 'చంచు స్తోటి రుభేస్త్రీ యా' మిత్యమరః, + తాద్రూప్యే మయత్. 'స్త్రీయాః పుంవదిత్యా దినా పుంవద్భావః, తాదృశీ యా విపంచీ వీణా. ని. 'విపంచీ వల్లకీ వీణే' తి నైజయంతి. 'వీణాతు వల్లకీ, విపంచీ' త్యమర శ్చ. తస్యా సుకా శా త్సుముదంచితా సుముత్పన్నాః యే పంచమాః పంచమాఖ్యాః స్వరవిశేషాః. ని. 'పికః కూజతి పంచమ' మి త్యభిధానాత్. తై రంచితా మనోజ్ఞా, + అంచేః పూజాయా మి తీడాగమః, తథా సంతతం ఆకుంచితం శరసంధానార్థ మవనమితం పంచశరశరాసనం మన్మథకా ర్ముకం తస్మాన్నిర్గతోయ శ్వరాసారః అవిచ్ఛిన్న బాణవృష్టిః, తేన వంచితో నివారితః పథకజనానాం విరహిణాం సంచారప్రపంచః యాతా యాతప్రచారో యస్యాం సా, తథా ప్రమదభరేణ మకరందలాభజని తసంతోషాతిశయేన, భరితం పూర్ణం యచ్ఛంచరీకకులం రోలంబనికు రుంబం తేన కంచుకితాః కంచుకవత్సః కృతాః ఆవేష్టితా ఇ త్యర్థః, + కంచువచ్ఛబ్దా తత్కరో తీతి ణ్యంతా త్కర్తణీ క్తః. తా మాధవోఽతిముక్తలతాః యస్యాం సా. ని. 'ఇందిందిర శ్చంచరీకో రోలంబో బంభర శ్చ సః, అతిముక్తః పుండ్రక స్నాన్య ద్వాసంతీ మాధవీలతేతి చామరః, మథో ర్వసంతస్య ఇయం మాధవీ, ని. 'మధు ర్వసం తేచైత్రే చే'తి విశ్వః, + 'తస్యేద' మి త్యేత్ 'టిడ్గాణ' ఇత్యాదినా జీవ. విభూతి సుపత్, ఉదజృంభత ఉజ్జృంభితవతీ. ని. 'భూతి ర్భస్మని సంపదీ' త్యమరః. ౨

స. యత్రకాంతై ర్వియుక్తానాం యుక్తానా మపి సుభ్రువామ్,
దోలాకర్మ వితన్వంతి మనాంసి చ వపూంషి చ. ౩

కరతలై 'రపచాయ మథేక్షణై రపచయం చ సనేషు జనేషు చ,
సుమనసాం మనసా మపి యద్దినే విరచయంతి విలోలవిలోచనాః.

యత్యేతి. యత్ర యస్మిన్ వసంతసమయే, కాంతైః ప్రియత
మై, ర్వియుక్తానాం, కాంతై, ర్వియుక్తానా మపి, సుభ్రువాం సుందరీణాం,
మనాంసి హృదయాని చ, వపూంషి శరీరాణిచ, దోలాకర్మ దోలాలీ
లాం, వితన్వంతి కుర్వంతి, విరహీణాం మనాంసి ప్రియవియోగ వేదన
యా దోలాయమానాని భవంతి ప్రియసంగతానాం వపూంషి తు
వసంతోత్సవే ప్రియై స్సకం దోలాభేలనలాభా త్తాదృశభేలనజనితసుఖ
మచుభవం తీ త్యర్థః, అత ఏన యథాక్రమ మన్వయా త్క్రమోపరనా
మా యథాసంఖ్యాలంకారః. తథా మనసాం వపుషాం వర్ణ్యతయా
ప్రకృతానా మేవ దోలాకర్మవితననక్రియాయావధర్మసంబంధే నాప
మ్యస్య గమ్యమానత్వా త్కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా ఇ
యం చోక్తాలంకారేణాంగేన సజ్జీర్యతే. 3

కరతలై రితి. యద్దినే, యస్య వసంతస్య దినే స్విత్యర్థః. విలోల
విలోచనా శ్చంచలాత్మ్యః, కరతలై ర్విజహస్తప్రదేనై ర్వనే షూద్యాన
వనేషు, సుమనసాం పుష్పాణాం, ని. 'ప్రియ సుమనసః పుష్ప' మి
త్యమరః. అపచీయత ఇత్యపచాయః లవనం, + 'ఉపసృష్టా ధ్వజ్' అ
థేతి వా క్యారంభే, ఈక్షణై ర్దృష్టిభిః, జనేషు, మనసాం, అపచీయత
ఇ త్యపచయః అపహరః ఆకర్షణ మితి యావత్. ని. 'అపహరస్త్యప
చయ' ఇత్యమరః. తం, విరచయంతి వితన్వంతి, అలంకారౌ పూర్వవ దు
న్నేయా. ద్రుతవిలంబితవృత్తమ్. * 'ద్రుతవిలంబిత మాహ సభాభరా'
మితి లక్షణాత్. ౪

† అపచాయ ఇత్యత్ర + 'హస్తాదాసేచేర స్తేయ' ఇతి ఘోషో, 'అపచయ' ఇత్యత్ర
'ఏర' జి త్యచ్, 'ఈక్షణై రుపచయ' మితి పాఠే జనేషు మనసాం ఉపచయః వృద్ధిః ఉల్లాస
ఇతియావత్ తం విరచయం తీ త్యర్థో బోధ్యః.

గ. తస్మిన్న సమశరసమరసమయే పంపాం ¹సమయా పర్యట౯ పర్యాకులహృదయో హృదయదయితాం హృది లక్షయ౯ లక్ష్మణ మిత్థమభాషత.

ప. ఆధౌ సిద్ధాషధి రివ హితా కేళికాలే వయస్యా
పత్నీ త్రేతా యజనసమయే క్షత్రియా ణ్యేవ యుద్ధే,

తస్మిన్నితి. తస్మి, న్న సమశరసమరసమయే పంచ బాణరణకాలే, వసంతసమయ ఇ త్యర్థః, పంపాం సమయా పంపాయా స్సమీపే, ని. 'సమయానికసాశబ్దౌ సామీప్యే వ్యవ్యయే మతా' వితి హలాయధః, + 'అభితః పరిత స్సమయానికసాపశప్రతియోగే'వీతి ద్విత్వీయా. పర్యట౯ సంచర౯, పర్యాకులహృదయః వ్యాకులాంతకరణః, శ్రీరామః, హృదయదయితాం సీతాం, హృది, లక్షయ౯ నిరంతరభావనయా హృదయే విలోకయ౯, లక్ష్మణం ప్రతి, ఇత్థ మనేన ప్రకారే, ణాభాషతావోచత.

అ. తత్ప్రకార మే వాహ. ఆధౌ వితి. అత్ర యత్రదోర్నిత్య సంబంధా దుత్తరవాక్యే తచ్ఛబ్దస్య విద్యమానత్వా ద్యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహార్యః. యా సీతా, మే మమ, ఆధౌ మానసవ్యధాయాం సత్యాం, ని. 'పుం స్యాధి రానసీ వ్యధే'త్యమరః, ఆధిగ్రహణేన తజ్జన్య శారీ రామయో లక్ష్మణే. సిద్ధాషధి రివ సంజీవన్యాద్యోషధినిశేష ఇవ, హితా పథ్యా, ఆరోగ్యకరీ త్యర్థః, తాదాత్వికోప చారాచరణహితోపదేశా దినా ఆధిం నిరస్య తజ్జనితవ్యాధే రపి నివర్తకత్వా దితి భావః. తదుక్తం జ్ఞానవాసిష్టే * 'ఆధిజా వ్యాధయ స్తత్ర ద్రవ్యమంత్రశుభక్రమైః, చి క్షురాదిశాస్త్రోక్తైర్న శ్యంతి త్వం చ వేత్సి త' దితి. కేళికాలే క్షీడా సమయే, వయస్యా సఖీ, అనపాయీ సీ త్యర్థః. ని. 'ఆళి సుఖీ వయస్యా చే' త్యమరః. తథా త్రేతాయజనసమయే త్రేతాయాః ఆహవనీయా ద్యగ్నిత్రయస్య, యజనసమయే హవిరాదిద్రవ్యదాన పూజాకాలే, ని. 'త్రేతా త్వగ్నిత్రయే యుగ' ఇ త్యమరః. త్రేతాశబ్దో వ్యాఖ్యాతో బాలకాండే త్రయ స్త్రేతాగ్ని తేజస' ఇత్యత్ర. పత్నీ సహ ధర్మిణీ, పత్యు

శిష్యా దేవద్విజపితృసమారాధనే బంధు రాస్తా
సీతా సా మే శిశిరితమహాకాననే కా న జాతా.

౬

మలయగిరిచరోఽయం మన్మథాధోరణాజ్ఞా
మధితపథికవర్గో మారుత¹వ్యాళహస్తీ,

రసయా యజ్ఞ స్సంపద్యత ఇతి పత్నీ తి విగ్రహః. ని. + 'పత్నీ
పాణిగృహీతీ చ ద్వితీయా సహధర్మిణీ' త్యమరః, యుద్ధేక్షత్రియా జ్యేష్ఠ
క్షత్రియకులోద్భవై వ, తౌత్రయుక్తధర్మోపదేశతత్పరై వేత్యర్థః, ప
లాయనాద్యసదేశవ్యవచ్ఛేదకోఽయ మేవకారః + 'అర్యక్షత్రియా
భ్యాంవేతిస్వాధే జీప్. ఆనుగాగమ శ్చ, తథా దేవానా మిష్టదేవా
నాం ద్విజానాం వసిష్ఠాదిబ్రాహ్మణానాం పితౄణాం దశరథకౌసల్యాదీ
నాం చ సమారాధనే పూజాయాం విషయే, శిష్యాం తేవాసినిభయ
భక్తిశ్రద్ధాపూర్వక ముచితోపచారకరణతత్పరై త్యర్థః, ని. 'ఛాత్రా
స్తేవాసిసో శిష్య' ఇత్యమరః. తథా ఆర్తా ఆగంతుకపీడాయాం సత్యాం,
బంధుః ప్రియసుహృత్, హితోపాయోపదేశాదినా తన్నిరసననిపుణే
త్యర్థః. జాతేతి సర్వ త్రానుషజ్యతే, సా సీతా, మే, శిశిరితం స్వసా
హచర్యేణ పూర్వం శిశిరీకృతం, య న్మహాకాననం మహారణ్యం
తస్మిన్, కా న జాతా కాపి నాభూత్, ఆధ్యాదిషు పూర్వం తత్తదాను
గుణ్యేన తథా తథా జాతా ఇదానీం త్వస్మిన్మహారణ్యే సకాఽపి జాతే
తి మహత్కృష్ట మాపన్న మి త్యర్థః, ఉద్యగుణగణశాలిన్యా¹ స్సీతా
యాః విరహే కథం మమ నిర్వాహ ఇతి భావః. సిద్ధాషధి. రి వేత్సు
పమా స్పష్టా, అన్యత్ర రూపక మిత్యసయో స్సంస్పృష్టిః. మందాకాగ్రిం
తావృత్తమ్.

౬

మలయేతి. మలయగిరిచరో మలయాచలవర్తీ, ఏకత్ర దాక్షి
ణాత్యత్వా దన్యత్ర తదభవత్వా చ్చేతి భావః. తదుక్తమ్-'హిమవద్విం
ధ్యమలయా గజానాం ప్రభవా నగా' ఇతి. తథా మన్మథ ఏ వాధోరణో
హస్తీపకః తస్యాజ్ఞాయా నియోగేన, మధితో వ్యాకులితో మర్దిత శ్చ

† 'పత్న్య ర్నో యజ్ఞసంయోగ' ఇతి జీపి సకారాదేశే చ పత్నీతి రూపమ్.

1 వ్యాజహస్తీ.

విరచయతి మదీయే శైత్యసారభ్యమాంద్య
త్రివిధమదసమృద్ధో మానసే వప్రలీలాం,

2

గ. 1వం దుస్సహవిరహకృశాను⁽¹⁾భావకృశానుభావం భావసంధు

పధికపర్వః పాంథనివహో యేన స తథోక్తః, ఏకత్రోద్దీపకత్వా దన్యత్ర
నిరంకుశత్వా చ్చేతి భావః. ని. 'ఆధోరణా హస్తపకా హస్తారోహ
నిపాదిన' ఇత్యమరః. అయం ప్రవర్తమానః, మారుత ఏవ వ్యాళహస్తీ
మత్తగజః, ని. 'వ్యాళో దుష్టగజే సర్వ' ఇత్యభిధానాత్. వ్యాళశబ్దేనైవ
హస్తప్రతీతౌ పునర్హస్తీగ్రహణం కరికలభకర్ణావతంసాదివద్దృష్టవ్యమ్.
శైత్యసారభ్యమాంద్యరూపః త్రివిధ స్త్రీప్రకారో యో మదో దానోదకం
పరప్రహరణహేతుభూతదర్పవా తేన సమృద్ధ సంపూర్ణస్య, శైత్యా
దిగుణత్రయరూపమదోన్మత్త ఇత్యర్థః. మదీయే, మానసే, వప్రలీలా
ముత్తాతకేళీం, విరచయతి తనోతి, అత్యంతవైకల్యాపాదకవేదనోత్సా
దనేన మన్మనోవిదారణం కరో తీ త్యర్థః, ని. 'ఉత్తాతకేళి శృంగార్దై
ర్వప్రకీడా నిగద్యత' ఇతి శబ్దార్థవే. హస్తీమాత్రస్యైవ వప్రకీడా దుస్సహ
తస్య తు పునరాధోరణజ్జప్తత్వం దుష్టత్వం త్రివిధమదసమృద్ధత్వం చ
యదితదా కిమి వక్తవ్య మితి భావః. మారుతే శైత్యాదిగుణవర్ణనస్య
కవినమయసిద్ధత్వా దితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర మారుతే వ్యాళహస్తీత్వరూప
ణా స్తస్మిన్ స్యాధోరణరూపణం గమ్యత ఇత్యేకదేశవర్తి సావయవరూ
పకం. మాలినీవృత్తిమ్.

2

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, దుస్సహ సోఘ మశక్యః యో
విరహకృశానో ర్విరహానలస్య భావ శ్చేష్టావ్యాపార ఇతి యావత్.
తేన కృశః క్షీణః అనుభావ స్సామర్థ్యం చిత్తస్వస్థ్యం యస్య
తం తథోక్తం, ని. 'కృశానుః పాషతోఽనల' ఇత్యమరః, + అను
గతోభావోఽనుభావ ఇతి ఘృణంతేన ప్రాదిసమాసః స తూపస్పృష్టా
ర్థోప్రత్యయః, 'శ్రీసీఘ్రోఽనుపనగ్గే' ఇత్యనువసగ్గారా ద్భవతే ర్ఘశ్చ
ధానాత్. అత ఏవ కాళికాయాం. 'కథం ప్రభావో రాజ్ఞాం పృ

'విరహకృశానుకృశానుభావ' మితి పాశే విరహ ఏవ కృశాను రగ్ని రిత్యర్థః.

1 తతః. 2 ఏతన్నాస్తికవచిత్.

క్షణవిచక్షణలక్షణవచనధార్యమాణధైర్యం రాఘవ మగ్గిత స్సుగ్రీ
వో విలోక్య వాలి¹ప్రహితాపసర్పధియా నుదూర మపసనర్ప. ౮

స తు సమ్మంత్ర్య మంత్రీభి స్తయో రాశయ మవజగమిషుః
²ప్రభంజనాత్మజం ప్రాహిణోత్. ౯

కృష్ణో భావ' ఇతి ప్రాదిసమాస' ఇతిచోద్యపరిహారా, భావసంఘ
క్షణం స్వభావానుసంధానం పునః ప్రకృతిప్రావణ మితి యావత్ +
ధుక్షే ధ్యుక్. తత్ర) విచక్షణాని నిపుణాని లక్షణవచనాని తై ర్ధార్య
మాణం ధారణవిషయాకీయమాణం ధైర్యం చిత్తస్థైర్యం యేన తం
తథోక్తం, * సంస్తంభ రామ భద్రం తేమా శుచః పురుషర్షభ, నే
దృశానాం మతి ర్మందా భవ త్యకలుషాత్మనా'మితి శ్రీరామాయణస్థల
క్షణోక్తవచనావలంబితధైర్యమి త్యర్థః. ని. 'భావ స్సత్తా స్వభావాభి
ప్రాయచేష్టాత్మ జన్మస్వి'త్యమరః, రాఘవం శ్రీరామ, మగ్గితః పురో
భాగే, సుగ్రీవో, విలోక్య దృష్ట్యా, వాలినా ప్రహితః వృత్తాంతపరిజ్ఞా
నార్థంప్రేషితః యోఽపసరో¹ గూఢచార సు ఇతి ధియా, తద్భాగిం
త్యే త్యర్థః, ని. 'అపసర్ప శ్చరస్పశః, చార శ్చ గూఢపురుష'ఇ త్యమ
రః, నుదూర మతివిప్రకృష్ట మపసనర్ప అపసృతవా², పూర్వాధిష్ఠిత
స్థలం పరిత్యజ్య స్థలాంతరం జగా మే త్యర్థః. ౮

స ఇతి. స తుసోఽపి, సుగ్రీవః పాద్యుగ్మచింతనం మంత్రః స ఏమా
మస్తీతి మంత్రీణః తై రమాత్యై స్సహ. ని. 'మంత్రీ ధీనచివోఽమా
త్య' ఇత్యమరః. + తత్ర)సహాదిశబ్దాప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతా
యాం 'వృద్ధో యూనే'తి జ్ఞాపకాత్ప్రతీయా, సమ్మంత్ర్య సమ్యగ్వి
చార్య, తయోః రామలక్షణయో, రాశయ మభిప్రాయం, అవజగ
మిషు రవగంతు మిచ్ఛు, ర్జిజ్ఞాసు స్స నిత్యర్థః, + అవపూర్వా
ద్గమేస్తున్నంతా దుప్రత్యయః, ప్రభంజనాత్మజం పవమానతనయం
హనూమంతం, ప్రాహిణో త్వేషితవా³, తత్సమీప మితిశేషః,
త స్యైవ మహాబుద్ధినంపన్న త్వేన దూత్యే ప్రేషణీయత్వా దితి
భావః. ౯

ప. తపనపవనయో ర్యః ప్రాప్తవాన్ పుత్రీభావం

శతమఖిక్మతోపాళి ర్విద్యయా జన్మనా చ,

స తు దశముఖీర్తిస్తామ సోమస్య పక్ష

అ. సోఽపి శ్రీరామం ప్రతి జగామ త్యాహ. — తపనేతి. యః హనూమాన్, విద్యయా సకలశాస్త్రాభ్యాసేన, జన్మనా ఉత్పత్త్యా చ హేతునా, తపనపవనయో సూర్యపవనాయోః, పుత్రీభావం పుత్రీత్వం, ప్రాప్తవాన్ గతవాన్, * 'మార్తండు స్వబ్రహ్మత్ర భగవాన్ తిమిరావహః, తేజసోఽస్య మదీయస్య దదామి శతికాం కలామ్. య దా చ శాస్త్రాణ్యధ్యేతుం శక్తి రస్య భవిష్యతి, తదాఽస్యశాస్త్రం దాస్యామి యేన వాగ్మి భవిష్యతి. భవితా త్రిషు లోకేషు న కల్పి చ్ఛాస్త్రదర్శన' ఇతి ఉత్తరకాండే భగవత సూర్యా ల్లబ్ధవరత్వకథనాత్తత్సకా శా త్సకలశాస్త్రాభ్యయనేన సూర్యపుత్రీత్వం ప్రాప్తవాన్, శిష్య స్వా పాధ్యాయపుత్రత్వం చోక్తమ్. శ్రీరామాయణే వాలినం ప్రతి శ్రీరామ హాశ్యం * 'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితా హఽపి య శ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, త్రయ స్తే పితరో జ్ఞేయా ధర్మే చ పథి వర్తిన' ఇతి 'ధర్మశ్చేదత్ర కారణ' మితి పాఠాంతరమ్. 'జనితా చోపనేతాచ య శ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్నదాతా భయత్రాతా పం చైతే పితరః స్మృతా' ఇతి. తథా 'తత్ర రాజా ప్రశాన్త్యస్య కేసరీ నామ వై పితా, య స్య భార్యా బభూవేష్టా హ్యంజనేతి పరిశ్రుతా. జనయామాన తస్యాం వై వాయురాత్మజ ముత్తమ' మితి. త త్రైవోక్తత్వాజ్జన్మనా వాయు పుత్రీత్వం చ ప్రాప్తవా సి త్యనసంధేయమ్. అత ఏవ యథాక్రమ మన్వ యా ద్యథాసంఖ్యాలంకారః, తథా శతమఖే నేంద్రేణ, కృతావిరచితా, పాళి రంకః వామహనుభంగరూపో యస్య స తథోక్తః, బాల్యే తు భార్తస్య ఫలమోహా త్సూర్యంగ్రహీతుకామ స్వా స్వేంద్రీవజ్ఞా భిఘాతేన గిరిపతనే వామహనుభంగస్య జాతత్వా దితిభావః. ని. 'పాళి శ్రుతిశ్లోకికపక్షిష్ట' త్యమరః. ఏతేన బాల్య ఏ వేంద్రీవజ్రప్రహార సహనశక్త స్వాస్య కిం వక్తవ్యం శక్తిసంపన్నత్వ మితి సూచ్యతే,

శ్చరమ ఇవ తనూమాన్ ప్రాప రామం హనూమాన్. ౧౦

గ. స ఏష స్వీకృత భిక్షువేష సువినయ మేతా వాబభాషే. ౧౧

భవంతా కతరా కాంతాకారా కాంతారం కథ మిద మవాత రతామ్. ౧౨

† తథాచోక్తగుణవిశిష్టతయాఽస్యైవ దూతత్వం యుక్త మి త్యన గమ్యతే, యథాహ కామందకః. * ‘ప్రగల్భస్త్వతిమా న్వాగ్మీ శస్త్రే శాస్త్రే’ చ నిష్ఠితః, అభ్యస్తకర్తా నృపతే ద్దూతో భవతు మర్హ తీతి. ద శముఖస్య రావణస్య కీర్తిస్తోమో యశోమండలం స ఏవ సోమ శ్చం ద్రః తస్య, తనూమాన్ మూర్తిమాన్, ని. ‘స్త్రీయాం మూర్తి స్తను స్తనూ’ రిత్యమరః. చరమః పక్షః కృష్ణపక్ష ఇవ స్థితః, ఇ త్యు త్ప్రేక్షా, కా లక్రమేణాస్య తత్త యకరత్వా దితి భావః. స తు సోఽపి హనూమాన్, + ‘శరాదీనాం చే’తి దీర్ఘః, రామం ప్రాప, ఉక్తాలంకారయో సుంస్తుష్టిః. మాలినివృత్తమ్. ౧౦

స ఇతి. స్వీకృతభిక్షువేషః స్వీకృతసన్యాసివేషః, స ఏషః హను మాన్, చారాణాం తథై వాచారా దితి భావః * ‘భిక్షురూపం తతో భజే శరబుద్ధితయా కపి’ రితి శ్రీమద్రామాయణే, సవినయం సప్ర యం, ఏతో రామలక్ష్మణా, వాబభాషే ఉవాచ, అత్ర మహాపుణ్య స్య పరమభాగవతాగ్రగణ్యస్య హనూమతోఽపి రూపాంతరస్వీకరణే కిము తాతిక్రూరస్య దుర్విసితస్య రావణస్య సీతాపహరణసమయ ఇత్యనుసంధేయమ్. ౧౧

అ. భావణప్రకార మే వాహ. — భవంతా వి త్యాదినా. కాంతాకారా మనోహరరూపా, ని. ‘కాంతం మనోహరం రుచ్య’ మి త్యమరః. భవంతో, ఇద మేత, ద్దుష్ప్రవేశ మిత్యర్థః, కాంతారంకా ననం, ని. ‘గహనం కాననం వనం, కాంతారి’మి త్యమరః. కథం కేన హేతునా, అవాతరతా మవతీర్ణవంతో, ప్రవిష్టవంతావిత్యర్థః. ౧౨

† ‘శతముఖకృతవాణీ విద్యయో’ తిహితే శరముఖకృతా వాణీ విద్యావింద్రం వ్యాక రణమ్.

విచిత్రతరజ్జ్వకోదండమండితా వపి దిన స్యాస్య సుదినత్వా
ద్భవంతో న జీమూతో. ౧౩

జటావల్కులయు తా వపి జంగమత్వాద్భవంతో న కల్పవృక్షౌ. ౧౪
తమోపహాలోక¹కలితా వపి యాగపద్య²భాస్వర తేజసాన్నిధ్యా

విచిత్రత శీతి. కిం చ విచిత్రతరాభ్యా మత్యంతాశ్చర్యకరా
భ్యాం, జిష్ణుకోదండభ్యాం, జైత్రచాపాభ్యాం, తథా విచిత్రత
రేణ నానావర్ణసంపూర్ణత్వా దతిచిత్రేణ జిష్ణుకోదండే నేంద్ర
ధనుషా చ మండితో, + 'మడిభూషణ' ఇతి ధాతోః కర్తృణి క్తః. ని. 'జిష్ణు
శ్చక్రే ధనంజయే, జైత్రేచేతి విశ్వః, తథా ప్యస్య దినస్య సుదినత్వాత్
యుష్మద్దర్శనా నైఘచ్చన్నత్వాభావేన చ సుదినత్వా ద్ధేతోః, భవంతో
యువాం, జీమూతో మేఘా, న భవత, ఇత్యర్థః. తథా చే 'నైఘచ్చన్నేఽ
హ్ని దుర్దిన' మిత్యభిధానా ద్దుర్దినత్వ మేవ స్యా దితి భావః. ని. 'జీమూతో
మేఘపర్వతా' వి త్యమరః. జీమూతశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. ౧౩

జటేతి. కిం చ జటావల్కులై ర్గృధితకచవల్కులవననైః శిఘాత్వగ్భి
శ్చ యతో నహితా వపి, ని. 'శాఖాశాలే శిఘాజటే' 'త్వక్ శ్రీ వల్కుం
వల్కుల మశ్రీయా' మి త్యమరః, జంగమత్వా త్సంచారశీలత్వాద్భ
వంతో, కల్పవృక్షౌ, న భవతః, తథా త్వే స్థావరత్వం స్యా దితి భావః. ౧౪

తమోపహేతి. కిం చ తమోపహాలోకేన అజ్ఞాననిరాసకదర్శ
నేన తద్వ ద్ధ్వాంతవిధ్వంసకద్యోతనేన కలితో యుక్తౌ, ని. 'రాహా
ధ్వాంతే గుణే తమః' 'అలోకౌ దర్శనద్యోతా' వితి చామరః, తథాపి
యాగపద్యభాస్వరయోః యుగపత్ప్రకాశనశీలయోః, యవయో, సా
న్నిధ్యా త్సన్నిధానా ద్ధేతోః, భవంతో, పుష్పవంతో దివాకరనిశాకరా
న భవతః, తథా త్వే యాగపద్యభాస్వరసాన్నిధ్య మేవ న స్యా దితి
భావః. అతః 'కాయవా' వితి వాక్యశేషః + 'స్థేభాసపినకసో వరచ్'
ఇతి వరచ్, పుష్పవికాసః అనయో గ స్తీతి పుష్పవంతో వితి విగ్ర
హః. ని. 'ఏకయోక్త్యా పుష్పవంతో దివాకరనిశాకరా' వి త్యమరః.
అత్యో స్థానత్యేయేఽపి స్థేషభంగా జీమూతత్వాదినా సందిహ్య సుదిన

దృవంతో న పుష్పవంతో.

౧౧

ప. కుశస్తంభేఽపి సంభూతం సౌరభ్య మివ భాసతే,

తపోవేషేఽపి సౌందర్యం యువయో ర్యువయోగినోః. ౧౬

యుష్మద్వాత్తానుధాన్వాద లుబ్ధయో శ్రోత్రయో స్సుఖమ్,

త్వాదిహేతుభి ర్నిషేధేఽపి నిశ్చయఃసరసానాభావా చ్ఛేషసమా
హితవిరోధానుప్రాణితశుద్ధవిషయ స్సందేహాలంకారః * 'విషయో
విషయాయత్ర' సాదృశ్యాత్కవిసమృతౌ, సందేహాగోచరాన్యాతాం
సందేహాలంకృతిస్తి ధేతిలక్షణాత్. †

౧౧

కుశేతి. కుశస్తంభే దర్శకాండే, అపిశబ్దో నిరోధసూచకః,
తత్ర యదా కదాఽపి సౌరభ్యానుదయా దితి భావః. సంభూతం సము
త్పన్నం, సౌరభ్య మామోద ఇవ, తపోవేషే, జటావల్కలధారణరూ
పతపస్విసముచితవేషేఽపీ త్యర్థః, యువానా చ తో యోగినా చ త
యో ర్యువయోగినోః తరుణతపస్వినోః, యువయో ర్భవతో, సౌంద
ర్యం రామణీయకం, భాసతే ప్రకాశతే, భవతో రివ తపస్విషు
సౌందర్యావభాసనం న కుత్రాపి దృష్టచరం అతో యువా మపూర్వతప
స్వినా విత్యాశయః. అత్ర కుశస్తంబస్య పవిత్రత్వాదిధర్మైః ప్రశస్త
త్వేఽపిహేము ఇవ తస్య కదాఽపి సౌరభ్యాసంభవా దభూతోపమే
యం, తయా చ పరమపవిత్రత్వనిరుపమసౌందర్యసంపన్న త్వాదివస్తు
వ్యజ్యతే.

౧౬

అ. అథ మహతాం నికటే కపట మనుచిత మితి మత్వా స్వా
శయం ప్రకాశయన్నాహ. — యుష్మదితి. యుష్మద్వాత్తా యుష్మద్వృ
త్తాస్తః సైవనుధా అమృతం తస్యా ఆస్వాదే లుబ్ధయో గృహ్లోన్వీ,
యుష్మన్ముఖా ద్భవదీయవార్తాకర్తృనలోలుపయో రి త్యర్థః, శ్రోత్రయో
ర్మదీయకర్ణయో, స్సుఖ మానందం, కర్తృ మే మమ, జిహ్వో రననా,

† అత్ర మతు ప్రవృత్త్యయ ప్రదర్శనాత్సంతత్వం, అతఏవ 'క్రమోదితాభ్యా మివ పుష్ప
పద్భ్యా' మిత్యాది ప్రయుక్తం అకారాంతత్వ మ ప్యస్తి, 'రవిశశినా పుష్పవంతాభ్యా'
విత్యమరమాలాయాం ప్రయోగదర్శనాత్, 'ప్రాకవిత్త్యగ్ధరణీధరశిఖరశితపుష్పవంతా
భ్యా' మిత్యాది ప్రయోగదర్శనా చ్చ, అమరసింహ స్తు పక్షుద్వయం మనసి నిధాయ 'ఏక
యోక్త్యా పుష్పవంతా' వితి సామాన్యతో నిర్దిష్టవాక్,

స్వయ మేవ గ్రహీతుం మే జిహ్వ ప్రహ్వ ప్రవర్తతే. ౧౭

గ. కల్చి దస్తి సమస్తవానరపతి సుగ్రీవ ఇతి. ౧౮

తేన భ్రాతృభయా దృశ్యమూక ముపాశ్రితేన యువాభ్యాం
 1 సమం సఖ్య మిచ్ఛతా ప్రేషితం 2 హనుమదభిధానం భీతురూపప్రతిచ్ఛ
 న్నం వానర మిమం జన మాంజనేయం ప్రభంజనసంజాతం జానీత మితి.

తత స్తదీయం వచన మాకర్ణ్య కర్ణయుగళనుధావన్వి దేవ్య

ని. 'రసజ్ఞా రసనా జిహ్వో' త్యమరః, స్వయ మేవ గ్రహీతు మనుభవి
 తుం ప్రహ్వ నమో సతీ, ప్రవర్తతే యుష్మచ్ఛ్రీముఖాత్ భవదీయ
 వార్తా మనాక శ్చైత్యన మహత్సందర్భనజనితప్రభావవశా దహ మేవ
 వాం వక్తుం ప్రవృత్తోఽస్మీ త్యర్థః. ౧౭

కల్చి దితి. సుగ్రీవ ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధః, కల్చి, త్సమస్తవానరప
 తిః సర్వకపీశ్వరః, అస్తి వర్తతే. ౧౮

అ. అస్తు తతః కిం తత్రాహ. — తే నేతి. భ్రాతు ర్వాలినో భయా
 ద్దేతోః, ఋశ్యమూక మృశ్యమూకాఖ్యం గిరి, ముపాశ్రితే నాధిష్ఠితేన,
 మతంగశాపాద్వాళినస్తత్రాగంతు మశక్యత్వా దితి భావః, అత ఏవ
 యువాభ్యాం సమం భవద్భావం సాకం, సఖ్యం మైత్రీ మిచ్ఛతా కాంక్ష
 తా, తేన సుగ్రీవేణ, ప్రేషితం వృత్తాంతపరిజ్ఞానార్థం ప్రహీతం, అత ఏవ
 భీతురూపేణ సన్యాసివేషేణ ప్రతిచ్ఛన్నం గుప్తమిమం జనం మాం,
 ఆంజనేయ మంజనాగర్భసంభూతం, + 'స్త్రీభ్యో ధక్' ప్రభంజనాద్భీజ
 నిషేక్తుః పవమానా, త్సంజాతం సముత్పన్నం, ని. 'సభస్యద్వాతపవన
 పవమానప్రభంజనా' ఇ త్యమరః. హనుమా నిత్యభిధానం యస్య తం
 తథోక్తం, హనుమదభిధానం, వానరం, జానీత మవధారయత, మి
 త్యాబభాషే ఇతిసంబంధః. ౧౯

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, కర్ణయుగళనుధావన్వి, స్వాభిలషి
 తార్థావేదకత్వా చ్ఛ్రీవణానందకర మిత్యర్థః, తదీయం హను
 మత్సంబంధి, వచన, మాకర్ణ్య, దేవర్షిప్రతిమః స్వమాహత్త్యా
 దేవర్షిసదృశః, మహానుభావ ఇత్యర్థః, దాశరథిః శ్రీరామః,

ప్రతిమోదాశరథి స్తముపాల్లివ్య¹ తద్దర్శితేన పథా విరచితభువనసౌఖ్యం
సఖ్యం తపనతనయేన సాక మగ్నిసాక్షిక మకరోత్.

అం

ప. యోగం వితస్వతి హనూమతి రాఘవస్య
వై వస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ,

సానుజ ఇతి శేషః, తం హనూమంత, ముపాల్లి, స్వారు హ్యేత్యర్థః * 'పుష్ట
మారోష్ఠ తౌ వీరా జగామ కపికుంజర' ఇతి శ్రీరామాయణవచనా
దితి భావః, తద్దర్శితేన హనూమన్నిర్దిష్టేన, పథా మార్గేణ, గ త్వేతి
శేషః, తపనతనయేన సాకం సుగ్రీవేణ సహ, విరచితభువనసౌఖ్య ము
త్పాదితనిఖిలలోకానందం, తస్య సకలలోకకంటక రావణసంహారమూ
లత్వా దితి భావః, సఖ్యం మైత్రీం, + 'సఖ్య ర్య' ఇతి యప్రత్యయః,
అగ్నిసాక్షిసాక్షా ద్ద్రష్టా యస్మి న్కర్మణి తద్యథా తథా అగ్నిసాక్షి
క, మకరోత్, + 'సాక్షా ద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయా' మితి సాక్షాచ్ఛబ్దా దిని
ప్రత్యయః, తత త్వేషికః కప్ ప్రత్యయః, * 'స్వరక్షణేఽప్యశ క్తస్య ణో
హేతుః పరరక్షణ' ఇతి న్యాయే నానోన్యాయుచి ర్న జాతా అవశ్యం
భావినః కార్యస్య బ్రహ్మణాఽపి నివర్తయితు మశక్యత్వా దితి భావః.
తథాచ శ్రీరామాయణమ్ * 'తతోఽగ్నిం దీప్యమానం తౌచక్రితు శ్చ
పదక్షిణమ్, సుగ్రీవో రాఘవ స్తైవ వయస్సత్వ ముపాగతా' వితి. అం

యోగ మితి. హనూమతి అంజనేయే, రాఘవస్య, వివస్వతః
సూర్య స్వాపత్యేన వైవస్వతేన, + 'తస్యాపత్య' మి త్యణ్. సమం వర్తి
తుం శీల మ స్వాస్తీతి సమవర్తినా సర్వదాఽపి సామ్యే నైవ, వర్తన
శీలే నే త్యర్థః, + తాచ్ఛీల్యేణిని. హరిణా కపినా. సుగ్రీవేణ, యో
గం సంగతిం, వితస్వతి కుర్వతి సతి. ని. 'యోగ స్సన్నహనోపాయధ్యా
నసంగతియు క్తి ష్వి' త్యమరః విధి రైవం చ. ని. 'విధి ర్విధానే దై
వేషీ' త్యమరః. ఇంద్రపుత్రం హరిం కపిం, వాలిన మి త్యర్థః, వైవస్వ
తేన సూర్యతనయేన, సమవర్తినా, పౌణిణాం కర్తానురూపదండపగ్ని
వర్తనశీలేనే త్యర్థః. హరిణా యమేన, ఘటయితుం, మేనే, శ్రీరామ

1 'వాశరథి స్తద్దర్శితేన పథా తముపాల్లిత్యే'తి పాశే తం నిజకృచ్ఛాగ్నివనోదకం
సుగ్రీవ ముపాల్లిత్య అశ్రయణీయత్వేన ప్రాప్యేత్యర్థః.

మేనే విధి ర్ఘటయితుం¹ హరి మింద్రపుత్రం

వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ.

౨౦

గ. తత స్తతః సంతభూతవిన్సంభాయ ప్రతిశ్రుతవాలివధాయ² కథిత నిజమన్తధదశాయ దాశరథయే సుగ్రీవో దశగ్రీవసియమానసీతాపాతి తాని కానిచి దాభరణాని న్యదర్శయత్.

౨౧

ప. ప్రత్యర్పితానాం కపిపుంగవేన

సుగ్రీవసఖ్యాత్ మృత్యుః ప్రత్యాసన్నో వాలిన ఇతి ఫలితార్థః, ని. 'శాస్త్ర దేవో వైవస్వతోఽంతకః సమవర్తీ పరేతరాట్', 'యమానిలేంద్ర' చంద్రార్కవిష్ణుసింహంశువాజిము, శుకాహికపిథేకేషు హరి ర్నా కపిలే త్రిష్వితి చామరః. అత్ర విధే రీదృక్చననాసంబంధేఽపి తత్సంబంధ కథనా దతిశయోక్తిభేదః. తథా ద్వితీయపాదస్య చతుర్థే సంయమనా త్సందప్తయమక శ్వబైలంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్.

౨౧

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం. తత్త్వణసంభూత స్సఖ్యకరణక్షణ ఏవ సంజాతః విప్రంభో విశ్వాసో యస్య తస్మై, తత్సమాగమస్య సద్య ఏవ ప్రత్యయజనకత్వా దితి భావః, ని. 'సమా విప్రంభవిశ్వాసా'వి త్యమ రః, ప్రతిశ్రుతః ప్రతిజ్ఞాతో వాలివధో యేన తస్మై, భవద్వేషిణం వాలినం హత్వా తారయా సహ తత్సామ్రాజ్యం తుభ్యం దాస్యామితి కృతప్రతిజ్ఞా యే త్యర్థః. ని. 'అంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞా' మి త్యమరః, కథితా ఉక్తా. నిజా స్వీయా మన్తధదశా సీతావిరహా ప్రయుక్తమన్తధావస్థా యేన తస్మై, ప్రియతమావియోగే నామా మేవం విష్ణో జాత స్తత్త్వయాఽవశ్యం తదన్వేషణార్థం ప్రయత్నః కర్తవ్య ఇత్యావేదితాత్మీయవేదనా యే త్యర్థః, ని. 'దశావర్తా వపస్థాయా' మితివిశ్వః, దాశరథయే శ్రీరామాయ, సుగ్రీవః, దశగ్రీవేణ రావణే న సియమానయా హ్రియమాణయా, సీతయా, పాతితాని త్యక్తాని, కాని చి త్కీయ, వ్రాభరణాని భూషణాని, న్యదర్శయద్దర్శయామాస.

ప్రత్యర్పితానామితి. రామః, కపిపుంగవేన కపిశ్రేష్ఠేన, సుగ్రీవేణ, ప్రత్యర్పితానాం, తథా సంస్కారమైనాన్యాత్ తూళనశోధనాద్య

రామ స్వకాంతాధృతభూషణానామ్,
సంసార¹హైన్యా త్వరిధూసరాణాం
ప్రత్యక్షనం బాష్పజలై శ్చకార.

౨౩

గ. తత సౌమిత్రిఫణితినిర్బంధసంధుక్షితదై ర్యేణ రామేణానుయుక్తో వాలివైరకారణం భానుసూను రిత్థ మకథయత్.

౨౪

పురా ఖలు నిఖలరిపుకులతిమిరినిచయమరీచిమాలినం వాలినం మాయావీ నామ దానవః క శ్చన దుందుభే రాభ్రీతా యుద్ధాయ రుద్ధావ్ భావా, త్వరిధూసరాణాం పరితో మలినానాం, స్వకాంతాధృతభూషణానాం, బాష్పజలై ర్నిజనేత్రాంబుభిః. ప్రత్యక్షనం పరిశోధనం, నిర్మలభావ మితి యావత్, చకార, తా నీమాని ఖలు తదీయాని భూషణా నీతి పునఃపునః పశ్య స్మ శ్రోణి ముమో చే త్యర్థః, అత్ర త్కాశనకరణానంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, తయా చ తస్య తాదృశీ ప్రియతమావిషయప్రేమాతిభూమి రితి వ్యజ్యతే. ఇంద్ర వజ్రావృత్తమ్.

౨౩

తతః. తతో భూషణదర్శనజనితశోకానంతరం, సౌమిత్రిఫణి తిభిః మహాత్మన స్తవ నైవం శోఃలాలసత్వం యుక్త మి త్యాద్యుపలా లన వాక్యై ర్యో నిర్బంధ స్తేన సంధుక్షితం సంచానితం, ధైర్యం యస్య తేన, లక్ష్మణవాక్యవశా త్పునః ప్రకృతి మాపన్నే నేత్యర్థః, రామేణ, భానుసూను స్ఫుగ్గీవః, వాలివైరకారణ, మనుయుక్తః పృష్ట స్ఫుక్, + అనుపూర్వా ద్యుజ్జేః కర్మణి క్తః. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చ' త్యమరః. + అత ఏవ దుహాదిత్వా ద్వికర్మకత్వం, ఇత్థ మకథ యత్ కథయామాస.

౨౪

అ. తత్ప్రకార మేవ వివృణోతి. - పురా ఖ ల్విత్యాదినా. పురా పూర్వకాలే, ఖలు శబ్దో వాక్యాలంకారే, నిఖలరిపుకుల మశేషశత్రు మండల మేవ తిమిరినిచయోఽంధకారపటలం తస్య మరీచిమాలినం సూర్యం సకలశత్రుకులసంహరిణ మి త్యర్థః, వాలినం, దుందుభే, రాభ్రీతా జ్యేష్ఠః, మాయా వీతి యథార్థనామ్నా ప్రసిద్ధః, + అన్తాయా మేధాసృజోవిని, రితి మత్వర్థీయో విసప్రత్యయః, క శ్చన కోఽపి,

తద్బల¹ చలితధృతి రురగనగరకుహర² మగాహత.

౨౧

తదను గుహం గామామానేన మానశాలినా హేమమాలినా
వాలినా బిలముఖపాలనాయ నిహితస్తస్యోద్ధానవేశాం³ పరిపాలయన్
సన్ చిరకాలేవ్యతీతే⁴ ఘనస్తానమాంస⁵ విస్తృత మస్మక్పూర మవేక్ష్య
భ్రాతా మే నిహత ఇతి నిరచినమ్.

౨౨

తదను విపులోపలఫలకపిహిత⁶ బిలముఖ స్తస్యై నత్వా స్వయ

దానవః, యుద్ధాయ యుద్ధం కర్తుం, రుద్ధ్వ నిరుధ్య, తస్య వాలినో
బలేన పరాక్రమేణ చలితా భ్రష్టా ధృతి ర్ద్ధైర్యం యస్య స తథోక్త
స్సన్, ఉరగనగరకుహరం పాతాళగుహం, అగాహత పౌవిశత్. ౨౧

తద నివృత్తి. తదను తదనంతరం, గుహం దానవప్రవిష్టకుహరం, గా
మామానేన ప్రవిశతా, కుతః మానశాలినా పరవిదారణాభిమానధనేన,
స తు యథాకథంచి జ్ఞననతత్పరే జేత్యర్థః, హేమమాలా ఇంద్రదత్త
కనకమాలికాఽస్యాస్తీతి హేమమాలినా, + వ్రీహ్యదిత్వా దినిః,
వాలినా, బిలముఖపాలనాయ గుహద్వారసంరక్షణాయ, దానవాంత
రాప్రవేశార్థమిత్యర్థః, నిహితః నియుక్తః, అహ మితి శేషః, తస్య
వాలినః. ఉద్ధానవేశాం పునరాగమనసమయం, పరిపాలయన్, తదా
చిరకాలేవ్యతీతే సాగ్రసంవత్సరే సతీ త్యర్థః, * 'తస్య ప్రవిష్టస్య
బిలం సాగ్ర సంవత్సరో గత' ఇతి శ్రీరామాయణాత్. తతః ఘనేన
సూక్ష్మతరబుద్బదమండలేస్త్యానం ఘనీభూతం యన్తాంసం విశితం
తేన విస్తృతం పర్యాప్తం, అస్మక్పూరం రక్తప్రవాహం, అవేక్ష్య
దృష్ట్వా, మే మమ, భ్రాతా వాలీ, నిహత ఇతి, నిరచినవం నిరధారయం,
తాదృగన్యగర్హనేన తథా భ్రాన్తోఽస్తీత్యర్థః.

౨౩

తదనివృత్తి. తదను నిర్ధారణానంతరం, విపులోపలఫలకేన¹ విస్తృ
తశిలాఫలకేనపిహిత మాచ్ఛాదితం బిలముఖం గుహద్వారం, యేనస
తథోక్త స్సన్, దానవస్య పునర్నిర్గమనాభావార్థ మితి భావః, ని. 'అపి

† 'విపులోపలపలకే' తిపాళే మహత్తరశిలానిక కణేత్యర్థః.

1 చక్రీత. 2 అవగాహత. 3 ప్రతిపాలయన్. 4 అవ్యతీతే. 5 నిస్సృత.

6 బిలముఖస్సవీముఖబలః ఇత్యధికం క్వచిత్.

ముద్రాదురదకం నైవాప మాపం శోకాన్ధః కిష్కింధామ్. ౨౭

అథ విదితవృత్తాంతై రమాత్యై రభిషేచితే మయి స వాలీ
మాయావినం నిహత్య ఖరతరభుజపరిఘటితబిలవదనసిధానస్తరసా
రసాతలా నిర్గత్య పురం ప్రవిష్టోఽతీవ రుప్తః ప్రభృష్టాశయం బహుశః
ప్రణిపతంతం ప్రతిపాదితయాథాతథ్య మముం జనం నిరాగస మపి
ధానతిరోధానసిధానాచ్ఛాదనానిచోత్యమరః, + 'వప్తి వాగురి రల్లో
ప మవాప్యో రుపసర్గయో' రిత్యనే రకారలోపః, స్వయ ముదశ్రు రుగ్గత
బాష్పస్సక్, తస్మై వాలినే, నైవాప ముదకం పితృతర్పణజలం,
దత్వా, శోకేన భృత్యనిధనజనితవిపాదేన, అంధః ఇతికర్తవ్యతామూ
ఢస్సక్, కిష్కింధాం వాలిసాలితనగరీం, అవాపం ప్రాప్నువం, ప్రవి
ష్టవా నిత్యర్థః. ౨౭

అథేతి. అ ధానంతరం, విదితో విజ్ఞాతో వృత్తాంతః వాలివి
నాశరూపవార్తా యై స్తై రమాత్యై ర్మంత్రిభిః, మయి, అభిషేచితే
రాజ్యాభిషిక్తే సతి, స వాలీ, మాయావినం దానవం, నిహత్య సంచృ
త్య, ఖరతరాభ్యా మతిశయేన కఠినాభ్యాం భుజపరీభాభ్యాం నిజభుజా
ర్గళాభ్యాం విఘటితం విదారితం బిలవదనసిధానం గ. హాద్వారాచ్ఛా
దనశిలాఫలకం యేన స తిథోక్తస్సక్, తరసా రంహసా, రసాతలా
త్పాతాశకుమారాత్, నిర్గత్య బహిరాగత్య, పురం కిష్కింధానగరీం,
ప్రవిష్టః, తదాఽతీవ రుప్తః, బిలమధ్యేఽయం దానవేన నిహత స్సృ
దితి తస్మాన్ మూచ్ఛాద్య స్వయ మజాన స్నివాగత్య రాజ్యసుఖమనుభవ
త్వేష ద్దో హీ త్యత్యంతరోమాకాంతచిత్త స్స నిత్యర్థః, ప్రభృష్టా
శయ మేతద్దర్శనా ద్విసప్తబుద్ధి, మితకర్తవ్యతాశూన్య మిత్యర్థః, అత
ఏన బహుశో బహువారం, ప్రణిపతంత, మజ్జానాదేవ కృత మతో
ముదపరాధం తమ స్వేతి పునః పునః పాదయో ర్నిపతంత మిత్యర్థః,
తథా ప్రతిపాదితం సమ్యక్కథితం యథాతథ్యం యథార్థ్యం యేన
తం తథోక్తం, రక్తప్రవాహాదర్శనేన త్వదీయనిధన మాశంక్య దాన
వోఽయం పునర్నిర్గమనాత్మమతయా బిలమధ్యే మ్రియతా మితి
తస్మాన్ మూచ్ఛా ద్యాగతోఽస్మై స తు ద్దోహేణేతి కథితవస్తుగతి మి

నగరాన్నిరకాసయత్.

౨౫

తదను తదనుధావనా త్కాండిశీకస్య మమ పర్వతేఽస్మిన్న కుతోభయసంఘోరకారణ మాకర్ణ్యతామ్.

౨౬

పు రైకదా వాలిన¹ మతనుభుజబల మఖిలకులాచలచాలన చతురం చతుర్ధ్వవలంఘనజంఘాలం దుందుభి ర్నామ బృందారకారి

త్యర్థః, యాథాతథ్య మరణ్యకాండే వ్యాఖ్యాతం 'రామలక్ష్మణయో ర్యాథాతథ్య' మి త్యత్ర. నిరాగసం వస్తుతోనిరపరాధ మపి, ని. 'ఆ గోఽపరాధో మంతుశ్చే' త్యమరః, అముం జనం, మా మిత్యర్థః, నగ రా త్కిష్కింధానగరాత్, నిరకాసయత్ నిష్కాసితవాక్, 'నిరాస య' దితి పాఠే ప్యయ మేవాధః.

౨౭

తదన్వితీ. తదను నిష్కాసనానంతరం, తదనుధావనాత్ తస్య వాలినః కర్తుః అనుధావనా దనుసృత్య ధావనాత్, + 'భీత్వాగ్రానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ, కాండిశీకస్య భయద్రుతస్య. ని. 'కాండిశీకో భయదుక్రిత' ఇ త్యమరః, మ మాస్మిక్ పర్వతే ఋశ్య మూకే నాస్తి కుతో భయ మ తే త్యకుతోభయః వాలిభయశంకా శూన్య ఇ త్యర్థః, + మయూరవ్యంసకాది 'హ్యచోపచోచ్చసీచాచ పరాచోచ్చవచాః'ంచనాకుతోభయా' దితి తత్పురుషే నిపాతనా త్సాధుః, స చాసౌ సంచార శ్చ తస్య కారణం హేతు రాకర్ణ్యతాం శూన్యతాం.

౨౮

అ. తదేవ వివృణోతి.- పు రేతి. పురా పూర్వకాఠే, ఏకదా ఏకస్మిక్ దినే, అతనుభుజబల మనల్ప బాహుపరాక్రమశాలినం, అతప వాఖిలకులాచలనాం మహేంద్రాదిసప్తకులపర్వతానాం, చాలనే విలోలతాపాదనే, చతురం, శక్త మి త్యర్థః, + 'మహేంద్రో మలయ స్సహ్యా శ్శుక్తిమా సృక్షపర్వతః, వింధ్య శ్చ పారియా త్ర శ్చ సప్తైతే కులపర్వతా' ఇత్యాది విష్ణుపురాణవచనం, తథా చతుర్థా మర్తవానాం లంఘన మతిక్రమణ మి త్యుత్తరపదసమాసః, తత్ర జంఘాలం జంఘావేగవంతం, అతిజవ మిత్యర్థః. ని. 'జంఘాలోఽ తిజవ స్తుల్యా' వి త్యమరః, + 'ప్రాణిస్థా దాతోల జన్యతరన్యా' మితి

రులాయకాయః పరిభూయ సమచే సమత్తిష్ఠత. 30

గ. తదను నిహతస్య తస్య శరీరం వాలీ బలావలేపేన సకలలోక విలయవిలోలలలితాతులబలపవనచలితలఘుతూలలీలయా మతంగాశ్రయమక్షితౌ క్షిప్ర మక్షిపత్. 30

ప. తత్ర వాలికరనున్ననిష్పతద్దుందుభి ప్రభవర క్తబిందుభిః,

మత్స్యర్థియో ల చ్ఛ్రీత్యయః, వాలినం, బులాయకాయో మహిషా కృతిః, ని. 'బులాయో మహిషో వాహద్విష' దిత్యమరః, దుందుభి ర్నామ దుందుభి రితి ప్రసిద్ధః, బృందారకారిః సురరిపుః, కశ్చిద్దానవ ఇ త్యర్థః, పరిభూయ తిరన్కృత్య, ని. 'అనాదరః పరిభవః పగీభావ స్తిర స్మియే' త్యమరః సమచే యుధి, సమత్తిష్ఠత సంస్థితః మృతః, వాలినా నిహతోఽభూ దిత్యర్థః, ని. 'సం స్థాచారే స్థితౌ మృతౌ' వి త్యమరః, + సంపూర్వా త్తిష్ఠతే ర్మరణార్థా ల్లజ్. +. 'సమప్రవిభ్యస్త' ఇ త్యాత్మనేపదం. 30

తదన్వితీ. తదను, నిహతస్య, తస్య దుందుభే, శరీరం, వాలీ, బలావలేపేన నిజభుజబలగర్వేణ హేతునా, ని. 'అవలేప స్తు గర్వేన్యా ల్లేపనే దూషణేఽపి చే' తి విశ్వః, సకలలోకవిలయే జగత్ప్రళయే విలోలః విశేషేణ చంచలః. ని. 'లోల శ్చలసత్ప్రయో' రిత్యమరః, లలితో వికసితః వ్యాపనశీల ఇతి యావత్. + 'లలవికాస' ఇతి ధాతోః క ర్తరి క్తః, అతులబలః నిరుపమశక్తి శ్చ యః పవనః ప్రలయకాలప్రచండమారుత ఇత్యర్థః, తేన చలిత ముద్ధూతం యల్లఘు తూలం తస్య లీలయా తత్ప్రదృశలీలయేతి నిదర్శనా, మతంగాస్య మహారే రాశ్రమక్షితౌ తపోవనసీమ్ని, క్షిప్రం ద్రుతం, అక్షిప త్ప్రే రయామాస, నిపాతయామా సే త్యర్థః. 30

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ జేషణసమయే, వాలినః కరాభ్యాం నున్న, ప్రేరితః + 'నుదవి దే'త్యాదినా నిష్ఠాతకారస్య నకారః, అతవన నిష్పత నిర్గచ్ఛక్ యో దుందుభిః దుందుభికాయః తత్ప్రభవై స్తదుత్పన్నైః

1 'విలోలదతులబలపవనచలితలఘుతూలకులలీలయే'తి పాతే విలోలక విశేషేణ చలక్. ని. 'చల ల్లోలం చలాచల'మి త్యమరః, తూలకులం కార్వాస సమాహ ఇత్యర్థః.

2 ప్రసృత.

పాటలంతదభవన్మునేర్వనంతస్యవక్త్రముపి ¹రోషదూషితమ్. 32

గ. తతో మతంగశాపబలా దవాలి వశ్య మృశ్యమూకం విమృశ్యాస్త్రిక్ విస్మృతపురనివాసనుభో మయి సుచిరం నివసతి సతి. 33

ప. అయ మసుఖయ దేవం దేవ ధీమాన్ హనూమాన్

రిపు రితి భవతోఽపి త్రస్త మస్తాజనం మామ్,

రక్తబిందుభి శ్శీణితవృషతైః, మునే ర్మృతంగస్య సంబంధి, త త్ప్రసిద్ధం, వనం తపోవనం, పాటలం రక్తవర్ణ, మభవత్, తథా తస్య మునేః, వక్త్రం నదన మపి, రోషేణ నిజతపోవన మలినీకరణజనితకోపేన రూషితం ఆలిప్తా నత్, పాటల, మభవత్, కోఽయం మదీయతపోవనస్య కాలుష్య మాపాదితవా నితి మునిర్భృశ మాగ్రహావిప్రోఽభూ ది త్యర్థః. అత్ర మునివనవదనయోః ప్రకృతయో రేవ పాటలితత్వ సంబంధా దాపమ్యస్య గమ్యత్వాచ్చ కేసలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా, రథోద్ధతావృత్తమ్. 32

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, మతంగస్య వాలినై వ తత్కృత మితి నిజతపోబలైవ విజ్ఞాతవతో మతంగమహామునేః శాపబలాత్, ఇహ నే నాప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టస్య వధో భవే దిత్వేవంగూపశ్రీరామాయణోక్తశాపవశాది త్యర్థః, ఋశ్యమూక మవాలివశ్యం, వాలినః ప్రవేష్టుమశక్య మిత్యర్థః, విమృశ్యాలోచ్య, అస్త్రిక్ ఋశ్యమూకే, మయి పురనివాసేన పత్తినవాసేన య త్సుఖం జాతం తద్విస్మృతం యేన తస్మిన్, తథోక్త, ఇతి విధేయవిశేషణం, రాజ్యసుఖా దప్యధిక సుఖ మనుభవిత రీత్యర్థః, సుచిరం బహుకాలం, నివసతి వర్తమానే సతి. 33

అయమితి. హే దేవ స్వామిన్, ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానేన తత్త్వనిర్ధారణం ధీః సా నిత్య మస్యా స్తీతి ధీమాన్. + నిత్యయోగే మతుప్, అయ మితి హస్తనిర్దేశః, హనూమాన్, రిపుః వాలిప్రహితోఽయం యః కశ్చన శత్రు రితి, మత్వేతిశేషః, భవత స్తవ్త్రోపి, మత్సఖ్యార్థం సమాగతా దపీ త్యపిశబ్దార్థః, త్రస్తం భీత, మస్తాజనం సప్త తేజస్కం, మాం, ఏవ మనేనప్రకారేణ, యుష్మత్ప్రేవృత్తిపరామర్శపూర్వకసఖ్యానుసంధానరూపేణేత్యర్థః, అసుఖయత్ అతోషయత్, కథ మివ వారిశీతః సలిలసంప

దవహుతవహధూమస్తామ ఇ త్యంబువాహా

చ్చుకీత మివ మయూరం మూరుతో వారిశీతః.

38

గ శ్రుత్వా తు రామ శ్శోకోదగ్రాం సుగ్రీవగిర మథ య ద్యేవం
మహాభాగ మాభైషీ ర్మమ శిలీముఖ ఏవ వలీముఖస్య తస్మానూ
కాలక్షేప మపాస్య పాస్య తీత్యుక్త్వా తత్ప్రీత్యయార్థం పాదాంగుష్ఠేన
ప్రేరితదుందుభిక శేబరభరన్తత్కర్మణాఽ ప్యత్యుప్తస్య తస్య సుగ్రీవస్య

ర్కశీతలః మూరుతః వాయుః, దవహుతవహస్య దవానలస్య ధూమ
స్తామో ధూమపటల, మితీ, మత్వా, అంబువాహాజ్వలధరాత్, ఆత్మో
ల్లాసకరాదే వేతి భావః, చకితం భయసంభ్రాంతం, మహ్యమతిశయేన
కాతీతి మయూరం బర్హిణ మివ, ని. 'మయూరో బర్హిణో బర్హి'త్య
మరః + పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః, అత్ర శ్రౌతిపూర్వోపమా సాచాం
బువాహే ధూమస్తామభ్రమా ద్భాంతిమ తాంగేన సంకీర్యతే, మా
లిసీవృత్తమ్.

38

శ్రుత్యేతి. రామః, శ్శోకోదగ్రాం శ్శోకబహుళాం, సుగ్రీవగిరం,
శ్రుత్వా, అథానంతరం, హేమహాభాగ ప్లవగమండలసార్వభౌమ,
య ద్యేవం, త్వదుక్తప్రకార ఏవ నిశ్చిత త్వేది త్యర్థః, మాభైషీః భ
యపరవశో మాభూః, కుతః మమ శిలీముఖ ఏవ, ని. 'అభిబాణౌ శిలీము
ఖా' విత్యమరః, తస్య, వలీముఖస్య కపేః వాలినః, ని. 'కపిప్లవంగప్లవ
గశాఖామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః, అసూన్పాణాన్, ని. 'పుంసి
భూమ్నసవః ప్రాణా' ఇత్యమరః, కాలక్షేపం కాలనిలంబనం, అపాస్య
త్యుక్త్వా, షీప్ర మే వే త్యర్థః, పాస్యతి హరివ్యతి, ఇత్యేన, ముక్త్వా,
తత్ప్రీత్యయార్థం విశ్వాసోత్పాదనార్థం, ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞా
నవిశ్వాసహేతుస్వి'త్యమరః, పాదాంగుష్ఠేన ప్రేరితో దశయోజన
పర్యంతం షీప్రో దుందుభిక శేబర మేవ భరో యేన సతథోక్త స్సన్, పూ
ర్వం వాలీ నిజభుజాభ్యాం యావ ద్బల ముద్భాసి మ్యేదం కశేబర ముత్తి
ప్తవాన్ తదేత త్పాదాంగుష్ఠేన వినిఘ్నీప్తం చేత్తస్మా దప్యధికబలోఽ
య మితి మయి విశ్వాసోఽన్య భవే దిత్యాశయేన తథాకృతవా నిత్య
ర్థః, తతః తత్కర్మణా పాదాంగుష్ఠేన దుందుభిక శేబరప్రేరణయావకృత్యే,
నా ప్యత్యుప్తస్య, పూర్వం మేదోమాంసాదినా అభిభారవ దిద మిదాసీం

ప్రార్థనయా సప్తభువనస్తంభసంభావనయా కిల సప్తధా¹ ధాత్రా ప్ర
వర్ధ్యమానపరిణాహారోహా² సప్తసాలా నవిధేయయాతుధాన³కులవధ
విధాయ కేన సాయకేన వివ్యాధ.

34

సోఽయం సాయకో నికటగిరికటక మపి పాటయామాన, 35
ప. నిర్భిన్నసాలకటకోఽస్మి యథా తథా త్వం

తు కేవలాస్థిప్రాయ మత ఏవ తత్ప్రేరణేన కథం మమ విశ్వాసో భవే
ది త్యుప్రతుష్ట నేత్యర్థః, సుగ్రీవస్య, ప్రార్థనయా యాజ్ఞయా, హేతు
నా, సప్తానాం భువనానాం లోకానాం స్తంభసంభావనయా ఆధార స్తంభ
కరణేచ్ఛయా, కిలేత్యర్థీకే, వస్తుత స్తు స్వభావత ఏవేతి భావః, అతఏవో
త్ప్రేక్షా సప్తధా సప్తప్రకారైః, + ప్రకారవచనే ధాత్, ధాత్రా
బ్రహ్మణా, ప్రవర్ధ్యమానా వుపచీయమానా పరిణాహారోహా విశాలతో
చ్ఛ్చాయా యేహం తా². అతివిశాలా నభృంకమాం, శ్చేతి భావః.
ని. 'పరిణాహో విశాలతా' 'సగాద్యారోహ ఉచ్ఛ్చాయ' ఇతి చామరః,
సప్త సప్తసంఖ్యాకా¹, సాలా² సప్తకతరూ³. అవిధేయయాతుధాన
కులవధవిధాయ కేన దుర్విసితరాక్షసవంశవినాశకేన, సాయ కేన బాణే
న, వివ్యాధ. బిభేదే త్యర్థః.

35

సకృత్, సోఽయం, సాయకః, యేన సాలా² బిభేద సోఽయ మి
త్యర్థః, నికటగిరికటకం సమీపస్థపర్వతనితంబ మపి పాటయామాన,
ని. 'కటకోఽస్మి' నితంబోఽద్రే¹ రి త్యమరః, దుందుభికాయ
ప్రేరణమాత్రేణాయం మాం న విశ్వసితవా², కింతు నిజవానరస్వా
భావ్యేన మత్ప్రభావం జ్ఞాతు మశక్నువ స్నేహ సప్తసాలనిర్భేద
సం యాచితవా³ తథా చ తావన్మాత్రభేదనే మమ కియ ధస్తలా
ఘన మిత్యభినివేశవతా శ్రీరామేణ తస్య తథాప్రయుక్తత్వా దితి
భావః, తథా చ శ్రీరామాయణం, * 'స విస్మయో బలవతా బాణస్సర్వ
పరిష్కృతః, భిత్త్వా సాలా² గిరిప్రస్థం సప్త భూమిం వివేశ హే¹తి. 36

నిర్భిన్నేతి. యథా యేనప్రకారే,ణాహం, నిర్భిన్నాః విదా
తాః సాలకటకా సుప్తసాలగిరినితంబా యేన స తథోక్తోఽస్మి, తథా

పౌలస్త్యసాలకటకం యుధి పాట యేతి,

ఊచే శిలాదళనజాతరవేణ నూనం

తస్మై వలీముఖవరాయ శిలీముఖ స్సః.

32

గ. తత ¹స్తత్ప్రత్యయా దాహూతేన పురుహూతతనయేన సార్థం తస్య తలాతలియుద్ధే ప్రవృత్తే సుజనదుర్జనయో ద్భేదం రూపతో వివేక్తు మక్షమతయా సదసి వాచంయమతా మువేత ఇవ వాగ్మీ

తేన ప్రకారేణ త్వం, పౌలస్త్యస్య రాక్షసస్య సాలకటకం పురప్రాకార నితంబప్రదేశం, ని. 'ప్రాకారవృక్షయో స్సాల స్సాల స్సర్జతరు స్త్వతః' 'కటకం వలయే సానౌ రాజధానీ నితంబయో' రిత్యభయ త్రాపి విశ్వః, యుధి యుద్ధే పాటయ విదారయ, ఇ త్యేవంప్రకారేణ, స శిలీముఖో రామబాణః, శిలాదళనజాతరవేణ పామాణవిదారణనితధ్వనినా, తస్మై వలీముఖవరాయ సుగ్రీవాయ, ఊచే ఉక్తవాన్, నూన మిత్యత్యే త్మాయాం, తాదృగ్రామబాణసామర్థ్యం నిరీక్ష్య సుగ్రీవో వాలినం నిహనివ్య త్యయ మితి విశ్వసిత వా ని త్యర్థః, వసంతతిలకావృత్తమ్.

తత ఇతి. తత స్సాలవిదారణానంతరం, తత్ప్రత్యయా త్సాలవిదళన రూపవిశ్వాసా, దాహూతేన యుద్ధార్థ మాకారితేన, పురుహూతతనయేన సార్థం వాలినా సహ, తస్య సుగ్రీవస్య, తలై శ్చ తలై శ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్త మితి తలాతలి + 'తత్రతే నేదమితి స రూపే' ఇతి సమాసః, 'అన్యేషా మపి దృశ్యత' ఇతి దీర్ఘః 'ఇచ్ఛర్మవ్యతి హార' ఇతీత్వం తచ్చ త ద్యుర్ధం చ తస్మిన్, ముప్త్యుద్ధ ఇత్యర్థః, ప్రవృత్తే జాతే సతి, సుజనదుర్జనయో, ద్భేద మంతరం, రూపతః ఆకృతి వశా, ద్వివేక్తుం వివిచ్య వక్తు, మక్షమతయా అసమగ్ధతయా హేతు నా. సదసి సభాయాం, వాచం యచ్చ తీతి వాచంయమః మాసీ, ని. 'తపస్వీ తాపసః పారికాఽక్షీ వాచంయమో ముని' రి త్యమరః, + 'వాచి యమో వ్రత' ఇతి ఖచ్చిత్వయః 'వాచం యమపురందరా' చేతి నిపాతనా న్ముచూగమః, తస్య భావస్తత్తా తాం, నిర్వచస్త్య మిత్యర్థః, ఉవేతః ప్రాప్తః, వాచోఽన్య సం తీతి వాగ్మీ వావదూకః, ని. 'వాచో

1 ప్రత్యాహూతేన. 2 మనసివిచారయ స్సదసి.

తయో రవిశేషవేషకర్తృణో ర్భేద మనవగచ్ఛన్నము క్తశరో ౭భూ
ద్దాశరథిః. ౩౮

సుగ్రీవస్తు వాలిబలా¹సహతయా లబ్ధదైన్యో వదాస్య ఇవ
మార్గణాపాతమార్గే చక్షు ర్విక్షిపన్నవగతధృతి స్సుదూర మపా
సరత్. ౩౯

గ. త మేన మృశ్యమూకే మూకవ త్రోపయా నిష్క్లం విష్క్లం

యుక్తిపటు ర్వాగ్ని వావదూకో²తివ క్తరీ' త్యమరః + 'వా-చోగ్నిని'రితి
గ్నినిప్రత్యయః, న ఇ వే త్యుపమా, దాశరథిః శ్రీరామః, అవిశేషవేష
కర్తృణోః అభిన్నహారాద్యాభరణజనితశోభాచేష్టితయోః, తయో
ర్వాలిసుగ్రీవయోః, భేద మంతర, మనవగచ్ఛన్నజాన, న్నము క్తశరః
అప్రయుక్తబాణో³౭భూత్, యథా వాగ్ని తుల్యరూపత్వా త్సుజన
దుర్జనయోర్భేద మజాన న్నయ మేష ఇతి వక్తుం న శక్నోతి తథా
శ్రీరామో⁴౭పి తయో స్తుల్యవేషకర్మత్వా త్తత్స్వరూపభేన మజానానో
మూలఘాతభయా చ్ఛరం ప్రయోక్తు మశక్నువం స్తూష్టి ముదా స్తే
నే త్యర్థః. ౩౮

అ. తతః కి మి త్యత ఆహ. సుగ్రీవ ఇతి. సుగ్రీవ స్తు తుశబ్దోఽప్య
ర్థః, న సహత ఇ త్యసహః + పచాద్యచ్, వాలిబలస్య వాలిపరాక్ర
మస్య అసహతయా అక్షమతయా, లబ్ధదైన్యః ప్రాప్తదీనభావః, విహ్వల
స్సన్ని త్యర్థః, వదాన్యో బహుప్రద ఇవ, ని. 'స్య ర్వదాన్యస్థూలలక్ష
దానశౌండా బహుప్రద' ఇత్యమరః, మార్గణాపాతమార్గే శ్రీరామ
సాయకాగమనమార్గే, అర్థిజనాగమనమార్గే, చేతి క్లేషసంకీర్ణేయ ముప
మా. ని. 'మార్గణా సాయకార్థినా' వితి నిఘంటుః. చక్షు ర్విక్షిపక్
దృష్టిం ప్రసారయత్, తదాగమనాశయే నేతి భావః. తతః, అపగత
ధృతిః నిరస్తధైర్య స్సక్, సుదూర మతివిప్రకృష్టదేశ, మపాసర దపన్న
తవాన్, పలాయితవా ని త్యర్థః. ౩౯

అ. తతః కి మత ఆహ. తమితి. త్రోపయా పరాజయలజ్జయా
హేతునా, ఋశ్యమూకే ఋశ్యమూకగిరౌ, భాషణశ్రవణాశిక్షితో
మూకః తేన తుల్యం తద్వత్, నిర్వచా ఇవేత్యర్థః. ని. 'మూక స్తు

హృదయం¹ దయాళు రాలోక్య త్రైలోక్యైకధన్వీ రామ స్తద్భేద
మవగస్తుకామః కా మ పృభిజ్ఞానమాలాం సుగ్రీవగ్రీవాయాం బాణని
వారణనిపుణాం సిద్ధావధీ మివ బద్ధ్వా భూయోఽపి వాలిన మాహవా
యాహ్వ యేతి త మాదిదేశ.

రం

పున ర పృవాప్య కిష్కిన్ధాం పర్జన్య ఇవ గర్జతి తస్మిన్ సుత్రామ
పక్తుం శ్రోతు మశిషీత' ఇ త్యమరః + 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వ
తి' రితి వతిప్రత్యయః, నిషణ్ణ ముపవిప్తుం, విషణ్ణహృదయం విషాదా
క్రాంతచిత్తమ్. * 'విషాద శ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనై' రితి
లక్షణం, త మేనం సుగ్రీవం, విలోక్య, దయాళుః, కారుణికః, పరదుఃఖప్ర
హణేచ్ఛ రి త్యర్థః, ని. 'స్య ర్దయాళుః కారుణిక' ఇత్యమరః, తథా
త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం, + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా తస్మాదేవ్య
ఇప్రిత్యయః, త త్రైలోకధన్వీ, జగ దేకధానుష్క ఇ త్యర్థః. ని. 'ధన్వీ ధను
ష్టా న్ధానుష్క' ఇత్యమరః. + వీర్యాదిత్వా దినిః, విశేషణద్వయే
నా పృస్య కార్యనిర్వహణదక్షత్వం సూచ్యతే, సరామ, స్తద్భేదం తయో
ర్వాలిసుగ్రీవయో ర్భేద మంతరం, అవగంతు కామో జ్ఞాతు మిచ్ఛు
స్సక్. +. 'తుంకామనసో రసీ'తి తుమ నోమకారలోపః, కా మపి
కాంచిత్, ఆభిజ్ఞాయతేననే త్యభిజ్ఞానం లక్షణం తథాభూతా చ సా
మాలాచ తా మభిజ్ఞానమాలాం, భేదప్రత్యాయకగజపుష్పీమాలా
మిత్యర్థః, గజపుష్పీ నాగపుష్పీనామ లతా, ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే.
తతో గిరితలే జాతా ముత్పాట్య కుసుమాయతామ్, లక్ష్మణో గజపు
ష్పీం తాంతస్య కంఠే వ్యసజ్జయ'దితి, నచైవం శ్రీరామ స్వాత్ర కర్తృత్వ
విరోధః. ప్రయోజకకర్తరి తథాత్వోపచారా దితి, సుగ్రీవగ్రీవాయాం,
బాణనివారణే శరనిపాతనివర్తనే నిపుణాం సమర్థాం, సిద్ధావధీమి, వేత్స్య
త్ప్రేతౌ, బద్ధ్వా ఆజస్య, భూయః పున రపి, వాలినం, ఆహవాయ ఆహవం
కర్తుం, ఆహ్వయ ఆకారయేతి, తం సుగ్రీవ, మాదిదేశ ఆజ్ఞప్తవాక్. రం

పున రితి. తస్మిన్ సుగ్రీవే, పునః భూయోఽపి, కిష్కిన్ధా, మవా
ప్య, పర్జన్య మేఘ ఇవ, గర్జతి, గర్జనం కుర్వతి సతి, సుత్రామివ త్రో వాలీ,

పుత్రస్తా రాభిహితాం హితోక్తి మతిక్రిమ్య దురతిక్రిమతయా నియతే
 సుమారబ్ధసమరో ¹దాశరథినిశితరశరశకలితవక్షస్థలః షీతితలే ²నిప
 పాత.

రగ

అథ విదితవృత్తాంతా సంతతాశ్రునివ్యందకలుషతరతారాతా
 రానగరా నిర్గత్య వారీవారిత మివ వారణయూధపతిం ³నిర్భయనిరీక్ష
 మాణసుగీవ ముద్గతగీవ ముత్థాతు మక్షమం క్షమాతఃకూర్పితకూర్పర

తారయా నిజభార్యయా, అభిహితా ముక్తాం, హితోక్తిం హితవప
 సమ్. * 'ససహాయ మహం మన్యే సుగ్రీవం త ముపాగతం, అవస్థబ్ధ
 సహాయ శ్చయ మాశ్రిత్య స గర్జతీ'త్యాది శ్రీరామాయణోక్తరూపా
 మిత్యర్థః. అతిక్రి మ్యాల్లంఘ్య, నియతే దైవస్య, ని. 'నియతి ర్నియమే
 దైవ' ఇతి శాశ్వతః, దురతిక్రిమతయా దుర్విలంఘతయా హేతునా,
 అతిక్రమణస్య కర్తు మశక్యతయే త్యర్థః, సమారబ్ధసమరః ప్రక్రాంత
 యుద్ధ స్సక్, తథా దాశరథేః శ్రీరామస్య నిశితరతోఽతితీక్ష్ణః స చా
 సా శర శ్చ తేన శకలితం విదళితం వక్షస్థల మురః ప్రదేశో యస్య
 స తథోక్త స్సక్, షీతితలే భువి, నిపపాత న్యపత ది త్యర్థః. రగ

అథేతి. అథ పతనానంతరం, విదితో విజ్ఞాతః వృత్తాంతో వాలి
 వధరూపవార్తా యయా సా తథోక్తా, అతవప సంతతాశ్రునివ్యందకేన
 నిరంతరబాష్పసంపాతేన కలుషతరే అత్యంతదూషితే తారే కసి
 నికే యస్యా సా. ని. 'తారకాఽక్ష్యకసినికే' త్యమరః. తారా వాలి
 పత్నీ, నగరాత్ పురా, నిర్గత్య, వార్యాం గజబంధసన్ధానే, ని. 'వారీ
 తు గజబంధసి' త్యమరః, వారితం నిరుద్ధం, వారణయూధపతిం గజ
 యూధనాథ మివ స్థిత, మిత్యర్థః, ఉపమాలంకారః, ని. 'యూధనాథ
 స్తు యూధప' ఇత్యమరః, అతవప నిర్భయం భయరహితం యథా
 తథా నిరీక్షమాణః అవలోకమానః సుగ్రీవో యం తం, ఉద్గతగీవ
 మాత్మప్రహర్తృప్రీతీక్షణార్థ మున్నమితకంధరం, తథాఽప్యృత్థాతు,
 మక్షమ మనమర్థం, దృఢప్రహారవేదనయా ఇంద్రియపాలవాభావా
 దితి భావః, అతవప క్షమాతలే అర్పితం నిక్షిప్తం కూర్పరయుగళం

1 దాశరథే ర్నిశితరశరశకలితనిజవికాలవక్షస్థలః. 2 సహసాపపాత. 3 తారా
 పత్రాత్. 4 సుగ్రీవనిర్భయనిరీక్షమాణమ్.

యుగళం¹ గళదసక్ష్మిసరశారశరీరం శరాసనశిఖరన్యస్తహస్తేన సన్ని
కర్షస్థితేన కాకుత్స్థేన కృతసల్లాప మపేతాడంబర మివామృనిధి మస్తో
న్ముఖ మివ మయూఖమాలినం వాలిన మాలింగ్యస్వాజ్ఞోత్తంసితతదు
త్తమాంగారఘనాథ మిథ మకథయత్. ర ౨

ప. కారుణ్యం నిరవధి య త్తవ ప్రసిద్ధం

కపోణిప్రదేశయుగ్మం యేన తం, తథోక్తం, తదవప్తంభేన స్థిత మిత్యర్థః,
ని. 'స్వా త్కపోణి స్తు కూర్పర' ఇ త్యమరః, గళదసక్ష్మిసరేశాన్యంద
మానశోణితాభివ్యాప్త్యా శారం కృష్ణరక్తసితవర్ణయుక్తం శరీరం యన్య
తమ్, ని. 'కృష్ణరక్తసితే శార' ఇతి యావహః, అథవా శారం సంపృక్తం
శరీరం యన్య తమ్, ని. 'కరంభః కరభ శ్చార సంపృక్తః ఖచిత స్స
మా' ఇతి హాలాయుధః, తథా శరాసనశిఖరే చాపకోట్యాం న్యస్తో ని
క్షిప్తః హస్తో యేన తేన, తథోక్తేన, ధానుష్కాణాం తథా ఆచారా
దితి భావః, సన్నికర్షస్థితేన సమీపవర్తినా, కాకుత్స్థేన శ్రీరామేణ
సహ, కృతసల్లాపం విహితసంభాషణమ్, * 'పరాఙ్ముఖవధం కృత్వా కో
ను ప్రాప్త స్త్వయా గుణః, య దహం యుద్ధసంరభస్త్యత్కృతే నిధ
నం గత' ఇత్యాదిరామాయణోక్తసంభాషణతత్పర మిత్యర్థః, ని. 'స
ల్లాపో భాషణం మిథ' ఇత్యమరః, తథా అపేతాడంబరం అవగతసంరం
భం, కల్లోలాద్యభావేన స్తిమిత మి త్యర్థః, ని. 'ఆడంబరోఽస్త్రీ సం
రంభ' ఇ త్యమరః, ఆడంబరశబ్దోవ్యాఖ్యాతః 'అంబరుహడంబరచౌర్యే'
త్యత్ర, అంబునిధిం సముద్ర మివ, తథా అస్తోన్ముఖ, మస్తం గచ్ఛంత
మిత్యర్థః, మయూఖమాలినం సూర్య మివ స్థిత, మిత్యుపమాద్యయం,
వాలిన, మాలింగ్యశ్లిష్య, స్వాంకోత్తంసితం నిజోత్సంగక్షిప్తం త
న్యవాలిన ఉత్తమాంగం శిరో యయా సా, తథోక్తా సతీ, ని. 'ఉత్సం
గచిహ్నయౌ రంకః', 'ఉత్తమాంగం శిర శ్శీర్ష' మితి చామరః, రఘు
నాథం శ్రీరామం వ్రతి, ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, అకథయ దవోచత్.

అ. తత్ప్రకార మేవాహ. కారుణ్యమిత్యాదినా శ్లోకవక్తృన.
హే మనుకులనాథ మనువంశనాయక, మహాకులీ నే త్యర్థః. తాదృశ

శీతాంశో స్సహజ మి వార్తిహారి శైత్యమ్,
త త్వర్వం మనుకులనాథ రమ్యకీర్తే
మత్పాపా త్కథయ కథం త్వయా నిరస్తమ్.

౪౩

ప. ఏవంవిధే ప్రియ తమే ప్యనవేతజీవాం
మాం రాక్ష సీతి రఘుపుంగవ సాధు బుద్ధ్యా,
బాణం విముఞ్చ మయి సంప్రతి తాటకారే

స్వాపి మనుషంశస్య త్వ యైవ సరాధత్వ మశస్త్యన్మాహాత్మ్యం కిం వర్ణ
నీయ మితి భావః. తథా హేరమ్యకీర్తే రమణీయకీర్తినంపన్న శ్రీరామం.
శీతాంశో శ్చంద్రియ, సహజం నై సర్గిక, మార్తిహారి పరోపతాపశాంతి
కరం, విశేషణద్వయ, మేతత్కాదుణ్యైఽపి యోగ్యం, శైత్యం శిశిరత్వ
మివ, తవ, నిరవధి నిర్మర్యాద మయత్తానవచ్ఛిన్నం, పరిమాణశూన్య
మి త్యర్థః, యత్కాదున్యం కరుణా, + స్వాధ్ధే వ్యజ్, ప్రసిద్ధం లోకవి
ఖ్యాత, మనూ దితిశేషః, ని. 'కాదున్యం కరుణాస్మణే' త్వయః, సర్వం,
సమగ్రం, త త్కాదున్యం, మత్పాపా నృదీయమష్టతా ద్ధేతోః, పతి
విచక్షేః పత్నీదురవృత్తహేతుకత్వా దితి భావః, త్వయా, కథం కుతః,
నిరస్తం త్వ క్తం, కథయ అభిధేహి. నిరపరాధోఽయం మత్ప్రిణేశ్య
రస్త్యయా అకాదుణికేనేన కథం నిష్కారణం నిహత ఇతి భావః, ప్ర
హ్లాణీవృత్తం.

౪౩

అ. ఏవం సాధారణ్యే నోపాభ్య సంప్రతి స్వ స్వా పుష్పహతిం ప్రా
ర్థయతే, ఏవంవిధ ఇతి. హేతాటకారే తాటకాంతక, రఘుపుంగవ రఘు
శ్రేష్ఠ శ్రీరామ, ప్రియతమే ప్రాణేశ్వరే, ఏవంవిధే ఈదృక్ప్రకారే, మృతే
సత్యవీర్యధః, అనవేతజీవా మనిర్గతప్రాణాం, మాం, రాక్ష సీతి రాక్షసీప్రా
యేతి, సాధు సమ్యక్, బుద్ధ్యా జ్ఞాత్వా, ప్రియతమవిపత్తిసహనస్య రాక్ష
సీలక్షణత్వా దితి భావః, మయి ఉక్తప్రకారేణ రాక్షస్యాం, సంప్రతీదా
నం, బాణం, విముంచ, మాం ప్రహరేత్వర్థః, తాటకాంతకస్య తవ
రాక్షసీసంహరణ ముచిత మేవేతి భావః, నను తాటకాసంహననేన
పరోపద్రవశాంతిరూపం ఫలం లబ్ధం త్వత్ప్రహరణా త్కిం ఫల మిత్యత
అహ, శ్రేయఃఇతి. దయితేన సహ సంగమం కరో తీతి దయితసంగమ

శ్రీయో మహా ద్వయితసంగమకారిణస్తే.

౪౪

ప. సాధారణీ 'క్షీతిభృతాం మృగ యేతి పూర్వ
ముక్తం త్వయైవ జనసంసది సత్యవాదిక,

కారిణి, ప్రాణేశ్వరేణ మాం యోజయత ఇ త్యర్థః, తే తవ, మహా
చ్ఛ్రీయః మహాసభ్యుదయః, పుణ్యంవా, భవిష్యతీతిశేషః, * 'మృతే
మియేత యా నారీ సా విజ్ఞేయా పతివ్ర, తేతి స్మరణాత్, మహా
యం ధర్మ ఏవ తథా చ తాదృశధర్మప్రవర్తకస్య తవ సుకృతం కిం
వర్ణనీయ మితి భావః. ని. 'స్యాద్ధర్మ మస్త్రియాం పుణ్యశ్రీయసీ
సుకృతం వృష' ఇత్యుచురః, ఏత దారభ్య క్లోక చతుష్టయపర్యంతం
వసంతతిలకావృత్తమ్.

౪౪

అ. నను తథాఽపి హింసా మహ్యం న రోచత ఇ త్యాశంక్య
త త్రోపపత్తి మాహ. సాధారణీతి. హే సత్యవాదిక యథార్థభాషణ
శీల, అత స్తవయా సత్య మేవ సర్వథా పరిపాలనీయ మితి భావః, +
తాచ్ఛ్రీయేణిని, క్షీతిభృతాం రాజ్ఞాం, మృగయా ఆఖేటః, ని. 'ఆ
చ్ఛ్రీయసం మృగవ్యం స్యా దాఖేటోమృగయా స్త్రియా' మి త్యుచురః,
సాధారణీ సకలసమ్మతా, * 'మృగయాఽఘాయ న భూభృతాం ఘ్న
తా' మితి తస్యాః న్యాయ్యత్వా దితి భావః, + 'ఆగ్నిధ్రీసాధారణా
దఘ్నిక్షవ్య' ఇతివికల్పా త్తత్పక్షే జీవ, ఇ త్యేవం, పూర్వం పురా, త్వ
యైవ త్వమ్మథే వైవ, జనసంసది జనసమాజే, న త్వసాక్షిక మిత్యర్థః,
ఉక్తం, * 'యాన్తి రాజర్షయ శ్చత్ర మృగయాం ధర్మకోవిదా' ఇతి కథి
త మిత్యర్థః, త త్తస్మా త్కారణా, దిహేదానీం, శాఖామృగీం వానరీం,
+ 'జాతే ర స్త్రీ' విషయా దయోపధా' దితి జీవ, మాం, శరేణ బాణే
న, మారయ వినాశయ, ప్రాణై ర్వియోజ యే త్యర్థః, యుక్తం చైత
ది త్యర్థాంతరం న్యసృతి. హే రామ, కో నామ కోవా, మృగా న్యాతీతి
మృగయః మృగసంహరణశీలః, + 'మృగ' య్యదయ, శ్రేత్యేణా
దికః కుప్రత్యయాంతో నిపాతితః, మృగీణాం మృగాంగనానాం, దయ
తే దయాం కురుతే, దయయా మృగాంగనాః కోవా మృగయు రుపేక్ష

శాఖామృగీం త దిహ మారయ మాం శరేణ
 ణో నామ రామ మృగయు ర్దయ తే మృగీణామ్.

౪౫

సంత్రస్య పూర్వ మముత స్తవ బంధురేషు
 భేజే యథాఽద్ర మకుతోభయ మృశ్యమూకమ్,
 భర్తా మ మాయ మపి రామశరై రభేద్యం

త ఇత్యర్థః, అత స్త్యం! సత్యవచనానుసారేణావశ్యం మాం ప్రహరే
 తి భావః, + 'దయాక్రియాం ప్రతి కర్మత్వేఽపి అనుకరోతి భగవతో
 నారాయణస్య' 'తస్య వానుకరోతీ'త్యాదివ త్సంబంధమాత్ర వివక్షా
 యాం, 'మృగీణా' మితి షష్ఠీ చ న విరుధ్యతే, యథాహ భారవిః, *
 'సా లక్ష్మీ రుపకురు తే యయా పరేషా' మితి, తథా శ్రీహర్షేణ చ, 'సా
 ధూనా ముపకర్తుం లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసా గన్తుమ్, సకుతూహలి
 తస్య మన శ్చరితం చ మహాత్మనాం శ్రోతు' మితి. †

౪౬

అ. సంప్రతి వాలిప్రహరణ ప్రయుక్తాభిమానోఽపి న కార్య ఇ
 త్యాహ. సంత్రస్యేతి. హేరామ, ఏషోఽయం, తవ, బంధు స్సహృ
 త్, సుగ్రీవః, పూర్వ, మముతోఽముష్టా ద్వానినః, + 'భీత్రాధ్ధానాం
 భయహేతు' రిత్యపాదానత్వా త్వంచమ్యాస్తసి, సంత్రస్య సంత్రాసం
 ప్రాప్య, యథా యేన ప్రకారేణ, నాస్తి కుతోఽపి భయ మత్రే త్యకు
 తోభయం, వాలిభయశంకాశూన్య మి త్యర్థః. + మయూరవ్యంసకా
 దిషు నిపాతనా త్సాధు రి త్యుక్తం, ఋశ్యమూక, మద్రిం, గిరిదుర్గ
 మిత్యర్థః, భేజే ప్రాప, తథా అయం, మమ, భర్తా ప్రాణేశ్వరో వా
 ల్యపి, అముతోఽముష్టాత్వత్, సుగ్రీవాద్వా, సంత్రస్య, శరై స్తవ
 కబాణై, రభేద్యం భేత్తు మశక్య, మితి కాఠిన్యాతిశయోక్తిః, అకు
 తోభయ మి త్యర్థః, మదీయహృదయం మామకమానస మితి ఫలం
 కపటం యస్యత, త్రుఢోక్త, మద్రిదుర్గం, పౌష్టః ప్రవిష్టః, అతో మద్భృ
 దయప్రహరణే తద్రతస్యాపి ప్రహరణసంభవాత్తవాయ మభిమానో
 యుజ్యేతేతి భావః, మృతోఽపి మద్భృదయా దనపేతో మత్ప్రాణేశ్వర
 ఇతి ఫలితార్థః. అత్ర ఫలశబ్దేన హృదయ మపహ్ను త్యాదిదుర్గత్యే

† వస్తుతస్తు 'అధిగర్హదయేశాం కర్షణీ'తి కర్షణశ్చేషత్వ వివక్షాయాం షష్ఠీ.

ప్రాప్తో మదీయహృదయ¹చ్ఛల మద్రిదుర్గమ్.

౪౬

నాహం సుకేతుతనయా న చ సప్తసాలీ,

వాలీ న చ త్రిభువనప్రథితప్రభావః

తారాఽస్మి వజ్రహృదయా విశిఖై రభేద్యా

ధన్వీ కథం భవసి రాఘవ మా మవిధ్యా.

౪౭

క్షీతిపతితనయానాం హంత గర్భేశ్వరాణాం

నాసత్యత్వ ప్రతిపాదనా దపహ్నావాలంకారః * 'చలాదిశబ్దై రసత్యత్వ

ప్రతిపాదన మపహ్నావ' ఇతి సర్వస్వసూత్రమ్.

౪౮

అ. కించ మత్ప్రహరణాభావే తవ ధన్విత్వప్రసిద్ధి రపి న సిద్ధ్యే
దిత్యాహ. నేతి. అహం, సుకేతుతనయాతాటకా, న, నభవామిత్యర్థః.

* 'యక్ష సుకేతుర్దుహితప్రసాదా ల్లేభే సుతాం కా మపి తాటకాఖ్యా'
మి త్యుక్తం బాలకాండే, తథా, సప్తానాం సాలానాం సమాహార స్స

ప్తసాలీ నాలతరు శ్రేణి శ్చ, న, నభవామి, అత్ర పంచపటీవ త్ప్రకీర్తయా,
తథా త్రిభువనప్రథితప్రభావః, సకలలోకవిఖ్యాతప్రతాపశాలీత్యర్థః,

వాలీచ, న నభవామి, య ద్వేనం తర్హిత్యయాఽహ మపి ప్రహృతా
స్యామితి భావః, అత్ర వాలిసోవిశేషణోపాదానా న్నాయుక్తగుణగ్రహణ

దోషః తస్య మహాత్వప్రతిపాదనాయ స్వభావోక్త్యర్థత్వాత్, తదు
క్తంరసాకరే. * 'ధ్వన్యత్వాదే రసోత్కర్షే భావోక్తాదోషవారణే, విశే

షణం విశేష్యస్య నాస్త్యయుక్తగుణగ్రహ' ఇతి గుణోవిశేషణమ్, కింతు,
వజ్రహృదయా వజ్రవ త్కరోరహృదయా. అతవవవిశిఖై రాబ్జై రభేద్యా

భేత్తు మశక్యా, తారాఽస్మి, అతః, హే రాఘవ, మా మేతాదృశీ, మవి
ధ్యా అసంహృత్య. ధన్వీ ధానుష్కః, కథం, భవసి, నభవస్యే వేత్య

ర్థః. వేధ్యవేధనే క స్సమర్థో భవేదతో మా మవేధ్యాం విధ్యా అత్కు
నో ధన్విత్వప్రధాం దృఢీకురు మ్వేత్యర్థః.

౪౯

ఇత్థ ముపాలంభే ఽపి తూష్టిం తిష్ఠంత ముద్వీ త్ప్రేక్షతే.

క్షీతిపతీతి. గర్భేశ్వరాణాం గర్భ మార భ్యేశ్వరాణాం, జన్మప్రభృ త్యై
శ్వర్యసంపన్నా నా మిత్యర్థః, క్షీతిపతితనయానాం రాజకుమారాణాం,

కిము నిరవధి మాగ్ధ్యం శౌర్యవజ్జన్మసిద్ధిమ్,
మమ హృది నిరపాయే వర్తమానే కపింద్రే
రఘువర య దముష్మై తిష్ఠసే చాపపాణిః.

౪౮

గ. ఏవం విలపంత్యా హారాయితాశ్రుధారాయా స్తారాయాః పరి
దేవనరవై రాష్ట్రాష్ట్రాంబుకణాభ్యుక్షణై రక్షీణై ర్నిశ్వాసానిలైశ్చ
నిరవధి నిర్మర్యాదం, మహాత్తర మిత్యర్థః, మాగ్ధ్యం విచారమూఢ
త్వం, ని. 'ముగ్ధ స్సందరమూఢయో' రితి విశ్వః, శౌర్యేణ తుల్యం
శౌర్యవ, దిత్తుపమా. + 'తేన తుల్యం క్రియా చే ద్వతి' రితి వతిప్రత్య
యః, జన్మసిద్ధం కిము స్వభావసిద్ధం కిం, హం తేతి విషాదే, ని. 'హంత
హర్షేనకుంపాయాం వాక్యారంభవిషాదయో' రిత్యమరః, కుతః య ద్య
స్మాత్కారణాత్, హే, రఘువర రఘునాయక, నిరపాయే నిరాతంకే,
ఇతి హృదయవిశేషణం, కపింద్రవిశేషణం వా, మమ, హృది హృదయ
దేశే, కపింద్రే వాలిని, వర్తమానే తిష్ఠతి సతి, అముష్మై కపింద్రాయ,
చాపం పాణౌ యస్యస చాపపాణి స్సక్, పునఃపునఃప్రహర్తు మితిభావః
+ 'సప్తమ్యుపమా నే' త్యాదినా బహువ్రీహిః. 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే
నిష్ఠానప్తమ్యా భవత్' ఇతి వక్తవ్యాత్ పాణిశబ్దస్యోత్తర నిపాతః, తిష్ఠసే,
అత్తానం ప్రకాశయత్ వర్తన ఇత్యర్థః, తస్మా దసాధ్యసాధనే ప్రవృత్తత్వా
త్తవాపి రాజపుత్రస్య శౌర్యవ న్మోగ్ధ్య మాజన్మసిద్ధ మితిభావః, సర్వ
థా మదీయహృదయవిదారణం కర్తవ్య మితి ప్రలాపవాక్యసముదా
యార్థః. + తిష్ఠతే గ్లట్ 'ప్రకాశనస్థయాఖ్యయో' శ్చేత్యాత్మనేపదం
అత్ర స్వాభావిక శ్రీరామావస్థానస్య నిజహృదయస్థవాల్మీకప్రహరణకార
ణత్వే నోత్పేక్షణా దుత్పేక్షాలంకారః, మాలిసీవృత్తం.

౪౯

ఏవ మితి. ఏవం ఉక్తప్రకారేణ, విలపంత్యాః పరిదేవయంత్యాః
హారాశివాచరంత్యోహారాయితాః అశ్రుధారాబాష్పసంపాతా యస్యా
స్తస్యాః సప్రలాపం రుదంత్యా ఇత్యర్థః, తారాయా స్సంబంధిభి, రక్షీణై
రవిచ్ఛినై, రితి సర్వత్ర సంబధ్యతే, పరిదేవనరవై ద్వితీయాపాత్రందై, రాష్ట్రా
ష్ట్రాంబుకణాభ్యుక్షణై రశ్రుభిందుసేక్తైః, నిశ్వాసానిలై ర్నిశ్వాసమా
రుతైశ్చ, మూర్ఖోజ్ఞేవకోపచారప్రాయే రితి భావః, కృతాశ్వాసః

కృతాశ్వాస ఇవ లబ్ధసంజ్ఞో వాలీ నిజనందనం ¹రఘునందనే సమర్పి
జ్ఞద మంగసంగినీం కాశ్చన కాశ్చన ²సజం శోకావనతగ్రీవాయ
సుగ్రీవాయ దత్వా నిజభుజబలప్రశాంతాసురో ³ఽయం ప్రశాంతాను
రభూత్.

౪౯

హా సకలభువనబహుమతబాహు బలశాలిన్ గోలభగంధర్వ
గంధసింధురపశ్చాతాకరుణపశ్చానన దశముఖభుజభుజంగ భోగోనిరోధా
పున రుజ్జ్విత ఇ వేత్త్య త్ప్రేక్షా, లబ్ధసంజ్ఞః ఉత్పన్నవివేకశాలీ, నాలీ,
నిజనందనం ఆత్మజ, మంగదం, రఘునందనే శ్రీరామాయ, + అధికర
ణవివక్షాయాం సప్తమీ, సమర్ప్య, బాలోఽయం త్వయా రక్షణీయ
ఇతి తదధీనం కృత్యే త్యర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్. * 'బాల శ్చకృ
తబుద్ధిశ్చ హ్యేకపుత్రీశ్చ మేప్రియః, తారేయో రామ భవతా రక్షణీ
యో మహాబలః, సుగ్రీవే చాంగ దే చైవ విధత్స్వ మతి ముత్తమా'
మితి తథాంగసంగినీం కంఠప్రాలంబినీం, కాంచన కామపి, కాంచనస్ర
జం హేమమాలా, మింద్రదత్తా మిత్త్యర్థః, శోకావనతగ్రీవాయ భా
త్పనిధనకారిత్వప్రయుక్తశోకావనమ్రకంధరాయ, సుగ్రీవాయ, దత్వా
తత్కంధరాయా మాస జ్యే త్యర్థః. * 'ఇమాం చ మాలా మాధత్స్వ
దివ్యాం సుగ్రీవ కాంచనీ' మిత్యాదిరామాయణే, నిజభుజబలేన స్వకీయ
బాహుపరాక్రమేణ ప్రశాంతాః వినిహతాః అసురా యేన స తథోక్తః
మహావీర ఇత్యర్థః, అయం వాలీ, ప్రశాంతాను రుత్కాంతప్రాణోఽ
భూత్, మృతోఽభవది త్యర్థః.

౪౯

తత్రేతి, తత్ర తస్మి న్వాలిమరణసమయే, హేతి ఖేదే. ని. 'హా
విసాదశుగార్తి ప్రి'త్యమరః, సకలభువనబహుమతబాహుబలశాలిన్,
అశేషలోకశ్లాఘునీయభుజశక్తీసంపన్న, తథా గోలభనామా యో గం
ధర్వో దేవయోనివిశేష సువీవ గంధసింధురః మత్తగజస్తస్య పంచతా
కరణే నిధనవిధానే పంచానన సింహే, తిల్లిష్టపరంపరితరూపకమ్, తద్వి
నాశ కేత్యర్థః. ని. 'సింహో మృగేంద్రః పంచాస్య' ఇత్యమరః, తథా
దశముఖభుజా రావణబాహవ ఏవ భుజంగభోగా స్పర్శకాయాః. ని. 'సిం

1 ఇత్వాకునందనే. 2 మాలాం. 3 బలాసలశభాయితాహితబలలితగంధర్వ.

4 నిరోధాయాహి తుండిక.

హితుండికాయితవాలవలయ వాలిక్ కథం విలయం గతోఽసీతి
బాష్పా విలముఖా వలీముఖా స్తస్య రామాజ్ఞయా యథాభిప్రేతం
ప్రేతకృత్యం ¹సర్వం నిర్వర్తయామానుః. గీ॥

(తతో జాంబవత్ప్రీముఖవలీముఖగణా దాశరథిని దేశాత్సుగ్రీవం
కాంచనకలశోదకై రభ్యపించత్.) గీ॥

ప. అభిషిక్తే తు సుగ్రీవే రామశ్యామపయోముచా,

అభిషేక్తుం స్థితా మేఘా స్తన్మహీం మహిషీ మివ. గీ॥

హో మృగేంద్రః పంచాస్య' ఇత్యమరః, 'భోగ సుఖే స్త్ర్యాదిభృతా
వహే శ్చృణకాయయోః' ఇత్యమరః. తేషాం నిరోధే నియంత్రణే
అహితుండికో వ్యాళగ్రాహీ తద్వదాచరిత మాహితుండికాయితం
వాలవలయం లాంగూలమండలం యస్య సతథోక్తేతి సంబోధనత్రయం,
అత్ర రూపగోపమయో స్సంకరః. ని. 'విషవైద్యో జాంగలికో వ్యాళగ్రా
హ్యహితుండిక' ఇ త్యమరః, కథం విలయం గతోఽసి ఏతాదృశవీర్యసం
పన్నకుతోమృతోఽసీ, తి బాష్పావిలముఖాః అత్రుపరివృతాననాః, వలీ
ముఖా వానరాః, రామాజ్ఞయా, తస్య వాలిన, అభిప్రేత మనతికమ్య
యథాభిప్రేతం, యథార్హ మి త్యర్థః. ప్రేతకృత్యం దహనాది ప్రేతనం
స్కారం, సర్వం, నిర్వర్తయామాను, శ్చక్ర రి త్యర్థః. గీ॥

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, జాంబవత్ప్రీముఖాః జాంబవత్ప్రీధా
నాః వలీముఖగణా వానరసంఘాః, దాశరథిని దేశా చ్ఛ్రీరామాజ్ఞావచ
నాత్, సుగ్రీవం, కాంచనకలశోదకై శ్చాతకుంభకుంభసంభృతతీర్థజలై,
రభ్యపించత్, వానరసామ్రాజ్యాభిషిక్తుం చక్రు రి త్యర్థః. గీ॥

అభిషిక్త ఇతి. సుగ్రీవే, తుశబ్దోపధారణార్థకః సుగ్రీవ ఏవేత్యర్థః.
ని. 'తు స్యాద్భ్యోదేవధారణ' ఇ త్యమరః, రామ ఏవ శ్యామపయోముక్
నీలమేఘస్తే, నాభిషిక్తే సతి, మేఘా జలదాః, తన్మహీం తస్య సుగ్రీ
వస్య మహీం భవం, మహిషీం రాజ్ఞీ మివ, అభిషేక్తుం, స్థితాః పృ
వృత్తాః, శ్రీరామజలదేన కేవలసుగ్రీవాభిషేకేకృతే జలదానాం తస్య
హిష్యభిషేకప్రవృత్తి ర్యుక్తై వేతిభావః, వర్షానమయ స్సంపాప్త
ఇతి ఫలితార్థః, రూపగోప్యేత్యయో స్సంకరః. గీ॥

ఆ ర్యార్యాన్వేషణా కార్యా శర దీ త్యుక్తసంవిదా,
 కపింద్రేణార్థితో రామః కిష్కిన్ధావర్తనం ప్రతి. ౫౩
 న యోగ్యా నగరప్రాప్తిరి త్యుక్తవతి రాఘవే,
 సుగ్రీవప్రార్థనా ప్యాసీ ద్భరతప్రార్థనాసమా. ౫౪
 దత్తార్జునవికాసేన ధార్తరాష్ట్రాన్నిరస్యతా,

ఆర్యేతి. హే ఆర్యస్వామిః శ్రీరామ, శరది శరత్కాలే, ఆ
 ర్యాయా స్సేతాయాః అన్వేషణా గవేషణా, కార్యా కర్తవ్యా, తదా
 సిం కార్యసాకర్యా దితి భావః, ఇ త్యేవ, ముక్తసంవిదా విజ్ఞప్త ప్రతి
 జ్ఞానేన, ని. 'సంవి దాగూః ప్రతిజ్ఞాన' మి త్యమరః, కపింద్రేణ సుగ్రీ
 వేణ, కారుణికః, శ్రీరామః, కిష్కింధావర్తనం ప్రతి కిష్కింధాప్రవేశ
 ముద్ది, శ్వాదితో యాచితః. ౫౩

అ. తతః కిం తత్రాహ. నేతి. నగరప్రాప్తి పత్రన ప్రవేశః,
 యోగ్యా అర్హా, న భవతి, పితృని దేశపరిపాలనార్థం వనవాసి నో మమ
 పత్రనప్రవేశానర్హత్వా దితి భావః, తథా చశ్రీరామాయణమ్, * 'చ
 తుర్దశ సమా స్సౌమ్య గ్రామం వా యది వా పురం, న ప్రవేశ్యేమి
 హనుమన్ పితు ర్నిర్దేశపాలక' ఇతి. ఇతి ఏవం, రాఘవే, ఉక్తవతి సతి,
 సుగ్రీవప్రార్థనాఽపి, భరతప్రార్థనయా సమా సదృశీ, అభూత్, యథా
 భరతప్రార్థనయా శ్రీరామః అయోధ్యాం న ప్రవిష్టవా తథా సుగ్రీ
 వప్రార్థనయా కిష్కింధా మపి న ప్రవిష్టవా ని త్యర్థః, ఉపమాలంకా
 రః, తథాచ భరతస్య సుగ్రీవోపమ్యం శ్రీరామస్య దృఢవ్రతత్వం చ
 గమ్యతే. ౫౪

అ. అథ వర్షర్తుం వర్ణయతి. ద త్తేత్యాదినా. ద త్తః అర్జునవి
 కాసః పార్థమానసోల్లాసః అన్యత్ర కకుభతదుపుష్ప వికసనం చ యేన,
 తథోక్తేన, ని. 'అర్జునః కకుభే పార్థే కార్తవీర్యమయూరయో' రి త్య
 మరశేషః, ధార్తరాష్ట్రాన్నిలచంచుచరణహంసవిశేషా, అన్యత్ర
 భృతరాష్ట్రానిపత్యాని దుర్యోధనాదీ, నిరస్యతా నిరాకుర్యతా, ని.
 'రాజహంసాస్తు తే చంచుచరణై ర్లోహితై స్సితాః, మలినై ర్మలై
 కాక్షా స్తే ధార్తరాష్ట్రాన్ని తేతరై' రి త్యమరః. తేన ప్రకాంతేన,

తేన జీమూతకాలేన దేవకీనస్తనాయితమ్.

౧౫

1 అస్మాకం రూపలక్ష్మీమనకృ దపహస త్యాత్మకాన్త్యాత దాస్తాం
భర్తారం న స్సురేంద్రం కిమపి నగణయన్ వాలినం ద్రాజ్ఞఘాన,
ఇథం మ త్వేన వైరం యుజీతి ఘనఘటా రాఘవ స్యాహవోత్థా
మాశా మాశా శ్చరుద్ధ్వాస్తనితమిషమహాసింహా²నాదాన్వితేనుః.

తత్ర.—

౧౬

ప. ఉపచితజీవనధారా సృత్పథభాజో నిరస్తనస్తాపాః,

ప్రసిద్ధేన వా, జీమూతకాలేన వర్ణాసమయేన, దేవకీనందనేన శ్రీకృష్ణే
నే వాచరితం దేవకీనందనాయితమ్, ఉక్తరీత్యా శ్రీకృష్ణకల్పోప వర్ణా
సమయః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః, + 'కర్తుః కృ జ్వులోప శ్చ' అకృతాన్వ
ధాతుకయోర్ద్విర్ ఇతి ద్వీర్, అతో భావేక్తః, జీమూతశబ్దో వ్యా
ఖ్యాతః, శ్లిష్టవిశేషణే య ముపమా శ్లేషో వా మతభేదాత్. ౧౫

అస్మాకమితి. అస్మాకం, రూపలక్ష్మీ మాకారశోభాం, ఆత్మకా
న్త్యా నిజదేహభాసా, ఇంద్రసింహస్వామి యేతి భావః, అనకృత్ బహు
వారం అపహసతి అపహసం కరోతి, త దపహసన మాస్తాం తిష్ఠతు,
కింతు, నోఽస్మాకం, భర్తారం స్వామినం, సురేంద్రం దేవరాజం, కి
మపి కించి దపి, నగణయన్, నలక్ష్మీకుర్వన్ని త్యర్థః. + 'న ఇర్థస్య నశ
బ్దస్య 'సుప్తు పే'తి సమాసః, వాలినం, తత్పుత్ర మితి భావః, ద్రాక్
ద్రుత, మవిచార్యే త్యర్థః, ఘాన హింసితవాన్, ని. 'ద్రా జ్ఞంతు
సపది ద్రుత' ఇత్యనురః, ఇథ మనేనప్రకారేణ, వైరం విరోధం, మత్వా
జ్ఞాత్వేన, యుజీతి శీఘ్రం, ఘనఘటాః మేఘబృందా, న్యాహవోత్థాం
యుద్ధసముత్థితాం, రాఘవ, స్యాశాం వాంఛా, ముత్సాహ మితి యా
వత్, ఆశా దిశ శ్చ, ని. 'ఆశా దిగతిత్పల్లయో'రితి రత్నమాలా, రు
ద్ధ్వా నిరుధ్య, వర్ణాసమయే జైత్రయాత్రాయా అనుపయుక్తత్వా దితి
భావః, స్తనితమిషేణ గర్జితవ్యాజేన మహాసింహానాదా, స్వతేను శ్చ
క్రురితి సావన్నావోత్ప్రేక్షా, ప్రగ్ధరావృత్తమ్, లక్షణం తూక్తమ్.

త త్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే.

౧౬

ఉపచితేతి. ఉపచితజీవనధారాః ప్రవృద్ధోదకసంపాతాః, అన్య

భూపా ఇవ నవమేఘాః పౌరస్త్యమహాబలాకులితాః. ౫౭

గ. తేన కిల రఘుపతి రతీమాత్రప్రవృద్ధమన్య శ్శతమన్యశరాసన శారతరతారాపథాం ¹ ఘనరవముఖచితహరిన్ముఖాభోగాం కదమ్బవనవన

త్రోపచితాః జీవనధారాః దానోదకధారాః యైస్తే, తథోక్తాః, నిరంతర దానశీలా ఇ త్యర్థః, * 'సర్వా ణ్బుదకపూర్వాణి దానా నీ'త్యుదకధారాపూర్వకత్వా త్సర్వేషాం దానానా మితి భావః, అథవా ఉపచితా ధర్మాచరణాదినా వర్ధితా జీవనధారా ఆయుర్దైర్ఘ్యం యైస్తే, తథోక్తాః,

+ తథా సత్పథభాజః ఆకాశమార్గసంచారిణః, అన్యత్ర సన్తార్గవర్తినః, నిరస్తసంతాపాః నిర్వాపితపరితాపాః, అన్యత్ర నిరస్తాశ్రితజనమనఃపరితాపాః, తథా పౌరస్త్యమహాబలాకులితాః, పౌరస్త్యః పూర్వదిగ్భవః ప్రాచ్యః అగ్రత ఉత్పన్న ఇ త్యర్థః. + 'దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్య'గితి త్యక్ష్ణత్యయః, తాదృశో యో మహాబలో వాయుస్తే నాకులితాః ఉదూతాః, ‡ అన్యత్ర రలయో రభేదాత్ పౌలస్త్యస్య రావణస్య మహాబలేన ప్రభూతబాహుపరాక్రమేణ ఆకులితాః విహ్వలీకృతాః, నవమేఘా నూతనజలధరాః, ది వ్యాకాశే, భూపా రాజాన ఇవ, జాతా ఇతి శేషః, శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా, ఆ ర్యావృత్తమ్. ౫౭

తేనేతి. తేన జీమూతకాలేన హేతునా, కిలేతి సంభావనాయాం, సంభావితేన జీమూతకాలేనేత్యర్థః, ని. 'వార్తాసంభావ్యయోః కిలే' త్యమరః, రఘుపతిః శ్రీరామః, అతిమాత్రం నిర్భరం ప్రవృద్ధో వృద్ధిం గతః మన్యః శ్రోధో యస్య తథోక్తస్స, ఉద్దీపకత్వా జ్వేత్రయాత్రాప్రతిబంధకత్వా చ్చక్రుద్ధస్స నిత్యర్థః, ని. 'మన్య రైస్యే క్రతౌ క్రుధీ' త్యమరః, శతమన్యశరాసనే నేంద్రధనుషా, శారతరోఽత్యంతశబలవర్జః. తారాపథః

† జీవ్యతేన నేతి జీవన్ జీవికాసాధనం దేయద్రవ్యం, సంబల మిత్యర్థః, తస్య ధారా అవిచ్ఛేదః ఉపచితా వృద్ధిం ప్రాపితా జీవనధారా యైస్తే ఇతివా, ‡ లశయోర్లడయోస్తవ్యజ్వవయోర్వజయోస్తథా, రలయోర్మణయోశ్చైస్తే సవినర్థావిసర్గయోః, సవీందుకావీందుకయోస్సస్య దభేదేన కల్పనం' ఇత్యభియుక్తాః. అంతే చిత్రకావ్యే పాదాంత ఇ త్యర్థః.

1 ఘనరవఘనరవ.

నా ¹కమ్పూనిరాడమ్మరకాడమ్మకదమ్బా మమ్మదకదమ్మకబళితామ్మ
రాం శిలీంధ్రసంబంధస్థరవసుంధరాం వికచకుటజనిచయకవచితమ
హారణ్యాం ప్రావృషేణ్యాం ప్రక్రియాం ప్రేక్షమాణో లక్ష్మణ మిద
మభావత.

గీ॥

ప. అయం కాలః కాలప్రమథనగళాభై రభినవై

ఆకాశం యస్యాం తాం తథోక్తామ్, ఘనరవైర్ఘ్న నగర్జితై ర్ముఖరితాః
ప్రతిధ్వనితాః హరిస్తుఖాభోగా దిగంతకుహరాణి యస్యాం తాం, తథో
క్తాం, కదంబవనపవనాకమ్పేన నీపవనవాయుసంచారేణ నిరాడంబరాణి
విహారాడంబరవిధురాణి కాడంబకదంబానికలహంససమూహా యస్యాం
తాం, ని. 'తూలం చ నీపప్రియకకదంబా శ్చ హలిప్రియే' 'కాడంబ
కలహంస స్సాన్య'దితిచామరః, అమ్మదకదమ్పేన మేఘబృందేన కబళి
తం నిగీర్ణ మాచ్ఛాదిత మితి యావత్, అంబర మాకాశం యస్యాం
తాం, శిలీంధ్రసంబంధేన కందళీకుసుమసంగత్యా బంధురా మనోహ
రా వసుంధరా భూః యస్యాం తాం, వసూని ధారయ తీతి వసుం
ధరా. + సంజ్ఞాయాం భృత్యువృజీ'త్యాదినా ఖశ్చిత్తయే ముమా
గమః. ని. 'కందళ్యాం చ శిలీంధ్ర సాన్య'దితి శబ్దార్థే, వికచకుటజ
నిచయై ర్వికసితగిరిమల్లి కాకుసుమనికురుంబైః కవచితా న్యాచ్ఛాదితాని
మహారణ్యాని యస్యా తామ్, ని. 'కుటజో గిరిమల్లి కే'తిహలాయుధః, స్వా
వృషి భవాం ప్రావృషేణ్యామ్. + 'ప్రావృష ఏణ్య' ఇతి ఏణ్యప్రత్యయః,
ప్రక్రియాం పరిపాటీం, ప్రేక్షమాణ స్సక, లక్ష్మణ, మిదం వక్ష్యమాణ
వచన, మభావ తావోచత.

గీ॥

అ. తత్ప్రకార మేవ వివృణోతి. అయ మిత్యాదిశ్లోకవక్తృన.
అయం సర్తమానః, కాలో వర్షాసమయః, కాలప్రమథనగళాభైః మృ
త్యుంజయకంఠసచ్ఛయై, రావ్విరిపూరితత్వా దతిసీలై రి త్యర్థః. ని.
'కాలో మృత్యౌ మహాకాయే సమయే యమకృష్ణయో' ఇతి విశ్వః,
కుతః అభినవై ర్నూతనై ర్జలధరైః, కరణైః, అహంయూనా మహంకా
రిణాం, తారుణ్యమదగర్వేణాజేయం మన్యానా మిత్యర్థః. ని. 'అహం
యస్యా వహంకారీ' త్యమరః. + 'అహం శుభయోర్యు సితి యుస్సు'

రహంయూనాం యూనా మపహరతి ధైర్యం జలధరైః,
స్త్రాధారా ధారా¹ పరిచయజ్ఞా వాన్తి సహసా

సభస్వస్త స్వస్తః కథ మివ వియోగః పరిణమేత్. ౧౬
మహాసమరసూచకః ప్రతిదిశం మనోజన్మనో

త్యయః, యూనాం తరుణానాం, ధైర్యం ధీరత్వం, నిర్వికారచిత్తత్వ మితి
యావత్, అపహరతి విలోపయతి, తరుణీప్రణాంతి కరణా న్కరో తీ
త్యర్థః. * 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపిసేతు ప్రి'తి రసికాః,
తథా స్త్రాధారా మన్మథోద్దీపకా ఇత్యర్థః, ధారాపరిచయజ్ఞా వారిసం
పర్కశీతలా సభస్వంతః ప్రావృడ్వాతాః. ని. 'సభస్వద్వాతపవన పవమాన
ప్రభంజనా' ఇత్యమరః, సహసా అకస్మా దతివేగేనే త్యర్థః, + 'సహ
సేత్యాకస్తి కావిమర్శయో' రితి గణవ్యాఖ్యానే 'స్వరాదిపాతా దవ్యయ'
మితి శాకటాయనః, వాన్తి ప్రసరంతి, అతః స్వంతః సుస్వరూపః, అతి
దృఢ ఇతి యావత్. ని. 'అన్తోఽస్త్రివసితే మృత్యౌ స్వయాపే నిశ్చ
యేఽన్తిక' ఇతి వై జయంతీ, అథవా స్వంతః శుభావసానః దేహనాశ
రహిత ఇతి యావత్, వియోగో విరహభేదః, కథ మివ కుతో వా, ఇవ
శబ్దో వాక్యాలంకారే, † పరిణమే త్పురిపాకంగచ్ఛేత్, అతిక్రాంతో
భవేదితి యావత్, స పరిణమే దే వే త్యర్థః, సత్యా ముద్దీపకసామ
గ్ధ్యం తస్య దుస్తరత్వా దితి భావః, ఛేకానుప్రాసోఽలంకారః. *
'భవే దవ్యవధానేన ద్వయో ర్వ్యంజనయగ్ధయోః, ఆవృత్తి ర్యతీ స
బుధై శ్చేకానుప్రాస ఇవ్యత' ఇతి లక్షణాత్, శిఖిణీవృత్తం. ౧౬

మహాసమరేతి. ప్రతిదిశం దిశిణి, మనోజన్మనో మన్మథస్య,
జగ దేక వీర స్వేతి భావః, మహాసమరసూచకో మహాఠణజ్ఞాపకః, మయూ
రగళకాహళీకలకలః మయూరగళాః నీలకంఠకంఠా ఏవ కాహళ్యో వా
ద్యవిశేషా స్తాసాం కలకలః కోలాహలః, కేకారవాడంబర ఇతి యా
వత్, సముజ్జృంభ తేతి విజృంభింతో భవతి. ని. 'కాహళం భృశశుష్క-

† అత్ర కథ మితి హేత్యర్థకో నిపాతః, ని. 'కారణేఽపికథం తర్క- విస్తయే
సంపదుద్భవే' ఇత్యభిధానాత్.

మయూరగళకాహళీకలకల సముజ్జృంభతే,
పయోదమలినే దినే పరుషవిప్రయోగవృథాం
నరేషు వనితాసు వా దధతి హంత కేకా ఇతి.

౬౦

అమౌఘధరోదరవినిర్గతవారిధారా
సంమర్దమాంసలసహారసమీర్యమాణైః,
ఆమోదవీచినిచయైః కుటజప్రసూనై

యోః వాద్య భాండవిశేషే తు కాహళిః కాహళిః కళ' ఇతి విశ్వః.
ని. 'కోలాహలః కలకల' ఇ త్యమరశ్చ, కి మితి సముజ్జృంభత ఇ త్యత
ఆహ, పయోదమలినే, దినే, వార్షికవాసరే ప్వి త్యర్థః, పరుషవిప్ర
యోగవృథాం దుస్సహవిరహవేదనాం, నరేషు పురుషేషు మధ్యే,
వనితాసు స్త్రీషువా మధ్యే, కేసరాః, కావా వనితాః, దధతి ధార
యంతి, హంతేతి విమాదే, తేహం తాసాం చ సంహారకాలస్య సంప్రాప్త
త్వా ద్విపాద ఇత్యర్థః, ఇ త్యేవం సముజ్జృంభత ఇతి సంబంధః, కే
మూర్ధ్ని కాయతి కూజతీతి కేకా మయూవాణీ, యథాహామరసింహా.
ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్య'తి, తాదృశీం వాణీం పదశో విభజ్య నర
వనితావాచక త్వేనో త్వేక్షణా దు త్వేక్షాం లక్ష్యం, న చ నరేషు కే
వనితాసు కా ఇతి చ యథాకృమ మన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలక్ష్య
రేణాం గేన సంకీర్త్యతే, పృథ్వీవృత్తమ్.

౬౦

అంభోధరేతి. అంభోధరోదరేభ్యో జలధరగర్భగహ్వరేభ్యో
వినిర్గతావినిస్సృతాః యా వారిధారాస్తాభి ససహ సంమర్దే సంగ్రామకర
ణే మాంసలో బలవాన్ వారిధారావిభేదక తయా ప్రవృత్త ఇత్యర్థః, మాం
సం బల మస్యా స్తీతి మాంసల ఇతి విగ్రహః. + సిద్ధాదిత్వా స్మత్
ర్థియో లచ్చిత్యయః. 'బలవాన్మాంసలోఽంసల' ఇతి వృత్తికారః, ని.
'బలవాన్మాంసలోఽంసల' ఇ త్యమరశ్చ తేన సమీరేణ వాయునా
సమీర్యమాణైః, ఆమోదవీచీనాం గంధపరంపరాణాం నిచయ స్సము
దాయో యేహంతై, రవిచ్ఛిన్న గంధబంధురై రి త్యర్థః ని. 'ఆమో
దోగంధపర్షయో' రితి విశ్వః, కుటజప్రసూనై ర్గిరిమల్లకాకుసుమైః, ని.
'జయాఽథ కుటజ శృక్రో వత్సకో గిరిమల్లి కే' త్యమరః, ఏత త్వరిదృశ్య
మాస మివ స్థిత. మాకాశం నభః, అవకాశవిహీనం నీరంద్ర, మానీత్.

రాకాశ మేత దవకాశవిహీన మానీత్.

౬౧

ప ఘనశ్యామలపత్రస్య వ్యోమన్యగ్రోధశాఖః,

ప్రరోహః ఇవ లక్ష్మ్యంతే వారిధారా ధరాం గతాః.

౬౨

¹(అంభః పూరనుసంపూర్ణా స్తటస్థతరువుప్పిణీః,

నదీః ప శ్యేహ సామిత్రే ప్రవృద్ధా శ్చ దినే దినే.)

౬౩

అత్రాకాశస్యానకాశవిహీనత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధకథనా దతిశయోక్తిభేదః, నసంతతిలకావృత్తమ్.

౬౧

ఘనేతి. ధరాం భువం, గతా ప్రాప్తాః వారిధారాః రోదోం తరాళే దండామూనతయా ప్రవృత్తా ఉదకధారాః, ఘనా మేఘా ఏవ శ్యామలపత్రాణి నీలపలాశాని యస్య తస్య, అస్యత్ర ఘనవత్ శ్యామలాని అథవా ఘనాని సాంద్రాణి శ్యామలాని చ పత్రాణి యస్య తత్తథోక్తస్య, వ్యోమ్న ఆకాశస్యైవ, న్యగ్రోధశాఖనో వటపృక్షస్య, ని. 'న్యగ్రోధో బహుపా ద్వట' ఇత్యమరః, ప్రరోహః జటా ఇవ, లక్ష్మ్యంతే దృశ్యంతే, తథా వారిధారాణాం ప్రవృత్తత్వా త్ప్రరోహతోత్పేక్షా రూపకానుప్రాణి తేతి సంకరః, అత్ర ఇనశబ్ద ఉత్పేక్షాయాం, 'ఇ వే తీషదద్ధోపమోత్పేక్షావాక్యాలజ్జారే స్వి'తి గణవాన్యఖ్యానే. ౬౨

అంభః ఇతి. హే సామిత్రే లక్ష్మణ, ఇహ ప్రావృట్కాలే, అంభః పూరేణ పయః ప్రవాహేణ సుష్టు సంపూర్ణాః, సుసంపూర్ణాః, తటే తిషం తీతి తటస్థానాం తీరరుహాణాం కదంబకుటజాదివృక్షాణాం పుష్పాణ్యాను సంతీతి తటస్థతరువుప్పిణీః, వాయువశాన్నిపతితపుష్పన్యాప్తా ఇత్యర్థః, తథా దినేదినే ప్రతిదినం. వీఘ్నయాం ద్వీర్భావః, ప్రవృద్ధాః ప్రవృద్ధిం గతా, నదీ శ్చ, పశ్య, అత్రాయం ధ్వనిః అంభః పూరనుసంపూర్ణాః మదనరసాతిరేక వతి రి త్యర్థః, తటశ్చ ద్వే నాత్రనికటం ప్రతీయతే తటస్థా నికటస్థా అనపాయిన ఇతి యావత్ తే తరవః తరువత్ స్థితాః ప్రియా యాసాం తాస్తథోక్తాః అత ఏవ పుష్పిణీ ర్వికాస వతీతి బహు ప్రహిగర్భితవిశేషణసమాసః అతః ప్రవృద్ధాః కేళిలాభా ద్వృద్ధిం గతాః నదీః స్త్రీయః పశ్యేతి.

౬౩

1 అస్య పద్యస్య బహుషా కోశే షష్టమపలంభా త్ప్రీక్షిప్తమివ భాతి.

ప. అమౌఘాధిపానే సలిలేన సాక మావీత మార్వాగ్ని శిఖాకలాపమ్,
తప్తోదరా వారిధరా వమన్తి విద్యుల్లతోన్మేషమిషేణ నూనమ్.

గ. ఇథం ప్రవృత్తేషు ఘనదినేషు దాశరథినా కథ మపి నీతేషు తదా
కారకాంతిం గమిత మివ శనైశ్చనై ర్మేఘమండలం పాండుర మభూత్.

అమౌఘాధీతి. అంభోధిపానే సముద్రజలపాన సమయే. సలిలేన సాక, మావీతం నివీయమాన, మార్వాగ్ని శిఖాకలాపం బడబాసలజ్వాలాజాలం, కర్మ, ని. 'బౌర్వస్తు బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః, వారిధరా మేఘా, తప్తోదరా సంతతప్తకుక్షీకుహరా స్సంతః, విద్యుల్లతోన్మేషమిషేణ తటిల్లతాస్ఫురణవ్యాజేన, వమం త్యుద్గిరంతి, బహిర్నిర్గమయం తీ త్యర్థః అత్ర లాలాదినిరసనవాచినా వమనశబ్దే నోపచారాన్నిర్గమనమాత్రముచ్యత ఇతి చారు త్వాతిశయః, తదుక్తం దండినా. ని. 'నిఘ్నాతోద్గిర్లవాంతాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకత్యౌం విగాహత' ఇతి, నూన మిత్యుత్ప్రేక్షాయాం సాచ మివశబ్దేన విద్యుల్లతోన్మేష మపహ్నుత్యావత్యత్వప్రతిపాదనా త్సావహ్నోత్ప్రేక్షేతి సంకరః.

౬౪

అ. అథ జైత్రయాత్రోపయోగిశరత్కాలస్సంప్రాప్త ఇతి వక్తుంవర్తాపగమం వర్ణయతి. ఇథ మితి. ఇథ ముక్తప్రకారేణ ప్రవృత్తేషు, ఘనదినేషు మేఘాకులితదినేషు, వార్షికవాసరేష్వి త్యర్థః, దాశరథినా శ్రీరామేణ, కథ మపి గరియసా ప్రయత్నే, నాత్యంతప్రియాసే నే త్యర్థః, నీతేషు గమితేషు సత్సు, అత ఏవ, తదాకారకాంతిం తస్య శ్రీరామ స్యాకారకాంతిం శరీరశోభాం, విరహజనితపాండురప్రభా మిత్యర్థః, గమితం ప్రాప్తం, మి వే త్యుత్ప్రేక్షా,† 'సంసర్గజాదోషగుణా భవంతీతి న్యాయాదితి భావః శనైశ్చనై ర్దినక్రమేణ, వీఘ్నయాం ద్విర్భాసః, మేఘమండలం పాండురం ధవళవర్ణ, మభూత్, ని. 'వళక్షో ధవళోఽర్జునః, హరిణి పాండురః పాండు' రి త్యమరః.

౬౫

† 'తదాకారకాంతివిజితమి వేతిపారే శ్రీరామకృతి శ్వామలకాంత్యా నిజ్జితత్వా త్తద్గుణేన శుభ్ర మభూ ది వేత్యుత్ప్రేక్షా.

తస్య¹ చాపవ్యాపారవేళాయాం న సన్నిధాతవ్య మి²త్యంతరితౌ
దన్వర్హితం కిల పాకశాసనశరాసనమ్. ౬౬

ప. రఘుపతిచాపఘోషసమయో భవి తేతి³ కిల

వ్యవరత ముద్భటం ఘనఘటాజనితం స్తనితమ్,

శ్వసితమరుద్భి⁴రస్య విజితః కిల శాన్తి మగా

త్పరిచిత కేతకీకుటజనీపవనః పవనః.

౬౭

తాపోపశాన్తి నటనా త్కృతలోకహర్షా

తన్యేతి. తథా తస్య శ్రీరామస్య, చాపవ్యాపారవేళాయాం
శరాసనోద్యోగకాలే, న సన్నిధాతవ్యం సన్నిధౌ న స్థాతవ్యం, నప్రిత్య
క్షే భవితవ్య మితి యావత్, మహద్వాప్యపారకాలే స్వవ్యాపార న్వా
యుక్తత్వా దితి భావః, ఇతి కిల, ఇతిమత్వేత్యర్థః, కిలే త్యభీకే వస్తుత
స్తు న తథేతి భావః ఏవ ముత్తర త్రాపి వ్యాఖ్యేయం, అత ఏ వో త్ప్రే
తౌ అంతరితౌ దాకాశా త్తత్పకాశాత్, పాకశాసనశరాసన మింద్ర
స్య ధనుః, అంతర్హిత మపగతం, అదృశ్యతాం గత విత్యర్థః. ౬౬

రఘుపతీతి. రఘుపతిచాపఘోషస్య శ్రీరామధనుష్టంకారస్యన
మయః కాలః, భవితా భవిష్యతి, ప్రత్యాసన్న ఇ త్యర్థః, + భువోలు
ట్, ఇతికిల ఏవం మత్వేత్యుత్ప్రేతౌ, ఉద్భట ముజ్జ్వంభితం, ఘనఘ
టాజనితం మేఘబృందసముద్భూతం, స్తనితం గర్జితం, వ్యవరతం
వినివృత్తం, ప్రశాంత మభూ దిత్యర్థః, తథాస్యవిరహిణః శ్రీరామస్య, శ్వసి
తమరుద్భి ర్నిశ్వాసమారుతైః, అవిచ్ఛిన్నతయా ప్రవర్తమానై రితి
శేషః, విజితః కిల, నిర్జిత ఇవేత్యుత్ప్రేతౌ, పరిచితాని పరిశీలితాని కేత
కీకుటజనీపవనాని కేతకీనాం కుటజానాం గిరిమల్లికానాం నీపానాం కదం
బానాం చ వనానియేన స, తథోక్తః, పవనో వాయు శ్చ, శాంతి మగా
దుపరతోఽభూత్, వృత్త మున్నేయమ్. ౬౭

తాపేతి. పర్వాః ప్రావృడేవ నటీ నర్తకీ. ని. 'ప్రియాం ప్రావృ
ట్ ప్రియాం భూమ్నిపర్వా' ఇ త్యమరః, తాపోపశాంతి స్సంతాపోప
శమన మేవ నటనం నాట్యం తస్మా ద్దేతో, ని. 'తాండవం నటనం

వర్షానటీ గగనరంగతలా త్ప్రియాతా,
అమోఘదవాద్య మచిరేణ శశామ సర్వం
నిర్వాపితా శ్చ సహ సైవ తటిత్ప్రదీపాః.

౬౮

గ. క్రమేణ వాహినీజాతం సకలం భావినీం వానరవాహినీపూర్తి
మసహమాన మివ తనిమాన మభజత.

౬౯

(1తథా)దుర్దినాపాయే లజ్జా మూమపిరాజహంసనిశ్శబ్దసంభారో

నాట్య'మి త్యమరః, కృతః ఉత్పాదితః లోకానాం జనానాం ప్రేక్షకా
ణాం చ హర్ష ఆనందో యయా సా, తథోక్తా సతీ, రజ్యంతేఽస్మిన్న
టా ఇతి రంగో నాట్యస్థానమ్. ని. 'రంగం తు స్థానరాగౌచే'తి వైజయంతీ,
తస్య తలం ప్రదేశః గగన మేవ రంగతలం తస్మా, త్ప్రియాతా అగ
తాఽభూ దితి శేషః, తథా సర్వ మశేష, మంభోద ఏవ వాద్యం వీ
ణావేణుమృదంగాదీని సర్వాణ్య ప్యంభోదవాద్యానీ త్యర్థః, అచిరేణ
సహసా, శశామ శాంతింజగామ, తథా తటితః విద్యుత ఏవ ప్రదీపా
దీపజ్వాలాశ్చ, సహసా క్షిప్ర మేవ, నిర్వాపితాః, ప్రశమితా ఇ త్యర్థః,
ఏవం సమస్తవస్తువర్తిసావయవరూపకమ్, సస్తుత స్తు రూపకోపమయో
స్సాధకబాధకప్రమాణాభావా త్సం దేహంబజ్జరః, వసంతతిలకావృ
త్తమ్.

౭౦

క్రమేణేతి. సకల మశేషం, వాహినీజాతం సదీప్యాహః, కర్తృ. ని.
'జాతం జననమూహయో'రిత్యభిధానాత్, సర్వా అపి నద్య ఇత్యర్థః,
భావినీం భవిష్యంతీమ్, + 'భవిష్యతిగమ్యాదయ'ఇతి భవిష్యదర్థేణి
నిః, వానరవాహినీపూర్తిం కపినీనానదీపూరణం, అసహమాన మహృ
ష్యమాణమి, వేత్త్య త్ప్రేక్షా, వాహినీజాతస్య వాహిన్యస్తరపూర్త్యస
హసం యుక్త మే వేతి భావః, క్రమేణ దినక్రమేణ, తనిమానం తమత్వ,
మభజత, ని. 'సేనానద్యో శ్చ వాహినీ' తి వైజయంతీ.

౭౧

తథేతి. తథా దుర్దినానాం మేఘచ్ఛన్నదివసానాం రావణవధాఽధిక
దుష్టదివసానాం చ అపాయే అపగమే సతి, ఏకత్ర శరదాగమవశా దన్య
త్రశ్రీరామవిక్రాంతివశా చ్చేతి భావః. ని. 'మేఘచ్ఛన్నేఽహ్నిదురిన'

1 భవిష్య తీతి మత్వా కిల భూమ్యా మపి సమజని రాజహంసనిశ్చభక్త-
సంహారః. 20

ఏవం పోషితాయా మపి పోషితజనశేముషీముషి పోషిషి.
ప. కామక్షి పృథ్వతక్రభిన్నహృదయచ్ఛిద్రప్రణాళీగళ
నైత్రిసారలహా 2 ప్రతిశ్రవభరం నిర్వోధు మ వ్యక్షమే,

మిత్యమరః, లజ్కాయాం రావణపుర్యా మపి, సాతంకసంచారయో
గ్యాయామపీతి భావః, రాజహంసయో శ్చంద్రసూర్యయో స్తథా
రాజహంసానాం శ్రీరామాదిరాజశ్రేష్ఠానాం కలహంసానాం చేతి గమ్యతే
నిశ్చంకసంచారః నిర్భయప్రవృత్తిః, నిరాతంకవిహారశ్చ, ని. 'రాజా
ప్రభాన్మపే చంద్రో యక్షే తుత్రియశక్రియోః' 'భాను ర్హంస స్సహ
స్రాంశురీతి విశ్వప్రకాశామరా, ని. 'రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదంబ
కలహంసయో'రి త్యన్యత్ర విశ్వః, భవిష్యతీతి మత్వాకి లేత్యుత్ప్రేతా;
భూమ్యా మపి రాజహంసనిశ్చంకసంచారః కలహంసనిరాతంకవిహారః,
రాజశ్రేష్ఠనిరాఘాటజై త్రియాతాచ, సమజని సంజాతః, + జనేగి ర్తరి
లుజ్. 'దీపజనే' త్యాదినా చ్చే శ్చిణాదేశః. 20

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తప్రకారేణ, పోషితజనానాం ప్రవసిత
సరాణాం విరహిణా మితి యావత్ శేముషీం ప్రజ్ఞాం ధైర్యం ముష్టాతి
విలోపయ తీతి పోషితజనశేముషీముషి. + 'ముషస్తేయక్ష్విప్. ని. 'బు
ద్ధిర్మనీషా ధిషణా ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతి'రి త్యమరః, పోషిషి వర్ష
క్రా, పోషితాయా మపి తాయాం సత్వా మపి. 20

అ. తతః కిం త త్రాసా. కామేతి. కామక్షి చ్చా మన్మథప్రియు
క్తా యే పృథ్వతక్ర బాణాః. ని. 'పృథ్వతక్ర బాణవిశిఖా అజహ్నగఖగా
శుగా' ఇ త్యమరః, తై ర్భిన్నం విదారితం య ద్ధృదయం చిత్తం వక్షశ్చ
ని. 'హృదయం జీవితే చిత్తే వక్ష స్వాజీవ భావయో'రితి శబ్దార్థావః, త
స్య చిద్రం రంధ్రం మేవ ప్రణాళీ జలనిర్గమనమార్గః. ని. 'ద్వయోఽప్ర
ణాళీ పయసః పదహ్య'మి త్యమరః, తయాగళ నిర్గచ్ఛక్ మైత్రీసార
స్ఫుల్గస్థిరాంశో యన్య స తథోక్తః. అత ఏవ లహానిస్సారేతు దే చ

సుగ్రీవే చిర సంతాపితాం శమయితుం రాగాన్ధతాం తాదృశీం
కిష్కింధాం దుగ్రత మాప కోపకలుషో రామాజ్ఞయా లక్ష్మణః. ౭౨

(‘తావకం భ్రాతరం వా త్వం మామకం వాసుగచ్ఛసి,
కింవా వానర మే తూర్ణం దీయతా ముత్తరం వచః’)

గ. ‘తత సామితి రతీవ రుప్తః పృవిప్త ఇ త్యంగ దేన విజ్ఞాపితో
౭వ్యసంగసంగరసంగతపరిశ్రమా దజాతజాగర సుగ్రీవస్తద్దర్శన త్రా
సనంచలితసకలప్లవగబలకిలకలాయితేన పృబుద్ధ సుచివయోః ప్లక్ష

అవిచ్ఛిన్న కామ కేళిపరతంత్రితయా విస్తృతసఖ్యసంబంధ, ఇత్యర్థః, మై
త్రీ వ్యాఖ్యాతా, ని. ‘సారోబలే స్థిరాంశేచే’త్యమరః, అత శ్చ పృతి
శ్రీవః సీతాన్వేషణాంగీకారః స ఏవ భర స్త మపి, కిము తాన్య దితి
భావః. ని. ‘అంగీకారాభ్యుపగమప్రతిశ్రీనసమాధయ’ ఇత్యమరః, నిర్వో
ధం సమర్థయితు, మక్షమే అశక్తే, సుగ్రీవేచిరసంస్థితాంచరకాలమా
రభ్య వర్తమానాం, తాదృశీ మనిర్వాచ్యాం. రాగేణ స్త్రీసంభోగాస
క్త్యా యాలంధతా అవివేకితా తాం, శమయితుం నిర్వాపయితుం, స్త్రీ
లంపటతాం నివర్త్య పృస్తుతకార్యే పృవర్తయితు మి త్యర్థః, కోపకలు
షః రోషాకాంతివిక్షిప్తహృదయః, లక్ష్మణః, రామాజ్ఞయా, కిష్కిం
ధాం, దుగ్రత, మాప పాప, శార్దూలవికీడితంవృత్తమ్. † ౭౨

తత ఇతి. తతః తదనంతరం, సామిత్రి ర్లక్ష్యణః, అతీవ, రుప్తః ౭
త్యంతరోషావిప్త స్పృక్, ప్రవిప్తః కిష్కింధాం ప్రత్యాగత, ఇత్యంగ దేన,
విజ్ఞాపితో ౭పి, అనంగసంగరసంగతపరిశ్రమా దృతిరమణరణసంపాప్తభే
దాద్ధేతో, ‘శ్రమః భేదో ౭ధ్వరత్యాదే’ రితి లక్షణం, అజాతజాగరో
౭సుత్పన్నప్రబోధః, సుగ్రీవః, తస్య రోషావేశపతో లక్ష్మణస్య దర్శ
నా ద్య స్త్రీవః సాధ్వసం తేన సంచలితానాం సంభ్రాంతానాం సక
లానాం సమస్తానాం ప్లవగబలానాం వానరసేనానాం కిలకలాయితేన
కిలకిలధ్వన్యాచరణేన హేతునా, కిలకిలేత్యనుకరణశబ్దః, ప్రబుద్ధో బో
ధం ప్రాప్త స్పృక్, ప్లక్షః ప్రభాసశ్చేతి నామసీ యయో స్తయో సుచివ

† ప్రతిప్రతగిరమితివాకే ‘ఆర్యార్యాన్వేషణే’త్యాదిగిర మి త్యర్థః.

1 సంస్థితామ్. 2 ఏతత్సద్యంప్రక్షిప్తమితి మన్వతే. 3 తత్ర. 4 జాతత్రాస.

ప్రభావనామ్నోః ప్రభావేన ప్రకృతిం ప్రవేదే. 23

తత స్తస్మిన్ సుగ్రీవే రాఘవరోషస్య కారణం నిరూపయతి సతి
(సద్యవవ) ముఖరితదీక్షుభోఽభూ ల్లక్ష్యణస్య జ్యాఘోషః. 24

ప. త త్రాసనం ద్రుత మపాస్య పతిః కపీనాం

తత్రాస నమృదనో ఘనచాపఘోషాత్,

సంతోషమోక్ష మివ భూరి భజక్ భుజంగ

యో ర్మంత్రీణోః ప్రభావేన ఉద్వేగనివర్తకవచనసామర్థ్యేన ప్రకృతిం
పూర్వావస్థాం ప్రవేదే ప్రాప, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. ప. 'సో
ఽయం రోషపరీతాక్షో ద్వాది తిష్ఠతి వీర్యవాక్, వానరా న్వానరపతే
చక్షుషా పృథహ నివ, తస్య మూర్ధ్నా ప్రణమ్య త్వం సఖత్ర సహ
బంధుభిః, గచ్ఛ శీఘ్రం మహాభాగ రోషో హ్యస్య నివర్త్యతా' మితి.

తత ఇతి. తతః, తస్మిన్ తథా ప్రకృతి మూపన్నే, సుగ్రీవే,
రాఘవస్య ప్రాణపీయసఖి న్యాపి లక్ష్యణస్య, శ్రీరామస్య వా, రోష స్తస్య
కారణం, నిరూపయతి, * 'స మే దుర్వాప్యహృతం కిం చి న్నాపి మే
దురన్యస్తేతమ్, లక్ష్యణో రాఘవభ్రాతా కుద్ధః కి మితి చింతయే' ఇ
త్యాదిశ్రీరామాయణోక్తరీత్యా పర్యాలోచయతి సతీ త్వర్థః, ముఖ
రితహరిన్ముఖః ప్రతినాదితదిగంతరాళో, లక్ష్యణస్య జ్యాఘోషో గుణ
ధ్వని, రభూత్, నిజాగమనజ్ఞాపనార్థం లక్ష్యణో ధనుష్టంకారం చకా
రే త్వర్థః. 24

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, కపీనాం పతి స్సుగ్రీవః, దు
తం శీఘ్రం, మానసం సింహాసనం, అపాస్యత్వక్వా, ఆసనా దుత్థాయే
త్వర్థః, ఘనచాపఘోషా నృహకార్ముకధ్వనే, నమృదనః అవనతా
నన స్పృక్, తత్రాసని బిభాయ కథ మివ సంతాపనాశపిశునాత్ గీర్వాది
జనితసంజ్వరోపశాంతినూచకా, దితి విశేషణం చాపఘోషేఽపి యో
జ్యం, తరుణాభిఘోషా న్నూతనమేఘగర్జితాత్, భూరి భూయిష్టం
యథాతథా, సంతోషమోక్ష మానందవిఘాతం, భజక్ ప్రాప్నువ,
న్నితి విశేషణమ్ సుగ్రీవేఽపి యోజ్యం, భుజంగ స్పర్ష ఇవ. ని. 'సర్పః

¹స్సంతాపనాశపిశునా త్తరుణాభిఘోషాత్.

2గ

గ. ²తత్ర ప్రతిశ్రుతకార్యప్రొత్సాహనాయ ³కుపితేన భౌత్రా
⁴ప్రేషిత ఇతి మారుతినా ధార్యమాణధైర్య స్సుగ్రీవ సౌమిత్రిం సా
న్వయితుం తారాం ప్రేషితవాక్.

2౬

ప. ద్రాగ్విరుణీభజననిహ్నుత రాజ తేజో

పృథాకు రుభజగో భుజంగ' ఇ త్యమరః, అత్ర తరుణాభిఘోషస్య నిల
కంఠోల్లాసకత్వాత్ తేషాం చ 'నిలకంఠో భుజంగభు' గిత్సృభిధానాత్
భుజంగభుక్త్వా చ్చ భుజంగత్రాసహేతుత్వ మవగంతవ్యం ఉపమాల
జ్కారః, వసంతతిలకావృత్తమ్.

2గ

త తేరితి. తత్ర విత్రాసనసమయే, ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం యత్కా
ర్యం సీతాన్వేషణరూపకృత్యం తస్య. ని. 'అంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత'
మిత్యమరః, ప్రొత్సాహనాయ ప్రవర్తనార్థం, కుపితేన విలంబా దుగ్రీష్టేన
భౌత్రా రామేణ, ఏషః లక్ష్మణః ప్రేషితః ప్రహితః, ఇత్యుక్తే వృత్తి శే
షః, మారుతినా హనూమతా, ధార్యమాణం ధారణవిషయిక్రియ
మాణం ధైర్యం యస్యన, తథోక్తః, మారుతివచనా త్సునర్లభధైర్యస్స
న్నిత్యర్థః, సుగ్రీవ, సౌమిత్రిం, సాంత్యయితుం సామవచనై రుపలాల
యితుమ్, ని. 'సామ సాంత్య ముభే నమే' ఇ త్యమరః, తారాం నిజ
వధూం, ప్రేషితవాక్, ప్రథమం స్వస్థైర్యవ దర్శనే పునః కోపోద్బో
ధో భవిష్యతి స్త్రీదర్శనే తు నైవ మితి మత్వాతాం ప్రహితవా
ని త్యర్థః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. * 'త్వద్దర్శనవిముక్తాత్సా
న స్త కోపం కరిష్యతి, న హి స్త్రీషు మహాత్మానః క్వచిత్కుర్వంతి
దారుణ' మిత్యాది.

2౬

ద్రాగితి. ద్రాక్ అంజసా వారుణీభజనేన సురాసేవనేన నిహ్నుత
మాచ్ఛాదితం రాజః ప్రభో సుగ్రీవస్య తేజః ప్రతాపో యస్మిక్త త్త
థోక్తం, అన్యత్ర వారుణీభజనేన ప్రతీచీనంగత్యా నిహ్నుత మంతర్హ
తం రాజతేజ శ్చంద్రప్రకాశో యస్మిక్ తత్, ని. 'సురాప్రత్యక్ష
వారుణీత్యమరః 'రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్ర' ఇతి విశ్వప్రకాశః, నిహ్నం

నిష్కాంతతార ముపశాంతతమోవికారమ్,

పూర్వాశయా విశతి సత్పథభాజి మిత్రే

సత్యం నిశాంతసమ మస్య సిశాంత మాసీత్.

22

గ. సా తు రామా రామానుజ మాసాద్య ¹చైవ మవోచత. 2౨

ప. ప్రాచీనం వ్యసనం సురేంద్రతనయా జ్ఞాతం వనే భ్రామ్యత

తా నిర్గతా తారా సుగ్రీవపత్నీ యస్తా త్త త్తథోక్తం, అన్యత్రాప గతనక్షత్రం, ఉపశాంతో నివృత్త స్తమోవికారో మోహవిక్రియా అన్యత్రాంధకారవ్యాప్తి ర్యస్మి త త్తథోక్తమ్, అన్య సుగ్రీవస్యనిశాంతం గృహం, కర్తృ. ని. 'నిశాంతం భవనోపసారిత విశ్వః, సత్పథభాజి సన్తార్గవర్తిని, ఆకాశమార్గసంచారిణి చ, మిత్రే సుహృది లక్ష్మణే, అర్కేచ, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్క' ఇతి విశ్వః, పూర్వాశయా పూర్వప్రతిజ్ఞాతార్థ కాంక్షయా హేతునా, పూర్వదిశా చ, విశతి ప్రవిశతి సతి, సత్యం యథార్థమతవ వోత్ప్రేక్షా నిశాయా రజన్యా అంతోఽవసానం త త్సమం తత్తుల్యం, ప్రభాతకల్ప మి త్యర్థః, ఆసీత్, శిష్టవిశేషణేయ ముపమా.

22

నేతి. సా తు సైవ, రామా సుందరీ, ని. 'సుందరీ రమణీ రామే' త్యమరః, 'యత్రాకృతి స్తత్ర గుణ' ఇతి న్యాయాన్నిజగుణసంపదా లక్ష్మణప్రసాదనపాటవాతిశయద్యోతనార్థం రామేత్యుక్త మిత్యవగంతవ్యం, రామానుజం లక్ష్మణం, రామవద్గుణగ్రాహిత్యప్రకటనార్థ మిత్థం నిర్దేశః, ఆసాద్య ప్రాప్య, ఏవం వత్సమాణరీత్యా, అవోచత ఉక్తవతీచ.

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. ప్రాచీనమితి. సురేంద్రతనయా ద్వా లిన్ః, జాత ముత్పన్నం, అతవ వనే ఆరణ్యే, భ్రామ్యత స్పంచరతః, + 'వాభాశే' త్యాదినా శ్యన్ప్రీత్యయః, సుగ్రీవస్య ప్రాచీనం పురాతనం, వ్యసనం విసత్, ని. 'వ్యసనం విపది భ్రంశే దోషే కామఙ్గోపజ' ఇత్యమరః, ఖరరిపోః ఖరాసురాంతకస్య శ్రీరామస్య, సంబంధినా, సాలచ్చిదా సప్తసాలవిదారిణా, బాణేన, నిరాకృతం నిరస్తమ్, వాలిసం నిహత్య తద్వ్యవసనం నిరాకృత' మి త్యర్థః, అ ద్యేదాసీం తు,

స్సుగ్రీవస్య నిరాకృతం ఖరరిపో ర్భాణేన సాలచ్చిదా,
అ ద్యాన్య ద్వ్యసనం తు పశ్చివిశిఖా దాసీ దుపేంద్రాత్కజా
త్సేమిత్రే తదపి ప్రశాస్త మభవ జ్ఞ్యాఘోషమాత్రేణ తే. ౭౯

గ. తదనస్తరం తారా ¹సాంత్యవచనప్రశాస్తకోపేన సామి
త్రిణా సాకం తపనతనయ స్సవినయ మాశ్రిత్య దాశరథిం ప్రాంజలి
ర్వ్యజ్ఞపత్. ౮౦

గ. దేవ కపిబల ²మఖిలకులూచలనిలయ మనిలతనయే నాహూతం.

ఇంద్ర ముపగతః ఉపేంద్ర ఇంద్రానుజో విష్ణుః తస్య తనయాత్, ప్రద్యు
మ్నయాపేణావతీర్ణ త్వాదితి భావః, పంచ అరవిందాదయో విశిఖా
బాణా యస్య తస్మా స్తస్మథాత్, మహావీరా దితి భావః, అన్య త్సా
ర్వవిలక్షణం వ్యసనం, స్త్రీవ్యసనమిత్యర్థః, ఆసీత్, హే సామిత్రే త
ద్వ్యసన మపి, తే తవ, జ్యాఘోషమాత్రేణ గుణధ్వనిమాత్రేణ,
ప్రశాంతం నివృత్త, మభవత్, ఇంద్రపుత్రకృతవ్యసనం త్వద్భ్రాతృ నిర
స్తం ఇంద్రానుజపుత్రకృతవ్యసనం తు త్వయా నిరస్త మితి క్రమోఽ
యం యుక్త ఇతి భావః, భవదీయచాపఘోష శ్రవణోత్తరక్షణ ఏవ
నివృత్తకామతంత్ర స్సుగ్రీవో యుష్మత్కార్యనిర్వాహపరత స్త్రీతయా
వర్తతే అత స్త్వయా మహారాజపుత్రేణ న కోపితవ్య మితి ఫలితార్థః.
అత్ర శ్రీరామస్య శరేణ వ్యసననిరాసకత్వ మన్య తు చాపఘోషమా
త్రేణై వేతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే, శార్దూల విక్రీడితం వృత్తమ్. ౭౯

తదనంతర మితి. తదనంతరం, తారాయా సాంత్యవచనేన
ఉక్తరూపసామవాక్యేన హేతునా ప్రశాంతకోపేన నివృత్తరోషేణ,
సామిత్రీణా సాకం లక్ష్యణేనసహ, తపనతనయ స్సుగ్రీవః, సవిన
యం భయభక్తిప్రయుక్తవినయసహితం యథా తథా, దాశరథిం
శ్రీరామం, ఆశ్రి త్యాధిగమ్య, ప్రాంజలిః కృతాంజలి స్సక్, వ్యజ్ఞపత్
విజ్ఞాపయామాస. ౮౦

దేవేతి. హేదేవ స్వామిన్ శ్రీరామ, అఖిలకులూచలనిలయం
మహేంద్రాద్యశేషకులపర్వతనికేతనం, కపిబల, మనిలసుతేన హనూ

పురుహూత ఇవ పులోమజాప¹హారిణ మనుష్టదం రావణం రణే²నిహ నివ్య సీతి. ౮౧

తతః.—ప. కకుభి కులిశ పాణే రైధిలిం తాం విచేతుం
వినత మథ దిశాయాం మారుతిం ప్రేతభర్తుః,
వరుణదిశి సుషేణం యక్షరాజాఞ్చితాయాం
హరితి శతవలిం చ ప్రాహిణో ద్వానరేంద్రః. ౮౨

మతా, ఆహూతం, అతః పులోమజాం శచీం అపహరతీతి పులోమజా పహారిణమ్, ని. 'పులోమజాశచీంద్రాణి'త్యమరః, అనుష్టదం నామ దా నవం, పురుహూత ఇంద్రఇవేత్యుపమా, రావణం సీతాపహారిణమితి శేషః, రణే, నిహనివ్యసి వినాశయివ్య, సీతివ్యజ్ఞప దితి సంబంధః, మ హేంద్రేణేషితాం పోలోమిం తత్పితృః పులోమనామ్నోఽనుమ త్యా అనుష్టదో జహార ఇంద్ర స్త్వనుమంతారం పులోమాన మపహ ర్తార మనుష్టదంచ నిహత్య తత స్తాం ప్రత్యాసీతవానితి పౌరాణికీకథా ఽత్రానుసంధేయా. తత స్తదనంతరమ్. ౮౧

కకుభీతి. వానరేంద్ర స్సుగ్రీవః, తా మపహృతాం, మైధిలిం సీతాం, విచేతు మన్వేష్యం, కులిశ పాణే రింద్రస్య, కకుభి కేనసూర్యేణ సుఖ్నాతి ద్యోతయతీతి కకుప్ తస్యాం, ప్రాచ్యా మి త్యర్థః, వినతం వినతాఖ్యం, వానర సేనాధిపతిం, అథేతి వాక్యారమ్భే, అనంతరం వా, ప్రేతభర్తు ర్యమస్య దిశాయాం, దక్షిణస్యాం దిశీ త్యర్థః, + 'ఆపంచై వహలంతానాం యథా వాచా నిశా దిశే'తి వచనాట్టాప్, మారుతిం హనూమస్తంచ, అత్ర యవరాజ స్యాంగదస్య ప్రాధాన్యేఽపి కార్య సాధకత్వాత్ మారుతిగ్రహణ మితి మన్తవ్యమ్, తథా వరుణస్యదిశి ప్రతీచ్యాంసుషేణం స్వస్యశ్వశురం, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. * 'అథ ప్రస్థావ్య చ హరీః సుగ్రీవో దక్షిణాం దిశం, అబ్రవీ స్మేషుసంకాశం సుషేణం నామ వానరమ్, తారాయాః పితరం రాజా శ్వశురం భీమ విక్రమ' మితి, తథా యక్ష రాజాంచితాయాం కుబేరాధిష్ఠితాయాం, హరితి. ఉత్తరస్యాం ది శీత్యర్థః, శతవలిం శతవలినామానం, వానర నాయకంచ, ప్రాహిణో త్వేషయామాన, మాలినివృత్తమ్. ౮౨

గ. తదను దినేషు కేషుచి ద్గతేషు మాసాతిపాతనాసహో నియత
ముదగ్రదండస్సుగ్రీవ ఇతి సత్పర¹మితరదిగస్తరప్రేషి తేషు చ ప్లవంగ
బలేషు ప్రతినివృత్తేషు పితృపతిహరితి ప్రేషితా మారుతిజాంబవదంగద
నలసీలప్రభృతయోఽప్యలబ్ధ సీతో²పలబ్ధయ స్తనయవినాశకుపిత³కండు
శాపనిశ్శేషితచరాచర³మపరిచితచారప్రాస్తరం కాంతారం కాన్తా
కస్సింశ్చిత్కాన్తారే అసుర మేకం నిరీక్ష్య రక్షుఃపతి రితి బుద్ధ్యా యుద్ధ

తదన్వీతి. తదను వానరప్రేషణానస్తరం, కేషుచి, దినేషు, గతే
వ్యతిక్రాంతేషు సత్పు, మాసాతిపాతనస్య మాసాతిక్రమణస్యావహో
ఽసహిష్టుః, ప్రేషణమయే శ్రీరామాయణశ్లోకః. * 'ఉర్ధ్వం మాసా
న్నవస్తవ్యం వనస్వధోభవే నృమే' త్యేకమాసమాత్రస్యావధేః
కృతత్వాదితి భావః, + సహతేః పచాద్యచ్, కుతః నియతం నిశ్చితం,
ఉదగ్రదండశ్చండశాసనః, ని. 'దండోఽస్త్రీ' శాసనే రాజ్ఞామితి వైజ
యంతీ, సుగ్రీవ ఇతి, మత్వా, ఇతరదిగస్తరప్రేషి తేషు దక్షిణదిగ్వ్యతి
రిక్తదిక్తయప్రహితేషు, ప్లవంగబలేషు వినతప్రముఖవానరసైన్యేషు,
సత్పరం తూర్ణం, ప్రతినివృత్తేషు అనధిగతసీతావృత్తాంతయా ప్రత్యాగ
తేషు సత్పు, పితృపతిహరితి దక్షిణస్యాం దిశి, ప్రిషితాః మారుతిజాంబ
వదంగదనలసీలాః ప్రభృతి ర్యేషాం తే తథోక్తాః, ప్రభృతిగ్రహణాద్గజగ
వాక్షగవయాదయోఽపి గృహ్యంతే తేఽపి వానరోత్తమా, అలబ్ధసీతో
పలబ్ధయః అప్రాప్త మైథిలీలాభాస్సస్త, తనయవినాశేన నిజపుత్రనిధనేన
కుపితస్య కుద్ధస్యకండునామో మహారేః శాపేన నిశ్శేషితా విధ్వంసి
తాశ్చరాచరా జంగమస్థావరాః మృగపక్షివృక్షగుల్మదయో యస్మిం
స్తత్తథోక్తమ్. తథా చ శ్రీరామాయణమ్.*³కండు ర్నామ మహాభాగ
స్సత్యవాదీ తపోధనః, మహర్షిః పరమామర్షీ నియమైర్బుష్పిధర్షణః,
తస్య తస్మిన్వనే పుత్రో బాలకో దశవార్షికః ప్రణిప్తౌ జీవితాంతాయ
క్రుద్ధస్తత్ర మహామునిః తేన ధర్మాత్మనా శస్త్రం కృత్పుం తత్ర మహ
ద్వనమ్అశరణ్యం దురాధర్షం మృగపక్షివివర్జిత⁴ మితి పరిచితచారంప్ర
వృత్తప్రాణిసంచారం తచ్చతత్ ప్రాంతరం నికటప్రదేశ శ్చతన్నవిద్యతే

సన్నద్ధా బభూవుః.

౪౩

ప. నిశిచరపతి రి¹త్యవేత్స రోషా

దశనినిపాతనిభేన తాడనేన,

అసురహితముముం ప్రహృత్యదైత్యం

సురహితమేవ చకార వాలి²సూనుః.

౪౪

గ. తత స్తారేయవచనాత్తత ఇతో విచిత్ర్య నికటగిరిసానుశయా
సానుశయా స్ఫులిలాశయా జలచరపతంగపతనోత్పతనానుమీయమాన

యస్మిం ప్రథోక్త మత్యస్తదుర్గమ మి త్యర్థః. ని. 'ప్రాంతరం దూరశూ
న్యో ధ్యే'త్యమరః. తత్కాంతారం విసినం, కాంతా తీక్రమ్య, కస్మింశ్చ
కాంతారే కుత్రచిదరణ్యే, ఏక మనురం, నిరీక్ష్య, రక్షపతీ రావణఇతి
బుద్ధ్యా జ్ఞాత్వా, యుద్ధసన్నద్ధా స్సుచురిసన్నాహమాతో బభూవుః. ౪౩

నిశిచరేతి, వాలిసూను రంగదః, నిశిచరపతీ రావణఇ, త్యవేత్స
జ్ఞాత్వా, తమితి శేషః, రోషాత్ సీతాపహరణయాపాకృత్యకరణజనిత
రోషా ద్ధేతోః, అశనినిపాతనిభేన దమ్యాభిప్రహారసదృశేన తాడనేన
ముష్టిఘాతేన, అసురేభ్యోహితం అసురహితమ్, + 'చతుర్థీతదధే'త్యా
దినా సమూహః, సురాణా మహితం చాముం దైత్యం, ప్రహృత్య నిగృ
హ్య, సురహిత మేవ, చకా, రేతి విరోధః, న చ అసురహిత మచేతనం
ప్రహృత్యసురాణాం హితం సుఖం చకా రేతి పరిహారా చ్ఛేషానుప్రాణి
తో విరోధాభాసోఽలక్ష్యరః. * 'ఆభాస త్వే విరోధస్య విరోధాభాస
ఇవ్యత' ఇతి లక్షణాత్, పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. ౪౪

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, తారాయా అపత్యం తారేయః అంగ
దః. + స్త్రీభ్యో ధక్ తస్య వచనాన్నియోగవాక్యాద్ధేతోః, తత ఇత
స్తత్రతత్రవిచి త్యాన్విష్య, నికటగిరిసానుషు సమీపస్థగిరిప్రస్థేషు శేరతఇతి
తథోక్తాః, గహససంచారజనితశ్రమాతిరేకా త్తత్రతత్ర సువిశంత ఇత్య
ర్థః + 'అధికరణే శేతే' రి త్యచ్చురీత్యయః, అతఏవ సానుశయా స్ససంతా
పాః, ని, 'భవే దనుశయో ద్వేషే పశ్చత్తాపానుబంధయో' రితివిశ్వః,
వానరాః, నలిలేష్యాశయా వాంఛయా, పిపాసయే త్యర్థః, జలచరపతం
గానాం హంసకారండవాదిజలవ ర్తిపక్షివి శేషాణాం పతనోత్పతనైః పృథ్వి

1 అవేత్స. 2 పుత్రః.

¹పల్వలోపశయం కి మపి ²కుహర మవగాహ్య తత్ర కంచనకాశ్చన మయం మయమాయానిర్మితం ³విహితతపోభంగాయై సురాంగనాయై హేమాయై ద్రుహిణేన వితీర్ణం మేరుసావర్ణిదుహిత్రా స్వయం ప్రభ యాకృతావనం వనోద్దేశ మవిశత్.

౮౫

తతఃకృతాతిథ్యా యా స్వయంప్రభాయాః ప్రభావేన బిలా దు తీర్ణానాం సమయాతి ⁴పాతా దాపతిష్యతి సుగ్రీవదండ ఇతి వికృతి

నోడ్డినాదిగతివిశేషైః అనుమీయమాన మభ్యుహ్యమానం య త్వల్వ లం సర స్తస్యోపశయ మాశ్రయ మంతస్థకాసార మి త్యర్థః. కిమపి కించి త్కుహరం భూవివరగర్భమవగాహ్య ప్రవిశ్య, కంచన కమపికాం చనమయం హిరణ్మయం మయ స్యాసురశిల్పినో మాయయా విచిత్ర శక్త్యా నిర్మితం రచితం, తథావిహితతపోభంగాయై కృతతపోవిఘ్నాయై తస్మి న్నైవ వసే పూర్వం హేమయా మయతపోభంగస్య విహితత్వా దితి భావః, హేమాయై హేమాఖ్యాయై, సురాంగనాయై అపసరసే, ద్రుహిణేన నృత్తగీతసంతోషితేన విధాత్రా వితీర్ణం దత్తం స్వయం ప్రభయా తదాఖ్యయా, మేరుసావర్ణేః దుహిత్రా పుత్రికయా కృతా వనం విహితరక్షణం, వనోద్దేశం వనప్రదేశం, అవిశ స్పృష్టిప్రవస్తః, హేమాయాః ప్రియసఖీత్వాన్మేరుసావర్ణి దుహిత్రే నా వనం దత్తవతీ త్వసుసంధేయం ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే. :: 'దుహితా మేరుసావర్ణే రహం తస్యా స్వయంప్రభా, ఇదం రక్షామి భవనం హేమాయా వానరోత్తమాః; మమ ప్రియసఖీహేమా నృత్తగీతవిశారదా, తయా దత్తవరా చాస్మి రక్షామి భవనోత్తమ' మితి.

౮౬

తత ఇతి. తతః ప్రవేశానంతరం, కృతాతిథ్యా యాః, అతిథిన త్కారేణోపచరితవత్ప్రతిష్ఠా, స్వయంప్రభాయాః, ప్రభావేన సామ ర్థ్యేన, బిలా, దు తీర్ణానాం నిర్గతానాం, సమయాతిపాతా దవధికా లాతిక్రమణాద్దేలోః, దండ్యంతే నిగృహ్యంతేనే నేతి దండః శిక్షా సుగ్రీవస్యకర్తుః దండః, ఆపతిష్యతి కాలాతిక్రమణేన అస్మాక్ చండ శాసనస్సుగ్రీవో దండయిష్య తీ త్యర్థః, ఇతి మత్వా, వికృతిం వికా

1. 'పల్వలోపశయ' మితిపాఠే. అపశయంసమీపప్రదేశ మిత్యర్థః. 2 బిలకుహరం, 3 విహితతపోభంగాం విహిత. 4 పాతేనపతిష్యతి.

ముపేత్య సుగతమనోగదే నాంగదేన పవనతనయవచన¹ప్రత్యయప్ర
త్యాసీతప్రకృతినా సహ పాయోపనేశ ముపేయుషాం ప్లవంగపుంగ
వానాం పరిదేవనకథా²ప్రసంగే జటాయుషో నిధనంనిశమ్యవింధ్యరథ్యా
ద్విహితసంపాత సంపాతి రామ³గృధ్రరాజస్తా నేవ మవాదీత్.౮౬

రం, ప్రకృతివై కల్య మితి యావత్, ఉపేత్య, సుగతమనోగదేన సం
జాతమనోవ్యాధినా, ని. 'రోగవ్యాధిగదా మయా' ఇత్యమరః, అథ పవన
తనయస్య హనూమతః వచనం తత్కాలోచితవాక్యం తత్ప్రత్యయేన
తద్విశ్వాసేన ప్రత్యాసీతా పునస్సచూహృతా ప్రకృతిః పూర్వానస్థా
యేన స తథోక్తేన, అంగదేన సహ, ప్రాయోపవేశో నామ దక్షిణా
గ్రేష్మ దర్భేష్మ స్థండిలే మరణార్థం సంకల్ప్య పవేశసమ్. ని. 'ప్రాయో
భామ్నస్యంతగమన' ఇత్యమరః, త ముపేయుషాం ప్రాప్తవతాం, +
'ఉపేయివా ననాశ్వా ననూచాన శ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతోనిపాతః,
ఉదగ్గిసుగ్రీవదండాపేక్షయా మరణ మేవ వర మితి ముమూర్షతా మి
త్యర్థః, ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే. * 'ఉపస్మృ శ్శ్లోకం వింధ్యే ప్రా
జ్ఞుఖా స్సముపావేశే, దక్షిణాగ్రేష్మ దర్భేష్మ ఉదక్తీరం సమాశ్రితాః,
ముమూర్షవో హరిశ్రేష్ఠా ఏతత్ ఊమ మితః స్మ హే' తి, ప్లవంగ
పుంగవానాం జాంబవదాదివానరశ్రేష్ఠానాం, పరిదేవనకథాప్రసంగే.*
'రామస్య వనవాసంచ క్షయం దశరథస్యచ, జనస్థానవధం చైవ వధం
చైవ జటాయుష' ఇత్యాదివిలాపగోష్ఠీప్రస్తావే, జటాయుషో, నిధనం మర
ణం, నిశమ్య శ్రుత్వా, వింధ్యరంధ్రా ద్వింధ్యభర్వతకందరాత్, విహి
తసంపాతః కృతనిర్గమః, తత్పురామర్శార్థం వినిష్కాంత ఇత్యర్థః, సం
పాతిరామ, గృధ్రరాజః, జటాయుర్భృతా, తా న్యానరా, నేవం
పక్ష్యమాణప్రకారే, కావాదీ దవోచత్, తథా చ శ్రీరామాయణమ్.
* 'సంపాతి రామ నామ్నా తు చిరంజీవి విహంగమః, భృతా జటా
యుష శ్రీమా స్ప్రిఖ్యాతబలపౌరుషః, కందరా దభిసంక్రమ్య స
వింధ్యస్య మహాగిరేః, ఉపవిష్టా హరీద్భష్టా హృష్టాత్మా గిర మ
బివీ' దితి.

౮౬

ప. కే యూయ ¹మక్షతబ లేఁవ్యభిధాయ పాపం

వత్సే జటాయుషి మమ శ్రీవసీ దహంతః,

కస్మా త్పురా కిరణదాహిత పక్షయుగ్మం

తిగ్మాంశు ముష్ణవచసా శిశిరీకురుధ్వే.

౮౭

గ. తత స్తైః ²ప్రస్తావితప్రవృత్తి స్సంపాతిః పోషితాయుషే జటాయుషే నివాపాంజలిం నిర్వర్త్య పురా కదాచిదామి మాన్వేషణాయ ప్రేషితేన నిజసుతేన సుపార్శ్వనామ్నా సమామ్నాతం మహేంద్ర

అ. తదేవాహ—కథితి. అక్షతబలే అప్రతిహతపరాక్రమేఽపి, వత్సేఅనుజే జటాయుషి, పాపం నిధన, మభిధా యోక్త్యా, మమ, శ్రవసీకర్ణా, ని. 'కర్ణ శబ్దగ్రహణోత్త్రం శుక్తి స్త్రీ' శ్రీవణం శ్రీవ' ఇ త్యమరః, దహంత, భస్మీకుర్వంతః, యూయం, కే, కస్మా చ్చప్రేదహనా ధ్వేతోః, పురా పూర్వం, సూర్యమండలప్రత్యుద్గమనకాల ఇ త్యర్థః, కిరణైః నిజగభస్తిభిః దాహితం దగ్ధంపక్షయుగ్మం గరుద్యుగళం యేనతం, తిగ్మాంశుం చండభాను, ముష్ణవచసా, తత్ప్రోవ్యతితీక్ష్ణవచసేనేత్యర్థః, శిశిరీకురుధ్వే, శిశిరీకురుభ పక్షదహనజనితదుఃఖా ద పృతిరిచ్యుతే, యుష్మద్వచన జనితదుఃఖ మితి భాషః, సంపాతే సూర్యకిరణదగ్ధపక్ష తయా వింధ్యపతనాదికథా శ్రీరామాయణేన సుధేయా, అత్రతి గ్మాంశేశ్శిశిరీకరణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదతిశ యోక్తిభేదః, వసంతతిలకావృత్తమ్.

౮౮

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, తై ర్వాసరైః, ప్రస్తావిత ప్రవృత్తి రాదిత ఆరభ్య కథితవృత్తాంతః. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః, సంపాతిః, ప్రోషితాయుషే. మృతాయ జటాయుషే నివాపాంజలిం తర్పణాంజలిం, నిర్వర్త్య, కృ త్వే త్యర్థః. ని. 'నివాపః పితృతర్పణ' మి త్యమరః, పురా పూర్వం, కదాచిత్కస్మిం శ్చి త్సమయే, ఆమిమాన్వేషణాయ క్రవ్యవిచయనాయ, ఆహారాసయనార్థ మి త్యర్థః, ప్రేషితేన ప్రహితేన, సుపార్శ్వనామ్నా, నిజసుతేన స్వతనయేన, సమామ్నాతం కథితం, మహేంద్రమహీధ్రీస్య మహేంద్రాఖ్యకులపర్వతస్య, మహీధ్రీ శబ్దో వ్యాఖ్యాత ఆరణ్యకాండే మహీధ్రీకల్పం గృధ్రరాజమిత్యత్ర,

మహిభిరంధ్రనిర్గతదశవదననీయమానజానకీపరిదేవనం జానాన స్ఫు
క్షుచక్షుః పున రప్యవోచత. ౧౮

అలం కాతర్యేణ లజ్జాభిధానాం యాతుధానరాజధానీ మధి
వసతి సీతా దశవదనసీతా తత్ర గచ్ఛంతు భవంతః. ౧౯

ఇతి. — ప. దివాకరప్రోషభవాం ¹మమార్తిం

నిశాకరో నామ ముని ర్నిరస్యన్,

జగాద వః కార్య మహార్యధైర్యాః

రంధ్రా ద్విలాత్ వినిర్గతేన దశవదనేన రావణేన నీయమానాయాః
అపహ్రియమాణాయాః జానక్యాః పరిదేవనం విలాపం, జానానో²వ
బుధ్యమానః, మన స్వసుసందధాన ఇ త్యర్థః + 'జ్ఞాఅవబోధన' ఇత్యస్తా
చ్చాసచ్, సూక్ష్మచక్షుః సూక్ష్మదృష్టిః పూర్వోత్తరానుసంధానకుశల
ఇ త్యర్థః, సంపాతిః, పునర, ప్యవోచత. ౧౮

అ. తదేవాహ. అల మితి. కాతర్యేణభయవిహ్వలత్వేన, అలం,
కాతర్యం న కర్తవ్య మి త్యర్థః. ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణ
వాచక' మి త్యమరః, కుతః, దశవదనసీతారావణాపవృతా, సీతా,
లంకాభిధానాం, యాతుధానరాజధానీం రాక్షసనగరీం, అధివసతి అధి
తిష్ఠతి, తత్రాస్త ఇత్యర్థః + 'ఉపాన్వధ్యా జ్వస' ఇతి శర్మత్వం తత
స్తత్ర, లజ్జాం ప్ర తీ త్యర్థః, భవంతో గచ్ఛంతు, + 'శేషే ప్రథమ'
ఇతి ప్రథమః. ౧౯

అ. తస్మిన్నధైర్యప్రత్యయాస్తరం విద్యత ఇ త్యాహ. — కిం చేతి.
అ. తదేవ వివృణోతి — దివాకరేతి. దివాకరేణ సూర్యేణ యః ప్లోషః
పక్షవాహః తస్మా ద్భవ తీతి తథోక్తం, మమ ఆర్తిం మప్నీదాం, సం
తాప మితి యావత్, నిశాకరో నామ నిశాకరఇతినామ్నా ప్రసీద్ధః,
చంద్ర శ్చ ప్రతీయతే, మునిః అతీతానాగతదగ్ధీ, నిరస్యన్ యదా సీతా
స్వేషణార్థం వానరా ఆగచ్ఛేయు స్తదా తప పక్షుద్వయం పునః ప్ర
రూఢం భవే దిత్యాదివచనప్రత్యయై ర్నిరాకుర్వన్, దివాకరికృతసంతా
పస్య నిశాకరేణ నివర్తనం యుక్త మే వేతి భావః, హేలహార్యధైర్యాః.
అపరిహార్యధైర్యసంపన్నా, వానరాః, అతో ధైర్యత్యాగో యష్టాకం

క్షణేన తాం ద్రక్ష్యథ ¹రామపత్నీమ్.

౯౦

ఇతి బ్రువాణం కృత సౌహృదం తం

న యుక్త ఇతి భావః, వః యుష్మాకం, కార్యం, జగద ఉవాచ. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. * 'ఏష్యంతి పేషితా స్తత్ర రామదూతాః స్లవం గమాః, అభ్యేయా రామమహిషీ త్వయా తేభ్యో విహంగమేతి. తత్ర స్మాత్కారణాత్, రామపత్నీం సీతాం, క్షణే నాల్పకాలేన, ద్రక్ష్యథ ప్రేక్ష్యథ, సత్యవచసో మునే ర్వచనం నాన్యతం భవిష్య తీతి భావః. ఉపేంద్రవజ్రావృత్తమ్.

౯౦

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, బ్రువాణం కథయంతం, కృతసౌహృదం విరచితసఖ్యం, పరావరజ్ఞం పూర్వోత్తర పర్యాలోచనచతుర మి త్యర్థః,

† సుహృదయశబ్దస్య యువాదిత్వా ద్భావే అఙ్విత్వయే హృదయస్య 'హృజ్జే ఖయదణ్ లానే' ష్వితి హృద్భావే ఆదివృద్ధౌ చ సౌహృదశబ్దః. నను కథం 'హృద్భగసిం ధ్వంతే పూర్వపదస్యచే' తినోభయపదవృద్ధిః ఇత్థమ్, అణి పరతః హృదాదేశవృద్ధిశాస్త్రయో రన్యత్ర సావకాశయోః పరత్వా ద్వ్యధిశాస్త్రం ప్రథమం ప్రవర్తతే, తత్ప్రేక్ష్యత్తికాతే హృదంతత్వాభావా న్యోపదయపదవృద్ధి రిత్యాదివృద్ధిః, తతో హృదాదేశః, తదనంతరం తు హృదంతతో వ్యవహరేన నోభయపదవృద్ధిః, అకృతిపదార్థపక్షే వృద్ధే రేకత్వా తస్యా స్పృశ స్మిక్ పదే సకృత్ప్రేక్ష్యత్తాయా స్త త్రైవి పునః ప్రవృత్త్యభావాత్, యద్వా 'హృద్భగ సింధ్వంతే' ఇత్యత్ర అంతగ్రహణసామర్థ్యా దిదం విజ్ఞాయతే హృదంతా దే వాణాద యో యే విహితాః తేషు పరత ఉభయపదవృద్ధిః న తు హృదయాంతా దణాద్యుత్పత్త్య నంతరం హృదాదేశే భవ తీతి. తేన శోభనహృదయార్థక సుహృదయశబ్ద ప్రకృతికంసౌ హృద నితి భవతి, సౌహృద్ నితితు మిత్రవాచి సుహృచ్చబ్దప్రకృతిక మితి న కశ్చిద్దోషః కేచి దాహుః, 'యువాదిషు సుహృత్సు హృదయశబ్దా ద్వాపి పత్యేతే; తత్ర సుహృచ్చబ్ద స్యాసి సుహృదయశబ్దప్రకృతికస్య ఏకదేశవికృతన్యాయేన సుహృదయశబ్దపాతా దే వాణిసిద్ధే పునః పాతోన్యత్ర సుహృదయశబ్దే యచ్చవతి తత్సుహృచ్చబ్దే. నాస్తీతి జ్ఞాపనార్థమ్. తేన సుహృదయశబ్దా దణి హృదాదేశే భవ త్యుభయపదవృద్ధిః సుహృచ్చబ్దా దణి తు నోభయపదవృద్ధి రితి' అపరే తు 'సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య' ఇతి క్వచి దు త్తరపదవృద్ధ్యభావ మాహుః' ఇతి శ్రీహరనాథవిరచిత యమకరత్నాకర వ్యాఖ్యా నోక్తం యదవాభ్యుదయ వ్యాఖ్యానే అనూదితమ్.

1 రామపత్నీమ్.

సంపాతి నూపుచ్చ్య ¹పరావరజ్ఞమ్,

ప్రవృద్ధహర్షాః ప్రథితప్రభావాః

ప్రతిస్థితే వానరయూధనాథాః.

౯౧

²పర్యాప్తప్రమద ముపేయుషాం కపీనాం

³పంథానం దశముఖమార్గమార్గణాయ,

పాథేయీకృతకపిరాజశాసనానాం

పాథోధి ర్నయనపథాఽతిధి ర్బభూవ.

౯౨

సుత్రామపుత్రాచిశిలీముఖానాం

తం ప్రసిద్ధం, సంపాతి, మాపుచ్చ్యనయం సాధయాయ ఇతివృత్త్యా, ప్రథిత ప్రభావాః ప్రఖ్యాతబలపౌరుషాః, వానరయూధనాథాః అంగదాదివానర శ్రేష్ఠాః, ప్రవృద్ధహర్షాః జానకీః నృత్తాంతశ్రవణలాభాదమందానందభ రితా సంతః, ప్రతిస్థితే ప్రస్థితాః + 'సమవప్రవిభ్యష్ట' ఇత్యాత్మనేపదమ్. వృత్త ముపవాతి.

౯౧

పర్యాప్తేతి. పర్యాప్తః పరిపూర్ణః ప్రమదో హర్షో యస్తాత్తం, పరిపూర్ణానందకర మిత్యర్థః, * 'ప్రమదసంఘదా హర్ష' ఇతి నిపాతనా త్సాధుః, పంథానం సంపాతికథితమార్గ ముపేయుషాం ప్రాప్తవతాం, లబ్ధప్రవృత్తితయా సంతృప్తాంతగకరణానా మిత్యర్థః, తథా దశముఖ మార్గమార్గణాయ రావణపదవ్యన్వేషణార్థం, పాథేయీకృతం సంబలీ కృతం కపిరాజశాసనం సుగ్రీవాజ్ఞాయై స్తేషాం, తీక్ష్ణదంఙోఽయం సు గ్రీవ ఇతి తదాజ్ఞాజీవనేన రావణగ త్యన్వేషిణా మిత్యర్థః, ని. 'పాథే యం సంబళం మత' మితి యాదనః, కపీనాం వానరాణాం, పాథో ధి సుముద్రః నయనపథాతిధి ర్నేత్రమార్గగోచరో, బభూవ, అత్ర కపి రాజశాసనే పాథేయత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః, ప్రహర్షిణీవృత్తమ్. +

సుత్రామేతి. పలీముఖానాం గణః వానరయూధం, సుత్రామ

† 'పర్యాప్తం ప్రమద' మితి పాంథానా మితి చ పాఠే సంపాతివచనా త్ప్రీత్యాస్థితి పరిజ్ఞానేన సంపూర్ణమానందం ప్రాప్తవతాం అత ఏవ దశముఖమార్గమార్గణాయ పాంథా నాం గమనశీలానా మితి కపీనాం విశేషణమ్, అన్య త్సర్వం సమానమ్, అయ మేవ పాత స్సాధు రితి భాతి.

1 పరావరజ్ఞమ్. 2 పర్యాప్తం. 3 పాంథానాం.

స్మృత్వా గణ స్తత్ర వలీముఖానామ్,

అపా మపారస్య నిధే శ్చ¹పశ్చ

దవాఙ్ముఖో వక్తుమవాఙ్ముఖో²భూత్.

౯౩

గ. తదను వాసరసేనా మేనా మవార్యనూణకాతర్యా మిత్థ³మవద
దంగదః.

౯౪

ప. కి మితి భజధ మానం వాసరా మానహీనా

పుత్రాచే ర్వాళిమధనస్య శ్రీరామస్య శిలీముఖానాం బాణానాం, అమో
ఘానా మితి భావః, అపారస్యదుస్తరస్య, అపానిధే స్సముద్రస్యచ,
స్మృత్వా, అమోఘాన్ శ్రీరామబాణాన్ దుస్తరం వారిధిం చ మన
స్యనుసంధా యే త్యర్థః ఉభయత్రాపి, + 'అధిగర్భదయే శాం కర్తణీ'తి
షష్ఠీ, సా చ శేషాధికారా చేషత్వవివక్షాయామేవ కర్తృత్వవివక్షా
యాం తు ద్వితీయా భవ తీతి వేదితవ్యం, పశ్చాత్ స్మరణానంతరం,
అవాఙ్ముఖో²ననతవదన స్సక్, వక్తు మాశయం కథయితుం, న విద్యం
తే వాచో ముఖేషు యస్య సో²వాఙ్ముఖో²భూత్ మూ³కో²భూత్
శ్రీరామబాణానా మమోఘత్వం పాథోనిధే ర్దుస్తరత్వం చానుసంధా
య కి మత్ర కర్తవ్య మస్మాభి రితి ఇతిక ర్తవ్యతామాధ్యేన నిరుత్తరో²
భూ దిత్యర్థః, వృత్త ముపజాతః.

౯౩

తదన్వితీ. తదను తదనంతరం, అవార్యనూణం అపరిహార్యమా
ణం కాతర్యం భయవిభ్రాంతత్వం యస్యాస్తాం, ఏనాం పూర్వోక్తాం,
వాసరసేనాం, ప్రత్యంగదః, ఇత్థం వక్ష్యమాణరీత్యా, అవదత్ అవో
చత్.

౯౪

అ. తత్ప్రకార మేవాహ. కిమితి. హే మానహీనా అభిమాన
శూన్యా, వాసరాః, ప్రాణసంకటే²పి మానో న పరిత్యాజ్య ఇతి భో
ధయితు మేవ మామంత్రిత మితి ద్రష్టవ్యం, సగరరచితకుల్యోల్లంఘనే
సగరనిఖాతకుల్యాప్రాయసాగరతరణే, కుంతితాశాః భగ్నోత్సాహ స్ఫు
తః, కిమితి కస్మాద్ధేతోః, మానం నిరుత్తరతాం, భజధ ప్రాప్నుథ, న
చైత ద్యుక్త మితి భావః, కుతః కలశభవలేహ్యమగస్త్యాస్వాద్యం న భవతి

స్వగరరచిత¹కుల్యోల్లంఘనే కుంతితాశాః,
అకలశభవలేహ్యం దుశ్శమం² బాడబాద్యై
రనవధి మయశోబ్ధిం కిం సమర్థా స్తరీతుమ్.

౯౫

గ. తతః³ పారావారస్య పారీణతాయా మాత్మశక్తే రియత్తాం ప్ర

త్యకలశభవలేహ్యం, కిం చ బాడబాద్యై ర్బాడబానలప్రభృతిభిః, ఆ
ద్యశబ్దా ద్గరళానిలాదయ శ్చ గృహ్యంతే, ని. 'బాడబా³బడబానల'
ఇత్యమరః, దుశ్శమం శమయితు మశక్యమ్, + 'ఈషద్దు' రిత్యాదినా
ఖల్పిత్యయః, అనవధి మమర్యాదం, శతసహస్రాదియోజనపరిమాణ
రహిత మిత్యర్థః, ప్రసిద్ధసాగర స్తు నైవం భూత ఇతి భావః, అయశోబ్ధి
మపక్షీర్తిసాగరం, తరీతు ముల్లంఘితుం, + 'వృతో' వేతి దీర్ఘః, సమ
ర్థా శ్శక్తాః కిం, న సమర్థా ఏ వేత్యర్థః, సాగర మిమం సుతరం యది న
లంఘయేయ్య స్తర్హి దుస్తో దుష్కీర్తిసాగరః ప్రసక్తో భవేత్, తథాచ
గీతాయామ్. * 'సంభావితస్య చాక్షీర్తి ర్మరణా దతిరిచ్యత' ఇతి న్యాయా
యా స్మహా ననర్థ సాన్విత, తస్మా త్పిర్వక్తైవ సాగరోల్లంఘన ఏవ
పున దుత్సాహః కర్తవ్య ఇతి భావః, అత్ర ప్రసిద్ధసాగరా దుపమానా
దుపమేయ స్యాయశసాగర స్యాధిక్యకథనా ద్వ్యతిరేకాలంకారః,
మాలినీవృత్తమ్.

౯౫

తత ఇతి. తతః అంగదవచనానంతరం, వానరయూధవేషు గజగవ
యగవాతౌదివానరయూధనాథేషు, ని. 'యూధనాథ స్తు యూధప'
ఇత్యమరః, పారావారస్య సముద్రస్య పారీణతాయాం పారంగత త్వే,
సముద్ర పరోల్లంఘన ఇత్యర్థః, ని. 'సముద్రో²బ్ధి రకూపారః పారా
వార' ఇత్యమరః, ప్రత్యేక, మేకైకస్మిన్ని త్యర్థః, + విభక్త్యర్థే²
వ్యయీభావః, ఆత్మశక్తేః స్వసామర్థ్య, స్వేయత్తా మేతావత్తాం, దశ
వింశతి త్రింశదాదియోజనోల్లంఘన విషయాం స్వస్వప్లవనశక్తి మిత్య
ర్థః, తథాచ శ్రీరామాయణే. * 'ఆబభాషే గజస్తత్రస్థ వేయం దశ
యోజన' మిత్యాది, కథయత్సు నత్సు, జాంబవా³, ప్రభంజనసంజాతం
వనవతనయం, పితృవదత్య న్నజవనత్వద్యోతనార్థ మేతద్విశేషణమ్, ఆంజ

1 మాపోల్లంఘనే. 2 బాడబాగ్నేః. 3 పారావారపారీణతాయామ్.

శ్రేయం కథయత్సు (1)వానర) యూధపేషు నిర్ది శ్యాంజనేయం ప్రభం
జనసంజాతం జాంబవా నిష్ఠ మభిహితవాక్. F౬

ప. హే వీరా యూధనాథాః పరిణతిపరుషః 3 కార్య ఆసీ ద్విషాదః

కస్తా దస్తాక మేతజ్జలనిధితరణే శక్తి రేతావ తీతి,

స్మృత్వా రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞ మయ మనిలసుతో లంఘనా యోన్ముఖ శ్చే

నేయం అంజనాగర్భసంభూతం హనూమంతం, జ్యేత్రాతిశయద్యోత
నార్థమేతత్, నిర్దిశ్యాభిహితవాక్, నను * భూతానే సాగరే వాఽపి
శ్రేతే ఘోషవనేషు చ, పాతాళ స్యాపి వా మధ్యే న మ మాచ్ఛిద్యతే
గతి' రితి పూర్వం సుగ్రీవసన్నిధౌ గజాదివానరయూధపైః స్వస్వశక్తేః
ప్రఖ్యాపితత్వా దిదాసిం 'ప్రవేయం దశయోజన' మిత్యాదినా పునః 3
మర్థం స్వస్వప్లవనశక్తిన్యూనతా ముక్తవస్త ఇతి చేత్సత్యం, అధికశక్తి
యుక్తా అస్యేతే రావణాధిష్ఠితలంకాం ప్రవిశ్య సీతాన్వేషణం దు
ష్కర మితి మత్వా తాదృశకార్యసాధకస్య మహాధీరస్య హనుమతః
ప్రోత్సహనార్థం తథోక్తవస్త ఇతి సర్వం సమంజసమ్. F౬

అ. ఉక్తప్రకారమేవాహ. — హేవీరాశ్చ. హేవీరాః శూరాః,
యూధనాథాః యూధశ్రేష్ఠాః యూయం చాహం చ వయం తేహ మ
స్తాకమ్, + 'త్యదాదీని సర్వైర్నిత్య'మిత్యేకశేషః, ఏతస్య జలనిధే స్తర
ణేలంఘనే, శక్తిస్సామర్థ్యం, ఏతావతీ ఇయతి, దశయోజనాదిమాత్ర
విషయే త్యర్థః, ఇ శ్రేయంప్రకారేణ, పరిణతిపరుషః ఫలకాలవీరసః,
విషాద శ్చేతోభజ్ఞః, భేద ఇతి యావత్ * 'విషాద శ్చేతసా భంగ
ఉపాయాభావచింతినై' రితి లక్షణాత్, కస్తాద్దేహోః, కార్యో కర్తవ్యః,
ఆసీత్, నాయం కార్య ఇత్యర్థః, + అథవా కార్యే కృతవస్తువిషయే,
పరిణతిపరుష ఇత్యాదియోజనా, కుతః అయ మేష, ఇతి హస్తనిర్దేశః,
అనిలసుతః హనుమాన్, అనిలవదేవ తరస్వీతి భావః, రాజ్ఞ స్సుగ్రీ
వస్య, ప్రతిజ్ఞామ్, * 'ఉర్ధ్వం మాసాన్న వస్తవ్యం వస న్యధోభి భవి
వ్యతీత్యేవంరూపామ్, అథవా * 'య శ్చ మాసాన్నివృత్తోఽగ్రే

+ 'కార్యమాధీవిషాద' ఇతి పాఠే కార్యం మధ్వా తీతి నాశయ తీతి కార్య మా
ధీ విషాదః కస్తా దితి యోజనా.

1 ఏతన్నాస్తిక్యచిత్. 2 సంభవం. 3 కోయమ్.

దేహదః ప్రాదుర్భవే త్కిం కథయత పయసా మాస్పదే గోష్పదే వా.

ఉదపత దుపభోక్తుం మండలం చండభానోః

పరిణతఫలబుధ్ధ్యా బాలభావేఽపి సోఽయమ్,

తదను కులిశ పాతక్షుణ్ణగండాయ తస్మై

దృష్టా నీ తేతి వక్ష్యతి, మత్తుల్యవిభవో భోగై స్సుఖం స విహరిష్య'తీ
త్యేవం రూపాం వా, ప్రతిజ్ఞాం వాచం, స్మృత్యా, లంఘనాయ సముద్ర
తరణా, యోన్ముఽభోభిముఖశ్చే, దుద్యుక్త స్సాన్వద్య దీత్యర్థః, తర్హి,
పయసా మాస్పదే సాగరే, + 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయా'మితి నిపాతనా
త్కుడాగమః, గోష్పదే గోపాదన్యాసే వా, భేవోఽంతరం, ప్రాదుర్భవే
దుత్పద్యేత కిం, న ప్రాదుర్భవేదే వేత్త్యర్థః, కథయత, య ద్యత్ర ప్రత్యు
క్తి ర్విద్యేత తర్హి కథయ తేత్త్యర్థః, మహాత్మనోఽస్య యది తిత్తిరా
స్యా త్రదా గోష్పద మివ సాగరోఽపి సుతర ఇతి భావః, అత్రసాగర
గోష్పదయో ర్భేదసంబంధేఽస్య భేదసంబంధాభిధానా దసంబంధే సంబంధ
రూపాతిశయోక్తిః, (3) సిగ్ధరావృత్తమ్.

F 2

ఉదపత దితి. సః ప్రసిద్ధోఽయం, హనూమాన్, బాలభావేఽపి
బాల్యేఽపి, పరిణతఫలబుధ్ధ్యా పరిపక్వఫలభ్రాన్త్యా, చండభానో స్సూ
ర్యస్య, మండల, ముపభోక్తు మభ్యవహర్తు, ముదపత దుత్పతితవాన్,
తద నూత్నతనానన్తరం, కులిశ పాతేన ఇంద్రప్రయుక్తవజ్రాభిఘాతేన,
క్షుణ్ణగండాయ భుగ్నహనుప్రదేశాయ, తస్మై హనుమతే, విధాతా
బ్రహ్మ, వాయో రేతత్ప్రతు స్తృప్త్యై పరితోషార్థం, తదానీం తనయ
ప్రహరణకోపా ద్వాయునా స్వసంచారసంకోచేన త్రైలోక్యసంతాపస్య
విహితత్వా దితిభావః, అమేయ మసదృశం, వరం కాంక్షితం కల్పాయు
రక్షయ్యత్వ మజయ్యత్వం బ్రహ్మస్సినారాయణాస్సోపాశుపతాస్సప్ర
భృతిభి రభేద్యత్వంచ, అదిశ ద్దత్తవాన్, ని. 'దేవా ద్వృతే వరశ్చే
ష్ఠ' ఇ త్యమరః, బాల్య ఏన బహుయోజనోత్పతనదక్షి స్వాముష్య వీర
స్యేదానీం కియ దేతచ్ఛతయోజనవిస్తీర్ణార్థవలంఘన మితి భావః. తథాచ
శ్రీరామాయణమ్. * 'ప్రసాదితే చ పవనే బ్రహ్మ తుభ్యం వరం
దదా; అత స్సోవధ్యతాం తాత సమరే సత్యవిక్రమే'తి. అత్ర బాల్యేన
భోలంఘనజంఘాలస్యా స్యేదానీం సాగరతరణం కియ దితి దండాపూషే

వర మదిశ దమేయం వాయుత్పప్త్యై విధాతా. ౯౮

ఇత్థం జామ్బవతా ¹పరాపరవిదా సంధుషీతప్రాభవః
కృత్వా వృద్ధి ముపేయుషా స్వవపుషా త్రైవిక్రమం ప్రక్రమమ్,
ఆరు హ్యద్రితటం యథోచిత మసౌ సమ్మాన్య ²సైన్యాధిపా
నాసన్నా నథ సన్ననాహ తరితుం వారాంసిధిం మారుతిః. ౯౯

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చమ్పూరామాయణే

కిష్కిన్ధాకాణ్డ స్సమాప్తః.

కయాఽర్థాంతర స్యా పతనా దర్థాపత్తి రలజ్కారః, * 'దండాపూషిక
యాఽర్థాన్తరాపతన మర్థాపత్తిరితి సర్వస్వసూత్రమ్, మాలినివృత్తమ్.

ఇత్థ మితి. ఇత్థ ముక్తప్రకారేణ, పరాపరవిదా, పూర్వోత్తర
కార్యపర్యాలోచనచతురే జేత్యర్థః, జాంబవతా, సంధుషీతం సము
పోష్ఠోధితమ్, ప్రాభవం సామర్థ్యం యస్య స, తథోక్తః, అసౌ మారు
తిః, త్రయోవిక్రమా యస్య త్రివిక్రమః బలిమథనవామనరూపో విష్ణుః
తస్యేమంత్రైవిక్రమం ప్రక్రమం ప్రతాపం తాదృగభివృద్ధి మిత్యర్థః,
అతవప నిదర్శనాలజ్కారః, ఉపేయుషా ప్రాప్తవతా, స్వవపుషా నిజశరీ
రేణ, వృద్ధిం, కృత్వా, ప్రవృద్ధిశరీర స్స నిత్యర్థః, అద్రితటం మహేంద్ర
శైలసాను, మారుహ్య. ని. 'తటం త్రి'ప్విత్యమరః, ఆసన్నాన్ స్వస
మీపస్థాన్, సైన్యాధిపా సంగదజాంబవదాదిసేనాధిపతీన్, యథోచితం
యథార్హం, సమ్మాన్య బహూకృత్యై, అ థానంతరం, వారాంసిధిం
సముద్రం, తరితుం లంఘితుం, + వికల్పాన్నదీర్ఘః, సన్ననాహ సన్నాహం
కృతవాన్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౯౯

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృన్దమాననేందింద్రసందోహమందా
సన్దలాభాభినందితరఘునన్దనచరణారవిన్దమకరందాస్వాదనకందళిత సార
స్వతే నాఖండతపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్యమహాము
నిగోతావతంసస్య వంచనాస్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వం
తత్వవతారాన్తర స్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖలవిద్యాసారసర్వజ్ఞసార్వభౌ
మస్య కోండవండితవర్చస్య తనూజేన గక్ష్ణామ్మికాగర్భరత్నాకరసుధా

కరేణ రామచన్ద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణ
వ్యాఖ్యానాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యానాయాం కీష్కిన్ధాకాండ
స్స మా ప్రతి.

రామచంద్రార్యరచితా రామచన్ద్రపదార్పితా,
కీష్కిన్ధాకాండనదవ్యాఖ్యాన పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

సు న్ద ర కాండము.

ప. తతో హనూమాన్ దశకంఠసీతాం

సీతాం విచేతుం పథి చారణానామ్,

మహేంద్రశైలస్య ఖగేంద్రవేగః

ప్రస్థా దుదస్థా త్వేధమానవేగః.

౧

గ. తదాసీ ముదన్వదుల్లంఘనదృఢతరనిహితచరణతలనిష్ఠీడనం

అవ. అథ శ్రీమత్సుందరకాండో వ్యాఖ్యానము. — తత ఇతి. తత
 స్సన్నాహన స్తరం, ఖగేంద్రస్య గరుడస్య వేగో జవోయస్య స, తథోక్త
 ఇత్కుపమా, అతపవ ప్రథమానః పృథుతరో వేగో యస్య స, తథోక్తః.
 ని. 'ప్రథమానం పృథు ప్రథ' మిత్యభిధానాత్, హనూమాన్, దశకంఠ
 సీతాం రావణేన హృతాం, సీతాం, విచేతు మన్వేష్టుం, చారణానాం సిద్ధ
 చారణగంధర్వాదీనాం పథి సురవర్తనీ, గంతు మితి శేషః, మహేంద్ర
 శైలస్య, ప్రస్థా త్సానుప్రదేశాత్. ని. 'స్నుః పృష్ఠ సాను రస్త్రియా'
 మిత్యమరః, ఉదస్థా దుత్థితవాన్. + ఉత్పూర్వాత్ 'ప్రాగతినిష్పత్తా'
 వితి ధాతో ర్నుజ్, ఉదోఽనూర్ధ్వకర్తృణి ఇత్యస్య ప్రత్యుదాహరణ మే
 తత్. *. 'తతో రావణసీతాయా స్సీతాయా శ్చతుర్కర్మనః, ఇయేష
 పద మన్వేష్టుం చారణాచరితేష'థీతి శ్రీరామాయణసుందరకాండాద్య
 పధ్యాదిమపద మత్రాసుసంధాయ కవినా చమత్కృత మిత్యనుసంధే
 యమ్, వృత్త ముపజాతః.

౧

తదాసీ మితి. తదాసీ ముత్థానసమయే, ఉదక మస్యాస్తీ త్యు
 దన్వా నుదధిః. ని. 'ఉదన్వా నుదధి స్సింధు' రిత్యమరః. +

+ 'ప్రథమానమా' ఇతిపాతే ప్రథమానం ప్రస్థమానం మానం సముద్రలంఘ
 నోఽభివేదాపరిమాణం యన్వే త్యర్థః.

సోఘ మక్షమః త్మౌభృ దేష నిశ్చేషనిస్సరన్నిర్ఘృరాఘతయా
నిరంతరనిష్పతద్బాష్ప¹వర్ష ఇవ తత ఇతో వితతజీమూత²బృన్దతయా
పారిష్లవశిథిలధమ్నిల్ల ఇవ ³సంత్రాస్యమానకుంజరయూధతయా సంజాత
శ్వయఘ రివ ⁴సాధ్వసధావమానోహరిణగణచరణ ⁵(ఖరతరఖుర) కోటి
పాటనోద్ధూతధాతు⁶ధూళీపాళీపాటలితవికటకటకతయా త్షురితశోణిత

‘ఉదన్వా నుదధా’చేతి నిపాతనా త్సాఘః, త సోఽల్లంఘనేతిక్రమ
ణే విషయే, దృఢతర మతిగాఢం యథాతథా నిహితాభ్యాం నిక్షిప్తా
భ్యాం చరణతలాభ్యాం య నిష్పీడనం తతో⁷సోఘ మక్షమః అసమ
ర్థః, ఏష త్మౌభృత్ మహేంద్రవర్వతః, ని. ‘మహేంద్రశిఖరిత్మౌభృద
హర్యధరవర్వతా’ ఇత్యమరః, నిశ్చేషం నిరవశేషం యథా తథా ని
స్సర నిర్గచ్ఛ నిర్ఘృరాఘః ప్రవాహనివహో యన్య తథోక్తః తత్త
యా, † హేతో తృతీయా, ఏవ ముత్తర త్రాపి. ని. ‘ప్రవాహో నిర్ఘ
రో ఝుర’ ఇత్యమరః, నిరంతర మవిచ్ఛిన్నం విరామరహితం వా నిష్ప
త నిర్గళ బాష్పవర్ష మశ్రువృష్టి ర్యన్య స, తథోక్త ఇవ, తథా తత
ఇత స్తత్రతత్ర, వితతజీమూతతయా విస్తృతమేఘబృందతయా, ని.
‘ఘనజీమూతముదిరే’త్యమరః, పారిష్లవ స్తరళః అతీవ శిథిలో విల్లి
ప్తః ధమ్నిల్లః కచనిచయోయన్య స, తథోక్తః, విల్లధశిఖాబంధ ఇ త్య
మరః, ని. ‘చంచలం తరళం లోలం ధమ్నిల్ల స్సంయతాః కచా’ఇత్యమ
రః, సంత్రస్యమానం సంత్రాసంప్రాప్నవానం కుంజరయూధం గజనివ
హో యస్మిన్ తథోక్తః తత్తయా, సంజాత స్సముత్పన్నః శ్వయ
ఘ శ్శోభగుణో యన్య స తథోక్త ఇవ, ని. ‘శోభ స్తు శ్వయఘ శ్శో
ష’ఇ త్యమరః, సాధ్వసేన భియా ధావమానానాం పలాయమానానాం
హరిణగణానాం మృగయూధానాం యే చరణాః పాదా స్తేషాం ఖర
తరఖురకోటిభి రతినిశితశఘ్నైః. ని. ‘శఘ్నైః ఖురః పుమా’నిత్య
మరః, పాటనేన విదారణేన ఉద్ధూతా యా ధాతుధూళీపాళ్య స్సిం
దూరాదిధాతురజఃపుంజా స్తాభిః పాటలితా న్యరుణితాని వికటకటకా

1 పూర. 2 బృహస్పద్యతయా. 3 సంత్రస్యమాన. 4 ససాధ్వసతయా. 5 హరిణీ.
6 ఏతన్నాస్తికవిత. 7 దూళీపటలిత.

ఇవ తత్త్వణప్రబుద్ధకంఠీరవకంఠారవముఖరితకన్దరతయా కృతాక్రంద ఇవ
పరిసరగహ్వరనిబీరీసనిస్సరత్సరీన్మపతయా నిర్గళితా స్త్రీమాల ఇవఘూ
ర్ణమానతదువిటపకోటి పాటితజలదబృందస్యందితశీకరకోరకితాకారత
యా సముపజాతస్వేద ఇవ స్ఫుటికతటోపలపతనదళితకీచకసుషిరసంఘా

ని నిమ్నోన్నత సతంబదేశా యస్య స తథోక్తః తత్తయా, † ని. 'క
టకోఽస్త్రీ) నితంబోఽద్రే' రిత్యమరః, క్షురితశోణితః నిసుతర క్త ఇవ,
తత్క్షణే తస్మిన్నుత్పతనసమయే ప్రబుద్ధా బోధం ప్రాప్తా యే కంఠీ
రవా స్పింహః. ని. 'కంఠీరవో గజరిపు' రిత్యమరః, తేషాం కంఠారవై,
కంఠధ్వనిభిః ముఖరితాః నాచాలితాః కందరా గుహా యస్మిన్ స త
థోక్తః తత్తయా, ని. 'దరీ తు కందరో వా స్త్రీ' త్యమరః, కృతాకృం
దో విహితాక్రశ ఇవ, ముఖరితశబ్దో వ్యాఖ్యాతః, పరిసరగహ్వరేభ్యః
పర్వస్తకంఠరేభ్యః నిబీరీసం నిబిడం నిస్సృతాః నిర్గతాః ప్రాణప్రయా
సేన నిస్సృతా ఇతి యావత్, సరీస్పహః వ్యాభాః యస్మిన్ స తథో
క్తః తత్తయా, నిర్గళితాంత్రమాలః బహిర్నిర్గతనాడిసంతతి రివ, ని.
'నిబిడం నిబీరీసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత' ఇతి వైజయంతీ, +
'నే ర్విడజ్జ్వరీసచా' వితి నిశబ్దా ద్భిరీసచ్ఛ్రిత్యయః, ని. 'చక్రే వ్యాళ
స్సరీన్మప' ఇత్యమరః, ఘూర్ణమానానాం పరిభ్రమమాణానాం తయాణాం
విటపకోటిభి శ్యాఖాగై స్తాడితా ద్విదళితాజ్జలదబృందా త్స్వందితైః
ప్రస్ఫుతైః శీకరనికరైర్జలబిందుసందోహైః. ని. 'శీకరోఽంబుకణః స్ఫు
త' ఇత్యమరః, కోరకీత స్సంజాతకోరకః ఆకారో మూర్తి ర్యస్య స త
థోక్తః తత్తయా, ని. 'విటపః పల్లవే పి ధ్నే విస్తారే స్తంబశాఖయో'
రితి విశ్వః. సముపజాతస్వేద స్సంజాతఘర్వోదకఇవ, స్ఫుటికతటేషు స్ఫ
టికమయసానుషు యే ఉపలా స్తవవ ప్రస్తరాః కారిన్యాటేశయ ద్యోత
నార్థం స్ఫటికగ్రహణమ్. ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా' వి త్యమరశేషః,
తేషు పతనేనదళితానాం విదీర్ణానాం కీచకానాం వేణువిశేషాణాం
సుషిరేషురంధ్రేషు సంమూర్ఛంతః ప్రవిశంతః యే పవనాస్తై రేవ
పూతాః పరిపూరితం గగనం యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా.

† నికటేతిపాతే నికటాని సమీపస్థితాని.

1 నిస్సరత్. 2 తాడిత.

ర్భత్వవనపూత్కారపూరితగగనతయా ప్రవర్ధమానోర్ధ్వశ్వాస ఇవ
వచసా మవిషయం దాస్థ్య మభజత. ౨

ప. కృత్వా మారుతిలంఘనోత్థితరయా త్తత్రానుయాత్రాం తతః
పరాయా 'త్పతితా మహేంద్ర' గహనతోఽణిగుహాణాం తతిః,
మధ్యేవారినిధి ప్రకాశితశిఖా సేతోః కృతేభావిన
సూత్రన్యాసనిఖాతశఙ్కునివహభ్రాంతిం పయోధా దధౌ. 3
పయోభిఘాత రయ రేచితపీచీమాలా
త్పాథోనిధేః పవననందనవిశ్రమాయ,

ని. 'వేణవః కీచకా స్తేన్య ర్యేన్యనం త్యనిలోద్ధతా' ఇత్యమరః, ప్రవర్ధ
మానః సమేధమానః ఉర్ధ్వశ్వాసో యస్య స తథోక్త ఇ వేతి సర్వత్రో
త్ప్రేక్షా, వచసామవిషయం వక్తు మశక్యం, దాస్థ్యం దురవస్థత్వమ్. ని.
'దురవస్థా తు దాస్థ్యం స్యా' దిత్యమరశేషః, అభజత వ్రావ. ౨

కృత్యేతి. తత్ర తస్మిం త్సమయే, మారుతే హనూమతః లంఘ
నేన ఉత్తరణోత్థిత ఉత్పన్నో యో రయో వేగ స్తస్మాద్దేతో, రయ
యాత్రాం, కృత్వా, అనుసృత్య గత్వే త్యన్తః, తతః అనుయాత్రానస్త
రం, పరాయా త్క్రమాత్, మధ్యేవారినిధి సముద్రమధ్యే, + 'పారే
మధ్యేషస్థ్యా' వేత్యవ్యయాభావః, పతితా, మహేంద్రస్య మహేంద్రీపర్వ
తస్య గహనే బ్రహ్మరణ్యే వర్తమానానాం తోఽణిగుహాణాం వృక్షాణాం
తతిః పక్షిః, ప్రకాశితాః ప్రకటికృతాః శిఖా అగ్రాణి యస్యా సా
తథాభూతా సతీ, భావినః కరిష్యమానస్య, సేతోః కృతే తన్నిమిత్తం
సూత్రన్యాసేన నిఖాతానాం శఙ్కునాం నివహస్య భ్రాంతిం, పయో
ధా సింధా, దధౌ ధృతవతీ, ని. 'స్థాణు రస్త్రీ' ధ్రువ శ్శంకురిత్యమరః,
ఉత్ప్రేక్షాలజ్కారః, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్. 3

పక్షేతి. పయో రభిఘాతరయే ణాభిఘాతవేగేన రేచితా
నిరస్తా పృథక్కృతా పీచిమాలా యస్య తస్మా త్పాథోనిధే సముద్రా

† సేతోః కృతే త ద్దత్తమ్. ని. 'అథే కృతే చ శబ్దా ద్వా తాదర్శ్యైః వ్యయసంజ్ఞ
కా'వీతి విశ్వప్రకాశః.

1 పతతామ్. 2 మాలః.

ఉత్తుంగశృంగకులకీలితనాకలోకో

మైనాకభూభృ దుదజృమ్భత సంభ్రమేణ.

౪

గ. తత్ర యాత్రాప్రత్యూహః పృథ్వీదృఢాత ఇతి వక్షసా త మధః
పాతయిత్వా ప్రయాంత మేనం సాన్తస్వయన్ స ఏవ హిరణ్య
నాభో బభాషే.

గ

ప. సాగరేణ కృతజ్ఞేన త వాధ్వశాంతిశాస్తయే,

మారుతే ప్రేరితోఽస్మృద్య సౌమ్య విశ్రమ్య గమ్యతామ్. ౬

¹త్వత్ప్రితాఽహం పరత్రాతః పూర్వం పర్యతథేదినః,

త్సకాశాత్ పవననందనస్య హనూమతః విశ్రమాయ, ఉత్తుంగశృంగకుల
కీలితనాకలోకఉన్నతశిఖరనివహవాస్తస్వర్గలోకో, మైనాకో నామభూభృ
త్ మైనాకాద్రిః, సంభ్రమేణ వేగేనోద జృంభత. వన స్తతిలకావృత్తమ్.

అ. తతః కిమిత్యతః. — తత్రేతి. తత్ర తస్మిం తస్మయే, యాత్రా
యాః సముద్రీలంఘనప్రియాణస్య పృథ్వీహో విఘ్నః. ప్రత్యుదృఢా
తః పృథ్వీద్గత, ఇతి పర్యాలోచ్య, తం మైనాకం, వక్షసా వక్షస్థలే, నాధః,
పాతయిత్వా, ప్రయాంతం వేగేన గచ్ఛన్త, మేనం హనూమస్తం, సాంత్య
యన్ సామవచన్తై రుపలాలయన్, స ఏవః. సోఽయం, హిరణ్యనాభో
హిరణ్యప్రధానో, మైనాకో బభాషే ఉవాచ, ని. 'నాభిః ప్రధానే' ఇతి
విశ్వః, + 'అచ్చి' త్యన్వపపూర్వా తానులోమ్న' ఇత్సత్ర 'అజి' తియో
గవిభాగా త్వమా సాంతోఽచ్చి' త్యయః.

గ

అ. ఉక్తప్రకార మేవ విశదయతి. — సాగరేణేతి. హే మారుతే
కృతం జానా తీతి కృతజ్ఞేన. 'ఆతోఽనుపసర్గేక' ఇతి కప్రిత్యయః. 'అహ
మిత్వోకునాభేన సగరేణ విపర్ధితః, ఇత్వోకునచివ శ్చాయం తన్నార్హ
త్యవసాదితు' మితి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ఉపకారజ్ఞే నేత్యర్థః,
కుతః సాగరేణ సగరనిర్మితేన సముద్రేణ, తవ, అధ్వశాంతిశాస్తయే అధ్వ
శృమాపనోదనార్థం, అ ద్యేదానీం, ప్రేరితః ప్రచోదితః, 'ప్రేషిత' ఇతి
చాతే ప్రహితః, అస్మి, అతః హే సౌమ్య సాధో, విశ్ర మ్యాధ్వశ్రమ
మప నీయ, మ యాతిశేషః, గమ్యతామ్.

౬

అ. న హి సముద్ర ప్రేషణ మేవాత్ర నిమిత్తం కిం తు సుహృత్సంబంధా

తస్మాత్ 'నాస్తి విపక్షో' ఓద్య సపక్ష ఇతి మాం భజ. 2

గ. ఏవం ప్రార్థయమాన మేనం సమ్యక్తా కార్యగత్యా గతవతి హనూమతి. ౫

ప. అవలోక్య హిరణ్యనాభ మభౌ పలమానం పలమానమాధివక్షః, శతమన్యుర పేతమన్యు రాసీ త్వవమానాత్మజనేవనా దముష్టిక.

దపి మదాగమన ముపపద్యత ఇత్యాహ. — త్వదితి. హేమారు తే, త్వత్ప్రితా మారుతేన, పూర్వ, మహం, పర్వతభేదినః పర్వతపక్షచ్ఛేదినః, ఇంద్రా, త్వత్ప్రితాతః పరిరక్షితః, త్వత్ప్రిత్యసహాయే నాహం నిర్బంధవిముక్తోఽస్మీత్యర్థః, + 'భీతార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానే పంచమీ, తస్మాత్కారణ, ద్విపక్ష శృత్రుః, పక్షరహితశ్చ, నాస్తి, అ ద్యాస్మిన్నవసరే, సపక్షః సుహృత్, పక్షసహిత, క్షేతి, మత్వా, మాం, భజ, విశ్రమార్థం మయి నివసే త్యర్థః. 2

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, ప్రార్థయమానం, యాచమాన, మేనం మైనాకం, సంమాన్య మానయిత్యా, * 'యథా రాఘవనిర్దుక్త శ్మరః శ్వసనవిక్రమః, గచ్ఛేత్తద్ద్య ద్ధమిష్యామి లంకాం రావణపాలితా' మితి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ప్రతిజ్ఞాయా విహితత్వాత్ కార్యకాలస్యాత్యయికత్వా చ్చ ఇహ సరే మయా న స్థితవ్యమితి సమాధాయే త్యర్థః, కార్యగత్యా స్వామికార్యవశేన, హనూమతిగతవతి సతి. ౫

అ. తతః కింజాతం త త్రాహ. — అవలోక్యేతి. పలమానా చలనశీలా మథ్నాతి విదారయ తీతి తథోక్తం వజ్రం దమోఘ్ని ర్యస్య స తథోక్తః. యద్వా వబయో రేకత్వస్థరణాత్ బలస్య బలాభ్యా సురస్య మానం గర్వమ్, ని. 'గర్వోఽభిమానోఽహజ్కార' ఇ త్యమరః మథ్నాతి నాశయ తీతి తథోక్తం వజ్రం యస్య స తథోక్తః, శతమన్యు శృతక్రతు, రభౌ, పలమానం, హిరణ్యనాభ, మవలోక్య, లక్ష్యం లబ్ధ్వా పీత్యర్థః పవమానాత్మజనేవనా దేతో, రముష్టి నై న్మనాకే విషయే, అపేత మన్యుః విగతమన్యు, రాసీత్, శ్రీరామకార్యార్థం ప్రవృత్తస్య నేవనాయ ప్రవృత్తత్వా దై వర మవిగణ యోపశాస్త్రకోపో ఽభూ దిత్యర్థః. ౯

గ. తదను యథాపురం లజ్జాపురం ప్రతి ప్రధావతో హనూమత
స్మరణి మరుణ దరుణసారథేః పదవీం విధ్య ఇవ వదనం వ్యాదాయ
ద్విరసనజననీ రంహసా సురసా. ౧౦

ప. ఉజ్జ్వమ్భితస్య తరసా సురసాం విజేతుం
పాదా పయోధికలితో పవమానసూనోః,
అ సోత్తమాంగ మభవ ద్గగనస్రవంతి
వీచీచయస్థలితశీకరమాలభారి. ౧౧

తద నిర్వృతి. తదను మైనాకనిర్గమనానస్తరం, పురా పురాభావ
మనతిక్రమ్య యథాపురం, పూర్వవ దిశ్యర్థః, + 'యథాసాదృశ్య'
ఇత్యనతిక్రమణే అవ్యయీభావే 'హ్రాసోస్య సపుంసకే ప్రాతిపదిక' స్వేతి
హ్రాస్వత్వం, లజ్జాపురం రావణరాజధానీం ప్రతి, ప్రధావతో వేగేన
గచ్ఛతో, హనూమత, స్మరణిమార్గం, అరుణసారథే రనూరుసారథే
సూర్యస్య. ని. 'సూరసూతోఽరుణోఽనూరు రి'త్యమరః, పదవీం,
వింధ్య ఇవ, సురసా నామ, ద్విరసనజననీ సర్పమాతా, రంహసా తరసా,
ని. 'రంహస్తరసీ తు రయ స్సృద' ఇత్యమరః, వదనం, వ్యాదాయ
శతయోజనపరిమితం వ్యాత్తం కృత్వా, అరుణత్, రురోధేత్కర్ణః +
'రుధిరావరణ' ఇతి ధాతోర్గ్లజ్. ౧౦

అ. తత్కషిమితఅహ. — ఉజ్జ్వమ్భితస్వేతి. తరసా వేగేన, సుర
సాం, విజేతు, ముజ్జ్వమ్భితస్య ప్రవృద్ధస్య, అస్య పవమానసూనోః హ
నూమతః, పాదా, పయోధికలితో సముద్రసంస్థితో, అభూతాం, త ధోత్త
మాంగం శిర స్తు, ని. 'ఉత్తమాంగం శిర శ్శీర్ష' మి త్యమరః, గగన
స్రవంత్యాః గగనాపగాయాః మందాకిన్యాః వీచీచయేభ్య స్తరంగవరం
పరాభ్యాః స్థలితానాం విగళితానాం శీకరాణామంబుకణానాం మాలాః
స్రజో విభ ర్తితి తథోక్త, మభవత్, సురసా వక్త్రాధికం నిజవపుర్యథా
స్యా త్తథా అయం నిజసామర్థ్యా ద్వ్యవధ్ధ తే త్యర్థః, ని. 'స్రవంతీ
నిమ్న గావగా, 'శీకరోంబుకణస్తృత' ఇతి చామరః + 'ఇష్టకేషీకామా
లానాం చితతూలభారి'ష్వీతి మాలాశబ్దస్య హ్రాస్వసత్వం అత్ర హనూమ
దు త్తమాంగస్య గగనస్రవంతీశీకరమాలభారిత్వానఽబంధేఽపి తత్సం
బంధోక్తేరసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, వసంతటిలకావృత్తమ్.

తనుం తనూకృత్య తదా హనూమాన్

కృత్వా¹ అవగాహం జఠరే తదీయే,

తతో వినిష్క్రమ్య స చక్రపాణే

² స్త్రీవిక్రమస్య క్రమ మేవ చక్రే.

౧౨

భూయో²పి సో²యం రఘునాథదూత

శ్చిచ్ఛేద గచ్ఛ స్సఖరైః ఖరానైః,

తను మితి. తదాతస్మిం త్సుమయే, సః తాదృగ్రూపధారణేన ప్రసిద్ధ
ప్రభావః, హనూమాన్, తనుం నిజశరీరం, తనూకృత్య అంగుష్ఠమా
త్రం కృత్వా, శీఘ్రప్రవేశనిర్గమనసౌకర్యాగ్గమితభావః, తదీయే సుర
సానంబుని, జఠరే కక్షికహారే, అవగాహం, కృత్వా ప్రవిశ్య, తత
స్తదనస్తర, వినిష్క్రమ్య వదనపిఠానాత్ పూర్వమేవ నిర్గత్య, త్ర
యో విక్రమాః పాదన్యాసాః యస్య, బలిబంధనోద్యుక్త స్తే త్యర్థః,
చక్రం సుదర్శనం పాణే యస్య స చక్రపాణే ర్వామనావతారస్య విష్ణోః,
+ 'సప్తమ్యుపమానే' త్యాదినా బహువ్రీహిః, 'ప్రహరణార్థేభ్యః
పరే నిష్ఠానస్తమ్యా భవత్' ఇతి సప్తమ్యాః పరనిపాతః, క్రమః, తత్సదృశ
ప్రకార మిత్యర్థః, అతవన నిదర్శనా, చక్రేబలిబంధనోద్యుక్తో, వామనః
యథాప్రవృద్ధో భూత్వా పునః ప్రకృతిస్థో²భూత్తథా అయ మపి తా
దృగూహో బభూ వే త్యర్థః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్, * త ద్దృష్ట్వా
వ్యాదితం త్వస్యం వాయుపుత్ర స్సుబుద్ధిమాన్, 'సునంక్షి వ్యాత్మనః
కా యం బభూ వాంగుష్ఠమాత్రకః, సో²భివ త్యాథ తద్వక్త్రం నిష్ప
త్య చ మహాజవః, అంతఃకే న్ధితః శ్రీమా నిదం వచన మబ్రవీ' దితి.
వృత్త ముపజాతిః.

౧౩

అ. అనస్తరవృత్తాస్త మాహ. — భూయ ఇతి. సో²యం సురసా
విజయప్రసిద్ధపరాక్రమసంపన్నః, రఘునాథదూతో హనుమాన్, భూ
యః పున రపి, గచ్ఛన్, ఇథి మార్గే, చ్ఛాయాసిరోథా దనాతపనిగ్ర
హ ద్దేతోః, ని. 'చాయా త్వనాతపే కాంతా' వితి వైజయంతీ, ఉపవ
న్నమనన్యః ప్రాప్తక్రోధః, అతవన స్మసింహస్య రంహిషవ రంహో

నృసింహరంహః వధి సింహికాంగం

ఛాయానిరోధా దుపపన్నమన్యః.

౧౩

గ. తదను పారావారస్య పారే ¹లబ్ధశిఖరిణి లంబమానః ప్రతను
తరతను ర్లజ్జాపురోత్తరగోపురద్వార మాసాద్య నితాస్తచింతితంతు

వేగో యస్య స, తథోక్తస్య, నిత్తుపమా, సింహికాయా సింహికా
ఖ్యాతాః ఛాయాగ్రహస్య రాహుమాతు రంగం కళేబరం, ఖరాగ్రైః
నిశితముఖైః, సఖరై ర్విజనఖైః, ని. 'సఖోఽస్త్రీ' సఖరోఽస్త్రీయా'
మిత్యమరః, చిచ్ఛేద విదదార, యథా నృసింహో హిరణ్యకశిపుగాత్రం
తథాఽయ మపి సింహికాంగం చిచ్ఛే' దే త్యర్థః, * 'తతస్తస్యా
సఖై స్త్రీష్టై ర్మర్మాణ్యుత్కృత్య వానరః, ఉత్పపా తాథ వేగేన మన
స్సుపాతవిక్రమ' ఇతి శ్రీరామాయణచచనమ్, వృత్తం తు పూ
ర్వవత్.

౧౩

తద నిర్వృతి. తదను సింహికాంగభేదనానస్తరం, † అపారం పార
మస్య దుస్తరత్వాత్పారావార స్సముద్రః పవయో రభేదః. ని. 'సము
ద్రోఽబ్ధి రకూపారః పారావార' ఇత్యమరః, తస్య, పారే పరతీరే, ని.
'పారావారే పరార్వాచీ తీరే పాత్రం తదస్తర' మిత్యమరః, లంబశిఖ
రిణి, 'లంబగిరౌ లంబమానశిఖరి' ణీ త్యపపాతః. * 'సలంబశిఖరే
లమ్బే లంబమానపయోధర' ఇతి శ్రీరామాయణే ఉక్తత్వాత్, య
ద్వా లంబపర్వత స్త్యైవ లంబమాన ఇతి నామాస్తరం, లంబమానః
ప్రవిష్టస్య, ప్రతనుతరతను రత్యస్తసూక్ష్మశరీర స్స, పరేషా మప్ర
కాశార్థ మితి భావః, లజ్జాపుర సోత్తరగోపురద్వార ముత్తరపుర
ద్వారం, య ద్యపి, ని. 'పురద్వారం తు గోపుర' మిత్యమరః, తథాఽపి
కరికలభకర్ణావతంసాదివ దపానరుక్త్యం ద్రిప్రవ్యమ్, అసాద్య ప్రా
ప్య, లజ్జేయం కేన మార్గేణ సుప్రవే కేతి జ్ఞాతు మితి భావః, నితాస్త

† 'పారం పరతీర మావృణో తీతి పారావారః, పారావారే పరాపరతీరే ఆస్యస్త
ఇతి వా పారావారః అర్పితద్యచ్' సుధాయాం తు పకారవధ్యో స్య స్త్రీతి కచ్చిదిత్యు
క్తమ్, స తు పవయో రభేద ఇతి, తదభేదస్య కుత్రాప్యద్యుష్టచరత్వాత్.

1 లంబమానశిఖరిణి లంబమానతను ర్లజ్జాపురద్వారమాసాద్య నితాస్తచింతిత
తస్సుపాతవిక్రమ కరణః.

సంతానసందానితాన్తఃకరణోఽభూత్.

౧౪

గ. వానరసేనా కథం తరే దిమ మస్తరాయం వితన్వస్తము
దన్వస్తమ్ తరతు నామ కథ ముపయాతు యాతుధానరాజధానీ మి
మామ్ సర్వథాఽసి వితథమనోరథో దాశరథిః మోఘీకృతార్ణవ
లంఘనః కేవల మహ మభవం¹జీవతి వా న వేతి న జానామి²జానకీ
మితి తత్ర తత్రభగవతీం సీతా మవజగమిషు రాంజనేయః పృచ్ఛ
న్ననన్న్యారహేతో రస్తమయం గభ స్తిమాలినః కేవల మభిలలాష. ౧౫

మత్స్యస్తం చింతా ఏవ తంతు సంతానాని సూత్రసంతతయ స్తై స్సందా
నితం బద్ధం అంతఃకరణం యస్య స తథోక్తోఽభూత్, దురస్తచింతా
క్రాంతాంతరంగో బభూ వే త్యర్థః. ని. 'బద్ధే సందానితం మూత'
మిత్యమరః.

౧౪

అ. చింతాప్రకారమేవాహ. — వానరేతి. వానరసేనా, అంత
రాయం సురసాగ్రహణాదిరూపం విఘ్నం, వితన్వస్తం కుర్వాణం, దు
స్తర మిత్యర్థః, ఇమ మేన మతివీస్తీర్థ, ముదన్వస్తం సముద్రం, కథం
కుతోవా, తరేత్ లంఘయేత్, తరతు మశక్యోఽయ ముదధి రితి భా
షా యథా కథం చి త్సాగరం తరతు. నామ, యాతుధానానాం రక్ష
సాం రాజధానీం, త్రికూటస్థితా మిమాం లజ్ఞాం, కథ ముపయాతు
కథం ప్రాప్నుయాత్, సర్వథా ప్రాప్తు మశ క్యే త్యర్థః, సర్వథా సర్వ
ప్రయత్నేన, పర్యాయోచనాయాం క్రియమాణాయాం సత్యాం, దాశ
రథిః, శ్రీరామః, వితథమనోరథః వ్యర్థసంకల్ప ఏవ, అహ మపి, కేవల మ
త్వస్తం, మోఘీకృతం విఫలీకృతం అర్ణవలంఘనం యేన స తాదృశో
ఽభవ మభూవం, జానకీసంకర్షనార్థ మాగతోఽస్మి బహుప్రయత్నేన,
జానకీ, జీవతి వా, న వేతి, జానకీం, న జానా, మీత్యేవం, బహుధా
సం చిత్త్య వృథాచిన్తయా కిం ప్రయోజన మితినిశ్చిత్వ ధైర్య మవ
ష్టభ్య, తత్రతత్ర పురే వనేషు చ, భగవతీం మహానుభావాం, సీతాం,
ఆంజనేయో హనుమా, నవజగమిషుః అవగంతు మిచ్ఛు స్మ, ప్రచ్ఛ
న్నం రహస్యం యథాతథా సంచారహేతోః సంచారనిమిత్తం, గభ

గ. తదను ¹శాతమఖ స్యాగస్త్యసన్నిధౌ నిక్షిప్తచాపస్య ప్రత్యా
సీదతి ప్రయోజనవే శేతి ప్రచేతసే కథయితు మివ పృతీచీం దిశం పృ
విశతి భగవతి భాస్వతి. ౧౬

గ. గగనతల మిద మపరమహీధరకటక కాంతారసముద్భవదావ
పావకశిఖాశ్రేణీభిః కిము శోణితం అథవా సమీపసమాపతత్సతంగర
శ్చిదృఢతర వేష్టననిష్ఠ్యాతానలతటతవనోపలజాలనముల్లసజ్జ్వలాపటలైః
స్తిమాలినః సూర్య స్యాస్తమయం కేవల మస్తమయమేవ, అభిలలాష
చకమే, + 'లషకాంతా' వితి ధాతో ర్లిట్. ౧౭

తదన్వితీ. తదను హనూమచ్చింతానంతరం, శాతమఖస్య శత
మఖసంబంధినః, + 'తస్యేద'మిత్యణ్, అగస్త్యస్య సన్నిధౌ, నిక్షిప్తస్య
చాపస్య వైష్టవస్య ధనుషః, ప్రయోజనవేశాకార్యావసరః, ప్రత్యాసీ
దతి సమాగతేతి, ప్రచేతసే వరుణాయ, కథయితు మివ, భగవతి
మహాత్మని, భాస్వతి విశస్వతి సూర్యే, ప్రతీచీం దిశం, ప్రవిశతి పృష్ఠ
వతి సతి. ౧౮

గగనతల మితి. ఇదం గగనతల మాకాశమండలం, అపరమహీ
ధరకటకే వ్యస్తాచలనితంబేషు యాని కాంతారాణి అరణ్యాని తత్స
ముద్భవస్య తత్సంజాతస్య దావపావకస్య దవాగ్నే శిఖాశ్రేణీభి ర్జ్వా
లాజాలైః, శోణితం కిము అరుణీకృతం కిం, అథవా సమీపం నికటం
ప్రతి సమాపత న్నాగచ్ఛ స్యః పతంగ సూర్యః. ని. 'పతంగా పక్షి
సూర్యా' చేత్యమరః, తస్య రశ్మీనాం కిరణానాం ప్రగ్రహాణా మితి చ
గమ్యతే, దృఢతరవేష్టనేన అతిగాఢసంవలనేన నిష్ఠ్యాతో నిర్గతోఽ
నలోఽగ్నిర్యేషాం తాని యానితటతవనోపలజాలాని తటవర్తిసూర్య
కాస్తమణినికరాస్తేభ్య స్సముల్లసద్భి స్సంస్ఫురద్భి ర్జ్వాలాపటలై
రర్చిఃపుంజై, రాపాటలిత మాసమంతా దరుణితం కిం, ఆహోస్విత్
యద్వా, ని. 'ఆహో ఉతాహో కిముత వికల్పే కిం కిముత చ స్వి
త్పృక్షే చ వితర్కే'చేత్యుభయ త్రాప్యమరః, ఆగతాయ నిజనివాసం
ప్రప్తాయ, మిత్రాయ సూర్యాయ, సుహృదే చ, ని. 'మిత్రం సుహృది

కి¹ మాసాటలితం ఆహోస్వి దభ్యాగతాయ మిత్రాయ మహర్ష
మర్ష్యం ప్రదాతుం ప్రముదితచేతసా ప్రచేతసా తూర్ణ² మర్ణ³ వోదరోద్ధీర్య
మాణమాణిక్యకిరణైః కి మరుణితం ఆహోస్వి త్తారాపథతరంగిణీసలిల
మపి⁴ రసయితు ముజ్జుమ్భితస్య చరమసాగరారాగ్నే రర్చిఃపుంజేన
'కి మసురంజిత మితి సకలజనస్య సం దేహసందోహం సందధానే సన్ధ్యా
రాగే సముదశ్చితే సరసీరుహక్రేణీషు పత్రపుటకవాటపిధానాను స్రతి

మిత్రో¹ ౭౪౬' ఇతి విశ్వః, మహర్ష మమూల్యం, అర్హం పూ
జాం ద్రవ్య మస్త్వం, + 'పాదార్హభ్యాం' చేతి యత్ప్రీత్యయః. ని.
'మూల్యే పూజా విధా వర్ణః,' 'పట్టు త్రి వ్యర్థ్య మర్హ' ఇతి చామ
రః, ప్రదాతుం. ప్రముదితచేతసా సంతృప్తాన్తరణేన, ప్రచేతసా వరు
ణేన, తూర్ణం మిత్రాగమనజనిత సంభ్రమా త్వత్వరం, అర్ణవోదరాత్స
ముద్రమధ్యా దుద్ధీర్యమాణా న్యుద్ధియమాణాని యాని మాణిక్యాని తే
షాం కిరణై, రరుణితం కిం, అత్ర నిష్ఠూత్రోద్ధీర్యమాణశబ్దయోః గౌణా
ర్థ తావన్న గ్రామ్యత్వం కింతు సాందర్యానహత్వ మే వేత్పుక్తం ప్రాక్
ఆహోస్వి, త్తారాపథతరంగిణీసలిల మాకాశగంగోదక మపి. ని. 'తారా
పథో² ౭౦౪౪' చే త్యమరశేషః, రసయితు మాసావదయితుం, పాతు
మితి యావత్, ని. 'రసో గంధరనే సావద' ఇతి వై జయతీం, ఉజ్జుమ్భి
త స్ఫోద్గతస్య చరమసాగరారాగ్నేః పశ్చిమసముద్రవర్తిబడబాసల
స్య, ని. 'బౌర్వస్తు బాడబో బడబాసల' ఇత్యమరః, అర్చిఃపుంజేన జ్వ
లాజాలేన, ఇహేదానీం, రంజితం అరుణీకృతం కి, మి త్యనేన ప్రకారేణ,
సకలజనస్య, సర్వేషాం జనానా మిత్సర్థః, సం దేహసందోహం సంశ
యాతిశయం, సందధానే సముత్పాదయతి, సంధ్యారాగే, సముదంచి
తే సముజ్జుమ్భితే సతి, అత్ర గగనతలస్య నిర్ధారతానేక హేతునిమిత్తా
రుణితో³ త్వేక్షణా దుత్ప్రేక్షా, తదజ్జీవిత శ్చాయం సం దేహ ఇతి
సంక్షేపః, తథా సరసీరుహక్రేణీషు అమ్భాజరాజిషు, గృహస్థాంతర్ల
హక్రేణి ప్వితి చ గమ్యతే, పత్రపుటా న్యేన కవాటా న్యరరాణి తాని
పిధానా న్యాచ్ఛాదనాని యాసాం తాసు, ముకుళితాసు సతీ ప్విత్యర్థః,

1 మాపటలమ్, 2 అర్ణవోద్ధీర్యమాణ. 3 గ్రసితమ్. 4 కి మితి.

ముదభవనం మకరస్తభితౌ మటత్సు మధువ్రతద్విజేషు వికచకువలయక
లికా¹కర్షణకషాయేషు ²సాయ స్తనవాయుషు తతఇత స్సంచరత్సు తిమిశే
షు కాలాగుగుధూమస్తామశ్యామలితేషు దిక్పాలపురగోపురవ్యూహేషు
ప్రతికమలాలకరం ప్రేక్షితే విశ్లేషవేదనాపూర్వరంగేరథాంగ³విహంగదీనక్రే

ని. 'కవాటమరరంతులేః', 'అపిధానతిగోధానపిధానాచ్ఛాదనాస'చేతి
చామరః. + 'వప్తివాగురి రహ్లాప మవాపోయే రువసర్గయో'రిత్యపే రకా
రహోపః, అత ఏవ మధువ్రతౌ భృంగా ఏవ ద్విజాః బ్రహ్మచారిణ ఇతి
రూపకం తేషు, ప్రతికముదభవనం, కుముదరూపభవనే ప్రిత్యర్థః, +
విఘ్నాయామవ్యయిభావః, మకరందభితౌముద్ది శ్యాటత్సుపుష్పరసరూ
పభితౌటనతత్పురేషు, సత్ప్రిత్యర్థః, * 'అప్రత్యాఖ్యాయిన మక్రేభిశ్చి'
తేత్యుపదేశా త్కవాటపినద్ధగృహా నివహా యావ్యత్ర భితౌటనస్య
యుక్తత్వా దితి భావః, సూర్యాస్తమయే మధువృతానాం ముకుళిత
సరసీరుహపరిత్యాగేన వికసితకైరవసంచారసంభవా దియ ముత్ప్రే
తౌ గమ్యమానా రూపకసంక్షిప్తా, తథా సాయంతనా స్నాయంభవాః.
+ 'సాయంచిర'మిత్యాదినా ట్యుప్రత్యయ స్తుడాగమ శ్చ, తే చతే
వాయవ శ్చ తేషు, వికచకువలయకలికాకర్షణేన వికసితకోరకసంఘర్ష
ణేన కషాయేషు సురభిషు సత్సు. ని. 'కలికా కోరకః పుమాన్, రాగ
ద్రవ్యే కషాయోఽస్త్రీ నిర్మాసే సారభే రస' ఇత్యమరయాదవా, తిమి
శే ష్వంధకారేషు, తతఇత, స్సంచరత్సు వ్యాప్రియమాణేషు సత్సు,
తథా దిక్పాలపురాణా మింద్రాద్యప్రదిక్పతివత్తనానాం గోపురవ్యూ
హేషు పురద్వార సన్నివేశేషు, కాలాగురు ధూమస్తామేన అధివాస
నార్థం పరికల్పితకృష్ణాగురుధూమపలలేన శ్యామలితేషు మేచకీకృతేషు
సత్సు, తథా ప్రతికమలాలకరం, కమలాలకరే ప్రిత్యర్థః, రథాంగవిహం
గానాం చక్రవాకపక్షిణామ్. ని. 'కోక శ్చక్ర శ్చక్రవాకో రథాంగా
హ్వయనామక' ఇత్యమరః, విశ్లేషవేదనాయా విరహవేదనాయాః పూ
ర్వరంగే ప్రారంభభూతే, దీనక్రేంకారే దీనాకృందితే, క్రే మి త్యనుక
రణశబ్దః, ప్రేంశితే సముత్పన్నేనతి, తథా గగనమతంగజే, ఆకాశ ఏవ

జ్ఞానే నక్షత్రమాలాలంకృతే గగనమతంగజే. ౧౭

ప. ఆవిర్భూత పూర్వాదే శృంగే శృంగారజీవితమ్,
త మస్తమాలకాంతరకుతార శృశలాఞ్ఘనః. ౧౮

ప. తత్కరా స్తమసా రుద్ధా రేజరే గగనాజరే,
వైవాలచయసంచ్ఛన్నా స్సర సీవ బిసాఙ్కురాః. ౧౯
తస్మిన్ ప్రదోషసమయే సహసా హనూమాన్

గజ ఇతి రూపకం నక్షత్రమాలాయా తారకాశ్రేణ్యా సప్తవింశతిమాక్తి
కహారావశ్యాచ అలంకృతే భూషితే సతి, ని. 'సైవ నక్షత్రమాలా స్వా
త్సప్తవింశతిమాక్తి కేత్యమరః. ౧౭

అ. తత శ్చన్ద్రోదయోఽభూ ది త్యాహ. — ఆవిర్భూతేతి.
తమోఽంధకార ఏవ తిమాలకాంతారం తాపింశకాననం తస్య కుతా
రం పరశు, రితి పరంపరితరూపకం, ధావంతవిధ్వంసక ఇ త్యర్థః, ని. 'కాల
స్కంధస్తమాల స్స్వ త్తాపింశః' ద్వయోః కుతారః స్పృధితిః పరశు శ్చ
పరశ్వధ' ఇతి చామరః, శృంగారస్య శృంగారాఖ్యస్య రసస్యజీవితం జీవ
నభూతః, తాటస్థే నోద్దీపకత్వా త్తేదుజ్జీవక ఇత్యర్థః, తదు క్తమ్. *
'మలయానిలయచంద్రాద్వా స్తటస్థాః పరికిర్తితా' ఇతి † శశలాంఘన
శృండ్రః, పూర్వాదే రుదయపర్వతస్య, ని. 'ఉదయః పూర్వపర్వత'
ఇ త్యమరః, శృంగే శిఖరే, ఆవిర్భూత ఉదజ్జంభత. ౧౮

త దితి. గగనాజరే గగనాంగజే, ని. 'అంగణం చత్వరాజరే'
ఇత్యమరః, తమసా అంధకారేణ, రుద్ధా శ్చన్నా, స్తత్కరా శ్చండ్ర
కిరణా. స్సరసి కాసారే, ని. 'కాసార స్సరసీ సర' ఇ త్యమరః, వైవాలచ
యసంచ్ఛన్నా శ్చైవలజాలాచ్ఛాదితాః బిసాం కురా మృణాలానా మభి
రవోద్భిద ఇవ, ని. 'జలనీలీ తు వైవాలం వైవలేఽథ కుముద్వతీ మృ
ణాలం బిస' మితి చామరః, రేజరే చకాశిరే, + 'రాజ్యదీప్త' వితి ధా
తో ర్లిట్. ౧౯

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ ప్రదోషసమయే రజనీముఖవేశాయాం, ని.
'ప్రదోషో రజనీముఖ' మి త్యమరః. లంకాప్రవేశ ఏవ నవం నవీనం నా

† 'శృంగారజీవిత' ఇతి పుల్లింగపాతే జీవితః ప్రాణితః శృంగారోయేనేతి బహువ్రీ
హా ఆహితా గ్వాదిత్వాన్నిష్టాయాః పరసిపాతః.

కీర్తిచ్ఛటాయవనికా మపసీయ శత్రోః,

అవిర్భూవ సుమనఃపరితోషణాయ

లజ్జాప్రవేశనవనాటకసూత్రధారః,

౨౦

గ. తత్కాలే లజ్జాధిదేవతా మాత్మనా సహ విగ్రహం విధాతుం
గృహీతయువతివిగ్రహం ¹మార్గప్రసార స్మార్గళీభూయ భూయసా

టకం తత్ర సూత్రధారో నాటకప్రవర్తకః ప్రగల్భనతో, హనూమాణః,
అత్ర నవశబ్దగ్రహణం లంకాపురస్య పురుషాంతరావృష్టచరత్వసూచ
నార్థ మి త్యవగస్తవ్యమ్, శత్రోః గావణస్య సంబంధి నీం, కీర్తిచ్ఛ
టాం యశోబృంద మేవ యవనికాం ప్రతీనీరా, మపసీ యాపసార్య,
తత్కీర్త్యపసయ సైత్యతస్మాదకత్వా దితి భావః. ని. 'బృందం జాలం
చక్రవాళం జాలకం పేటికా చ్చ' యేతి వైజయంతీ. ని. 'ప్రతీనీరా
యవని' కేత్యమరః, సుమనసాం దేవానాం సామాజికవిబుధానాం చ
పరితోషణాయ, హృదయరంజనార్థ మి త్యర్థః, ని. 'సుమనాః పుష్ప
మాలతోస్త్రీ దేవబుధయోః పుమా' నితి వైజయంతీ, సహసా శీఘ్ర,
మావిర్భూవ, లంకాపురమధ్యదేశప్రవేశాయ ప్రవృత్త ఇ త్యర్థః,
సూత్రం చతుర్విధాభినయాత్మకనాటకసూచనాం ధారయ తీతి సూత్ర
ధారః, ని. 'సూత్రం తు సూచకే గ్రంథభేదే తంతువ్యవస్థయో' రితి
నానార్థరత్నమాలా. సూత్రధారలక్షణం తు * 'అసూత్రయ స్సణా
న్నేతుః కవే రపి చ వస్తునః, రంగప్రసాధనప్రౌఢ సూత్రధార ఇ హో
దిత' ఇతి అయం తు ద్విప్రకారః ఏకః పూర్వరంగవిధాయకః ఇతర స్తు న
టాపరపర్యాయ సూత్రధారసదృశగుణాకృతిః ప్రస్తావనాప్రయోజక
ఇతి కేచిత్. తదు క్తమ్. * 'ప్రయుజ్య రం*ం నిమ్గ్రిం తే సూత్రధారే
సహానుగే, స్తావకః ప్రవిశేదస్య సూత్రధారగుణాకృతి' రితి అత్రనమస్త
వస్తువర్తిసావయవదూపకాలంకారః, వసస్తతిలకావృత్తమ్. ౨౦

తత్కాల ఇతి. తత్కాలే పురప్రవేశసమయే, మారుతి ర్హనూ
మూకా ఆత్మనా సహ స్వేన సాకం, విగ్రహం కలహం, విధాతుం కర్తం,
గృహీతో యువతివిగ్రహం యయా తాలి, స్త్రీరూపధారిణీత్యర్థః, అత

తర్జయంతీం నిజిత్య తత స్తయా వానరరచితావజ్ఞోపజ్ఞం ¹నిజనిల
యవిలయం సరసిజాసనశాసనా దావేదయన్త్యా విహితానుమతి
ర్నారుతి ర్లజ్జాయా మవికల మేవ మేధిలీం విచిన్య ²నైర్మతచక్రవ

ఏవ మార్గప్రసారస్య మార్గసంచారస్య, అర్గళీభూయ విష్కంభతాం
ప్రాప్య, గమన ప్రతిబంధినీ భూత్వేత్సర్థః. ని. 'తద్విష్కంభేఽర్గళం
స' నేత్యమిదః, భూయసా బాహుళ్యేన, తర్జయంతీం భర్త్యయంతీం
+ తర్జయతేః పరస్మైపదిత్వం 'తర్జయన్మివకేతుభి'రిత్యాది కాళిదా
సాది ప్రయోగదర్శనా త్సిద్ధం తర్జయతే రనుదాత్తత్వేఽపిచక్షిణో
జీత్కరణే నానుదాత్తేత్వ ప్రయుక్తాత్మనేపన స్వానిత్యత్వజ్ఞాపనా
త్పరస్మైపద మితి అతఏన 'తర్జయతి భర్త్యయతి చేత్యపి దృశ్యత'
ఇతి భట్టమల్లః, లజ్జాధిదేవతాం లజ్జాధిష్ఠావదేవతాం, నిజిత్య
ముష్టిఘాతేన జిత్వా, * 'ముష్టినాఽభి జఘానైనాం హనూమా
నోక్తి'ధమూర్చ్ఛిత' ఇతి శ్రీరామాయణవచనాత్, అథ సరసిజాసన
శాసనాత్ బ్రహ్మనియోగవశాత్ ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞా
నమ్, ని. 'ఉపజ్ఞా జ్ఞాన మాద్యం స్వా'ది త్యమరః, + భావేఽజ్ఞ
త్యయః, వానరేణ రచితా విహితా యా అవజ్ఞాఽవధీరణా సా ఉప
జ్ఞా ఆద్యజ్ఞానం యస్య తం, తథోక్తం, వానరకృతావధీరణం తవ య
దా స్వా త్రదాలజ్జాయా వినాశి ఇ త్యాదా జ్ఞాత మి త్యర్థః. †
నిజనిలయవిలయం నిజనికేతననాశం అవేదయంత్యా. * 'ఇదంచతథ్యం
శృణుమే బ్రువంత్యావైహరీశ్వర, స్వయం స్వయంభువాదత్తం వరదా
నంయథామమ. యదాత్వాం వారఃకశ్చి ద్విక్రమా ద్వశ మానయేత్,
తదా త్వయాహి విజ్ఞేయం రక్షసాం భయమాగత'మిత్యాది శ్రీరామా
యణోక్తరీత్యాకథయంత్యే త్యర్థః, తయా లజ్జాధిదేవతయా, విహి
తానుమతిః కృతాంగీకారస్య, లంకాయా మవికల మే వాప్రతిహత

† కేచిత్తు ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా కర్తవ్యత్ ఆద్యజ్ఞానవిషయ ఇత్యర్థః అవజ్ఞ
యా ఉపజ్ఞా అవజ్ఞోపజ్ఞమ్. + 'ఉపజ్ఞోపక్రమం తదా ద్యాచిఖ్యాసాయ' మితి
నపుంసకత్వమ్, అవజ్ఞయా ఆదా జ్ఞాత మిత్యర్థః. 'ఉపజ్ఞా జ్ఞానమాద్యంస్వా'దితి కోశేఽ
పిజ్ఞాన మి త్యస్య జ్ఞానవిషయా భూత మిత్యర్థః, బాహులకా త్పరస్మైపది త్యాదుః.

ర్తినః ప్రాసాద మానసాద. తత్ర.

౨౧

ప. ఏషా రాక్షససార్వభౌమనగరీ రక్షశ్చమూరక్షీతా
తస్యేదం సదనం 'సువర్ణశిఖరం బిభ్రాణ మభ్రా'వళిమ్,
ఏతత్పుష్పక మాహృతం ధనవతే రి త్యాదరా న్మారుతే
స్తస్యాదర్శయ దిందుదీపకీరణప్రద్యోతితాశా నిశా. ౨౨

అపి చ. —

మేవ, మైథిలీం, విచిన్వ స్మృగయన్, నైర్మతచక్రవర్తినో రాక్షస సార్వ
భౌమస్య రావణస్య, ప్రాసాదం హర్షయం, ఆనసాద ప్రాప, తత్ర తస్మి
న్ప్రాసాదాసాదనసమయే.

౨౧

ఏషేతి. ఏ షేయం రక్షశ్చమూరక్షీతా రాక్షససేనాభిగుప్తా,
రాక్షససార్వభౌమనగరీ రావణరాజధానీ, తథా ఇద మేత, తస్య రా
వణస్య సంబంధి సువర్ణశిఖరం హిరణ్మయశృంగం, అభ్రావళిం, బిభ్రా
ణం బిభ్రత్, మేఘపర్వంతోన్నత మి త్యర్థః. + భృశ శ్శాన్, స
దనం గృహం, + తథాఏతద్ధనవతే ర్ధనవతిం విజత్యేత్యర్థః. + 'ల్యబ్లోపే
కర్మ ణ్యధికరణే'చేతి పశ్యమి, ఆహృత మవహృతం, పుష్పకం పుష్ప
కాఖ్యం విమానం, ఇతి అనేన ప్రకారేణ, ఆదిరాత్ శ్రీరామకార్య
ప్రవృత్తినితప్రీతివశాత్, మారుతే ర్హనూమతః, ఇందురేవ దీపస్తస్య
కిరణైః ప్రద్యోతితాః ప్రకాశితాః ఆశా దిశో యయా సా తథోక్తా,
నిశా రాత్రిః, అదర్శయత్ దర్శయామాస, యథా కా చిత్కస్మైచి
దభ్యాగతాయరాత్రౌ దీపప్రభయా సర్వం ద్రష్టవ్యం ప్రదర్శయతి తద్వ
దత్రాపీ త్యర్థః, చంద్రోదయవశా ద్దిక్పికాశే సతి మారుతి స్సర్వం
నిర్వర్ణయా మాసేతి ఫలితోఽర్థః. అత్ర నిశాయాః ప్రదర్శకత్వా సం
బంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానా దతిశయోక్తిభేదః, స చైకదేశ వర్తియా
పకేణ సంకీర్యతే, శార్దూలవికీడితం వృత్తమ్.

౨౨

అ. అథసాక్షో చ్చంద్రో ఏవ మారుతే స్సాహాయకతత్పరోఽభా
దిత్యుత్ప్రేక్షతే. అపి చేతి. కించేత్యర్థః.

+ 'సువర్ణశిఖరైర్బిభ్రాణ' మితి పాఠే శిఖరాణాం భరణే కరణత్వం.

1 విమానశిఖరైః.

ఆదిత్యః కృతకృత్య ఏవ భవితా సీతాపతే రీద్యతం

సాహాయ్యం విరచయ్య క్తిరి ¹మతులా మాదిత్సునా సూనునా,

ఇ త్యాలోచ్య తదా కిల స్వయ మపి ఖ్యాతిం గృహీతుం పరాం

లజ్కాయాం రఘునాథదూతసరణౌ చంద్రేణ దీపాయితమ్. ౨౩

గ. ఏవ మేవ పర్యట న్నస్వన్నసుందరీసౌందర్యముద్రాని ²ద్రీయా
వ్యతిశయ్యశయ్యాగృహీకృతసంవేశం వేశ³యువతిజనపరివృత మవరోధ

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. ఆదిత్యఇతి. ఆదిత్యస్సూర్యః, కర్తా, సీతాపతేః
శ్రీరామస్య, ఏతేనక్షణమాత్రమపితద్విరహసహిష్టుత్వంసూచ్యతే, ఈదృ
శమిథ్థంభూతం, సీతాన్వేషణరూపమిత్యర్థః, సాహాయ్యంసహాయకర్త, సహా
యకారిత్య మితి యావత్ + బ్రాహ్మణాదిత్యాల్ వ్యభో, విరచయ్య కృ
త్యా, + 'ల్యపిలఘుపూర్వా'దిత్యయాదేశః, అతులాం నిరుపమాం, క్తిరి
ఖ్యాతిం, ఆదిత్సునా ఆదాతు మిచ్చునా, సంజిఘ్ముతు నే త్యర్థః, + దదా
తే సున్నంతా దుప్రత్యయః, సూనునా పుత్రేణ, సుగ్రీవేణ, కృతకృత్యః కృ
తార్థో, భవితాభవిష్యత్యేవ, + భవతే క్లుప్, ఇ తీత్థ, మాలోచ్య కిల,
మత్వాకి మిత్యర్థః, తదాత్సం త్సయే, స్వయ మపి, పరాం, ఖ్యాతిం,
గృహీతుంసంపాదయితుం, లజ్కాయాం, రఘునాథదూతస్యహనూమత
స్సరణౌమార్గే, చంద్రేణ, దీపాయితం దీపే నే వాచరితం, తద్వత్సర్వం
హనూమతే ప్రదర్శిత మిత్యర్థః, అహోరాత్రప్రకాశక త్యేన తుల్యయో
రావయోరన్యతరస్యఖ్యాతిసుభవే మయాతూప్తిం స్థాతుం నోపయుజ్యత
ఇతి మత్వాచంద్రేణాప్యేవ మాచరిత మిత్యుక్తేప్రీక్షితత్వాదుక్తేప్రీతౌ
లజ్కారః. దీపశబ్దా దాచారకృతజంతాద్భావేక్షః, వృత్తంతు పూర్వవత్.

ఏవమితి. ఏవ మేవోక్తప్రకారేణైవ, మారుతిః, పర్యటః సంచరక
సీతానిరీక్షణార్థ మితి భావః, న విద్యతే స్వప్నా నిద్రా యేషాంతే అన్వ
ష్ఠాః దేవాః. ని. 'ఆదిత్యా ఋభవోఽన్వష్ఠా' ఇ త్యమరః, తేషాం
యా సుందర్యః తాసాం సౌందర్యముద్రాని, రామణీయకస్య పరాం
కాష్ఠాం, నిద్రీయా నిద్రావస్థయాఽసి, అతిశయ్య అతిక్రమ్య, జాగ్ర
ద్దశయా తు కిం వక్తవ్య మితి భావః, శయ్యాగృహే శయనమందిరే,
కృతసంవేశం విహితస్వాపం, నిద్రాణ మి త్యర్థః, ని. 'స్యాన్నిద్రా

వధూజన మన్యవిరోధేన నిరీక్ష్య తత్ప్ర వితథమనోరథో మారుతి ర్విరచిత
బహువిధబహుచింతాప్రకారః ¹ప్రాకారా దవప్లుత స్స స్మశోకవనికా
యామపి మైథిలీ మన్వేష్టు ²మిష్ట దేవతాప్రణతి మతనుత. ౨౪

ప. అసౌ జనకనందినీం తత ఇతో విచిన్వత్ క్షణా

దశోకవనికా మగా దపగతాన్యమార్గభ్రమః;

శమనం స్వాప స్వప్నస్సంవేశ ఇత్యపీత్యమరః, వేశయనతిజనపరివృతం
వేశ్యాజనపరివేష్టితమ్. 'తచ్ఛాఖానగరం వేశో వేశ్యాజనసమాశ్రయ' ఇ
త్యమరః, అపరోధవధూజనం మంజోదర్యాద్యంతఃపుర స్త్రీజనంచ, ని. 'శు
ద్ధాస్తశ్చావరోధ' శ్చేత్యమరః, అవిరోధేన అప్రతిబంధేన నిరీక్ష్య దృ
ష్ట్వా, తత్ర అంతఃపురే వితథమనోరథః సీతానుదర్శనాలాభా ద్వ్యర్థమనో
రథః, అతఏవ విరచితాః బహువిధాః నానాయాపా శ్చ చింతాప్రకారా వి
చారపరిపాట్యో యేన స తథోక్తః. * 'కిం న సీతాదధ వై దేహీ మైథిలీ
జనకాత్మజా, ఉపతిష్ఠేత వివశా రావణం దుష్టచారిణ' మిత్యాది శ్రీరా
మాయణోక్తనానావిధచింతాకాగ్నితాన్తరికరణ ఇత్యర్థః, అత ఏవ
ప్రాకారా దవప్లుతస్స, లంఘితప్రాకార స్స నిత్యర్థః, అశోకవనికా
యామపి రావణాంతరిపురోచితప్రమదవసేదపి, మైథిలీం సీతా, మన్వే
ష్టుం విచేతుం, ఇష్ట దేవతానాం పసురుద్రాద్యభీష్ట దేవతానాం, ప్రణతిం
నమస్కార, సతనుత అకాషీత్, ప్రార్థనాకార్యసిద్ధిర్థ మిష్ట దేవతాన
మస్కారంచకారే త్యర్థః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. * 'వసూరు
ద్రాగ్నిస్తథాదిత్యా సశ్వినౌ మరుతోఽపి చ, నమస్కృత్వా గమిష్యా
మి రక్షసాం శోకసృద్ధయ' ఇతి. ౨౪

అసౌ వితి. అసౌహనూమాన్, జనకనందినీం జానకీం, తత ఇతో,
విచిన్వత్ మృగయత్, అపగతః అన్యమార్గభ్రమో మార్గాంతరసం
చారః సంసారమార్గవిభ్రాంతి శ్చ యస్య స తథోక్త స్స, విశేషణ
మేత చ్ఛమధనేఽపియోజ్యమ్, క్షణాత్ క్షణమాత్రేణ, అశోకవనికా,
మగాత్ ప్రాపత్, కథ మివ మమే త్యేత దవ్యయం మమత్వా ద్వాం
చిత్వా ద్రహితో నిర్మమో నిస్పృహః, శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికా
రచి త్రత్వం సమీపధనం యస్య సః శమధనో వైరాగ్యనంపనో మునిరి

పరా మభిలష స్తతి శమభనో యథా నిర్మమ

శ్రుయీ మఖిలీల్బిషప్రశమనై కదివ్యాపధిమ్

౨౫

గ. తత స్తస్యాం నాగపున్నాగతాలహింతాలతమాలకృతమాలస
రశవకుశవంజుశతిలకామలకకుటజలికుచకతకత్తికోలాంకోలలవంగవికం
క త కే త కీ క ద మ్బాదుంబరకపిత్తాశ్శక్తకురవకమరువకమాకందకుంద

త్యర్థః. పరాం గతిం ముక్తి, మభిలషక్ వాంచ్చక్, అఖిలీల్బిషప్రశమ
నే సకలపాపనిరాసే ఏకదివ్యాపధీం, సమ స్తపాపక్షయ కరీ మిత్యర్థః, త్ర
యీం యథా వేదత్రయ మివ, 'సామాన్యం విశేషే పర్యవస్య' తీతి
న్యాయేన ప్రకృతోపయోగిత్యా ద్భిప్రప్రతిపాదకోపనిషద్విద్యా మివే
త్యర్థః, ని. 'ఇతి వేదాశ్రుయశ్రుయీ'త్యమరః, 'ఇవనద్వాయథాశబ్ద'
ఇతి దండ్యాచార్యానుశాసనా దుపమాలజ్ఞానః, స చ త్రీయ్యా మోష
ధిత్వరూపణా ద్యూపకాలంకారే ణాంగేన సంకీర్త్య తే, పృథ్వీపృథ్వీమ్.

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, నాగాః నాగదంతకాః పున్నాగా దే
వవల్లభాః తాలాస్తృణరాజాహ్వయాః హింతాళాః శ్రీతాళాః దేవదారు
విశేషాః పకుళాః కేసరాః వంజుళా అశోకాః తిలకాః ఝరకాః ఆమల
కాః తిష్ఠ్యఫలాః, కుటజాః గిరిమల్లికాః లికుచాః లకుచాః కతకాః జల
పంకశోధకబీజవృక్షవిశేషాః తక్కోలాని కోశఫలాని గంధదుగ్రీమవిశే
షాః అంకోలా నికోచకాః లవంగాని దేవకుసుమాని వికంకతాః సు
చాం వృక్షాః కేతక్యాః తృణదుగ్రీమవిశేషాః ప్రసిద్ధాః కదంబాః నీపాః
ఉదుంబరాః జస్తుఫలాః కపిత్థా దధిఫలాః అశ్వత్థాశ్చలదళాః కురవకా
ర క్తకురంటకాః మరువకాః పిండితకాః సమీరణావా మాకందా శ్చూత
విశేషాః కుందాని మాఘూని తిందుకా సుస్పిర్జకాః చందనాః మలయ
జాః స్వందనా స్తినీశాః చంపకా హేమపుష్పకాః చాంపేయాః నాగకే
సరాః పనసాః కంటకఫలాః వేతసాః వానీరాః పలాళాః కింశుకాః పా
టలాః ఫలేరుహాః ముష్కకా వారసాలా శ్చూతాః ప్రియాశవో రా
జాదనాని చేత్యేతేషాం వృక్షవిశేషవాచకానాం ద్వంద్వః, ఏతేషా మ
భిధాన మమరకోశాదౌ ద్రిష్టవ్యమ్, ఏతత్ప్రియై రేతత్ప్రీయై,

తిందుక చందనస్యందనచంపకచాంపేయపననవేతనపలాశపాటలముష్క
 1ప్రియాశుప్రాప్తై రనేకై రనోకహనివహైః 2పరివృతాయాం పరిభ్రామ
 3న్నభ్రాంకవవిలపనిబిడితగగనప్రపంచ్చం కాంచన కాంచనమయీం
 శింశుపా మారురోహ. ౨౬

౪. తత్ర తత్ప్రత్యసంఘన్నగాత్రం పుత్రో నభస్వతః,

స్యగోధదళసంలీనజనార్దనదశాం దధౌ.

౨౭

మల్లీం చూతవనా దివ స్నుహివనే మ్లేచ్ఛేన సంస్థాపితామ్

రనేకై ర్భవబి, రనోకహనివహైః వృక్షమండైః, పరివృతాయాం పరిపూ
 ర్ణాయాం, తస్యా మశోకవనికాయాం, పరిభ్రామన్ సీతాదర్శనార్థమిత స్త
 త స్సంచరత్, అభ్రాంకమం తీ త్యభ్రాంకహః. అత్యున్నతాః. + 'సర్వ
 కూలాభ్రాంకరీషేష కష' ఇతి ముహూగమః, తై ర్విటపై శ్యాఖా
 విస్తారై ర్నిబిడితగగనప్రపంచ్చం ఆచ్ఛాదితగగనాభోగా, మిత్యతిశ
 యోక్తిః, కాంచనమయీం హిరణ్మయీం, + తాద్రూప్యే మయటి జీ
 వ, శింశుపా మగురుతరు, మారురోహ ఆరూఢవాత్, య దధః పృ
 థేశవ వ జానకీనివాసస్థాన మితి భావః. ని. 'పిచ్చిలా గురుశింశుపా'
 ఇత్యమరః. ౨౮

తత్రేతి. తత్ర తస్యాం శింశుపాయాం, నభస్వతః పుత్రః పవ
 నస్య తనయో హనుమాత్, తత్ప్రత్యసంఘన్నం తస్యాః శింశుపాయాః
 పత్త్రసంఘన్నం ఇలాశాచ్ఛాదితం గాత్రం యస్య స, తథోక్త స్సత్, స్య
 గోధదళసంలీనస్య వలపత్రశాయినో జనార్దనస్యశ్రీమహావిష్ణోః దశాం,
 దధౌ, అన్యేషా మప్రకాశార్థం తత్ర తథా నిలీ యాత్మ్య దిత్వర్థః,
 త త్రాస్యదశాయా అస్య స్వాసంభవా తత్సదృశీం దశామితి సాదృ
 శ్యాజ్జేషా దసంభవద్వస్తుసంబంధదూపో నిదర్శనాలంకారః. ౨౯

అ. తత స్తదధస్తాత్ప్రీతా మపశ్య దిత్వాహ. — మల్లీ మితి. మ్లేచ్ఛే
 న యవనేన, చూతవనా త్వహకారోద్యానా, దుద్ధృత్యేతి శేషః, స్నుహి
 వనే సింహుండికావనే, సంస్థాపితాం నిక్షిప్తాం, మల్లీం విచికిలాంతా
 మివ, ని. 'మల్లీ విచికిలా శీతభీరు స్స్వాస్య దప్తవత్రి' కేత్యభిధానరత్న

మూలాం దేవకులా ది వామిషధియా ఓప్తాం శ్మశానే శునా,
దేవి మాశ్రీమత స్తదా ¹స్వభవసం నక్తంచరేణ చ్చులా
దానీతా మపనీతవేషరచనా మాలోకయ న్మారుతిః. ౨౮

గ. పున రయ (²మేనా మాలోక్త్యై)వం చింతాం తతాన. ౨౯

ప. జ్యోత్స్నాం వినా ³వినివసేన్నిశీ శీతభాను

శ్చాయాం వినా ³వినివసేద్దివసేత్స్వరో ³వి,

ఏనాం వినా రఘుపతిః పరిగృహ్య ధైర్యం

మూలా, తథా శునా శునకేన, ఆమిషధియా మాంసభాంత్యా,
దేవకులా ద్వైవాలయాత్, ఆకృష్యేతిశేషః, ని. 'సజాతీయగణే గోత్రే'
గృహే ³వినివసే కథితం కుల' మితి విశ్వః, శ్మశానే పితృవసే, ఓప్తాం, మా
లాం స్రజ మివ. శోచ్యా మి త్యర్థః, నక్తంచరేణ రావణేన, చలాత్,
ఆశ్రీమత స్తపోవనాత్, అపహృత్యేతి శేషః, స్వభవసం, మానీతాం
ప్రాపితాం, అత ఏ వాపనీతవేషరచనాం అపగతనై పథ్యకలనాం
దేవీం సీతాం, తదా తస్మిం తస్మయే, మారుతి, రాలోకయ దపశ్య
త్, అనేకే వేయ ముపమా, శార్దూలవికీడితం వృత్తమ్. ౨౮

పున రితి. పునర్భూయో ³వి, అయం హనూమాన్, ఏనా,
మాలోక్య, ఏవం పశ్యమాణప్రకారాం, చింతాం విచారం, తతాన
చకార. ౨౯

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. — జ్యోత్స్నామితి. నిశీ రాత్రౌ, శీతభా
ను శ్చంద్రః, జ్యోత్స్నాం వినా చంద్రికాం విహాయాపి, అత్యంతావినా
భూతా మవీతిభావః, నివసేత్ నివాసం స్థితిం ప్రాప్నుయాత్, తథా దివ
సేత్స్వరో ³వి సూర్యో ³వి, ఛాయాం వినా, ఛాయానామ్నాం నిజభా
ర్యాం కాంతిం విహాయేత్స్వర్థః, నివసేత్. నై త చ్చృత్రౌ మితి భావః. ని.
'ఛాయా త్వనాతపే కాంతౌ ప్రతిబింబార్కజాయయో' రితి వైజయంతీ,
కింతు ఏనాం వినా ఇత్థంభూతయా సీతయా వియక్తస్సక్, రఘుపతిః శ్రీ
రామః, ధైర్యం మనస్థైర్యం, పరిగృహ్య అపలంబ్య, *మనసోనిర్వికారత్వం

సప్రాణ ఏవ వసతీతి విచిత్ర మేతత్.

30

గ. ఏవం చింతయతా హనూమతా కథ మపి¹ సీతే నిశీధసమయే నిశీధసినాథే²పి చరమగిరిశిఖరోపకంఠ³ సేవా ముత్కంఠమానే దశకంఠ స్తు నిద్రాశేషేణ స్మరశరప్రహారేణ చ కలుషీకృతాక్షః సరసహరిచందన చర్చయా జానకీదర్శనేచ్ఛయా చ ప్రకటితరాగః పరివర్తితవైకక్ష

ధైర్యం సత్స్వపిహేతు'ష్వితిసికాః, సప్రాణ సుజీవ ఏవ, వస తీతి యత్, ఏతత్ప్రాణసం, విచిత్ర మాశ్చర్యం, ఏతాదృశరూపలావణ్యసంపన్నాః, విహాయ క్షణమాత్రమపి పాణిధారయితు మశక్యత్వాదితి భావః అత్ర శీతభానుదివనేశ్వరయో ర్జ్యోత్స్నాచాయాదినాభావేన నివస నాసంబంధేపి తత్సంబంధాభిధానా దసంబంధరూపాతిశయోక్తిః, వ సస్తతిలకావృత్తమ్.

30

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, చింతయతా, హనూమతా, నిశీ ధసమయే అర్ధరాత్రీకాలే, సీతే గమితే సతి, ని. 'అర్ధరాత్రీనిశీధా ద్వా'వి త్యమరః, తథా నిశీధసినాథే చంద్రేపి, చరమగిరిశిఖరోపకంఠ సేవా మస్తాచలశృంగసమీపానువృత్తిం, ఉత్కంఠమానే అభిలషమా నే, అస్తాన్తుభే స తీత్యర్థః, దశకంఠ స్తు రావణోపి, నిద్రాశేషేణ స్వాపావశిష్టాంశేన, స్మరశరప్రహారేణ మన్తధబాణవేధేన చ, కలుషీ కృతాని అరుణీకృతాని అక్షీణి లోచనాని యస్యస, తథోక్తః. + 'బ హువీ'హా సఖ్యత్వోస్సాంఘాత్ జటిషచ్ఛ్రిత్యయః, తథా కలుషీకృతా ని వికలితాని అక్షాణి ఇందియాణి యస్యస, తథోక్తః, తదా సరసహ రిచందనచర్చయా సద్రీవర క్తచందనలేపనేన చ. ని. 'గుణే రాగే ద్రీవే రస'ఇత్యమరః, జానకీదర్శనేచ్ఛయాచ, ప్రకటితః ప్రకాశితః రాగో తౌ హిత్య మనురాగ శ్చయేన స, తథోక్తః, 'రాగోఽనురక్తా మాత్ర్యర్యే క్లేశాదా లోహితాది'ష్వి త్యమరశేషః, తథా పరివర్తితా ఉపరి సన్నివేశేన ఆముక్తాయా వైకక్షకమాలా ఉరసి తిర్యక్ప్రసారితపుష్ప మాలా తయా చ, ని. 'వైకక్ష్యకం తు తత్, య త్తిర్యక్క్షీప్త ముర సీ'త్యమరః, ముకుట రత్నప్రభయా కోటిరలసన్ననిద్రాప్తా చ, తిరస్కృ

1 సీతేనిశీధసమయే నిశీధసినాథే చరమ. 2 సేవాసముత్కంఠమానే. 3 వైకక్ష్య.

కమాలయా¹ ముకుటరత్న ప్రభయాచతిరస్కృతనక్షత్రమాల శ్చనైశ్చనై
రవిశ దశోకవనికామ్. 30

ప. రజనిచరమభాగే వారసీమంతినీనాం

కరతలకలికాభి ర్దీపికామార్జనీభిః,

దిశిదిశి పరిమృష్టం య త్తమస్తం త్నమస్త

హృదయ నువజగాహే కేవలం రావణస్య. 31

తా న్యక్కుతా నక్షత్రమాలా సప్తవింశతిమాక్షికమాలా తారకా
శ్రేణిశ్చ యేనసతథో క్త స్సక్, ఏకత్ర ప్రకృత్యా అపరత్ర కాంతిప్ర
సారా చేతి భావః, ని. 'సైవ నక్షత్రమాలా స్యా స్సప్తవింశతిమాక్షి
కే'త్యమరః, శ్చనైశ్చనై ర్మందప్రకారం, మదమదనావేశవశా దతిమం
ధర మిత్యర్థః, అశోకవనికా, మవిశత్ ప్రవిష్టవాన్, 30

రజనీతి. రజనిచరమభాగే రాత్రివిపరివృత్తినమయే, అపరరాత్ర
ఇ త్యర్థః, వారసీమంతినీనాం వారనారీణాం, ని. 'వారస్త్రీ గణికా వే'
శ్యేత్యమరః, కరతలకలితాభి ర్హస్తతలధృతాభిః దీపికాభిరేవ మార్జనీభిః
శోధనీభి, ర్దిశిదిశి ప్రతిదిశం, + విఘ్నా యాం ద్వర్భావః, యత్తమోఽం
ధకారో మోహ శ్చ, పరిమృష్టం పరిశోధితం, జాత మితి శేషః, త
త్నమస్తం కృత్స్నం, తమః, కర్తృ, రావణస్య, హృదయం కేవలం
హృదయమే, వావజగాహే ప్రవివేశ, యథా లోకే స్త్రీకరధృతమా
ర్జన్యా పరిమృష్టో భూపరాగః కుత్రచి న్మందిరాంతరం, యథా వా ది
నకరకరాభిమృష్టం సంవితోదిక్కుం శార్వర మంధకారం గిరిగర్హ్వరం
ప్రవిశతి, తద్విదిత్యర్థః, దీపికాధారవారనారీపరివేష్టితో రావణః పర
మమోహవిష్టహృదయ స్తదానీ మశోకవనికాం ప్రవిష్ట ఇతి ఫలి
తోఽర్థః, అత్ర జానకీసంగతిహేతుకత్వేన ప్రసిద్ధస్య రావణహృదయ
తమఃప్రవేశస్య దీపికామార్జనీపరిశోధనహేతుకత్వే నోత్పేక్షణా దు
త్పేక్షా, వ్యంజకప్రయోగాద్గమ్యా, సాచతమసః క్లేషభిత్తికాభే
దాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యా రూపకానుప్రాణితయా నిన్యువ్యథే
తి సంకరః. 31

సోఽయం మదాన్ధహృదయో రఘువీరపత్నీం

సీమంతి నీతి హతనీతి రవాప పాపః,

ఆమూలపల్లవి తకోమలసల్ల కీతి

వై తానపావకశిఖా మివ వారణేంద్రః.

33

౧. ఏతద్దర్శనేన వేపమానతనులతా మైథిలీ కాపురుషవిషయవచన

అ. తతః కంత్త్రతాహ. — సోఽయ మితి. యదేనదర్శేణాంధం
వివేకశూన్యం హృదయం యన్యతథోక్తః, అత ఏవ హతనీతి ర్నష్ట
నయః, దుర్విసిత ఇతి యావత్, తథా పాపాని పరదారాభిమర్యాదికూప
కల్పాణ్యస్య సం తీతి పాపః, దురాచార ఇత్యర్థః + అర్బుద్యచ్ఛ్రీత్య
యః, సోఽయం రావణః, సీమంతినీ సాధారణయోషిదితి, మత్సేతి శేషః, న
తునిజకులనిర్మూలనమూలభూతాం జానాతీతీభావః, రఘువీరపత్నీంశ్రీరా
మధర్మభార్యాం, వారణేంద్రో మత్తగజః, మూలా దారభ్య ఆమూల
మ్. + 'ఆజ్ఞర్యాదాభివిధ్యోరి త్యవ్యయాభావః, తతః పల్లవితశ బ్దేన'సు
పుపేతి సమాసః, ఆమూలంపల్లవితా సంజాతపల్లవా + తారకాదిత్వా
దితచ్, కోమలా అభినవా చ స్లక్ష్మీ గజప్రియవృక్షవిశేషః నేతి, మత్సేతి
శేషః. ని. 'స్లక్ష్మీ స్వా ద్దజప్రి'యేతి హలాయుధః, వితాన స్వాయం వై
తానో యజ్ఞయః. ని. 'కృతువిస్తారయోరస్త్రీ వితాన' మిత్యమరః, నచా
సా పావక శ్చ తస్య శిఖాం జ్వాలా మివ, అప పాప్రప, ఉపమాలంకారః,
అత్ర రఘువీరశ బ్దేన శ్రీరామవీర్యా త్ప్రీతాపాతివృత్త్యాన్నిజదుర్నయా
చ్చాస్యాసన్నమృత్యుత్వం సూచిత మి త్యవగంత్యమ్.

33

ఏత దితి. ఏతద్దర్శనేన ఏతస్య రావణస్య కర్మణః దర్శనే నావలోక
నేన, వేపమానా కంపమానా తనులతా గాత్రీవల్లీ యస్యా స్సా,
తథోక్తా, మైథిలీ, కుత్సితః పురుషః, కాపురుషః. + 'విభాషా పురుష'ఇతి
వికల్పా త్కుశబ్దస్య కాదేశః, తస్య విషయాణి గోచరాణి దుర్జనోచితా
నీతి యావత్, తాదృశాని యాని పరుషభాషణాని కర్ణకరోరసుర్భాష
ణాని శేషాం పారంపర్యేణ పరంపరయా, * 'మాం దృష్ట్వా నాగనాసో
రు గూహమానాస్తనోదరమ్, అదర్శన మి వాత్మానం భయాన్నేతుంత్సే

పారంపర్యేణ విదీర్యమాణహృదయా హృదయదయితాశయప్రత్యయా
దమః మేవ తృణ మస్తరతః కృత్వా స్థితా ప్రత్యభావత. 58

¹ అయి సకలసమాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠః పరమేష్ఠీ నను కులగురు

మిచ్చసి, కామయే త్వాం విశాలాక్షి బహుమన్యస్య మాం ప్రియే' ఇ
త్యాదీ) రామాయణోక్తరీత్యా అవాచ్యవచనప్రేరేపక యే త్యర్థః,
విదీర్యమాణహృదయా విదీర్యమాణాంతఃకరణా సతీ, హృదయదయిత
స్య ప్రాణేశ్వరస్య శ్రీరామస్యాశయే సర్వదా స్వజిహ్వుతూయాపాభిప్రాయే
ప్రత్యయా ద్విశ్వాసా ద్దేహిః, † అముం రావణం ప్రత్యేవ నతు వ్యక్త్యం
తరంప్రీతి త్యర్థః, తృణ, మంతరతః మధ్యే, కృత్వా స్థాపయిత్వా, స్థితా
వర్తమానా సతీ, ప్రత్యభావత, ప్రత్యువాచ, రావణస్య సాక్షాత్సంభా
షణానర్హత్వా తృణవ్యసధానకరణం దగ్ధవ్యమ్, యద్వా యథాశీ)
రామస్తృణే నైవ కాకాసురం నిరసితవా తథానైవైవ తృణేన
త్వామపి నిరసిష్య తీతి జ్ఞాపనార్థం వా, పశుసమానస్య త వేదం తృ
ణ మేవ భోజ్య మితి బుద్ధ్యా వా, తృణదంశనేన శీ) రామపాదయోః
ప తేతి బుద్ధ్యా వా, ఆత్మప్రళంసాపరస్య త వైశ్వర్య మేత తృణ
సదృశ మితి బుద్ధ్యా వా, జగదేకవీరస్య శీ) రామ స్వాపరాధాచరణే
న భవాత్ సానుబంధో విసశిష్య తీతి తృణం చిత్వా నివేదనార్థం వా
తృణ మంతరతః కృత్వా ప్రత్యుత్తరం దత్తవ తీత్యర్థః. ‡ 38

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. — అయిత్యాదినా. అయిత్యామం
త్రీణేన తస్య నామా పున్రుచ్చితు మనర్హ మి తీర్థం నిర్దేశ ఇత్య
వగంతవ్యం, సకలాః సమస్తాః యే సమాచారాః తత్తద్వర్ణాశీ) మోచి
తా స్సమ్యగచారాః తేషాం ప్రతిష్ఠాయాం స్థాపనే నిష్ఠా తాత్పర్యం

† 'హృదయదయితశౌండీర్య ప్రత్యయా' దితి పాతే శౌండీర్యం సామర్థ్యం.

‡ 'అము మేవ తృణాయ మత్వాస్థితాపి తృణ మంతరతః కృత్వా ప్రత్యభావ' తేతి
పాతే అముం రావణ మేవ తృణాయ మత్వాత్పృణవదనాదృత్య + 'మన్యక ర్మణ్యాదరే'
ఇతి చతుర్థీ, తస్యేవ తృణత్వేన భావనయా తృణనిధానానువయోగేఽపి భావనాయా
మానసికత్వేన బహిర్లోకాచారానుసరణార్థ మంతరా తృణనిధాన మితి మంతస్యమ్.

1 అయిభోః.

ర్భవతః పరకళత్ర 'రతి రపత్రపాం జనయతి హి గోత్రజానామ్. 31

భూయోఽపి పంచపటీపరిసర మముం జనం¹ప్రభంజన ఇవా
నుకూలః కూలోపకంతం పరిభ్రష్టాం నావ మివ యది నయేథా స్తస్మి
యస్య స, తథోక్తః, సమస్తసదాచారనిర్వహణధూరిణ ఇత్యర్థః, పర
మే స్థానేతిష్ఠ తీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మ + 'పరమేష్ఠః కి'దితి ఇనిప్రత్యయః బా
ణాదిక 'స్తత్పురుషే కృతిబహుళ'మిత్యలుక్ 'స్థాస్థిస్థూణా'మితి వక్త
వ్యాత్ వత్వం, భవత స్తవ, కులగురు ర్నను కులస్వామీ నను, వం
శపినర్తకః ఖల్వి త్యర్థః, బ్రహ్మణో నస్తృత్యాత్ త్వం మహాకుల
ప్రసూత ఏవ జాతోఽసీతి భావః, అస్తు తతః కిం తత్రాహ. పరేతి. పర
కళత్రేషు సరదాచేషు రతి రనురాగో యస్యస, తథోక్తః, భవానితిశే
షః, ని. 'రతిః స్మరపీయాయాం చ గాగేఽపి సురతేఽపి' చేతివిశ్వః,
గోత్రజానాం త్వద్వంశోద్భవానాం, ని. 'గోత్రం వంశే పుమాన్తైల'
ఇతి భాగురి, అపత్రీపాం లజ్జాం, జనయతి ఉత్పాదయతి, హి రపథా
రణే, + శేషేప్రభంజన, త్వదియజగుఃస్థిత కర్తృనశాత్ త్వద్వంశ్యా లజ్జ
తా భవం తీత్యర్థః, సదాచారప్రతిపానిష్ఠపరమేష్ఠీవంశకేన త్వయా
తన్నిష్ఠేనైవ వర్తితవ్యం న త్వేవంభూతదురాచారేణ సదాచారాణాం
త్వద్గోత్రజాతానాం లజ్జాజనకేన భవితవ్య మితి భావః, ని. 'కళత్రం
శోణిభార్యయోః' 'లజ్జాసాఽపత్రీపాన్యత' ఇతి చామరః. 31

అ. తథాచ కిమ త్రేతికర్తవ్య మిత్యాశంక్య మయోపదిశ్యమాన
మేతద్ధితం తవావశ్యం కర్తవ్యం తథాచ శ్రేయోభవిష్యతీత్యాహ. భూయ
ఇతి. అముంజన, మిత్యాత్మనిర్దేశః మా మిత్యర్థః, పురుషబుద్ధి రేవ మయ
కర్తవ్యా నతు స్త్రీబుద్ధి రితి జ్ఞాపనార్థ మిత్థం నిర్దేశః, పంచపటీపరిసరం
పంచపట్యాశ్రమపర్యంతభవమ్. ని. 'పర్యంతభూః పరిసర' ఇ త్యమరః,
అనుకూలః ప్రభంజనః అనుకూలవాయు రివ, పరిభ్రష్టాం ప్రతికూల
వాయువశా దమార్గగతాం, నావం, కూలోపకంతం తీరప్రాంతమి, వే
త్యనేకేవేయ ముపమా, భూయః పునరపి, నయేథా యది ప్రాప్యయేథా
శ్చేత్, నయతి ద్వికర్షకః, తస్మిమదీయో జీవితేశో మత్ప్రణేశ్వరః,

1 కుళత్రాత్ర నేత్రప్రసక్తి రప్యనిరపత్రపాం. 2 అనుకూలప్రభంజన.

తవాపి దయతో నియతం మదీయో జీవితేశ శ్చాన్యజ్ఞవి తేశోఽపి త్వ
యదయాళు ర్భవేత్ . 32

1 దాశరథేర జయ్యాయా మైత్ర్యాః పాత్ర మపి భవితాఽసికింతు
ఖరప్రముఖనిశి చరబలమథనసమయరుచిరలగ్న సాంద్ర³వసాపంకిలముఖ
శ్రీరామః పరమదయాళు రితి భావః. ని. 'జీవితేశో యమే కాంత' ఇతి
విశ్వః, తవాపి దారాపహరణరూపాపరాధకర్తురపి, సంబంధసామాన్యే
షష్ఠీ త్వక్తం ప్రాక్, నియతం నిశ్చితం, దయతో దయాం కరిష్యతి,
మహాపరాధీ దురాచారోఽయం హస్తగత ఇతి సమారయిష్యతీత్యర్థః,
వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః, ఇథం శరణాగతే త్వయి కా
కాసురవ ద్దయాం కరిష్యతి తాదాత్వికగుణగుణాపరతంత్రా ఏవ ద
యాళవో నతు పూర్వాపరాధపరతంత్రా ఇతి భావః, అతస్సాన్యజ్ఞవి తేశః
ప్రత్యక్షాంతశోఽపి, త్వయి విషయే, దయాళు ర్దయావా, స్ఫువే, న్న మార
యే దిత్యర్థః, శ్రీరామదయాపాత్రస్య కథం మరణ మితి భావః. 32

అ. నచైవం మత్ప్రత్యర్పణేన ప్రాణత్రాణమాత్ర మేవ ఫల మపి
తు సకలలోకశ్లాఘనీయశ్రీరామమైత్రీపాత్ర మపి భవిష్య సీత్యాహ. —
దాశరథే రితి. దాశరథేః శ్రీరామస్య సంబంధిన్యః అజయ్యాయా జేతు
మశక్త్యా యా అపరిహార్యాయా యావజ్జీవన భావిన్యా ఇతి యావత్. ని.
'జయ్యో య శ్చక్యతే జేతుం జేయో జేతవ్యమాత్రక' ఇత్యమరః 'క్షయ్య
జయ్యో శక్యార్థ' ఇతి నిపాతనా త్సాధుః, మైత్ర్యా స్సఖిస్య, మైత్రీవ్యా
ఖ్యాతా, సాత్రిం యోగ్యో, భవితాఽసి భవిష్యసి, అభ్యుచ్చయ శ్చాయం
లాభ స్తవ భవితేతి భావః, ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః,
వివక్షే దండ మాహ. కంత్వితి. కిం తు మదుక్తాదన్యధాకరణ ఇత్యర్థః,
ఖరప్రముఖనిశిచరబలస్య కోపయుక్తఖరాసురప్రభృతిరాక్షససేనాః
మథనసమయే విధ్వంసనకాలే రుచిరం యథాతథా 'సుచిరే' తిపాతే
అచీచిరకాల మారభ్య లగ్నయా సంసక్తయా సాంద్రవసయా మేదుర

† తవాపి దయతోత్వామపి దయావిషయం కరోతిత్యర్థః + 'అధీగర్హదయేశాం
కర్త'ణీతి కర్తృణ శ్చేషత్వ వివక్షయా షష్ఠీతి యుక్తమ్.

1 దాశరథే రజయ్యస్య. 2 కింత్విత్యస్య స్థానే అన్యథతే నోచేదితి వా పాతాం
తరంసాధు. 3 ననాపజ్కుపజ్కులిత.

మార్కపుత్రస్య శిలీముఖం భవంతమంతరేణ కశ్యపిద్ధధీత నిజహృదయ
గళితగుధిరధారయా ప్రక్షాళయితుమ్. 32

గ. అథవా జనస్థానసమరా దారభ్య సమారాభావావగ్రహ
తృప్తితానాం సౌమిత్రిపత్రిచాతకానాం 'శోణితామ్బుపారణాం త వా
పసయ శ్చేత్కస్యచుగ్ధో నివారయితుమ్. 33

మేదోవిశేషేణ పంకిలం పంకవత్, + పిచ్ఛాదిత్వా దిలచ్, ముఖ మ
గ్రిం నదనం చ యస్య తం, తథోక్త, మార్కపుత్రస్య శ్రీరామస్య, శిలీము
ఖం బాణం, భవంతమంతరేణ త్వాం వినా, + 'అంతరాంతరేణ యుక్త'
ఇతిద్వితీయా, నిజహృదయాత్ స్వకీయవక్షస్థస్థలాత్ గళితా నిస్సృతా
యారగుధిరధారా తయా ప్రక్షాళయితుం శోధయితుం, క, కశ్యపిద్ధధీత
శ్చిద్ధాం కుర్యాత్, తాదృక్శిలీముఖప్రక్షాళనే త్వ మేవ శ్చిద్ధావాన్,
నాస్య ఇ త్యర్థః, మదుక్తాస్యధాకరణే శ్రీరామః ఖరవిదారణబాణేన త్వదీ
యవక్షోవిదారయిష్యతీతి భావః, 'శ్రదంతరో రుపసర్గవద్వృత్తి ర్వా'చ్యే
తిశ్రచ్చబ్దస్య పూర్వనిపాతః. 32

అ. ఆస్తాం తావ ద్ద్రామబాణవార్తా లక్ష్మణబాణానాం త్వయి
నిపతతాం కో వా నివారయి తేత్యాహ. — అథవేత్యాది. అథ వేతి
ప్రత్యంతరే, జనస్థానే యత్సమరం ఖరాదిరాక్షసమారణరణం తస్మా
దారభ్య, తతః ప్రభృతీ త్యర్థః, + 'అన్యారాదితరర్త' ఇత్య త్రార
భ్యార్థయోగేఽపీతి వచనా త్వక్షే పంచమీ, అత ఏవ 'తథా కా
ర్తిక్యాః ప్రభృత్యాగ్రహాయ' ణీతి భాష్యకారప్రయోగాదేవ
ప్రభృతిశబ్దయోగా త్వంచమీతి కైయటః, సమరాభావ ఏ వాప
గ్రహణో పృష్టిప్రతిబంధ ఇతి రూపకమ్, ని. 'పృష్టి ర్వర్షం తద్విఘాతేఽ
పగ్నిహవగ్రహ సమాః' విత్యమరః, తేన తృప్తితానాం, సౌమిత్రిప
త్రిణాం లక్ష్మణబాణానా మేవ చాతకానాం పక్షివిశేషాణామ్, ని.
'పత్రి రోప ఇమ ర్ద్వయో' రి త్యమరః, శోణితామ్బుపారణాం త్వదీ
క్రామ్బుపానం, త వాపసయశ్చేత్ప్రీత్యర్పణాభావరూపదుర్నియో య
ది, తర్హి, నివారయితుం, క, స్సచుగ్ధః, న కోఽపీత్యర్థః, అమోఘా

ప. అథ నిశిచరనాథం ¹పంచబాణీవిభిన్నం

నహి జనకసుతాయాః ప్రాప దేకాపి వాణీ,

జన ముపనతమృత్యుం పంచవక్త్రాహిదప్తం

విశతి ²హృతవిషాధే రోషధేః కి న్ను శ క్తిః.

5౯

నాం లక్ష్మణబాణానాం గతిం బ్రహ్మాపి వారయితుం న శక్తః, అత
స్తద్బాణా ఏవ త్వద్విధిరం పాన్యంతీతి భావః. †

5౮

అథేతి. అథ జానకీభాషణానంతరం, పంచానాం ఆరవిందాదీ
నాంబాణానాం సమాహారః పంచబాణీ + త్రీలోకీష దత్రప్రక్రియా, త
యా విభిన్నం విచారితం, అత్యంతకామోపహాశ మిత్యర్థః, ఏకబాణ
భిన్నస్యైవ వాపస్తా వక్త్రం న శక్యతే పంచబాణీభిన్నస్య తు కిం వక్త
వ్య మితి భావః, నిశిచరనాథం రావణం, జనకసుతాయాః, ఏకాపి,
ఉక్తానాం వాచాం మధ్యే కాచిదపి, వాణీ వాక్, న ప్రాపత్, కామాం
ధహృదయోఽయం న కా మపి వాణీ మశృణో దిత్వర్థః, + ఆహ్వానే
ర్లుజ్జే, హిరవధారణే. ని. 'హి హేతా వవధారణ' ఇ త్యమరః,
తత్రదృష్టాస్త మాహ. జన మితి. ఉపనతమృత్యు మానన్నమరణం, అత
ఏవ పంచవక్త్రేణ పంచముఖేన అహినా సర్పేణ దప్తం, జనం, హృత
విషాధేః, విషదోషపరిహారణశక్తాయా అపీత్యర్థః, ఓషధే, శృక్తి స్సామ
ర్థ్యం, విశతి కిం ను, న ప్రవిశత్యేవేత్యర్థః, దృష్టాంతాలంకారః. *
'యత్ర వాక్యద్వయే బిమ్బప్రతిబిమ్బతయోచ్యతే, సామాన్యధర్మో
వాక్యజ్ఞే సు దృష్టాన్తో నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్. †

5౯

† 'పారణా త వాపఘనఘనత శ్చే' దితి పాశే అపఘనోఽంగం న ఏవ ఘనో
మేఘ స్తస్మాత్ లభే తేతి శేషః, లభేత చేత్ తర్హితాం పారణాం నివర్తయతు మి
త్యాద్యన్వయః ప్రాగ్వాత్, 'పారణాం తవాపఘనఘనత' ఇతి పాశే పూర్వని ద్యూిపకం;
ప్రాప్తా మిత్యధ్యాహర్యమ్.

‡ 'పంచవక్త్రాహిదప్త' మితి. దృష్టాస్తవాక్యానరోభా, 'తపంచబాణాప్రభిన్న'
మితి పాశ ఏవ సాధుః, పంచబాణో మన్తధః.

1 పంచబాణావభిన్నం. 2 హృతవిషాధే.

గ. ఏనం జనకదుహితృ రవధీరణాఫణితి మాకర్ణ్య క్రోధపరాజ్ముఖో
దశముఖ స్తా మభితో నివసంతీ రారక్షికరాక్షసీ, ¹రుద్దిశ్య భవత్య
శ్చతుర్భి ర ఘృపాయై ²రేనా మవశ్యం వశ్యాం కురుధ్వ మియ మన
సుకూలా చే దిమాం హతాశాం ³ప్రాతరాశాయ మహానసం నయ తే
త్యాదిశ్య నిశాంతే ప్రత్యాసన్నే నిశాంత మేవ ప్రవివేశ. ౪౦

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరూపాం, జనకదుహితృ స్సీతాయాః,
అవధీరణాఫణితి మవమాననావచన, మాకర్ణ్య, క్రోధపరాజ్ముఖః క్రోధ
వినివృత్తముఖః, దశముఖః, తా మభిత, స్తస్యా స్సీతాయా స్సమం
తా దిత్యర్థః, + 'అభితః పరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. నివసంతీ ర్వ
ర్తమానాః, ఆనమంతాత్ రతౌ సంరక్షణం తత్ప్రయోజన మాసా
మి త్యారక్షిక్యః, + 'ప్రయోజన' మితి రకి డేవ్ తతః 'స్త్రియూపుం
వ' దిత్యాదినా పుంవద్భావః, తాశ్చతాః రాక్షస్య శ్చ తా ఉద్దిశ్య, +
భాం తీతి భవత్యః అఘటితఘటనానై పుణ్యసంపన్న త్వేన ప్రశస్తాః హే
రాక్షస్యః, + 'భా తేర్దవతు' రిత్యేణాదికో డవతుప్రత్యయః, 'ఉగిత' శ్చే
తి జీవే, యూయం చతుర్భి ర ఘృపాయై సామదానభేదదండరూపై
శ్చతుర్భి రుపాయై ర, వ్యేనాం సీతా, మవశ్యం నియతం, వశ్యాం
వశం గతం. + 'వశం గత' ఇతి యత్ప్రత్యయః, కురుధ్వం, యేన
రేనాఘృపాయేన వశీకురుధ్వ మి త్యర్థః, అ థేయం సీతా అన
సుకూలా అవశగా చే, త్త్వీ హతాశాం సప్తబుద్ధి, మిమాం సీతాం,
ప్రాతరాశాయ ప్రాతరకాలభోజనార్థం, మహానసం పాకస్థానం, ని. 'స
మానౌ రసనత్యాం తు పాకస్థానం మహానస' మిత్యమరః, నయత
ప్రాపయత, విశిష్య పచనార్థ మితి భావః, + నయతి ద్వివికర్షకః, ఇ త్వేవ
మాది శ్యాజ్ఞాప్య, నిశాంతే నిశావసానే, ప్రభాత ఇ త్యర్థః, ప్రత్యా
సన్నే సమీపవర్తిని సతి, నిశాంతంగృహ మేవ, ప్రవివేశ ప్రవిష్టవాక్,
ని. 'నిశాంతం భవనోషసా' రితి విశ్వః. ౪౦

1 ఆరక్షికరాక్షసీ' రితిపాతే ఆనమంతా ద్రుతుంతీ త్యారక్షకాః కర్తరిణ్ములి
టాన్ పుంవద్భావాదికం ప్రాగ్వత్.

1 ఆహూయ. 2 ఏనామృమావశ్యం. 3 ప్రాతరశనాయ.

గ. తదను తుణదాచరీణాం భీషణతుణవాగ్దోషోన్మేషణముకు
భీతహృదయపుండరీకా పుండరీకయూధపరివృతసారంగాంగనాభజ్ఞీ మజ్జీ
కుర్వాణా గీర్వాణతరుణీవ శాపబలా¹ద్వసుధాం ప్రపన్నా జనకనందినీ
చింతా మేవ మకరోత్.

౪౧

ప. నూనం విదితవృత్తాంతే జటాయుషి గతాయుషి.

తదన్వితీ. తదను రావణగృహప్రవేశానంతరం, తుణదాచరీణాం
త్రిజటాప్రభృత్యారక్షకరాక్షసీనాం, పిశాచీనాంచ, భీషణాని భయం
కరాణి పీక్షణాని విలోకనాని యస్మిం స్త త్తథోక్తం తస్మా ద్వాగ్దో
షోన్మేషణాత్. * 'తస్య త్వం రాక్షసేంద్రస్య భార్యా భవ యశస్వి
నీ' త్యాదిదుర్వచనోచ్ఛారణాత్ తథావాగేవ దోషా రాత్రి స్తస్యా
ఉన్మేషణా దావిర్భావా ధ్ధేతోః, ని. 'దోషా రాత్రిముఖే రాత్రా
వత్ప్రానస్యాయ మిష్యత' ఇత్యభిధానాత్, † ముకుళితం సంకుచితం
హృదయ మేవ పుండరీకం సితాంభోజం యస్యా సా తథోక్తా, రాక్ష
సీపరుషభాషణవశా నిర్భిన్నహృదయే త్యన్ధః, ని. 'పుండరీకం సితాం
భోజ' మిత్యమరః, శ్లేషసంకీర్ణోఽత్ర రూపకాలజ్ఞానః † కిం చ
పుండరీకయూధం వ్యాఘ్రీనమూహః, ని, 'వ్యాఘ్రేఽపి పుండరీకోనే'
త్యమరః, తేన పరివృతాయా ఉపనిరుద్ధాయా సారంగాంగనాయా హ
రిణాంగనాయాః యా భంగీ పరిపాటిః తా మంగీకుర్వాణా అనువర్త
మానా, ప్రాణప్రయాసపర్యంతావస్థాం ప్రాప్నూవా నేత్యన్ధః, ఉపమా
+ కరోతే స్తాచ్చీ త్యే శాసచ్, తథా శాపబలా, ద్వసుధాం ప్రపన్నా
భూలోకం ప్రాప్తా, గీర్వాణ తరుణీ సురసుందరీవ స్థితా, జనకనందినీ, ఏవం
వక్ష్యమాణరూపాం, చింతా, మకరోత్.

౪౧

అ. తత్ప్రకారమే వాహ.-నూన మితి. విదితః జ్ఞాతః వృత్తాం
తో మదపహారవార్తా యేన తస్మిన్, జటాయుషి మృతే సతి, ఆర్యపు
త్రః శ్రీరామః, ఇహ ఓవృత్తితి ఇవాస్థాం అత్ర లజ్జాయాం స్థితాం,
+ ఇహేత్యవ్యయే ఉపపదే 'సుషిష్ట' ఇతి స్థాధాతోః కప్రత్యయః, మాం

† 'తదను రోషభీషణపీక్షణానాం తుణదాచరీణాంవాగ్దోషో' తి పాతే రోషే
త్యాది హేతుగర్భవిశేషణం.

1 పసుంధరామ్.

దువేత్య పృథ్వీం సుచిరం లుతంత్యాః,

న క్తంచర స్త్రీముఖకర్మితాయా

స్తీతాలతాయా స్త్రీజటా జటాఽభూత్.

౪౭

గ. తదనంతర మాత్మత్యాగాయ స్పృహయంత్యాం మైథిల్యాం
మారుతి రియ మనుపేక్షణీయా తపస్వి నీతి నీతి మముఞ్చంతీం చింతాం
పరిగృహ్య నేదీయా నన్యా బభూవ తతః.

౪౮

రం, అతిచిరకాల మారభ్యే త్యర్థః, లుతంత్యా వివర్తమానాయాః,
కించ న క్తంచరస్త్రీణాం గాక్షసీనాం ముఖైః, పరుషనచన్యైః కర్మితా
యాః కార్యం ప్రాపితాయాః, నివీడితాయా ఇతి యావత్, తథా
న క్తంచరస్త్రీణాం శిథిల్యాఖ్యైః టకవిశేషాణాం ముఖైః వదన్యైః కర్మ
తాయాః అర్దితాయాః, న క్తంచరస్త్రీశబ్దః శిథిలీవాచకత్వేన నిఘం
ట్యంతరేషు మృగ్యః, నీతాయా ఏవ లతాయాః, త్రిజటా, జటా శిఫా,
పునరుత్థానాలంబనే త్యర్థః, అభూత్ ఆసీత్, ని. 'స్కంధశాఖాశాలే
శిఫాజటే' ఇత్యమరః, శ్రీరామవిజయసూచకశుభనిమిత్తకథనేన నీతా
మాశ్వాసయామా నేత్యర్థః, శ్లేషసంక్షేప్తోఽయం రూపకాలంకారః,
ఉపజాతివృత్తం.

౪౯

తదనంతర మితి. తదనంతరంత్రిజటాస్వప్నకథనానంతరం, మై
థిల్యాం నీతాయా, మాత్మత్యాగాయ దేహత్యాగాయ, ని. 'ఆత్మా
జీవే ధృతౌ దేహ' ఇత్యభిధానాత్, + 'స్పృహేరీప్సిత' ఇతి సంప్ర
దానత్వా చ్చతుర్థీ, స్పృహయంత్యా మభిలషంత్యాం, రాక్షసీవిరచి
తోపద్రవాసహిష్ణుత్వా దితి భావః, మారుతి ర్హనూమా, తపస్విసీ
శోచ్యా, ని. 'మునిదీనా తపస్వినా' ఏత్యమరః, అనుపేక్షణీయా అనాదరణీ
యా, విలంబకరణేన న హింససయేతి యావత్, ఇతి మత్వేతిశేషః, నీతి
మముంచంతీం, నీతియుక్తా మి త్యర్థః, + 'శేముచాదీనా' మితి ముమా
గమః, చింతా మేతత్సంముఖిభావవిచారం, పరిగృహ్య కృత్వా, అ
స్యా మైథిల్యా, నేదీయా సంలికవర్తి, బభూవ, + 'అంతికబాధయో
ర్నైదసాధా' వితి నేదాదేశః, తతో నేదిష త్యానంతరమ్,

౪౮

ప. దేవ్యా దశాననవచోమయవజ్రదీర్ఘ
కర్ణాంతరవ్రణవిరోపణభేషజాని,
విస్రంభణార్థ మయ మన్వయసంగతాని
రామాభిక్తిర్తనమధూని శనై ర్మ్యషించత్.

౪౯

గ. తదనంతరం సమంతా త్ప్రసారితనయనా జనకతనయా తస్యాం
శాఖాయాం శాఖామృగ ముద్వీత్య దుస్స్వప్నబుద్ధ్యా చకీతహృదయా

దేవ్యా ఇతి. అయం హనూమాన్, దశాననస్య రావణస్య
నచోమయం వాగ్రూపం య ద్వజ మాయుధం తేన దీర్ఘ యోః విదా
తయోః కర్ణయో రంతరే యాని వ్రణాని క్షతాని తేషాం విరోపణే
చికిత్సాయాం భేషజాని ఔషధాని, ని. 'భేషజౌషధభైషజ్యా' సీత్య
మరః, తథా అస్వయేన వంశేన సంగతాని, 'రాజా దశరథో నామ
రథకుంజరవాజిమూని త్యాదివంశప్రశంసాపూర్వకా ణీత్యర్థః, రామాభి
క్తిర్తనాని శ్రీరామనామసంకీర్తనా న్యేవ మధూ న్యమృతాని, దేవ్యా
స్సీతాయా, విస్రంభణార్థం, విశ్వాసోత్పాదనార్థ మిత్యర్థః, ని. 'సహా
విస్రంభవిశ్వాసా' విశ్వమరః, + 'అర్థేన సహ నిత్యనమాన పుర్వలింగ
తా చ వక్తవ్యా' శనై రవ్యగ్రం, న్యషించత్, శ్రావితవా ని త్యర్థః,
రూపకాలజ్ఞురః, వసంతతిలకావృతమ్.

౪౯

తదనంతర మితి. తదనంతరం శ్రీరామనామసంకీర్తనానంతరం,
జనకతనయా సీతా, సమంతా, ద్విక్షు విదిక్షు చేత్యర్థః, ప్రసారితనయ
నా, కుత ఏత త్ప్రయుక్త మితి ప్రవర్తితదృష్టి సుతీతస్యాం నేదిష్టాయా
మిత్యర్థః, శాఖాయాం శింశుపావటపే, స్థిత మితిశేషః. శాఖామృగం
వానర, ముద్వీత్య, దుస్స్వప్నబుద్ధ్యా దుష్టస్వప్నాయ మితిభ్రాంత్యా,
స్వప్నే వానిరదర్శన స్వాశుభసూచక త్వేన శాస్త్రసిద్ధత్వా దితి భావః,
తథా శ్రీరామాయణే * 'స్వప్నో మయాఽయం వికృతోఽద్య దృష్ట
శాఖామృగ శాస్త్రగణై ర్నిషిద్ధ' ఇతి, చకీతహృదయా భయసంభ్రా
న్తాస్తకరణా, అత ఏవ సలక్షణాయ లక్షణసమేతాయ + 'తేన సహేతి
తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః 'నోఽసర్జవ' స్మృతి సహశబ్దస్య సత్వం,
భర్తే ప్రాణేశ్వరాయ, శ్రీరామాయ, + 'చతుర్థీ చాశిష్యాయుష్యే'

సలక్ష్మణాయ ¹(రామాయ) భద్రే భద్ర మాశంసమానా జన మిమం
దురాపస్వాపం స్వప్నః కథ మాపుయా దితి విచింత్య మాయాస
మాయాత్మనైర్వృతః పతిబుద్ధ్యా తస్మా న్నరుతపుత్రా త్రతాస. ౫౦

గ. సోఽపి సమవతీర్య వచనవైచిత్ర్యా జ్ఞనకపుత్రీం ప్రత్యాయయ
న్నాంజనేయః కృతాంజలి ర్వ్యజ్ఞజ్ఞాత్. ౫౧

త్యాదినా చతుర్థి, భద్రం కుశల, మాశంసమానా, 'స్వ స్త్యస్తు రా
మాయ సలక్ష్మణా' యేతి కల్యాణాశంసనం కుర్వాణే త్యర్థః, ని. 'శ్వ
శ్రే'యసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభ'మి త్యమరః, + ఆ
జూర్వా చ్ఛంసతే శ్వాసచ్, తతో దురాపస్వాపం దుష్ప్రీపనిద్రమ్,
ని. 'స్యా నిద్రా శయసం స్వాప' ఇత్యమరః, ఏతేన జాగరాఖ్యా
చతుర్థి మదనావస్థా సూచ్యతే, తదుక్తమ్. 'దృజ్ఞనస్సంగనంకల్పా
జాగరః కృతతాఽరతిః, హీ'త్యాగోన్మాదమూర్ఛంతా ఇత్యనంగదశా
ద'శేతి, ఇమ మిద్భగవన్దాపన్నం, జనమిత్యాత్మనిర్దేశః, స్వప్నః స్వప్న
దశా, పథం కుతో వా, ఆపుయా త్సంగచ్ఛేత్, నాపుయా దేవే
త్యర్థః, తన్నాంతరీయక త్వాత్తస్యేతిభావః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్.
* 'స్వప్నోఽపి నాయం నహి మేఽస్తి నిద్రా శోకేన దుఃఖేన చ వీడి
తాయాః' ఇత్యనేన ప్రకారేణ, విచింత్యాలోచ్య, మాయయా వానర
భూమికయా, సమాయాతః పునరాగతోఽయం నైర్వృతపతీ రావణ
ఇతి, బుద్ధ్యా, తద్గోచరభాగం త్యేత్యర్థః, తస్మా త్రథాభూతా న్నరుత
పుత్రా, త్రతాస విభాయ, + 'భీతార్థానాం భయహేతు' రిత్యపా
దానత్వా త్సంచమి. ౫౦

అ. తతః కిం త్రతాహ. — స ఇతి. సః ఆంజనేయోఽపి, సమవతీర్య
శాఖాయా స్సకాశా దవరుహ్య, వచనవైచిత్ర్యా త్రతా-లోచితనిజవ
చనరచనావిశేషచాతుర్యా, జ్ఞనకపుత్రీం జానకీం, ప్రత్యాయయ,
న్నిత్యాంజనేయవిశేషణం, సమాశ్వాసయన్ని త్యర్థః, + ని. 'ప్రత్య
యోఽధీనశపథ జ్ఞానవిశ్వాసహేతు' స్విత్యమరః, కృతాంజలి ర్విరచిత
కరసంపుట స్సక్, వినయలక్షణ మేతత్, వ్యజ్ఞజ్ఞాత్ విజ్ఞాపితవాక్. ౫౧

+ 'ప్రత్యాయయితు' మితి తుమున్నస్తపాతే సమాశ్వాసయతు మిత్యర్థః.

1. విశ్వాస్తే క్వచిత్. 2. విచింతయమానా మాయాసమాయాత. 3. ఇతి.

ప. కల్యాణి త్వద్వియోగేన తీవ్రవేగేన తామ్యతః,
 రాఘవేంద్రస్య దూతం మా మన్యథా మాస్మ మన్యథాః.
 త్వయా సహ ప్రస్థితచిత్తవృత్తి ర్యభాషరీకోకసమానధర్మా,
 వచోబ్రవీన్మైథిలి మన్మథేన త్వాం కాశలంకోసలరాజ్ఞః.
 అపి చ.—ప. శిరసా తవ సౌమిత్ర రకరో దభివాదనమ్,

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమే వాహ. — కల్యాణితి. హే కల్యాణి శోభనే
 జానతీ, ఏతేన సౌభాగ్యభిధాయకేన సంబోధనేన శ్రీరామస్య కుశలం.
 సూచ్యతే. + గౌరాదిత్వాత్ జీమ్, తీవ్రవేగేన చండరయేణ, దుర్ని
 రోధే నే త్యర్థః. ని. 'తిగ్గుం తీక్ష్ణం ఖరం తీవ్రం' చండ ముష్ణం షటు
 స్మృతమితి హలాయుధః, త్వద్వియోగేన త్వద్విరహేణ, హేతునా,
 తామ్యతో గ్లాయతః, క్లిశ్యత ఇ త్యర్థః, ఏతేన వ్యాపారాంతరాసక్తత్వ
 శక్త్యా స కాశ్యేతి సూచ్యతే, రాఘవేంద్రస్య రఘునాయకస్య, దూతం
 సందేశహరమ్. ని. 'స్యాత్సందేశహరీ దూత' ఇత్యమరః, మాం,
 అన్యథా ప్రకారాంతరేణ, మాస్మ మన్యథాః, నవిజానీయా ఇ త్యర్థః.
 'స్మృతరేల'జ్ఞేతి చకారా దాశీరధే లుఙ్ఞ, న మాజ్యేగ' ఇత్యిడాగ
 మాభావః. ౧౬

త్వ యేతి. హే మైథిలి, త్వయా సహ ప్రస్థితా ప్రియూతా చిత్త
 వృత్తి ర్యస్య స తథోక్తః, త్వదేకాయ త్తచిత్త ఇత్యర్థః, అత ఏవ విభా
 షర్యాం రజన్యాం యః కోక శ్చక్రవాక స్తస్య సమానో ధర్మో యస్య
 స, తథోక్తః, అతివిరహాతుర ఇత్యర్థః. ని. 'కోక శ్చక్ర శ్చక్రవాక' ఇత్య
 మరః, + 'ధర్మా దని చ్చేవలా'దిత్యనిచ్, కోసలనాం జనపదానాం
 రాజా కోసలరాజో దశరథ స్తస్య పుత్రః శ్రీరామః, మన్మథేన మద్వ్యా
 రా, త్వాం, కుశల మేవ కాశలం, + స్వాధ్ధేజ్, వచః జేమవచనం, అ
 బ్రవీ దవోచత్, + బ్రువోలుజ్, 'బ్రువి శాసీ'త్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్,
 'అకథితం'చేతి సీతాయాః కర్మత్వం, ఉపజాతీవృత్తిమ్. ౧౭.

అ. అథప్రత్యయద్ధాన్ద్రాయ లక్షణవార్తా మప్యహ. — అపిచేతి.
 అ. త దేవ విప్రణోతి. — శిరసేతి. 'హే కల్యాణి, సుమిత్రాయా అపత్యం

అప్పుచ్చుతో¹సి భద్రం త్వా మధిప శ్చ వనోకసామ్. ౫౪
 గ. ఏవ మభిహితయా సంభూతవిస్రింభయా భయాపేతయా
 తయా తావ దనయుక్తః పవనతనయో వాలిమరణకారణం సుగ్రీవ
 సఖ్య మాఖ్యాయ ప్రాచేతసచేత ఇవ సంతతసన్నిహిత²రామనామమం
 గళ మంగుళీయక మసైవ ప్రాయచ్చుత్.

ప. సౌఖ్యావహస్య పవనాత్మజనీయమాన

పుమాం తో¹మితి² ర్లక్ష్యణః. + 'బాహ్వదిభ్య' శ్చేతి³ ప్రత్యయః,
 శిరసా మూర్ధ్నా, తప, అభివాదనం సమస్కార, మకరోత్కృతవాక్,
 అథ సుగ్రీవసఖ్య మపి జాత మితి సూచయ న్నాహ. అప్పుచ్చుదితి, సః
 ప్రసిద్ధః, వనోకసా మధిసో²సి చ వానరేశ్వర స్సుగ్రీవ శ్చ, ని. 'మర్క
 టో వానరః క్షిణో వనోకా' ఇ త్యమరః, త్వాం, భద్రం కుశల, మప్పు
 చుత్ పృష్టవాక్. + దుహ్యదిత్వా ద్వికర్మకత్వమ్. ౫౪

ఏవ మితి. ఏవము క్తప్రకారేణ, అభిహితయా ఉక్తయా, అత
 ఏవ సంభూతవిస్రింభయా సంజాతవిత్వాసయూ, హేతుగర్భం విశేష
 ణమ్. ని. 'సమా విసంభవిత్వాసా' విత్వమరః, భయా దపేతయా, అప
 గతసాధ్యస యేత్యర్థః. + 'అపేతాపో³ధే' త్యాదినా పంచమీసమాసః,
 తయా సీతయా, తావ త్తదాసీ, మనుయుక్తః కథం సుగ్రీవసఖ్యం జాత
 మిత్యాది పృష్ట స్పృ. ని. 'ప్రశ్నో²సుయోగః పృచ్ఛా' చేత్యమరః,
 పవనతనయో హనూమాక్, వాలిమరణకారణం, సుగ్రీవస్య సఖ్యం
 మైత్రీం + 'సఖ్యర్య' ఇతి యప్రత్యయః, ఆఖ్యాయ సమ్యక్కథయిత్వా
 పాశ్చేతసచేత ఇవ వాల్మీకిమన, ఇవేత్యుపమా, సంతత సన్నిహితేన
 నిరంతరసన్నికృష్టేన రామనామ్నా మంగళం కల్యాణరూపం, విలి
 ఖతశ్రీరామనామవర్ణావళిశోభిత మిత్యర్థః, అంగుళీయకం శ్రీరామప్రేషి
 తా మభిజ్ఞానముద్రికాం, అసైవ సీతాయై, ప్రాయచ్చుత్ దత్తవాక్,
 + 'పాఘో³ధే' త్యాదినా దాణో యచ్ఛాదేశః. ౫౫

సౌ భ్యేతి. జనకాత్మజాయా స్సీతాయాః, పాణిగ్రహోత్సవదినం
 వివాహముపశోత్సవదినః, కర్తృ, సౌఖ్యావహస్య పరమానందకరస్య,

రామాంగుళీయకవిలోకనవాసరస్య
సత్యం కలాం ¹శతతమిం భువి నైవ భేజే
పాణిగ్రహోత్సదినం జనకాత్మజాయాః.

గీ॥

గ. తత స్తం జానకీ నిస్సీమహర్షా బభాషే.

గీ॥

గ. మహాభాగ సర్వధాఽస్య దురాత్మనః, ప్రత్యాసీదతి ²మృ
త్యుః తథైవ మహ్య మనలాభిధానయా విభీషణదుహితౌ స్వమాత్రా

పవనాత్మజేన హనూమతా సీయమాన మాసితం య ద్రామాంగుళీ
యకం శ్రీరామాభిజ్ఞానాంగుళిముద్రికా తద్విలోకనవాసరస్య తత్సప్త
ర్శనదినస్య, శతతమిం శతస్య పూరిణిమ్, + 'తస్యపూరిణే' డడితి డటి
'నిత్యం శతాదిమాసార్థమాససంవత్సరాచ్చే'తి తమజాగమే టిత్వాత్
జీప్, కలా మంశమ్, ని. 'కలా స్యా స్మూలికా వృద్ధా శిల్పిదా వంశ
మాత్రకే, షోడశాంశేఽపి చంద్రస్యే'తి విశ్వః, భువి, సత్యం యథార్థం
నైవ భేజే న ప్రాపైవ, తతోఽపి సహస్రగుణాధికానందజనకత్వా ద
స్యేతి భావః, అత్ర కలాభజనసంబంధేఽప్యసంబంధోక్తే రణిశ యోక్తిః,
వసంతతిలకావృత్తమ్.

గీ॥

తత ఇతి. తతః అంగుళీయకప్రదానాన స్తరం, జానకీ, నిస్సీమహ
ర్షా నిరతిశయానందా సతీ, తం హనూమస్తం, బభాషే ఉవాచ. గీ॥

అ. భాషణప్రకార మే వాహ. — మహాభా గేతి. హే మహాభాగ
పరిహితాచరణభాగ్యసంపన్న, సర్వధా సర్వప్రకారేణ, అస్య దురా
త్మనః, పాపిష్ఠస్య రావణస్య, మృత్యు రస్తకః, ప్రత్యాసీదతి ప్రత్యాస
నో భవతి, త త్ప్రీత్యాసాదనం, తథాసశ్చిత మిత్యర్థః, న హ్యేతన్మద
భ్యాహనమాత్రం కిం త్వస్తమఖ్యాచ్ఛిత మపీ త్యాహ, తథైవేతి.
తథైవ మదూహితప్రకారే నైవ, మహ్యం, అనలే త్యభిధానం యస్యా
స్తయా తథా స్వమాత్రా నిజజనన్యా అన్యత్పక్షపాతీన్యా సరమయా,
ప్రేషితయా ఏతద్వార్తాకథనార్థం ప్రేషితయా, విభీషణదుహితౌ
విభీషణపుత్రికయా, భాషితం చ కథిత మపి, అతః అనార్యశీల స్తుచ్ఛస్య

1 'శతతమిమసి' త్యేన పాఠస్సాధుః; భువితిషస్సానుపయోగాత్.

2 మృత్యురేవమ్.

ప్రేషితయా భాషితం చ, అయ మ వ్యనార్యశీల స్తురీయ ముపాయమంత
రేణ ¹న మా మార్యపుత్రస్య సమర్పయిష్యతి నియత మహమసి మాసా
దూర్ధ్వం న శక్నుయాం పాణాన్ ²(కృపణాన్) ధారయితు మితి. ౧౫

గ. ఏత దాకర్ణ్య మారుతి ర్మహానుభావే మాభైషీ స్తత్ర
భవతీం భవతీం వహ న్నేవ తూర్ణ మర్ణవ ముల్లంఘ్య ³రఘువరచరణ
సరసిజసమీప ముపయాస్యామి మైనం మా మనమర్థం ⁴సమర్థయేథాః
ఇత్యభిహితవాన్.

భావో, ౨యం రావణో ౨ పి, తురీయం చతుర్థం, + 'చతుర శ్చయతా
వాద్యక్షరలోప' శ్చేతి ఛప్రత్యయః, ఆద్యక్షరలోప శ్చ, ఉపాయ మంత
రేణ, దండ్రో పాయం విసేత్యర్థః, + 'అంశ రాంతరేణ యుక్త' ఇతి ద్వితీ
యా, మా, మార్యపుత్రస్య రాజపుత్రస్య శ్రీరామస్య, ఆర్యపు త్రేతి
రాజపుత్రాణా మభిధానం + 'ఆరోఽబ్రాహ్మణకుమారయోః రాజా'
చేతి నిపాతనాత్, న సమర్పయిష్యతి న దాస్యతి, దండ్రో ౨వ్యచిలం
బేనైవ ప్రయోక్తవ్య ఇత్యాహ నియతమితి. అహమసి, నియతం నిశ్చి
తం, మాసా దూర్ధ్వం, ఏకమాస స్తోపరిష్టాదిత్యర్థః, కృపణాన్ దీనాన్,
ప్రాణాన్, ధారయితు నిర్వోధం, + 'శకధృషే' త్యాదిన్ తుమున్ప్ర
త్యయః. న శక్నుయాం శక్తా న భవేయ, మత ఊర్ధ్వం జీవితం త్య
క్త్వా మిత్యర్థః, ఇతి బభాష ఇతి సంబంధః, తథాచ శ్రీరామాయణ
మ్, * 'ధారయిష్యామి మాసం తు జీవితం శత్రుసూదన, మాసా
దూర్ధ్వం న జీవిష్యే త్వయా హీనా నృపాత్మ' జేతి. ౧౫

ఏత దితి. ఏత త్ప్రీతావచన, మాకర్ణ్య శ్రుత్వా, మారుతిః హనూ
మాన్, హే మహానుభావే మహాసామర్థ్యసంపన్నే, సామర్థ్య మత్ర పరమ
పాతివ్రత్యప్రయుక్త మితి ద్రష్టవ్యమ్, మాభైషీః భయం మాప్రాప్నుహి,
తత్రభవతీం పూజ్యాం, భవతీం త్వాం, వహ న్నేవ సగ్గంధేధారయన్నేవ,
తూర్ణ మాశు, అర్ణవం సముద్రం, ఉల్లంఘ్య ఉత్తీర్య, రఘువరస్య శ్రీ
రామస్య, చరణసరసిజసమీపం పాదకమలసమీప, ముపయాస్యామి ప్రా

1 మార్యపుత్రస్య. 2 ఏతన్నాస్తికవచిత్. 3 రాఘవచరణ. 4 సమర్థయేథా
ఇత్యభిధాయ, మహమహి శ్రోత్యాదిపాఠప్రాచీనః,

కించ.—ప. మహామహీధ్రీనధీచీం సోఽయం వృద్ధి ముపేయివాక్.
యయా నూన మపాంరాశిః కుల్యాతుల్యాం¹దశాం దధౌ. ౬౦

ప. అథ త మువాచ సా జనకరాజసుతా ముదితా
కిము తవ దుష్కరం చరణలంఘితవారినిధేః,
అ పి తు మయా సహ ప్లవగపుంగవ యాస్యసి చే
²న్నియత మపాయినీ పరిణమే ద్భవతః పదవీ. ౬౧

అన్య చ్చ.—

ప. పాతివ్రత్యహుతాశనేన యది తం కుర్యా మహం భస్మసా

పాన్యమి, ఏనం మా, మసమర్థం, మాసమర్థయేథాః. నమస్య స్వేత్వభి
హితవాక్ ఉక్తవాక్, కించ అపి చేత్వర్థః. ౬౨

మహామహీధ్రీతి. సోఽయం హనూమాక్, స్వసామర్థ్య పరి
జ్ఞాపనాయ, మహతా, మహీధ్రీణ గిరిణా సధీచీం సమానాం, వృద్ధి,
ముపేయివాక్ ప్రాప్తవాక్. ని. 'మహీధ్రీశిఖరిత్మౌభృ' దిత్వమరః,
యయా దేహవృద్ధ్యా, అపాంరాశిః సముద్రః, కుల్యాతుల్యా మల్పీ
కృతసరిత్సమానాం, దశాం స్థితిం, దధౌ భృతవాక్, ని. 'కుల్యాల్పా
కృత్రిమా సరి'దిత్వమరః, హనూమద్దేహవేత్తయా సముద్రోల్పృథవ
ప్రతీయత ఇతి భావః. ౬౦

అథేతి. అథ హనూమద్దేహవృద్ధిదర్శనానంతరం, జనకరాజసుతా
సీతాముదితా, సంతుష్టా సతీ, త మాంజనేయ, మువాచ, హేఽంజనేయ,
చరణాభ్యాం లంఘిత స్తీర్ఘ వారినిధి సముద్రో, యేన తస్య, తవ, దు
ష్కరం కర్తు మశక్యం, కార్యం, కిం కిము స్తి, కించి దపి నా స్తీ త్వర్థః, అపి
తు కేంతు, హే ప్లవగపుంగవ వాసరోత్తమ, మయా సహ, త్వం, యా
స్యసి గమిష్యసిచే, ద్భవతః, ఇయం, పదవీ మార్గః, అపాయినీ దుష్టా, పరి
ణమే ద్భవతే, సంకటయుక్తా భవిష్యతి, అన్యచ్చ, కించేత్వర్థః. ౬౧

పాతివ్రత్యేతి. హే ఽంజనేయ, పాతివ్రత్యహుతాశనేన పాతి
వ్రత్యాగ్నినా, తం రావణం, భస్మసా ద్భస్మీభూతం, కుర్యాం కరోమి
యది, తస్మి, దాశరథేః, శ్రీరామస్య, శరస్య బాణస్య, ఆత్మోచితా స్త్రావ

తృత్యం దాశరథే శ్వరస్య నభవే దాత్మోచితా పారణా,

కిం చై తస్య యశోనిశాపతి రపి ప్రహ్లానకాంతి ర్భవే

¹ద్భృత శ్వాసితరావణే రఘుపతౌ యాత్రా మమ ²శ్రేయసీ.

గ. ఏవం వ్యాహృతః పవనసుత స్సీతాం ³వినీతః పున ⁴రాబభాషే.

ప. మాయామృగేణ తవ మైథిలి వంచితాయా

నుకూపా, పారణా పూర్తి, స్తృప్తి నితి యావత్. న భవే న్నస్యాత్, సత్యం
యథార్థం, నాత్రసందేహ ఇత్యర్థః, శ్రీరామబాణేనైవ రావణహాననం
కర్తవ్య మితి భావః, శ్రీరామ స్వాపకీర్త్యానహత్వా చ్చ మమైత న్న
యుజ్యత ఇతి పతౌ న్నర మాహ. కించేతి. కించ ఏతన్నాత్రమేవ నభవ
తీత్యర్థః, ఏతస్య దాశరథేః, యశః దానతౌత్రోద్భవా సత్సమాఖ్యా
తదేవ నిశాపతి శ్చంద్రోపీతి రూపకమ్, ప్రహ్లానకాంతిః ప్రక్షీణశో
భో, భవేత్, స్వసామర్థ్యే నైవ సీతా రావణం విరాశితవతీ రామ స్త్యశ
క్తవన జాతః, కిమి త్యపకీర్తి స్సంభవిష్యతీ త్యర్థః, అతః, హే భృత,
రిత్యాదరేణా మంత్రణం, రఘుపతౌ రఘునాయకే, శాసితరావణే విధ్వం
సితరావణే సతి, శ్రీరామేణ రావణే విధ్వంసితే సతీ త్యర్థః, మమ యా
త్రా ప్రతిప్రయాణం, శ్రేయసీ ప్రశస్యా శ్లేషేతి యావత్, + 'ప్ర
శస్యస్య శ్ర' ఇతి శ్రాదేశః, అతో మమైవ మాగంతుం న యుజ్యతే శీ
రామో యథా షీ ప్రమాగచ్ఛే త్తథా త్వయా ప్రోత్సహితస్య ఇతి
భావః ఉక్తరూపకయో స్సంసృష్టిః, శాస్త్రాలంకారిణీతి తం వృత్తమ్. ౬౨

ఏవ మితి. ఏవ మనేన ప్రకారేణ, వ్యాహృతః ఉక్తః, ఏత యేతి
శేషః, పవనసుతో హనూమాన్, వినీతః వినయయుక్త స్సక్, సీతాం
పునః, ఆబభాషే ఉక్తవాన్. ౬౩

అ. తదే వాహ. — మాయేతి. హే మైథిలి, మాయామృగేణ
కనకమృగేణ, వంచితాయాః ప్రతారితాయాః, విప్రలబ్ధాయా ఇతి
యావత్, తవ మహానుభావాయా ఇతి భావః, శాఖామృగేణ
వానరేణ, పునరాగతిః ప్రత్యాగమన, మిత్యేత, దయుక్త మనర్హం, వం
చనేనాపహరణం పునస్సంఖోచే నాగమనం చేత్యేత త్సంభావితాయా

1 భవే త్తస్మాద్భాసితః; భవేదాశాశాసిత. 2 శ్రేయసే. 3 వినీతం. 4 అభాషత.

శ్వాఖామృగేణ పున రాగతి రి త్యయు క్తమ్,

ఏషా కథాఽపి భువనే ¹ వితతా యది స్యా

త్కానామ రామధనుషః ప్రథితా ప్రశస్తిః.

౬౮

గ. 'కిం బహు నే జ్యేత దేవ చింతితం దేవి భవత్యా యద్వం
రాఘవగృహిణ్యా స్తదేవ నిశ్చితం యత్పదృశ మీదృశస్య సమా
చారస్య తదేవ ప్రకాశితమ్ యదనుగుణం రావణాపరాధపరికిరి

యా స్తవ న యు క్త మితి భావః, రాజ్ఞాః పునా రాజమార్గే జై వా
గమనం యు క్త మితి భావః, కించ ఏషా ఉక్తా, కథా వార్తాఽపి, భువ
నే జగతి, ని. 'విప్లవం భువనం జగ' దిత్యుచరః, వితతా విస్తృతా
ప్రచురా, స్యా ద్యది, తస్మి, శ్రీరామధనుషః శ్రీరామచాపస్య, జగత్ప్ర
యప్రసిద్ధ స్థేతి భావః, కా నామ కావా, ప్రశస్తిః పరనిరాసకత్వ
ప్రయు క్తత్యాతి, ప్రథితా ప్రసిద్ధా, స్యా దితి శేషః, న స్యా దేవే
త్యర్థః, అత స్త్వయాఽల్పకాలక్లేశసహిష్టుతయాఽత్య స్థిత్యం శ్రీ
రామేణ పున రాగత్య రావణం జిత్వా త్వం ప్రత్యానతవ్యా చేత్య
యమేవ రాధాంత ఇతి భావః, వస స్తతిలకావృత్తమ్.

౬౮

అ. అథ నీతాప్రశంసాపూర్వకం నిగమయన్నాహ. — కిమితి.

బహునా కిం, కాలయాపనకరైరనేకై ర్వచనై రల మిత్యర్థః, కుతః,
ఇత్యేత త్ప్రకృత, మిదమేవ, చింతితం, దేవి, భవత్యాపర్యాలోచితం,
సమయాచిత త్వేనై తదేవ విచారిత మిత్యర్థః, ని. 'ఇతి హేతుప్రకరణ
ప్రకారాదిసమూప్తి' ప్రిత్యుచరః, కి మేత దిత్యత్రాహ. యది త్యాదినా.
రాఘవస్య రఘువంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య గృహిణ్యా ధర్మవత్సావ్యః,
య, ద్వం యు క్తం, త దేవ, నిశ్చితం నిర్ణీతం, ఈదృశస్య అనిర్వా
చ్యస్యే త్యర్థః, సమాచారస్య పాతిప్రత్యధర్మస్య, య, త్పదృశం

1 విదతా.

2 అత్ర గచ్ఛే 'కింబహునా దేవి భవత్యా త దేవ చింతితం య ద్వం రాఘవ
గృహిణ్యాః, త దేవ నిశ్చితం య త్పదృశ మీదృశస్య సమయాచారస్య త దేవ ప్రకా
శితం య దనుగుణం రావణాపరాధపరికిరియాయాః త దేవానుమోదితం య దనుకూలం
కులవధూశీలస్య త దేవ కథితం య దుచితం క్షత్రియాజీవనవాచీక్రమ స్థేతి బహుశః
ప్రశ' స్థేతి ప్రాచీనపాఠస్సుగమః.

యా యాస్త దేవానుమోదితమ్ యదనుకూలం కులవధూశీలస్య త దేవ
కథితమ్ యదుచితం ఊత్రియాణీవాణీప్రకృమస్య త దేవోపక్రాంత
మితి బహుశః ప్రశస్య సర్వథా రామలక్ష్మణౌ లంకా మిమాం ప్రా
ప్తా వితి ¹జానకి జానీ హ్యనుజానీ హీమం జనం ప్రస్థాతుం కించ కా
కుత్స్థేన విదితపూర్వ మభిజ్ఞానం కి మపి దీయతా మితి. ౬౫

గ. సా తు దీర్ఘం నిశ్చస్య నిశ్చిన్య పురా ఖలు చిత్రకూటతటవనే

తుల్యం, త దేవ, ప్రకాశిత మభివ్యంజిత, రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః,
య, దనుగుణం అనురూపం, త దే, వానుమోదితం అభ్యుపగతం, కుల
వధూశీలస్య కులస్త్రీస్వభావస్య, య, దనుకూలం సమ్మతం, త దేవ,
కథితం ఉక్తం, ఊత్రియాణీ ఊత్రికులోద్భవా, + 'అర్యక్షత్రియా
భ్యాం' వేతి జీవ ఆనుగాగమశ్చ, తస్యా వాణీప్రకృమస్య వచనపరిపా
ట్యాః, య, దుచితం, తదే, వోపక్రాంత మారబ్ధమ్, ఇ త్యేనం,
బహుశః బహువారం, ప్రశస్య ప్రస్తూయ, హీ జానకి, సర్వథా సర్వ
ప్రకారేణ, + ప్రకారవచనే థాల్, రామలక్ష్మణౌ, లక్ష్మణ, మి
మాం, ప్రాప్తా ప్రవిష్టా, జానీహి అవబుధ్యస్య, తథా ఇమం జనం,
మా మిత్యర్థః, ప్రస్థాతుం పునర్గతుం, ఆమోచనశబ్దవ దుపసర్గేణ
ధాత్వర్థస్య బాధః, అతవవ, ని. 'ప్రస్థానం గమనం గమ' ఇత్యమరః,
అనుజానీహి అనుజ్ఞాపయ, అథ చ పునః ప్రప్రవ్యం కించి దవశిష్టం
విద్యత ఇత్యాహ. కించేతి. తదేవాహ కాకుత్స్థేనేతి. కాకుత్స్థేన కకుత్
స్థవంశోద్భవేన శ్రీరామే, విదితపూర్వం, పూర్వం విజ్ఞాత మిత్యర్థః,
+ 'సుపువే'తి సమాసః, కిమపి కించి, దభిజ్ఞానం జ్ఞాపకవస్తు, దీయతాం
ప్రతిపాద్యతాం, ఇత్యాబభావ ఇతి సంబంధః. † ౬౫

అ. తతః కింజాతం తత్రాహ. — నేతి. సా సీతా ౭పి, తుశ
బో ౭స్యర్థః, దీర్ఘం, నిశ్చస్య, వక్తవ్యార్థస్థరణబీజోద్బోధకచిం
తానుభావం సవిషాద మభినీ యే త్యర్థః, నిశ్చిన్య నిర్ణయ తదుక్తం,
* 'సదృశాదృష్టచింతాద్యా స్మృతిబీజస్య బోధకా' ఇతి, అథప్రత్య

† అభిజ్ఞాయతే ౭ నేత్యభిజ్ఞానం కరణే ల్యుట్, పూర్వానుభవస్తారకం.

1 జానకి జానీహి జన మిమ మనుజానీహి ప్రస్థాతుమ్.

తరుణతరతరురమణీయతయా 'మందీభవన్నందనవైభవే' రిఘునందనే
నోపధానీకృతాజ్ఞాయా మమ పయోధరపరిసరే ఖరతరనఖరాగ్రవిర
చితవిదారణం ధారాధరనామానం కాక మేకం రఘుపతి ర్వ్యలోక
యత్.

౬౬

ప. కుశరూపకుశేశయాసనాస్త్రం విజహా వాసవివాయసే సవీరః,

భిజ్జానాఖ్యాయికా మాహ, పురేతి. పురా పూర్వం, ఖలుశబ్దో వా
క్యాటజ్ఞారే, తరుణతరై రత్యంతతరుణైః తరుణిః వృద్ధైః రమణీయత
యా సుందరతయా హేతునా, అథవా తరుణతరా స్తరవో యస్మిం
స్త త్రథోక్తం అత ఏవ రమణీయం చ తస్య భావ స్తతా తయా,
మందీభవత్ నందనవైభవం ఇంద్రోద్యానసౌభాగ్యాతిశయో యస్తా
త్తస్మిన్, తత్తథోక్త, ఇత్యతిశయోక్తిః, చిత్రీకూటతటవసే చిత్రీకూటాచల
తటవిసినే, రిఘునందనే నోపధానీకృత ఉపబద్ధీకృతః అంకః ఉత్సంగోయ
స్యాః, స్తస్యాని. 'ఉపధానం తూపబద్ధ' మిత్యమరః, మమ, పయోధరపరి
సరే కుచస్పృతే, ఖరతరనఖరాగ్రైః అతీనిశితనఖముఖైః విరచితం కృతం
విదారణం ఖండనం యేన తం, తథోక్తం, ధారాధర ఇతినామ యస్యతం,
ఏకం, కాకం కాకాసురం, రఘుపతిః శ్రీరామః, వ్యలోకయత్ అవశ్యిత్.

అ. తతః క మకరోదిత్యత ఆహ. — కుశేతి. సః వీరః, శ్రీరామః,
వాసవస్యాపత్యంపుమాః వాసవిః + 'అత ఇక్షో, సచాసౌ వాయస శ్చ
తస్మిన్ ఇంద్రపుత్రే కాకాసురే, కుశరూపకుశేశయాసనాస్త్రం దర్భరూ
పబ్రహ్మాస్త్రం, విజహా ప్రాయుజ్ఞ, అథ ప్రయోగానంతరం, సః తా
దృగవస్థాపన్నః, చిరజీవీ చింకాలజీవీ కాః, తస్య శ్రీరామస్య, కృపయా
దయయా, హృత మక్షిమాశ్రిం యస్య స, తథోక్త స్సన్, యథార్థసం
జ్ఞాంచిరం జీవ తీతి చిరజీవీ త్యన్వర్థనామధేయం, దధౌ, ఏతదభిజ్ఞానం శ్రీ
రామాయ కథ యేతి వాక్యశేషః, సోఽయం బ్రహ్మాస్త్రాపదుగ్రత స్సన్
శరణ్యాంతరాభావా త్త మేవ సరముకారుణికం శ్రీరామం శిరణం గ
త్వా పునస్తత్కృపయా అమోఘాయ బ్రహ్మాస్త్రాయ నేత్రి మేకం ద
త్వా ముక్తోఽభూ దిత్వర్థః. ని. 'చిరజీవీ చైకదృష్టి ర్మూకలిః పిక్వర్షన' ఇ

అథ తత్కృపయా హృతాక్షిమాత్రశ్చిరజీవీ స దధౌ యథాస్థానం జ్ఞామ్.

౧. సైమా పరిచితకథాన్తరణద్విగుణితదుర్దశా కేశపినద్ధమపర
మిద మభిజ్ఞాన ముస్తుచ్య.

ప. చూడామణిం కపివరస్య దదౌ దశాస్య
సంతానపుంజతరుమాగ్నిదశం కృశాంగీ,

త్యమరః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. * 'సదర్శం సంస్తరాన్సృహ్య బా
హ్మణాస్త్రేణ యోజయత్, స దీప్త ఇవ కాలాగ్ని ర్జజ్వా లాభిము
ఖో ద్విజమ్. స తం పృథీప్తం చిత్తేప దర్శం తం వాయసం పృతి, తత
స్తం వాయసం దర్శం స్సంబరేననుజగామ హేతి, ఔపచ్ఛందసికం
వృక్షమ్.

అ. ఇత్థం వాచికరూప మభిజ్ఞానం దత్వా సంపత్తి వస్తురూపం దాతుం
ప్రావృతే త్యాహ. — నేతి. సైమా సీతా, పరిచితకథాన్తరణేన పూర్వాను
భూతవృత్తాన్తస్మృత్యా ద్విగుణితా ద్విరావృత్తా దుర్దశా దురవస్థాయ
స్యా స్సా, తథోక్తా సతీ, కేశపినద్ధం చిగురాచ్ఛాదితమ్. ని. 'అపిధానతి
రోధానపిధానచ్ఛాదనాని' చేత్యమరః, . + 'వప్తి వాగురి రల్లోప మవా
ప్యో రుపసర్గయోః' ఇత్యపి రకారలోపః, సహ్యతేఽ కర్మణి క్త్వ, అపరమ
న్యత్, ఇదం వత్సమాణం, చూడామణి మిత్యర్థః, ఉన్ముచ్య వికృప్య. ౩౦

చూడామణి మితి. కృశాని విరహ వేదనవశాత్ కార్ష్యవస్థాపన్నాని
అంగాని యస్యా స్సా కృశాంగీ తస్మి సీతా, + 'అంగాత్రోకం రేభ్యో
వక్తవ్య' మితి జీవే, దశాస్యాత్ రాజణాత్ యః సంతానః భీతిః కేనపుం
జతః పిండిభూతో యో రుమాగ్నిః శోభాగ్నిః తస్య దశేవ దశా అవస్థా
యస్య తం, తథోక్తమ్, + 'రుషే' త్యత్ర హలంతా ద్వికల్పాట్టాప్ అత్త్రో
త్ప్రేక్షాన ప్రాణితా నిదర్శనా, చూడామణిం శిరోరత్నం, కపివరస్య వా
నరోత్తమస్య వానూమతః, దదౌ + శ్రీరామాయ ఏతమపి ప్రదర్శయే
తి దత్తమతీ † [అత్ర కపివరస్యేతి సంబంధసామాన్యే వప్తి యతః 'క

† 'రుషాగ్నిదశ' మిత్యత్ర 'మహాగ్నినిభ' మితి పాకే రాజభీతిపుంజీభూతా
గ్నిసదృశమిత్యర్థః.

† అత్ర కుండలితగ్రథేనాంగత్యందోషజ్ఞేరన్విప్యపరిహర్యమ్.

† ద్విగుణ

ఆదాయ తత్ప్రణతిపూర్వ మసౌ ప్రతస్థే

మాణిక్యగర్భవదనోరగతుల్యబాహుః.

౬౯

గ. తతః కృతకృత్య¹ ఏవ నిర్గత్య నిశాచరపతేః ప్రకాశయితుం నిజాగ

ర్మణా య మభిప్రేతి న సంప్రదాన' మితి సంప్రదానసంజ్ఞా న భవతి, స్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వకపరస్వత్వాపాదన స్యాభావాత్ సహి స్వీయంధన మస్మై దీయతే కింతు ప్రత్యభిజ్ఞాప్రదర్శనమాత్రేణ మణిదానవ్యప దేశః, తథా చ న స్వేన మపి 'రిజకస్య వస్తుం దదాతి' 'స్తుతః స్వప్రం దదా' తీత్య తాపి పాప్నోతి తీతి చోద్య ముద్భావ్య, నైత దస్తి దానం హి నామ పూజ్యానుగ్రహకామ్యయా ద్రవ్యపరిత్యాగః పరస్వత్వాపా దనం చ తచ్ఛేహనా స్తీతి న్యాసకారేణోక్తం, నను భావ్యకారమతేతు చతుర్థైవ భావ్యం తథా చ క్షేయటకారైః కైశ్చి దస్వర్థసంజ్ఞావిధా నా ద్దదాణీషయిషవ సంప్రదానసం జ్ఞేత్యభ్యుపగతం దానం చ స్వస్వ స్వనివృత్తిపూర్వకపరస్వత్వాపతిపర్యంత మితి ప్రత్యాఖ్యాన ముభయ ముక్తం అన్యత్ర భావ్యకారేణ సంజ్ఞాభ్యుపగమాత్, తథాచ క్రియా గ్రహణస్య 'గత్యర్థకర్తవీ'త్యాది సూత్రస్య చ ప్రత్యాఖ్యానం కృతం తథా స్వత్వనివృత్త్యభావవతి దదాతేః ప్రయోగో దృశ్యతే 'న శూ ద్రాయ మతిం దద్యా' దితి 'తస్మై ఖండికోపాధ్యాయ శ్చ పేటికాం దదా' తీతి చ సప్రసజ్ఞ మపవాదితత్వాదితి తతః పివరః తత్ప్రణతిపూ ర్వం తస్యాస్వీతాయాః సమస్తారపూర్వక, మాదాయ స్వీకృత్య, మణిమితి శేషః, † మాణిక్యం గర్భే యస్య తన్మాణిక్యగర్భం తద్వదనం వక్త్రం య స్య తేన తథోక్తేన ఉరగేణ సర్వేణ తుల్యః సద్భుతః బాహు ర్యస్య స, తథోక్త స్సౌ, పృతస్థే ప్రస్థితవా, ఉపయా అస్యా శ్చ పూర్వోక్తాలంకారేణ సంసృష్టిః, వసంతతిలకావృతమ్.

౬౯

అ. తతః పృథ్వానానస్తరం, ప్రభంజనాత్తజో వాయుసూనుః, కృతకృత్యః శృతార్థ స్సౌ, నిర్గత్య నీతాసాన్నిధ్యాన్నిష్కృత్య, నిజా

† ఆదాయ తత్ప్రణతిత్వే 'ఆదాయతిం ప్రణ' తీతిపాతే తం చూడామణిం ఆదాయ పృణతిపూర్వం అర్థా త్ప్రీతానమసపూర్వక మిత్యర్థః, అత్ర పాతే వణి మితి నాధ్యాహర్యమ్.

1 ఏవనిశాచరపతేః పృకటయితుం నిజా.

మన మశోకవనికాం ¹బభంజ పృథంజనాత్మజః.

20

ప. స్వకృత్యై శ్యాఖానా మవసతి ²సింహీవ పృకటయ
న్నమాగ్నేణ భ్రామ్య స్పరికలితభంగ స్సుమనసామ్,
ద్విజానాం సంత్రాసం శ్రుతిమధురవాచాం విరచయ
న్నయం ³లంకోద్యానే దశవదనలీలా మతనుత.

21

గమనం నిశాచరపతేః రావణస్య, ప్రకాశయితుం ప్రకటయితు, మశోక
వనికాం, బభంజ మమర్ద, ఉత్పాటయామా సేత్యర్థః,

20

అ. తదేవాహ. — స్వేతి. స్వకృత్యైః నిజచంద్రమణికియాభిః,
శ్యాఖానాం దుర్మాణాం, అతీ వాత్యస్త, మనవతిం భుగ్నత్వం, ప్రక
టయన్ పృషర్తయన్, అన్యత్ర స్వకృత్యై ర్నిజవ్యాపారైః, శ్యాఖా
నాం వేదభేదానాం, అతీ వావసతిం సన్యగ్వివేచనం, ప్రకటయన్ స్ఫు
టికుర్వన్, ని. 'శ్యాఖా వేదప్రభేదేషు బాహావః ఘ్రిద్రుమాంగయోరిత్యు
భయత్రాపి యాదవః, తథా అమాగ్నేణ అన్యమాగ్నేణ, భ్రామ్యన్
సంచరన్, అన్యత్ర లోకవిగుద్ధమాగ్నేణ వర్తమానః, + 'వాభా' శే
త్యాదినా వికల్పాల్ శృన్వన్ త్యయః, సుమనసాం పుష్పాణాం, అన్యత్ర
దేవానాం చ, పరికలితభంగో, విరచితవ్యాఘాత ఇత్యర్థః. ని. 'సుమ
నాః పుష్పమాలత్యైః శ్రీదేవబుధయోః పుష్పానిత్యుభయ త్రాపి
వైజయంతీ, † తథా శ్రుతిమధురవాచాం శ్రోత్రానంద కరవాచాం,
ద్విజానాం అండజానాం, అన్యత్ర శ్రుతిమధురవాచా మామ్నాయమ
నోహరివచనానాం, ద్విజానాం పిప్రాణాం, సంత్రాసం భయం విర
చయన్, ని. 'శ్రుతిః శ్రోతే తథా ౨౨మ్నాయే దస్తవిప్రాండజాద్వి
జా' ఇ త్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశామరౌ, అయం హనూమాన్,
లంకోద్యానే అశోకవనికాయాం, దశవదనలీలాం రావణవిభ్ర
మ, మతనుత, అత్ర అన్యలీలాయా అన్య త్రాసంభవా త్తత్స
దృశీం లీలా మితి సాదృశ్యాక్షేపా దసంభవద్వస్తుసంబంధరూపా నిద
ర్శనా, సాచో క్తజ్ఞేమానుప్రాణి తేతి సంకరః, శిఖరిణీవృత్తమ్. — 21

† 'పరికలితభంగస్సుమనసా' విత్యత్ర 'రతే గృహీతామనయే' సేత్యాదా. పి
సిత్య సాక్షేత్యా త్వమానః, తథా చపరికలితసుమనోభంగ ఇత్యర్థః.

1 ప్రబభంజ. 2 అనల్పామ్. 3 లంకోద్యానే.

గ. తదను సరభన¹ మారక్షికరక్షో² గణనివేదిత³ ప్రముననకదన
ప్రకృపితదశవదనవే⁴ పి తా⁵ పితృపతికింకరభయంకరా⁶ ని⁷ కరా⁸
ప్రహస్తపుత్రేణ జమ్బూమాలినా సహ నిహత్య చైత్యతో⁹ రణ¹⁰ ముపగత
వతి హనూమతి. ౭౨

గ. పునరపి నిశమితామితనిశిచరగణమారణో¹ రావణః సప్త

తద ని్యతి. తదను అశోకవనికాభంగానంతరం, సరభనం సవేగ
మ్, ని. 'రభసో వేగహర్షయో² రితి విశ్వః, ఆరక్షః వనపరిపాలనం ప్ర
యోజన మ స్వారక్షి³కః * 'ప్రయోజన'మితి తక్, సహసా రక్షో⁴ గణ
శ్చ అశోకవనపరిపాలకరాక్షసనిపహ ఇత్యర్థః, తేన నివేదితం విజ్ఞాపితం
య త్ప్రముదవనకదనం వానరకృతాశోకవనభంగః. ని. 'స్యా దే త దేవ
ప్రముదవన మ న్తరిపురోచిత'మి త్యమరః, + 'జ్యోతో స్సంజ్ఞా భందసో
ర్భవశు⁵' మితి వ్రాస్యః, తేన హేతునా ప్రకుపితేన నితరాం కు⁶ ధ్దేన
దశవదనేన రావణేన వే⁷ పి తా⁸ వ్రహితా⁹, పితృపతికింకరభయంక
రా¹⁰, కింకరా¹¹, అశీతినహసాసంఖ్యాకా¹² నిజకింకరా నిత్యర్థః, తథాచ
శ్రీరామాయణమ్. * 'తేహ మశీతినహసాసం¹³ కింకరాణాం తరస్వినా¹⁴ మితి
+ 'మేఘుర్భయేషు కృష్ణి¹⁵ ఇతి ఖశో ముమాగమః, ప్రహస్తపుత్రేణ
ప్రహస్తాఖ్యమంతి¹⁶ ప్రసరతనయేన, జంబూమాలినా సహ, నిహత్య మార
యిత్యా, హనూమతి, చైత్యతో¹⁷ రణం వ్రాసాదద్వారో¹⁸ పరితనభాగ,
ముపగతవతి అధితిస్తతిసతి. ౭౨

పున రితి. పున ర్భూయో¹ ౭౩, నిశమితం హతశేషై² శ్శా³ వి
తం, అమితనిశిచరగణమారణం అశీతినహసాసంఖ్యాకరాక్షసనిపహసం
హరణం యేనన, తథో⁴ క్తో, రావణః, సప్తానాం సచివసుతానాం మన్త్రి
పుత్రాణాం నిధనశో⁵ వణేన సంహరశు⁶ త్యా పరికపితో⁷ ౭ త్యస్తకు⁸ ధ్ద
స్సక్, పశ్చా⁹ ననపరాక్రమా¹⁰ సింహతుల్యబలా¹¹, వ్రహుసవ్రము సచివ

† తథాచ శ్రీరామాయణమ్. * 'తతస్తే రాక్షసేంద్రేణ చోదితా మంత్రేణ స్సు
తాః, నిర్యయు ర్భవనా త్తస్మా త్సప్త సప్తార్చివర్చసః' ఇత్యాదిసర్గానంతరం, 'హతాస్తం
తిస్సుతా¹ బుద్ధ్యా వానరేణ మహాత్మనా, రావణ స్సంవృతాకార శ్చకార మతి ముత్త
మామ్. సవిరూపాక్షయూపాత్మై దుర్ధరం చైవ రాక్షసమ్, పృథుసంభాసకర్ణం చ పంచ
సేనాగ్నినాయకా². సందిదేశ దశగ్రీ³వో వీరా స్సయవికారదా⁴ నితి.

1 ఆరక్షక. 2 ప్రమదావన. 3 ఉపాగతవతి.

నుతనిధనశ్రవణపరికుపితః పచ్చ పంచాననపరాక్రమా¹స్ప్రిఘసప్రముఖాం తేనాపతీ² నలీముఖం జీవగ్రాహం గృహ్నిధ్యమితి ప్రాహిణోత్.

తత్ర తా నపి తోరణపరిఘేన పచ్చపచ్చతాం సీత్యా ముహుర్ముహుర్దాశరథిదూతో²హ మి త్యాత్మాన ముద్దోషయంత హనూమంతం నియంతుం నియంతా నిఖిలరక్షసా²మధ్యక్ష మక్షకుమార మప్యక్షిపత్.

28

ప. రక్షస్సంఘట్టచూర్ణీకృతకనకమహాభిత్తిచై త్యోథధూళ్యా

ఖా² ప్రాఘసాదీ², పంచనేనాపతీ² వలీముఖం వాసరం, జీవగ్రాహం, గృహ్నిధ్యం, జీవతీతి జీవః + ఇగుపథలక్షణః కప్రిత్యయః, జీవస్తం గృహ్నిత్యా జీవగ్రాహం గృహ్నితేత్యర్థః, దూతవధస్య శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్ జీవతస్తస్య నిలోకనకౌతుకా ద్వేతి భావః + 'సమూలే' త్యాదినాణముల్ ప్రిత్యయః కషాదిత్వా దనుప్రయోగః, ఇత్యుక్తేతి శేషః, ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవా², + 'హిగతా'వతి ధాతోః 'హినుమి'నేతి ణత్వం. 23

త తే²తి. తత్ర చైత్యతోరణే, తా నపి పంచనేనాపతీ², తోరణ పరిఘేన తోరణస్తార్గళేన పచ్చతాం మరణం, సీత్యా, సిహత్యేత్యర్థః, ముహుర్ముహుః పునఃపునః, అహం. దాశరథి దూత, ఇ త్యేవ, మా త్మాన, ముద్దోషయంతమ్, * 'దాసో²హం కోసలే²ద్రస్య రామ స్యాక్లిప్తకర్మణః ఇతి. వారంవార మాత్మానం ప్రఖ్యాపయంత మిత్యర్థః, హనూమస్తం, నియంతు నిగ్రహీతుం, నిఖిలరక్షసాం నియంతా సకల రాక్షససార్వభౌమః, రావణః, అభ్యక్షం పురోవర్తినం, సమర్థం వా, అక్షకుమారం అత్యుఖ్యనిజితనూజము, ప్యక్షిపత్, ప్రాహిణో² దత్త్యర్థః. 28

రక్ష ఇతి. 'రక్షస్సంఘట్టేన రాక్షససంతాడనేన 'వక్షస్సంఘట్టే' తి పాతే వక్షస్థలసంఘర్షణేన చూర్ణీకృతాః క్షోదితాః కనకమహాభిత్తయః కాంచనమయోన్నతకుడ్యాని యస్య త త్రతో²క్తం య చైచ్చశ్యం ప్రాసాద స్తుత్యయా తదుత్పన్నయా ధూళ్యా పరాగేణ, అకాలే అ వియతకాలే, సక్షత్యాణాం సరణిం ఆకాశం, అరుణయ² అరుణీకుర్వన్నిత్యతిశయోక్తిః + అరుణశబ్దా 'త్రత్సరో²తీ'తి ణ్యంతా ల్లట శ్చ

నక్షత్రాణా మకాలే సరణి మరుణయ స్వీరలక్ష్మీనమేతః,
రక్షశ్శూరాఖ్యశారాంక్షీతితలఫలకే డ్దేపణీయాం హనూమా
నక్షత్రీడాం విధాతుం దశముఖనగరిచత్వరే తత్వరేఽ సా. ౭౫
౧. తత్క్షణం క్షణదాచరాణాం ¹మిషతా మేవ నిష్పాదితరంగ

త్రాదేశః, అత ఏవ వీరలక్ష్మ్య నిజయశ్శ్రీయా సమేతోఽసా హనూ
మాః, (రక్షశ్శూరా రాక్షసయోధా ఇత్యాఖ్యా యాసాం తా, ప్ర
థోక్తా శ్శూరా అక్షోపకరణాని యస్యాం తా మితి బహువ్రీహిగర్భో
బహువ్రీహిః. క్వచిదపచయవివక్షాయాం శారశబ్దస్యస్త్రిలింగప్రియో
గః. ని. 'స్త్రీస్యా త్కాచి స్త్రుణాఖ్యాది ర్వివక్షాపచయే యదీత్యభి
ధానాత్'క్షీతితల మేవ ఫలకం తస్మిన్ డ్దేపణీయాం ప్రసర్తనీయాం,
అక్షత్రీడాం అక్షకుమారసంహరణభేలాం, పాశద్యూతకేళించ,దశము
ఖనగరిచత్వరే లంకాపురప్రాంగణే, విధాతుం కర్తుం, తత్వరే, త్వ
రాం కృతవాః; 'రక్షశ్శూరాఖ్యశారాంక్షీతితలఫలకే డ్దేపణీయా' ని
తిపాతే రక్షశ్శూరా ఇత్యాఖ్యా యేషాం తా శారా నక్షోపకర
ణాని,క్షీతితలఫలకే డ్దేపణీయా నివాసనీయా విధాయేతి శేషః
అన్యత్సమానం, †(అత్ర)శారశబ్దస్య ఆకారాంత త్వేన వుల్లింగతాయాం
కవి రేవ ప్రమాణమ్). ని. 'పణోఽద్దేషు గ్లహోక్షాస్తు దేవనాః పా
శకా శ్చ తే' ఇత్యుచరః, క్షేపసంక్షోభాయం రూపకాలజ్ఞాః, సగ్
గ్గణావృత్తమ్. ౭౫

తత్క్షణ మితి. తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే,క్షణదాచరాణాం రా
క్షసానాం, మిషతాం పశ్యతా మేవ సతాం, మిషతః క్షణదాచరా
ననాదృత్యేత్యర్థః + 'వస్తీచానాదర'ఇతి వస్తీ, రంగే రణరంగే, నిష్పే
షకృత్యం అక్షవివాశకృత్యం నిష్పాదితం నిర్వర్తితం యేన స,తథోక్తః,
తథా ఉత్పాటిత స్తంభజాతేన సముత్పాటిత స్తంభసంభూతేన జాత
వేదసా అగ్నినా, జాతం వేదః హిరణ్యం యస్తా త్సః జాతవేదాః, స్తం

† 'రక్షశ్శూరాఖ్యశారాంక్షీతితలఫలకేడేపణీయస్య'నితిపాతే విధాయేతినాధ్య
హర్యమ్, డ్దేపణీయస్య ప్రేరయస్య చిజ్ఞోఽత్రావివక్షితః.

‡ (అత్రకుండలితపూర్వోత్తరగ్రంథయోరసాంగత్యమస్తి).

1 అమిషతామ్. 2 నిష్పాదితరంగ.

నిష్పేషకృత్యై చైత్యపాశ్రీసాద ముత్పాటిత స్తంభజాతజాతవేదసా
 దగ్ధా భూయోఽపుష్పపాశ్రీతతోరణ స్సమీరణసుతో బభూవ, ఏన మపి
 వృత్తాంతం శ్రుత్వా కుపితస్య ¹నిశాచరపతే ర్యుగప దేవ నిపేతుః
 పుత్రే సుతామజితి ²సమితిహేతో ర్వింశతిదృష్టయః.

౭౬

ప. అనిమిషభవనే వా వ్యోమ్ని వా భూతలే వా
 సమర ముపగతం త్వాం వీక్షితుం క స్సమర్థః,

భసంభ్రమణజనితాగ్ని నేహ్యర్థః, చైత్యపాశ్రీసాదం చైత్యగోపురమ్, ద
 గ్ధాః సమీరణసుతో హనూమా, భూయ, పునరపుష్పపాశ్రీతతోరణః స
 మధిరూఢతోరణాంతరో, బభూవ, పూర్వతోరణస్య తగా దగ్ధత్వాత్
 తోరణాంతరసమాశ్రితత్వం తత్ర ద్రిష్టవ్యం, తథాచ శ్రీమద్రామా
 యణమ్. * 'పాశ్రీసాదస్య మహాంతస్య స్తంభం హేమపరిమృతం, ఉ
 త్పాటయిత్వా వేగేన హనూమా స్పవనాత్తజః. తతస్తం భ్రామయా
 మాస శతధారం మహాబలః, తత్ర చాగ్ని సమభవత్ప్రసాద శ్చా
 వ్యదవ్యా తేతి, ఏనం వృత్తాంత మక్షకుమారవినాశవార్తా మపి, శ్రు
 త్వా, కుపితస్య, నిశాచరపతేః రావణస్య, వింశతిదృష్టయః వింశతినం
 ఖ్యాకా అపి దృశః, సమితి హేతోః, యుద్ధార్థ మిత్యర్థః. ని. 'సమిత్యా
 జిసమిద్యుధ' ఇ త్యమరః, + 'వష్టిహేతుప్రయోగ' ఇతి వష్టి, పుత్రే నిజ
 తనూజే, సుతామజితి ఇంద్రజితి, యుగప దేకవారమేవ, నిపేతుః ప్ర
 సస్యః, త్వ మేవ అస్య సాధనే సమర్థో నాస్య ఇతి గౌరవాదరాభ్యా
 మేకదైవ నిఖిలాభి రపి దృష్టిభిః రావణః పుత్ర మింద్రజిత మద్రాక్షీ
 దిత్యర్థః.

౭౭

అ. తతః కిం తత్రాహ. అనిమిషేతి. న విద్యంతే నిమిషా యే
 షాం తే అనిమిషాః దేవాః + ఇగుపథలక్షణః కప్రహ్యయః. ని. 'సుర
 మత్స్య వనిమిషా' విత్యమరః, తేషాం భవనే స్వర్లోకే వా, వ్యోమ్ని
 అంతరిక్షే, భవ ర్లోకే వా, భూతలే, భూలోకే, వా, సమర ముపగతం
 రణోన్ముఖం, త్వాం, వీక్షితుం ద్రష్టుం, యుద్ధార్థంతు కిం వక్తవ్య మి
 త్యర్థః, క, సమర్థః శక్తః, సకోఽపీ త్యర్థః, భూర్భువస్వర్లోకేషు సర

ఇతి నుతివచనేన స్లాఘయన్తేఘనాదం

స్లవగ మిహ న యేతి ప్రాహిణో ద్రాక్షసేంద్రః.

22

నేతుం శోకరసం నిశాచరపతిం హంతుం¹ చమూం రక్షసాం

త స్యాంతఃపురయోషితాం రచయితుం మానం వినా రోదనమ్,

సూర్యాచంద్రమసోః ప్రవేశవికలాం లజ్జాపురీ మగ్నినా

²శుద్ధాం కర్తు మముష్య వాసవజితా జాతో రణ స్తోరణే. 2౩

సంగ్రామదుర్దినే సోఽయం జహ్న్న శరవర్షిణి,

చారణసురాణాం సర్వేషా మపి జగ దేకపీఠేణ త్వయా నిర్జితత్వా దితి భావః, ఇ త్యేవంభూతేన, నుతివచనేన స్తుతివాక్యేన, మేఘనాద మింద్రజితం, స్లాఘయన్ ప్రశంసయన్, రాక్షసేంద్రో రావణః, స్లవగం వానర, మిహో త్ర, నయ ప్రాపయ, ఇత్యుక్త్యేతి శేషః, ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవాన్, మాలినివృత్తమ్. 22

నేతు మితి. నిశాచరపతిం రావణం, శోకరసం విషాదం, నేతుం ప్రాపయితుం, తథా రక్షసాం చమూం రాక్షససేనాం, హంతుం నాశయితుమ్, తథా తస్య రావణస్య, అంతఃపురయోషితః అవరోధవధ్యః తాసాం, మానం వినా. నిర్మర్యాద మి త్యర్థః, + 'పుథగ్వి నే' త్యాది నా తృతీయా వికల్పా త్పక్షే ద్వితీయా, రోదనం అగ్రమోచనం, రచయితుం కర్తుం, తథా సూర్యాచంద్రమసోః దివాకరనిశాకరయోః, అచోరాత్రం స్వకరప్రసారణేన జగచ్ఛోధకయో రితి భావః, + 'దేవతా ద్వంద్వేచే'తి దీర్ఘః, ప్రవేశవికలాం ప్రవేశరహితాం, రావణభయా త్సమ్యక్ప్రవృత్త్యభావా దితి భావః, లజ్జాపురీ, మగ్నినా వాలాన లేన, శుద్ధాం పవిత్రాం, కర్తుం, చేత్సర్థః, అముష్య హనూమతః, వాసవజితా ఇంద్రజితా సహ, తోరణేచైత్యోపరితనద్వారదేశే రణః జాతః, అవశ్యంభావినః కార్యస్య బ్రహ్మణఽపి నివారయితు మశక్యత్వా దితి భావః, శార్దూలవిక్రేడితం సృత్తమ్. 2౩

సంగ్రామేతి. శరాణ్ బాణాన్ శరాణి సిరాణి చ వర్ష తీతి తథోక్తే. ని. 'శరో దధ్యాద్యగ్రసారే బాణే కాండే తృణాంతరే, శరం సీరేచే'తి నానార్థరత్నమాలా, తస్మి న్పురోక్తే సంగ్రామ ఏవ దుర్దినం

బర్హిష మేఘనాదేన మేఘనాదేన మారుతిః.

2౯

౧. తదను యాతుధానబలప్రధాననిధనక్రుద్ధో వివిధాయుధవైత
ధ్యం విమృశ్య విజయశ్రీ¹ సగంధం² గంధవహనందనం³ శతానందాస్త్రీణ
బబన్ధ దశకంధరాత్మజః.

౫౦

తేన దివ్యాస్త్రీణ వివశశరీర మేనం పిశితాశనా శ్శణవల్కులై
ర్బబన్ధః.

౫౧

మేఘచ్ఛన్నదినం తస్మిన్, ని. 'మేఘచ్ఛన్నే^౨హి^౩ దుర్దిన' మిత్య
మరః, మేఘనాదేన పర్జన్యగర్జితేన, బర్హిష మయూర ఇన, ని. 'మయూ
రో బర్హిణో బర్హి'త్యమరః, మేఘనాదేన ఇంద్రజితా, సో^౨యం మా
రుతి ర్హనూమా^౪, జహర్ష తుతో^౪వ, ఆత్మతుల్యవీరభటయుద్ధలాభా
దితి భావః, త మిమ ముత్పత్త్యనంతర మేన మేఘవన్నదనశీలత్వా
న్మేఘనాద ఇతి కథయంతి, శ్లేషసంక్షేపేయ ముపమా.

2౯

తదన్వితః. తదను తదనంతరం, యాతుధానబలప్రధాననిధనేన
రాక్షససేనానాయక వినాశేన క్రుద్ధః కుపితః, దశకంధరాత్మజః ఇంద్ర
జిత్, వివిధాయుధవైతధ్యం నానావిధాశ్రువృద్ధతాం, విమృశ్య జ్ఞా
త్వా, విజయశ్రీయా వీరలక్ష్మ్య హేతునా సగంధం సగర్వం విజయ
శ్రీయా సగంధం ససంబంధ మితి వా, ని. 'గంధోగర్ధక ఆమోజే
లేశే సంబంధగర్వయో' రిత్యభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః, గంధవహ
నందనం మారుతిం, శతానందాస్త్రీణ చతుర్ముఖాస్త్రీణ, బబంధ,
అయ మవధ్య ఇతి మత్వా నిగృహీతవా ని త్వర్ధః, తథాచ శ్రీరామాయ
ణమ్. * 'అవధ్యో^౨య మితి జ్ఞాత్వా త మస్త్రీణాశ్రుతత్వవిత్, నిజ
గ్రాహ మహాబాహు ర్మారుతాత్మజ మింద్రజిదితి.

౫౦

తేనేతి. తేన దివ్యాస్త్రీణ బ్రహ్మాస్త్రీణ, వివశశరీరం పరవశగా
త్ర, మేనం హనూమంతం, పిశితాశనాః రాక్షసాః, శణవల్కులైః,
వల్కులవిశేషరచితరజ్జభిరిత్వర్ధః, బబన్ధః, * 'తత స్తే రాక్షసా వృష్ట్యా
విర్భిచ్ఛేష్ట మరిందమమ్, బబంధుశ్శణవల్కు శ్చ బ్రహ్మచీరై శ్చ సంహతై'
రితి శ్రీరామాయణవచనమ్, నను ఇన్ద్రియవధ్యవ్య మహాబలవత్తో

1 అష్టాక్షిహయం - జనపనారపద్ధములు.

1 సద్భగంధమ్, 2 గంధవాహ. 3 సదానందాస్త్రీణః; చతుర్ముఖాస్త్రీణ. 4 శోణ.

ప. స మారుతై రైర్నైర్మతపాశజన్తా
 బంధోఽభవ¹ద్బంధవిమోక్షహేతుః,
 పురా పులస్త్యాన్వయ²పాంసనేన
 బందీకృతానాం సురసుందరీణామ్.

౮౨

గ. తదనస్తర మితరనహనానతయా³నిహ్నతస్య దివ్యాస్త్రస్య
 ప్రభావం విభావయన్విభావరీచరపతితనయః పవనతనయం నిజపితృ
 సమీప ముపనినాయ.

౮౩

హనూమతః కథం రాక్షసకృతబద్ధన మితి చే త్సత్యం, పితామహావర
 దానానుసన్ధానాత్ రావణదర్శన కుతూహలితయా చ స్వయమేవ
 నిబద్ధ ఇ త్యల మతి ప్రసక్తేన.

౮౪

న ఇతి. సః నైర్మతపాశేభ్యో జన్మ యస్య స, తథోక్తః, రాక్షస
 రజ్జకృత ఇ త్యర్థః, + 'అవర్జ్యో బహుప్రహీ ర్వ్యధికరణో జన్మాద్యు
 త్తరః' ఇతి వామనః, మారుతేః హనూమతః, బద్ధః, పురా పూర్వం,
 పులస్త్యాన్వయపాంసనేన పులస్త్యబ్రహ్మకులదూషకేణ రావణేన, బం
 దీకృతానాం ఉపగ్రహీకృతానాం, కారాగృహనిబద్ధానా మి త్యర్థః,
 ని. 'ప్రగ్రహోవగ్రహా బంధ్యా' మిత్యమరః, సురసుందరీణాం దేవతా
 స్త్రీణాం, బద్ధవిమోక్షహేతు ర్బంధవిమోచనకారణ, మభవత్, లం
 కాదాహరినా ఉత్తరత్ర తథావశ్యం భావిత్వా దితి భావః, వృత్త
 ముపజాతిః.

౮౫

తదనస్తర మితి. తదనస్తరం బద్ధనానస్తరం, సహ్యతే ఇతి సహ
 నం + భావేల్పట్, ఇతిరసహనస్య అన్యకృతబద్ధనస్య అసహతయా అ
 సహిష్ణుతయా, నిహ్నతస్య తిరోహితసామర్థ్యస్య, దివ్యాస్త్రస్య, బ్ర
 హ్మస్త్రస్య, ప్రభావం సామర్థ్యం, విభావయన్ పర్యాలోచయన్, విభా
 వరీచరపతి తనయః ఇంద్రజిత, పవనతనయం హనూమంతం, నిజపితృ
 సమీపం రావణనికటం, ఉపనినాయ ప్రాపితవాన్, దివ్యాస్త్రస్యేతిరబం
 ధాసహిష్ణుత్వ ముక్తం శ్రీరామాయణే. * 'స బద్ధ స్తేన ఎల్కేన నిము
 క్తోఽస్త్రేణ వీర్యవాన్, అస్త్రబంధ స్స చాన్యం హి న బంధ మను
 వర్తతి' ఇతి.

౮౬

ప. సోఽయం దదర్శ దశకంధర మంధకారి
 లీలాద్రితోలనపరీక్షితబాహువీర్యమ్,
 బందీకృతేంద్రపురవారవధూకరాగ్రా
 వ్యాధూతచామరమరుచ్చలితోత్తరీయమ్.

౮౪

ఆపాటలాధరపుటాస్తరరాజమాన
 దంష్ట్రామహాప్రసరశారశరీరకాన్తిమ్,
 సంధ్యామ్బుదాస్తరితమధ్యసుధామాయూఖ
 రేఖాభిరామమివ వాసవనీలశైలమ్.

౮౫

స ఇతి. సోఽయం మానూమాణ్, అంధకారేః అంధకాసురసం
 హారకస్య శివస్య లీలాద్రిః క్రీడాశైలః కైలాసః తస్య తోలనేన ఉచ్చల
 నేన పరీక్షితం పరిశోధితం బాహువీర్యం భుజశక్తి ర్యస్య తం, అప్ర
 మేయబాహుపరాక్రమశాలిన మి త్యుక్తః, కించ, బందీకృతానాం
 ఇంద్రియవారవధూనాం అస్ఫురసాం కరాగ్రైః వ్యాధూతానాం చామ
 రాణాం ప్రకీర్ణకానాం మరుతా చలిత ముత్తరీయం సంవ్యానం యస్య
 తం, తథోక్త మితి స్వభావోక్తిః, * 'స్వభావోక్తి రసాచారు యథావ
 ద్వస్తువర్ణన' మితి లక్షణాత్. ని. 'చామరం తు ప్రకీర్ణకమ్, సంవ్యాన
 ముత్తరీయం చేత్యమరః, దశకంధరం రావణం, దదర్శ, ఇతః ప్రభృతి
 శ్లోకపంచకం పసంతతిలకాన్పుష్పమ్.

౮౬

అ. అథ త్రిభిః దశకంధరం విశినష్టి. ఆపాటలేత్యాదినా. ఆపాట
 లస్య సమంతా ద్రక్షవర్ణస్య అధరపుట స్వాధరదళస్య అంతరే వివ
 రే రాజమానం ప్రకాశమానం య ద్దంష్ట్రాణాం దస్తవిశేషాణాం
 మహాస్తేజః తస్య ప్రసరేణ ప్రసారేణ శారా కృష్ణరక్తసితవర్ణా శరీర
 కాంతిః దేహశోభా యస్య తమ్, ని. 'కృష్ణరక్తసిత శ్చార' ఇతి
 యాదవః, అత ఏవ సంధ్యాంబుదేన సన్ధ్యాకాలమేఘేన సంధ్యాగ్ర
 హణ మత్రామ్బుదస్య రక్తవర్ణత్వద్వితీయాం అస్తరిత మస్తరితం
 మధ్యం యస్యా సా తథోక్తా యా సుధామాయూఖరేఖా చంద్రకలా
 తయా అభిరామం సుందరం, వాసవనీలశైలం ఇంద్రానీలాచలమివస్థిత, మి
 త్యుపమా.

౮౭

ప. సంగ్రామకేళిపరిఘట్టనభగ్నమగ్న
దిగ్గన్దిద స్తకృతముద్రభుజాస్తరాశమ్,
ఛాయాత్మనా ప్రతితరంగవిరాజమాన
శీతాంశుమణ్డలసనాథ మి వామ్బురాశిమ్.

౮౧

ప. 1 నిశ్చేయసప్రణయినీం పదవీం నిరోద్ధం
త్రైలోక్యపాపపరిపాక మి వాత్తరూపమ్,
సూర్యేంద్రపావకమహాంసి తపోబలేన
జిత్వా 2 యథేష్ట మభిషిక్త మి వాన్దకారమ్.

౮౨

సంగ్రామేతి. పున సంగ్రామకేళిః పరిఘట్టనేన
వ్యాఘాతేన భగ్నా శ్శకలితాః అతపవ మగ్నాః సంతీనా శ్చయే దిగ్గం
తిదంతా దిగ్గజదశనాః త్రైః కృతాః విరచితాః ముద్రాః చిహ్నాని య
స్య త త్తథోక్తం భుజాస్తరాశం వక్షస్థలం యస్యతం, అతపవ ఛాయా
త్మనా ప్రతిబిమ్బరూపేణ. ని 'ఛాయా త్వనాతపే కాన్తా ప్రతిబిమ్బా
ర్కజాయయో' రితి వైజయంతీ, ప్రతితరంగం తరంగేతరంగే విరాజ
మానేన శీతాంశుమండలేన చంద్రబిమ్బేన సనాథం సహకృత, మమ్బు
రాశి మివ స్థిత, మిత్యుపమా.

౮౩

నిశ్చేయనేతి. నితరాన్త్రేయో నిశ్చేయసం ముక్తిః. ని. 'ముక్తిః
కై వల్యనిర్వాణశ్రేయోనిశ్చేయసామృత' మిత్యమరః, + అచతురాదిసూ
త్రేణ అజంతితయా నిపాతితః, తస్య, ప్రణయినీం, మోక్షప్రాపికా మి
త్యర్థః, పదవీం మార్గం, నిరోద్ధం మాపరితుం, ఆ స్తరూపం మూర్తి
మస్తం, త్రయో లోకాస్త్రైలోక్యం త్రిభువనమ్, + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా
త్స్వార్థే వ్యుత్థో, తత్ర యాని వాచాని తేహం పరిపాకం పరిణామ మివ
స్థిత, మిత్యుత్ప్రేయో, తథా సూర్యేంద్రపావకానాం మహాంసి తేజాంసి,
ని. 'తేజో ధామ మహా విభే' త్యమరః, తపోబలేన తపస్సామర్థ్యేన,
అంధకారస్యై వేతిభావః, యథేచ్ఛం స్వచ్ఛందం, జిత్వా, అభిషిక్తం
పట్టబద్ధం, అంధకారం ధ్వాన్త మివ స్థిత, మిత్యనుపాత్తగుణనిమిత్త
స్వయాపొత్ప్రేయో, పూర్వోత్ప్రేయో సంస్పృశ్యతే.

౮౪

ప. సోఽపి ¹స్థనంగ మభివీక్ష్య సమీరపుత్రం
చిత్తీయమాణహృదయః పిశితాశనేంద్రః,
కైలాసశైలచలనాగసి శాపదాయీ
నందీశ్వర స్వయం మిహాగత ఇ త్యయంస్త.

౨౮

గ. తతః ప్రహస్తేన విహితవివిధానుయోగః ప్రత్యభావత రావణం
మారుతిః.

౨౯

²అయ మహా మహారథిసతికులతిలకస్య సత్యసంధస్య పితృ

న ఇతి. స పిశితాశనేంద్రః రావణోఽపి, సమీరపుత్రం వాయు
నస్తనం, స్థనంగం మానూమస్త, మభివీక్ష్య అభిముఖం దృష్ట్వా, చిత్తీయ
మాణం ఆశ్చర్యం ప్రాప్నువానం హృదయం యస్య స తథోక్త స్థ,
కైలాసశైలచలనం కైలాసపర్వతోద్ధరణం తదే వాగః అపరాధః. ని.
'ఆగోఽపరాధో ముతు శ్చే'త్యమరః, తస్మిన్, శాపదాయీ, సకేవ
లం, మత్స్రీడాశైలోద్ధరణమాత్ర మసి తు యస్మాత్ త్వం వానర
ముఖతయా మా మధిక్షిప్తవా ససి తస్మాత్ త్వం వానరే చైన విష
త్తిం గమిష్య సీత్యేనంయూషశాపప్రదా తేత్యర్థః, నందీశ్వరః శివపార్వ
దః, ని. 'భృంగీ భృంగిరితి హ్రుమనన్దినౌ నన్దికేశ్వర' ఇత్యమరః, స్వయం
సాక్షాత్, ఇహాత్రాగతః, వానరయూషేణ సమాగత, ఇత్యేనంప్రకాశే
ణ, అనుంస్త అమన్యత, తథాచ శ్రీరామాయణం. * 'కిమేష భగవా
న్నందీ భవే త్సాక్షా దిహాగతః, యేన శప్తోస్మి కైలాసే మయా సంప
లితే పురేతి.

౩౦

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, ప్రహస్తేన రావణమన్వీణా, విహిత
వివిధానుయోగః విరచితనానావిధప్రశ్నః, ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః
పృచ్ఛాచే'త్యమరః, కుత్రత్యః కుతో వా సమాగతః కేన వా ప్రేషిత
ఇత్యాదినా పృష్ట స్సన్నిత్యర్థః, మారుతిః, రావణం, ప్రత్యభావత అ
వోషత, ఏతేన ప్రహస్తం ప్రహస్త మలక్షీకృతవా ని త్యవగమ్యతే. ౩౧

అ. భాషణప్రకారమేవాహ. అయ మిత్యాదినా. అయ మహా
మహ్నా మధిపతిః అహరథిపతిః సూర్యః తతులతిలకస్య తద్వంశ భూషణస్య

1 స్థనంగమ మవేక్ష్య. 2 అయమహ్నా మధిపతిః.

మేనః పునాన ఇవ మారుతియాయజూకః,
నిర్వర్తితాక్షవిజయో నిజవాలవహ్నా
హుత్వా పలాశసమిధ స్సుగతి ర్భూవ.

౧౧౩

లక్ష్మదాహే వ్యూహాంతం రఘుపతిదయితాం చారణోక్త్యా విదిత్వా
సానస్తస్తాం ప్రణమ్య ప్రతిగమనవిధౌ ప్రాప్య తస్యా నియోగమ్,
ఆరుహ్యరిష్టశైలం నిధి మపి పయసాం సైవర ముత్తీర్య వేగా

త్ సంభావితదురిత మిత్యర్థః. ని. 'కలుషం వృజినోఽఘ మంహో
దురితదుష్కృత'మిత్యమరః, పునాన ఇవ విశోధయన్నివ, చావనోదనం
కుర్వాణ ఇవే త్యుత్ప్రేక్షా, + పూజా శ్యానచ్, నిర్వర్తితాక్షవిజ
యః విరచితాక్షకుమారనిధనః, కృతేంద్రియజయశ్చ నః. ని. 'అక్షో
రథస్యావయవే పాశకే చాక్ష మింద్రియ'మితి విశ్వః, నిజవాలే యో
వహ్నిః హుతాశనః తస్మిన్, పలం మాంస మశ్నంతీతి పలాశాః. ని.
'పలో ౭స్త్రీ'పలం మాంస' మిత్యభిధానాత్ పలాశాః రాక్షసాః త
వవ పలాశసమిధః పలాశవృక్షసమిధః తాః, హుత్వా, సుగతిః అప్రతిహత
గమనః, శోభనలోక శ్చ, బభూవ, అత్ర శ్లేషోత్ప్రేక్షానుప్రాణితః సావ
యవరూపకాలంకారః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౧౩

లక్ష్మేతి. లంకాదాహే ౭పి రఘుపతిదయితాం శ్రీరామప్రేయసీం
సీతాం, చారణానాం సభశ్చరాణాం గంధర్వాదీనాం ఉక్త్యా వచనేన,
అనారూం అవీడితాం, అనస్తా మితి యావత్, విదిత్వా జ్ఞాత్వా, అత
వవ సానందః ససంతోషః, తాం సీతాం, ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రతి
గమనవిధౌ ప్రతిప్రయాణవిధానే విషయే, ని. 'విధి ర్విధానే దైవే
౭వీ'త్యమరః, తస్యా స్తీతాయాః, నియోగం ఆజ్ఞాం, ప్రాప్య, తతః అరి
ష్టశైలం అరిష్టాఖ్యం పరతీరస్థం పర్వతం, ఆరుహ్య పయసాం నిధింసము
ద్రమపి, సైవరం యథేచ్ఛం, అప్రతిహత మితి యావత్, ఉత్తీర్య
ఉల్లంఘ్య, మహేంద్రం లంగదాద్యధిష్ఠితం మహేష్ఠీపర్వతం, గత్వా,
హనుమాన్, స్లవగకులపతిన్ లంగదజాంబవన్నలసిలాదిప్లవగేశ్వరాన్,
పూర్ణకామాన్ సంపూర్ణమనోరథాన్, చక్రే, అత్ర అతివిస్తరేణ కథన
యోగ్య స్యావ్యర్థస్య సంక్షేపేణోక్తే స్సంక్షేపో నామ గుణః, తదుక్తం

చ్చక్రేగత్వామహేన్ద్రంస్థవగ¹కులపతీ²పూర్ణ కామా³హనూమా⁴.

గ. అథ యథార్హం సైన్యాధిపా⁵ సంమాన్య మారుతి⁶ సై రసు
యుక్తః⁷ స్వకీయవృత్తాన్త మఖిల మాఖ్యాతవా⁸. ౧౧౫

గ. తదను పవనతనయవచనముదితా వానరవరూధినీ యూధనా
థానుయాతా తద్దర్శనజనిత మానస్త మానందశరథౌ దాశరథౌ సుగ్రీ
వే చ సంవిభ జ్యేష వీక్షీతు మహ మహమికయా ధావంతీ మధ్యేసరణి
విద్యానాథేన, *సంక్షేపార్థాభిధానం యత్ సంక్షేపః పరిక్షిరిత⁹ఇతి, (స్రగ్ధ
రావృత్తమ్. ౧౧౬

అథేతి. అథానస్తరం, మారుతిః హనూమా¹⁰, యథార్హం
యథాయోగ్యం, సైన్యాధిపా¹¹ జాంబవదంగదాదిసేనాపతీ¹², సంమా
న్య మానయితా¹³, తైః సైన్యాధిపైః, అనుయుక్తః 'కథం దృష్ట
త్వయా దేవీ కథం వా తత్రవర్తతే' ఇత్యాదినా పృష్ట స్స¹⁴, అఖిల
మశేషం, స్వవృత్తాన్త, మాఖ్యాతవా¹⁵, ఉత్పతనాదిసీతాదర్శనలజ్ఞా
దాహంతాం నిజవార్తా మశేషాం కథయామా సేత్యర్థః. ౧౧౭

తదన్వితీ, తదను తదనస్తరం, పవనతనయవచనముదితా హనూ
మద్వాక్యసంతుష్టా, వానర వరూధినీ కపిసైన్యమ్. ని. 'వరూధినీబలం
సైన్య'మిత్యర్థః, యూధనాథానుయాతా జాంబవదాదియూధాధిపాను
యాతా, తదా తద్దర్శనజనితం సీతావలోకనసముత్పన్న, మానందం,
ఆనందశరథౌ ఆనందసాగరే, నిత్యనిరతిశయానందపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః, దాశ
రథౌ శ్రీరామే సుగ్రీవేచ, సంవిభజ్య సమ్యగ్విచిన్యవీక్షీతుం, ద్రిష్టుమివే
తిఫలోత్ప్రేతౌ, సీతావలోకనవార్తాకథనేన శ్రీరామసుగ్రీవానందయో
రస్తరం పరీక్షీతు మివేత్యర్థః, అహమిహమికయా పరస్పరాహజ్ఞానే
ణ, అహమహమికా వ్యాఖ్యాతా అరణ్యకాండే 'అహమహమికయే'
త్యత్ర, ధావంతీ ధావమానా, అతివేగేన ప్రద్రవంతీ సతీ త్యర్థః, మ
ధ్యేసరణ్యాః మధ్యేసరణి మార్గమధ్య ఇత్యర్థః + 'పారేమధ్యే షష్ఠ్యా'వే
త్యవ్యయీభావః, తత్సన్నియోగా దేకారాన్తత్వం చ మధ్యశబ్దస్య,
దధిముఖేన దధిముఖాభ్యేన సుగ్రీవమాతులేన వానరేణ కృత మవసం

దధిముఖకృతావనం మధువనం హనూమదనుమత్యాభిభూయ మధు
పాససుఖ మనుబభూవ. ౧౧౬

ప. అ థాబ్రవీ ద్గిరివరతుంగ మంగదం
కృతాంజలి ర్దధిముఖ ఏషరోషవాక్,
వలీముఖా న్మధుభజనే శిలీముఖాన్
భవా నిమాన్ ఝడితి నివారయే దితి. ౧౧౭

గ. అయ మ ప్యేన మవోచత్. ౧౧౮

రక్షణం యస్య, తథోక్తం, + 'అవరక్షణే'భావే ల్యుట్, తథా చ శ్రీ
రామాయణమ్. * 'య ద్రక్షతి మహావీర్య స్సదా దధిముఖః కషిః,
మాతులః కపిముఖ్యస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మన' ఇతి. మధువనం మధునా
మకసుగ్రీవోద్యానవనం, మధుప్రచురత్వాత్ మధువన మి త్యన్వర్థ
సంజ్ఞా, హనూమదనుమత్యా హనూమదనుజ్ఞయా, అభిభూయ ఆక్ర
మ్య, మధుపానేన క్షౌద్రపానేన య త్సుఖం, తదనుబభూవ, యథేష్టం
మధ్వపిబ దిత్వర్థః, ని. 'మధు మద్యే పుష్పరనే క్షౌద్రేపీ'త్యమరః.

అథేతి. అథానంతరం, రోషవాక్, మధువనాక్రాంతిజనితరోష
వాక్, ఏషః దధిముఖో వనపాలకః, తదా కృతాంజలిః విరచితకరసం
పుట స్సక్, ప్రార్థనాలక్షణ మేతత్, గిరివరతుంగం, మహాన్నత మి
త్యర్థః, అంగదం యువరాజం, అబ్రవీత్, కిమితి భవాన్, మధుభజనే
మధుపానే, పుష్పరసాస్వాదే చ, శిలీముఖాన్ అలీన్, ని. 'అలీబాణౌ
శిలీముఖా' విత్యమరః, రూపకాలంకారః, ఇమాన్, వలీముఖాన్
కపీన్, ని. 'కపిస్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః, ఝడితి
అంజనా, నివారయేత్, నిరుంధ్యా, ది త్యేవ, మబ్రవీ దితి పూర్వేణ
సంబంధః, అన్యథా మహోగ్రశాసన స్సుగ్రీవో దండయిష్య తీతి భావః,
+ 'శేషే ప్రథమః' యుష్మదస్త్యద్యవృత్తిరిక్తస్య భవచ్ఛబ్దస్య శేషత్వా
దితి, రుచిరాపృతం * 'చతుర్హస్తై రిహ రుచిరా జభన్జగా' ఇతి లక్ష
ణాత్. ౧౧౯

అయమితి. అయ మంగదోఽపి, ఏనం దధిముఖం ప్రతి, అవో
చత్ ఉక్తవాన్. ౧౨౦

ప. దశముఖపురమధ్యే వీక్షితా మైథి లీతి

శ్రవణమధు వితీర్ణం యేన వీరేణ మహ్యామ్,

దధిముఖ యది సోఽయం భాషతే కో నిరుంధ్యా

స్థధు పిబతు యథేచ్ఛం వాహినీ వానరాణాం.

౧౧౯

గ. తదను¹ భయవశే సముపనతదధిముఖవచనవిదితమధువనకదసపరి
²గణితజనకదుహితృదర్శనజనితప్రమదభరభరిత స్తపనతనయ స్తత్ర తను
 వికృతి మతనుత³ దధిముఖాగమననిమిత్తసంపత్తిమ్.

౧౨౦

అ. తత్ప్రకారమేవాహ, దశముఖేతి. దశముఖపురమధ్యే లజ్జా-
 పురమధ్యే, మైథిలీసీతా, వీక్షితా దృష్టా, ఇ త్యేవంభూతం, శ్రవణ
 మధు శ్రోత్రామృతం, యేన, వీరేణ, మహ్యాం, వితీర్ణం దత్తమ్, ని.
 'విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదన' మిత్యమరః, హే దధిముఖ,
 సోఽయం వీరః, భాషతే యది అజ్ఞావచనం వదతి చేత్, కః కోవా,
 నిరుంధ్యాత్ నివారయేత్, న కోఽపి నిరోద్ధం శక్నుయా ది త్యర్థః,
 + 'శకిలి' జ్ఞేతి లిజ్, సకలవానరజీవాతుభూతమైథిలీకథామధుప్రదస్యే
 దృష్టాధుపాననివారణం కథం యుక్తం స్యా దితి భావః, అతః వానరా
 ణాం, వాహినీ సేనా, యథేచ్ఛం ఇచ్ఛాసదృశం, యథేష్ట మితి వా
 పాతః, మధు, పిబతు, మాలినీవృత్తమ్.

౧౧౯

అ. తతః కింజాతం త త్రాహ, తదన్వితీ. తదను అంగదవచనా
 న స్తరం, భయవశేన భయపారతంత్ర్యేణ సముపనతస్య సమీపం ప్రా
 ప్తస్య దధిముఖస్య వచనేన విదితం జ్ఞాతం య స్థధువనకదసం వానర
 కృతమధువనోల్లుంఠనం తేన పరిగణితం పరిసంఖ్యాతం నిశ్చిత మితియా
 వత్, య జ్ఞనకదుహితృదర్శనం సీతావలోకనం తజ్జనితేన తదుత్పాది
 తేన ప్రమదభరేణ హర్షాతిశయేన భరితః సంజాతభరః, అనన్దపరిపూర్ణ
 ఇత్యర్థః, + భరిత ఇత్యత్ర తారకాదిత్వాదితచ్, ప్రమదేత్యత్ర ప్రమదసం
 మదోహర్ష ఇత్యప్రత్యయాంతో నిపాతితః, తపనతనయ స్సుగ్రీవః, తత్ర
 తస్మిన్ సమయే, దధిముఖాగమన మేవ నిమిత్తసంపత్తిః కారణసామగ్రి
 యస్యాస్తాం, తనువికృతిం ముఖవికాసనేత్రవిష్కారసంధోన్నమనరో

ప. ఆరు హ్యోద్రి మ థావరుహ్య విపినా న్యాసాద్య నానాఫలా
న్యాసాద్య ప్లుత మారచయ్య వదనై¹రాపాద్య వాద్యక్రమాన్,
ఆలింగ్య ద్రిమ మక్రమం మదవశా దాధూయ పుచ్చుచ్చటా
మూరాదావిరభూ దహంప్రభమికాపీనా కపీనాంచమూః. ౧౨౧
నిద్రాత్వయా దరుణి తేన సమీరపుత్ర)

మాంచవత్త్వాదిగాత్ర చేష్టా, మతనుత అకరోత్, మధువనకదనశ్రవణా
స్థితానందర్శనం నిర్ణీయ పరమానందభరితో²భూ దిత్వర్థః. ౧౨౦

అ. అనంతరం కపిసేనా²పి నికటవ ర్తి న్యభూ దిత్వాహ. ఆరు
హ్యేతి. అద్రిం మార్గస్థం పర్వత, మారుహ్య, ఆ థావరుహ్య, పర్వతా
రోహణావరోహణక్రిడా మనుభూ యేత్వర్థః, విపినాని అరణ్యాని, ఆ
సాద్య ప్రవిశ్య, నానాఫలాని పనసరసాలాదివివిధఫలాని, ఆస్వాద్య భు
క్త్వా, ప్లుతం, వర్ణితానీత్వర్థః, ఆరచయ్య కృత్వా + 'ల్యపిలఘుపూర్వా'
దిత్వయా దేశః, వదనై ర్ముఖైః, వాద్యక్రమాన్ డిండిమాదివాద్యధ్వ
నిప్రకారాన్, ఆపాద్య వాదయిత్వా, తథా ద్రుమం, ద్రుమా నిత్వర్థః,
అక్రమం అపగతక్రమం, మేహనోత్థాపనాదిజుగుప్సితాచరణేన అపగత
మర్యాద మిత్వర్థః, ఆశ్లిష్య మదవశా నృధుపానజనితదర్పవశా, త్పుచ్చ
చ్చటాం లాంగూలజాలం, ని. 'బృందం జాలం చక్రవాళం జాలకం
పేటికా చ్చటేతి వైజయంతీ, ఆధూయ చాలయిత్వా, అహం ప్రథ
మో²హం ప్రథమ ఇతి యస్యాం క్రియాయాం సా అహంప్రథమికా
+ మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమాసః, స్వాధ్యే కప్రత్యయః తయా పీ
నా పూర్ణా, ఏతత్పూర్వీకయా థావమా నేత్వర్థః, కపీనాం చమూః
వానరసేనా, ఆగా త్సమీపే, ని. 'ఆగా ద్దూరసమీపయో'రిత్యమరః,
ఆవి రభూత్, అలక్ష్మ్య తేత్వర్థః, అత్ర కపిస్వాభావ్యేన యథావదస్త్తు
వర్ణనా త్వభావోక్తి రలంకారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౨౧

అ. తతః కిం తత్రాహ. నిద్రేతి. సమీరపుత్రో హనుమా,
న్నిద్రాత్వయా న్నిద్రాభావాత్, యావ ద్వనవాసం నిద్రాహారయో
రభావా దితి భావః, అరుణి తేన పాటలి తేన, సామిత్రినేత్రయుగళేన ల
క్ష్మణనయనయుగ్మేన, నివీయమాసః, అత్యాద ర్థేణ అవలోక్యమాసస్స

స్సామితి)నేత్రయుగళేన నిపీయమానః,

చూడామణిం కరతలే కలయన్ వవందే

పాదారవిందయుగళం భరతాగ్రజస్య.

౧౨౨

ప. అక్లేశసంభూతగతాగతాభ్యాం విత్తీర్ణ¹ విస్తీర్ణమహార్ణవో²పి

ఆనందసిన్ధౌ పృతనాసమక్ష మక్షస్య హంతా నితరాం మమజ్ఞ.

ప. ఆనీతచూడామణినన్ని ధానా దావిగిప్రమోదేన రఘూద్వహేన,

న్నిత్యర్థః, ఏతేనశ్రీరామాపేక్షయాపి లక్షణ సైవ భూయాహ నూమదాగమనప్రతీక్షణాదరో విద్యత ఇతి సూచ్యతే, చూడామణిం సీతాయా అభిజ్ఞానభూతం శిరోరత్నం, కరతలే, కలయన్, శ్రీరామా దీనాం యథా చక్షుర్గోచరం స్యాత్ తథాధారయన్నిత్యర్థః, సీతాం దృష్ట్వా సమాగత ఇతిప్రథమ మవచనే నైవ జ్ఞాపనార్థమితి భావః, భర తాగ్రజస్య శ్రీరామస్య, పాదారవిందే ఇవేత్యుపమితసమాపౌ స తు నూపకం, అన్య ధో త్తరపదప్రాధాన్యే తత్ర వస్తనాయోగాత్, తయో ర్యుగళం, వవందే సమశ్చ కార, వసంతతిలకావృత్తం. ౧౨౨

అక్లేశేతి. అక్షస్య హంతా అక్షకుమారమారగోహనూమాన్, అక్లేశేన అనాయాసేనైవ సంభూతే సంజాతే యే గతాగతే యాతా యాతేతాభ్యాం, విత్తీర్ణో విలంఘితః విస్తీర్ణమహార్ణవః పురుషాంతరదు స్తరమహాసముదో³ యేన స, తథోక్తో⁴పి, అట్టో స్సమీపే సమక్షం + సమీపార్థే⁵వ్యయిభావః 'అవ్యయిభావే శరత్ప్రభృతిభ్య' ఇతి టచ్చుత్వయః, పృతనాయా వానరసేనాయాః, సమక్షం పురతః, నిత రా మత్యస్తం, + అవ్యయఘా దాప్రత్యయః, ఆనందసిన్ధౌ ఆనందసా గరే, మమజ్ఞ మగ్నో⁶భూత్, ఈదృజ్మహాకపివీరవాహినీమధ్యే అహ మేక ఏవ మహోదధి ముల్లంఘ్య సీతాం దృష్ట్వా పున రాగతో⁷స్తీ త్యేవంభూతభావణప్రవర్తకమహాభాగ్యసంపన్నో⁸భవ మిత్యమన్దానన్ద తున్దితి తాన్తరికరణో⁹భూదిత్యర్థః, అత ఏవ విరోధాభాసో¹⁰లజ్కారః, వృత్త ముపజాతః.

ఆనీతేతి. ఆనీతస్య హనుమదాహృతస్య చూడామణే సీతాశిరో రత్నస్య నన్నిధానా తాన్నిధ్యా ద్ధేతోః, ఆఃప్రమోదేన ప్రాదు

- తత్రానుయుక్తః¹ పవనానజన్తా విజ్ఞాపయామాన కృత ప్రణామః.
- ప. లక్ష్మపురోపవన² సీ మ్నైక రాజపుత్రీ)
 మాలోకయం నిశిచరీగణబాధ్యమానాం,
 కేనాపి పాతకవశేన సుపర్ణలోకే
 బందీకృతా మివ భుజంగమరాజకన్యామ్. ౧౨౫
- ప. దేవ్యా స్త్వదీయాన్వయకీర్తనేన
 త్వన్మద్రయాచ వ్యపనీయశోకమ్,

యౌతానందేన, రఘూద్వపేన రఘునందనేన, తత్ర తస్మిన్ సీతా
 వృత్తాంతే విషయే, అనుయుక్తః పృష్ఠః, పవనాత్మజన్తా హనుమాన్,
 కృతప్రణామో విహితసీతానమస్కారస్సృజ, తథాచ శ్రీరామాయణమ్.
 * 'ప్రణమ్యశిరసా దేవైస్య సీతాయై తాం దిశం ప్రతి, ఉవాచ వాక్యం
 వాక్యజ్ఞ స్సీతాయా దర్శనం యథేతి, విజ్ఞాపయామాన, సీతావలోకన
 వార్తాం కథయామానే త్యర్థః, పూర్వ మాగమనాన స్తరక ర్తవ్యతయా
 విహితో రామనమస్కారః ఇదానీం తు సీతాశుభవార్తాకథనశ్రారంభ
 సంతోషాతిరేకా త్తన్నమస్కార ఇతి వేదితవ్యం, ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్.

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ. లక్ష్మేతి. అథ విజ్ఞాపనారంభే మం
 గళాచారే వా. ని. 'మంగళాన స్తరారంభప్రశ్నకార్తేన్నిష్కర్షణో
 అథే' త్యమరః, లంకాపురన్య రావణరాజధాన్యా ఉపవనసీమ్ని ఉద్వా
 నవనప్రదేశే, అశోకవనికామధ్య ఇత్యర్థః, నిశిచరీగణబాధ్యమానా
 మారక్షికరాక్షసీనివహపరిపీడ్యమానాం, అతఏవ కేనా ప్యనిర్వాచ్యే
 న, పాతకవశేన పాపానుబంధేన, సుపర్ణలోకే గరుడలోకే, బందీకృ
 తాం, కారాగారబద్ధా మిత్యర్థః, భుజంగమరాజకన్యాం నాగరాజకన్యా
 మివస్థితాం, రాజపుత్రీం జానకీం, ఆలోకయ మవలోకితవా నస్తి, ఉపమా
 లంకారః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. 'బందీకృతా మివవిభోభుజగేంద్రీకన్యా'
 మితి పాఠాంతరమ్. ౧౨౫

దేవ్యా ఇతి. త్వదీయాన్వయకీర్తనేన భవదీయవంశప్రళంసయా,
 త్వచ్ఛద్రీయా త్వదీయప్రత్యభిజ్ఞానాంగుళీముద్రికయా చ, దేవ్యా స్సీ

వార్తా మభిజ్ఞానమయీ మయాచం

ప్రస్థాతుకామః పరిపూర్ణకామః.

౧౨౬

ప. బ్రహ్మస్త్రీవిత్రస్తజయంతకృత్యాం

కథాం చ విజ్ఞాప్య వనే ప్రవృత్తామ్,

చిరం రుదంత్యా జనకేంద్రపుత్ర్యా

చూడామణిః ప్రేషిత ఏష తుభ్యమ్.

౧౨౭

గ. కిం బహునా.

ప. దేవ తస్యాః ప్రతిష్ఠాసూ నసూ నాశైకపాలితాః,

తాయాః, శోకం విషాద, మపనీయ నిరస్య, అతఏవ పరిపూర్ణకామః సంపూర్ణమనోరథః, ప్రస్థాతుకామః పునరాగంతు మనా స్పృ, + 'తుంకామ మనసోరపీతి తుమునో మకారలోపః, అభిజ్ఞానమయీం అభిజ్ఞానరూపాం, + తాద్రూప్యే మయటి జీప్, వార్తాం వృత్తాంతం, అయాచం యాచితవా నస్తి, ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్.

౧౨౮

బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మస్త్రీత్ దర్శమయాత్. విత్రస్తస్య విశేషం భీతస్య జయంతస్య జయంతాసురనామ్నః కాకాసురస్య కృత్యం ప్రనోల్లభినరూపక్రియా యస్యాం తాం, + వనేచిత్రకూటతటవిసినే, ప్రవృత్తాం సంభూతాం, కథా మాఖ్యాంకాం, అభిజ్ఞాప్య అభిజ్ఞానత్వేనోక్త్వా, చిరం, చిరకాలం, రుదంత్యా పూర్వానుభూతార్థస్తరణవశాత్ అశ్రూణి విముంచంత్యా, జనకేంద్రపుత్ర్యా జానక్యా, ఏషోఽయం, చూడామణిః శిరోరత్నం, తుభ్యం, ప్రేషితః, వాగ్రూపం వస్తురూపం చ అభిజ్ఞానద్వయం ప్రహిత మిత్యర్థః, వృత్త ముపజాతిః.

౧౨౯

అ. నిగమయతి కింబహునేతి. బహునావాగ్వాప్యపారేణకిం, నకమవీత్యర్థః.

అ. తథాపి కించిద్వక్తవ్యమవశిష్టం విద్యత ఇత్యాహ. దేవేతి. హేదేవ స్వామి, ప్రతిష్ఠాసూ ప్రస్థాతుమిచ్ఛా, ఉత్క్రమిష్య మాణా నిత్యర్థః + తిష్ఠతే స్పన్నంతా దుప్రత్యయః, తథాపి ఆశైకపాలితాః ఆశయా త్వదాగమనప్రీతిక్షయైకయా పాలితాః గుప్తాః, + శివభాగవతవత్సమాసః, తస్యా స్త్రీతాయాః, అసూ ప్రాణా, త వాభి

+ 'బ్రహ్మస్త్రీవిత్రస్తజయంతకాకథా' మితి ప్రాచీనపాఠే తు వ్యధికరణ బహువ్రీహ్యశ్రయణక్షో నేతి బోధ్యమ్.

ముద్రయిత్వా ప్రపన్నోఽహం త్వదభిజ్ఞానమునగ్రయా. ౧౨౮
ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చమ్పూరామాయణే

సుందరకాండ స్సమాప్తః.

జ్ఞానముద్రయా అభిజ్ఞాన రూపాంగులీముద్రికయా, త యై వాభిజ్ఞానము
ద్రయా ముద్రాఫలిక యేతి శ్లిష్టరూపకం, ముద్రయిత్వా, నిరు ధ్యేత్య
ర్థః, అహం, ప్రపన్నః, ఆగతోఽస్తీ త్యర్థః. ౧౨౮

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిరిరసందోహముం
దానన్దలాభాభినందితరఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకందళి
తసారస్వతేన అఖండతపఃప్రచండమునిప్ర కాండమండలేశ్వరశాండిల్య
మహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాస్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య
ధన్వంతర్యవతా రాంతర స్యాయుర్వేదప్రముఖ నిఖిల విద్యాసారసర్వజ్ఞ
సార్వభౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నా
కరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరా
మాయణవ్యాఖ్యానాయాం సాహిత్యమంజూషి కాసమాఖ్యానాయాం సుంద
రకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్చరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
వ్యాఖ్యా సుందరకాండస్య పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

శ్రీరామార్చనమస్తు.

శ్రీ లక్ష్మణక వివర విరచిత యు ధ కా ణ్డః.

ప. దృష్టే యత్ర యదృచ్ఛయాఽపి వచసాం దేవీ పురో వర్తతే
సారస్యం మహా దభ్యుదేతి సదసి ప్రాగల్భ్య ముజ్జుహుతే,

శ్లో. ఆనీతం పవనాత్మజేన జనకత్సాపాలపుత్రీశిరో
రత్నం మూర్త మివాసురాగ మసకృ ద్వీక్ష్య ప్రమోదాన్వితః,
యో లోకత్రయకంటకం దశముఖం ప్రోద్ధర్తు మైచ్ఛ ద్బలా
త్సోఽయం వీరవరాగ్రణీ ర్జనకజాజాని స్సదా పాతు నః.

అ. ఇథం నిజచిత్రకవితాసభాజితసకలకవినమాజేన తత్రభవతా
భోజరాజేన విరచితపంచకాండసంబద్ధం చమ్పూరామాయణప్రబంధం
పరిపూరయితుకామేన లక్ష్మణనామ్నా పండితవర్యేణావశిష్టో యుద్ధ
కాండః నిజవాగైర్వభవాసుసారేణ రచిత స్సోఽయం మ యేదాసీం వ్యా
కీరియతే, అథ తత్రభవా న్కువిః స్వచిక్షీర్ణతస్య గ్రీన్ధస్య నిష్పృత్యూ
హపరిపూరణాయ శిష్టాచారసంప్రాప్తవిశిష్టేష్టగురుచరణారవిందభోజమ
హారాజస్తరణరూపం మంగళం నిబధ్నాతి.

దృష్టః ఇతి. యత్ర యస్మిక్, దేశికపదాంభోజే, భోజే చ, యదృ
చ్ఛయా లీలయాఽపి, అత్యాద రేణచేత్కిము వక్తవ్యమితి భావః, దృష్టే
అవలోకతే సతి, నృణాం, మనుష్యమాత్ర స్త్యేత్యర్థః, ఏత చ్చ సర్వత్ర
సంబధ్యతే, వచసాం దేవీ సరస్వతీ, పురోవ ర్తతే, ఉపాసనాదిప్రయత్నం
వినైవ స్వయం సన్నిహితా భవతీ త్యర్థః, తథా మహా దనల్పం, కార్య
కరణవర్తాప్తమిత్యర్థః, సారస్యం కవితారసజ్ఞత్వ, మభ్యుదేతి అభ్యుదయం
ప్రాప్నోతి, సముత్పద్యత ఇత్యర్థః, 'అభ్యుపై తీ'తి సారే ఆభిముఖ్యేన స
మీప మాగచ్ఛతీత్యర్థః, తథా సదసి, రాజవిద్యత్సభా స్వీత్యర్థః, ప్రాగ
ల్భ్యం సకలవిద్యావివరణప్రోధత్వ, ముజ్జుంభ తే విజృమ్భితం భవతి. త
థా సకలా సుమస్తా అపి, కలా ఇతిహాసాగమాద్యా శ్చతుష్టవిద్యాః,
జ్ఞాయంతే అధ్యయనపరిశీలనాభ్యాసాభావే నైవ తత్వతోఽవబుధ్యంతే,
తథా నవా అపూర్వాక్షీర్తి సుతనమాఖ్యా, జాగర్తి విలసతి, తత్రి తస్మి

జ్ఞాయంతే సకలాః కలా అపి నృణాం జాగర్తి తీర్తి ర్నవా
చేత స్నిహ్యతి తత్ర దేశికపదామ్నోజే చ భోజే మమ. ౧

ప. భోజేన తేన రచితా మపి పూరయిష్య
స్నల్పీయసాఽపి వచసా కృతి మత్యుదారామ్,

స్తేశికపదాంభోజే, భోజరాజే చ, మమ, చేతః, స్నిహ్యతి, ఉత్తరీత్యా బ
హుశ్రేయస్కరత్వాన్తామకం మన సత్ర సేహాయుక్తంభవతీ త్యర్థః,
చతుష్షష్టికలాస్తు * 'ఇతిహాసాగమాద్యా శ్చ కావ్యాలంకారనాటకమ్,
గాయకత్వం కవిత్వంచ కామశాస్త్రం దురోదరమ్. దేశభాషాలిప్తిజ్ఞానం
లిపికర్త చ వాచకమ్, సర్వాణి చాపదానాని స్వరశాస్త్రం తు శాకు
నమ్. సాముద్రికం రత్నశాస్త్రం రథాశ్వగతికాశలమ్, మల్లశా
స్త్రం సూదకర్త భూరుహాణాం చ దోహదమ్. గంధవాదో ధాతు
వాదః ఖన్యావాదో రసస్య చ, జాలవాదోఽగ్నిసంస్తంభః ఖడ్గస్తంభో
జలస్య చ. వాచస్తంభో వయస్తంభో వశ్యాకర్షణ మేవ చ, విద్వేష
ణోచ్ఛాటనే చ మారణం కాలవంచనమ్. పయసి స్లవచాతుర్యం పా
దుకాసిద్ధి రేవ చ, మృత్సిద్ధి ర్ఘటికాసిద్ధి రైంద్రీజాలిక మేవ చ. అం
జనం సరదృష్టి స్తు వంచనం స్వరవంచనమ్, మణిమంత్రోషధానాం చ
సిద్ధయ శ్చోర్చకర్మ చ. వేత్రిలోహశ్మమృద్దూరువేణువర్మాంజనక్రియాః,
అదృశ్యకరణీ దూరకరణీ మృగయా రతిః. వాణిజ్యం పాశుపాల్యం చ
కృషి రాహవకర్మ చ, లావకుక్కుటమేషాదియుద్ధకారణకాశలమ్.
చతుష్షష్టికలా వైచిత్ర్యాః కలావిద్భిః ప్రకీర్తితా ఇతి, అనుప్రాసోఽలం
కారః, శార్దూలవికీడితం వృత్తమ్, లక్షణం తూక్తమ్. ౧

అ. సంప్రీతి స్వాహంకారం పరిహరతి. భోజే నేతి. తేన అసా
ధారణమహిమాస్పదతయా ప్రసిద్ధేన, భోజేన, అపి రతిశయార్థ
కః. రచితాం ప్రణీతాం, అత ఏవ అత్యుదారాం, రసాలంకారాద్యు
ల్లసితశబ్దార్థసంఘటనోజ్ఞుంభితతయా అత్యంతగమ్భీరా మిత్యర్థః, కృ
తిం కావ్యం, అల్పీయసా అత్యల్పేన, ఈషన్మాత్రగౌరవరహితే నాపి
త్యర్థః, + 'ద్వీపచనవిభజ్యే'త్యాదినా ఈయన్మాత్రప్రత్యయః, వచసా,
పూరయిష్య పూరితాం కరిష్యే, అహ, మధునా అస్మిన్నాశే,

స వీడితోఁజూ మధునా నవరత్నహార
సంగేన కింతు హృది ధార్యత ఏవ తంతూః.

౨

ప. ముద్రాముద్రితజీవితాం జనకజాం మోహకులం రాఘవం
చూడారత్నవిలోకనేన సుచిరం నిధ్యాయ నిధ్యాయ చ,
ప్రారేభే హృది లక్ష్మణః కలయితుం పౌలస్త్యవిధ్వంసనం
ధీరః పూరయితుం కథాం చ విమలా మేకేన కాండేన సః. ౩

+ 'అధునేతి నిపాతనా త్సాధుః, వీడితో లజ్జితో, నజాతః, క్షాయం
ర్వజ్జభోజప్రబంధః క్వచనా మదీయే నాల్పిష్టేన వచనేన తత్పరిపూర
ణ మితి లజ్జాం న గతోఽస్మిత్వర్థః, కుత ఏత దిత్యాశంక్య తత్ర అ
ర్థాంతరం న్యస్యతి. కిం తు తథాహీ త్వర్థః, తంతూః సూత్రం, నవర
త్నహారసంగేన సూతనమాణిక్యహారసమాగమేన, హృది వక్షసి, మా
నసే చ, ధార్యత ఏవ ఆనజ్యత ఏవ, న తు పరిహ్రయత ఇ త్వర్థః,
కుతః అతఏవ తత్సామ్యేన మద్వచన స్యాపి మహాజనపరిగ్రహోభ
విష్య తీతి భావః అర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః వసంతతిలకావృత్తమ్.

అ. ఏవం నిజవాగ్ద్యోపార స్యావకాశం సంపాద్యేదాసిం చిక్
ర్షిత మాహ. ముద్రేతి. ముద్రాయా శ్రీరామాభిజ్ఞానముద్రికయా ముద్రి
తం స్థాపితం జీవితం జీవనం యస్యా స్తాం, జనకజాం జానకీం, తథా
చూడారత్నవిలోకనేన చూడామణిదర్శనేన, మోహకులం మోహవి
హ్వలం, రాఘవం చ, సుచిరం అనల్పకాలమ్, + 'అత్యంతసంయో
గే ద్వితీయా, నిధ్యాయ నితరాం ధ్యాత్వా, మన స్యనుసంధాయేత్వ
ర్థః, + 'ధ్యేచింతాయా'మితి ధాతోః నిపూర్వాత్ క్త్వల్యబాదే
శః, తథా నిధ్యాయ దృష్ట్వా చ, ని. 'నిర్వర్ణ నం తు నిధ్యానం దర్శ
నాలోకనేక్షణ'మిత్యమరః, తథా చ జనకజాం ధ్యాత్వా రాఘవం దృ
ష్వాచేతి యథాక్రమ మన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః, ధీరః ధైర్య
శాలీ, సప్రసిద్ధః, లక్ష్మణః సౌమిత్రిః, ఏకేన, కాండేన బాణేన, ని. 'కాం
డోఽస్త్రీదండబాణారవగ్రావనరవారిష్య'త్యమరః, పౌలస్త్యవిధ్వంసనం
రావణసంహారం, కలయితుం కర్తుం, హృది, ప్రారేభే ఉపచక్రమే,
మనసి సిద్ధారిత వానిత్వర్థః, తథా ధీరః విద్యాక, సః లక్ష్మణః లక్ష్మణ
సామా కమి, ఏకేన కాండేన యుద్ధకాండేన, విమలాం నిష్కళంకాం.

ప. ఆనందమందర మనంతర మాంజనేయా
దాకర్ణ్య వృత్తి మనఘాం జనకాత్మజాయాః,
దృష్టి ర్దశాననరుమా పరుషాయమాణా
బాణాసనోపరి దధే ప్రభుణా రఘూణామ్.

౪

౧. అథనుగ్రీవోఽపి దశగ్రీవకుపితరాఘవావలోకన¹ద్విగుణితరణో

కథాం రావణసంహారరూపోపాఖ్యానం, పూరయితుం పూర్ణాం
కర్తుం, హృది ప్రారేభే మనసి ఉపకాంతవాక్, అతి లక్షణయో
రుభయో రసి ప్రకృతత్వా తేవలప్రకృతగోచర శ్లేషమాలంకారః,
* 'ప్రకృతాప్రకృతోభయగత ముక్తం చే చ్చుబ్ధమాత్రీనాధర్మ్యమ్,
శ్లేషోఽయం శ్లేష్టత్వం సర్వ త్రాద్యద్వయేచ నాంత్య' ఇతి లక్షణాత్,
శార్దూలవికీడితం వృత్తమ్.

5

అ. కథాం పూరయితుం ప్రారేభే ఇత్యుక్తం సంప్రీతి తామేవ
కథాం ప్రస్తాతి. — ఆనందేతి. అనంతరం చూడామణ్యభిజ్ఞానప్రదర్శనా
నంతరం, ఆనందేన మందరం నిర్భరం యథాతథా, ఆనందపరిపూరిత
మిత్యర్థః, ఆంజనేయాత్ అంజనాతనయాత్, హనూమతః, + 'ఆఖ్యా
తోపయోగ' ఇత్యపాదానత్వా త్పుంచమీ, అసఘాం నిర్దుష్టాం, జనకా
త్మజాయాః, వృత్తిం వర్తనం, జీవనంవా, ని. 'వృత్తిర్వర్తనజీవనే' ఇత్య
మరః, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, రఘూణాం ప్రభుణా శ్రీరామేణ, దశాననే
రావణే, రుషా రోషేణ, పరుషాయమాణా ఉగ్రాయమాణా, దృష్టి,
ర్పాణాసనోపరి కార్ముకోపరి, దధే నిచిక్షిపే, మహావీరస్వాభావ్యాచ్ఛరా
సనావలోకనసంజ్ఞయైవ సుగ్రీవాదిభ్యో జైత్రీయాత్రానన్నాహ మా
జ్ఞాపయామా నేత్యర్థః, వసంతతిలకావృత్తమ్.

౪

అథేతి. అథానంతరం, సుగ్రీవోఽపి, దశగ్రీవే కుపితస్య రాఘ
వ స్యావలోకనేన ద్విగుణితో ద్విరావృత్తః రణోత్సాహో రణప్రియ
త్నః యస్యస, తథోక్తః, 'లోకోత్తరేషు కార్యేషు స్థేయాస్ప్రియత్న
ఉత్సాహ' ఇతి లక్షణం, సహాయస్య భావ సాహాయ్యం సహాయకర్మ +
బ్రాహ్మణాదిత్వా త్పాక్షిక వ్యభో, తస్యసమయం సంవిద మపి, సీతా

తాహా¹ సాహాయ్యసమయ మనుపాలయ న్నన్ధు మివ సిన్ధు మపథా
ర్య ధైర్యా దగాధమతి రధిరూఢత్రికూటశృంగం లజ్జా మధిగంతు
మంగదకుముదనలనీలప్రముఖ మపి సమనీనహా³ దఖల మనీకమ్. ౧

ప. వారిదా దపి చ రామనామతః పూరితా పున రపాంగధారయా,
తత్త ణం ప్రతిచచాల దక్షిణం వాహినీశ మఖలాఽపి వాహినీ.
గ. తత్త ణే సమచలితఋక్షసముదయే కుముదా మోదకారిణి శరభాధిక

ప్రవృత్త్యపలబ్ధ్యంతరం తదపహరిణం వైరిణం సంహృత్య పున స్తా
మానేష్యా మీతి పూర్వవిహితప్రతిజ్ఞా మిత్యర్థః, ని. 'సమయా
శృపథాచారకాలసిద్ధాస్తనంవిదః' ఇత్యమరః, అనుపాలయ న్ననువ ర్తమా
నః, అగాధమతిః గంభీరబుద్ధిః, † ధైర్యాత్ ధీరత్వాత్, అంధుంకూప
మివ, సింధుం, అవధార్య, తథా సుతరాం నిశ్చిత్యేత్యర్థః, ని. 'పుం
స్యేవాంధుఃప్రహిః కూప' ఇత్యమరః, అధిరూఢం త్రికూటాచలశృంగం య
యాతాం, త్రికూటాచలశృంగాగ్రి వర్తినీ మిత్యర్థః లంకా, మధిగం
తుం, అంగదకుముదనీలాః ప్రముఖాః ప్రధానాః యస్య తత్. తథో
క్తం, అఖల మ పృనీకం వానర సైన్యం, ని. 'అనీకం తు రణే సైన్య'
ఇతి విశ్వః, సమనీనహాత్ సన్నాహాయామాస, + సహతే రా చ జ్యు
వథా హాసోఽభ్యాసదీర్ఘశ్చ. ౧

వారిదాదితి. రామనామతః రామాభిధానాత్, తద్రూపా దిత్వ
ర్థః, వారిదా జ్వలదా దపి, అపాంగధారయా కటాక్ష రేఖయా, తయైవ
ధారయా, పున ర్భూయోఽపి, పూరితా సమగ్రీకృతా, ఆప్యాయితా
చ, అఖలా కృతాన్ని ఽపి, వాహినీ వానరసేనా సైవ వాహినీ నదీ, ని.
'సేనానద్యో శ్చ వాహినీ'తి వైజయంతీ, తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్ష
ణే, దక్షిణం వాహినీశంప్రతి దక్షిణ సముద్ర ముద్దిశ్య, దాక్షిణ్యగుణ
యుక్తసేనానాయకం చేతి గమ్యతే, చచాల ప్రతస్థ, శ్లేషసంకీర్ణం సమ
స్తవస్తువ ర్తిసావయవరూపకమ్. ౬

తత్క్షణాదితి. తస్మిన్ క్షణే, తత్కాల ఇత్యర్థః, సమం తుల్యం
చలితః ప్రస్థితః ఋక్షసముదయః జాంబవదాదిభల్లూకగణః, అస్వత్ర

† 'ధైర్యవగాధమతి' రితిపాకే ధైర్యేణావగాధా వ్యాప్తా మతి ర్యస్యసః.

1 సాహాయ్యకమనుపాలనము. 2 శిఖరామ్. 3 వలిముఖానీకమ్.

ప్రసాదశీలే నీలేందీవరానందిని దశాననదిశాక్రమణవ్యగ్రితేజసి సమారూఢతారానందనలక్ష్మణానుగతే సరయ ముదయసానుమస్త మివ హనూమంత మధిరోహతి నిశాచరతిమిరహరణనిస్తన్నే రామచంద్రే సమస్తతః కందళితబహుళహరిజాలకోలాహలభరితహరిదంతరో నిరంతరాస్కం

నక్షత్రమండలం యస్య తస్మిన్, ని. 'ఋక్షౌచ్ఛభల్లభల్లాకాః' 'నక్షత్ర మృక్షంభంతార' మితి చామరః, కుముదస్య కుముదనామ్నః కపినేనాపతేః. ఆమోదం సంతోషం అన్యత్ర కైరవోల్లాసం కరోతీతి కుముదామోదకారిణి, ని. 'కుముదం కైరవే రక్తపంకజే కుముదః కపా'వితి విశ్వః, శరభే శరభాఖ్యనేనాపతౌ, అధికప్రసాదశీలే అత్యంతానుగ్రహతత్పరే, అన్యత్ర శరస్య అశ్వవాలాఖ్యతృణవిశేషకుసుమస్య భా శోభా తన్యా అపి, అధికప్రసాదశీలే అతినిర్మలస్వభావే, నీలేందీవరాఖ్య సేనానాయకః అథవా నీలః ఇందీవర మివ తదానందిని తత్పురితోషకారిణి, అన్యత్ర నీలోత్పలవికాసకారిణి, ని. 'నీలః కపీశేంద్రభేదే కృష్ణే నా తద్వతితి'ప్సి'తి నానార్ధరత్నమాలా, దశాననదిశాక్రమణే రావణ దిగవస్కుస్తనే వ్యగ్రం చటుచం తేజః ప్రతాపో యస్య తస్మిన్ అన్యత్ర దశసంఖ్యాకాని ఆసనాని ముఖాని యాసాం తాస్తాసాం దిశానాం దశదిబ్బుఖానా మిత్యర్థః, ఆక్రమణే ఆవరణే వ్యగ్రం వేగవత్తేజోజ్యోతి ర్యస్య తస్మిన్, ని. 'తేజో ౭నలే ప్రభావే చ జ్యోతి ర్వ్యర్చిషిరేత సీ'తి నైజయంతీ, సమారూఢః సమధిష్ఠితః తారానందనోఽంగదః యేన తేన లక్ష్మణేన సౌమిత్రిణా అనుగతే అనుసృతే, అన్యత్ర సమారూఢాః ప్రతిదిన మేకైకతారాధిష్ఠాసనియమాత్ సమధిష్ఠితాః యాః తారాః అశ్విన్యాదినక్షత్రాణి తాః నందయతీతి తథోక్తః సచాసౌ లక్ష్మణానుగతః లాంఛనేన అనుసృతశ్చ తస్మిన్, + లక్ష్మణేతి తృతీయాయా అనుగతశ్చ ద్వేన అలుక్సమాసః, నిశాచరాః రాక్షసాః తిమిరాణీమ అన్యత్ర శార్వరాంధకారాణి తేమాం హరిణే విధ్వంసనే నిస్తంద్రే జాగరూకే, రామశ్చంద్ర ఇవే త్యుపమితసమూహః, ఉదయసానుమస్త మివేతి స్పష్టోపమాలింగాత్, తస్మిన్ ఉదయసానుమస్త ముదయాచల మివ, హనూమస్తం సరయం సత్వర, మధిరోహతి అధితిష్ఠతి సతి, సమంతత స్సర్వత్ర, కందళిత స్థముత్పన్నః బహుళో భూయిష్ఠశ్చ యో హరిజాలకోలాహలః వానర

దితనికటకాం తారావళి ర్వలీముఖబలమహాంబుధి స్ససంభ్రమ ముద
జృమ్భత. ౭

ప. ఉత్త్రాసకాసర ముదంచితపద్మవక్త్రం
విత్రిస్తహస్తి విశ రారుచమూరుయూధమ్,
ఆలోలలోచనతరంగకురంగ శాబ
మాసీ దసీమ విపినం కపినర్మ ఘోషైః.

౮

సంఘకలకలః ఘుమఘుమధ్వనిశ్చ తేన భరితాని పరిపూర్ణాని హరిదస్త
రాణి దిగస్తరాణి యస్యన తథోక్తః, నిరస్తరం నీరస్థం ఆస్మన్దితా
ఆక్రాంతా నికటకాంతారావళిః సమీపారణ్యశ్రేణిః యేనన తథోక్తః,
సమాన మేతత్, నలీముఖ బలమహాంబుధిః, వాసరసేనాసముద్రభవేత్సు
పమితసమాసః, ససంభ్రమం సాటోప, ముదజృంభత ఉజృమ్భితోఽభూ
త్, 'శరభాధికప్రసాదశీలే లక్ష్మణానుగత' ఇత్యత్ర చ శబ్దశ్లేషః, వస్తుత
శబ్దభేదే నార్థద్వయావభాసేఽపి జతుకాప్తవ దేశశబ్దస్య ప్రతీతేః, అస్య
త్రార్థశ్లేషః, ఏకనాళావలమ్బిఫలద్వయవ దభిన్నవ దే నార్థద్వయప్రతీ
తేః, ఏతత్సంకీర్ణేయ ముపమా. ౭

ఉత్త్రాసేతి. అసీమ నిర్మర్యాదం, అతివిపుల మిత్యర్థః, ని. 'సీ
మసీమే స్త్రియా ముఖే' ఇత్యమరః, విపిన మరణ్యం, కర్తృకపీనాం న
ర్మఘోషైః జైత్రయాత్రోత్సవక్రీడోద్ఘోషైః, ని. 'క్రీడాతీలాచనర్మ
చేత్యమరః, ఉత్త్రాసాః భయవిభ్రాంతాః కాసరాః వనమహిషాః య
స్మిక్తత, త్తథోక్తమ్, ని. 'లులామూ మహిషో వాహద్విష త్కాన
ర సైరిభా' ఇత్యమరః, ఉదంచితాః ఉద్భాస్మాన్తాః పంచవక్త్రా సింహాః
యస్మిక్తత, త్తథోక్తమ్, ని. 'సింహోమృగేష్ట్రైఃపఞ్చాన్య' ఇత్యమరః, విత్ర
స్తాః విభీతాః హస్తినః గజాః యస్మిక్తత, త్తథోక్తమ్, విగళావిశరా
యాణాం వ్యాఘ్రాదిహింసృజంతూనాం చమూరూణాం మృగౌణాంచ
యూధాని నివహాః యస్మిక్తత, త్తథోక్తమ్, ని. 'శరారు ధ్వాతుకో
హింసృః' 'సజాతీయైః కులం యూధ'మితి చామరః, ఆలోలాః సాధ్న
సా ద్విలోలాః లోచనతరంగాః దృష్టిపరంపరాః యేషాం తే కురంగ
శాబా హరిణశిశవో యస్మిక్తత త్తథోక్తం, చాసీత్, వనస్తతిలకావృ
త్తమ్.

౯

ప. సైన్యైస్తతో రఘుపతి స్మరితాం నివేశం

వేశస్తయ నిర్విరళయ నివిసినాస్తరాణి,

ఆరుహ్య 1 శైల మపి సహ్య మసహ్యవాతం

మందానిలైకనిలయం మలయం జగామ.

౯

వా. గత్వా రామ స్త మద్గిం సౌమిత్రి మిద మవాదీత్.

౧౦

ప. అమీ తటసమీపనిర్వరతరంగరిజ్జత్పయో

జడీకృతపటీరభూరుహకుటీరసంసారణః,

సైన్యైరితి. తతః, సర్వ ఘోషానంతరం, రఘుపతిః, సైన్యైః వానర సేనాభిః, స్మరితాం నదీనాం, నివేశం విన్యాసస్థానమ్, ని. 'నివేశ శ్చిబిరో ద్వాహవిన్యాసేషు ప్రకీర్తిత' ఇతి విశ్వః, 'వేశంతయ' వేశంతం కుర్వన్, సేనాసంమద్రా దల్పసరాంసి కుర్వన్నిత్యర్థః, ని. 'వేశస్తః పల్వలం చాల్పసర' ఇత్యమరః, + వేశంతశబ్దా తత్కర్తరోతీతి ణ్యన్తాల్లట శ్చత్రాదేశః, తథావిసినాస్తరాణి గహనాంతరాళాని, విరళయోవిరళాని కుర్వన్, వానరసేనాసాటోపధాటివిఘట్టితతరుగుల్మపామాణతయా సుగమాని కుర్వన్నిత్యర్థః, + పూర్వవచ్ఛత్పప్రత్యయః, సహ్యం సహ్యఖ్య మపి, అసహ్యః విరహిణాం దుష్ప్రసహః వాతో యస్మిన్ తం శైలం మార్గసంబద్ధం పర్వత, మారుహ్య, తతః మందానిలైకనిలయం మందరగంధవాహైకనికేతనం, మలయం మలయాఖ్యం శైలం, జగామ, వృత్తం పూర్వవత్.

౯

గత్వేతి. రామ, స్త మద్గిం మలయపర్వతం, గత్వా, సౌమిత్రిం ప్ర, తీదం వత్సమూణప్రకారం వచన, మవాదీత్ ఉక్తవాన్, + వదేర్లుజి 'సిచి వృద్ధిః పరస్మైవదే'ష్యితి వృద్ధిః.

౧౦

౮. ఉక్తిప్రకార మే వాహ, అమీఇతి. తటసమీపేషు సాను ప్రదేశేషు యే నిర్ద్వరాః ప్రవాహాః ని. 'ప్రవాహో నిర్ద్వరోర్ధ్వర' ఇత్యమరః, తేషాం తరంగేభ్యః రింఖద్భిః స్థలద్భిః పయోభిః అంబుభిః జడీకృతాని శిశిరీకృతాని. ని. 'సుషిమ శ్చిశిరో జడ' ఇత్యమరః. + అభూతతద్భావే చ్చిప్రత్యయః, తథాభూతానియాని పటీరభూరుహకుటీరాణి

మనో విధురయంతి మే మలయమేఖలా మేదురా

దురానదవనప్రియప్రియతమారుతా మారుతాః.

౧౧

ఇ త్యాలపఁ కరుణ మేష నిరుద్ధవేలం

శైలం మహేంద్ర మధిగత్య మహీమహేంద్రః,

ఆవర్తముద్రిత మి వాన్వయభూపతీనా

చందనతరవ ఏవ కుటీరాణి అల్పగృహాణి† తేషు సంసారిణో నియతా
వస్థానశీలాః, + తాచ్ఛీల్యేణినిః, మలయమేఖలాసు మలయశైలనితంబ
ప్రదేశేషు మేదురాః సాంద్రాః ని. 'మేఖలా ఖడ్గబంధే న్యా త్కం
చీశైలనితంబయో'రితి విశ్వః, దురానదాని ఉద్దీపకత్వా ద్దుస్సహాని వన
ప్రియప్రియతమానాం కోకిలాంగనానాం రుతాని కూజతాని యేషు
తే తథోక్తాః, ని. 'వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పికఇత్యపీ'త్యమరః, అ
మీ ప్రవర్తమానాః, మారుతాః అనిలాః, మే మమ, మనో, విధుర
యంతి విహ్వలయంతి, వికలీకుర్వం తీత్యర్థః, యమకానుప్రాసయోస్సం
సృష్టిః, సృష్టివృత్తమ్, లక్షణం తూక్తమ్. ౧౧

ఇతితి. ఇ త్యుక్తప్రకారేణ, కరుణం దీన, మాలపఁ వ్యాహరణ,
ఏషః, మహీమహేంద్రః భూదేవేంద్రః, శ్రీరామః, నిరుద్ధవేలం ఆవృతన
ముద్రీకూలం, ని. 'వేలాకూలే చ జలధే ర్వేలాకాలవికారయో'రితి వి
శ్వః, మహేంద్రశైలం మహేంద్రాఖ్యకులపర్వతవిశేషమ్, * 'మ
హేంద్రో మలయ స్సహ్యా శ్శుక్తిమా సృక్షపర్వతః, వింధ్య శ్చ పారి
యాత్ర శ్చ సప్తైతే కులపర్వతా' ఇతి విష్ణుపురాణవచనాత్ ఏతేన
పూర్వోక్తసహ్యామలయయో రపి కులపర్వతవిశేషత్వ మవగంతవ్యమ్,
అధిగత్య ప్రాప్య, ‡ ఆవర్తైః జలభ్రమైః ముద్రితం చిహ్నితం, ప్రతిబద్ధ
మితి యావత్, ని. 'స్వాదావర్తోఽంభసాం భ్రమ' ఇత్యమరః, అన్వ
యభూపతీనాం సగరాదినిజకులభూభుజాం, క్షేతుం శక్యః క్షయ్యః +
'క్షయ్య జయ్యాశక్యాధ' ఇతినిపాతః, తతో న ఇన్మమానః, తం, క్షీర్నిధిం
యశోనిధానమివస్థిత, మిత్వ త్ప్రేయో, అంబునిధిం సముద్రం, దదర్శ,

† 'కుటీశమిశుండాభ్యోర' ఇత్యలాపధేర ప్రత్యయః, ని. 'కుటస్తుఘటవేశ్మనోః' కుటి
స్త్రీస్యాత్కుంభదాస్యావలపవేశ్మనిచాపిసా' 'కుటీకార్కటాలయా' వితిచరత్సమాలా.

‡ 'అధిగత్యే'త్యత్ర 'వాల్మీకీ'త్యను నాసికలోపపక్షేతుగాగమః.

మక్షయ్యోర్నిధి మమ్బునిధిం దదర్శు.

౧౨

గ. దృష్ట్వా చ త మద్భుతాకృష్టమనా రామస్త దిద మాచప్త. ౧౩

ప. దృష్టుం నాల మగాధతాం ఫణిపతి స్సీమాస్తరేఖా దిశో
ద్వీపా సైకతమండలాని తదయం దూరే గిరాం వారిధిః,
యేషా మేష సుఖా దఖాని సఖైరే నాథవా పూరిత

అత్ర అవశ్యేషు ముద్రాత్వారోపణా ద్యౌపకాలంకారః, సచోత్తేష్టి
క్షయా సంస్పృశ్యతే, వసస్తతిలకావృత్తమ్. ౧౨

దృష్టేతి. త మంబునిధిం, దృష్ట్వా చ, అద్భుతాకృష్టమనాః
ఆశ్చర్యావిప్రహృదయ స్సం, రామః, తదిదంవచన, మాచప్త అవోచత్.

అ. తత్ప్రకారమే వాహ. ద్రష్టుమితి. † (†) ఫణిపతిః పాతాళ
కుహరవాసీ ఆదిశేషః, అగాధతాం అతలస్పర్శతాం. గాంభీర్య మిత్యర్థః,
ని. 'అగాధ మతలస్పర్శ' ఇత్యమరః, ద్రష్టుం, నాలం నపర్యాప్తః, +
'పర్యాప్తివచనేష్వలమధై' ష్టితి తుము, దిశః సీమాంతరేఖాః మర్యాదా
దావసానభూప్రదేశాః, సికతానాం సమూహః సైకతాని సికతామయాని,
ని. 'సైకతం సికతామయ' మిత్యమరః. + 'సికతాశర్కరాభ్యాం చే' త్యణ్ ప్రత్యయః, తేషాం మండలాని శ్రేణయః, ద్వీపా
స్సింహలాదయో ద్వీపవిశేషాః, తత్తస్మాత్కారణా, దయం వారిధిః,
గిరాం దూరే, వర్తత ఇతి శేషః. అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః, అతః, ఏష
వారిధిః, యేషాం, సః కులభూభుజాం అస్మత్కులప్రసూతపూర్వరాజ
న్యానాం, సగరకుమారాణామిత్యర్థః, ష్ఖైరైః, సుఖాత్ అనాయాసేన,
అఖాని అవదారితః, + ఖనతే ర్లుజ్ 'భావకర్మణో' రితి చిణ్, అథా
నంతరం, యేనవా అస్మత్కులభూభుజా, భగీరథే నైవేత్యర్థః, పూరిత
ఆప్యాయితః, 'గంగాసాగరపూరణీ' ఇతి పురాణవచనాత్తస్యాశ్చకాపిలా

† 'అత్ర హేసుగ్రీవ. ఉల్లోలకల్లోలవేష్టితం చంచలతరజ్జవేష్టితం, కల్లోలిసీనాం
నదీనాం వల్లభః పతిః సముద్రః తం, ద్రష్టుం ప్రేక్షీతు మర్హసి, యత్. యస్తాత్కార
ణాత్' ఇతి. ముంబాపుస్తకే కాచనవ్యాఖ్యాన్తి అస్యాస్తములం కుత్రాపి నోపలభ్యతే.

‡ ఉత్తరత్రతదిత్యస్య సత్వాత్పూర్వం యదిత్యధ్యాహర్యం, యద్యస్తాత్కారణా
దిత్యర్థః. ని. 'యత్తద్యతస్తతోహేతా' విత్యమరః.

స్తేషాం సః కులభూభుజా మవిహతస్థేష్మే మహిష్మే నమః. ౧౪
 గ. అథ హరీంద్రో^౧ఽపి మహేంద్రో^౨పాంతకాంతారశోభిని లోభ
 సీయమలయజాతానిలే ¹వేలోపవనదేశే రఘువతే ర్నిదేశేన నివేశయా
 మాస బల మఖిలమ్.

౧౫

ప. సరసపటీరకుంజవనసంజవనాభిపత

న్మృగమదగంధవహమేదురి తే^౨ఽమ్బునిధేః,

నలదగ్ధనగరతనయసంతర్పణార్థం మహాప్రయత్నపూర్వక మనే నానీ
 తత్వాదితి భావః, తేషాం, సః కులభూభుజాం సగరకుమారభగీరథప్రభృ
 త్యస్మదస్వయభూవతీనాం, అవిహత స్థేష్మే అప్రతిహతస్థైర్యాయ,
 కల్పాంతస్థాయిన ఇత్యర్థః. + స్థిరశబ్దస్య వృథాదిపాతా 'ద్వర్ణవృథాది
 భ్యఃప్యథా' చేతి చకారా దిమనిచ్, 'ప్రియస్థిరే' త్యాదినా స్థాదేశః,
 మహిష్మే మాహాత్మ్యాయ, నమో నమస్కారః, + 'నమస్స్వస్తీ' త్యా
 దినా చతుర్థి, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

౧౪

అథేతి. అ ఛానంతరం, హరీంద్రః సుగ్రీవో^౨పి, మహేంద్రస్య
 ఉపాంతకాంతారేణ నికటారణ్యేన శోభత ఇతి తథోక్తే, లోభనీయాః
 మనోహరిణః తే మలయజాతానిలాః యస్మిన్ తస్మిన్, వేలోపవనదేశే
 సముద్రకూలోద్వాసప్రదేశే, రఘువతే, ర్నిదేశేన ఆజ్ఞయా, అఖిలం
 బలం, నివేశయామాస, ప్రతిష్ఠాపయామా సేత్యర్థః.

౧౫

సరసేతి. సరసానా మార్ద్రాణాం పటీరకుంజానాం చందననికుం
 జానాం వనే అథవా సరసాః పటీరకుంజాః యస్మిన్ తస్మిన్ వనే, సంజవనః
 సమ్యగ్వేగశీల స్సన్, + 'జుచంక్రమ్యే' త్యాదినా యుచ్, అభి
 పతన్ ప్రసరన్ తథా మృగమదస్య కస్తూర్యాః గంధో యస్య స, త
 థోక్త శ్చయో గంధవహో^౨నిలః తేన మేదురితే, తత్ప్రచుర ఇత్య
 ర్థః, ఏ తేన సుఖసంచారయోగ్యత్వం సూచ్య తే, ని. 'మృగనాభి ర్మృగ
 మదః కస్తూరీత్యమరః. అంబునిధే సముద్రస్య, తటనికటేకూలోపాం
 తే, లురద్భిః పచేళిమతయా వృంతాన్నిపత్య భువి లురద్భిః పససా
 నాం తాళానాం రసాలానాం చ ఫలైః, హేతునా, ఉదితమదాః ఉ

తటనికటే లుఠత్సనసతాలరసాలఫలై

రుదితమదా విచేరు రుదరమ్భరయో హరయః.

౧౬

గ. తదనంతర మపరమహాంభోధి మివ చలిత మమ్భోధిరోధ
స్యంభోధివిలంఘనవిశ్రంఖలలాఘవం రాఘవాసీక మసీకోన్ముఖం చార
ముఖా దవధార్య ధార్యమాణ హృదయాశంకః పజ్జలీనచరణ
ఇవై రావణో రావణోవిధేయ మపర మజానజానకీమ వ్యవిమోక్తుకా
మః కామ¹ పరతంత్రో మస్త్రిభి స్సమం సమాజ మాజగామ. ౧౭

త్పన్నహర్షాః, కుతః ఉదరంబిభ్రతీ త్యుదరంభరయః స్వోదరపూరకాః,
+ 'ఫలేగ్రహిరాత్మంభరి'శ్చే త్యత్ర చకారసామర్థ్యా దుదరంభరి రి
త్యస్యాపి నిపాతనా త్సాధుత్వం, హరయః కపయః, విచేరుః, తత్తత్ఫల
భక్షణతత్పరతయా తత్ర తత్ర విజహ్రూ రిత్యర్థః, వృత్త్యనుప్రాసాల
జ్ఞాంః. ౧౬

అ. అథ రావణవృత్తాంత మాహ. తదనంతరమితి. తదనంతరం
సేనానివేశానంతరం. అంభోధిరోధసి సముద్రకూలే, చలిత మపర,
మహాంభోధిమివస్థిత, మిత్యుప్రేక్షా, తథా అంభోధివిలంఘనే సము
ద్రతరణే[†] విశ్రంఖలలాఘవం నిరాఘాటపాలవం యస్య త, త్రథోక్త
మ్, అసీకోన్ముఖం రణోద్యుక్తం, రాఘవాసీకం శ్రీరామసైన్యమ్, ని.
'అసీకం తు రణేసైన్య' ఇతి హాలాయుధః, చారముఖాత్ గూఢపురుష
వచనా, దవధార్య శృత్యా, రావణః, ధార్యమాణః, హృదయాశంకః
మనోవేదనా యేన స, తథోక్తః, అతఏవ పంకలీనచరణః కర్దమనిమ
గ్నపాదః, ఐరావణః ఇంద్రగజి, వేత్త్యుపమా, అపర, మన్య, ద్విధేయం
కర్తవ్య, మజానజానకీ అనవబుధ్యమానః, తస్మి జానకీపరిత్యాగం సకలాతం
కనిరాసకం కరోత్త్వి త్యతలహ, కామపరతంత్రః మన్మథపరాధీనః, అత
ఏవ జానకీమ, వ్యవిమోక్తుకామః అపరిత్యక్తుమనా సృజ, మంత్రిభిస్సమం
ప్రహస్తాద్యమాత్యై స్సహ, సమాజం సభామండప, మాజగామ ప్రాప.

† 'అంభోధివిలంఘనే'త్యత్ర 'రోదసీవిలంఘనే' తిహాసే రోదస్యాద్యావాపృథివ్యా
తద్విలంఘనేత్యర్థః, 'ద్యావాపృథివ్యా రోదస్యా' విత్యమరః.

1 పరతంత్రః.

ప. రహస్తదాసీం రజనీచరేంద్రః

ప్రహస్తముఖ్యా నిద మాబభాషే,

ఇదం తు మే వాఙ్మిత ¹మీక్షితం వో

వదస్తు య²దైర్విజనోచితం నః.

౧౫

గ. అమీ చ పున రాశయజ్ఞా ³వ్యజ్ఞాపయన్.

౧౬

దేవ జీవత్సు భవదాజ్ఞాపరే వ్యసుచరే వ్యస్మాసు తస్మా దయ

రహస్యతి. తదాసీం తస్మిన్ సమయే, రజనీచరేంద్రో రావణః, రహః ఏకాస్తే, మస్త్రీవాదస్య రహసి కర్తవ్యత్వా దితి భావః, ని. 'రహ శ్చీసాంశు చాలింగే' ఇత్యమరః. ప్రహస్తముఖ్యా ప్రహస్తప్రముఖ్యా, మంత్రిణః, ఇదం వత్సమాణం, వచన, మాబభాషే ఉవాచ, భాషణప్రకారమేవాహ. ఇద మితి. ఇద మేతత్, జానక్యా అపరిత్యాగరూప మిత్యర్థః, తుశబ్దోఽవధారణార్థకః, మేమమ, వాంఛిత మభిలషితం, వః యుష్మాక, మీక్షితం, యుష్మాభిః ప్రత్యక్షతో దృష్ట మిత్యర్థః, + 'మతిబుద్ధి' త్యాదినా వర్తమానే క్తప్రత్యయః, 'క్తస్య చ వర్తమాన' ఇతి వష్టి, అతః నః అస్మాకం, యత్కృత్యం, వైరిజనే స్రత్యాసన్నే ఉచితం యుక్తం. తత్, వదంతు, సమ్యగ్విచార్య కథయం త్విత్యర్థః, ఉపేంద్రవజ్రావృత్తమ్.

౧౭

అమీచేతి. ఆశయం జానక్యా అపరిత్యాగరూపం రావణాభిప్రాయం జానం తీత్యాశయజ్ఞాః ఏతే నై తేమా మైచ్ఛికభాషణతత్పరత్వమేవ న తు నీతిశాస్త్రార్థబోధనప్రవృత్తితాత్పర్య మితి నూచ్యతే. + 'అతోఽనుపసగ్గే' ఇతి కప్రత్యయః, అమీ ప్రహస్తాదిమంత్రిణః పున శ్శబ్దో వాక్యాలింగారే, వ్యజ్ఞాపయన్ విజ్ఞాపయామానుః.

౧౮

అ. విజ్ఞాపనప్రకార మే వాహ. దేవేతి. హేదేవ రాజన్, ని. 'దేవ స్సురే ఘనే రాజ్ఞే' తి విశ్వః, భవదాజ్ఞాపరేషు యుష్మన్ని దేశకరిణతత్పరేషు, అనుచరేషు సేవకేషు, అస్మాసు, మాదృశేషు, మహావీరేష్వి త్యర్థః, జీవత్సు ప్రాణధారితయా వర్తమానేషు సత్సు, అయమపవాద స్సీతావారిణాద్యాక్షేపః, కస్మాత్ కుతోహేతోః, భవే దితి

1 'శుష్పితం' ఇతిప్రాచీనపాఠస్యానుః, 'శుష్పిత' మిత్యపి క్వాచిత్. 2 వైరివశోచితం. 3 విజ్ఞాపయామానుః.

మపవాదో దురవాపోరుభుజపంజరాసీతాం సీతాం జాతు న జహాతు
నాథ ఇ త్యభిదధానేషు (1)ప్రధానేషు.) ౨౦

తతోరమ్భాపహితహరాజ్కుసంభవశాప మమ్భాజభవశాపం
చైతదుపలమ్భాస్తరాయ మావేదయ న మగ్నిజన్మాన మసమానవిన
శేషః. న కుతోఽవీత్యర్థః. † ని. 'అపర్ణాక్షేపనిర్వాదపరివాదాపవాదవ'
దిత్యమరః, అతః నాథః స్వామీ, భవా నితి శేషః, దురవాచేన పరే
షాం దుష్ప్రీపేణ ఉరుభుజపంజరేణ మహాభుజమండలేన ఆసీతా మప
హృతాం, సీతాం, జాతు కదాచి దపి, మహాసంకశేఽవీత్యర్థః, నజ
హాతు న త్యజతు, :: 'గృహీతం సపరిత్యజే'దితి వచనాదితి భావః, +
ఆశిషి లోటి 'శేషేప్రథమః', ఇ త్యేవం, ప్రధానేషు మహామాత్రేషు,
అభిదధానేషు వదత్సు సత్సు. ౨౦

తతః. తతః తదనంతరం, రంభోపహితోరంభానిబంధనో నల
కూబరాభిహితశాపః హరాంకసంభవశాపః కైలాసోద్ధరణే నందీశ్వర
విరచితశాపః. + 'తతో ద్వంద్వే విభాషైకవ ద్భవతీ'త్యేకవద్భావః, య
ద్వా రమ్భాపహితో రంభాపతిః నశకూబరః స చ హరాంక శ్చ తౌ సం
భవః కారణం యస్యతం, బలాదస్యనారీగ్రహణే మూర్ధా శతధా భవిష్య
తీతి రంభానిబంధననశకూబరశాపం వానరై స్త్వద్వంశవిలయో భవి
ష్యతీతి నందీశ్వరశాపం చేత్యర్థః, ‡ తథాఅంభోజభవశాపం పుంజకస్థలా

† కస్తాదయమాలాప ఇతి ప్రాచీనపాఠే ఆలాప ఏవంభాషణ మిత్యర్థః. ‡ అత్ర
'రమ్భాపహితహరాత్కారగ్రహణ సంభవ మంభోజభవసంభూతం చ శాప' మితి
ప్రాచీనపాఠ ఏవ సాధుః, రంభాయా ముపహితం కృతం యద్ధరాత్కారేణ బలాత్కా
రేణ గ్రహణం తస్మా త్సంభవ తీతి తత్సంభవం తదుత్పన్నం శాపం నశకూబరశాపమ్, అత్ర
శ్రీరామాయణమ్. 'తస్య తత్కర్తృవిజ్ఞాయ తదా వై శ్రవణాత్తజః, ముహూర్తా ద్రోహతా
క్షస్తోయం జగ్రహ పాణినా, గృహీత్వా సలిలం దివ్య ముపస్పృశ్య యథావిధి, ఉత్స
స్థ తదా శాపం రాక్షసేంద్రాయ దారుణమ్. అకామా తేన యస్తాత్త్వం బలా ద్భద్రే
ప్రధర్నితా, తస్మా త్స యువతీ మాన్యాం నాకామా ముపయాస్యతి. యదా హ్యకామాం
కామారో ధర్న యిష్యతి యోషితమ్, మూర్ధా సహస్రధా తస్య శకలీభవితాతదా' ఇతి,
నశకూబరశాపస్య బ్రహ్మశాపస్య చ సీతాయాః హరాద్ధగ్రహణప్రతిబంధకత్వేఽపి నంది
శాప స్వావ్యవిషయత్వా త్రదుపన్యాస స్వాత్రప్రకృతానుపయోగాత్.

1 ఏతన్నాస్తికవిత.

యవిజ్ఞానవిభూషణో విభీషణ స్సరోష మిద మవాచీత్.

౨౧

ప. అహహ విధినియోగా దద్య న క్తంచరేంద్ర

త్వ మసి పరకళత్రే దుర్నివారానురాగః,

అరుణదవళిఖాయా మామిషగ్రాసమోహ

ఖ్యాస్సరోనిబంధనబ్రహ్మశాపం, చైతన్యా స్సీతాయాః ఉపలంభాంతరా
యం సంభోగవాప్తివిఘ్నం, నూవేదయంతం ప్రహస్తాదిభ్యః కథయంత,
మగ్గిజన్మానం జ్యేష్ఠభ్రాతరం, రావణం, వినయః మహత్సు ప్రహ్లిష్ట
భావః విజ్ఞానం శాస్త్రజన్యవివేకః అనమానే అసాధారణే వినయవిజ్ఞా
నే ఏవ విభూషణం యస్యసతథోక్తః విభీషణః, సరోషం సామర్థ్యం య
థా తథా, ఇదం వక్ష్యమాణప్రకారం వచనం, అవాచీత్ ఉవాచ,
అంభోజభవశాపే శ్రీరామాయణమ్, :: 'అథ సంకుపితో దేవో మా
మిదం వాక్య మబ్రవీత్, అద్యప్రభృతి యా మన్యాం బలా న్నారీం
గమిష్యసి. తదా తే శతధా మూర్ధా భవిష్యతి న సంశయః, ఇత్యహం
తస్య శాపస్య భీతః ప్రసభ మేవ తామ్, నారోపయే బలా త్సితాం
వై దేహీం శయనం మమేతి.

౨౧

అ. విభీషణో క్తిప్రకార మేవాహ అహహేత్యాదిభి శ్చతు
ర్భిః. అహహేతి. ఫేదే. ని. 'అహహేత్యుద్భుతే ఫేదే' ఇత్యమరః,
హేన క్తంచరేంద్ర రాక్షసేశ్వర, అ ద్యేదానీం, త్వం, విధినియోగాత్
దైవవశాత్, పరకళత్రే పరదారేషు, దుర్నివారో నివారయతు మశ
క్యః అనురాగః ఆసక్తిః యస్య స తథోక్తోఽసి, పరదారానుషక్తేర్
హాపాతక త్వేన శాస్త్రనిషిద్ధత్వా త్తతో వినిపాత ఏవ నతు శ్రేయ
ఇతిభావః, కథమివ అరుణాయాం రక్తనర్ణాయాం దవళిఖాయాం వన
వహ్నిజ్వాలాయాం, ని. 'వనే చ వనవహ్ని చ దవోదావ ఇతివ్యత'
ఇతి శాశ్వతః, ఆమిషగ్రాసమోహాత్ మాంససింహభ్రాంతివశాత్, ని.
'ఆమిషం మాంస ఉత్కోచే తథా స్యా ద్భోగ్యవస్తునీతి వైజయంతీ,
అవిరళం బహుళం యథాతథా, కృతం అథవా అవిరళం విరళం సంపద్య
మానం కృతం విరళకృతం తన్నభవతి త్యవిరళకృతం బహుళకృతం జిహ్వా
చాపలం రససేంద్రియప్రియత్వస్థా యస్యసతథోక్తః, + 'శ్రేణ్యాదయః
కృతాదిభి' రితి సమాసః 'శ్రేణ్యాదిషు చ్యవ్రీధనచనం క ర్తవ్య' మితి వార్తి

దవిరళకృతజహ్వచాపలః కేన రీష. ౨౨

ఆకర్ణ్య కిన్నరముఖా దనఘే న్వవంశే
కాకుత్స్థదారహరణోపగతం కళజ్జమ్,
హాహేతి మూలితదృశః కరయో ద్యుగంత
దప్తౌ శుత్రీ శ్చ పిదధాతు కథం విధాతుః. ౨౩
పశ్యేదానీ ముదధిపరిఖాపాలితా కుత్ర లజ్జా

కాచ్చిప్రత్యయార్థప్రవీతిః, కేనరీ సింహా ఇవేత్యుపమానా చ భ్రాంతి
మతాఽంగేన సంకీర్త్య తే, దవాగ్నిజ్వాలాన్వాదినః కేనరిణో యాదృశీ
అనస్థా తాదృశ్యేవ తవా వీర్యర్థః, నూలినీవృత్తమ్. ౨౨

ఆకర్ణ్యేతి. అనఘే నిర్దుష్టే, న్వవంశే నిజాన్వయే, కాకుత్స్థదార
హరణోపగతం శ్రీరామధర్మభార్యాపహరణసంప్రాప్తం, తద్వంశోద్భ
వేన త్వయా తస్యాః అపహృతత్వా దితి భావః కళంకం అపవాదం, ని.
'కళంకోఽంకాపవాదయో' రిత్యమరః, కిన్నరముఖాత్ కిన్నరవచనాత్,
+ 'అఖ్యాతోపయోగ' ఇత్యపాదానత్వాత్పుంచమీ, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా,
హాహేతి ప్రకృతే విషాదాతిశయద్యోతకో ద్విరుక్తోఽయం శబ్దః, ని.
'హావిషాదశుగార్తిష్వి' త్యమరః, ఇత్యుక్త్యేతి శేషః, మూలితదృశః తా
దృగ్దుర్వారాకర్ణనజనితభేదాతిరేకాన్నిమూలితాక్షస్య, విధాతుః బ్రహ్మ
ణః, తత్ ప్రసిద్ధం, కరయో ద్యుగం హస్తయుగ్మం, కర్తృ, అప్తౌ చ, తస్య
చతుర్ముఖత్వాత్ అష్టసంఖ్యాకా ఇత్యర్థః, శ్రుతీః శ్రోత్రాణి, కథం, పిద
ధాతు ఆచ్ఛాదయతు, ద్వయో రప్తౌచ్ఛాదనే అపర్యాప్తత్వాన్నాచ్ఛా
దయిష్య త్యేవేత్యర్థః, తాదృగ్దుర్వారాకర్ణనేకర్ణాచ్ఛాదన స్యావశ్యకత్వా
దితి భావః, త్వన్మూలేన కూటస్థ స్యాపి బ్రహ్మణో మహాత్మన స్సంజావ
స్సంప్రాప్తః, అతి స్తన దురీవిత మితి తాత్పర్యం, ని. 'అపిఘానతిరోధా
నపిఘానచ్ఛాదనానిచే' త్యమరః, అతోక్తస్యసహారానంబంధేఽపి త
త్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తేః, వసంతతీలకావృత్తమ్. ౨౩

పశ్యేతి ఇదానీ మధునా, పశ్య అపలోకయ, కింపశ్యా మీత్యత
అహ, ఉదధి నైవ పరిఖయూ ఖేయేన పాలితా గుప్తా, నుష్ప్రివేశే త్యర్థః,

వాచాతీతః క్వను వనచరాదాగతో¹ దుర్విపాకః,
కర్తుం సక్తంచరపరిభవం కాపి¹ మాయేతి శజ్జే-
జాతా సీతా ధరణితనయా జానకీ మైథిలీతి.

౨౪

గ. కిం బహునా.

ప. స గణయసి యది త్వం వానరం వా నరం వా
నను పరిచితవీర్యా జిష్ణుభూకార్తవీర్యా,
స కలయసి యది త్వం సన్నిశాపం చ ధాతు

ని. 'ఫేయం తు పరిభే' త్వమరః. లంకా, కుత్ర, వాచాతీతః అనిర్వాచ్యః, వనచరాత్ వానరమాత్రాత్, ఆగత స్సంప్రాప్తః, దుర్విపాకః వన భంగాక్షకుమారాదిరాక్షసవిఘ్నో భణగృహదాహాదిరూపా దురవస్థా, క్వను కుత్ర, తదేత దాశ్చర్య మిత్యర్థః, అతః సక్తంచరపరిభవం రాక్షస విధ్వంసనం, కర్తుం, కాఽప్యనిర్వాచ్యా, మాయా విచిత్రశక్తి రేవ, సీతా, ధరణితనయా, జానకీ, మైథిలీతి, నామభి రుపలక్ష్మితా సతీత్వర్థః, జాతా ప్రాదుర్భూతేతి, శంకే తర్కయామి, అన్యథా కథ మిదృశ్వి పత్తి స్సంభవిష్యతీతి భావః, ని. 'మన్యే శంకే ధృవం నూన' మితి నిఘంటుః, ఉత్ప్రేక్షాలంకారః, మందాకాంతావృత్తం.

౨౪

నిగమయతి. కింబహునేతి. గతార్థ మేతత్.

నేతి. హే రావణత్వం, వానరం కపిం వా, నరం మానుషం వా, సగణయసి యదిన సంఖ్యాయనే చేత్, తృణప్రాయా వేతో మద్బాహు బలస్య కియన్తాత్ర మితి స లక్ష్మీకరోషి చే దిత్వర్థః, తస్మి జిష్ణుభూః శక్ర పుత్రః వాలీ. ని. 'జిష్ణు శ్చక్రే ధనంజయ' ఇతి నిఘంటుః, స చ కార్తవీర్య శ్చ తో, పరిచితవీర్యా నను పూర్వం త్వదనుభూతపరాక్రమా ఖిలు, ఏకేనవాలవలయనిబద్ధ త్వాత్ అన్యేన యావత్ప్రసాదం బందీకృతత్వా చ్చేతి భావః, అత్ర తాదృగరివిశాళకస్య తథావిధకార్తవీర్యకులనిర్మూలనాలంకర్మణపరశురామభంగకర్తు శ్చ శ్రీరామస్య త్వద్వినిశనం కియన్తాత్ర మిత్యంత ర్నిగూఢాభిప్రాయః, అత స్త్వం, సందిశాపం వాన రైః తవోపహతి ర్భవిష్య తీతి నందీశ్వరశాపం చ, నరవర్జం నరరహితం, విధాతు, ర్వర మపి, సరాద్వినా అన్యస్మా న్న తే వినాశ ఇతి బ్ర

ర్షర మపి సరవర్జం దుర్జయో దైవయోగః.

౨౫

గ. ఇత్యాది ¹నీత్యా సహితం హిత ²మభిహితవంతం నిజ మనుజం త మవజ్ఞాయ జ్ఞాతి రయ మరాతిపక్ష శ్చిక్షణీయ ఇతి శంసంతం సృశం సం త ³మరుంతుదాభాషణోపభీషణో విభీషణో విహాయ విహాయసి హ్నావరం చేత్యర్థః, న కలయసి యది న మనుషే యది నానుసంద ధా సిచేత్, తర్హి దైవయోగో దైవగతిః, దుర్జయః జేతు మశక్యః, + 'ఈషద్దు' రి త్యాదినా ఖల్పిత్యయః, నందీశ్వరశాపబ్రహ్మవరాను గుణ్యేన వానరాణాం సరవేషధారిణ శ్రీరామస్య చ ప్రత్యాసన్న త్వా దత్యాసన్న స్తవ మృత్యు రితిభావః, మాలినీవృత్తమ్. ౨౫

ఇతీతి. ఇత్యాది రేవమాది ర్వా నీతిః నీతిశాస్త్రసమ్మతవార్తా త యా, సహితం సంబద్ధం యథాతథా, హిత, మభిహితవంతం ఉక్త వంతం, + కర్తరి క్తవత్ప్రత్యయః, తం, నిజ, మనుజం విభీషణం, అవ జ్ఞాయ అనుచితభాషణై రవమత్వ, ని. 'రీధావమాననావజ్ఞై' త్యమరః, అరాతిపక్షః అరాతే శ్చిత్రో పక్ష సుహాయః, శత్రుపక్షపాతీశ్యర్థః, ని. 'పక్షః పార్శ్వగరుతాస్యాసహాయబుభిత్తిప్వీ'తి నిఘంటుః, అయం, జ్ఞాతిః దాయాదః, శిక్షణీయః దండ్య, ఇత్యేవం, శంసంతం వజంతం, సృశంసం పాపిష్ఠమ్, ని. 'సృశంసో ఘాతుకః క్రూరః పాపో ధూర్త స్తు వంచక' ఇత్యమరః, తం రావణం, అరుంతుదాభాషణేన మర్కభేదకరా వణదుర్భాషణాదినా యో రోష స్తాత్కాలికః కోపః * 'రోష స్తా త్కాలికః కోప' ఇతిభూపాలః, తేన భీషణః భయంకరః, + 'అరుంతుదే' త్యత్ర 'విధ్వరుణో స్తుద'ఇతి ఖశి 'అరుర్దిష్ట'దిత్యాదినా ముమాగమః, విభీషణో, విహాయ త్యక్త్వా, విహాయసి ఆకాశే, సముత్పతన్ ఉద్గ చ్ఛన్, ని. 'వా తు పుం న్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః, అనూత్పతద్భిః అనుసృతోత్పతద్భిః, చతుర్భి రమాత్యైః అనలాదిమంత్రిభి స్సమం, అమా సహ సుఖదుఃఖాదిషు భవం తీత్యమాత్యా ఇతి విగ్రహః, ని. 'అమా సహ సమీపేచ' 'మంత్రీ ధీనచివోఽమాత్య' ఇతి చామరః, + 'అమాశబ్దా దవ్యయా త్యప్, * 'అనల శ్చ హరి శ్చైవ సంపాతి

1 నీతిసహితం. 2 అభివదన్తమ్. 3 అరుస్తుదరోపణభాషణో.

సముత్పత స్స నూత్పతద్భి శ్చతుర్భి రమౌత్తై స్సమం వారినిధి మతీత్య
దూరత ఏవ సవితర్క ముద్గ్రీవాం త్సుగ్రీవాదీ సంతరిక్షగత ఏవ
మాచచక్షే.

౨౬

ప్రమద స్తథా, ఏతే విభీషణామాత్యా శ్చత్వారో బుద్ధిసత్తమా' ఇతి
శ్రీరామాయణే, వారినిధి, మతీత్య ఉల్లంఘ్య, దూరత ఏవ, అంత
రిక్షగతః, ఆకాశే ఏవ స్థిత స్సన్నిత్యర్థః, సవితర్కం కోయం కి మ
త్రాస్యానుగమసప్రయోజన మితి ససందేహం, ఉద్గ్రీవా సున్నమితకం
ధరాః, సుగ్రీవాదీః వాసరేశ్వరా స్పృతి, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకా
రేణ, ఆచచక్షే అవోచత్, ఏతే వాసరా ము మాభిధేయ మభిప్రాయ
మవిజ్ఞా యాసౌ రావణసంబంధీ త్యన్యథాకరిష్యంతి అంతః రామసమా
శ్రయణాభిప్రాయ మేతేభ్యో నివేద్య ఏతత్పురుష కారముఖేనైవ రామం
సమాశ్రయిష్యా మిత్వభిప్రే త్యాబ్రవీ దిత్వర్థః, అత్ర శ్రీరామాయణ
వచనమ్* 'అన్య స్తేవంవిధం బ్రూయా ద్వాక్య మేత ని శాచర, అస్మి
న్మహా ర్తే న భవే త్వాం తు ధి క్కులపాంసనం, ఇత్యుక్తః పరుషం
వాక్యం న్యాయవాదీ విభీషణః, ఉత్పాత గదాపాణి శ్చతుర్భిస్సహ
రాక్షసై' రితి. నను* 'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితా చైవ య శ్చవిద్యాం ప్రయ
చ్ఛతి, త్రయ స్తే పితరో జ్ఞేయా ధర్మ శ్చే దత్ర కారణ' మితి, 'జనితా
వోపనేతా చ య శ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్నదాతా భయా
త్త్రాతా పంచైతే పితరః స్మృతా' ఇతి జ్యేష్ఠభ్రాతృత్వేన పితృసామ్య
మాపా ద్యాపి త్యాగానర్హం రావణం పరిత్యజ్య రామసమీపాగమనం
విభీషణస్య విరుద్ధ మితి చేత్సత్యమ్*, 'విహిత స్యాననుష్ఠానాన్నిందిత
స్య నిషేవణాత్, అనిగ్రహః ఛేంద్రియాణాం నరః పతన మృచ్ఛ
తీ' త్యాద్యుక్తపతనహేతునాం రావణే పరిపూర్ణత్వా 'న్న పతితై
స్సహ సంవ్యవహారో విద్యత' ఇతి పతితస్య పరిత్యాగాభిధానాత్. *
'గురో ర ప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్య మజావతః, ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య
న్యాయో ధంఙో విధీయత' ఇత్యాదినా అపథప్రవృత్తస్య గురో రపి
పరిత్యాగశ్రవణా చ్చ నదోష ఇ త్యుల మతిప్రపంచేన.

౨౬

ప. పౌలస్త్య మగ్రజనుషం పరుషం ¹వదన్తం
సంత్యజ్య బాన్ధవజనం చ విభీషణోఽహమ్,
రామం విరామ మిహ విద్విషతా మవాప
మాపన్న దైన్యహరణం శరణం మమేతి.

౨౭

అ. 'ఏన మాచచక్ష' ఇత్యుక్తం తత్ప్రకారి మేచాహ, పౌలస్త్యమితి. అగ్రజనుష మగ్రజన్తానం, జ్యేష్ఠభౌతర మిత్యర్థః, ని. 'జనుష్ఠననజన్తా నీ'త్యమరః, ఏతేన స్వస్య రావణసంబంధేన దోషవత్త్వముక్తం భవతి, అనేన. * 'ఉపాయా నై పసిద్ధంతి, హ్యపాయా బహు శస్త్రా, ఇతి యా గర్వహాని శ్చ సైవ కార్పణ్య ముచ్యతే' ఇత్యుక్త లక్షణకార్పణ్యరూప మంగం ప్రదర్శితం, పరుషం వదంత మరుంతు దభావణశీలం, ఏతేన యుక్తవచనాభావణాయుక్తవచనభావణరూప దోషయుక్తత్వ ముచ్యతే, పౌలస్త్యం పులస్త్యవంశోద్భవంచ, రావణం, ఏతేన మహాకులప్రసూతత్వేఽపి దురదృష్టవశా త్పాపాచారతయా పరిహార్యత్వం సూచ్యతే, తథా బాంధవజనం పుత్రమిత్రకళత్రాది బంధువర్గం చ, సంత్యజ్య త్యక్త్వా, ఏతేన ప్రాతికూల్యనిరసనరూప మంగం ప్రదర్శితమ్, విభీషణాభ్యోఽహం, ఏతచ్ఛక్తే ర్వస్తుతో రాహిత్యేన కేవలరూఢనామమాత్ర మితి బోధనేన తేషాం విశ్వాసోత్పాదనార్థం స్వనామసంకీర్తన మి త్యవగత్యం, విద్విషతాం శత్రుత్వాం, విరమయ తీతి విరామం వినాశకం, దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలన క్షమ మిత్యర్థః, ఆపన్నానాం తాపత్రయనివీడితానాం, దైన్యహరణం దుర్గతి నిరాసకం, సురసరతిర్యగాత్మనాం సర్వేషాం ప్రాణినాం సమాశ్రియణీయ మిత్యర్థః, రమయతీతి రామం నామ్నైవ సకలలోకానందకరం, మమ, శరణం రక్షక, ఇతి మత్వేతిశేషః, ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో రిత్యమరః, అవాపం ప్రాప్నువం, * 'రక్షిష్య త్వనుకూలా న్న ఇతి యా సుదృఢా మతిః, స విశ్వాసో భవే చ్ఛాత్ర సర్వదుష్కృత నాశక' ఇత్యుక్తవిశ్వాసరూప మజ్ఞం ప్రదర్శితం, తథాచ. * 'ఆనుకూల్యస్య సంకల్పః ప్రాతికూల్యస్య వర్జనం, రక్షిష్య తీతి విశ్వాసో గోప్యత్వవరణం తథా, ఆత్మనిక్షేపకార్పణ్యే షడ్విధా శరణాగతి రితి

అనంతర మతికరుణం సమీరయంతం సమీరభువా చ సప్రత్య

భగవచ్చస్త్రాక్తా యథాయోగాంగా శరణాగతిః పరిదర్శితేతి ద్విష్ట
వ్యం, నను ఇత్వోకువంశజస్య రాజ్ఞో రామభద్రస్య ఉక్తగుణంపన్న
త్వేన పరత్వం విభీషణేన కథ ముక్త మితి చేత్. * 'బాలోఽపి నాప
మంతవ్యో మనుష్య ఇతి భూపతిః, మహాతీ దేవతా హ్యేషా సరరూపేణ
తిష్ఠతి, నాస్మషిః కరుతే కావ్యం నాసురో విందతే బలమ్, నాదే
వాంశో దదా త్యన్నం నావిష్ణుః పృథివీపతి' రిత్యాదివచనైః భూపతే
ర్విష్ణురూపత్వావగమేన. * 'బ్రహ్మ స్వయంభూ శ్చతురావనో వే'
త్యాదిపానూమద్వచనా ద్రామస్య బ్రహ్మదిభ్యోఽధికశక్తిక త్వేనావ
గతత్వాత్. * 'పరమాపద్గతస్యాపి ధర్మే మమ మతి ర్భవేత్, అశిక్షితం
చ బ్రహ్మత్రం భగవత్ ప్రతిభాతు మే, యా యా మే జాయతే బు
ద్ధిః యేషు యే ప్వాశ్రమే స్విహ, సాసా మమాతిధర్మిష్ఠా తం తం ధ
ర్మం చ పాలయే (ది)' ఇతి పార్థితేన బ్రహ్మణా 'ధర్మిష్ఠ స్త్వం య
థా వత్స తథా చైత ద్భవిష్యతీతి దత్తవరత్వేన చ రామం సకలజగ
ద్భీక్షణార్థ మిత్వోకువంశేఽవతీర్ణం పరమధర్మరూపం పరమపురుషరూ
పం శ్రీమన్నారాయణం జ్ఞాత్వా తథోక్తవా నితి సర్వం రమణీయమ్,
వసంతిలకావృత్తమ్. ౨౭

అనంతరమితి. అనంతర మతికరుణం అత్యస్తదైన్యయుక్తం యథా
తథా, సమీరయంతమ్, * 'సర్వలోకశరణ్యాయ రాఘవాయ మహాత్మనే,
నివేదయత మాం క్షీప్రం విభీషణ ముపస్థిత'మితి భావమాణ మిత్యర్థః,
'వాచాధర్మమవాప్నుహీ'తి న్యాయే నాక్లేశేన భవతాం మహా నుప
కారః ప్రాప్యతీతి నివేదయంత మితి భావః, తథా సమీరభువా హ
నుమతా చ, సప్రత్యభిజ్ఞం, లంకాప్రవేశసమయే మమాఽయం దృష్టః
ధర్మిష్ఠః అస్మత్పక్షపాతేన ఉపకార మేవాచరితవా నిత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞా
సహిత మిత్యర్థః, విజ్ఞాపితం నివేదితం, నిశాచరపతే రనుజం విభీషణం,
నిశామ్య దృష్ట్వా, + 'శమోఽదర్శన'ఇత్యత్ర శమథాతో ర్దర్శనార్థే అ
మిత్రాన్ధ్రస్వాయాదేశాభావః, తదా తస్మిన్ కాలే, తదాగమనాయ

భిజ్జం విజ్ఞాపితం నిశాచరపతే రనుజం నిశామ్య తదా తదాగమనాయ
కిం కారణ మితి శజ్కాపరవశే నివేదయతి హరీశే దాశరథి¹రసిదయ
మానమానస స్మయమానో మధుర మిద మవాదీత్. ౨౦

ప అభయాగతో³ మ దపయాతి చే న్ముధా

రఘవో భవన్తి లఘవో న కిం సఖే,

తస్య నిశాచరపతేః ఆగమనాయ. ఆగమన స్వేత్యర్థః, కిం కారణం కో
హేతు, రి తీర్థం శజ్కాపరవశే వితర్కతత్పరే, ని. 'శంకా వితర్కభ
యయో'రితివిశ్వః, హరీశే సుగ్రీవే, నివేదయతి రావణావరజో²యం
విభీషణః శరణార్థితయా సమాగత ఇ త్యాది విజ్ఞాపితవతి సతి, దాశరథిః
శ్రీరామో²పి, దయమానం నిరపధికపరదుఃఖప్రహణేచ్ఛాతత్పర త్వ
ద్వయా మాపద్యమానం మానసం యస్య స తథోక్తః, తథా స్మయ
మానః 'స్మితపూర్వాభిభాషీచపూర్వభాషీచ రాఘవ'ఇతి వచనా ద్వా
సాక్షాత్ చ్చతూ¹ రావణః తదనుజవప శరణాగత శ్చే త్సంతోష ఏవేతి
వా, శరణాగతవప చే ద్యో వా కో వా భవతు పునర్ని వేదనం కిమర్థం
శరణాగతరక్షణ దీక్షితస్య మమ నికట ఇతి మందహాసం కుర్వాణస్సన్ని
త్యర్థః, మధురం సర్వేషాం శ్రవణానందకరం, ఇదం వక్ష్యమాణ ప్రకా
రం వచన, మవాదీ దువాచ. ౨౦

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. అభయేతి. హే సఖే సుగ్రీవ, అభ
యాగతః అభయార్థ మాగతః జనః, మత్ మత్త స్సకాశాత్, ముధా
వ్యర్థ, మద్రాప్తమచోధ సున్ని త్యర్థః, అపయాతి చే దపగతో యది,
రఘవో రఘుసంశోధనా రాజానః, అత¹ + రఘుశ బ్దే యదుశబ్దవ త్తద
పత్యేలక్షణా, జనపదావాచిత్యేనా తద్రాజత్వాత్, + లఘవః సీచా,
న భవంతి కిం, భవం త్యేవే త్యర్థః, న కేవలం శరణాగతసంరక్షణవై ముఖ్యే

† 'రఘవ'ఇత్యుక్త త్రివిధవిశేషవాచినో రఘుశబ్దస్య తద్వంశ్యేష రాజసు
లక్షణయా బహువచన మితి, కేచి త్తు ఇత్వేషునామ్నా దేశస్య రఘుసంజ్ఞా వ్యస్తీతి
'తస్య రాజ న్యవత్సవ' దితి విహితస్య ప్రత్యయస్య తద్రాజసంజ్ఞయా బహుషు లుగి త్వ
హః, మతద్వయ వపి భోజరాజేన శృంగారప్రకాశికాయా ముక్త మితి శ్రీమదప్పయ
దీక్షితై ర్యాదవాభ్యుదయాష్టాదశసర్గవ్యాఖ్యానా ముపపాదితమ్.

1 అతిదయమానస్థయమానః. 2 అభావత. 3 అయమపయాతి.

అనుజోఽయ మస్తు తనుజోఽథ వా రిపో

కరుణాపదం హి శరణాగతో జనః.

౨౯

గ. తదను హృదయవిదా హనూమతా సరయ మానీతో విసి తోఽయ మాశరపతి రవస్తత దాశరథిమ్.

30

ప. రామ స్త మాహ వినతం రజనీచరేంద్రం

¹దత్తం మయాఽద్య భవతే దశకంఠరాజ్యమ్,

నాహం లఘుః కింతు పూర్వేషా మపి సకలజనశరణ్యానా మస్మత్కుల భూషతీనాం నైచ్యాపాదక త్వేన మూలచ్ఛేదకో భవామీతి భావః, అతః అయం శరణార్థి, రిపో శృత్రోః రావణస్య, అనుజోవా, అస్తు, అథవా తనుజః తనయోవా, అస్తు, శరణాగతో, జనః, కరుణాపదంహి దయాపాత్రం ఖలు, అత స్త మవశ్య మానయ తే త్యాశయః, మంజు భాషిణీవృత్తం. ∴ 'సజసా జగౌ భవతి మంజుభాషిణీ' ఇతి లక్షణాత్.

తదన్విత. తదను శ్రీరామచచనాసంతరం, హృదయవిదా ఆశ యాభిజ్ఞేన, హనూమతా, సరయం సత్వర, మానీతః ప్రాపితః, అయం శరణార్థి, ఆశరపతిః రాక్షసేశ్వరః, విభీషణః, విసితస్సక్, దాశరథి, మవందత సమస్కృతవాక్. ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రివ్యా త్క్రివ్యాదోఽసృప ఆశర' ఇత్యురురః.

30

రామఇతి. రామః, వినతం ప్రణతం, రజనీచరేంద్రం విభీషణం, ఆహ బ్రూతేన్త + ఆహేతి ణలంత త్వేన బ్రూతిత్వం భ్రాంతం, తదు క్తం వామసేన, 'ఆహే బ్రూతే ర్ణలంతత్వం భ్రమా'దితి, †ఉక్తిప్రకార మేనా హ హేవిభీషణ, అ ద్యేదానీం. మయా, భాతీతిభవతే తుభ్యం, + భాతే ర్ణవతు ప్రత్యయః, దశకంఠరాజ్యం రావణసామ్రాజ్యం, దత్తం వితీర్ణం, + అత్ర భవిష్యదర్థ త్వేఽపి భూత త్వేన సిద్ధపత్రత్యానువా దః, ఏతేన శ్రీరామస్య సత్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలనధారేయత్వ ముక్తమ్.

† బ్రూతోధాతో ర్ణవ' బ్రువః పంచానా మాదిత ఆహో బ్రువ' ఇత్యసేనాహ దేశపక్షే తిపో ణి ఆహేతి రూపం, అత్ర స్తే త్యధ్యాహారే భూతార్థత్వమ్, యద్వా 'ఆహే త్యువాచాథే తిజ్యేభక్తిప్రతిరూపకో నిపాత' ఇతి శాకటాయనః, అతః స్తనదా ధ్యాహరణేతోఽపి నేతి శ్రీమదప్పయదీక్షితమతం.

1 దత్తంతద్య.

అస్మిన్నుదాహరణ మగ్నిజరాజ్యభోక్తా
సానుష్లవః స్లవగమండలసార్వభౌమః.

30

(¹తథాహి).

ప. శ్రేయఃపదా త్పద ²ముపైతి విధేః ప్రసాదా
త్ప్రియ స్త దద్య ఫలితం హి విభీషణే తు,

తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్. * 'నిహత్య రావణం సంఖ్యే సప్రహ
స్తం సబంధవమ్, రాజానం త్వాం కరిష్యామి లజ్జాయాం రాక్షసే
శ్వరే'తి, నను అగ్రజం ఘాతయిత్వా కథం తద్రాజ్యం భోక్తు ముచిత
మిత్యాశంశ్య తత్ర దృష్టాంత మాహ. అస్మిన్నితి. అస్మిన్నధే, అగ్ర
జస్య జ్యేష్ఠభ్రాతృః వాలినః రాజ్యభోక్తా రాజ్యానుభవకర్తా, అనుస్థ
త్య స్లవంతీ త్యనుష్లవాః అమాత్యభృత్యాదయః తైస్సహ సానుష్ల
వః, + 'తేనసహేతి తుల్యయోగ'ఇతి బహువ్రీహిః, 'హోపనర్జనస్యే'తి
సహశబ్దస్య సభావః, స్లవగమండలసార్వభౌమః కపిరాష్ట్రచక్రవర్తీ సు
గ్రీవః, + సర్వభూమే రీశ్వర సార్వభౌమ ఇతి విగ్రహః, 'తస్యేశ్వర'ఇ
త్యధే 'సర్వభూమిపుణివభ్యామణభా'వి త్యణి 'అనుశతకాదీనాంచ'త్యు
భయపదవృద్ధిః, ఉదాహరణం నిదర్శనం దృష్టాంతః, ఉపమాన మితి
యావత్, అతో నా త్రానాచిత్వశంకా కార్యేతి భావః, నాయం దృ
ష్టాంతాలంకారః, బిమ్బప్రతిబిమ్బ భావే నాపమ్యస్య గమ్యత్వేన బా
ధాత్ కిం తూదాహరణశబ్దేన తుల్యత్వాభిధానా దుపమాలంకారః
అతఏవ దృష్టాంతోదాహరణనిదర్శనరూపా శ్చబ్దా న ప్రయోక్తవ్యాః
పానరుక్త్యావత్తే రిత్యేకావళీకారః, వసంతతిలకాన్పు త్తమ్. 30

అ. ఉక్త మర్థాంతరన్యాసే నోపపాదయతి. తథాహీతి. సవవం
ప్రకార ఇత్యర్థః.

అ. తత్ప్రకార మేవాహ. శ్రేయ ఇతి. శ్రేయో రాజ్యాదికం,
కర్తృ, విధేః ప్రసాదాత్ దైవాసుగ్రీహాత్, ని. 'విధి ర్విధానే
దైవేచే'తి విశ్వః, ప్రాయో భూమ్నా, ని. 'ప్రాయో భూమ్నస్త
గమన'ఇత్యమరః, పదాత్ స్థానాత్, చరణా చ్యేతి గమ్యతే. ని. 'పదం
వ్యవసిత'త్రాణస్థానలక్ష్యంఘ్రినస్తు ప్సి'త్యమరః, ఉపైతి ప్రాప్నోతితి,

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 ఉదేతి.

రేఖాతప త్త్రసహితం పద మస్య గృహ్లా
న్నేకాతప త్త్రసహితం పద మేష భేజే.

3-2

గ. అసౌ పున రగ్రత ఏవ భరతాగ్రజాపాంగనుధాతరంగాభి
షిక్తోఽపి పునరుక్తరాజ్యాభిషేక స్సకలవిప్రమృభాజనతయా సుగ్రీవ
ఇవాపనో దశగ్రీవబల మఖిల మావేద్య సద్య ఏవ లజ్జాపురసమాన్క

య దిత్యధ్యాహరః, య త్తదో ర్నిత్యసంబంధా త్తత్ న్యాయవచన
మిత్యర్థః, అ ద్యేదానీం, విభీషణే తు విభీషణ ఏవ, తుశబ్దోఽవ్యవచ్ఛే
దకార్థకః, † పలితం ఫలవత్, చరితార్థం జాత మిత్యర్థః, + తారకాది
త్వాదితచ్, హిరవధారణార్థకః, కుతః యద్యస్మాత్, ఏష విభీషణః, రే
ఖా ఆతపత్రాకారరేఖేత్యర్థః, తత్సహితం మహాపురుషత్వా త్తచ్చి
హితం, అస్య శ్రీరామస్య, పదం చరణం, స్థానం చేతి గమ్యతే, గృ
హ్లా స్వీకుర్వత్, ఏకాతపత్రసహిత మేకచ్ఛత్రయుక్తం, నిస్సవత్స మి
త్యర్థః, పదం సామాజ్యం, భేజే ప్రాప, అతః శ్రేయసః పదా త్పదాం
తరప్రాప్తి రిశ్యేత త్ఫలితం జాత మితి యుక్త ముక్త మితి భావః, శ్రే
షాసుప్రాణితోఽయం విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాయో
సోఽలంకారః, వసంతతిలకావృత్తమ్.

3-3

అ. అనంతరవృత్తాంత మాహ. అసౌ విత్యాదినా. అసౌ విభీ
షణః, పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే, అగ్రతః అనుపద మేవ, భరతాగ్రజస్య
శ్రీరామచంద్రస్య అపాంగనుధాతరంగైః కటాక్షామృతలహరీభిః అభి
షిక్తోఽపి, పునరుక్తరాజ్యాభిషేకః పునర్విరచితసామ్రాజ్యంగమూర్ధా
భిషేకః, శ్రీరామేణ కరుణాకటాక్షావలోకనపూర్వకం లంకారాజ్యేఽ
భిషిక్త ఇత్యర్థః, సకలవిప్రంభ భాజనతయా సమగ్రవిశ్వాసపాత్రతయా.
ని. 'సహా విప్రంభవిశ్వాసా' విత్యమరః, అపర, స్సుగ్రీవఇనస్థితస్స,
న్ని త్యుత్ప్రేక్షా, అఖిలం సమగ్రందశగ్రీవబలం రావణశక్తిం, సైన్యం
వా, ని. 'బలం సైన్యం బలం స్థాల్యం బలం శక్తి ర్భలోఽనుర' ఇతి
శాశ్వతః, ఆవేద్య, * 'అవధ్య స్సర్వభూతానాం గంధర్వోరగరక్షసా
మ్, రాజపుత్ర దశగ్రీవో వరదానా త్స్వయంభువ' ఇత్యాదినా విజ్ఞా

† 'విభీషణేయ'దితి ప్రాచీనపాత స్సాధుః తుశబ్దం పరిత్యాజ్యవధారణార్థకత్వే
ఏత్రైవ న్యాయవిశ్రాంతిప్రతీతేః న్యాయస్య సర్వవిషయకత్వహేనిప్రసంగాత్.

స్తనాయ నేనాసముత్తరణహేతుం నేతుం విధాతు¹ మారాధయ వారానిధి మితి సవినయ మేనం విజ్ఞాపితవాక్. 33

ప. అథ వారానిధిం ధ్యాయన్న మోఘాధిహృదయేశయః,

వ్యానశే దర్భశయనం వేదీ మివ హుతాశనః. 34

గ. తత్ర చ కుశాస్తరణమధ్య మధ్యాసీనే² దేవే రామభద్రే

వ్యేత్యర్థః, సద్యః అవిలంబే నైవ, లంకాపుంస్య. సమాస్కంధనాయ సమాక్రమణార్థం, నేనాయా వానరసైన్యస్య సముత్తరణహేతుం సముద్యోగ్లంఘనసాధనం. నేతుం, విధాతుం బంధుం, వారానిధిం నీరనిధిం. ని. 'అప ధ్రీ భూమ్ని వార్వారీ' త్యమరః, ఆరాధయ ప్రార్థయ, ఇ త్యనేన ప్రకారేణ, సవినయం సప్రశ్రయం యథాతథా, ఏనం శ్రీరామం వ్రతి, విజ్ఞాపితవాక్. 33

అ. తత శ్రీరామః కి మకాన్ దిత్వత్రాహ. అశ్లేతి. అథ విభీషణవిజ్ఞాపనానంతరం, రామః, వారానిధిం, ధ్యాయక్ ప్రసాదనార్థం చింతయక్, అంభోధిహృదయే అంభోధితీరే శేత ఇతి తథోక్త స్పృక్, + 'అధికరణే శేతే' రిత్యుచ్చిత్యయః, 'శయవాసవాసిష్వకాలా' దిత్వ లుక్, దర్భశయనం దర్భహూపశయనం, వేదిం పరిష్కృతభూమిమ్. ని. 'వేదిః పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమరః, హుతాశనః అగ్ని రివ, వ్యానశే, తత్రాధిశశ్య ఇత్యర్థః, ఉపమాలంకారః, తేన ప్రార్థనావైధిర్వై ౭పి ప్రకారాంతరేణ కార్యసిర్వాహకత్వం శుచిత్వంచ ద్యోత్యతే, తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్. * 'ఏవ ముక్తః కుశాస్తీర్ణే తీరే నద నదీపతే, సంవివేశ తదా రామో వేద్యామివ హుతాశన' ఇతి. 34

తత్రేతి. తత్ర అంభోధితీరే చ, కుశాస్తరణమధ్యం, దర్భశయన మధ్యప్రదేశఇత్యర్థః. + 'అధిశేష్ఠానాంకర్తే' తి కర్మత్వం, అధ్యాసీనే అధిష్ఠితే, దేవే స్వామిని, రామభద్రే, నియమవశాత్ నిష్ఠాపారతంత్ర్యాత్, నియంత్రితే నియమిత ఇవ, వస్తుతస్తు సకలనియంతృత్వాత్తస్య న తథాత్వ మితి భావః, నిశాత్రయ మపి, తిస్రః నిశా స్వవీత్యర్థః, + 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' నిధ్యానపతి నితరాం

నియన్త్రిత ఇవ 'నియమవశాన్నిశాత్రయ మపి నిధ్యానవతి ప్రసాదం నానసాద యాదసాంపతిః. 5౫

ప. వ్యాపారయ న్నథ విలోచనకోణ మష్టా
కోపారుణం కుటిలితభ్రుకుటీవిటఙ్కః,
ఆదాతు మైహత ధనుః ప్రథమో రఘూణాం
పైతామహప్రథమసర్గసమాపనాయ. 3౬

X. ఆదాయ చ దు రాపం చాప మారోపయత విశిఖ మనలశిఖమ్.

ప. నాథో విమోక్త ముదయుజ్జ్క స యావ దేవ

ధ్యానతత్పరే సత్యసి, యాదసాం జలజంతూనాం పతిః జలనిధిః, ని.
'రత్నాకరోజలనిధి ర్వాడకతి రసాంపతి' రిత్యమరః, అతఏవ ప్రసాద
మనుగ్రహ, మాభిముఖ్య మితి యావత్. నానసాద స ప్రాప, తథాచ
శ్రీరామాయణవచనమ్. * 'తస్య రామస్య సుస్తస్య కుశాస్త్రేణ మహీ
తలే, నియమా దప్రమత్తస్య నిశా స్తిసోఽతిచక్రము' రితి. 5౫

అ. తత శ్చ శ్రీరామః కిం కృతవా నిత్యాహ. వ్యాపారయ నిన్తి.
అథ నిశాత్రయాపగమానంతరం, కోపారుణం, మయా ప్రార్థనాయాం
కృతాయా మపి మత్సామధ్యాపరిజ్ఞానేన తూష్టిం స్తబ్ధభావేనై వాయ
మనాదృత్య తిష్ఠతీతి సముత్పన్నకోపసంరక్త మిత్యర్థః, విలోచనకోణం
నేత్రాంచలం, అష్టా, వ్యాపారయక్ ప్రసారయక్, కుటిలితః వక్రీకృతః
భ్రుకుటీ భ్రూభంగో విటంక ఇవ యస్య స తథోక్తః,† రఘూణాం ప్రథ
మో శ్రీరఘునాయకః, పితామహ న్యాయం పైతామహో యః ప్రథమ
సర్గః అప్రృష్టి రిత్యర్థః. * 'అప ఏవ సస రాదా'వతి బ్రహ్మాండపురాణ
వచనాత్ తస్య సమాపనాయ సంక్షేపాయ, విధ్వంసనాయై త్యర్థః, ధను,
రాదాతు, మైహత చిచ్ఛత్, వసన్తతిలకావృత్తమ్. 3౬

ఆదాయేతి. దురాపం పరేషాం దుష్ప్రిపం, చాప, మూదాయ
చ, అనలశిఖం విశిఖ మాగ్నేయూత్రం, ఆరోపయత అనుసంహితవాక్.

నాథితి. ఏవః అయం, నాథః రఘునాయకః, పాథోనిధేః జల
నిధేః. ని. 'కబంధ ముదకం పాథ' ఇత్యమరః, ఉపరి, పావకరూప మత్రం

† భువః కుటిః కాటిభ్యం భ్రుకుటిః + 'ఇకో హ్రస్వో జ్యో గాలవన్యే' త్యు
కారస్య హ్రస్వః, 'కృదికారా దక్షిన్' ఇతి జీవ్. 1 నియతి.

పాథోనిధే రుపరి పావకరూపమస్త్రమ్,

సంతాపినీ నయనవారిమిషేణ¹తావ

స్తందాకినీ కీముత వారుణ మాలలమ్బే.

35

ప. రుషా విశిఖ ముచ్చిఖం జహతి రాఘవే లాఘవా

దజాయత రుజాయతశ్వసితనక్రిచక్రాకులమ్,

ఆగ్నేయాస్త్రం, యావత్ యదా, విమోక్షం, నోదయుక్తు నోద్యుక్తవాన్, తావ త్తదానీమేవ, మందాకినీ వియద్గంగా, సంతాపినీ స్వప్రియతమస్య మహావిపత్తి స్సంప్రాప్తేతి సంతాపవతీ సతీ, నయనవారిమిషేణ సేత్రాంబువ్యాజేన, వారుణం వరుణదేవతాకం సలిలాస్త్రం, మాలలమ్బే కీము స్వీకృతవతీ కిం, అత్ర పతివిపత్తినిమిత్తకస్య మందాకినీబాష్పస్య బాష్పత్వ మపహ్నుత్వ వారుణాస్త్రోత్సేవోత్ప్రేక్షా. తథా ఆగ్నేయాస్త్రప్రయోగసంతాపయోః కార్యకారణయోః భిన్నదేశత్వా దసంగత్యలక్ష్యార్థః. *కార్యకారణయో ర్భిన్నదేశత్వే స్యాదసంగతి, రితలక్షణాత్, అయం చోత్ప్రేక్షావగత ఇతి సంకరః, వసస్తతిలకావృత్తమ్.

36

రుషేతి. రాఘవే శ్రీరామే, రుషా రోషేణ. ఉచ్చిఖం ఉద్గతజ్వాలం, విశిఖం బాణ, మాగ్నేయాస్త్ర మిత్యర్థః. ని. 'ఘృణిజ్జ్వాలే అపి శిఖే' 'పృషత్కబాణవిశిఖా' ఇతి చామరః, లాఘవాత్ హస్తలాఘవాత్, జహతి త్యజతి సతి, + జహతే శ్వత్ప్రప్రస్యయః, వారిధేః, అంతరం మధ్యం, కర్తృ. ని. 'అంతరం పరిధానీయే బహి స్వీయాస్తరాస్మిని, చిదే మధ్యేనకాశేచేతి వైజయంతీ, రుజా ఉపతాపః. ని. 'స్త్రీరుగుజా చోపతాపే' త్యమరః, + షిద్భిదాదిభ్యోనఙ్, అథ వా రుజేతి వేదనాభేదః. తయా ఆయతా న్యతిదీర్ఘాణి శ్వసితాని నిశ్వాసాయస్య తత్. తథోక్తేన నక్రిచక్రేణ కుంభీరకాపరపర్యాయజలగ్రిహ పూహే నాకులం సంకులమ్, ని. 'నక్రిస్తు కుమ్భీర' ఇత్యమరః, రసాతలే పాతాళే వలంతో వలమానా స్తిమయః శతయోజనవిస్తృత కాయాః మినవిశేషాః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్, ని. 'రాజీవ శ్శకుల

ర సాతలవల త్రిమి స్తిమితకుమ్మి కుమ్మినన
పగివ్వుగిరికందరం తరళ మంతరం వారిధేః.

3౯

గ. తత్త ణం చ జలనిధిః క్షున్నా చ యుగాంతానలస్య సహనోఽపి గరళ
దహనోష్మణాం సోధాఽపి బాడబగాధావలేహస్య తితిక్షు రపి భార్గ
వతీక్షుపరశోః పరిశోషయన్త మంత రంగారమయం శరమయ మప్ర
మేయం నిమిష మపి న విషేహే.

౪౦

స్తిమి రిత్యమరః, అత్) + వల శేరనుదా త్త త్వేఽపి చక్షిజో జిత్కిరణేన
స్యానిత్యశ్చజ్ఞాపనా త్వ రస్మై పదప్రయోగః, అతఏవ వల తే రాత్మనేపద
మనిత్యంజ్ఞాపనా' దితి వామనః. 'వల తే వలతీతచేతి భట్టమల్లశ్చ, స్తి
మితాః నిశ్చేష్టాః కుమ్మినో జలక రిణః యస్మిన్ తత్, కుమ్మినసైస్సర్వ
విశేష్టైః. ని. 'కుమ్మినసో లోహితాహి' రితి నైజయంతీ, ప్రవిష్టాని గిరి
కందరాణి మైనా కాదిపర్వతబిలాని యస్మిన్ త, త్తథో క్తంచ సత్, తర
ళం విఘ్నార్జిత, మజాయత జాతం, పృథ్వీవృత్తమ్.

3౯

తత్ క్షణమితి. తత్ క్షణం తస్మిన్ క్షణే, + అత్యంతసంయోగే
ద్వితీయా, అయం జలనిధి శ్చ వారినిధి రపి, యుగాంతానలస్య ప్రళ
యకాలాగ్నేః + 'కర్తృకర్మణోః కృతీ' తి కర్మణిషష్ఠీ, ఏవ ముత్తర
త్రాపి దగిష్టవ్యం, క్షంతాచ సహనశీలోఽపి + 'క్షుమూమ్ సహనే'
త్పచ్, గరళదహనోష్మణాం నియతాత్మకుక్షీనివాసస్య కాలకూటస్య
స్వాధిష్ఠితేషాశీవిషస్య విషజ్వలనపరితాపానాం వా, సహనో మర్ష
ణః, బాడబస్య బడబాసలస్య యో గాధావలేహః నిరంతరదృఢతరా
స్వాదనం 'గాధావలేహస్య' ఇతి పాఠే దృఢదాహగర్వః ని. 'అవలేహ స్తు
గర్వే స్యా ల్లేపనే దూషణేఽపి చే'తి విశ్వః, తస్య సోధాఽపి + సహ
తేః త్పచ్, భార్గవతీక్షుపరశోః జామదగ్న్యనిశితకుఠారస్య, బ్రాహ్మణే
భ్య స్సర్వసర్వసహం దత్వా స్సనివాసప్రార్థనాసమయే ప్రయుక్త
స్యేతి భావః, తితిక్షుః క్షాంతిశీలోఽపి, + క్షమ తే స్సన్నంతా దుప్రత్య
యః, అంగారమయ మగ్నిస్వరూపం, అంతః పరిశోషయంత, మప్రమే
యం అపరిచ్ఛేద్యానుభావం, శరం అస్త్రోత్తమం, నిమిషం నిమేషమాత్ర

ప. శరణ మథ శరవ్యధానిదానం
జలనిధి రేష జగామ రామ మేవ,
పరుషకులిశ పాత మేవ కిం వా
జలధర మర్థయ తే న జీవలోకః.

రం

గ. ఆగత్య చానుపద ముపదీకృతచిరత్నరత్నరాశి ర్జలరాశి ర్విసీత
వేషోవిశేషోపజాతనుతిభి ర్నతిభి రభ్యనస్తయ ద్విఘనస్తనమ్. ర. ౨

మపి, కిముత చిరకాల మితిభావః, న విషేషే న చక్షమే, స్వతోదుస్స
హస్య తత్రాపికోపావేశేన శ్రీరామప్రేరిత స్యా స్త్రస్య కః క్షంతేతిభావః.

శరణ మితి. అ ధానహనానంతరం, ఏష, జలనిధిః సముద్రః, శర
వ్యధానిదానం శరజనితాత్యంతసం తాపకారణం. ని. 'నిదానం త్వాది
కారణ' మిత్యమరః, రామం శ్రీరామమేవ, శరణం రక్షకమ్, ని. 'శర
ణం గృహరక్షితో' రిత్యమరః, జగామ ప్రాప, + గమే ద్గిత్, కుత ఏత
దిత్యాశంక్య తత్ర దృష్టాస్త మాహ. పరుషేతి. జీవలోకః ప్రాణిసమూ
హః, పరుషః అసహ్యః కులిశపాతో యస్మాత్తం, జలధరం మేఘమే
వ, నార్థయతే న యాచతే కిం, జల మితి శేషః, యాచత ఏవేత్యర్థః.
అతోఽస్మైతచ్చరణాగతత్వం యుక్త మితి భావః, + 'అర్థ ఉపయాజ్ఞా
యా' మితి ధాతుః, 'అథేమేఽర్థయతే రథా యానం యాజ్ఞాపరోధన'
మితివచనాత్, వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః, పుష్పితాగ్రాస్పృతమ్.

ఆగత్యేతి. ఆగత్య శరణం ప్రాప్య చ, అనుపద మనంతరం, ఉప
దీకృతః ఉపాయనీకృతః చిరత్నరత్నరాశిః యేన స తథోక్త స్సృక్, ని.
'ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహర స్తథోపదే' త్యమరః, విసీతవేషః
అనుష్ఠతాకారః, వినయద్రవ్యేభూత ఇత్యర్థః, విశేషేణ ఉపజాతా ఉ
త్పన్నా నుతిః స్తుతి ర్యాసు తాః తత్కాలోచితప్రసాదనంపాదకస్తో
త్రీవిశిష్టా ఇత్యర్థః, తాదృశీభిః, నతిభి ర్నమస్కరైః, రఘునందన, మ
భ్యనందయత్ అతోపయత్, ఉపాయనస్తుతినమస్కరైః శ్రీరామస్య
కోపోపశమం చకార, * 'ప్రణిపాతప్రతీకార స్సంరంభోహి మహాత్మనా'
మితి న్యాయాదితి భావః, అత్ర నతిభి రితి బహువచనం తాసాం భక్తి
శ్రద్ధాతిశయపూర్వకత్వం ద్యోతయతి తథావిధానా మేవ శ్రేయస్కర
త్వాత్. * తథాచ శ్రుతిః. 'భూయిష్ఠాంతే నమ ఉక్తిం విధేమే'తి. ర. ౨

గ. తదను తదనుసంహిత మమోఘ మస్త్రం వై ధాత్రం కుత్ర చ
న వనచరధామని మరుసీమని నిపాత్యతాం సహ్యాతే మయా¹ సలి
లావప్తమ్భు సస్మప్త్యేవ నలో విదధాతు నేతు మిత్యభిదధానో మస్త
మస్త మంతరాత్. ౪౩

ప. ఆదిష్టా రఘుపుంగవేన హరయో ప్యస్తాసు చిత్తు ఊణా
త్త్రైలోక్యాభ్యుతమూలమధ్యశిఖరా స్థాతీధరా నాహరణ్,

తదన్వితీ. తదను రఘునందనాభినుదనానంతరం, తదనుసంహి
తం తేన శ్రీరామేణ అనుసంహితం ధనుషీ యోజితం, అమోఘ మ
వ్యర్థం, వై ధాత్ర మస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రం, వనచరాణా మాభీరప్రముఖా
నాం పాపాత్మనాం ధామని నివాసస్థానే, కుత్రచన కస్మింశ్చి, నృరుసీమని
మరుదేశే † నిపాత్యతాం విసృజ్యతామ్, మయా, సలిలావప్తంభః సలిల
ప్రతిబంభః, సహ్యాతే మృవ్యతే, సంప్ర తీదాసీ మేవ, నలః, నేతుం, విద
ధాతు విరచయతు, ఇ తీర్థే, మభిద ధానో భావమాణః, సాగర ఇతి శేషః,
మస్తంమస్తం మస్తప్రకారం, + 'ప్రకారే గుణవచనస్య' తద్విర్భావః, కర్మ
ధారయవద్భావాత్సుపో లుక్, అంతరధా దంతర్హితోఽభూత్. ౪౩

అ. తతః కిం తత్రాహ. ఆదిష్టా ఇతి. హరయో వానరాః, రఘు
పుంగవేన ఆదిష్టా స్సేతునిబంధనార్థం పర్వతా నాహరతే త్యాజ్యస్తాస్సం
తః, అష్టాస్వపి దిత్తు స్థితా నితి శేషః, త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం పా
తాశమ ర్గ్యస్వర్లోకా ఇత్యగ్ధః, + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా త్స్వార్థేష్యఞ్,
తత్ర అంచితాని సంగతాని మూలమధ్యశిఖరాణి యేమాంతాని శ్రితిశ
యోక్తిః, ధరంతీతి ధరాః + పచాద్యచ్, ధాత్ర్యాః ధరాః ధాత్రీధరాః
తావర్వతాన్, ఊణా, దాహరణ్ ఆసీతవంతః, తతః సలేన, సలిలే, శ్లిష్టైః
యైః, ధాత్రీధరైః, జలధిః, జంబాలతాంపంక తామ్, ని. 'నిషద్వరస్తుజంబాలః

† అత్ర 'సీమనీత్యస్య స్త్రీత్వేఽపి ధామనీ త్యస్య నిత్యనపుంసకత్వా త్సామానా
ధికరణ్యోపపత్తి' రితి కేచిత్. అన్యే తు 'వనంపవశ్యస్సుపసీచుసస్థి' రితి భారవిప్రయో
గాత్ 'దుర్గమే మార్గసీమ్ని'తి జయజేప్రయోగాత్ 'తద్వ్యవసేనుమణిపండధరోఽధి
తిష్ఠ'న్నితి సాహిత్యరత్నాకరకారధర్మనూరిప్రయోగా చ్చ సీమన్ శబ్దస్య నపుంసకత్వ
మప్యస్త్రీ త్యాహుః.

1 సలిలవిప్తంభ.

యైః క్షిప్తైః స్ఫులితే నలేన జలధి ర్వాహోఽపి జమ్బూలతాం
నిర్గచ్ఛన్నచిరాయ నిర్ఘ్నర పయఃపూరైః పుపూరే పునః. రర
అథ జలధౌ నిపేతు రతిదూరనిపాతదళ

జలచర ¹జీవజీవనదగస్థమహౌషధయః,
స్ఫుటితధరావిరాజదహిపుజనపూత్కరణ
క్షుభితరుహ ²గృహోత్థితమహాహరయో గిరయః.

రగి

పంకోఽస్త్రీ శాదకర్దమా' విత్త్యమరః, యాతోఽపి, నిర్ఘ్నరపయఃపూరై
ర్నిరప్రవాహైః, ని. 'ప్రవాహాః నిర్ఘ్న రో యుర' ఇత్యమరః, అచిరాయ
శీఘ్రమేవ, నిర్గచ్ఛన్ ఉపచయం ప్రాప్నువన్ సన్, † పునర్భూయో
ఽపి, పుపూరే పూరితః, + పూరః కర్కణి లిట్, అత్రాంబుధేః పంకి
లత్సవిర్ఘ్న రపయః పూరపూరితత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానా
దసంబంధే సందంభరూపాతిశయోక్తిః, పూర్వోక్తయా సంస్పృజ్యతే, శా
ర్దూఃవిక్రీడితం వృత్తమ్.

రర

అథేతి. అథానంతరం, జలధౌ, అతిదూరనిపాతేన అత్యంతవి
ప్రకృష్ట దేశనిపాతేన సుదూరావగాహనేన వా దళతాం విశీర్యమాణా
నాం జలచరాణాం నక్రాదిజలజంతురూపాణాం జీవానాం ప్రాణినాం జీ
వనదః పునరుజ్జీవకః గంధః ఆమోదో యానాంతా స్తథోక్తాః, మహౌ
షధయః సంజీవిన్యాదిలతాచిశేషాః యేషు తే, తథోక్తాః, ఇతి బహువ్రీ
హిః, స్ఫుటితా నిపాతజన్యవేగేన దళితా యా ధరా సముద్రాధారభూ
మిః తస్యాం విరాజతాం ప్రకాశమానానాం అహిపుంగవానాం పాతా
శవాసినాం మహోరగాణాం పూత్కరణై ర్ముఖచిశ్శ్వాసమూరుతైః
క్షుభితాః క్షోభం ప్రాపితాః అతి ఏన గుహ్యగృహేభ్యః కందరమంది
రాంతరాల్లేభ్యః ఉద్భుతా నిర్గతా మహాహరయో మహాసింహా యేషాం

† 'నిర్గచ్ఛన్ త్వచిరాయ నిర్ఘ్నరపయఃపూరే పుపూరేపునరితి ప్రాచీనపాతే, నిర్ఘ్నర
పయః పూరే, నిర్గచ్ఛన్ నిస్సరతి సతి, జలధి, రచిరాయ, పునః, పుపూరే, ఇత్యన్వయః +
కర్కణిలిట్, అథానిర్ఘ్నర ప్రవాహాణా మేన కర్కృత్వమ్, యద్వా 'క్రియమాణం తు
యత్కర్తృ స్వయ మేవ ప్రసిన్ధతి, సుకరై స్స్వగుణై ర్యస్మాత్కర్తృకరైతి తం విదు'
రితి వచనా దిహ సౌకర్యద్యోతనాయ కర్కకర్తరి లకార ఇతి బోధ్యమ్.

1 దత్తజీవనగంధ. 2 గృహానికి.

ప. అలక్ష్మితమహీధరగ్రహణ మస్ఫుటక్షేపణం

విచిత్రఘటనం తతో విరచితో నలే నామునా,

అబోధి హరియూధపై రధిసయోధి సేతు ర్మహాన్

భువో భుజ¹ ఇవాభయం నిజతనూభువో లంభయన్. ౮౬

గ. అనస్తర మంతర్ముఖా ఇవ వలీముఖాః ప్రబోధేనేవ సేతుపథేన సంసార మివ దుస్తరం తరంగిణీపతి మతీత్య సద్య ఏవ ప్రకాశం గిరిశం

తే, తథోక్తా, గిరయః పర్వతా, నివేతుః పతంతి స్మ, అత్ర పూర్వోత్తరవాక్యస్థయో గనంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్త్యో స్సంస్మృప్తిః. ౮౫

అలక్ష్మితేతి. తతో, గిరినిపాతానంతర మిత్యర్థః, అలక్ష్మితం అదృష్టం మహీధరగ్రహణం పర్వతస్వీకరణం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, తథా అస్ఫుటక్షేపణం అప్రకాశవిక్షేపణం యథా తథే, త్యతిశయోక్తిః, తథా విచిత్రా ఆశ్చర్యకరీ ఘటనా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, అమునా, నలేన, అధిసయోధి, పయోధా, వితి + విభక్త్యర్థే వ్యయీభావః, విరచితః నిర్మితః, మహాన్ అత్యాయతః, సేతుః, హరియూధపైః కపిశ్రేష్ఠైః, నిజతనూభువః స్వపుత్రికాయా స్సీతాయాః, అభయం భయాభావం, + అర్థాభావే లవ్యయీభావః, లంభయన్ ప్రాపయన్, భువో భూదేవ్యాః, భుజ ఇవే, త్యుత్ప్రేక్షా, అబోధిబుద్ధః, + బుద్ధ్యతేః కర్మణి లుజ్ 'దీపజనే' త్యాదినా చ్ఛేచ్ఛిణాదేశః, పృథ్వీవృత్తమ్. ౮౬

అనస్తర మితి. అనంతరం సేతునిర్మాణానంతరం, అంతర్ముఖాః ఆత్మనిష్ఠాః యోగిన ఇవ, వలీముఖాః వానరాః, ప్రబోధేన తత్ప్రజ్ఞానేనేవ, సేతుపథేన, + 'ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతోఽచ్చిత్రత్యయః, సంసారం పుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధురూపాం జననమరణపరంపరాయాపాంవా సంస్మృతి మివ, దుస్తరం తరీతు మశక్యమ్. + 'ఈషద్దురిత్యాదినా ఖల్పిత్యయః, తరంగిణీపతిం సముద్రం, అతీత్య తీర్త్వా, సద్యస్తదాసీమేవ, ప్రకాశం చక్షుర్గోచరం, భాస్వరం చ, * 'తస్య భాసా పర్వ మిదం విభా తీతి శ్రుతిః, సువేలం సువేలాఖ్యం పర్వతం, శోభన

సువేల మవలోకయంతో ముహూ¹రవింద స్వరమానందమ్.

౪౭

ప. వలయితటదేశై రాహిసీనాం నివేశై
రవిరళవనరేఖామధ్య మధ్యాస్త రామః,
కపికలకలశీర్యత్కన్దరామన్దిరాస్త
శ్చలితకుపితసింహత్రస్తవేలం సువేలమ్.

౪౮

గ. తదను దశముఖో²పి శుకముఖా దతిలంఘితజలధి మధిగతసువే
లారామం రామం నిశమ్య సమ్యగవగమనాయ రఘునాయకబల మను
మర్యాదం చ. ని. 'వేలాబ్ధితీరాబ్ధివృద్ధ్యోః కాలమర్యాదయోర పీ'తి
నానార్ధరత్నమాలా, గిరీశం పర్వతశ్రేష్ఠం, పరమేశ్వరం చ, అవలోక
యంతః పశ్యంతః, సాక్షాత్కుర్వంతశ్చ, ముహూః పునఃపునః, పర మని
ర్వాచ్య, మానందం సంతోషం, బ్రహ్మానందంచ, అవిందక అలభంత,
అనేకేవేయ ముపమా శ్లేషసంకీర్ణా.

౪౯

వలయితేతి. రామః, వలయితటదేశై రావేష్ఠితసానుప్రదే
శైః, రాహిసీనాం కపిసేనానాం, ని. 'సేనానద్యోశ్చ వాహిసీ'తి వైజ
యస్తి, నివేశైః శిబిరైః, అశిరళాని సాంద్రాణి వనరేఖామధ్యాని వన
శ్రేణ్యంతరాళాని యస్య తం, తథోక్తమ్, ని. 'పక్ష్యైః శ్రేణీరేఖా స్తు
రాజయ'ఇత్యమరః, కపికలకలైః వానరకోలాహలైః శీర్యమాణానాం
విదీర్యమాణానాం కందరామందిరాణాం గుహాగృహాణా మంత ర్మధ్య
ప్రదేశః. ని. 'అంత ర్మధ్యే తథా ప్రాప్తే న్వీకారార్థే³పి దృశ్యత'ఇతి
విశ్వః, తతశ్చలితాః కోలాహలాసహిష్ణుతయా నిర్గతా స్తథా కుపితా
శ్చయే సింహస్తేభ్యః త్రస్తాః భీతా వేలాః లక్షణయా తటవర్తిజంత
వో యస్య తం, సువేల, మధ్యాస్తాధిష్ఠితవాక్, + 'అధిశీజ్ స్థానాం
కర్తే'తి కర్మత్వం, మాలిసీవృత్తమ్.

౫౦

తదన్వితి. తదను సువేలాధిష్ఠానానంతరం, దశముఖో రావణో
పి, శుకముఖాత్ శుకాభ్యుప్రణిధివచనాత్, అతిలంఘితజలధిం సేతు
మార్గేణాతిక్రంతవారిధిం, అధిగతసువేలారామం అధిష్ఠితసువేలాచ
లోద్వానం, రామం, నిశమ్య శ్రుత్వా, సమ్యగవగమనాయ సమ్యక్

1 అవిందతమహా స్తమానందమ్.

1 ప్రహితయో ర్విదితవిభీషణప్రేరణాకుపితకపిలోకనియన్త్రాని తాన్త
 ఖన్నయో ర్విషన్నాధారదాశరధిపిమోచితప్రాణయో శ్శుకసారణయో
 ర్వచనా² త్ప్రాసాద ముదగ్ర మాసాద్య ప్రత్యేకశ స్తదావేద్యమానా
 న్సృవర్థమాససమరసన్నాహమతీ³ స్తవగ సేనాధిపతీ నతిధీరతయా సావ
 ధీరణ మవేక్షమాణః ప్రతిపక్షబలప్రశంసినా⁴ పుభా వపుషేక్షమాణః

రిజ్ఞానార్థం, రఘునాయకస్య, బల మను సై న్య ముద్దిశ్య, ప్రహితయోః
 ప్రేషితయోః, తథా విదితం తద్వృత్తాన్తజ్ఞాన మస్యాస్తీతి విదితః +
 అర్ప ఆద్యచ్ ప్రత్యయః, స చాసా విభీషణ శ్చ + తస్యప్రేరణయా
 రావణప్రేషితా వేతో గూఢపురుషో గృహ్నిధ్య మితి చోదనయా
 కుపితస్య క్రుద్ధస్య కపిలోకస్య వాసరనివహస్య నియంత్రణేన తత్కృ
 తబంధనే నేతృత్వః, నితాన్తఖన్నయోః అత్యన్తభేదమాపన్నయోః,
 తతః విషన్నాధారేణ ఆర్తరక్ష కేన దాశరథినా విమోచితప్రాణయోః
 హననోద్యతకపిభిః త్యాజితజీవనయోః, శుకసారణయోః గూఢపురుష
 యోః, వచనాత్ వాసరబలం సమ్యగ్దృష్ట్యా నిర్బంధముక్తౌ పున
 రావా మాగతా విశ్వేవం భూతవాక్యాత్, ఉదగ్ర మున్నతం,
 ప్రాసాదం హర్త్య, మాసాద్య అధిరుహ్య, ప్రత్యేకశః భాగశః, తా
 భ్యాం శుకసారణాభ్యాం, ఆవేద్యమానా⁵ జ్ఞాప్యమానా⁶, ప్రవర్ధ
 మానా వృద్ధిం ప్రాపునానా సమరసన్నాహమతిః యుద్ధసన్నాహే
 బుద్ధి ర్యేషాం తా⁷, స్తవగ సేనాధిపతీ⁸ సుగ్రీవాంగదాదిసేనానాయ
 కా⁹, అతిధీరతయా అత్యంతగంభీరతయా, హేతునా, సావధీరణం సా
 వజ్జం, అవేక్షమాణః అవలోకమానః, తథా ప్రతిపక్షస్య బలప్రశంసి
 నా శత్రుసైన్యస్తావకా, పుభా వపి శుకసారిణౌ చ, ఉపేక్షమాణః, *
 'రిపూణాం ప్రతీకూలానాం యుద్ధార్థ మభిధావతామ్, ఉభాభ్యాం స
 దృశం నామ వక్తు మప్రస్తవే స్తవ'మిత్యాదినా గర్హమాణ ఇత్యర్థః,
 తథా శార్దులప్రభృతిభిః, ప్రణిధిభి ర్గూఢపురుషై రపి, అవగతాశేష
 వృత్తాంతైః జ్ఞాతాఖిలసైన్యప్రవృత్తిః. ని. 'వారా పృవృత్తి ర్వృత్తాన్త'ఇ

† 'విదితవేషవిభీషణ'తి ప్రాచీనపాఠే అర్పఆద్యజంతత్వం సకల్పయిమ్.

1 ప్రయతయోః. 2 ప్రాసాదాగ్రమ్. 3 జ్ఞానజ్ఞమ. 4 తాపుభా.

శ్యాద్దూలప్రభృతిభిః ¹ప్రణిధిభి రవ్యవగతాశేష ²వృత్తాంతతాంత సుచిర
మనుచింతయన్నన్తికాసీన మతివినయప్రహ్వం విద్యుజ్జహ్వ ముపహ్వరే
కిమవ్యభిధాయ సౌధా దవతతార. ర

గ. తత్తణం సక్షణదాచరోఽపి నిదేశాన్నిశాచరపతేర్దాశ
రధిశిర సశరం ధను రపి నిర్దాయ మాయానుభావా దాహవాసీత మి
త్యభిధాయ పురో నిధాయచ నిదాఘాతిశయసంతాపిసిం వాసంతీ మివ
వైద్యుతానల శ్చిరకాలవిరహవిహ్వలీకృతా మాకులీచకార మైథిలీమ్.
త్యమరః. అతవన తాంతః ఖన్నః, సుచిర మనల్పకాలం, అనుచింత
యన్ ఏతద్విజయే క ఉపాయో భవే దితి విచారయన్, అంతికాసీనం
నికటవర్తిన, మతివినయప్రహ్వం అత్యంతవినయేన నమ్రం, విద్యుజ్జహ్వం
నామ కంచి న్నహమాయావినం రాక్షసం ప్రతి, ఉపహ్వరే రహసి,
కిమపి కించి ద్వచనం, అభిధాయ, మాయాకల్పితం రామశిర సుధనుః
ప్రదర్శ్య సీతాం ప్రలోభయే త్యేవంభూతం వాక్య ముక్తే వ్యత్యగః, సౌ
ధా, దవతతార అవరూఢవాన్. ర

తత్క్షణమితి. తత్క్షణం తస్మిన్క్షణే, సక్షణదాచరో విద్యు
జ్జహ్వోఽపి, నిశాచరపతేః నిదేశాత్, రావణాజ్ఞావశాద్ధేతోః, మా
యానుభావాత్ నిజమోహసశ్చిసామర్థ్యాత్, దాశరథే శ్చీరామ
స్య, శిరః, సశరం సబాణం, ధను శ్చ, నిర్దాయ ప్రకల్ప్య, ఆహవాత్
యద్ధాత్, ఆసీత, మితీత్య, మభిధాయ ఉక్త్వా, పురః సీతాయా అగ్రే, నిధా
య నిక్షిప్య చ, నిదాఘాతిశయేన ఘర్మాతిశయేన గ్రీష్మకాలప్రయుక్తో
ష్ఠాధి క్వేన సంతాపిసిం పరితప్యమానాం, ని. 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలే
స్యా దుష్ణ స్వేదాంబునో రపీతి విశ్వః, వాసంతీం మాధవీలతాం, ని.
'వాసంతీ మాధవీలతే'త్యమరః, వైద్యుతానల ఇవే త్యుపమా, చిరకా
లవిరహేణ బహుకాలవియోగేన విహ్వలీకృతాం, మైథిలీ, మాకులీచ
కార ఆకులీకృతవాన్, తదేత స్సఖప్రణోపరి ముసలాఘాతప్రాయం చం
డభానుసంతప్తాయ దవానలవేష్టనరూపం చాభూ దితి భావః. గిం

గ. తతస్స ముగ్ధా ప్రబుద్ధాచ పున స్తథ్య మితి విచార్య త దనా' ర్యం పర్యదేవయత పతిదేవతా. ౫౧

ప. రక్షోపరోధవసతిం రజనీచరాణాం

రక్షోపరోధ మపి రావణభర్తృనం చ,
సర్వం సహే యదుపలంభధియా న ఏవం
సర్వంసహే భవతి జీవతి హస్త సీతా. ౫౨

గ. ఇత్యేవ మత్యాహితమత్యా సమేతా మేతాం సద్య స్సమా

తతిఇతి. తతి స్తదనస్తరిం, పతిదేవతా సతిన్రతా, సా మైథిలీ, ముగ్ధా మూర్ఖితా, పునః ప్రబుద్ధా బోధం ప్రాప్తాచ సతీ, అనార్యం మాయీకం తి త్పుధను శ్శీరః, తథ్యం యథార్థ, మితి, విచార్య జ్ఞాత్వా, పర్యదేవయత వ్యలాపీత్, ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. ౫౧.

అ. తత్ప్రకార మేవాహ. రక్షిఇతి. రక్షణో రావణస్య అవరోధవసతిం అంతఃపురావస్థానం, అత్యస్తదురవస్థాపాదినీ మిత్యర్థః, ని. 'శుద్ధాంత శ్చావరోధశ్చే'త్యమరః, రజనీచర్య శ్చ రజనీచరా శ్చ తేషాం, అతి భయంకరాణా మితి భావః, + 'పుమాన్ స్త్రియే'త్యేకశేషః, రక్షయా గుప్త్యా యః ఉపరోధో నిర్బంధః త మపి, రావణస్య త్రిలోకకంట కస్య భర్తృనం తర్జనం చేతి, సర్వం, యస్య శ్రీరామస్య ఉపలంభధియా ప్రాప్త్యాశయా, సహే మృష్యామి, + 'షహ మర్షణే' లట స్తజ్, సః శ్రీరామః, ఏవ మిశంభూతః, చిన్నశీర్షో జాత ఇత్యర్థః, అథాపి సర్వం సహత ఇతి సర్వం సహా హేసర్వం సహే వసుమతి, ని. 'సర్వంసహా వసు మతీ'త్యమరః, భా తీతి భవతి హే భవతి పూజ్యే, + 'భాతే ర్జవతు'రి త్యాణాదికో డవతు ప్రత్యయః, 'ఉగితశ్చే'తి జీవ, సీతా, స్యయ మిత్యర్థః, జీవతి ప్రాణాధారయతి, హంత, ఏతద్దర్శనసమకాల మేవ ప్రాణ నిష్క్రమణేన భావ్యం తథా న భూత మిత్యత్యంతవిరోధ ఇత్యర్థః, సర్వం సహాయః సర్వసాక్షీత్వా నిజమాత్మత్వాచ్చ తాం సంబోధ్య ఇథం విలాపో యుక్త ఏవేతి భావః, అత్ర పూర్వోత్తరవాక్యస్థయో రనుప్రాస యమకవిశేషయో స్సంస్పృష్టిః. ౫౨

ఇతీతి. ఇత్యేవ ముక్తప్రకారేణ, అత్యాహితమత్యా విభీతబుద్ధ్యా, యద్వా అత్యాహితే జీవితానవేక్షివ్యాపారే యా మతి స్తయా

సాద్య సఖి వై దేహీ దేహీ మే వచో¹ (మమ వచో విధేహి) కథ మి
యం దీనా దశా దశాననకృతా మయా హి సేయం మా యాహి
మనసి వైధుర్య మఖిలజగతీధుర్యభుజబలాభిరామే రామేఽపి క మిద మ
నార్యం విచార్య మితి భాషమాణా నవీనాసారనివృత్తినీ కాదమ్బి సేవ
ఘర్మో ద్వేగినీం కేకినీం సరమా చిర మాశ్వాసయామాన. ౫౩

సమేతాం, తాదృగ్బుద్ధిమతీ మిత్యర్థః, ని. 'అత్యాహితం మహాభీతిః
కర్తజీవానపేక్షిచే'త్యమరః, ఏతాం సీతాం, సద్యః అవిలంబేనైవ, అ
న్యథా మహాననర్థ స్వాస్తి దితి భాషః, ఆసాద్య సన్నిధాయ, మేసఖి ప్రి
యే. + 'సఖ్యశిశ్వితి భాషాయా' మితి జీవ్, హే వై దేహీ మైధిలి, మే
మహ్యం, వచః, దేహీ, మాం ప్రతి వద స్వేత్యర్థః, తథా మమ మే, వ
చః, మయా పత్యమాణం వాక్య మిత్యర్థః, విధేహి కురు, మదీయపచ
నం శ్రుత్వా సమాహితమనస్కా భవే త్యర్థః, కిం తద్వచ ఇత్యత
ఆహ, ఇయం పర్తమానా, దీనా దశా వ్యామోహావస్థా, కథం కుతః,
న కథ మపీ త్యర్థః, కిం తు సేయం శిరోధనురాద్యాహరణక్రియా, ద
శాననేన మహామాయావినా రాపణేన, కృతా స్రయుక్తా, మాయా
హి చిత్రంఖలు, ఏత త్సర్వో విబుధ్య స్వేత్యర్థః, హి రవధారణే, అతః
మనసి, వైధుర్యం వైక్లబ్యం, మా యాహి మా ప్రాప్నుహి, కుతః అఖిల
జగతీధుర్యం సకలలోకధురంధరం + 'ధురో యడ్లకా' వితి యత్ప్రశ్య
యః, యద్భుజబలం బాహుపరాక్రమః తేన అభిరామే కమనీయే, రా
మే, అనార్యం తుచ్ఛ, మిద మేతత్ శిరశ్చేదాదికృత్యం, విచార్యం
కిం విచారయితుంయోగ్యం కిం, సవిచార్య మేవేత్యర్థః, అత్యంతవిరుద్ధ
త్వా దితి భాషః, ఇ త్యనేనప్రకారేణ, భాషమాణా, సరమా విభీషణ
పత్నీ, నవీనాసారనివృత్తినీ ప్రత్యగ్రజలధారావర్షణీ, కాదంబినీ మేఘ
మాలా, ని. 'కాదంబినీ మేఘమా లే'త్యమరః, ఘర్మో ద్వేగినీం గ్రీష్మాష్ట
పరిక్లిప్తాం, ని. 'ఉద్వేగ స్త్రిమితే క్లేశే భయే మందరగామినీ'తి శబ్దా
ర్థః, కేకినీ మివ మయూరీ మివ, చిర, మాశ్వాసయామాన ఉపలా
లితవతీ, ఉజ్జీవితవతీ త్యర్థః. ౫౩

ప. అథ నిగదితసీతిం ముంచ ముంచేతి సీతా

మవిరతరణకంఢూభీషణో రానణోఽయమ్,

మనసి న బహు మేనే మంత్రిణం మాల్యవస్తం

దివి పర మమరీణాం మండలం మాల్యవస్తమ్.

౫౪

గ. అథ రామోఽపి కామోచితవేషవిభీషణామాత్యవిదితరక్షో
నగరరక్షోదంతో హృదంతోఽపజాతసమరసంరంభధీ రమ్బుధీమేఖలా

అథేతి. అథ మాయాప్రయోగానంతరం, అవిరళరణకంఢ్వా బహుళతరసమరాభినివేశేన భీషణః + నంద్యాదిత్వాల్ల్యైః, అయం రావణ, స్సీతాం శ్రీరామపత్నిం, పరమపత్నితనాం, ముంచముంచ ఆభీష్ట్యేన త్యజ, + ఆభీష్ట్యే ద్వీర్భాసః, అన్యథా మహా ననర్థో భవిష్యతీతి భావః, ఇ త్యేవం, నిగదితసీతిం ఉక్తసీతవచనం, మాల్యవస్తం మాల్యవన్నామానం, మంత్రిణం, మనసి, బహు గురుయథాతథా, న మేనే నబుధ్యతే స్మ, కింతు దివి స్వర్గే, ని. 'ద్యౌ స్సవర్గసభసో రవీ'తి విశ్వః, మాల్యవ మాల్యమ్, + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా త్సాన్విరే వ్య'భితి ఊరస్వామీ, తదవంతం, పరణపుష్పస్రగలంకృత మిత్యర్థః, అమరీణాం మండలం పరం సురసుదరీనికర మేవ, ని. 'మండలంత్రిప్తి' త్యమరః, బహు, మేనే, సీతా మపరిత్యజ్య శ్రీరామేణ రణే నిహత స్సౌ స్వర్గం గంతు మైచ్ఛదిత్యర్థః, అనుప్రాసయమక యో స్సంసృష్టిః, మాలినీపుత్రమ్. ౫౪

అథేతి. అథానంతరం, రామోఽపి, కామోచితవేషా ఇచ్ఛా సదృశవేషధారిణః, విహితపక్షి భూమికా ఇత్యర్థః, తథాభూతేభ్యః విభీషణామాత్యేభ్యః ఆనలాదివిభీషణమంత్రిభ్యః విదతః విజ్ఞాతః రక్షోనగరస్య రావణరాజధాన్యాః లజ్జామూః రక్షోదంతో రక్షణవార్తా యేన స, తథోక్తః. * తథాచ శ్రీరామాయణే శ్రీరామం ప్రతి విభీషణవచనమ్. * 'అనల శ్చరభ త్తైస్స సంపాతిః ప్రఘనస్తథా, గత్వా లజ్జాం మమామాత్యాః పురీం పున రిహగతాః, భూత్వా శకునయస్సర్వే ప్రవిష్టాశ్చ రిపోర్బల' మిత్యాది, అతపవ హృదంతే హృత్పురే శే ఉపజాతా సమరే సంరంభధీః కోపబుద్ధి ర్యస్య స, తథోక్త స్సౌ ని. 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప' ఇత్యమరశేషః, అంబుధిమేఖలాలంకార

లజ్జాఽరమణే ర్లజ్జాయాః ప్రాగ్వాసాయ ప్రహస్తాయ పర్యస్తాహిత ప్రాణానిలం నీలం దక్షిణద్వారక్షిణో ర్నహోదరమహాపార్శ్వయో ర్విశ్వత్రయవిజయధారేయం తారేయం ప్రత్యద్వాపాలనాధిక్యతే పాకశాసనజితే పరాక్రమ మివ తనూమస్తం హనూమస్త మస్తర్వాప్తి హవిహితరతాయ విరూపాతాయ చ రక్షసే రక్షఃస్లవగఋతూధిపతి స్ప్రితినిధీః విధాయ విధాయ చ సజ్యం ధను రనుజేన సమం సమీ కాభిముఖేన దశముఖేన గుప్త ముత్తరం గోపుర ముత్తరంగో బలై రుపరురోధ.

గీగీ

మణేః, భూతధాత్రీభూషణాయమానాయా ఇత్యర్థః. ని. 'భూతధాత్ర్య భిమేఖలే' త్యమరః, లజ్జాయాః ప్రాద్వారే తిష్ఠతీతి తథోక్తాయ. + 'సుపి స్థ' ఇతి కప్రత్యయః, ప్రహస్తాయ ప్రహస్తాభ్యాయ రాక్షసనేనాధి పతయే, పర్యస్తాహితప్రాణానిలం నిరస్తశత్రుప్రాణవాయుం, శత్రుకు లాంతక మిత్యర్థః, నీలం తన్నామానం వానరనేనాధిపతిం, ప్రతినిధిం నిధాయేతి సర్వత్ర సంబధ్యతే, తథా దక్షిణద్వారం రక్షత ఇతి త ద్రక్షిణోః మహోదరమహాపార్శ్వయోః, విశ్వత్రయవిజయధారేయం త్రైలోక్యవిజయధురంధరం, తారేయం తారాతనయ మంగదమ్, + 'స్త్రీభ్యోః' గితి ధ గుభయత్రాపి ధ క్యేయాదేశః, ప్రత్యద్వాపాలనం ప్రతీచీద్వారసంరక్షణ మధికరోతీతి తదధిక్యతే + కరోతేః క్విప్, పాక శాసనజితే ఇంద్రజితే, సప్తమ్యంతపాతే తు. అధిక్యతే నియోజితే, + కృధాతోః కర్మణి క్తప్రత్యయః, పాకశాసనజతి విషయే ఇత్యర్థః, తనూ మంతం మూర్తిమంతం, పరాక్రమమివ స్థిత, మిత్యుత్ప్రేతౌ, హనూమం తం, తథా అంతర్వాప్తిహే మధ్యగుల్ఫే విహితరతాయ కృతసంరక్ష ñాయ, విరూపాతాయ రాక్షసనేనాధిపతయే చ, రక్షఃస్లవగఋతూధి పతీః విభీషణనుగ్రీవజాంబవతః, స్లవగఋతేత్యత్ర + 'ఋత్యక' ఇతి సాంహితః ప్రకృతిభావః, ప్రతినిధీః ప్రతిభటా, నివిధాయ కృత్వా, నియుజ్యే త్యర్థః, తథా ధనుశ్చ, సజ్య మారోపితగుణం, విధాయ కృ త్వా, అనుజేన సమం లక్ష్మణేన సహ, బలై ర్వానరసైన్యైః, ఉత్తరంగ స్సముద్భట స్ఫుక్, సమీకాభిముఖేన సమరోన్ముఖేన, దశముఖేన,

ప. అత్యాకులాం హరిబలై రవలోక్య లజ్జాం

దత్తార్గళేషు దశకంధరకింకరేషు,

ఆరక్షై స్తస్వరిత మస్తకరాజధాన్యా

ముద్వాటితాభి రుదభావి కవాటికాభిః.

గీ.౬

గుప్తం రక్షిత, ముత్తరం ఉత్తరదిగవస్థితం, గోపురం పురద్వారం, ఉప
రురోధ అరాత్నీత్ రుణద్విన్.

గీ.౭

అతీతి. హరిబలై ర్వానరసైన్యైః, అత్యాకులా మత్వంత సంకు
లాం, లజ్జాం, మవలోక్య, దశకంధరకింకరేషు రావణభృత్యేషు, దత్తార్
గళేషు సంఘటిత కవాటేషు, వానరాణా మంతఃప్రవేశనిరోధార్థం కవా
టాచ్ఛాదితద్వారేషు సత్స్విత్యర్థః. ని. 'కవాట మరం తుల్యే' ఇత్యమరః,
అంతకరాజధాన్యాం యమపుర్యాం, కవాటికాభిః కవాటైః కర్తృభిః, +
గౌరాదిత్వాత్ జీప్, అతపవోక్త మమరణోతే. * 'స్త్రీ'స్యా త్కాచిన్యై
ణాభ్యాది ర్వివక్షాపదయే యదీ'తి, అబాహుశ్య ప్రతీతిః ప్రయోజనం
తతః స్వాధీకః 'కేణ' ఇతి హ్రస్వః, ఆసమంతా ద్రక్షంతీ త్వారక్షైః ద్వా
రపాలకైః + 'ఋష్ట్రచా'వీతి కర్తరి ఋష్ట్ర 'ఆరక్షై' రితి పాఠే ఆర
క్షా ప్రయోజనమేషా మారక్షైః + 'ప్రయోజన'మితి రక్, త్వరితం
శీఘ్రం, ని. 'జవో'ఽథ శీఘ్రంత్వరిత' మిత్యమరః, ఉద్వాటితాభి ర్విఘ
టితాభిః, ఉదభావి ఉద్భూతం, + భువో భావే లుజ్ 'చిన్ భావకర్మ
ణో' రితి చిన్, సమనంతరమేవ మహారణే నిపత్య పునరాగంతృణాం
రాక్షసానా మత్ర ఏక మేవ ద్వారం చేత్ మహానంకటం భవిష్యతీతి
ధియా యమద్వారపాలకాః సర్వా ణ్వసి ద్వారాణి శీఘ్ర ముద్వాటిత
కవాటాని చక్రు రిత్త్యర్థః, రాక్షసానాం పాపిష్ఠానాం యమపురప్రవేశ
నైయత్యా దితి భావః, మృత్యు నైషా మతినన్నిహితో'ఽభూదితి ఫలి
తార్థః, లోకే తావదజ్ఞైః స్వరక్షణార్థం కేవలం వృథా వ్యాప్రియతే
భవితవ్యస్సవివత్త్వాదికం త్వానశ్యకతయా స్వయ మేవ భవతి న చైత
జ్ఞానం త్యహో మూఢాః పశవ ఇవ శోచ్యా ఇతి తాత్పర్యార్థః, సం
యమనీకవాటోద్భూతనాసంబంధే'ఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః,
నస న్తలికావృత్తమ్.

గీ.౮

X. తత్త్వణం లక్ష్యణాగ్రజ స్సుగ్రీవేణ సహ సువేలాచలకూట మధిరూఢ స్త్రికూటావనీధరచూడామణిం సింహశద్వీపకమలకర్ణికాం నిర్మాణకాశలీం విశ్వకర్మణో నివేశదరీం నిశాచరహరీణా మనవరతబం దీకృతామరపురంధ్రీబాష్పనదీమాతృకోపవనసీమాన్తరాం నిరంతర

తత్క్షణమితి. తత్క్షణం తస్మిన్క్షణే, లక్ష్యణాగ్రజః శ్రీరామః సుగ్రీవేణ సహ, ఉపలక్షణమేతత్ సర్వైరపివానరై స్సహే త్యర్థః, సు వేలాచలకూటం సువేలాఖ్యగిరిశిఖర, మధిరూఢోఽధిష్ఠిత స్సన్, త్రికూ ట ఇత్యవనీధరః పర్వతః రాజా చ గమ్యతే, తస్యచూడామణిం శిరో రత్నం, త్రికూటాచలశిరోభూషణాయమానా మిత్యర్థః, రూపకాలం కారః, సింహలద్వీప ఇ త్యష్టాదశద్వీపేషు ప్రసిద్ధో యో ద్వీపః అంత రీపం. ని. 'ద్వీపో స్త్రియా మంతరీప' మిత్యమరః, + ద్విర్గతా ఆపోఽ స్మిన్నితి ద్వీపఇతి విగ్రహః 'సుపుపేతి సచూసః, 'ఋక్సూ'రిత్యాది నా సమాసాంతోఽకారః. 'ద్వ్యంతరుపర్గేభ్యోఽప ఈ'దితీకారాదేశః, స ఏవ కమలం తస్య కర్ణికాం బీజకోశికాం, పరమశోభావహతయా తన్మ ధ్యవర్తినీ మిత్యర్థః, అత్రైక దేశవర్త్యశ్చిప్తపరంపరితరూపకం, విశ్వకర్మ ణో గీర్వాణశిల్పిన్ః, ని. 'విశ్వకర్మ దినకరే తథా గీర్వాణశిల్పినీ'తి వైజయంతీ, నిర్మాణకాశలీం రచనాచాతుర్యం, విశ్వకర్మణా యావత్పు కాశలం నిర్మితా మిత్యర్థః, అత్ర కాశలతత్కార్యయో ర్భేదేఽవ్యభే దోక్తే రతిశయోక్తిః, ఏతే నా న్యాసాధారణశిల్పసౌప్తనసంపన్నత్వం సూచ్యతే, నిశాచరాః రాక్షసాః త ఏవ హరయః సింహాః తేషాం, నివేశదరీం నియతనివాసగుహా, మితి రూపకం, అనవరతం నిరంతరం బందీకృతా ఉపగ్రహీకృతా యా అమరపురంధ్రీః సురసుందర్యః తా సాం బాష్పై ర్నేత్రాంబుభిః. * 'బాష్పనేత్రాంబుధూమయో' రిత్యభిధానాత్, న ద్యేవ మాతా యేషాంతాని నదీమాతృకాణి నద్యం బుజీవనదేశభూతానీ త్యర్థః, ని. 'దేశో నద్యంబువృష్ట్యంబుసంపన్న వీహిపాలితః, న్యాన్నదీమాతృకో దేవమాతృక శ్చ యథాకృమ' మిత్యమరః, తా న్యుపవనసీమాంతరాణి ఉద్యానవనప్రదేశాంతరా ణాని యన్యాస్తాం, బందీకృతసురసుందరీబాష్పాంబుప్రవాహపరిపూరి తోద్యానవనమధ్యప్రదేశా మిత్యర్థః, అత్రానంబంధే సంబంధరూపా

అనుజోఽయ మస్తు తనుజోఽథ వా రిపో

కరుణాపదం హి శరణాగతో జనః.

౨౯

గ. తదను హృదయవిదా హనూమతా సరయ మానీతో విసి తోఽయ మాశరపతి రవస్తత దాశరథిమ్.

30

ప. రామ స్త మాహ వినతం రజనీచరేంద్రం

¹దత్తం మయాఽద్య భవతే దశకంఠరాజ్యమ్,

నాహం లఘుః కింతు పూర్వేషా మపి సకలజనశరణ్యానా మస్మత్కుల భూషతీనాం నైచ్యాపాదకత్వేన మూలచ్ఛేదకో భవామీతి భావః, అతః అయం శరణార్థి, రిపో శృత్రోః రావణస్య, అనుజోవా, అస్తు, అథవా తనుజః తనయోవా, అస్తు, శరణాగతో, జనః, కరుణాపదంహి దయాపాత్రం ఖలు, అత స్త మవశ్య మానయతే త్యాశయః, మంజు భాషిణీవృత్తం. ∴ 'సజసా జగౌ భవతి మంజుభాషిణీ' ఇతి లక్షణాత్.

తదన్విత. తదను శ్రీరామచచనాసంతరం, హృదయవిదా ఆశయాభిజ్ఞేన, హనూమతా, సరయం సత్వర, మానీతః ప్రాపితః, అయం శరణార్థి, ఆశరపతిః రాక్షసేశ్వరః, విభీషణః, విసితస్సక్, దాశరథి, మవందత సమస్కృతవాక్. ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రివ్యా త్క్రివ్యాదోఽసృప ఆశర' ఇత్యురురః.

30

రామఇతి. రామః, వినతం ప్రణతం, రజనీచరేంద్రం విభీషణం, ఆహ బ్రూతేన్త + ఆహేతి ణలంతత్వేన బ్రూతిత్వం భ్రాంతం, తదుక్తం వామసేన, 'ఆహే బ్రూతే ర్ణలంతత్వం భ్రమా'దితి, †ఉక్తిప్రకారమేనాహ హేవిభీషణ, అ ద్యేదానీం. మయా, భాతీతిభవతే తుభ్యం, + భాతే ర్ణవతు ప్రత్యయః, దశకంఠరాజ్యం రావణసామ్రాజ్యం, దత్తం వితీర్ణం, + అత్ర భవిష్యదర్థత్వేఽపి భూతత్వేన సిద్ధపత్రత్వానువాదః, ఏతేన శ్రీరామస్య సత్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలనధారేయత్వ ముక్తమ్.

† బ్రూతోధాతో ర్ణవ 'బ్రువః పంచానా మాదిత ఆహో బ్రువ' ఇత్యసేనాహ దేశపక్షే తిపో ణి ఆహేతి రూపం, అత్ర స్తే త్యధ్యాహారే భూతార్థత్వమ్, యద్వా 'ఆహే త్యువాచాథే తిజ్యేభక్తిప్రతిరూపకో నిపాత' ఇతి శాకటాయనః, అతః స్తనదాధ్యాహరక్షోఽపి నేతి శ్రీమదప్పయదీక్షితమతం.

1 దత్తంతద్య.

అస్మిన్నుదాహరణ మగ్నిజరాజ్యభోక్తా
సానుష్లవః స్లవగమండలసార్వభౌమః.

30

(¹తథాహి).

ప. శ్రేయఃపదా త్పద ²ముపైతి విధేః ప్రసాదా
త్ప్రియ స్త దద్య ఫలితం హి విభీషణే తు,

తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్. * 'నిహత్య రావణం సంఖ్యే సప్రహ
స్తం సబంధవమ్, రాజానం త్వాం కరిష్యామి లజ్జాయాం రాక్షసే
శ్వరే'తి, నను అగ్రజం ఘాతయిత్వా కథం తద్రాజ్యం భోక్తు ముచిత
మిత్యాశంశ్య తత్ర దృష్టాంత మాహ. అస్మిన్నితి. అస్మిన్నధే, అగ్ర
జస్య జ్యేష్ఠభ్రాతృః వాలినః రాజ్యభోక్తా రాజ్యానుభవకర్తా, అనుస్థ
త్య స్లవంతీ త్యనుష్లవాః అమాత్యభృత్యాదయః తైస్సహ సానుష్ల
వః, + 'తేనసహేతి తుల్యయోగ'ఇతి బహువ్రీహిః, 'హోపనర్జనస్యే'తి
సహశబ్దస్య సభావః, స్లవగమండలసార్వభౌమః కపిరాష్ట్రచక్రవర్తి సు
గ్రీవః, + సర్వభూమే రీశ్వర సార్వభౌమ ఇతి విగ్రహః, 'తస్యేశ్వర'ఇ
త్యధే 'సర్వభూమిపుణివిభ్యామణభా'వి త్యణి 'అనుశతకాదీనాంచ'త్యు
భయపదవృద్ధిః, ఉదాహరణం నిదర్శనం దృష్టాంతః, ఉపమాన మితి
యావత్, అతో నా త్రానాచిత్వశంకా కార్యేతి భావః, నాయం దృ
ష్టాంతాలంకారః, బిమ్బప్రతిబిమ్బ భావే నాపమ్యస్య గమ్యత్వేన బా
ధాత్ కిం తూదాహరణశబ్దేన తుల్యత్వాభిధానా దుపమాలంకారః
అతఏవ దృష్టాంతోదాహరణనిదర్శనరూపా శ్చబ్దా న ప్రయోక్తవ్యాః
పానరుక్త్యాపత్యే రిత్యేకావళీకారః, వసంతతిలకాన్పు త్తమ్. 30

అ. ఉక్త మర్థాంతరన్యాసే నోపపాదయతి. తథాహీతి. సవవం
ప్రకార ఇత్యర్థః.

అ. తత్ప్రకార మేవాహ. శ్రేయ ఇతి. శ్రేయో రాజ్యాదికం,
కర్తృ, విధేః ప్రసాదాత్ దైవాసుగ్రీహాత్, ని. 'విధి ర్విధానే
దైవేచే'తి విశ్వః, ప్రాయో భూమ్నా, ని. 'ప్రాయో భూమ్నస్త
గమన'ఇత్యమరః, పదాత్ స్థానాన్, చరణా చ్యేతి గమ్యతే. ని. 'పదం
వ్యవసిత'త్రాణస్థానలక్ష్యంఘ్రినస్తు ప్సి'త్యమరః, ఉపైతి ప్రాప్నోతితి,

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 ఉదేతి.

రేఖాతప త్త్రసహితం పద మస్య గృహ్య
న్నేకాతప త్త్రసహితం పద మేష భేజే.

3-2

గ. అసౌ పున రగ్రత ఏవ భరతాగ్రజాపాంగనుధాతరంగాభి
షిక్తోఽపి పునరుక్తరాజ్యాభిషేక స్సకలవిప్రమృభాజనతయా సుగ్రీవ
ఇవాపనో దశగ్రీవబల మఖిల మావేద్య సద్య ఏవ లజ్జాపురసమాన్క

య దిత్యధ్యాహరః, య త్తదో ర్నిత్యసంబంధా త్తత్ న్యాయవచన
మిత్యర్థః, అ ద్యేదానీం, విభీషణే తు విభీషణ ఏవ, తుశబ్దోఽవ్యవచ్ఛే
దకార్థకః, † పలితం ఫలవత్, చరితార్థం జాత మిత్యర్థః, + తారకాది
త్వాదితచ్, హిరవధారణార్థకః, కుతః యద్యస్మాత్, ఏష విభీషణః, రే
ఖా ఆతపత్రాకారరేఖేత్యర్థః, తత్సహితం మహాపురుషత్వా త్తచ్చి
హితం, అస్య శ్రీరామస్య, పదం చరణం, స్థానం చేతి గమ్యతే, గృ
హ్య స్వీకుర్వత్, ఏకాతపత్రసహిత మేకచ్ఛత్రయుక్తం, నిస్సవత్స మి
త్యర్థః, పదం సామాజ్యం, భేజే ప్రాప, అతః శ్రేయసః పదా త్పదాం
తరప్రాప్తి రిశ్యేత త్ఫలితం జాత మితి యుక్త ముక్త మితి భావః, శ్రే
షాసుప్రాణితోఽయం విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాయో
సోఽలంకారః, వసంతతిలకావృత్తమ్.

3-3

అ. అనంతరవృత్తాంత మాహ. అసౌ విత్యాదినా. అసౌ విభీ
షణః, పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే, అగ్రతః అనుపద మేవ, భరతాగ్రజస్య
శ్రీరామచంద్రస్య అపాంగనుధాతరంగైః కటాక్షామృతలహరీభిః అభి
షిక్తోఽపి, పునరుక్తరాజ్యాభిషేకః పునర్విరచితసామ్రాజ్యంగమూర్ధా
భిషేకః, శ్రీరామేణ కరుణాకటాక్షావలోకనపూర్వకం లంకారాజ్యేఽ
భిషిక్త ఇత్యర్థః, సకలవిప్రంభ భాజనతయా సమగ్రవిశ్వాసపాత్రతయా.
ని. 'సహా విప్రంభవిశ్వాసా' విత్యమరః, అపర, స్సుగ్రీవఇనస్థితస్స,
న్ని త్యుత్ప్రేక్షా, అఖిలం సమగ్రందశగ్రీవబలం రావణశక్తిం, సైన్యం
వా, ని. 'బలం సైన్యం బలం స్థాల్యం బలం శక్తి ర్భలోఽనుర' ఇతి
శాశ్వతః, ఆవేద్య, * 'అవధ్య స్సర్వభూతానాం గంధర్వోరగరక్షసా
మ్, రాజపుత్ర దశగ్రీవో వరదానా త్స్వయంభువ' ఇత్యాదినా విజ్ఞా

† 'విభీషణేయ'దితి ప్రాచీనపాత స్సాధుః తుశబ్దం పరిత్యాజ్యవధారణార్థకత్వే
ఏత్రైవ న్యాయవిశ్రాంతిప్రతీతేః న్యాయస్య సర్వవిషయకత్వహేనిప్రసంగాత్.

స్తనాయ సేనాసముత్తరణహేతుం సేతుం విధాతు¹ మారాధయ వారానిధి మితి సవినయ మేనం విజ్ఞాపితవాక్. 33

ప. అథ వారానిధిం ధ్యాయన్న మోఘాధిహృదయేశయః,

వ్యానశే దర్భశయనం వేదీ మివ హుతాశనః. 34

గ. తత్ర చ కుశాస్తరణమధ్య మధ్యాసీనే² దేవే రామభద్రే

వ్యేత్యర్థః, సద్యః అవిలంబే నైవ, లంకాపుంస్య. సమాస్కంధనాయ సమాక్రమణార్థం, సేనాయా వానరసైన్యస్య సముత్తరణహేతుం సముద్యోగ్లంఘనసాధనం. సేతుం, విధాతుం బంధుం, వారానిధిం సీరనిధిం. ని. 'అప ధ్రీ భూమ్ని వార్వారీ' త్యమరః, ఆరాధయ ప్రార్థయ, ఇ త్యసేన ప్రకారేణ, సవినయం సప్రశ్రయం యథాతథా, ఏనం శ్రీరామం వ్రతి, విజ్ఞాపితవాక్. 33

అ. తత శ్రీరామః కి మకాన్ దిత్వత్రాహ. అశ్లేతి. అథ విభీషణవిజ్ఞాపనానంతరం, రామః, వారానిధిం, ధ్యాయన్ ప్రసాదనార్థం చింతయన్, అంభోధిహృదయే అంభోధితీరే శేత ఇతి తథోక్త స్ఫుక్, + 'అధికరణే శేతే' రిత్యుచ్చిత్యయః, 'శయవాసవాసిష్వకాలా' దిత్వ లుక్, దర్భశయనం దర్భహూపశయనం, వేదిం పరిష్కృతభూమిమ్. ని. 'వేదిః పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమరః, హుతాశనః అగ్ని రివ, వ్యానశే, తత్రాధిశశ్య ఇత్యర్థః, ఉపమాలంకారః, తేన ప్రార్థనావైధిర్వై ౭పి ప్రకారాంతరేణ కార్యసిర్వాహకత్వం శుచిత్వంచ ద్యోత్యతే, తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్. * 'ఏవ ముక్తః కుశాస్తీర్ణే తీరే నద నదీపతే, సంవివేశ తదా రామో వేద్యామివ హుతాశన' ఇతి. 34

తత్రేతి. తత్ర అంభోధితీరే చ, కుశాస్తరణమధ్యం, దర్భశయన మధ్యప్రదేశఇత్యర్థః. + 'అధిశేష్ఠానాంకర్తే' తి కర్మత్వం, అధ్యాసీనే అధిష్ఠితే, దేవే స్వామిని, రామభద్రే, నియమవశాత్ నిష్ఠాపారతంత్ర్యాత్, నియంత్రితే నియమిత ఇవ, వస్తుతస్తు సకలనియంతృత్వాత్తస్య న తథాత్వ మితి భావః, నిశాత్రయ మపి, తిస్తృషు నిశాస్వవీత్యర్థః, + 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' నిధ్యానవతి నితరాం

నియన్త్రిత ఇవ 'నియమవశాన్నిశాత్రయ మపి నిధ్యానవతి ప్రసాదం నానసాద యాదసాంపతిః. 5౫

ప. వ్యాపారయ న్నథ విలోచనకోణ మద్ధా
కోపారుణం కుటిలితభ్రుకుటీవిటఙ్కః,
ఆదాతు మైహత ధనుః ప్రథమో రఘూణాం
పైతామహప్రథమసర్గసమాపనాయ. 3౬

X. ఆదాయ చ దు రాపం చాప మారోపయత విశిఖ మనలశిఖమ్.

ప. నాథో విమోక్త ముదయుజ్జ్క స యావ దేవ

ధ్యానతత్పరే సత్యసి, యాదసాం జలజంతూనాం పతిః జలనిధిః, ని. 'రత్నాకరోజలనిధి ర్వాడకతి రసాంపతి' రిత్యమరః, అతఏవ ప్రసాద మనుగ్రహ, మాభిముఖ్య మితి యావత్. నానసాద స ప్రాప, తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్. * 'తస్య రామస్య సుస్తస్య కుశాస్త్రేణ మహీ తలే, నియమా దప్రమత్తస్య నిశా స్తిసోఽతిచక్రము' రితి. 5౫

అ. తత శ్చ శ్రీరామః కిం కృతవా నిత్యాహ. వ్యాపారయ నితి. అథ నిశాత్రయాపగమానంతరం, కోపారుణం, మయా ప్రార్థనాయాం కృతాయా మపి మత్సామధ్యాపరిజ్ఞానేన తూష్టిం స్తబ్ధభావేనై వాయ మనాదృత్య తిష్ఠతీతి సముత్పన్నకోపసంరక్త మిత్యర్థః, విలోచనకోణం నేత్రాంచలం, అద్ధా, వ్యాపారయక్ ప్రసారయక్, కుటిలితః వక్రీకృతః భ్రుకుటీ భూభంగో విటంక ఇవ యస్య స తథోక్తః,† రఘూణాం ప్రథ మో శ్రీరఘునాయకః, పితామహ న్యాయం పైతామహో యః ప్రథమ సర్గః అప్రృష్టి రిత్యర్థః. * 'అప ఏవ సస రాదా'వతి బ్రహ్మాండపురాణ వచనాత్ తస్య సమాపనాయ సంక్షేపాయ, విధ్వంసనాయే త్యర్థః, ధను, రాదాతు, మైహత చిచ్ఛత్, వసన్తతిలకావృత్తమ్. 3౬

ఆదాయేతి. దురాపం పరేషాం దుష్ప్రిపం, చాప, మూదాయ చ, అనలశిఖం విశిఖ మాగ్నేయూత్రం, ఆరోపయత అనుసంహితవాక్.

నాథఇతి. ఏవః అయం, నాథః రఘునాయకః, పాథోనిధేః జల నిధేః. ని. 'కబంధ ముదకం పాథ' ఇత్యమరః, ఉపరి, పావకరూప మత్రం

† భువః కుటిః కాటిభ్యం భ్రుకుటిః + 'ఇకో ప్రసాన్యో జ్యో గాలవన్యో' త్యు కారస్య ప్రస్యః, 'కృదికారా దక్షిన్' ఇతి జీవ్. 1 నియతి.

పాథోనిధే రుపరి పావకరూపమస్త్రమ్,

సంతాపినీ నయనవారిమిషేణ¹తావ

స్తందాకినీ కీముత వారుణ మాలలమ్బే.

35

ప. రుషా విశిఖ ముచ్చిఖం జహతి రాఘవే లాఘవా

దజాయత రుజాయతశ్వసితనక్రిచక్రాకులమ్,

ఆగ్నేయాస్త్రం, యావత్ యదా, విమోక్షం, నోదయుక్తు నోద్యుక్తవాన్, తావ త్తదానీమేవ, మందాకినీ వియద్గంగా, సంతాపినీ స్వప్రియతమస్య మహావిపత్తి స్సంప్రాప్తేతి సంతాపవతీ సతీ, నయనవారిమిషేణ సేత్రాంబువ్యాజేన, వారుణం వరుణదేవతాకం సలిలాస్త్రం, మాలలమ్బే కీము స్వీకృతవతీ కిం, అత్ర పతివిపత్తినిమిత్తకస్య మందాకినీబాష్పస్య బాష్పత్వ మపహ్నుత్వ వారుణాస్త్రోత్సేవోత్ప్రేక్షా. తథా ఆగ్నేయాస్త్రప్రయోగసంతాపయోః కార్యకారణయోః భిన్నదేశత్వా దసంగత్యలక్ష్యార్థః. *కార్యకారణయో ర్భిన్నదేశత్వే స్యాదసంగతి, రితలక్షణాత్, అయం చోత్ప్రేక్షావగత ఇతి సంకరః, వసస్తతిలకావృత్తమ్.

36

రుషేతి. రాఘవే శ్రీరామే, రుషా రోషేణ. ఉచ్చిఖం ఉద్గతజ్వాలం, విశిఖం బాణ, మాగ్నేయాస్త్ర మిత్యర్థః. ని. 'ఘృణిజ్జ్వాలే అపి శిఖే' 'పృషత్కబాణవిశిఖా' ఇతి చామరః, లాఘవాత్ హస్తలాఘవాత్, జహతి త్యజతి సతి, + జహతే శ్వత్ప్రప్రస్యయః, వారిధేః, అంతరం మధ్యం, కర్తృ. ని. 'అంతరం పరిధానీయే బహి స్వీయాస్తరాస్మిని, చిదే మధ్యేనకాశేచేతి వైజయంతీ, రుజా ఉపతాపః. ని. 'స్త్రీరుగుజా చోపతాపే' త్యమరః, + షిద్భిదాదిభ్యోనెఞ్, అథ వా రుజేతి వేదనాభేదః. తయా ఆయతా న్యతిదీర్ఘాణి శ్వసితాని నిశ్వాసాయస్య తత్. తథోక్తేన నక్రిచక్రేణ కుంభీరకాపరపర్యాయజలగ్రిహవ్యూహే నాకులం సంకులమ్, ని. 'నక్రిస్తు కుమ్భీర' ఇత్యమరః, రసాతలే పాతాళే వలంతో వలమానా స్తిమయః శతయోజనవిస్తృతకాయాః మినవిశేషాః యస్మిన్ త త్తథోక్తమ్, ని. 'రాజీవ శ్శకుల

ర సాతలవల త్రిమి స్తిమితకుమ్మి కుమ్మినన
పగివ్వుగిరికందరం తరళ మంతరం వారిధేః.

3౯

గ. తత్త ణం చ జలనిధిః క్షున్నా చ యుగాంతానలస్య సహనోఽపి గరళ
దహనోష్మణాం సోధాఽపి బాడబగాధావలేహస్య తితిక్షు రపి భార్గ
వతీక్షుపరశోః పరిశోషయన్త మంత రంగారమయం శరమయ మప్ర
మేయం నిమిష మపి న విషేషే.

౪౦

స్తిమి రిత్యమరః, అత్) + వల శేరనుదా త్త త్వేఽపి చక్షిజో జిత్కిరణేన
స్యానిత్యశ్వజ్ఞాపనా త్వ రస్మై పదప్రయోగః, అతఏవ వల తే రాత్మనేపద
మనిత్యంజ్ఞాపనా' దితి వామనః. 'వల తే వలతీతచేతి భట్టమల్లశ్చ, స్తి
మితాః నిశ్చేష్టాః కుమ్మినో జలక రిణః యస్మిన్ తత్, కుమ్మినసైస్సర్వ
విశేషైః. ని. 'కుమ్మినసో లోహితాహి' రితి నైజయంతీ, ప్రవిష్టాని గిరి
కందరాణి మైనా కాదిపర్వతబిలాని యస్మిన్ త, త్తథో క్తంచ సత్, తర
ళం విఘ్నార్థిత, మజాయత జాతం, పృథ్వీవృత్తమ్.

3౯

తత్ క్షణమితి. తత్ క్షణం తస్మిన్ క్షణే, + అత్యంతసంయోగే
ద్వితీయా, అయం జలనిధి శ్చ వారినిధి రపి, యుగాంతానలస్య ప్రళ
యకాలాగ్నేః + 'కర్తృకర్మణోః కృతీ' తి కర్మణిషష్ఠీ, ఏవ ముత్తర
త్రాపి దగిష్టవ్యం, క్షుంతాచ సహనశీలోఽపి + 'క్షుమూమ్ సహనే'
త్పచ్, గరళదహనోష్మణాం నియతాత్మకుక్షీనివాసస్య కాలకూటస్య
స్వాధిష్ఠితేషాశీవిషస్య విషజ్వలనపరితాపానాం వా, సహనో మర్ష
ణః, బాడబస్య బడబాసలస్య యో గాధావలేహః నిరంతరదృఢతరా
స్వాదనం 'గాధావలేహస్య' ఇతి పాఠే దృఢదాహగర్వః ని. 'అవలేప స్తు
గర్వే స్యా ల్లేపనే దూషణేఽపి చే'తి విశ్వః, తస్య సోధాఽపి + సహ
తేః త్పచ్, భార్గవతీక్షుపరశోః జామదగ్న్యనిశితకుఠారస్య, బ్రాహ్మణే
భ్య స్సర్వసర్వసహం దత్వా స్సనివాసప్రార్థనాసమయే ప్రయుక్త
స్యేతి భావః, తితిక్షుః క్షౌంతిశీలోఽపి, + క్షమ తే స్సన్నంతా దుప్రత్య
యః, అంగారమయ మగ్నిస్వరూపం, అంతః పరిశోషయంత, మప్రమే
యం అపరిచ్ఛేద్యానుభావం, శరం అస్త్రోత్తమం, నిమిషం నిమేషమాత్ర

ప. శరణ మథ శరవ్యధానిదానం
జలనిధి రేష జగామ రామ మేవ,
పరుషకులిశ పాత మేవ కిం వా
జలధర మర్థయ తే న జీవలోకః.

రం

గ. ఆగత్య చానుపద ముపదీకృతచిరత్నరత్నరాశి ర్జలరాశి ర్విసీత
వేషోవిశేషోపజాతనుతిభి ర్నతిభి రభ్యనస్తయ ద్విఘనస్తనమ్. ర. ౨

మపి, కిముత చిరకాల మితిభావః, న విషేషే న చక్షమే, స్వతోదుస్స
హస్య తత్రాపికోపావేశేన శ్రీరామప్రేరిత స్యా స్త్రస్య కః క్షంతేతిభావః.

శరణ మితి. అ ధానహనానంతరం, ఏష, జలనిధిః సముద్రః, శర
వ్యధానిదానం శరణనితాత్యంతసం తాపకారణం. ని. 'నిదానం త్వాది
కారణ' మిత్యమరః, రామం శ్రీరామమేవ, శరణం రక్షకమ్, ని. 'శర
ణం గృహరక్షితో' రిత్యమరః, జగామ ప్రాప, + గమే ద్గిత్, కుత ఏత
దిత్యాశంక్య తత్ర దృష్టాస్త మాహ. పరుషేతి. జీవలోకః ప్రాణిసమూ
హః, పరుషః అసహ్యః కులిశపాతో యస్మాత్తం, జలధరం మేఘమే
వ, నార్థయతే న యాచతే కిం, జల మితి శేషః, యాచత ఏవేత్యర్థః.
అతోఽస్యైతచ్చరణాగతత్వం యుక్త మితి భావః, + 'అర్థ ఉపయాజ్ఞా
యా' మితి ధాతుః, 'అథేమేఽర్థయతే రథా యానం యాజ్ఞాపరోధన'
మితివచనాత్, వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః, పుష్పితాగ్రాస్పృతమ్.

ఆగత్యేతి. ఆగత్య శరణం ప్రాప్య చ, అనుపద మనంతరం, ఉప
దీకృతః ఉపాయనీకృతః చిరత్నరత్నరాశిః యేన స తథోక్త స్సృక్, ని.
'ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహర స్తథోపదే' త్యమరః, విసీతవేషః
అనుద్ధతాకారః, విసయప్రవీర్ణభూత ఇత్యర్థః, విశేషేణ ఉపజాతా ఉ
త్పన్నా నుతిః స్తుతి ర్యాను తాః తత్కాలోచితప్రసాదనంపాదకస్తో
త్రీవిశిష్టా ఇత్యర్థః, తాదృశీభిః, నతిభి ర్నమస్కరైః, రఘునందన, మ
భ్యనందయత్ అతోపయత్, ఉపాయనస్తుతినమస్కరైః శ్రీరామస్య
కోపోపశమం చకార, * 'ప్రణిపాతప్రతీకార స్సంరంభోహి మహాత్మనా'
మితి న్యాయాదితి భావః, అత్ర నతిభి రితి బహువచనం తాసాం భక్తి
శ్రద్ధాతిశయపూర్వకత్వం ద్యోతయతి తథావిధానా మేవ శ్రేయస్కర
త్వాత్. * తథాచ శ్రుతిః. 'భూయిష్ఠాంతే నమ ఉక్తిం విధేమే'తి. ర. ౨

గ. తదను తదనుసంహిత మమోఘ మస్త్రం వై ధాత్రం కుత్ర చ
న వనచరధామని మరుసీమని నిపాత్యతాం సహ్యాతే మయా¹ సలి
లావప్తమ్భు సస్మప్త్యేవ నలో విదధాతు నేతు మిత్యభిదధానో మస్త
మస్త మంతరాత్. ౪౩

ప. ఆదిష్టా రఘుపుంగవేన హరయో ప్యష్టాసు దిక్షు ఊణా
త్త్రైలోక్యాభ్యతమూలమధ్యశిఖరా స్థాతీధరా నాహరణ్,

తదన్వితీ. తదను రఘునందనాభినుదనానంతరం, తదనుసంహి
తం తేన శ్రీరామేణ అనుసంహితం ధనుషి యోజితం, అమోఘ మ
వ్యర్థం, వై ధాత్ర మస్త్రం బ్రహ్మస్త్రం, వనచరాణా మాభీరప్రముఖా
నాం పాపాత్మనాం ధామని నివాసస్థానే, కుత్రచన కస్మింశ్చి, న్మరుసీమని
మరుదేశే † నిపాత్యతాం విసృజ్యతామ్, మయా, సలిలావప్తంభః సలిల
ప్రతిబంభః, సహ్యాతే మృవ్యతే, సంప్ర తీదాసీ మేవ, నలః, నేతుం, విద
ధాతు విరచయతు, ఇ తీర్థే, మభిద ధానో భావమాణః, సాగర ఇతి శేషః,
మస్తంమస్తం మస్తప్రకారం, + 'ప్రకారే గుణవచనస్యే'తిద్విర్భావః, కర్మ
ధారయవద్భావాత్పువో లుక్, అంతరధా దంతర్హితోఽభూత్. ౪౩

అ. తతః కిం తత్రాహ. ఆదిష్టా ఇతి. హరయో వానరాః, రఘు
పుంగవేన ఆదిష్టా స్సేతునిబంధనార్థం పర్వతా నాహరతే త్యాజ్యస్తాస్సం
తః, అష్టాస్వపి దిక్షు స్థితా నితి శేషః, త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం పా
తాశమ ర్గ్యస్వర్లోకా ఇత్యగ్ధః, + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా త్స్వార్థేష్యశ్, తత్ర
అంచితాని సంగతాని మూలమధ్యశిఖరాణి యేమాంతాని శ్రితిశ
యోక్తిః, ధరంతీతి ధరాః + పచాద్యచ్, ధాత్ర్యాః ధరాః ధాత్రీధరాః
తావర్వతాన్, ఊణా, దాహరణ్ ఆసితవంతః, తతః సలేన, సలిలే, శ్లిష్టైః
యైః, ధాత్రీధరైః, జలధిః, జంబాలతాంపంక తామ్, ని. 'నిషద్వరస్తుజంబాలః

† అత్ర 'సీమనీత్యస్య స్త్రీత్వేఽపి ధామనీ త్యస్య నిత్యనపుంసకత్వా త్సామానా
ధికరణ్యోపపత్తి' రితి కేచిత్. అన్యే తు 'వనంపవశ్యస్సుపసీచుసస్థి' రితి భారవిప్రయో
గాత్ 'దుర్గమే మార్గసీమ్ని'తి జయజేప్రయోగాత్ 'తద్వ్యవసేనుమణిపండధరోఽధి
తిష్ఠ'న్నితి సాహిత్యరత్నాకరకారధర్మనూరిప్రయోగా చ్చ సీమన్ శబ్దస్య నపుంసకత్వ
మప్యస్తీ త్యాచూః.

1 సలిలవిప్తంభ.

యైః క్షిప్తైః స్ఫులితే నలేన జలధి ర్వాహోఽపి జమ్బూలతాం
నిర్గచ్ఛన్నచిరాయ నిర్ఘ్నర పయఃపూరైః పుపూరే పునః. రర
అథ జలధౌ నిపేతు రతిదూరనిపాతదళ

జలచర ¹జీవజీవనదగస్థమహౌషధయః,
స్ఫుటితధరావిరాజదహిపుజనపూత్కరణ
క్షుభితరుహ ²గృహోత్థితమహాహరయో గిరయః.

రగి

పంకోఽస్త్రీ శాదకర్దమా' విత్త్యమరః, యాతోఽపి, నిర్ఘ్నరపయఃపూరై
ర్నిరిప్రవాహైః, ని. 'ప్రవాహాః నిర్ఘ్న రో యుర' ఇత్యమరః, అచిరాయ
శీఘ్రమేవ, నిర్గచ్ఛన్ ఉపచయం ప్రాప్నువన్ సన్, † పునర్భూయో
ఽపి, పుపూరే పూరితః, + పూరః కర్మణి లిట్, అత్రాంబుధేః పంకి
లత్సవిర్ఘ్న రపయః పూరితత్వానంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానా
దనంబనే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, పూర్వోక్తయా సంస్పృశ్యతే, శా
ర్దూఃవిక్రీడితం వృత్తమ్.

రర

అథేతి. అథానంతరం, జలధౌ, అతిదూరనిపాతేన అత్యంతవి
ప్రకృష్ట దేశనిపాతేన సుదూరావగాహనేన వా దళతాం విశీర్యమాణా
నాం జలచరాణాం నక్రాదిజలజంతురూపాణాం జీవానాం ప్రాణినాం జీ
వనదః పునరుజ్జీవకః గంధః ఆమోదో యానాంతా స్తథోక్తాః, మహౌ
షధయః సంజీవిన్యాదిలతాచిశేషాః యేషు తే, తథోక్తాః, ఇతి బహువ్రీ
హిః, స్ఫుటితా నిపాతజన్యవేగేన దళితా యా ధరా సముద్రాధారభూ
మిః తస్యాం విరాజతాం ప్రకాశమానానాం అహిపుంగవానాం పాతా
శవాసినాం మహోరగాణాం పూత్కరణై ర్ముఖచిశ్శ్వాసమూరుతైః
క్షుభితాః క్షోభం ప్రాపితాః అతి ఏన గుహ్యగృహేభ్యః కందరమంది
రాంతరాల్లేభ్యః ఉద్భుతా నిర్గతా మహాహరయో మహాసింహా యేషాం

† 'నిర్గచ్ఛన్ త్వచిరాయ నిర్ఘ్నరపయఃపూరే పుపూరేపునరితి ప్రాచీనపాతే, నిర్ఘ్నర
పయః పూరే, నిర్గచ్ఛన్ నిస్సరతి సతి, జలధి, రచిరాయ, పునః, పుపూరే, ఇత్యన్వయః +
కర్తృణిలిట్, అథానిర్ఘ్నర ప్రవాహాణా మేన కర్తృత్వమ్, యద్వా 'క్రియమాణం తు
యత్కర్తృ స్వయ మేవ ప్రసిన్ధతి, సుకరై స్స్వగుణై ర్యస్తా త్కర్తృకరైతి తం విదు'
రితి వచనా దిహ సౌకర్యద్యోతనాయ కర్తృకరైరి లకార ఇతి బోధ్యమ్.

1 దత్తజీవనగంధ. 2 గృహానికి.

ప. అలక్ష్మితమహీధరగ్రహణ మస్ఫుటక్షేపణం

విచిత్రఘటనం తతో విరచితో నలే నామునా,

అబోధి హరియూధపై రధిసయోధి సేతు ర్మహాన్

భువో భుజి¹ ఇవాభయం నిజతనూభువో లంభయత్. ౮౬

గ. అనస్తర మంతర్ముఖా ఇవ వలీముఖాః ప్రబోధేనేవ సేతుపథేన సంసార మివ దుస్తరం తరంగిణీపతి మతీత్య సద్య ఏవ ప్రకాశం గిరిశం

తే, తథోక్తా, గిరయః పర్వతా, నిపేతుః పతంతి స్మ, అత్ర పూర్వోత్తరవాక్యస్థయో గనంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్త్యో స్సంస్కప్తిః. ౮౫

అలక్ష్మితేతి. తతో, గిరినిపాతానంతర మిత్యర్థః, అలక్ష్మితం అదృష్టం మహీధరగ్రహణం పర్వతస్వీకరణం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, తథా అస్ఫుటక్షేపణం అప్రకాశవిక్షేపణం యథా తథే, త్యతిశయోక్తిః, తథా విచిత్రా ఆశ్చర్యకరీ ఘటనా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, అమునా, నలేన, అధిసయోధి, పయోధా, వితి + విభక్త్యర్థే వ్యయీభావః, విరచితః నిర్మితః, మహాన్ అత్యాయతః, సేతుః, హరియూధపైః కపిశ్రేష్ఠైః, నిజతనూభువః స్వపుత్రికాయా స్సీతాయాః, అభయం భయాభావం, + అర్థాభావే² వ్యయీభావః, లంభయత్ ప్రాపయత్, భువో భూదేవ్యాః, భుజి ఇవే, త్యుత్ప్రేక్షా, అబోధిబుద్ధిః, + బుద్ధ్యతేః కర్మణి లుజ్ 'దీపజనే' త్యాదినా చ్చేచ్ఛిణాదేశః, పృథ్వీవృత్తమ్. ౮౬

అనస్తర మితి. అనంతరం సేతునిర్మాణానంతరం, అంతర్ముఖాః ఆత్మనిష్ఠాః యోగిన ఇవ, వలీముఖాః వానరాః, ప్రబోధేన తత్ప్రజ్ఞానేనేవ, సేతుపథేన, + 'ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతోఽచ్చిత్యయః, సంసారం పుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధురూపాం జననమరణపరంపరాయాంవా సంస్మృతి మివ, దుస్తరం తరీతు మశక్యమ్. + 'ఈషద్దురిత్యాదినా ఖల్పిత్యయః, తరంగిణీపతిం సముద్రం, అతీత్య తీర్త్వా, సద్యస్తదాసీమేవ, ప్రకాశం చక్షుర్గోచరం, భాస్వరం చ, * 'తస్య భాసా పర్వ మిదం విభా తీతి శ్రుతిః, సువేలం సువేలౌఖ్యం పర్వతం, శోభన

సువేల మవలోకయంతో ముహూ 1రవింద స్వరమానన్దమ్.

౪౭

ప. వలయితటదేశై రాహిసీనాం నివేశై
రవిరళవనరేఖామధ్య మధ్యాస్త రామః,
కపికలకలశీర్యత్కన్దరామన్దిరాస్త
శ్చలితకుపితసింహత్రస్తవేలం సువేలమ్.

౪౮

గ. తదను దశముఖోఽపి శుకముఖా దతిలంఘితజలధి మధిగతసువే
లారామం రామం నిశమ్య సమ్యగవగమనాయ రఘునాయకబల మను
మర్యాదం చ. ని. 'వేలాబ్ధితీరాబ్ధివృద్ధ్యోః కాలమర్యాదయోర పీ'తి
నానార్ధరత్నమాలా, గిరీశం పర్వతశ్రేష్ఠం, పరమేశ్వరం చ, అవలోక
యంతః పశ్యంతః, సాక్షాత్కుర్వంతశ్చ, ముహూః పునఃపునః, పర మని
ర్వాచ్య, మానందం సంతోషం, బ్రహ్మానందంచ, అవిందక అలభంత,
అనేకేవేయ ముపమా శ్లేషసంకీర్ణా.

౪౯

వలయితేతి. రామః, వలయితటదేశై రావేష్టితసానుప్రదే
శైః, రాహిసీనాం కపినేనానాం, ని. 'సేనానద్యోశ్చ వాహిసీ'తి వైజ
యస్తి, నివేశైః శిబిరైః, అశిరళాని సాంద్రాణి వనరేఖామధ్యాని వన
శ్రేణ్యంతరాళాని యస్య తం, తథోక్తమ్, ని. 'పక్ష్యైః శ్రేణీరేఖా స్తు
రాజయ' ఇత్యమరః, కపికలకలైః వానరకోలాహలైః శీర్యమాణానాం
విదీర్యమాణానాం కందరామందిరాణాం గుహాగృహాణా మంత ర్మధ్య
ప్రదేశః. ని. 'అంత ర్మధ్యే తథా ప్రాప్తే న్వీకారార్థేఽపి దృశ్యత' ఇతి
విశ్వః, తతశ్చలితాః కోలాహలాసహిష్ణుతయా నిర్గతా స్తథా కుపితా
శ్చ యే సింహస్తేభ్యః త్రస్తాః భీతా వేలాః లక్షణయా తటవర్తిజంత
వో యస్య తం, సువేల, మధ్యాస్తాధిష్ఠితవాక్, + 'అధిశీజ్ స్థానాం
కర్తే'తి కర్మత్వం, మాలిసీవృత్తమ్.

౫౦

తదన్వితి. తదను సువేలాధిష్ఠానానంతరం, దశముఖో రావణో
ఽపి, శుకముఖాత్ శుకాభ్యప్రణిధివచనాత్, అతిలంఘితజలధిం సేతు
మార్గేణాతిక్రంతవారిధిం, అధిగతసువేలారామం అధిష్ఠితసువేలాచ
లోద్వానం, రామం, నిశమ్య శ్రుత్వా, సమ్యగవగమనాయ సమ్యక్

1 ప్రహితయో ర్విదితవిభీషణప్రేరణాకుపితకపిలోకనియన్త్రాని తాన్త
 ఖన్నయో ర్విషన్నాధారదాశరధిపిమోచితప్రాణయో శ్శుకసారణయో
 ర్వచనా² త్ప్రాసాద ముదగ్ర మాసాద్య ప్రత్యేకశ స్తదావేద్యమానా
 న్సృవర్ధమానసమరసన్నాహమతీ³ స్తవగ సేనాధిపతీ నతిధీరతయా సావ
 ధీరణ మవేక్షమాణః ప్రతిపక్షబలప్రశంసినా⁴ పుభా వపుషేక్షమాణః

రిజ్ఞానార్థం, రఘునాయకస్య, బల మను సై న్య ముద్దిశ్య, ప్రహితయోః
 ప్రేషితయోః, తథా విదితం తద్వృత్తాన్తజ్ఞాన మస్యాస్తీతి విదితః +
 అర్ప ఆద్యచ్ ప్రత్యయః, స చాసా విభీషణ శ్చ + తస్యప్రేరణయా
 రావణప్రేషితా వేతో గూఢపురుషో గృహ్నిధ్వ మితి చోదనయా
 కుపితస్య క్రుద్ధస్య కపిలోకస్య వానరనివహస్య నియంత్రణేన తత్కృ
 తబంధనే నేతృత్వః, నితాన్తఖన్నయోః అత్యన్తభేదమాపన్నయోః,
 తతః విషన్నాధారేణ ఆర్తరక్ష కేన దాశరథినా విమోచితప్రాణయోః
 హననోద్యతకపిభిః త్యాజితజీవనయోః, శుకసారణయోః గూఢపురుష
 యోః, వచనాత్ వానరబలం సమ్యగ్దృష్ట్యా నిర్బంధముక్తౌ పున
 రావా మాగతా విశ్వేవం భూతవాక్యాత్, ఉదగ్ర మున్నతం,
 ప్రాసాదం హర్త్య, మాసాద్య అధిరుహ్య, ప్రత్యేకశః భాగశః, తా
 భ్యాం శుకసారణాభ్యాం, ఆవేద్యమానా⁵ జ్ఞాప్యమానా⁶, ప్రవర్ధ
 మానా వృద్ధిం ప్రాపునానా సమరసన్నాహమతిః యుద్ధసన్నాహే
 బుద్ధి ర్యేషాం తా⁷, స్తవగ సేనాధిపతీ⁸ సుగ్రీవాంగదాదిసేనానాయ
 కా⁹, అతిధీరతయా అత్యంతగంభీరతయా, హేతునా, సావధీరణం సా
 వజ్ఞం, అవేక్షమాణః అవలోకమానః, తథా ప్రతిపక్షస్య బలప్రశంసి
 నా శత్రుసైన్యస్తావకా, పుభా వపి శుకసారిణౌ చ, ఉపేక్షమాణః, *
 'రిపూణాం ప్రతీకూలానాం యుద్ధార్థ మభిధావతామ్, ఉభాభ్యాం స
 దృశం నామ వక్తు మప్రస్తవే స్తవ'మిత్యాదినా గర్హమాణ ఇత్యర్థః,
 తథా శార్దులప్రభృతిభిః, ప్రణిధిభి ర్గూఢపురుషై రపి, అవగతాశేష
 వృత్తాంతైః జ్ఞాతాఖిలసైన్యప్రవృత్తిః. ని. 'వార్తా పృవృత్తి ర్వృత్తాన్త'ఇ

† 'విదితవేషవిభీషణ'తి ప్రాచీనపాఠే అర్పఆద్యజంతత్వం సకల్పయిమ్.

1 ప్రయతయోః. 2 ప్రాసాదాగ్రమ్. 3 ప్లవజ్ఞమ. 4 తాపుభా.

శ్వాద్వాలప్రభృతిభిః¹ ప్రణీధిభి రవ్యవగతాశేష² వృత్తాంతతాంత సుచిర
మనుచింతయన్నన్తికాసీన మతివినయప్రహ్వం విద్యుజ్జహ్వ ముపహ్వరే
కిమవ్యభిధాయ సౌధా దవతతార. ర

గ. తత్తణం సక్షణదాచరోఽపి నిదేశాన్నిశాచరపతేర్దాశ
రథిశిర సృశరం ధను రపి నిర్దాయ మాయానుభావా దాహవాసీత మి
త్యభిధాయ పురో నిధాయచ నిదాఘాతిశయసంతాపిసిం వాసంతీ మివ
వైద్యుతానల శ్చిరకాలవిరహవిహ్వలీకృతా మాకులీచకార మైథిలీమ్.
త్యమరః. అతవన తాంతః ఖన్నః, సుచిర మనల్పకాలం, అనుచింత
యన్ ఏతద్విజయే క ఉపాయో భవే దితి విచారయన్, అంతికాసీనం
నికటవర్తిన, మతివినయప్రహ్వం అత్యంతవినయేన నమ్రం, విద్యుజ్జహ్వం
నామ కంచి న్నహమాయావినం రాక్షసం ప్రతి, ఉపహ్వరే రహసి,
కిమపి కించి ద్వచనం, అభిధాయ, మాయాకల్పితం రామశిర సుధనుః
ప్రదర్శ్య సీతాం ప్రలోభయే త్యేవంభూతం వాక్య ముక్తే వృత్త్యః, సౌ
ధా, దవతతార అవరూఢవాన్. ర

తత్క్షణమితి. తత్క్షణం తస్మిన్క్షణే, సక్షణదాచరో విద్యు
జ్జహ్వోఽపి, నిశాచరపతేః నిదేశాత్, రావణాజ్ఞావశాద్ధేతోః, మా
యానుభావాత్ నిజమోహసశ్చిసామర్థ్యాత్, దాశరథే శ్చిరామ
స్య, శిరః, సశరం సబాణం, ధను శ్చ, నిర్దాయ ప్రకల్ప్య, ఆహవాత్
యద్ధాత్, ఆసీత, మితీత్య, మభిధాయ ఉక్త్వా, పురః సీతాయా అగ్రే, నిధా
య నిక్షిప్య చ, నిదాఘాతిశయేన ఘర్మాతిశయేన గ్రీష్మకాలప్రయుక్తో
ష్ఠాధి క్వేన సంతాపిసిం పరితప్యమానాం, ని. 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలే
స్యా దుష్ణ స్వేదాంబునో రపీతి విశ్వః, వాసంతీం మాధవీలతాం, ని.
'వాసంతీ మాధవీలతే'త్యమరః, వైద్యుతానల ఇవే త్యుపమా, చిరకా
లవిరహేణ బహుకాలవియోగేన విహ్వలీకృతాం, మైథిలీ, మాకులీచ
కార ఆకులీకృతవాన్, తదేత సృఖప్రణోపరి ముసలాఘాతప్రాయం చం
డభానుసంతప్తాయ దవానలవేష్టనరూపం చాభూ దితి భావః. గిం

గ. తతస్స ముగ్ధా ప్రబుద్ధాచ పున స్తథ్య మితి విచార్య త దనా' ర్యం పర్యదేవయత పతిదేవతా. ౫౧

ప. రక్షోపరోధవసతిం రజనీచరాణాం

రక్షోపరోధ మపి రావణభర్తృనం చ,
సర్వం సహే యదుపలంభధియా న ఏవం
సర్వంసహే భవతి జీవతి హస్త సీతా. ౫౨

గ. ఇత్యేవ మత్యాహితమత్యా సమేతా మేతాం సద్య స్సమా

తతిఇతి. తతి స్తదనస్తరిం, పతిదేవతా సతిన్రతా, సా మైథిలీ, ముగ్ధా మూర్ఖితా, పునః ప్రబుద్ధా బోధం ప్రాప్తాచ సతీ, అనార్యం మాయీకం తి త్సుధను శ్శీరః, తథ్యం యథార్థ, మితి, విచార్య జ్ఞాత్వా, పర్యదేవయత వ్యలాపీత్, ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. ౫౧.

అ. తత్ప్రకార మేవాహ. రక్షిఇతి. రక్షణో రావణస్య అవరోధవసతిం అంతఃపురావస్థానం, అత్యస్తదురవస్థాపాదినీ మిత్యర్థః, ని. 'శుద్ధాంత శ్చావరోధశ్చే'త్యమరః, రజనీచర్య శ్చ రజనీచరా శ్చ తేషాం, అతి భయంకరాణా మితి భావః, + 'పుమాన్ స్త్రియే'త్యేకశేషః, రక్షయా గుప్త్యా యః ఉపరోధో నిర్బంధః త మపి, రావణస్య త్రిలోకకంట కస్య భర్తృనం తర్జనం చేతి, సర్వం, యస్య శ్రీరామస్య ఉపలంభధియా ప్రాప్త్యాశయా, సహే మృష్యామి, + 'షహ మర్షణే' లట స్తజ్, సః శ్రీరామః, ఏవ మిశంభూతః, చిన్నశీర్షో జాత ఇత్యర్థః, అథాపి సర్వం సహత ఇతి సర్వం సహా హేసర్వం సహే వసుమతి, ని. 'సర్వంసహా వసు మతీ'త్యమరః, భా తీతి భవతి హే భవతి పూజ్యే, + 'భాతే ర్జవతు'రి త్యాణాదికో డవతు ప్రత్యయః, 'ఉగితశ్చే'తి జీవ, సీతా, స్యయ మిత్యర్థః, జీవతి ప్రాణాధారయతి, హంత, ఏతద్దర్శనసమకాల మేవ ప్రాణ నిష్క్రమణేన భావ్యం తథా న భూత మిత్యత్యంతవిరోధ ఇత్యర్థః, సర్వం సహాయః సర్వసాక్షిత్వా నిజమాత్మత్వాచ్చ తాం సంబోధ్య ఇథం విలాపో యుక్త ఏవేతి భావః, అత్ర పూర్వోత్తరవాక్యస్థయో రనుప్రాస యమకవిశేషయో స్సంస్పృష్టిః. ౫౨

ఇతీతి. ఇత్యేవ ముక్తప్రకారేణ, అత్యాహితమత్యా విభీతబుద్ధ్యా, యద్వా అత్యాహితే జీవితానవేక్షివ్యాపారే యా మతి స్తయా

సాద్య సఖి వై దేహీ దేహీ మే వచో¹ (మమ వచో విధేహి) కథ మి
యం దీనా దశా దశాననకృతా మయా హి సేయం మా యాహి
మనసి వైధుర్య మఖిలజగతీధుర్యభుజబలాభిరామే రామేఽపి క మిద మ
నార్యం విచార్య మితి భాషమాణా నవీనాసారనివృత్తినీ కాదమ్బి సేవ
ఘర్మోద్వేగినీం కేకినీం సరమా చిర మాశ్వాసయామాన. ౫౩

సమేతాం, తాదృగ్బుద్ధిమతీ మిత్యర్థః, ని. 'అత్యాహితం మహాభీతిః
కర్తజీవానపేక్షిచే'త్యమరః, ఏతాం సీతాం, సద్యః అవిలంబేనైవ, అ
న్యథా మహాననర్థ స్వాస్తి దితి భాషః, ఆసాద్య సన్నిధాయ, మేసఖి ప్రి
యే. + 'సఖ్యశిశ్వితి భాషాయా' మితి జీవ్, హే వై దేహీ మైధిలి, మే
మహ్యం, వచః, దేహీ, మాం ప్రతి వద స్వేత్యర్థః, తథా మమ మే, వ
చః, మయా పత్యమాణం వాక్య మిత్యర్థః, విధేహి కురు, మదీయపచ
నం శ్రుత్వా సమాహితమనస్కా భవే త్యర్థః, కిం తద్వచ ఇత్యత
ఆహ, ఇయం పర్తమానా, దీనా దశా వ్యామోహావస్థా, కథం కుతః,
న కథ మపీ త్యర్థః, కిం తు సేయం శిరోధనురాద్యాహరణక్రియా, ద
శాననేన మహామాయావినా రాపణేన, కృతా స్రయక్తా, మాయా
హి చిత్రంఖలు, ఏత త్సర్వో విబుధ్య స్వేత్యర్థః, హి రవధారణే, అతః
మనసి, వైధుర్యం వైక్లబ్యం, మా యాహి మా ప్రాప్నుహి, కుతః అఖిల
జగతీధుర్యం సకలలోకధురంధరం + 'ధురో యడ్లకా' వితి యత్ప్రశ్య
యః, యద్భుజబలం బాహుపరాక్రమః తేన అభిరామే కమనీయే, రా
మే, అనార్యం తుచ్ఛ, మిద మేతత్ శిరశ్చేదాదికృత్యం, విచార్యం
కిం విచారయితుంయోగ్యం కిం, సవిచార్య మేవేత్యర్థః, అత్యంతవిరుద్ధ
త్వా దితి భాషః, ఇ త్యనేనప్రకారేణ, భాషమాణా, సరమా విభీషణ
పత్నీ, నవీనాసారనివృత్తినీ ప్రత్యగ్రజలధారావర్షణీ, కాదంబినీ మేఘ
మాలా, ని. 'కాదంబినీ మేఘమా లే'త్యమరః, ఘర్మోద్వేగినీం గ్రీష్మాష్ట
పరిక్లిప్తాం, ని. 'ఉద్వేగ స్త్రిమితే క్లేశే భయే మందరగామినీ'తి శబ్దా
ర్థః, కేకినీ మివ మయూరీ మివ, చిర, మాశ్వాసయామాన ఉపలా
లితవతీ, ఉజ్జీవితవతీ త్యర్థః. ౫౩

ప. అథ నిగదితసీతిం ముంచ ముంచేతి సీతా

మవిరతరణకంఢూభీషణో రానణోఽయమ్,

మనసి న బహు మేనే మంత్రిణం మాల్యవస్తం

దివి పర మమరీణాం మండలం మాల్యవస్తమ్.

౫౪

గ. అథ రామోఽపి కామోచితవేషవిభీషణామాత్యవిదితరక్షో
నగరరక్షోదంతో హృదంతోఽపజాతసమరసంరంభధీ రమ్బుధీమేఖలా

అథేతి. అథ మాయాప్రయోగానంతరం, అవిరళరణకంఢ్వా బహుళతరసమరాభినివేశేన భీషణః + నంద్యాదిత్వాల్ల్యైః, అయం రావణ, స్సీతాం శ్రీరామపత్నిం, పరమపత్నితనాం, ముంచముంచ ఆభీష్ట్యేన త్యజ, + ఆభీష్ట్యే ద్వీర్భాసః, అన్యథా మహా ననర్థో భవిష్యతీతి భావః, ఇ త్యేవం, నిగదితసీతిం ఉక్తసీతవచనం, మాల్యవస్తం మాల్యవన్నామానం, మంత్రిణం, మనసి, బహు గురుయథాతథా, న మేనే నబుధ్యతే స్మ, కింతు దివి స్వర్గే, ని. 'ద్యౌ స్సవర్గసభసో రవీ'తి విశ్వః, మాలైవ మాల్యమ్, + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా త్సాన్విరే వ్య'భితి ఊరస్వామీ, తదవంతం, పరణపుష్పస్రగలంకృత మిత్యర్థః, అమరీణాం మండలం పరం సురసుదరీనికర మేవ, ని. 'మండలంత్రిప్తి' త్యమరః, బహు, మేనే, సీతా మపరిత్యజ్య శ్రీరామేణ రణే నిహత స్సౌ స్వర్గం గంతు మైచ్ఛదిత్యర్థః, అనుప్రాసయమక యో స్సంసృప్తిః, మాలినీపుత్రమ్. ౫౪

అథేతి. అథానంతరం, రామోఽపి, కామోచితవేషా ఇచ్ఛా సదృశవేషధారిణః, విహితపక్షీ భూమికా ఇత్యర్థః, తథాభూతేభ్యః విభీషణామాత్యేభ్యః ఆనలాదివిభీషణమంత్రిభ్యః విదతః విజ్ఞాతః రక్షోనగరస్య రావణరాజధాన్యాః లజ్జామూః రక్షోదంతో రక్షణవార్తాయేన స, తథోక్తః. * తథాచ శ్రీరామాయణే శ్రీరామం ప్రతి విభీషణవచనమ్. * 'అనల శ్చరభ త్తైస్స సంపాతిః ప్రఘనస్తథా, గత్వా లజ్జాం మమామాత్యాః పురీం పున రిహగతాః, భూత్వా శకునయస్సర్వే ప్రవిష్టాశ్చ రిపోర్బల' మిత్యాది, అతపవ హృదంతే హృత్పురే శే ఉపజాతా సమరే సంరంభధీః కోపబుద్ధి ర్యస్య స, తథోక్త స్సౌ ని. 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప' ఇత్యమరశేషః, అంబుధిమేఖలాలంకార

లజ్జాఋమణే ర్లజ్జాయాః ప్రాగ్వాసాయ ప్రహస్తాయ పర్యస్తాహిత ప్రాణానిలం నీలం దక్షిణద్వారక్షిణో ర్నహోదరమహాపార్శ్వయో ర్విశ్వత్రయవిజయధారేయం తారేయం ప్రత్యద్వాపాలనాధిక్యతే పాకశాసనజితే పరాక్రమ మివ తనూమస్తం హనూమస్త మస్తర్వాప్తి హవిహితరతాయ విరూపాతాయ చ రక్షసే రక్షఃస్లవగఋతూధిపతి స్ప్రితినిధీః విధాయ విధాయ చ సజ్యం ధను రనుజేన సమం సమీ కాభిముఖేన దశముఖేన గుప్త ముత్తరం గోపుర ముత్తరంగో బలై రుపరురోధ.

గీగీ

మణేః, భూతధాత్రీభూషణాయమానాయా ఇత్యర్థః. ని. 'భూతధాత్ర్య భిమేఖలే' త్యమరః, లజ్జాయాః ప్రాద్వారే తిష్ఠతీతి తథోక్తాయ. + 'సుపి స్థ' ఇతి కప్రత్యయః, ప్రహస్తాయ ప్రహస్తాభ్యాయ రాక్షసనేనాధి పతయే, పర్యస్తాహితప్రాణానిలం నిరస్తశత్రుప్రాణవాయుం, శత్రుకు లాంతక మిత్యర్థః, నీలం తన్నామానం వానరనేనాధిపతిం, ప్రతినిధిం నిధాయేతి సర్వత్ర సంబధ్యతే, తథా దక్షిణద్వారం రక్షత ఇతి త ద్రక్షిణోః మహోదరమహాపార్శ్వయోః, విశ్వత్రయవిజయధారేయం త్రైలోక్యవిజయధురంధరం, తారేయం తారాతనయ మంగదమ్, + 'స్త్రీభ్యోః' గితి ధ గుభయత్రాపి ధ క్యేయాదేశః, ప్రత్యద్వాపాలనం ప్రతీచీద్వారసంరక్షణ మధికరోతీతి తదధిక్యతే + కరోతేః క్విప్, పాక శాసనజితే ఇంద్రజితే, సప్తమ్యంతపాతే తు. అధిక్యతే నియోజితే, + కృధాతోః కర్మణి క్తప్రత్యయః, పాకశాసనజతి విషయే ఇత్యర్థః, తనూ మంతం మూర్తిమంతం, పరాక్రమమివ స్థిత, మిత్యుత్ప్రేతౌ, హనూమం తం, తథా అంతర్వాప్తిహే మధ్యగుల్ఫే విహితరతాయ కృతసంరక్ష ñాయ, విరూపాతాయ రాక్షసనేనాధిపతయే చ, రక్షఃస్లవగఋతూధి పతీః విభీషణనుగ్రీవజాంబవతః, స్లవగఋతేత్యత్ర + 'ఋత్యక' ఇతి సాంహితః ప్రకృతిభావః, ప్రతినిధీః ప్రతిభటా, నివిధాయ కృత్వా, నియుజ్యే త్యర్థః, తథా ధనుశ్చ, సజ్య మారోపితగుణం, విధాయ కృ త్వా, అనుజేన సమం లక్ష్మణేన సహ, బలై ర్వానరసైన్యైః, ఉత్తరంగ స్సముద్భట స్ఫుక్, సమీకాభిముఖేన సమరోన్ముఖేన, దశముఖేన,

ప. అత్యాకులాం హరిబలై రవలోక్య లజ్జాం

దత్తార్గళేషు దశకంధరకింకరేషు,

ఆరక్ష్యై స్త్వరిత మస్తకరాజధాన్యా

ముద్వాటితాభి రుదభావి కవాటికాభిః.

గీ.౬

గుప్తం రక్షిత, ముత్తరం ఉత్తరదిగవస్థితం, గోపురం పురద్వారం, ఉప
రురోధ అరాత్నీత్ రుణద్విన్.

గీ.౭

అతీతి. హరిబలై ర్వానరసైన్యైః, అత్యాకులా మత్వంత సంకు
లాం, లజ్జాం, మవలోక్య, దశకంధరకింకరేషు రావణభృత్యేషు, దత్తార్
గళేషు సంఘటిత కవాటేషు, వానరాణా మంతఃప్రవేశనిరోధార్థం కవా
టాచ్ఛాదితద్వారేషు సత్స్విత్యర్థః. ని. 'కవాట మరం తుల్యే' ఇత్యమరః,
అంతకరాజధాన్యాం యమపుర్యాం, కవాటికాభిః కవాటైః కర్తృభిః, +
గౌరాదిత్వాత్ జీప్, అతపవోక్త మమరణోతే. * 'స్త్రీ'స్యా త్కాచిన్యై
ణాభ్యాది ర్వివక్షాపదయే యదీ'తి, అబాహుశ్య ప్రతీతిః ప్రయోజనం
తతః స్వాధీకరే 'కేణ' ఇతి హ్రస్వః, ఆసమంతా ద్రక్షంతీ త్వారక్ష్యైః ద్వా
రపాలకైః + 'ఋష్ట్రచా'వీతి కర్తరి ఋష్ట్ర 'ఆరక్ష్యై' రితి పాఠే ఆర
క్ష్యైః ప్రయోజనమేషా మారక్ష్యైః + 'ప్రయోజన'మితి రక్, త్వరితం
శీఘ్రం, ని. 'జవో'ఽథ శీఘ్రంత్వరిత' మిత్యమరః, ఉద్వాటితాభి ర్విఘ
టితాభిః, ఉదభావి ఉద్భూతం, + భువో భావే లుజ్ 'చిన్ భావకర్మ
ణో' రితి చిన్, సమనంతరమేవ మహారణే నిపత్య పునరాగంతృణాం
రాక్షసానా మత్ర ఏక మేవ ద్వారం చేత్ మహానంకటం భవిష్యతీతి
ధియా యమద్వారపాలకాః సర్వా ణ్వసి ద్వారాణి శీఘ్ర ముద్వాటిత
కవాటాని చక్ర రిత్త్యర్థః, రాక్షసానాం పాపిష్ఠానాం యమపురప్రవేశ
నైయత్యా దితి భావః, మృత్యు నైషా మతినన్నిహితో'ఽభూదితి ఫలి
తార్థః, లోకే తావదజ్ఞైః స్వరక్షణార్థం కేవలం వృథా వ్యాప్రియతే
భవితవ్యస్సవివత్త్వాదికం త్వానశ్యకతయా స్వయ మేవ భవతి న చైత
జ్జానం త్యహో మూఢాః పశవ ఇవ శోచ్యా ఇతి తాత్పర్యార్థః, సం
యమనీకవాటోద్భూతనాసంబంధే'ఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః,
నస న్తలికావృత్తమ్.

గీ.౮

X. తత్త్వణం లక్ష్మణాగ్రజ స్సుగ్రీవేణ సహ సువేలాచలకూట మధిరూఢ స్త్రికూటావనీధరచూడామణిం సింహశద్వీపకమలకర్ణికాం నిర్మాణకాశలీం విశ్వకర్మణో నివేశదరీం నిశాచరహరీణా మనవరతబం దీకృతామరపురంధ్రీబాష్పనదీమాతృకోపవనసీమాన్తరాం నిరంతర

తత్క్షణమితి. తత్క్షణం తస్మిన్క్షణే, లక్ష్మణాగ్రజః శ్రీరామః సుగ్రీవేణ సహ, ఉపలక్షణమేతత్ సర్వైరపివానరై స్సహే త్యర్థః, సు వేలాచలకూటం సువేలాఖ్యగిరిశిఖర, మధిరూఢోఽధిష్ఠిత స్సన్, త్రికూ ట ఇత్యవనీధరః పర్వతః రాజా చ గమ్యతే, తస్యచూడామణిం శిరో రత్నం, త్రికూటాచలశిరోభూషణాయమానా మిత్యర్థః, రూపకాలం కారః, సింహలద్వీప ఇ త్యష్టాదశద్వీపేషు ప్రసిద్ధో యో ద్వీపః అంత రీపం. ని. 'ద్వీపో స్త్రియా మంతరీప' మిత్యమరః, + ద్విర్గతా ఆపోఽ స్మిన్నితి ద్వీపఇతి విగ్రహః 'సుపుపేతి సచూసః, 'ఋక్సూ'రిత్యాది నా సమాసాంతోఽకారః. 'ద్వ్యంతరుపర్గేభ్యోఽప ఈ'దితీకారాదేశః, స ఏవ కమలం తస్య కర్ణికాం బీజకోశికాం, పరమశోభావహతయా తన్మ ధ్యవర్తినీ మిత్యర్థః, అత్రైక దేశవర్త్యశ్చిప్తపరంపరితరూపకం, విశ్వకర్మ ణో గీర్వాణశిల్పిన్ః, ని. 'విశ్వకర్మ దినకరే తథా గీర్వాణశిల్పినీ'తి వైజయంతీ, నిర్మాణకాశలీం రచనాచాతుర్యం, విశ్వకర్మణా యావత్పు కాశలం నిర్మితా మిత్యర్థః, అత్ర కాశలతత్కార్యయో ర్భేదేఽవ్యభే దోక్తే రతిశయోక్తిః, ఏతే నా న్యాసాధారణశిల్పసౌప్తనసంపన్నత్వం సూచ్యతే, నిశాచరాః రాక్షసాః త ఏవ హరయః సింహాః తేషాం, నివేశదరీం నియతనివాసగుహా, మితి రూపకం, అనవరతం నిరంతరం బందీకృతా ఉపగ్రహీకృతా యా అమరపురంధ్రీః సురసుందర్యః తా సాం బాష్పై ర్నేత్రాంబుభిః. * 'బాష్పనేత్రాంబుధూమయో' రిత్యభిధానాత్, న ద్యేవ మాతా యేషాంతాని నదీమాతృకాణి నద్యం బుజీవనదేశభూతానీ త్యర్థః, ని. 'దేశో నద్యంబువృష్ట్యంబుసంపన్న వీహిపాలితః, న్యాన్నదీమాతృకో దేవమాతృక శ్చ యథాకృమి' మిత్యమరః, తా న్యుపవనసీమాంతరాణి ఉద్యానవనప్రదేశాంతరా ణాని యన్యాస్తాం, బందీకృతసురసుందరీబాష్పాంబుప్రవాహపరిపూరి తోద్యానవనమధ్యప్రదేశా మిత్యర్థః, అత్రానంబంధే సంబంధరూపా

¹కపికులమ్.

22

ప. జేతార మాహవముఖే దశదిక్పతీనాం

దృష్ట్వా పురో దశముఖం రఘునందనస్య,

శ్లాఘావశేన న చచాల శిరః పరం త

త్సవ్యేతరం భుజశిరోఽపి సమీక్ష్య లక్ష్యమ్.

2౮

ప. అథ మదగర్జితై రధికతరితదిక్కురిభి

తం యుద్ధార్థం ప్రిసృత్, నిఖిలమపి, వలీముఖబలం వానరసైన్యం, ఆలోకయత అపశ్యత్.

22

జేతారమితి. ఆహవముఖే రణాగ్రే, దశదిక్పతీనా మింద్రాదిదిక్పా లకానాం, జేతారం, + 'జిధాతో స్తృచి' 'కర్తృకర్మణోః కృతీతి కర్మణి షష్ఠీ, ఊర్ధ్వోఽదిగ్భ్యాం దిశాం దశసంఖ్యాకత్వం వేదితవ్యం, దశముఖం, పురోఽగ్రే, దృష్ట్వా, శ్లాఘావశేన అహో మహా నయ మితి ప్రశంసావశేన, రఘునందనస్య శ్రీరామస్య, శిరః పరం ఉత్త మాంగమేన, న చచాల, కింతు త త్ప్రసిద్ధ, మాత్మానురూప మిత్య ర్థః, లక్ష్యం రావణరూపశరవ్యం, సమీక్ష్య దృష్ట్వా, సవ్యేతరం, దక్షిణ మిత్యర్థః, భుజశిరో భుజాగ్ర మపి, చచాల, తద్దర్శనసమయ ఏవ శ్రీరామదక్షిణభుజ శ్చరచాపవ్యాపారతత్పరో ఽభూ దితి కిం వక్ష్య మస్య ధన్యత్వ మితి భావః, + ఏతే నాస్య మహావీరత్వం సూచ్యతే, * 'స వీరో యస్య వై వీర్య మరిణా యుధి వర్జ్యత' ఇతి లక్షణాత్, అత్ర శిరోభుజశిరశ్చలన యోః కేవలప్రకృత త్వా త్తుల్యయోగితా, ననస్త తిలకావృత్తమ్.

2౮

అథేతి. అ ధానంతరం, తదా తస్మిన్ వానరసేనాభియోగ సమ యే, దశవదనో రావణః, అధికమత్యంతం తర్జితా భీషితా దిక్కురిణో

† * 'దాసే దేవాదిపూజాయాం స్పందే లంకరణేఽపి చ, నామభాగః ప్రశస్త స్సాస్య త్తీర్ణిణాం పుంసాం తు దక్షిణః' ఇతి వచనా ద్దక్షిణభుజశిరస్పదనం భావిజ యనూచక మితి ముఖ్యతాత్పర్యం, 'సవ్యేతర' మిత్యత్ర సవ్యమితర ద్వస్తా దితి బహు వ్రీహిః, 'నబహు వ్రీహః' వితి సర్వనామసంజ్ఞానిషేధా న్నానడాదేశః. ఏవ మన్యత్రాపి బోధ్యమ్.

1 వలీముఖబలమ్.

ర్షశవదనస్తదా దశదిగంతరమస్తరయః,
సమరముఖే సఖేలపదచంక్రమతో విదధే

హరికుల మాకులం జలధి మాదివరాహ ఇవ.

౭౯

గ. అనంతర మనీకాస్కందకందళితామర్షం తం వర్షంతం గిరీం
హరీణా మధిపతి మతినిష్ఠురేణ ముష్టినా గాఢ మభిఘ్నంతం హనూమ
స్త మమందతరలాఘవాకాస్తద్ధవజిరీటాంచలం నీల మపి (వానర
సేనాపతిం నిఖిల మపి వానరబలం) నిఖిలజగతీజితా మహతా బలేన వా

యై స్తై, ర్మదగర్జితై ర్మదప్రయుక్తసింహనాదైః, దశదిగంతరం, దశదిగ
వకాశా నిత్యర్థః, అంతరయః ఆచ్ఛాదయః, అంతరశబ్దా దంతర్ధా
నార్థా 'తత్కరో తీతి ణ్యంతా ల్లట శ్చతా'దేశః, ని. 'అంతర మవ
కాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్శ్య' ఇత్యుభయతాప్రయమరః, సమర
ముఖే రణాగ్రే, సఖేలపదచంక్రమతః సవిలాసపాదవిన్యాసవైచిత్ర్యా
త్, జలధి, మాదివరాహ ఇవ, హరికులం వానరసమూహం, ఆకులం
క్షుబ్ధం, విదధే చకార.

౭౯

అనంతరమితి. అనంతర, మనీకాస్కందేన వానరసేనాకులీకరణేన
కందళితామర్షం సముత్పన్నకోధం, అతపవ గిరీ, వర్షస్తం, తం,
హరీణా మధిపతిం సుగ్రీవం చ, అతినిష్ఠురేణ అత్యస్తకరోరేణ. ముష్టినా,
ముష్టి శబ్దః పుల్లింగోఽప్యస్తి యథాహమరసింహః. ని. 'హస్తో ము
ష్ట్యా తు బద్ధయా నిష్కనిష్టేన ముష్టినే'తి చ, గాఢ మత్యంతం, అభి
ఘ్నంతం ప్రహరంతం, హనూమస్తం, అమందతరలాఘవేన అసల్ప
చంక్రమణపాటవేన ఆకాంతే ఆక్రమణవిషయీకృతే ధవజిరీటాంచ
లే కేతుకోటిరాగ్రే యేన తం, నిజచంక్రమణలాఘవేన ధవజిరీటాగ్ర
దేశా వాకామంత మిత్యర్థః, అర్ధరాచిష్యంచలశబ్దో దృష్టవ్యః యద్య
ప్యంచలశబ్దోపస్త్రుదశాసువర్తతే-అతపవామరశేషే. ని. 'అంచలంత్యంశు
కాంతేన్యా'దితి తథాప్యంతిమప్రదేశసాధర్మ్యాద్గణ జేతి, నీలమపి నీలా
ఖ్యం వానరసేనాపతించ, నిఖిలమపి వానరబలం, నిఖిలజగతీజితా సకలభు
వనజయినా. ని. 'జగతీభువనేభూమా'వితీవిశ్వే మహతా బలేన నిజవరాక్ర

తూల ఇవ¹ తూలరాశి మపసారయన్నవిరతశరాసారవర్షిణ² మభ్యమిత్రి
ణం సౌమిత్రి మపి శక్త్యా మహత్యా గాఢ మురసి వివ్యాధ క్రవ్యాదపతిః.

ప. అవకీర్య దాశరథి రశ్రుర్మురై రనుజం పులస్త్యతనుజం చ శరైః,
యుగపద్వ్యధా త్కరుణవీరరసాయుధిశోకహర్ష శబలంచబలమ్.

ప. ఆధూయ మోహమహితోన్మథనాయ యావ

తేనమిత్రి³ రున్మిమతి సంయతి తావదేవ,

మేణ, వాతూలో వాత్యా, + 'వాతాచ్చే' తూలప్రత్యయః, తూలరా
శి మి, వాపసారయన్ నిరస్యన్, క్రవ్యాదపతిః రాక్షసేశ్వరః రావణః,
అవిరతశరాసారవర్షిణం నిరంతరబాణవరంపరావర్షిణం, అభ్యమిత్రిణం
అభిముఖ్యేనామిత్రం సుష్టుగచ్ఛతీ త్యభ్యమిత్రిణమ్, + 'అభ్యమి
త్రాచ్చ' చేతి చకారా త్ప్రత్యయః, ని. 'సోఽభ్యమిత్రోభ్యమిత్రియో
వ్యభ్యమిత్రిణ ఇత్య' పీత్యమరః, సౌమిత్రిం లక్ష్మణ మపి, + బాహ్వ
దిత్వాదిభ్యో బాహ్వది రాకృతిగణః, మహత్యా శక్త్యా బ్రహ్మాదత్తయా
శక్త్యా, ఉరసి, గాఢ మత్యాయతం, వివ్యాధ నిజఘాతం. ౮౦

అవకీర్యేతి. దాశరథిః శ్రీరామః, అశ్రుర్మురైః బాష్పప్రవా
హైః, అనుజం శక్తివిధ్ధం లక్ష్మణం, తథా శరై రాబ్జైః, పులస్త్య
తనుజం పులస్త్యనంశోద్భవం రావణం, చావకీర్య నిక్షిప్త, లక్ష్మణం ప్రతి
రుదిత్వా రావణం విధ్ధా చేత్యర్థః, యుధి యుద్ధే, కరుణవీరరసా శో
కోత్సాహా, స్థాయినో రసవిశేషా, యుగప దేకవారమేవ, వ్యధాత్
అకరోత్, తథా బలం వానరసైన్యం, శోకహర్షాభ్యాం శబలం సంకీ
ర్ణం, వ్యధాత్, లక్ష్మణోపహతిజనితనిజశోకేన శోకః రావణప్రహరణేన
హర్ష ఇతి వివేకః, నన్వన్యోన్య విజాతీయయోః కరుణవీరరసయోః కథం
యుగపద్వ్యధాన మితి చేత్ రసాః కార్యవశా త్సర్వే మిశం త్యేవ పర
స్పర మితి సర్వేషాం రసానాం సాంకర్యసంభవా దదోష ఇతి సంక్షే
పః, ప్రమితాక్షరావృత్తమ్. ౮౧

ఆధూయేతి. సౌమిత్రిః, మోహం మూర్ఛాం, ఆధూయ నిరస్య,
సంయతి యుద్ధే, అహితోన్మథనాయ శాత్రవవిధ్వంసనాయ, యావ

1 తూలజాలం కపిలమపసారయన్. 2 అభ్యమిత్రిణసౌమిత్రిం. 3 ఏవంసము
దచ్చతితావదేవ,

పాలస్త్య మేవ పరిభూయ వరం తదీయాన్

(ప్రాణా న్ముమోచ దయయా న ముమోచ బాణాన్ ౧౨

ప. ప్రాప్య తత్ప్రథమం యుద్ధే పరాజయ ముదేజయన్,
దశాననః పురీం ప్రాప దినదీపదశాననః. ౧౩

ప. ప్రాబోధయ త్తదను పక్షిముఖ శ్చయాళుం
కాలం వినాఽపి స కథంచన కుమ్భకర్ణమ్,

ద్యదా, ఉన్నివతి అవబుధ్యతే, తావ త్తదానీ మేవ, ని. 'యావత్తా
న చ్చ సాకల్యే ఽవధౌ మానేఽవధారణ' ఇత్యమరః, ఏషః శ్రీరామః,
పాలస్త్యం రావణం, పరిభూయ తిరస్కృత్య, దయయా తాదాత్మికకృ
పయా, తదీయాన్ రావణసంబంధినః, ప్రాణా స్వరం ప్రాణానేవ, ము
మోచ తత్త్యాజ, బాణాం స్తు న ముమోచ, ప్రథమ మేవ కి మయం
హంతవ్యః తతో గృహం గత్వా పున రాగచ్ఛ త్విత్తుపేక్షితవా నిత్య
ర్థః, † వసంతతిలకావృ త్తం. ౧౨

ప్రాప్యేతి. దశాననః తదేవ ప్రథమం తత్ప్రథమం, పూర్వం య
దాకదా ప్యసంభావితత్వా దితి భావః, † పరాజయం శ్రీరామాదపజయం
ప్రాప్య, ఉదేజయన్ ప్రకమ్పమానః, + ఉత్సూర్వాత్ 'ఏజ్మ కమ్పన' ఇతి
ధాతోః శతృవ్రత్యయః, అతఏవ దినే అహని యో దీప స్తస్యేవ దశా
యేషాం తాని ఆననాని యస్య స తథోక్తః, తేజోహీనవదన స్సన్నిత్య
ర్థః, పురీం ప్రాప లజ్జాం ప్రవివేశ. ౧౩

ప్రాబోధయ దితి. తదను పురప్రవేశానంతరం, స పక్షిము
ఖో దశముఖః, శయాళుం నిద్రాళుమ్, ని. 'స్వప్న శ్చయాళు ర్ని
ద్రాళు ర్నిద్రాణశయితౌ సమా'విత్యమరః, + 'శీజో వాచ్య' ఇత్యా
ళుచ్, కుంభకర్ణం, కాలం వినాఽపి అకాల ఇత్యర్థః, బ్రహ్మవరదా
నా త్రస్య మణ్మసావచ్ఛిన్ననిద్రానంతర మేకస్మిన్ దినే ప్రబోధ
నియమా దితి భావః, ఏతచ్ఛ్రోత్తరకాండే స్పష్టమ్. + 'పుధగ్వినే'
త్యాదినా తృతీయా వికల్పా త్పక్షే ద్వితీయా, కథంచన కేన

† కుంభకర్ణేంద్రజిదాదిసకలరాక్షసవధానంతర మంతిలోఽస్య విధఃకార్య ఇత్యాశ
యేన ప్రకృతే రావణస్య ప్రాణమాత్రేణ మోచనమ్. ‡ తత్ తస్మాత్ ప్రాణమాత్రేణ
విమోచనాత్. 1 'తంప్రథమ' మితిపాఠస్సుగమః.

ఆదేశత స్స చ విభో రపునఃప్రబోధ

సంవేశ ధామ సమరాంగణ మాజగామ.

౮౪

గ. ఆగతం చ త మంజనాచలనికాశ మాకాశతలభ్రమితత్రి
శూలం శూలధరమివ జగత్త్వ యోద్యుక్తం స క్తంచరం నిశామ్య శామ్య
త్సహజభుజతేజోవిశేష మశేషాను దిక్షు ధావమానం పవమానచలిత
జలద¹పారిష్లవం ప్లవంగమబల మంగదో ధీర మవాదీత్.

౮౫

ప. కపయః కైకసేయానాం కాఽపి సేయం బిభీషికా,

చి త్ప్రియాసేన, కుంభకర్ణం, ప్రాబోధయత్ బోధయామాన, స చ
కుంభకర్ణశ్చ, విభోః రావణస్య, ఆదేశతః ఆజ్ఞావచనాత్, + ని. పంచ
మ్యాస్తసిః, ని. 'ఉక్తిరాభాషణం వాక్యమూదేశో వచనం వచ' ఇతి
శబ్దార్థే, స విద్యతే పునః ప్రబోధో యస్మిం త్స తథోక్తో య స్సం
వేశో దీర్ఘనిద్రా మరణ మితి యావత్, తద్ధామ తత్థానం, తద్గృహం
వా, పూర్వసంవేశ ధామి తు వణ్ణాసేన వా పునః ప్రబోధో జాయేత
స త్వత్ర కదాచిద పీతి భావః, ని. 'స్వాన్నిద్రా శయనం స్వాపస్స
ష్ట స్సంవేశ ఇత్యపి, ధామ దేశే గృహే స్థానే తేజో జన్మప్రకాశ
యో' రిత్యమరవిశ్వప్రకాశౌ, సమరాంగణం యుద్ధభూమిం, ఆజగామ
ప్రాప, వసంతతిల కావృత్తమ్.

౮౬

ఆగతమితి. ఆగతం చేత్యనువాదః, అంజనాచలనికాశం కజ్జల
శైలసన్నిభ, మిత్యుపమా, ఆకాశతలభ్రమితత్రిశూలం గగనతలావ
ర్తితత్రిశుఖం, అత ఏవ జగత్త్వ యే ఉద్యుక్తం సన్నద్ధం, శూలధరు
కాలాగ్నిరుద్ర మివ స్థితం, తం స క్తంచరం కుంభకర్ణం, నిశామ్య
దృష్ట్వా, శామ్య శమం ప్రాప్నువత్ సహజతేజో విశేషః స్వాభా
వికబాహుప్రభావవిశేషో యస్య త త్తథోక్తం, అత ఏ వాశేషాను,
దిక్షు, ప్రతిదిశ మిత్యర్థః, ధావమానం పలాయమానం, అత ఏవ పవమా
నచలితజలదపారిష్లవం సమీరణసమీరితవారివాహతరళం. ని. 'పారి
ష్లవపరిష్లవే' ఇత్యమరః, ప్లవంగమబలం కపి సైన్యం, అంగదో, ధీర
ముదారం, అవాదీ దువాచ.

౮౭

అ. తత్ప్రకారమే వాహ. కపయ ఇతి. హేకపయ, స్సేయం

¹మా భూదభూతపూర్వం వః ప్రాకృతం భయవైకృతమ్. ౮౬

౧. అథ హరయోఽపి సరయ మనునయసంగత మంగదవచన మవధారయంతో ధారయంత సమరసన్నాహం దిక్షాగా ఇవ ప్రతి నివృత్తాః ప్రమత్త మైరావణం రావణానుజం వింధ్యాచల మివ యుగాంతానిలా సమంతా దాహృతై గ్గిరిభి రపి తరుభి రవాకిరక.

వ. షీప్తా సుంయతి పుష్పితాః షీతిరువా ⁴స్తే రక్షసో వక్షసి

పరిదృశ్యమానా వ్యక్తిః, కైకసేయానాం కేశసీగర్భసంభూతానాం మధ్యే, + ప్రీభ్యోధక్, కాఽపి కాచన, బిభీషికా విత్రాసభూమికా, అతః వః యుష్మాకం, పూర్వం భూతం భూతపూర్వం, + 'నుపు పేతి సమాసః, తతో న ఇనమాసః, అదృష్టచర మిత్యర్థః. ప్రాకృతం లోక సాధారణం, భయవైకృతం పలాయనాదిభయజనితవికారః, మా భూత్ స భూయాత్, ప్రాకృతజనై రివ మహావీరైః యుష్మాభిః స భేతవ్య మిత్యర్థః. + 'మాజీలు' జీత్యాశిషి లుజ్. ౮౬

అథేతి. అ ధానంతరం, హరయః కవయోఽపి, అనునయసంగతం తత్కాలోచితప్రార్థనాసహిత, మంగదవచన, మవధారయంతః ఆకర్ణయంతః, అతఏవ సరయం సత్వరం, సమరసన్నాహం రణోత్సాహం, ధారయంతో దధానాః. దిక్షాగాః దిగ్గజా ఇ, వేత్స్యపమా, ప్రతినీవృత్తాః ప్రత్యాగతాః, ప్రమత్త మైరావణ మివ స్థితం, అప్రకం వ్యపరాక్రమ మిత్యర్థః, రావణానుజం కుంభకర్ణం, యుగాంతానిలాః ప్రళయకాలవాయవః, వింధ్యాచల మివ, సమంతా, తృకలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః, ఆహృతై రాసీతైః, గిరిభిః, తరుభి రపి, అవాకిరక, అభివపుషు రిత్యర్థః, అత్ర కిరతే ర్వృష్ణర్థ త్వా ద్గిరితరూణాం కరణత్వం విక్షేపార్థత్యే తు కర్మత్వ మేవ, ఏవం 'సింఛతీ' త్యాదీనా మపి సింఛతే రాద్ద్రీకరణార్థ త్వద్ద్రవద్రవ్యస్య కరణత్వం యత్ర తు క్షరణ మర్థః తత్ర ద్రవద్రవ్యస్య కర్మత్వం యథా 'అమృతై సింఛతి వపుః, అమృతం సింఛ తీ' త్యాది బోధ్యమ్. ౮౭

షీప్తా ఇతి. య ఇత్యధ్యాహరః యత్తదోర్నిత్య సంబంధాత్

ప్రస్విన్నే పటవానపాంసవ ఇ వాలీయంత చూర్ణీకృతాః,
ముక్తా యే ధరణీధరా ముహూ రమీ తద్బాహుసంఘట్టనా
త్ప్రత్యావృత్య ¹పునః ప్రహర్తు రభవత్ భేదాయ భేదాయ చ. ౧౮౮
ప. జ్వలదనలం త్రిశూల ముపరి భ్రమయ న్నమయ

పుష్పితా, స్సంజాతపుష్పాః + తారకాది త్వదితచ్ విశేషణమేతత్పటవా
నపాంసుత్వోపయోగార్థం ద్రవ్యవ్యం, యే ఖీతిరుహః వృతౌః + క్షిప్, సం
యతి యుద్ధే, క్షిప్తాః విక్షిప్తాః, వానరై రితి శేషః, తే ఖీతిరుహః, ప్రస్విన్నే
క్రోధానుభావస్వేదార్థే, + స్విద్యతే ర్నిష్ఠాతకారస్య సకారః, రక్షసః
కుంభకర్ణస్య, వక్షసి, అతికఠోర ఇతి భావః, చూర్ణీకృతా స్సంతః, పటవాన
పాంసవఇవ పిష్టాతపరాగా ఇవ, ని. 'పిష్టాతః పటవానక' ఇత్యమరః. అథ
వా పటవాసో నానావిధకుసుమాదిసుగంధిద్రవ్యపరిమళితగంధచూర్ణం,
ని. 'పటవాసో గంధచూర్ణం సుమాదైర్య రధివాసిత' మిత్యభిధానాత్,
అలీయం తాల్లివ్యక్, తత్ర సంసక్తా బభూవు రిత్యర్థః, + 'లీజ్ శ్లేషణే'
లజి తచ్. తథా యే ధరణీధరాః పర్వతాః, ముహూః పునఃపునః, ము
క్తాః క్షిప్తాః, అమీ ధరణీధరాః, తస్య కుంభకర్ణస్య, బాహుసంఘట్ట
నాత్ బాహూపమద్దాద్యేతోః, ప్రత్యావృత్య ప్రాతిలోమ్యేన ఆగత్య,
ప్రహర్తుః పరస్య ప్రహర్తు రేవ, భేదాయ, భేదాయ చ, అభవత్, అత్ర
పూర్వాధే ఖీతిరుహం చూర్ణీకృతత్వానంబంధేఽపి తస్సంబంధోక్తే రతి
శయోక్తిః తయా రక్షోవక్షస స్తద్వక్తాః తస్యం వ్యజ్యతే, తదుజ్జీవితా
చేయం 'పటవానపాంసవ ఇవే' త్యుపమేతి సంకరః, ఉత్తరాధే తూక్తార్థా
సంబంధేఽపి తస్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, తథాఽనర్థోత్పత్తిరూపో
విషమాలంకార శ్చేతి సంకరః, * 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యతా'నర్థ
స్య వా భవేత్, విరూపఘటనా వా స్యా ద్విషమాలంకృతి స్త్రీధే
తి లక్షణాత్, శార్దూలవిక్రేడితం వృత్తమ్.

౧౮౮

జ్వలదితి. అయం కుంభకర్ణః, జ్వలదనలం ప్రజ్వలజ్వలనం
త్రిశూలం, ఉప రుద్రపరిష్టాత్, భ్రమయన్ చాలయన్, అవసీం భవం,

న్నయ మవనీ మనీకమదభేలనదుర్లలితః,
సపది బభంజ నీల మృషభం శరభం చ బలా
దహరత గంధమాదన మరున్ధ గవాక్ష మపి.

౨౯

గ. తత శ్చ సహజభయచాపలాధిగతలాఘవం రాఘవం శరణ మ
శ్నువానం ¹వానరాసీక మాశ్వాసయన్విశ్వాధికవిపులభుజవీర్యో వికీర్య
విద్విషతి సర్వతః సర్వతాన్విధాయ చ విచిత్ర మతిచిరం యుద్ధం న

సమయౌ సమయౌ, నిజపాదఘాతేన నిమ్నం కుర్వన్నిత్యర్థః, అసీ
కమదేన యుద్ధాభినివేశదర్పేణ యత్థేలనం లీలా తేన దుర్లలితః దుర్వి
లసిత స్సౌ, సపది సద్యవన, బలాత్ నిజబాహుపరాక్రమాత్, నీలం,
ఋషభం, శరభం, చేతి త్రివ్రానరసేనాపతీ, బభంజ మమర్ద, తథా
గంధమాదన, మహరత, ప్రాహర దిత్యర్థః, గవాక్షమ, పృథుంధ దురోధ,
నిరబధ్నా దిత్యర్థః.

౩౦

తత ఇతి. తత సదనంతరంచ, సహజే కపికులస్వాభావ్యా నై 2
సర్గికే యే భయచాపలే తాభ్యా మధిగతం ప్రాప్తం లాఘవం లఘు
త్వం యేన త త్తథోక్తమ్, అతవన రాఘవం, శరణం రక్షకమ్, ని.
'శరణం గృహరక్షితో' రిత్యమరః, అశ్నువానం ప్రాప్నువానం, +
'అశూ వ్యాప్తా' శానచ్. వానరాసీకం వానరసైన్యం, ని. 'అసీకం తు
రణే సైన్య' ఇతి విశ్వః, సమాశ్వాసయన్ ఉజ్జీవయన్, విశ్వాధికవిపుల
భుజవీర్యః లోకోత్తరమహాబాహుపరాక్రమశాలీ, హరికులపతి స్ఫుగ్గి
వః, విద్విషతి కుంభకర్ణే, సర్వతః సమంతాత్, పర్వతా, నివీర్య
విక్షిప్య, తథా విచిత్ర మాశ్చర్యకరం, యుద్ధం, అతిచిరం బహుకాలం,
విధాయ, తతః సక్తంచరపతినా కుంభకర్ణేన, విముక్తా విక్షిప్తాః ధాత్రి
ధరావలిః పర్వతశ్రేణి ర్యస్మిన్ స, తథోక్తః, కుంభకర్ణవాస్తవిముక్తా
నేకపర్వతాహత ఇత్యర్థః, అత ఏవ అచేతనః నిస్సంజ్ఞ స్సౌ, కులిశదా
రితః వజ్రాయుధవిదళితః, ని. 'హ్రదిన్ వజ్ర మస్త్రీ స్వా త్కులిశం
భిదురం పవి' రిత్యమరః, కులభూధరః కులపర్వతఇవే, త్యుపమా, ధరా
యాం, పపాత, * తథాచ శ్రీరామాయణమ్. * 'స త త్తదా భగ్న

క్షం చరపతివిముక్త¹ధాత్రీధరావళిః కులిశ దారిత ఇవ కులభూధరో ధరా
యా² మచేతనః పపాత హరికులపతిః. ౯౦

ప. పరిగృహ్య తం ఝడితి బాహుపంజరే చలితే పురంతదనురావణానుజే,
అవినీతవాలికృతమద్యనః ప్రభోరయశః ప్రమృష్టమితి హృష్టమాశ్చరైః.

గ. తత్ర చ విచిత్రైకుసుమపరిమళశిశిరరథోపచారసచేతనోద్గ్రీవ
సుగ్రీవనఖముఖాకలితశూర్పణఖాముఖానుకారో³ (దారుణాకార) స్స
మువేక్ష్య శూలం చుకోప రక్షోధిపతి ర్మహాత్మా, ఉత్పాట్య లంకామల
యాత్రుశృంగం జఘాన సుగ్రీవ మువేత్స తేన. స శైలశృంగాభిహతో
విసంజ్ఞో నేదుః ప్రహృష్టో యుధి యాతుధానా' ఇతి. ౯౦

అ. తతః కిం జాతమత ఆహ. పరిగృహ్యేతి. తదను పతనానంతరం,
రావణానుజే కుంభకర్ణే, ఝడి త్వంజనా, తం సుగ్రీవం, బాహుపంజరే,
దోర్మండలేనేత్యర్థః, + అధికరణవివక్షా యాం సప్తమీ, పరిగృహ్య గృ
త్వా, పురం లంకాం ప్రతి, చలితే ప్రవృత్తే సతి, అవినీతేన అమర్చితేన
వాలినా కృతం, నః అస్తాకం. ప్రభోః స్వామినః రావణస్య, అయశః,
వాలేన నిబధ్య కక్షనిక్షేపణసూపకృత్యజనితాపకీర్తి రిత్యర్థః, అ ద్యే
దానీం, ప్రమృష్టం శోధితం, అస్మత్స్వామివిరోధివాల్యనుజస్య తదను
జేన కుంభకర్ణేన తథా నీతత్వాన్నిరాకృతమిత్యర్థః, ఇ తీత్యం మత్వేతి
శేషః. ఆశ్రయైః రాక్షసైః, హృష్టం సంతుష్టం + భావేక్షః, మంజు
భాషిణీనృత్తం, లక్షణంతూక్తమ్. ౯౦

తత్రేతి. తత్ర లంకాపురే, విచిత్రాః వివిధాః కుసుమపరిమళాః
పుష్పగంధాః యేషు తే తథోక్తాః శిశిరాః జలసేకాదినా శీతలా శ్చ యే
రథోపచారాః పురవీధీప్రసాధనక్రియాః తై స్సచేతన స్ససంజ్ఞః అతవవ
ఉద్గ్రీవః ఉన్నతకంధర శ్చ య సుగ్రీవః తస్య నఖముఖైః నఖాగ్రైః
ఆకలితః విరచితః శూర్పణఖాయాః ముఖానుకారః ముఖసాదృశ్యం
యస్య స, తథోక్తః, సుగ్రీవనఖనిర్భిన్నకర్ణనాన ఇత్యర్థః, అతవవ దారు
ణాకారః భయంకరాకృతిః, సచమత్కారంచమత్కారసహితం యథాత
థా, చమ దిత్వనుకరణశబ్దః, చమత్కారలక్షణంతం. * 'సుఖదుఃఖా

చమత్కారం ప్రాకారం సముత్క్లుప్త్య గత మక్షిగతమేన మనాలక్ష్మ్య
వైలక్ష్మ్యతః ప్రతినివృత్తోవృత్తోరువిషమతారకేక్షణః క్షణదాచరఃప్రతి
క్షణ మతిక్షీ బతయా ప్రతిపక్షబలమిన స్వపక్షబల మపి భక్షయ న్న
లక్షయన్ సౌమిత్రి మద్రిశిఖరం విముంచ న్నేవాయ మంజసా రామ
మభిజగామ.

౯౦

ద్భుతానందైర్హృద్యైశ్చిత్తవిక్రియా, చమత్కారస్స సీతాగర్ శృరీ
రోల్లాసనాదిభిరితి, ప్రాకారం సాలం, ని. 'ప్రాకారో నరణ స్సాల'
ఇత్యమరః, ఉత్క్లుప్త్య ఉల్లంఘ్య, గతం, అక్షిగతం చక్షుర్గోచరంచ్చే
ష్యం, ని. 'చేష్యే త్వక్షిగతోవధ్య' ఇత్యమరః, త మేన మీదృష్ట
ర్దశాకారిణం సుగ్రీవ, మనాలక్ష్మ్య అదృష్ట్యా, విగతం లక్షం యస్య సః
విలక్షో వివ్వలః తస్యభావః వైలక్ష్మ్యం. + బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ పృథ్వి
తతో హేతోః, ప్రతినివృత్త స్సృక్ యద్ధాయప్రత్యావృత్తః, † పృత్తేవ
ర్తులాకారే ఉరుణీ పృథులే విషమతారకే న్యూనాతిరిక్త కనీసకే
చేక్షణే నేత్రే యస్య స, తథోక్తః విరూపోగ్రాక్ష ఇత్యర్థః, ని. 'నర్దు
లం నిస్తలం పృత్త' మిత్వమరః, సోఽయం క్షణదాచరః క్షపాచరః
కుంభకర్ణః. ని. 'త్రియామా క్షణదా క్షపేత్వమరః, ప్రతికణం క్షణక్షణే
క్షీబతే మాద్యతీతి క్షీబః మత్తః. ని. 'మత్తేశాంఙ్కృటక్షీబా' ఇత్య
మరః + 'క్షీబృ మద' ఇతి ధాతోః 'అనుపసర్గా త్సుల్లక్షీబకృశోల్లా
ఘా' ఇతి నిష్పాంతో నిపాతితః తస్యభావస్తయా, 'స్తబ్ధత' యేతి పాఠే
విమూఢతయా, ప్రతిపక్షబలం శత్రుసైన్యమివ, స్వపక్షబల మపి,
భక్షయన్, సౌమిత్రి మధ్యుద్గతం లక్ష్మణ, మలక్షయన్ మత్సరాకృమ
స్యాయం కియా ని త్వలక్షీకుర్వన్, అద్రిశిఖరం గిరిశృంగం విముంచ
న్నేవ ప్రయుంజాన న్న న్నేవ, అంజసా రుడితి, రామం శ్రీరామం ప్ర
త్యాజగామ ప్రాప, అభ్యుజ్జగామే త్యర్థః.

౯౧

† వైలక్ష్మ్యతో లజ్ఞాయాః హేతోః ప్రతినివృత్త ఇత్యర్థః, స్వకృతసుగ్రీవానయ
సనిమిత్తకర్ణనాసచ్ఛేదరూపవికార స్వాస్యగోచరత్వాల్లజ్ఞా, తథాచోక్తమ్ + 'అత్త
న శ్చరీతే సమ్యజ్ఞాతేఽవై ర్యస్య జాయతే, అవత్రపాఽతిమహతీ స విలక్ష ఇతి స్మృ
తః' తస్యభావ ఇత్యర్థే బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ పృథ్వి యద్ధా 'విలక్షోవిస్తయాన్వితే' ఇత్య
మరకోశా దైవలక్ష్మ్యం విస్తయః స్వానీతస్య సుగ్రీవ స్వాదర్శనాద్విస్తయ ఇతి బోధ్యం.

ప. ¹విచ్చి గ్యాళు తదర్థచంద్రముఖతో వీరో రఘూణాం పతి
 రాబాణా నత్ర ముమోచ ²వాలిదళనా న్నారీచమర్మచ్ఛిదః,
 ఆలో క్యాథ స తా నివదారితోఖరా నస్మి న్నకించితకరా
 న్వాయస్యం పున రైంద్ర మ వ్యరివధూవైధవ్యధుర్యం దధే.

ప. రామాస్త్రో ద్దళితేషు రాక్షసపతే రంగేషు తుంగోభుజః
 ప్రా గేకో నిపపాత మందర ఇవ ప్రత్యర్థినేనాంబుధౌ,

విచ్చిద్యోతి, వీరః శూరః, రఘూణాం పతిః శ్రీరామః. తత్కుం
 భకర్ణవిముక్తం, అద్రిశిఖరం, అర్థచంద్రముఖతః, అర్థచంద్రాఖ్యబాణ
 విశేషాగ్రేణే త్యర్థః, విచ్చిద్య విభిద్య, అత్ర కుంభకణ్ఠే వాలిదళనా
 వాలివినిశ్చకా మారీచస్య మర్మచ్ఛిందంతీతి తథోక్తా, మారీచ
 మారకా నిత్యర్థః, విదారితః ఖరోయైస్తాం శ్చ, బాణాన్ముమోచ
 ప్రయుయుజే, అత్రవాలిదళనస్య మారీచమర్మచ్ఛేదకస్య ఖరవిదారిణ
 శ్చ ఏకైకత్వేఽపి బహుపచనప్రయోగ స్తద్వర్ణాణా మనేకత్వాదుప
 పద్యతే, తథా 'విదారితఖరా'నిత్యస్యోత్తరార్థసితత్వే ప్యేకవాక్యత్వా
 న్నవాక్యసంకీర్ణదోషః, అథానంతరం, స రామః, తా న్బాణా, నస్మి
 న్కుంభకణ్ఠే, అకించితకరా సకార్యకారిణః, మోఘా నితి యావత్,
 ఆలోక్య దృష్ట్వా, ఏతే నాస్య వాల్యాద్యపేక్షయా మహాసామర్థ్యసం
 పన్నత్వం సూచ్యతే, వాయస్యం వాయుదేవతాకం. దివ్యాస్త్రం,
 దధేప్రయుక్తవా, బాహుచ్ఛేదార్థ మితి భావః, పున ర్భూయోఽపి,
 అరివధూవైధవ్యే శత్రుస్త్రీవైధవ్యే, ధుర్యం ధురంధరం, శత్రునాశక
 మిత్యర్థః, + 'ధురోయడ్ఢకా'వితి యత్ప్రత్యయః, ఐస్త్రం ఇంద్రదేవ
 తాక మ వ్యస్త్రం, దధే, తచ్చిరశ్చేదార్థ మితి భావః, శార్దూలవిక్రీ
 డితం వృక్షమ్.

F3

రామాస్త్రోదితి. తత స్తదనంతరం, రామాస్త్రోత్, రామాస్త్రో
 రిత్యర్థః, రామాస్త్రోద్దళితే ప్పితి పాఠస్తు సాధుః రాక్షసపతేః కుంభ
 కర్ణస్య, అంగేషు బాహ్వద్యవయవేషుదళితేషు చిన్నేషు, తుంగఃఉన్న
 తః, ఏకః భుజః బాహుః పోక్ పృథమం ప్రత్యర్థినేనాంబుధౌ, శత్రు

సింధౌ నిష్పతితః పరోఽపి దదృశే సేతు ర్ద్వితీయో యథా
ఛిన్నం వ్యోమ్ని శిర స్తురీయ మభవ త్కూటంత్రీకూటస్యచ.

గ. తదను తదనుమోదభరితహరికోలాహలాకర్ణనవిదితకుంభకర్ణ
వధపరిష్కానముఖేన దశముఖేన సహోదరా మహోదరమహాపార్శ్వ
సహాయకా విధాయ సమాదిప్తాః కుమారా దేవాస్తకనరాంతకాతి
కాయత్రిశిరస శ్శిరసాఽదాయ పితు ర్నిదేశం నివేశ మివ పితృపతేః
సమావిశ న్నమీ సమీకభువమ్.

౯౫

సైన్యంసముద్ర ఇవేత్యుపమితి సమాసః, మందరో మందరాచల ఇ వే
త్యుపమా, పపాత, సింధౌ సముద్రే నిష్పతితః ప్రవిప్లః, పరోఽపి
భుజః, ద్వితీయః, సేతు ర్యథా సేతురివ, దదృశే, ఇత్యుత్ప్రేయో త
చ్ఛిన్నం విదారితం, శిరః శీర్షం చవ్యోమ్ని ఆకాశే, త్రయః కూటాః
యస్య తస్య త్రీకూటస్య అన్వర్థనామ్నః లంకాధిష్ఠానభూతస్య పంపతస్య
తురీయం చతుర్థమ్, + 'చతురశ్చయతా వాద్యక్షరలోప' శ్చేతి ఛప్ర
త్యయః, కూటం శిఖరం, అభవ, దితి గమ్యోత్ప్రేక్షేతి తిస్మణాం సం
సృష్టిః, వృత్తం పూర్వవత్.

౯౬

తదన్వీతి. తదను తదనంతరం, తేన కుంభకర్ణవధేన, 'యోఽ
నుమోదః తేన భరితానాం పూర్తానాం హరీణాం వానరాణాంకోలా
హలస్య కలకలస్య ఆకర్ణనేన విదితో విజాతః కుంభకర్ణవధో యేన స
తథోక్తః స చాసౌ పరిష్కానముఖః శోభాహీనవదన శ్చేతి విశేషణస
మాసః, తేన, దశముఖేన రావణేన, సహోదరా మహోదరమహాపా
ర్శ్వ నామ రాక్షససేనానాయకౌ, సహాయకౌ రక్షకౌ, విధాయ కృ
త్వా, సమాదిప్తాః అజ్ఞప్తాః, దేవాంతకో నరాంతకః అతికాయః త్రిశి
రా ఇత్యుత్కటాభిధానా శ్చ త్వారః, కుమారాః, పితుః రావణస్య, నిదే
శ మాజ్ఞాం, శిరసా, అదాయ గృహీత్వా, అమీ కుమారాః, పితృప
తేః, ప్రేతరాజస్య. ని. 'ధర్మరాజః పితృపతి సుమవర్తీ పరేతరా' డిత్వ
మరః, నివిశ్య తేఽత్రేతి నివేశం స్థానమి, వేత్స్య త్ప్రేయో, సమీకభువం
రణభూమిం, సమావిశే ప్రావిశే.

౯౭

ప. అజని పున స్సమీక మనయో ర్బలయో
 రవదళితే ముఖేఽపి య దనుజ్ఞి తరోషభరమ్,
 అమరమృగీదృశా మపి యదాశేయపూర్తికరం
 సమరసముత్సుకేన మునినా య దదృష్టచరమ్.
 మ మాథ శైలా దథ వాలినిందనో
 సరాంతకం సంయతి వానరాంతకమ్,
 హనూమతా సోఽపిహత స్సురాంతకః
 పురాంతకే నేవ యథాపురాంతకః.

౯౬

౯౭

అజనీతి. పున ర్భాయోఽపి, అనయో, రుభయో ర్బలయో
 ర్వానరరాక్షససైన్యయోః, సమీకంయుద్ధం, అజని జాతం, + జనేః
 కర్తరి లుజ్, 'దీపజనే' త్యాదినా చ్చే శ్చిణాదేశః, కీదృశం సమీక మి
 త్యత ఆహ, య త్సమీకం, ముఖే, అవదళితే సతీ, అన్యోన్యముఖభం
 గే జాతే సత్యపీ త్యర్థః, అనుజ్ఞితః అత్యక్తః రోషభరః అమర్వాతిరే
 కః యస్మిన్ త, త్రథోక్తమ్. సైనికానా మమర్వాతిశయేన పునః ప్రవ
 ర్ధమాస మిత్యర్థః, అమరమృగీదృశాం సురసుందరీణామ, ప్యాశేయ
 పూర్తికరం మనోరథపరిపూరకం, మహావీరోపసంహారక త్వేన ప్రత్యేక
 మేకైకపరలాభా దితిభావః, తథా యత్సమరసముత్సుకేనసమరోత్కంఠి
 తేన కలహప్రియేణేతి యావత్, మునినా నారదేన, అదృష్టచర మదృ
 ష్టపూర్వం, + 'భూతపూర్వే చరట్' ఇత్థం భూతస్య పూర్వం యదా
 కదా వ్యజాతత్వాదితి భావః, తాదృశం యుద్ధ, మజనీతి సంబంధః. ౯౬

మమాథేతి. అ థానంతరం, వాలినిందనోఽంగడిః, సంయతి
 యుద్ధే, వానరాంతకం వానరనాశకం, సరాంతకం, శైలాత్, శైలేనే
 త్యర్థః, మమాథ విదారయామాస, తథా హనూమతా, స ప్రిసిద్ధః,
 సురాంతకః దేవాంతకోపి, పురా పూర్వం, పురాంతకేన త్రిపురజయినా
 శంభునా, ఇవశబో వాక్యాలంకారే, 'ఇవే తీవదర్థోపమా త్వేత్వా వా
 క్యాలంకారే' ష్వితి గణవ్యాఖ్యానే, అన్యథా యథే తీవార్థవాచినా
 శబ్దేన పానరుక్త్యదోషో దుర్వార స్సాన్యత్ + అంతకో యథా మృత్యు
 రివ, హతః మారితః, ఉపమాయమకయో స్సంసృష్టిః. వంశస్థపృత్తమ్.

† 'పురాంతకేనేవ రుషా పురాంతక' ఇతి ప్రాచీనపాఠేనకావ్యనుపపత్తిః.

గ. అనంతర మసమసమరశీలేన నీలేన నిహతే మహోదరే మారు
తిమథితశిరసి త్రిశిరసి విశసితేషు మహాపార్శ్వద్విషు వాహినీపతిషు
నిర్భరవిపాదరోషపరవశో ¹నిశాచరాకార ఇవ తమోనికాయ ²స్సర
య మతికాయ స్సమాగత్య వృత్తాసుర ఇవ సుత్రాష్ట్రా సుమిత్రా
సుతేన సహ వితేనే విచిత్ర మాయోధనమ్. ౯౮

ప. స చ సుచిరం నియుధ్య త మవధ్య ఇతీశవరా
దనిలగిరా విబుధ్య పున రత్రు మధత్త విధేః,

అనంతరమితి. అనంతరం నరాంతకదేవాంతకవధానంతరం,
అసమసమరశీలేన అసాధారణరణకర్తాచరణతత్పరేణ, నీలేన, మహోద
రే, నిహతే సతి, తథా త్రిశిరసి, మారుతిమథితశిరసి హనూమద్భిన్న
మస్తకే, సతి, తథా మహాపార్శ్వ ఆది ర్యేషాం తేషు రాక్షససేనానా
యకేషు, విశసితేషువినాశితేషు సత్సు, ఋషభేణేతి శేషః, నిర్భరవిపా
దరోషపరవశ స్సముత్కుటశోకకోక్రిధాక్రాంతాంతగికరణః, నిశాచరా
కారః రాక్షసదేహధారి, తమోనికాయః అంధకారపటల ఇవస్థిత, ఇ
త్యుత్పేక్షా, అతికాయః, సరయ, మాగత్య, సుత్రాష్ట్రా వాసవేన
సహ, ని. 'సుత్రామా గోత్రభి ద్వజీ వాసవో వృత్రహః వృషే'త్య
మరః. వృత్రాసుర ఇవే త్యుపమా, సుమిత్రాసుతేన లక్ష్మణేన సహ,
విచిత్ర మాశ్చర్యకరం, ఆయోధనం, వితేనే, జన్య మకరో దిత్యర్థః. ౯౮

స ఇతి. సః సౌమిత్రీ శ్చ, సుచిర మతిచిరకాలం, నియుధ్య యు
ద్ధం కృత్వా, త మతికాయం, † ఈశవరాత్ బ్రహ్మవరాత్, అవధ్యః
పథితుమశక్య, ఇ త్యేవ, మనిలగిరా వాయువచనేన, విబుధ్య జ్ఞాత్వా,
పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే, విధే రత్రుం బ్రహ్మత్రుం, అధత్తప్రాయ
జ్ఞు, అ థాసేన (బ్రహ్మస్త్రేణ, దళితం విచ్ఛిన్నం సత్, దివి అంతరి
క్షే, సముత్పతీతం సముద్గతం, తత్, ప్రసిద్ధం, అతికాయశిరః, జగతాం

† 'ఈశవరా'దిత్యత్ర ఈశశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వే శ్రీరామాయణమ్. 'అదైవ మ
భ్యుపాగమ్య వాయు ర్వాక్య మువాచ హ, బ్రహ్మదత్తవిరోహ్యైష అవధ్యకవచావృతః;
బ్రాహ్మణాస్త్రేణ భిం ద్యేన మేష వధ్యోహి నాన్యథేతి.

1 నిశాచరస్సాకారః. 2 సమరమ్. 3 ఇతీవ వరాత్.

దళిత మనేన త ద్వి సముత్పత్తితం జగ తా

మతనుత రాహుభీతి మధికా మతికాయశిరః.

౯౯

అనునీయ రావణిరథోవిధురం పితరం దధ త్పుధుసమీకధురామ్,
స రథీ సమేత్య సధసు శ్వరథీ చలిత శ్వమూభి రభిదాశరథీ.

౧. ¹ఆగత్య సమర మరాతిజయమనోరథాయ ²రథాభిరక్షాయాం

లోకానాం, అధికాం బహుళాం, రాహుభీతిం రాహురయమితి భా)
న్తिसముత్పన్నాం భీతి, మతనుత అకరోత్, అత్రాతికాయశిరసి రాహు
భ్రామా ద్భ్రాతిమదలంకారః, * 'కవిసమ్మతసాదృశ్యా ద్విషయే
పిహితాత్మని, ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాంతిమా సృత' ఇతి
లక్షణాత్.

౯౯

అనునీయేతి. అ థానంతరం, స ప్రసిద్ధః, రావణిః ఇంద్రజిత్,
విధురం సహోదరకుమారవధశ్రవణజనితశోకవిహ్వలం, పితరం రావణం
అనునీయ 'న తాత మోహం పరిగంతు మర్హ సీ' త్యాదినా సమాధా
య, పుధుసమీకధురాం మహారణభారం, + 'ఋక్సూ' రిత్యాదినా
సమాసాంతాప్రత్యయే టాప్, దధత్ దధానః, యుద్ధసన్నద్ధ ఇత్యర్థః,
+ 'నాభ్యస్తాచ్చతు' రితి నుమభావః, రథీ రథారూఢః, సహ ధనుషా
సధనుః కార్ముకధర శ్చ సక, శరథీ తూణీరా, సమేత్య, ధృత్యేత్యర్థః,
+ శరాః ఇషవో ధీయంతే అనయో రితి శరథీ + 'కర్మణ్యధికరణే చే'తి
కిప్రత్యయః, ని. 'తూణోపాసంగతూణీరినిషంగా ఇషుధి ర్వయో'రిత్య
మరః, చమూభి సేనాభి స్సహ, + అత్ర సహశబ్రాప్రయోగేఽపి తద
ర్థస్య గమ్యతాయాం 'ప్రద్యోయా'నేతి జ్ఞాపకా త్తృతీయా. దాశరథీ
అభి, రామలక్ష్మణయో రాభిముఖ్యే నేత్యర్థః, 'అభిరభాగ' ఇతి కర్మప్ర
వచనీయత్వా ద్వితీయా, చలితః ప్రవృత్తః, ప్రమితాక్షరావృత్తమ్.

ఆగత్యేతి. సమరం యుద్ధభువ, మాగత్య ప్రవిశ్య, అరాతిజయ
మనోరథాయ, శత్రుజయమనోరథసిద్ధిర్థ మిత్యర్థః, రథాభిరక్షాయాం

+ 'సధనుశ్వరథీ' రితి ప్రాచీనపాఠే చాపతూణసహితస్సక చమూభిస్సహ సమే
త్యేత్యన్వయః.

1 అధిసమరమ్. 2 రథాభిరక్షాయే.

రక్షాంసి పరితః పరికల్ప్య ప్రతర్ష్యచ హవిషా ¹ప్రదక్షిణశిఖం
శిఖావంతం మంత్రాధిగతవివిధశస్త్రాణి దధాన స్తిరోధానేన గగనగత
ఏవ నిశితముఖై శ్శిలీముఖై ర్నిర్మాయ నిఖిలమర్మాహతిం నిస్త్రింశ
క్రమః క్రవ్యాదాక్ వ్యాధ ఇవ హరీ నివిధురీచకార. ౧౦౧

ప. సహ లక్ష్మణం త మపి దాశరథిం పరుషో నిదాఘుఇవపద్మసరః,

నిజరథగుప్తౌ విషయే, పరిత స్సమంతాత్, రక్షాంసి రాక్షసవీరాక్,
పరికల్ప్య నియోజ్య, హవిషా ఆజ్యాదినా, ప్రగతో దక్షిణం ప్రదక్షి
ణం + తిష్ఠద్గుప్రభృతిత్వా దవ్యయీభావః, ప్రదక్షిణం శిఖా జ్వాలా
యస్య తం, ని. 'ఘృణీజ్వాలే అపి శిఖే' ఇత్యమరః, ఏతే నాస్య జయ
ప్రదత్వం సూచ్యతే, తదుక్తం. * 'ఇథం ప్రదక్షిణగతో హుతభు
జ్జ్వలస్య ధాత్రీం సముద్రరశనాం వశగాం కరో'తీతి, శిఖావంత మ
గ్నిం, ప్రతర్ష్య సంతర్ష్య చ, మంత్రాధిగతవివిధశస్త్రాణి మంత్రసామ
ర్థ్యసంప్రాప్తనానావిధాస్త్రాణి, దధానో ధారయక్, తిరోధానే
నాంశర్దానేన, గగనగతోఽంతరిక్షవర్తిన న్నేవ, నిశితముఖై స్తీక్ష్ణాగై
శ్శిలీముఖై రాబ్జైః, నిఖిలమర్మాహతిం అశేషచమూఘర్మచ్ఛేదం,
నిర్మాయ కృత్వా, + నిర్గత స్త్రింశతోఽంగుళిభ్య ఇతి నిస్త్రింశః
ఖడ్గవిశేషః. ని. 'ఖడ్గేతు నిస్త్రింశచంద్రహాసాసిరిష్టయ' ఇత్యమరః, తస్య
క్రమః పరిపాటీ యస్య స తథోక్తః, ఖడ్గవద్విభేదక స్స నిత్యర్థః, కృ
వ్యాదాక్ పక్షిణః, వ్యాధోలుబ్ధకఇ, వేత్సుపమా, + ని. 'వ్యాధో మృ
గవధాజీవో మృగయు ర్లుబ్ధక శ్చ స' ఇత్యమరః, హరీ న్వానరా, నివిధు
రీచకార, మూర్ఛితా నకరో దిత్వర్థః. ౧౦౧

సహేతి. అయం రావణిః, సహ లక్ష్మణేన సహలక్ష్మణం +
'తేనసహేతి తుల్యయోగ'ఇతి బహువ్రీహిః, 'హోపసర్జనస్యే'తి వికల్పా త్స
హశబ్దస్య సత్వాభావః, తం దాశరథిం శ్రీరామమపి, పరుష స్తీక్ష్ణః, నిదా
ఘోగ్రీష్ఠకాలః, ని. 'నిదాఘో గ్రీష్ఠ కాలే స్వాదుష్టస్వేదాంబునోరపీ'తి
విశ్వః. పద్మసరః కమలాకరం, శరైః, వికలాశయం వ్యాకులమాసనం,

† క్రవ్యాదో వ్యాధ ఇవ హరిణాక్ హరీనితి పాతే క్రవ్యాద ఇంద్రజిత్.

1 ప్రదక్షిణ శిఖావంతం.

వికలాశయం విధురసత్త్వమయం విరచయ్య ధామచజగామ¹ శన్తైః.

ప. ఊతార్కభవతేజసి ఊపితరామచంద్రద్యుతౌ

విముచ్య సతినిర్గతే విశిఖవృష్టి మస్మిన్ ఘనే,

అదీప్తనశ మస్ఫురత్కుముద మస్తసిలోత్పలం

సముత్తరశజీవనం సచుభవ త్తదా వాహిని.

౧౦౩

అన్యత్ర కలుషితాధారప్రదేశంచ, ని. 'అశయ స్వా దభిప్రాయే మానసాధారయారవీ'తి విశ్వః. విధురసత్త్వం విశ్లిష్టశక్తిం, అన్యత్ర విహ్వలజలజంతుకం చ, ని. 'విధురం ప్రీత్యవేతే స్వా త్కృష్టవిశ్లిష్టియారవీ'తి వైజయంతీ, విరచయ్య కృత్వా. + 'ల్యపి లముపూర్వా'దిత్యయాదేశః, శన్తైఃమందం, కృతకృత్యత్వా దితి భావః, ధామ గృహం, జగామ ప్రాప, శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా, ప్రమితాక్షరావృత్తమ్. ౧౦౨

ఊతేతి. ఊతార్కభవతేజసి నిర్వాపితసుగ్రీవప్రతాపే, తిరస్కృత సూర్యజాతప్రకాశే చ, ఊపితా సంకుచితా రామ ఏవ చంద్ర స్తస్య ద్యుతిః శోభా యేన తస్మిన్ తథోక్తే, అస్మిన్, ఘనే మహాత్మ సింద్రజ త్యేవ ఘనే మేఘే, విశిఖవృష్టిం శరసంపాతం తా మేవ వృష్టిం, విముచ్య త్యక్త్వా నిర్గతే సతి, తదా తస్మిం త్సమయే, వాహినినదీ సేనా చ, ని. 'సేనానద్యో శ్చ వాహిని'తి వైజయంతీ, అదీప్తః అప్రకాశః సశః సఖాఖ్యః కపినాయకః అన్యత్ర సఖాః పోటగళాఖ్యత్వణవిశేషాః యస్మిన్, ని. 'సఖః పోటగళే రాజ్ఞి పితృగర్తే కపీశ్వర' ఇతి పితృః, అస్ఫురన్నదీ ప్యమానః కుముదః కపిః అన్యత్ర అస్ఫురంతి అనుల్లసంతి కుముదానికై రవాణి యస్మిన్, 'కుముదం కైరవే రక్తపంకజే కుముదః కపా'వీతి విశ్వః, అస్తా నప్రప్రాయో సీలోసీలాఖ్యకపినాయక ఏవ ఉత్పలం య ద్వా అస్తా సీలోత్పలా సీలోత్పల నామానౌ కపినాయకౌ అన్యత్ర విసప్తాని కృష్ణేందీవరాణి చ యస్మిన్, ని. 'సీలఃకపీశేంద్రిభేదే కృష్ణే నా తదవతి త్రిష్వి'తి నానార్థరత్నమాలా, సముత్తరశ మతిచంచలం స్థితివిధురం జీవనం జీవితం అన్యత్ర ఉద్వేజితజలంయస్మి స్కర్మణి త ద్యథా భవతి త థేతి సర్వతఃక్రియావిశేషణం, సమభవత్ ఉక్తరీత్యా విశకలితాఽభూ దిత్యర్థః, శ్లేషసంకీర్ణ సావయవరూపకం, పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౦౩

ప. అచల మథ సలీల మోషధీనాం

హరతి హనూమతి జాంబవన్నియోగాత్,

విచలిత మభవ ద్బలం విశల్యం

విబుధమనోఽపి విధూతశోకశల్యమ్.

౧౦౪

గ. పున రపి సహజతేజోభరితేన దవానలేనేవ వానరబలేన దహ్య

అచలమితి. అథ సేనామూర్ఛానంతరం, హనుమతి, జాంబవతః పరాపరజ్ఞస్య ఋక్షరాజస్య నియోగాత్ నిదేశవచనాత్, ఓషధీనామచలం సంజీవన్యాద్యోషధిపర్వతం, సలీల మనాయాసం యథాతథా, ఆహర త్యాసీతవతి సతి, బలం వానరసైన్యం, విశల్యం శల్యరహితం సత్, విచలిత, మభవత్, పునర్యుద్ధనమ్మద్ధోత్సాహ మభూ దిత్వర్థః, తథా విబుధానాం శ్రీరామజయకాంక్షీణాం సురాణాం మనోఽపి. ని. 'విబుధా స్సురపండితా' ఇత్యమరః, విధూతం విహతం శోక ఏవ శల్యం యస్య తథోక్తం, వానరసైన్యప్రబోధేన విబుధా స్సంతుష్టాః తఃకరణా బభూవు రిత్వర్థః, అత్ర సైన్య విబుధమనసోః కేవలప్రకృత త్వా త్తుల్యయోగి తాభేదః పుష్పితాగ్నివృత్తమ్. ౧౦౪

పున రితి. పున ద్భూయోఽపి. సహజతేజోభరితేన నై సర్గిప్రభావపరిపూర్ణేన, అన్యత్ర స్వాభావికార్చిస్సంపన్నేన. ని. 'తేజోఽనలే ప్రభావేఽహ్ని జ్యోతిష్యర్చిషి రేతసీ' తి వైజయంతీ, దవానలేన వనవహ్నినే వ, వానరబలేన, దహ్యమానాం భస్మీక్రియమాణాం, దరీం గిరిగుహా మివ, పురీం లంకా, మపహాయ త్యక్త్వా, పంచాసనం సింహమి, వేత్త్యనేకేవేయ ముపమా, పక్ష్యానననిదేశతః రావణాజ్ఞా వచనాత్, చలితం యుద్ధాయ ప్రవృత్తం, అఖిలలోకా సశేషభువనాని ప్రకంపయతి నివీడయతి నిజభుజబలే నేతి తథోక్తం, అకంపనం అకంపనాఖ్యం రాక్షససేనానాయకం, తథా ఆహతస్థవంగసంఘం నిహతవానరనివహం, ప్రజంఘం చే త్యుభా వపి రాక్షసా, అంగదభుజప్రతాప ఏవ అనలః తస్మిన్ శలభౌ పతంగౌ, నిశమ్య అంగదభాహుపరాక్రమమాతావాక్ ర్యేత్వర్థః, ని. 'పమా పతంగశలభా' విత్త్యమరః, తథా మైందద్వివిదాభ్యాం మైందద్వివిదాఖ్యవానరపతిభ్యాం

మానాం దరీ మివ పురీ మపహాయ పశ్చాన్నన మివ పశ్చాన్నననిదేశ
త శ్చలిత మఖిలభువనప్రకంపన మకంపన మాహతస్లవంగసంఘం ప్ర
జంఘ మంగదభుజప్రతాపానలశలభా పుభా వపి నిశమ్య నిశామ్య చద్వి
విద మైందావదారితౌ మహారథౌ శోణితాక్షవిరూపాక్షౌ పపి కోపా
క్షాంతిభ్యాం పరుషసంరమ్భా కుమ్భనికుంభౌ మహావీరా సముత్తంభ్య
బాహూ సుబాహుమారీచా వివ రాఘవభుజాభ్యాం సుగ్రీవహనుమ
ద్భ్యా మద్భుతం యుద్ధ మతనిషాతామ్.

౧౦గీ

ప. భూమా తతః స్లవగరాజభుజేన విద్ధ

మాలోక్య కుంభ మసహో విరహం తదీయమ్,

అవదారితౌ వినిహతౌ, మహారథౌ, * 'ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్
రక్ష స్వధ్యేత యో నరః, స మహారథసంజ్ఞ సన్న్య దిత్యాహు ర్నీతి
కోవిదాః' ఇత్యుక్తలక్షణౌ, శోణితాక్షవిరూపాక్షౌ శోణితాక్షవిరూపా
క్ష నామానౌ, రాక్షససేనానాయకావపి, నిశామ్య దృష్ట్వా చ, కోపా
క్షాంతిభ్యా మమర్షేర్ష్యాభ్యాం పరుషః అత్యుద్ధతః సంరంభో యుద్ధసంభ్ర
మః యయో స్తా, ని. 'అక్షాంతి రీర్ష్యాఽసూయా తు' 'సంరంభ స్సం
భ్రమే కోప' ఇతిచామరః, కుంభనికుంభౌ నామ కుంభశర్ణ పుత్రౌ మహావీ
రా, కర్తారౌ, బాహూ నిజహస్తౌ, సముత్తంభ్య సాటోప ముద్భృత్య,
రాఘవభుజాభ్యాం శ్రీరామబాహుభ్యాం, సుబాహుమారీచా వివ,
విశ్వామిత్రయాగసంరక్షణవేశాయా మితి భావః, రాఘవస్య భుజా
భ్యాం భుజప్రాయాభ్యాం, సుగ్రీవహనుమద్భ్యాం సహ, అద్భుత మా
శ్చర్యజనకం, యుద్ధం, అతనిషాతాం కృతవంతౌ, కుంభ సుగ్రీవేణ
నికుమ్భా హనుమ తేతి యథాక్రమ మన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలంకా
రః, స చోక్తోపమయా సంసృజ్య తే.

౧౦గీ

భూమావితి. తత స్తదనంతరం, స్లవగరాజభుజేన సుగ్రీవబా
హునా, విద్ధం ప్రహృత, మతవవ భూమా పతిత మితి శేషః, కుమ్భ,
మాలోక్య దృష్ట్వా, తదీయం, విరహం వియోగం, స సహత ఇత్యనహో
ఽసహిష్ణుః, + పచాదప్యచ్, 'సలోకే' త్యాదిసావ్యప్రతిషేధః, అనిల
సూనునా హనుమతా హతః నికుంభః, శోకాత్ భ్రాతృవిరహజనితవి

శోకా దగా దనిలనూనుహతో నికుమ్భ

స్తన్నామయుక్త మమరీస్తనకుంభ మేవ.

౧౦౬

గ. ¹తతఃకుపితరావణా కారణం రణవాహనియుక్తం యుక్త మఖిల
వాహినీభి రాహవాటోపముఖరం ఖరాత్మజం మకరాక్ష మైత్వైకశ
రోఽపి విపక్ష మపి సపక్ష ఏవ సమక్ష మనయ జ్ఞనయితుః. ౧౦౭

ప. కృత్వా మూర్ధని శాసనం పితు రథో గత్వా రణం రావణి

స్తుత్వా తత్ర మహాభుజో హుతభుజం ధృత్వా మహాస్త్రిణి చ,

పాదా దేతోః, తన్నామయుక్తం కుంభనామయుక్తం, అమరీస్తన
కుంభం అమరాంగనాకుచకుంభ మేవ, అగాత్, భ్రాతృవిరహాసహత
యా తన్నామగంధసంబంధా దమరీకుచకుంభం ప్రాపే త్యర్థః. అత్ర
రణాభిముఖమరణహేతుకస్య అమరీకుచకుంభసంగమస్య శోకహేతు
త్వే నోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షా, వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్యా, నసంత
తిలకావృత్తమ్.

తతఃపి. తదను కుంభసికుంభవధానంతరం, కుపితేన కృద్ధేన
రావణేన ఆకారణ మాహ్వనం యస్య తం, రావణీ నాహూత మిత్య
ర్థః, ని. 'హూతి రాకారణాహ్వనే' ఇత్యమరః, తథా రణవాహే సమ
రక్రియానిర్వాహే విషయే నియుక్త మాజ్ఞాపితం, అతప వాఖిలనాహి
నీభి ర్యుక్తం, చతురంగసైన్యసమేత మిత్యర్థః, ఆహవాటోపముఖరం
రణాడంబరారభటసముద్భటసింహనాదం, ఖరాత్మజం ఖరీతనయం, మక
రాక్షం, ఐత్వైకస్య ఇత్వైకువంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య శరో బాణః,
విపక్షం శత్రుపక్ష మపి, తం, సపక్షఏవ బంధుస్సన్నే, వేతి విరోధః స చ
సగరు దే వేతి పరిహారా ద్విరోధాభాసః, జనయితుః జనకస్య ఖరస్య,
సమక్షం సమీప, మనయత్ ప్రాపయామాన, మకరాక్షోఽపి నిహత
ఇత్యర్థః. ౧౦౭

కృత్వేతి. అథో మకరాక్షవధానంతరం, మహాభుజః, అపరిచ్ఛిన్న
భుజబలశాలీత్యర్థః, రావణి రింద్రజిత్, పితుః రావణస్య, శాసన మా
జ్ఞం, మూర్ధని శిరసి, + 'విభాషా జిశోస్య' రితివికల్పా దల్లోపాభావః,
కృత్వా, ధృత్వే త్యర్థః, రణం రణరంగం, గత్వా, తత్ర రణరంగే, హుత

1 'తతఃకుపితకోణపాధిపనియుక్త'మితి ప్రాచీనపాఠః.

స్థిత్యావ్యోమని మాయయా శరచయం త్యక్త్యాచభిత్త్యాచమ్మాం
బుద్ధ్యా రాఘవకోప మాప సహసాలజ్ఞా మలం కాతరః, ౧౦౫

గ. తతః ప్రతీచః ప్రతీహారా దయం ప్రాతిహారికో నిర్గత్య నికృత్యా
సినా కాంచి దాంజనేయస్య పురతో మాయామయీం మైథిలీ మాకు
లీకృతమానసే తస్మి న్నాకస్మిక మిద మతథ్య మపి తథ్య మేవ విబుధ్య
నియుధ్య చిరాయ నిరాశే నివృత్తే 'విద్యేషిపశువిశసనారంభా' నికమ్భి
భుజం అగ్నిం, హుత్వా, మహాస్త్రాణి దివ్యాస్త్రాణిచ, ధృత్వా, మా
యయా అంతర్ధానశక్త్యా, వ్యోమని అంతరిక్షే + పూర్వప దల్లోపా
భావః, స్థిత్యా, శరచయం బాణపరంపరాం చ, త్యక్త్యాచభివృష్య,
చమ్మాం వానరసేనాం, భిత్త్యా, తతో రాఘవస్య, కోపం కోపాదయం,
బుద్ధ్యా జ్ఞాత్వా, అల మత్యంతం, కాతగో భీతస్సక, సహసా శీఘ్రమ్,
'స్వరాదిపాతా దవ్యయ' మితి శాకటాయనః, లంకా, మాప ప్రవినేశ,
శార్దూలవికీడితం వృత్తమ్. ౧౦౬

అ. అథ నికుంభిలాం హోతుకామః ప్రత్యద్వారేణ నిర్గచ్ఛన్నిం
ద్రజి త్వగమనవిఘాతుకం శ్రీరామలక్ష్మణయో ర్యుద్ధోద్యోగం దృ
ష్ట్వా తన్నివారణార్థం మాయాం ప్రకటితవా నిత్యాహ. తత ఇతి. తతః
పురప్రవేశానంతరం, ప్రతిహియతే విమోహ్యా తేన స పరమానస
మితి ప్రతీహారః కైతవం స ప్రయోజన మస్య ప్రాతిహారికో మాయా
వీత్యర్థః, + 'ప్రయోజన'మితి శక్.† అయ మింద్రజిత్, ప్రతీచః ప్రతీ
హారాత్ ప్రత్యద్వారాత్, ని. 'స్త్రీ' ద్వాద్వారం ప్రతీహారి ఇత్యను
రః, నిర్గత్య, ఆంజనేయస్య హనూమతః, పురతః పురస్తాత్, అసినా
ఖడ్గేన, మాయామయీం మిథ్యారూపాం, కాంచి, మైథిలీం సీతాం,
నికృత్య చ్చిత్వా, అతః ఆకులీకృతమానసే వ్యాకులితాంతరకరణే,
తస్మిన్ ఆంజనేయే, ఇదం సీతావధకృత్యం, ఆకస్మిక మకస్మా దాగత,
మింద్రజాల మివేత్యర్థః, అతథ్య మనత్య మపి, తథ్యం సత్యమేవ, విబుధ్య
జ్ఞాత్వా, ని. 'సత్యం తథ్య మృతం సమ్య గమ్మాని త్రిషు తదవతీ'త్యమ

† ప్రాచీనపుస్తకేషు 'ప్రాతిహారిక' ఇతి పదం నాస్తి, సత్యేనైవ. ని. 'ద్వా
ద్వాద్వారే ప్రతీహారి' ఇత్యమరకోశాత్ ప్రతీహారి ద్వాదే నియుక్తః ప్రాతిహారిక ఇత్యర్థః.

1 'విద్యేషిపశువిశసనారంభా' యేతి ప్రాచీనపాఠః.

లాం సమాసాద్య సద్య ఏవ ప్రావర్తయత నత్త్ర మతివిచిత్రమ్. ౧౦౯

గ. తదను హనూమతః ప్రతినివృత్తా ద్వృత్తాంత మిమ మాకర్ణ్య
 'విదీర్ణమానసో మానసచర ఇవ రాజహంసో వజ్రనిర్ఘోషా ద్వీపాదాకు
 లో రాజహంస స్సంసది నిపత్య సౌమిత్రిణా సమాశ్వాస్యమాన స్సకరు
 రః, చిరాయ చిర కాలం, విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయ మేతత్. సి. 'చి
 రాయ చిరరాత్రాయే'త్యమరః. నియుధ్య యుద్ధం కృత్వా, నిరాశే ఆ
 శారహితే, నివృత్తే నిర్గతే నతి, విద్వేషిణ ఏవ పశవః తేషాం విశసనే
 విదారణే ఆరంభః ఉద్యోగః అస్యా స్తీతి తథోక్తః, యద్వా విద్వేషీ
 తిచ్ఛేదః, ఇంద్రజిత్, పశువిశసన మారభ తే తాచ్ఛిల్యే నతీ తథోక్త
 స్సృక్, నికుంభిలాం నికుంభిలాఖ్యహోమార్థ గుప్తిస్థలవిశేష, మాసాద్య
 ప్రాప్య, సద్య స్తదాసీమే, వాతివిచిత్ర మత్యంతాద్భుతం, సత్రం పర
 మారణయాగం, ప్రావర్తయత ప్రవర్తయామాన, ఉపక్రాంతవా
 నిత్యర్థః. ౧౦౯

తదన్వీతి, తదను ఇంద్రిజః నికుంభిలాప్రవేశానంతరం, ప్రతి
 నివృత్తాత్ ప్రత్యాగతాత్ హనూమతః, ఇమం, వృత్తాంతం మైథిలీవధ
 రూపవార్తాం, ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః, ఆకర్ణ్య
 శ్రుత్వా, విదీర్ణమానసో విదళితహృదయః, అత ఏవ వజ్రనిర్ఘోషాత్
 స్ఫూర్జః, ని. 'స్ఫూర్జః స్వజ్వనిర్ఘోష' ఇత్యమరః, విదీర్ణమానసః తస్య
 తదుద్వేజకత్వా దితి భావః, మానసచరః, మానససరోవర్తీ, ని. 'మా
 నసం సరసి స్వాంత' ఇత్యుభయతాప్రిపి విశ్వః, రాజహంసః కలహంస
 ఇవ, విషాదాకులః. * 'విషాద శ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనైరి
 త్యుక్తలక్షణవిషాదపర్యాకుల స్సృక్, రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠః. రామః,
 ని. 'రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదంబకలహంసయో'రితి విశ్వః, సంసది
 వానరసమితో, ని. 'సభా సమితిసంసద' ఇత్యమరః, నిపత్య భువి పతిత్వా
 సౌమిత్రిణా, సమాశ్వాస్యమానః. * 'శుభే వర్తని తిష్ఠంతం త్వామా
 ర్య విజితేంద్రియం, అనర్థభోగ్య న శక్నోతి త్రాతం ధర్మో నిరర్థక'ఇత్యా
 దిసీతివచనైః సమాధీయమానః, సకరుణం దీనం, నిశ్వస్య, విశ్వస్య

ణం నిశ్వస్య విశ్వస్య పతిరపి ¹విధురో వ్యలాపీత్.

౧౧౦

ప. జ్ఞజ్ఞేత దత్ర భవతీ జనకస్య యజ్ఞే

దేవ్యాభ్యురాయ ధరణే రరణే ²శ్శిఖేవ

వంశే మనో రపి వధూ రభవ త్కి మస్య

ద్రామ ³స్తథాఽపి విధినా రచితో విరామః.

౧౧౧

ప. యత్నో ముధా భవతి యత్ర సమీరసూనో

ప్రపంచస్య, పతి రపి, సకలలోకనిగ్రహానుగ్రహసమర్థోఽపీ త్యర్థః, సః రామః, విధురో విశ్విష్ట స్స, వ్యలాపీత్ విలలాప, ని. 'విధురం ప్రీత్యవే తే న్యా త్కృష్టవిశ్విష్టయో రపీ'తి వైజయంతీ. ౧౧౦

ఆ. తత్ప్రకార మేవాహ. జ్ఞజ్ఞ ఇతి. త త్తథా, తేనప్రకారే జ్ఞేత్యర్థః, అత్రభవతీ పూజ్యా నీతా, అత్రభవతీ వ్యాఖ్యాతా, జనకస్య రాజ్ఞో, యజ్ఞే, అరణేః నిర్మంధ్యదారువిశేషాత్, శిఖా అగ్నిజ్వాలే, వేత్త్యుపమా, ఏతేన పరమపావనత్వ మయోనిజత్వం చ సూచ్యతే. ని. 'ఘృణిజ్వాలే అపి శిఖే' ఇత్యమరః. ధరణే రేవ్యాః హలముఖా కృష్టాయాః భూదేవ్యాః, చిరాయ చిరకాలేన, జ్ఞజ్ఞే పాద్యుర్భుభావ, తథా మనోః వై వస్వతమనోః, వంశే కులే, సకలలోకశ్లాఘ్య ఇతి భావః, వధూః స్నుషా, దశరథమహారాజస్యేతి భావః, యద్వా వధూ ర్జాయా, ఆత్మన ఇతి శేషః, అభవత్ జాతా, ని. 'వధూ ర్జాయాన్ను షా ప్రీచే' త్యమరః, అన్యత్కి, ముత్సత్కిగృహప్రవిష్టగృహయో రత్యం తశ్లాఘ్యత్వం వక్షస్య మస్య త్కి మపి నాస్తీ త్యర్థః, రామ ఇత్యాత్మ నిర్దేశః, అఖండితమహత్త్వ ద్యోతనార్థః, విధినా దై వేన, ని. 'విధిర్వి ధానే దై వేచే' త్యమరః, విగతా రామా సుందరీ యస్య విరామో విగ తభార్యః, రచితః కృతః, దైవయోగో న కస్యాపి లంఘనీయ ఇతి భా వః, ని. 'సుందరీ రమణీ రామే'త్యమరః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౧౧

యత్న ఇతి. యత్ర శోకజలధౌ, సమీరసూనోః హనుమతః, య త్నః ఉల్లంఘనోత్సాహః, ముధా వ్యర్థో భవతి, సోఽపి తరితుం శక్తో న భవే దితి భావః. తథా సలోఽపి ప్రసిద్ధనేతునిర్మాతాఽపి, నవనేతు

ర్నాలం నలోఽపి నవనేతునిబన్ధనాయ,
దూరే చ పావకశరో దురతిక్రమోఽయం
తత్కేన శోకజలధి స్తవ లంఘనీయః.

౧౧౨

గ. ఇత్యాది పరిచేపమాన మేనం విదితాశరమాయావిశేషో విభీషణస్సమాగత్యదేవభవతోఽపి కిమిద మస్థానే²కరుణ మవస్థాంతరం నిరంతరాయమఖనిర్వర్తనాయ పురందరారిణా కృతం³ కృతక మేవైత దవధారయ ధారయ మనసి ధైర్య మి త్యభిధాయ తద్వధాయ పురో నిబంధనాయ నూతననేతునిర్మాణాయ, నాలం సవర్యాప్తః, సోఽపి తరణోపాయకరణసమర్థో సభవతీ త్యర్థః, + 'నమస్సు స్తీ' త్యాదినా చ తుస్థీ, తథా పావకశర శ్చగ్నేయాస్త్రమపి, దూరే, వర్తత ఇతిశేషః, సోఽప్యేనం శోషయితుం స శక్త ఇ త్యర్థః, త త్తస్మాత్కారణాత్, దురతిక్రమః దుస్తరో, యం వర్తమానః, తవ శోకజలధిః త్వన్నిమిత్తకోఽయం శోకసాగరః, కే నోపాయేన, లంఘనీయః, ఉక్తోపాయైః ప్రసిద్ధార్ణవ స్తరితుం శక్యః, అయం తు స కే నా ప్యుపాయేన తరితుం శక్య ఇత్యర్థః, అత ఏ వోపమానా త్ప్రసిద్ధార్ణవా ద స్యాధిక్యకథనా ద్వ్యతిరేకాలంకారః * 'ఉపమానా ద్యదన్యస్య వ్యతిరేక స్స ఏవన' ఇతి లక్షణాత్, వృత్తం పూర్వవత్.

౧౧౩

ఇతీతి. ఇత్యాది ఏవమాది, పరిచేపమానం విలపంతమ్, ని. 'విలాపః పరిచేపన' మిత్యమరః, ఏనం శ్రీరామం, విదితాశరమాయా విశేషః విజ్ఞతరాక్షసమోహనవ్యాపారవిశేషః, విభీషణ, స్సమాగత్య సన్నిధిం ప్రత్యాగత్య, దేవ సావమిక్, శ్రీరామ, భవతోఽపి మాయానియంతః, పరమపురుషస్యా వీతి భావః, అస్థానే అశోచనీయస్థానే, సీతావధన్య మాయికత్వా దితి భావః, కరుణం దీనం, + కరుణశబ్దా దర్శితద్వయ, ఇద మేత, దవస్థాంతరం దశాభేదః, కిం కిమర్థం, దుర్దశాపన్న త్వేన స వర్తితవ్య మిత్యర్థః, కింతు నిరంతరాయం నిర్విఘ్నం యథాతథా మఖనిర్వర్తనాయ స్వవిజయపాతుసత్రనిష్పాదనార్థం, పురందరారిణా ఇంద్రజితా, కృత మాచరితం, ఏత త్ప్రీతావధరూపకృత్యం, కృతకం కృత్రిమం, అనత్య మేవేతి యావత్, అవధారయ జానీహి, అతః మ

ధాయ లక్షణం 'తత్క్షణాదేవ నికుమ్భిలాం బలై స్స హోపరురోధ.

ప. హరికులారవత శ్చలిత స్తతో గిరిదరీకుహరా దివ కేసరీ,
అపరిపూర్వ రుషా హవ మాహవం స విదధే బలశాసనశాసనః.
వాతూల ఇవ తూలానాం వానరాణాం రణాజరే,
విద్రావణ స్తతో మాయావి ద్రావణసుతోఽభవత్. ౧౧౫

నసి, ధైర్యం నిర్వికారచి త్తత్వం 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం స త్వ
పి హేతుస్వి'తి రసికాః, ధారయ స్వీకురు, ఇ త్యేవ, మభిధాయ ఉక్త్వా,
త స్యేంద్రజితః, వధాయ సంహారార్థం. లక్షణం, పురోధాయ పురస్కృ
త్య, తత్క్షణాదేవ తస్మిన్నేవ క్షణే, నికుంభిలాం నికుంభిలాఖ్యస్థానం,
బలై ర్వానరసైన్యైస్సహ, ఉపరురోధ నిరుద్ధవాక్. ౧౧౩

హరితి. తతః ఉపరోధానంతరం, స ప్రసిద్ధః, బలం నామ దాన
వం శా స్తీతి బలశాసనః ఇంద్రః తం శా స్తీతి బలశాసనశాసనః ఇంద్ర
జిత, + ఉభయత్రాపి క ర్తరి ల్యుః. హరికులారవతః కపిసైన్యరోలా
హలాద్ధేతో, గిరిదరీకుహరాత్ పర్వతగుహగోళకాత్, కేసరీ సింహ
ఇవ, చలితో నిర్గత స్త్, రుషా వానరసంమర్దకృతామహ్నేణ, ఆసమం
తా జ్ఞహో త్యస్మిన్ని త్యాహవః యాగః + + 'ఋదోరబి'తి జ
హోతే రపిత్యయే గుణావాదేశౌ, త, మపరిపూర్వ అసమాప్త్యేవ,
ఆహూయంతే శత్రవోఽస్మిన్ని త్యాహవం యుద్ధం, చకార, +
'ఆజి యుద్ధ' ఇతి హ్వయతే రాజ్ఞుర్వా దప్రత్యయే సంప్రసారణం.
ని. 'ఆహవ స్సంగరే యాగ' ఇతి విశ్వః విదధే చకార, ద్రుతవిలంబితం
వృత్తమ్. * 'ద్రుతవిలంబిత మాహ నభా భరా' వితి లక్షణాత్. ౧౧౪

వాతూల ఇతి. తతః తదనంతరం, మాయాం పరవ్యామోహక
వ్యాపారం వే స్తీతి మాయావిత్, రావణసుత ఇంద్రజిత, తూలానాం
కార్పాసానాం, వాతూలో వాతసమూహ ఇవే, త్యుపమా + 'వాతా'
చ్చేత్యుల ప్రత్యయః, రణాజరే రణాంగణే. ని. 'అంగణం చత్వరాజరే'
ఇత్యమరః, వానరాణాం విద్రావయతీతి విద్రావణః నిరాసకః, అభ
వత్, శరవహ్నేణ వానరాన్ కాండిశీకాన్ చకారే త్యర్థః. ౧౧౫

† అత్ర హనమితి త్యాహూయంతేస్మిన్నితి హవోయజ్ఞ ఇతి వదన్తి.

1 తక్షణమేవ పురస్కృత్య నికుమ్భిలా ముపరురోధ.

గ. అనుపద ¹మనీకోన్మథనసంరంభం సంవర్తనమయదుద్ధాంతం కృతాంత మివ సమాపతంతం స్వందనగతం సంక్రందనజితం గంధవహనందనస్కన్ధవర్తి సామిత్రిః ప్రవర్తిత²నిశితశరధార శ్శతధారపాణి రివ జమ్భ మస్తమ్భయత్.

౧౧౬

ప. ³వికస్వరమదోత్కటం ప్రచురవీరవాదోద్భటం
పతత్ప్రీతితకజ్జటం ప్రతిహతాస్త్ర మస్త్రీణ చ,

అనుపద మితి. అనుపద మనంతరం, అనీకోన్మథనే వానరసైన్య విదారణే సంరంభః కోప స్సంభ్రమో వా యస్య తం. ని. 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప' ఇతి శబ్దార్థః, సంవర్తనమయదుద్ధాంతం ప్రలయకాలోద్భటం. ని. 'సంవర్తః ప్రలయః కల్ప' ఇత్యమరః, కృతాంతం యమమివస్థిత, మిత్తుపమా. ని. 'కృతాంతో యమసిద్ధాంతా' విత్యమరః, స్వందనగతం రథారూఢం. సంక్రందనజిత మింద్రజితం, గంధవహనందనస్య హనూమతః స్కంధవర్తి స్కంధారూఢః, సామిత్రిః లక్ష్మణః, ప్రవర్తితాః ప్రయుక్తాః నిశితాస్త్రైః శరధారా శ్శరపరంపరాయేన స తథోక్త స్సౌ, జంభం జంభాఖ్య మనురం, శతధారం పాణాయస్య శతధారపాణి రింద్ర ఇవే త్తుపమా + 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠా సప్తమ్యా భసత్' ఇతి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః. ని. 'శతకోటి స్ఫ్వరు శ్శంబ' ఇత్యమరః. అస్తంభయత్ ఉపరురోధ. + 'స్తంభు రోధన' ఇతి సాత్రాత్ స్తంభుధాతో ర్విజంతా ల్లజ్.

౧౧౭

వికస్వరేతి. వికస్వరః వికసనశీలః, ప్రతిపదం ప్రవర్ధమాన ఇతి యావత్. ని. 'వికాసీ తు వికస్వర' ఇత్యమరః, + 'స్థేశభాసపినకసోవర' జతి వరచ్ఛ్రీత్యయః, తేన మదేన దర్శేణ ఉత్కటముద్రీక్తం, ప్రచురవీరవాదైః ఛింఛిభింఛిత్యాదిప్రభూతవీరాలాపైరుద్భటముజ్జృమ్భతం, ని. 'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య' మిత్యమరః, పతంతఃగతః త్రుటితాః చ్చిన్నాః కంకటాః ఉరశ్చదా యస్త్రి తం, ని. 'ఉరశ్చదః కంకటక' ఇత్యమరః, 'సరిత్రుటి' తేతిపాఠస్సాధుః, తథాలస్త్రీణ దివాన్వస్త్రీ రిత్యర్థః, ప్రతిహ

1 'అనీకోన్మథనసంరంభం' ఇతి నిష్ఠాంతః ప్రాచీనపాఠవివసాధుః. అనీకీ నీనాధ నిధనసంరంభతరం సంవర్తప్రవృత్తమివకృతాంతం' ఇత్యపిపాతః, 2 శితతర శరధారాభిః, 3 పరస్పర.

జగత్ప్రియభయావహం జయపరాజయాగోచరం
 వితేనతు రుభా విభా వివ 'తదా రణం దారుణమ్. ౧౧౭

శతధారకరోరశిఖై ర్విశిఖై శ్వతథా విరచయ్య శరాసగుణం,
 విదధే విబుధేశజితం సమరే హతసారథి మ వ్యథ దాశరథిః.

స. యదుచిత మహా మాయాశీలస్య య ద్భుజశాలిన
 సుదృశ మథవా యుక్తం న క్తంచరేంద్రసుతస్య యత్,

తాని ప్రతిరుద్ధాని అస్త్రాణి యస్మిక్తం తథో క్తంచ, జగత్ప్రియభయా
 వహం త్రైలోక్యభయంకరం, 'శుభావహ' మితిపాతే త్రిలోకకంటక
 స్వేంద్రజితః వివాశహేతుత్వా చ్ఛుభకరం, జయపరాజయయో రగో
 చరం అవిషయం, తుల్యబలత్వా దితి భావః, అతవ స దారుణం పరస్పర
 భయంకరం, రణం కలహం, ని. 'అస్త్రీయాం సమరానీకరణాః కలహ
 విగ్రహా'విత్యమరః, తదా తస్మిన్ సమయే, ఉభౌ సౌమిత్రింద్రజితౌ, ఇభౌ
 మత్తగజా వివ, వితేనతుః చక్రతుః, ఉపమానాలంకారః, పృథ్వీవృత్తమ్.

శతధా గేతి. అ ధానంతరం, దాశరథిః దశరథపుత్రో లక్షణః,
 + 'అత ఇక్షో' సమరే యుద్ధే, శతధారకరోరశిఖైః వజ్రాయుధవస్త్రైశ్చ
 గ్రైః, విశిఖై ర్బాణైః. శరాసగుణ మింద్రజితౌర్ముకజ్యామ్, ని.
 'గుణ స్తావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుస్వి' త్యమరః, శతధా
 శతప్రకారేణ, శతశ శ్వకలిత మిత్యర్థః, విరచయ్య కృత్వా, + 'ల్యపి
 లఘుపూర్వా'ది త్యయాదేశః. విబుధేశజిత మింద్రజిత మపి, హతసా
 రథిం, విదధే చకారం, ని. 'సూతః క్షత్రాచ సారథి'రిత్యమరః, తోటక
 వృత్తమ్. * 'ఇహ తోటక మమ్ముద్ధిసై ర్మిలిత'మితి లక్షణాత్. ౧౧౮

యదితి. అహో నికృత్తగుణో హతసారథి శ్చే త్యాశ్చర్యం.
 మాయాశీలస్య పరవ్యామోహకవ్యాపారాచరణతత్పరస్య, యత్కృత్య,
 ముచిత మనుగుణం, తథా భుజశాలినః బాహుపరాక్రమశాలినః, య,
 తదృశం సమానం, అథ వేతి పక్షాంతరే, న క్తంచరేంద్రసుతస్య
 సకలలోకజైత్రరావణతనయస్య, య, ద్యుక్తం అర్హం, అథ వేతి వాక్య
 రంభే, శతముఖజితః ఇంద్రజితః, ఆత్మన స్స వ్యస్య, య చ్చ, ని. 'వా

శతమఖజిత శౌర్యం య ద్వాఽనురూప మథాత్మన
స్త దకృత రుషా ఽమందో మందోదరీతనయో రణే. ౧౧౯

గ. (1వం మందోదరీతనయస్య లక్ష్మణేన సాకం యుధ్యమానస్య
త్రీణి దినాని వ్యతీయః.) ౧౨౦

గ. అనుపద మితి షేణనవతి విభీషణే తేనావినీతేన భీషణేన విము
క్తాం శక్తి మర్ధచంద్రేణ దారయ న్నపారయక్ సోఘ మదనీయ మ
స్యా ద్వికల్పోపమయో రేవాధే చ సముచ్చయ' ఇత్యమరః, శౌర్యం
శూరత్వం, అనురూపం సమర్థం, తత్ తాదృశం, కృత్యం, రణే, రుషా
రోషే,ణామందః, మహారోషాక్రాంత ఇత్యర్థః. మందోదరీతనయః
ఇంద్రజిత్, అకృత కృతవాక్, + కృహో లుజీ తజ్ 'తనాదిభ్య స్తథా
సో'రితి సిచో లుక్, మాయాశీలత్వాదిగుణసంపన్నస్య స్వస్య య దుచి
తం త త్సర్వ మపి రణపాండిత్య మకరో దిత్యర్థః, హరిణీవృత్తం. *
'రసయుగహయై రాన్ మహి'స్తా గో యదా హరిణీ త'దేతి లక్ష
ణాత్, అతపవాద్యపాదే ద్వితీయయతిస్థానే అపదస్థయ త్యాఖ్యదోష
మకృతకృతయోఽప్యాలంకారికా స మమృషుః, * 'కుత్రచి త్పదమ
ధ్యేఽపి యతి మిచ్చంతి సూరయః, యది పూర్వాపరా భాగౌ స
స్యాతా. మేక వర్ణ గా'వీతి తిలకవచన మపి సమాధాతుం నశక్నుయాత్
తథాపి. * 'స తు ప్రతినివిష్టమూర్ఖజనచిత్త మారాధయే' దిత్యాది
మహాకవిప్రయోగదర్శనా దదోషః, నిరంకుశాః ఖలు కవయ స్సర్వప
థికా భవంతి. ౧౧౯

ఏవ మితి. స్పష్టోఽర్థః. ౧౨౦

అనుపద మితి. అనుపద మనంతరం. విభీషణే అభిషేణనవతి
సేనయా అభిగమనవతి సతి. ని. 'యత్యేనయాఽభిగమన మరౌ
త దభిషేణన' మిత్యమరః, + 'సత్యాపవా శే'త్యాదినానేనాశబ్దా
ణ్ణిచ్. 'స్థాది ష్వభ్యాసేన చాభ్యాస స్యే'తి సకారస్య షత్వం,
భీషణేన భయంకరేణ అవినీతేన దుర్విసీతేన, తే నేంద్రజితా,
ముక్తాం ప్రయుక్తాం, శక్తిం ఆయుధవిశేషం, అర్ధచంద్రేణ బాణవిశే

1 ఏతద్వాక్యం ప్రాచీనకోశేష్వపలభ్యమ్. 2 అభిషి షేణ అభిషేణనవతి.

వినయ మమర్హాకుల స్సౌమిత్రి రమోఘం ¹మాఘపత మముంచ
దస్త్రమ్.

౧౨౧

పతతి స్మ త త్ప్రీథమ మస్త్ర ముజ్వలం
సశిర స్త్ర మింద్రజయిన శ్శిర స్తతః,
అను పుష్పవృష్టి ²రవనౌ దివౌకసా

షేణ, దారయక్ విభిండక్, అముష్య ఇంద్రజిత ఇమ మదసీయం,
+ 'త్యదాదీని చే'తి వృద్ధసంజ్ఞాయాం 'వృద్ధా చ్ఛః, అవినయం దుర్వి
నయం, సోఘ, మపారయక్ అశక్నవక్, అమర్హాకులః క్రోధావిప్లవః,
స్సౌమిత్రిః లక్ష్మణః, అమోఘం, శత్రుశిరశ్చేదక మిత్యర్థః, మాఘ
పత మైంద్రం, + 'తస్యేద' మి త్యక్, అస్త్ర, మముంచతే
ప్రాయజ్ఞ.

౧౨౧

పతతీతి. ప్రీథమ మాదా, ఉజ్వలం దీప్తం, త త్ప్రీసిద్ధ, మ
స్త్ర మైంద్రాస్త్రం, పతతి స్మ న్యపతత్, ఇంద్రజి తీతి శేషః +
'లట్ స్మ' ఇతి భూతార్థే లట్, తతః అస్త్రపాతానంతరం, సశిర స్త్రం
సశిర్షణ్య, మింద్రజయినః, శిరః, పతతిస్మ, అను పశ్చాత్, శిరఃపతనా
నంతరం, ని. 'పశ్చా త్సాదృశ్యయో రన్వి'త్యమరః, అపనౌ భూ
మ్యాం, ని. 'త్యౌఽవని ర్దేదినీ మహీ' త్యమరః, ద్యౌః దివం వా
ఓకః స్థానం యేషాంతే దివౌకసో దేవాః, ఆద్యే + పృషోదరాదిత్వా
త్సాఘః, ద్వితీయే. ని. 'దివం స్వర్గేఽంతరిక్షే చే'తి నానార్థరత్నమా
లా† తేషాం పుష్పవృష్టిః తదపవర్జితప్రసూనసర్వ మి త్యర్థః, పతతిస్మ,
అథానంతర, మమరారియోషితాం రావణాంతఃపురస్త్రిణాం, బా
ష్పవృష్టిః నేత్రాంబువర్షం, పతతిస్మ, అత్రీ పూర్వపూర్వ సోత్తరరోత్త
రం పృతి హేతుత్వా త్కరణమాలాఖ్యాలంకారః * 'పూర్వపూర్వం

† దివశబ్దస్యాకారాంతసపుంసకత్వే అనిరుద్ధచరితే సుఖాతీచంద్రప్రయోగోఽ
పి దృశ్యతే. 'స శోభతే తేన హి నో వినా పురం మరుత్వతా వృత్రవధే యథా దివం'
ఇతి. ని. 'మందిరం పైరిభ శ్శక్రభవనం ఖం దివం నభి' ఇతి త్రికాండశేష శ్చ, ద్యౌ
రోరో యేషా మితి విగ్రహే దివౌకసః, 'దివౌకా శ్చ దివౌకా శ్చ దేవే చాతకపక్షి
జీ'తి రంతిదేవః.

1. మాఘపతాస్త్ర మముచ్చత్. 2. అనఘా.

మథ బాష్పస్పృష్టి రమరారియోషితామ్.

౧౨౨

- ప. శృత్యా శక్రజిత సుతస్య నిధనం శోకేన రక్షఃపతేః
 క్లాంతం నిశ్చన దశుపూరభరితం క్రింద చ్చ పూత్కారి చ,
 శోపే నాథ విపాటలం చ కుటిలభూవల్లివృక్షేణం
 జజ్ఞే దప్తఘనోష్ఠ మట్ట హానితో ద్రిక్తం సమస్తం ముఖమ్. ౧౨౩
- గ. అనంతర మతిక్రాంతేషు విక్రాంతేషు పురందరారిముఖేషు

ప్రతి యదా హేతు స్సాన్య దుత్తరోత్తరం, తదా కారణమాలాఖ్య
 మలంకరణ ముచ్యతే' ఇతి లక్షణాత్, మంజుభాషిణీవృత్తమ్. ౧౨౨

శ్రుత్వేతి. సుతస్య, శక్రజితః ఇంద్రజితః, నిధనం మరణం, శ్రు
 త్యా, రక్షఃపతేః రావణస్య, సమస్తం ముఖం, దశాపి ముఖానీ త్యర్థః,
 శోకేన, క్లాంతం పరిష్కానం, నిశ్చనత్ దీర్ఘస్థనిశ్శ్వాసకృత్, అశ్రు
 పూరభరితం బాష్పప్రవాహపరిపూర్ణం, క్రింద దాక్రోశ చ్చ, పూ
 త్కారిచ, పూదితి ముఖమారుతానుకారిశబ్దః, అధేతి వాక్యార్థమే
 శోపేన 'శత్రుకృతాపకారేణ మనః ప్రజ్వలనం శోప' ఇత్యుక్తలక్షణేన
 క్రోధేన, విపాటల మత్యరణంచ, కుటిలితాః వక్రీకృతాః భూనల్లయో
 యస్య త త్తథోక్తం, పుత్రాని విఘూర్ణనా ద్వర్తులాకారాణి ఈ
 ణాని యస్య తత్, దిప్తాః దంతై ర్నివీడితాః ఘనా లంబమానా శ్చ
 ఓష్ఠా అధరోష్ఠా యస్య త త్తథోక్తమ్, అట్టహాసితేన అతిశయితహా
 సేన ఉద్రిక్త ముద్భటంచ, జజ్ఞే జాతం, అశేషాణి రావణముఖాని కరు
 ణరాద్రీరసానుభావవిజృంభితా న్యభూవ నిత్యర్థః, అత్ర క్లాంతత్వాదీ
 నా మనేకగుణానాం సముచ్చితత్వా త్సముచ్చయాలంకారః, * 'గుణక్రి
 యాయాగపద్యం సముచ్చయ' ఇతి సామాన్యలక్షణమ్, శార్దూలవిక్రిడి
 తం వృత్తమ్.

అనంతరమితి. అనంతరం శోకరౌద్రరసావేశానంతరం, విక్రాం
 తేషు మహాశూరేషు. ని. 'శూరో వీర శ్చ విక్రాంత' ఇత్యమరః,
 పురందరారిముఖేషు ఇంద్రజిత్ప్రముఖేషు, సందనేషు పుత్రేషు,

నందనేషు వినిహతేషు కుంభకర్ణాదిషు భ్రాతృషు విధ్వస్తేషు ప్రహస్త
పూర్వేషు సచివేషు వ్యాపాదితేషు విరూపాక్షప్రభృతిషు సేనాపతిషు
1 విశిష్టే బలవతి నిఖలే బలే సమంతతః కరుణ 2 పరిపూరితపౌరవధూజన
పరిదేవనోత్తరంగాయాం లంకాయా మాతంకాతిశయరోషణో రావ
ణ 3 స్తక్షణ మేవ హర్యక్ష ఇవ హరిణీం ధరణీనుతాం జఘాంసు రంతిక
గతమంత్రీణా నివార్యమాణ సారథినా విధినాచ సంఛోదితరథో దాశ
రథివిజయవిహితసంగర స్సంగరాంగణ మవతతార. ౧౨౪

అతిక్రాంతేషు మృతేషు, నిర్లతప్రాణేషు సత్స్విత్వర్థః, కుంభకర్ణ ఆది
ర్వేషాం తేషు, ఆదిశబ్దేన మహోదరమహాపార్శ్వద్వయో గృహ్యంతే.
భ్రాతృషు సహోదరేషు, వినిహతేషు నాశితేషు సత్సు, ప్రహస్తపూ
ర్వేషు ప్రహస్తాదిషు, సచివేషు మంత్రిషు, విధ్వస్తేషు, మారిశేషు స
త్స్విత్వర్థః, విరూపాక్షప్రభృతిషు, సేనాపతీషు, వ్యాపాదితేషు వినా
శితేషు సత్సు, నిఖలే, బలవతి, బలే సైన్యే చ, విశిష్టే విశిష్టే విధ్వస్తే
సతి, లంకాయాం, సమంతతః సర్వత్ర, కరుణపరిపూరితః శోకపరిపూ
ర్ణోయః పౌరవధూజనః పత్రనస్త్రీజనః తస్య పరిదేవనైః విలాసైః ఉత్త
రంగాయా ముద్రిక్తాయాం, తద్భూయిష్టాయాం సత్యా మిత్యర్థః, ఆతం
కాతిశయేన అపద్యాయ స్తేన్విన రోషణో రోషవాక్, + 'కుంభమం
డాధేభ్య క్షే'తి యుచ్. రావణః, తత్క్షణం తస్మిన్క్షణే, హర్యక్ష
స్సింహః, హరిణీం మృగీ మివ, ని. 'హర్యక్షః కేసరీ హరి' రిత్యమరః,
ధరణీనుతాం సీతాం, జఘాంసు ర్హంతు మిచ్ఛుః, + హంతే సున్నం
తా దుప్రత్యయః, అంతికగతమంత్రీణా సమీపస్థనచివేన, నివార్యమా
ణాన చైతన్నాన్యాయ మితి నిషిద్ధ్యమానః, తథా సారథినా, విధినా
చ, సంఛోదితః ప్రేతో రథో యస్య స, తథోక్తః, దాశరథివిజయే
విహితసంగరః కృతప్రతిజ్ఞ స్సక్, సంగరాంగణం రణభువం, అవతతార
ప్రవివేశ, ని. 'అథ ప్రతిజ్ఞాజినంవిదాపత్సు నజ్జర' ఇత్యుభయతా
ప్రమరః. ౧౨౪

1 కపివిమర్దనేన విశిష్టే. 2 పరిహరిత. 3 తక్షణ మిత్వైకుకులనాయకదయితాం
ధరణీనుతాం.

ప. కోపా దసా ¹పరిఘతో మరకుంతయస్తి
చాపాశుగ²దుగ్రీఘణశక్తి కృపాణపాణిః,
ఏకో³ఽప్యనేకముఖబాహుతయా సబంధు
గ్లోకో యథా సమితి లోచనగోచరో⁴భూత్. ౧౨౫

అలక్ష్మత స రక్షసా మధిపతిః కృపాణం ముహుః
¹ప్రసహ్య వినిపాతయన్ స్లవగమండలీమాళిషు,
అయం తవ త వాయ మి⁴త్యధిసమీక మేకైకశో
నరా నివ వినిర్దిశ న్న మరవారవానుభృవామ్. ౧౨౬

గ. తతః స మత్సాహిణీవిత్తో భకందళితరుష మతిపరుషవిశిఖవిదళిత

కోపా దితి. కోపా త్వమరాభినివేశా దేతో, పరిఘాః అయో
మయగదాః తోమరా చండవిశేషాః కుంతాః ప్రాసాః యష్టయో ల
గుడాః చాపాః కార్ముకాణి ఆశుగాః బాణాః దుగ్రీఘణాః ముద్గరాః శ
క్తయః ఆయుధవిశేషాః కృపాణాః ఖడ్గా శ్చ పాణిషు యస్యస, తథోగ్లో
ఽసౌ గావణి, ఏకః సకలవివాశాత్సహాయశూన్యో²ఽసి, అనేకాని ము
ఖాని బాహువ శ్చ యస్యస తథోక్తః తస్య భావ స్తత్తాతయా హేతు
నా, సబంధు గ్లోకో యథా బంధుజనసహిత ఇవే, త్యుత్ప్రేక్షా, ని. 'లో
కస్తు భువనే జన' ఇత్యమరః, 'ఇవవద్వా యథాశబ్ద' వితి దండీ, సమితి
యుద్ధే, లోచనగోచరః, ప్రత్యక్షో³భూ దిత్యర్థః, వానరాణా మితి శే
షః, వసంతతలకావృత్తమ్. ౧౨౫

అలక్ష్మతేతి. స, రక్షసా మధిపతిః రావణః, స్లవగమండలీనాం
వానరసమూహానాం మాళిషు శిరస్సు, ప్రసహ్య బలాత్, కృపాణం
చంద్రహాసం, ముహుః పునఃపునః, వినిపాతయన్ ప్రవర్తయన్, విదా
రణార్థ మితి భావః, త వాయ మేషః, తథా తవాయ, మిత్యనేన ప్రకా
రేణ, అధిసమీకం, యుద్ధ ఇత్యర్థః. + విభక్త్యర్థే⁴ఽప్యయీభావః,
అమరవారవానుభృవాం సురసుందరీణాం, ఏకైకశః ప్రత్యేకం, వరా
ప్రియతమాన్, వినిర్దిశ నివ, అలక్ష్మతే, త్యుత్ప్రేక్షా, పృథీవృత్తమ్.

తతః సమితి. తత్క్షణం తస్మిన్క్షణే + అత్యంతసంయోగే ద్వితీ

¹కేతన మర్ధచంద్రనికృత్తధనావనమస్త్రధారావిదారితసారథిమతివిస్తయ
నీయకరలాఘవం రాఘవానుజ మమర్ష వేగము క్తయా శక్త్యా ముహూ

యా, అక్షౌహిణీనా మనేకాక్షౌహిణీసంఖ్యాకానాం వానరాణాం
అక్షౌహిణీసంఖ్యా తు. * 'ప్రయుతం నవసాహస్రం పంచాశత్త్రిశతం
భటాః, పాదాతం షష్ఠిసాహస్రం షట్పతీ దశవాజినః, ఏకవింశతినా
హస్రం శతానా మష్టన ప్తతిః, ద్విరదా స్స్యందనా యత్ర సాక్షౌహి
ణ్యుచ్యతే బుధై' రిత్యక్షౌహిణీసంఖ్యా మాహుః. తథాచమహాభారతే,
* 'ఏకో రథో గజశ్చైకో నరాః పంచ పదాతయః, త్రయ శ్చ తురగా
స్తజ్జైః పత్తి రి త్యభిధీయతే. పత్తిం తు త్రిగుణా మేతాం విదు స్సే

నాముఖం బుధాః, త్రిణి సేనాముఖా న్యేకో గుల్క ఇత్యభి ధీయతే.
త్రయోగుల్కా గణో నామ వాహినీ తు గణా శ్రుయః, స్మృతా స్తిప్ర
స్తు వాహిన్యః పృథ నేతి విచక్షణైః. చమూస్తు పృథనా స్తిసౌ శ్చ
మ్యస్తిప్ర స్త్వనీకీనీ, అనీకీనీం దశగుణా మాహు రక్షౌహిణీం బుధా
ఇతి, యథా హామరసింహాః. ని. 'ఏకేభైకరథాత్ర్యశ్వా పత్తిః పంచ
పదాతికా, పత్యంగై త్రిగుణై స్సరైవః క్రమాదాఖ్యా యథోత్త
రమ్, సేనాముఖం గుల్క గణౌ వాహినీ పృథనా చమూః, అనీకీనీ దశా
నీకీ న్యక్షౌహిణ్యాథ సుపది' ఇతి, విత్కోభేణ విధ్వంసనేన కందళితరు
షం సముత్పన్నకోపం, అతప వాతిపరుషై రత్యంతశితైః విశిఖైః
బాణైః విదళితం కేతనం యేన తం, అర్ధచంద్రేణ బాణవిశేషేణ నికృ
త్తం చ్చిన్నం ధను ర్వేన తం, + 'ధనుషశ్చే' త్యనజాదేతః, అశ్రు
ధారయా శరపరంపరయా, 'అసిధారే, తి పాతే ఖడ్గధారయా విదా
రితో విదళిత స్సారథి ర్వేన తం, అతివిస్తయనీయ మత్యాశ్చర్యవిష
యం కరలాఘవం హస్తపాటవం యస్య తం, రాఘవానుజం లక్ష్మణం,
యాతుధానపతిః రావణః, అమర్ష వేగేన క్రోధరయేణ ముక్తయా, శ
క్త్యా మయమాయానిర్మితశక్త్యాఖ్యాయుధేన, కలాధర పిండం, ఉపరా
గో రాహుగ్రహగ్రాస ఇ, వేత్త్యుపమా. ని. 'ఉపరాగో గ్రహ' ఇత్య
మరః, ముహూర్తమల్పకాలమ్, ని. 'ముహూర్తమల్పకాలేన్యా ధ్మటికా

ర్త మివ మూర్ఖానిమీలిత ముపరాగ ఇవ ¹కలాధర మాతతాన యాతు
ధానపతిః. ౧౨౭

ప. ఆలోక్య ²దూన మనుజం హృది శక్తిఘాతా
చ్ఛోకేన విధ్వాదయ స్సుతరాం స రామః,
శోపేన చాప మథ కుండలయాంచకార
లంకాపతే రపి లలాటలిపిం విధాతా. ౧౨౮

ప. అవకిర్య దాశరథి రశ్రుర్మురై రనుజం పులస్త్యతనుజం చ శరైః,
యుగప ద్వ్యధా త్కరుణవీరరసౌ యుధి శోకహర్షశబలంచ బలం.
ప. వలయితచిత్ర ³చాపవతి వారితప జ్ఞిముఖే
విస్మజతి రాఘవే విశిఖవర్ష మమర్షవతి,

ద్వితయేఽపి చే'తి వైజయంతీ, మూర్ఖయా మోహేన, నిమీలితం,
విసంజ్ఞమివ, వస్తుత స్తు న తథా, తస్య పరమపురుషాంశత్వా దితి భా
వః, ఆతతాన చకార, శక్తిప్రయోగేణ లక్ష్మణ మమూర్ఛయ దిత్యర్థః.

ఆలోక్యేతి. స రామః, హృది హృత్ప్రదేశే, శక్తిఘాతాత్
శక్తిప్రహారాత్, దూనం పరితప్తం, + 'దూష్ పరితాప' ఇతి ధాతోః
నిష్ఠాతకారస్య సకారః, అనుజం లక్ష్మణ, మాలోక్య, శోకేన విషాదే
న, సుతరా మత్వంతం, విధ్వాదయో విదళితాంతరంగ స్క, అథశో
కానంతరం, శోపేన క్రోధేన, చాపం, కుండలయాంచకార, ఆకర్ణా
కర్షణేన వలయించకారేత్యర్థః, తథా విధాతా విధి రపి, లంకాపతేః
రావణస్య, లలాటలిపిం ఆయుర్నిర్ణాయక ఫాలపట్టాక్షరవిన్యాసం, కుం
డలయాంచకార, యథా లిఖతాధికాక్షరనిరసనే కుండలనాం కుర్వంతి
లేఖకాః తద్వదిత్యర్థః, శ్రీరామసమరసంరంభం దృష్ట్వా రావణస్యమృ
త్యు స్ఫున్నిహితోఽభూ దిత్యర్థః, అత్ర చాపలలాటలిపోః కేవలప్రస్తు
తత్వా త్పుల్యయోగితాభేదః. ౧౨౯

అవకిర్యేతి. వ్యాఖ్యాత మేతత్. ౧౩౦

వలయితేతి. అమర్షవతి లక్ష్మణప్రహారా త్కోధావిప్లవే, అత
ఏవ వలయితం కుండలీకృతం చిత్రం ఆశ్చర్యజనకం చాపం అస్యాస్తీతి
తథోక్తే, ఆకర్ణాకృష్టకార్ముక ఇత్యర్థః, యద్యపి 'సకర్తధారయాన్తత్వ

1 కమలాకరమ్. 2 దీనం. 3 చాపవినివారిత.

హరిషు న కశ్చి ద ప్యథ నివృత్త్య గత స్సమరా

దమరవిలాసినిషు న చ కాచి దలబవరా.

౧౩౦

గ. అయం చ పున ¹రంజనానుతసమానీతమహీధరమహావధీ
విధిలబ్ధజీవితానుజసమాక్షేపసుఖలబ్ధమనోరథ స్సమేధమానసమర ²కా
తుకోపలంభసంరమ్భాదంచితపులకకంచుకితాకృతి ర్దాశరథి రధిసంగర

రీయ' ఇతి కర్తృధారయా స్వత్వరీయప్రత్యయప్రయోగం న సహంతే
వ్యాకరణపారీణాః తథాపి 'త్వగుత్తరాసంగవతీ మధిత్యకా' మిత్యాది
మహాకవిప్రయోగదర్శనా న్న దోష ఇతి సమాధేయమ్, వారితపక్షి-
ముఖే సంస్తంభితరావణే. రాఘవే శ్రీరామే, విశిఖవర్షం శరవృష్టిం, విస్ఫు-
జతి ప్రయుంజానేసతి, అ ధానంతరం, అరిషు శత్రుః పు మధ్యే, కశ్చిదపి
రాక్షసః, స మరా ద్యుద్ధా, నివృత్త్య, నగతః, కింతు సర్వేపి మృతా
ఇత్యర్థః, తథా అమరవిలాసినిషు సురసుందరీషు చ, 'వాకషలనే' త్యాదినా
ఘనుణ్ ప్రత్యయః, కాచి దేకాపి, విలాసిని, అలబ్ధవరా అప్రాప్తప్రియ
తమా, నాభూత్, శ్రీరామభాణిహితానాం సర్వేషా మపి స్వర్గలోక
ప్రాప్తినంభవా త్సర్వా అపి స్వర్గస్త్రియః సంప్రాప్తవరా ఏవ బభూవు
రిత్యర్థః.

౧౩౦

అయమితి. కిం చేతి చార్థః. అయం దాశరథిః శ్రీరామః, పున
ర్భూయోఽపి, పూర్వ మేకవార మానీతత్వా దితి భావః, వాక్యాలం-
కారే వా, అంజనానుతేన హనూమతా సమానతః జాంబవన్ని దేశాత్ప్ర-
త్యానీతః యో మహీధరః ఓషధివర్వతః త స్యావధీనాం సంజీవకరణీ
ప్రభృత్యోషధివిశేషాణాం విధినా సుషేణప్రయుక్తచికిత్సయా లబ్ధజీవి-
తస్య పునర్లబ్ధప్రాణస్య ¹ సమాక్షేపేణ గాఢాలింగనేన య త్సుఖం తేన
లబ్ధమనోరథః సంప్రాప్తవాంఛితః, అతఏవ సమేధమానః ప్రవర్తమా-
నః య స్సమరకాతుకోపలంభసంరంభః రణకుతూహలప్రాప్తినంభ్రముః
తేన ఉదంచితాః ఉత్పన్నా యే పులకాః రోమాంచాః తైః కంచుకితా
వర్మితా ఆకృతి ర్యస్య న తథోక్త స్ఫు. ని. 'ఆకృతిః కథితా రూపే
సామాన్యవపుషోరసీ'తి విశ్వః, అధిసంగరం సంగరే, + విభక్త్యర్థేఽవ్య

¹ 'మహావధీవేగానుజీవితే'తి ప్రాచీనపాతే వేగో వ్యాప్తిః.

² అంజనీసుతం. 2. కాతుకోపలంభః.

మమరాధిపసారథినా మాతలినా సమాసీత మతివిశంకటం రథ మపి
కంకటకం శతక్రతో రనుగ్రహః దగ్రహీత్. ౧౩౧

ప. అన్యోన్యస్య సదృక్షలక్ష్యమిశనా దాలక్ష్యశౌండిర్యయో
శృస్తాశస్త్రీ సమున్మిషత్పులకయో స్సల్లాఘయో సాహసే,
జాతే జీవితసంకటే విహరతో యూర్భాసు విశామతో

యీభావః, శతక్రతో రింద్రస్య, అనుగ్రహః త్వీసాదాత్, + నిమిత్తే
పంచమీ, అమరాధిపసారథినా మాతలినా, ఆసీతం ప్రాపిత, మతివిశం
కట మత్యంతవిశాలం, ని. 'విశంకటం పృథు బృహ ద్విశాలం పృథులం
మహా' దిత్యమరః, + వే శ్శాలచ్ఛంకటచా' వితి శంకటచ్ఛిత్యయః,
రథం స్యందనం, కంకటకం కవచ మపి, అగ్రహీత్ స్వీకృతవాన్, ఉక్తం
చ శ్రీరామాయణే * 'సహస్రాక్షేణ కాకుత్స్థ రథోఽయం విజయాయ
తే, దత్త ప్రప మహాసత్వ శ్రీమం చ్ఛత్రునిబర్హణే'త్యాది. ‡ ౧౩౧

అన్యోన్యస్యేతి. అన్యోన్యస్య పరస్పరస్య, సదృక్షలక్ష్యమిశనాత్
సదృశలక్ష్యలాభాత్, + 'దృశే క్ష' ఇతికృప్రత్యయః, ఆలక్ష్యం అస్సు
టదృశ్యం శౌండిర్యం శౌర్యాతిరేణో యయో స్తయోః, శస్త్రైశ్చ
శస్త్రైశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తం శస్త్రాశస్త్రీ + 'ఇ చ్ఛర్మ
వ్యతిహర' ఇతి బహువ్రీహే సుమాసాంత ఇచ్ఛిత్యయః, 'అన్యేషా
మపి దృశ్యత' ఇతి దీర్ఘః. 'తిష్ఠద్ద్రవభృతీని చే'త్యవ్యయీభావత్వా
దవ్యయత్వం. తత్ర సమున్మిషంతః, సముత్పద్యమానాః పులకాః
రోమాంచాః యయో స్తయోః, సాహసే సాహసకృత్యే సతి, సల్లా
ఘయోః, అహో మహ దాశ్చర్యం హస్తలాఘవ మిత్యాదిప్రశంసాపర
యో రిత్యర్థః, జీవితసంకటే ప్రాణనిర్బంధే జాతే సతి, విహరతోః విహర
మాణయోః, 'విహరతో' రితి పాఠే వియుంజతో స్సతో, రీషన్తాత్రేవున్త
చ్ఛాన్తే తూష్ణీం స తిష్ఠతో రిత్యర్థః, ‡ మూర్భాసు మోహనదశాసు,

‡ 'శతక్రతోరనుగ్రహయాగ్రహీ'దితిపాఠే ఇంద్రమనుగ్రహీతుం రథకంచకా
గ్రహీతవాన్, తదభావేషి స్వశక్త్యైవసర్వం కర్తుం శక్తత్వా దితి భావః.

§ 'జాతే జీవితసంకటేఽపి హసతో' రితిప్రాక్తసపాఠే ప్రాణనిర్బంధేఽపి స్వ
క్రమ మప్రకాశ్య స్వస్థవ ధాసం కుర్వతో రిత్యర్థః.

1. విహసతోః.

రశాగ్రంతం రఘువీరపక్షి-ముఖయో రాసీ దసీమా రణః. ౧౩౨

౧. అథ తయో ¹రశాగ్రంతము క్తదివ్యాస్త్రయో రాఖండలవృత్తి
నిభయో రుభయో రాలూనేషు మార్గణే వ్యభంగురపరస్పర²వివర
మార్గణే వ్యవచ్ఛిన్నేషు ధనుర్గుణే వ్యవ్యాహతసహజసాహస³గుణా
ధీనేషు ధురీణేషు చ యానేషు నిరపాయ⁴సమరాభియానేషు నిర్భిన్నే

విశ్రామ్యతోః విశ్రాంతిం గచ్ఛతోః, మూర్ఛావస్థాతో⁵ఽన్యత్ర తుణ
మాత్రమపి కాలం వృథా న యాపితవతో రిత్యర్థః, రఘువీరపక్షి-ముఖ
యోః శ్రీరామరావణయోః, అశ్రాంత మవిచ్ఛిన్నం యథాతథా,
అసీమా నిర్మూల్యాదో, రణః, ఆసీత్, శాద్దులవికీర్ణితం వృత్తమ్.

అథేతి. అ థానంతర, మాఖండలవృత్తినిభయోః సహస్రాక్ష
వృత్తినిసూరనదృశయో, రి త్యుపమా. ని. 'ఆఖండల సుహస్రాక్ష' ఇ
త్యమరః, తయో రుభయోః రామరావణయోః, అశాగ్రంతము క్తదివ్యా
స్త్రయోః అవిచ్ఛిన్నప్రియు క్రమహస్తయో స్సతో, రభంగురం
భంగరహితం యథాతథా, పరస్పరవివరాణి అనోన్యమర్కస్థానాని
మార్గయం త్యన్విష్యం తీతి తథోక్తేషు, + కర్తరీల్యుః, 'అభంగు
రే'త్యత్ర, 'భంజభాసే'త్యాదినా ఘురచ్, మార్గణేషు సాయకేషు,
ని. 'మార్గణౌ సాయకార్థినా' విత్యమరః, ఆలూనేషు విచ్ఛిన్నేషు స
త్సు, + 'ల్వాదిభ్య' శ్చైతి నిష్టా తస్య సత్వం, తథా ధనుర్గుణేషు
చాపమార్వీ, వ్యవచ్ఛిన్నేషు విదళితేషు సత్సు, ధురీణేషు ధురంధరే
షు యోధేషు, + 'ఖ స్పర్వధురా' దిత్యత్ర యోగవిభాగా త్తః,
అవ్యాహతో⁵ఽప్రతిహతః సహజో నైసర్గిక శ్చ య సాహసగుణః
తదధీనేషు తదాయతేషు సత్సు, ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమ
రః, యానేషు శ్రీరామరథాశ్వేషు, నిరపాయసమరాభియానేషు సత్సు,
సాంయుగీనే సంయుగే సాధౌ, యుద్ధసమర్థః. ని. 'సాంయుగీనో రణే
సాధు' రిత్యమరః, రథే రావణస్యందనే, నిర్భిన్నే నితరాం విదారితే
సతి, నిర్వైకల్యం వైకల్యరహితం విజయే మనోరథో⁵ఽభిలాషో యస్మిం

1 అశ్రాస్తము క్త. 2 విజయమార్గణేషు. 3 వాగ్దణేషువిచ్ఛిన్నేషు. 4 గుణనికృతే
షు. 5 సమరాభిహతినిర్భిన్నే.

చ సాంయుగీనే రథే నిర్వైకల్యవిజయమనోరథ మజాయత ¹యశోధన
మయోధనమ్. ౧౩౩

ప. తూణీముఖా త్వరిత ముద్ధరణే గుణేన
సంయోజనే వ్యథ శరస్య విమోచనే వా,
యత్ర స్వలోకి తదధీన ఇ వాతివేగా
ల్లోకేన రాఘవకర శ్చిర మాలులోకే. ౧౩౪

ప. అర్ధోదీరితవీరవాద మహర ద్రామో య దస్త్రైః శ్రణా
తేనై వాంకురతా ముఖేన జగదే శేషం చ లజ్జాపతేః,

స్త ద్యథా తథా, యశ ఏవ ధనం యస్మిన్ త, దాయోధనం యుద్ధ,
మజాయత జాతం, ని. 'యుద్ధ యాయోధనం జన్య'మిత్యమరః. ౧౩౩

తూణీతి. తూణీముఖాన్నిషంగకుహరాత్, త్వరితం శీఘ్రమ్,
ని. 'జవోఽథ శీఘ్రం త్వరిత' మిత్యమరః. శరస్య బాణస్య, ఉద్ధరణే
అకర్షణే, గుణేన మార్వాప్య, సంయోజనే సంధానేఽపి, ని. 'మార్వీ
జ్య శింజనీ గుణ' ఇత్యమరః, అ ధానంతరం, విమోచనే మోక్షేవా,
యత్ర యస్మిన్ వ్యాపారే, రాఘవకరః, లోకేన దృష్టజనేన, స్వలోకి
దృష్టః, + 'లోకృ దర్శనే' లుజి 'చిణ్భావకర్మణా' రితి చిణ్, అతి
వేగా ద్వేగాతిశయాద్ధేతో, స్తదధీన స్తద్వాప్యపారాయత్త ఇ, వేతి
వేగాతిశయోక్త్యనుప్రాణితోత్పేదౌ, చిరం చిరకాల, మాలులోకే,
సవిమర్శాశ్చర్యానుసంధానం దృష్ట ఇత్యర్థః + కర్మణి లిట్, వసంత
తిలకావృత్తమ్. ౧౩౪

అర్ధేతి. రామః అర్ధోదీరితవీరవాదం అర్ధోక్తవీరాలాపం, య
ద్రావణముఖం, అస్త్రైః, హర చ్చిచ్ఛేద, శ్రణాత్ శ్రణమాత్రేణ, అం
కురతా కదళతా, తేనైవ, లంకాపతేః రావణస్య, ముఖేన, శేషం
పూర్వోక్తవీరాలాపాశ్చిప్తార్థం చ, జగదే ఉక్తం, ఆతః ధనుః పోహ
రణం యేషాంతే ధానుష్కాః ధన్వినః, ని. 'ధన్వీ ధనుష్టాన్ ధాను
ష్కుః' ఇత్యమరః + 'పోహరణ'మితి శక్, ఇనుసుక్తాంతా త్కూటికాదేశః,
తేషాం మధ్యే మాయావినో విచిత్రశక్తిసంపన్నయోః, + 'అస్తాయా
మేధాస్రజో వినిర్దితి వినివ్రత్యయః, అథవా ధానుష్కౌచ తోమాయా

సామ్యే సత్యపి¹చారుచారముభయోద్ధానుష్కమాయావినో
²ర్విచ్చినాననదర్శనా త్సమభవ ద్వీడా³ రణే రావణే. ౧౩౫

ప. దశాననశరక్షతక్షరదస్పృగ్గరీబుద్బుదై
 స్తరంగితమహేంద్రకంకటసహస్రచతుష్పదః,
 రణే రఘుకులోద్భవః క్షణ మమాని వైమానికై
 ర్యథా దశశతేక్షణో బలరుషా కషాయేక్షణః. ౧౩౬

వినో చేతి విశేషణసమాసః, తయో రుభయోః రామరావణయోః,
 చారనశ్చతురా శ్చారాయుద్ధగతివిశేషాః అస్త్రప్రయోగా వాయస్మిక్
 కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, సామ్యే సాదృశ్యే సత్యపి, రణే యుద్ధే, విచ్చి
 న్నాననదర్శనాత్ రామా స్త్రివిదళితముఖావలోకనాత్, రావణే, వీ
 డా లజ్జా, సమభవత్, జీవతైవ మయా సకలలోకసమక్షం చ్చిన్నానిశి
 రాంసి పునర్దృశ్యం తే ధి జ్ఞే జీవిత మిత్యాత్మనిందాపూర్వకం రావణో
 లజ్జితవా నిత్యర్థః, శార్దులవిక్రేడితం వృత్తమ్. ౧౩౫

దశాననేతి. దశాననశరైః రావణప్రయుక్తబాణైః యానిక్షతా
 ని ప్రహరణాని తేభ్యః క్షరంత్యాః విగళంత్యాః అస్పృగ్గర్యాః రక్షప్ర
 వాహస్య బుద్బుదై రాస్ఫుటైః, తరంగితాః సంజాతతరంగాః సమభి
 వ్యాప్తా ఇతి యావత్ + 'తరంగితే'త్యత్ర తారకాదిత్వా దితచ్, తస్మిన్
 మహేంద్రకంకటే ఇంద్రదత్తకవచే సహస్రం చతుష్పదా స్సహ
 స్రసంఖ్యాకనేత్రగోళకాయస్య సతథోక్తః, + 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా
 సమాసాంతః, రణే, రఘుకులోద్భవః శ్రీరామః, విమానేన చరంతీతి వైమా
 నికై ర్దైవైః, + 'చరతీ'తి తక్, బలే బలాసురే రుషా రోషేణ, కషా
 యేక్షణ స్సంరక్షలోచనో, దశశతేక్షణో యథా సహస్రాక్షణ, వేత్స్య
 త్వేత్సా, క్షణం క్షణమాత్రి, మనంతరం తత్సంబంధాభావా దితి
 భావః, అమాని అవబుద్ధః, + మన్యతేః కర్మణి లుజ్, ఇంద్రకవచ
 సంబంధా త్తత్రి సహస్రాక్షేక్షణసదృశోణితబుద్బుదసంబంధా చ్చ
 తథా త్వేనోత్పేక్షిత ఇత్యర్థః, ఏతేన స్మరణం ధ్వన్యతే, పృథ్వీవృత్తమ్.

1: చాతురీభిరుభయోః. 2 విచ్చిన్నాననదర్శనేనసమభూత్, ఇతిప్రాచీనపాఠః.

3 కులోద్భవః.

గ. తదను వారుణేన వై శ్వానరం వై నతేయేన వాతస్థయం వాయు
వ్యేన వారిదం¹ వై భాకరేణ తామినీం మహేంద్రేణ దానవం² మాహే
శ్వరేణ వైష్ణవ మిత్యేవ మస్త్ర మస్త్రీణ భిందానయో రనయో రనిశ
మాహవాగ్రీహా దవిదితా న్యహాని సప్త వ్యతీయుః. ౧౩౭

ప. శస్త్రాశస్త్రీ సముత్సుకో³ఽపి దయితాం సంచిత్వ పర్యాకులా
మస్త్రీణ జ్వలతా విధే రపునరున్మేషేణ తన్మస్త్రకాః,

తదన్వితః. తదను తదనంతరం, వారుణేన వరుణదేవతాకాస్త్రీణ,
+ 'సాఽస్య దేవతే'త్యణ్, ఏవము త్తరతాప్రిసి, వై శ్వానర మాగ్నేయా
స్త్రీం, వై నతేయేన గారుత్మ తేన, వాతంధయం నాగాస్త్రీం, + 'నాడిము
ష్ట్యశ్చే' త్యత్ర చకారా త్థశి ముమాగమః, వాయు ద్వేవతాఽస్య వా
యవ్యేన⁴ వాయ్వృతుపితృషసోయ⁵దితి యత్ప్రత్యయః, వారిదం జలదా
శ్రుం, వై భాకరేణ సూర్యాస్త్రీణ, తామినీ మంధకారాస్త్రీం, మా
హేంద్రేణ ఇంద్రదేవతాకాస్త్రీణ, దానవం దానవాస్త్రీం, మాహే
శ్వరేణ మహేశ్వరాస్త్రీణ, వైష్ణవం విష్ణుదేవతాక, మిత్యేవ ముక్తరీ
త్యా, అస్త్రీం వై శ్వానరాదికం, అస్త్రీణ వారుణాదినా, భిందానయోః
విదారయతోః, + భిదేశ్వానచ్, అనయో శ్రీరామరావణయోః,
అనిశ మనిరతం, అహవాగ్రహాద్రణాభినివేశా, దవిదితా న్యజ్ఞాతాని,
సప్తాహాని దినాని, వ్యతీయు రతిచక్రముః, + ఇణ్గతా, వితి ధాతోర్లిట్.

శస్త్రాశస్త్రీతి. శస్త్రాశస్త్రీ శస్త్రప్రహరణం యుద్ధం తత్ర, సము
త్సుకోఽపుత్యంతః⁶తితోఽపి, 'సకాతుకోపీ'తి పాశేఽప్యయ మే వార్థః,
శస్త్రాశస్త్రీ వ్యాఖ్యాతం, సీతాపతి రైశ్చిరీప్రాణనాథః, ఏతేన తద్వి
రహాసహిష్ణుత్వం సూచ్యతే, శ్రీరామః, పర్యాకులాం విరహవిహ్వలాం,
దయితాం ప్రేయసీం సీతాం, సంచిత్వ, సమరకేళితత్పరతయా విలం
బే క్రియమాణే తస్యాః పునః క్లేశో భవిష్యతీతి విచార్యే త్యర్థః, జ్వల
తా దీప్య మానేన, నవిద్యతే పునరున్మేషః పునః ప్రియోగో యస్య
తేన ఏకవారప్రియోగేణైవ రిపునాశకే నేత్యర్థః, యద్వా స విద్య
తే పునరున్మేషః మస్త్రకానాం పునః ప్రాదుర్భావో యస్తా తేన,

1 రామః కందళితా న్ముహు ర్ముహు రవచ్ఛేదేఽపి లజ్కాపతే
రాతంకేన సమం సమస్తజగతాం చిచ్ఛేద సీతాపతిః. ౧౩౮

ప. రక్షఃపతౌ పతతి లబ్ధమనోరథానా

మాతన్వతాం దివిషదా మథ పుష్పవర్షమ్,
శ్లాఘాపదం సమజనిష్ట పరం న రామః

+ విధే రస్త్రేణ (బ్రహ్మస్త్రేణ), కరణేన, ముహుర్ముహుః పునః పునః, అవచ్ఛేదేఽపి పూర్వం విదళనే సత్యసి, కందళితా నంకురితా, లంకాపతేః రావణస్య, తే చ తే మస్తకా శ్చ తా, దశశిరాంసీ త్యర్థః, సమస్తజగతా మశేషలోకానా, మాతంకేన సమ ముపద్రవేణ సాకం, చిచ్ఛేద విదారయామాస, అత్ర రావణశిరోజగదాతంకచ్ఛేద యోః కార్యకారణభావేన భిన్నకాలీనయో రపి సమ మిత్యేకకాలీన త్వోక్త్యా కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనాతిశయోక్తిమూలా సహోక్తి రలంకారః, * 'సహోర్ధే నాన్వయో యత్ర భవే దతిశయోక్తిః, కల్పితోపమ్యపర్యంతా నా సహోక్తి రితివ్యతే' ఇతి లక్షణాత్, ఏతేన యదా రావణశిరశ్చేదః తదా జగదాతంకచ్ఛేదోఽపీ త్యైవమ్యుక్తమనయా కారణగతాశుభావప్రతీతే శ్చమత్కార ఇతి రహస్యమ్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౮

రక్షఃపతి. రక్షఃపతౌ రావణే పతతి భువి నిపతితే సతి, లబ్ధమనోరథానాం ప్రాప్తకామానాం, అత ఏవ పుష్పవర్ష, మాతన్వతాం అపసర్జయతాం, దివిసీదంతీతి దివిషదో దేవాః. ని. 'ఆదితేయా దివిషద' ఇత్యమరః + 'సత్పూర్ణిషే' త్యాదినా క్విప్, 'హృద్యభ్యా ముపసంఖ్యాన' మితి సప్తమ్యా అలుక్. 'సుషామాదిషుచే'తి పత్యం 'అవిహితలక్షణో మూర్ధస్య స్సుషామాదిషు ద్రష్టవ్య' ఇతి వచనాత్, తేషాం, రామః పరం రామవీర, శ్లాఘాపదం ప్రశంసాస్పదం, న సమజనిష్ట న జాతః, + 'దీపజనే' త్యాదినా కర్తరి లుజి చిణభావపక్షే సిచ్, కింతు కామోపధేః కామకైతవాత్. ని. 'కపటో స్త్రీ వ్యాజదమ్భాపథయ శ్చద్ధృ

+ 'పునరున్వేషం నిమేషేణ సః' ఇతి ప్రాచీరపాతే అపునరున్వేష మితి ఛేదనక్రియావిశేషణమ్, పునర్యథా నానిర్భవే త్తథా చిచ్ఛేదేత్యర్థః. 1 మూర్ధ్యః.

¹ 'కామోపధేః కలితశూర్పణఖావికారః.

౧౩౯

గ. అనంతర మాలింగితరణవసుంధరాతలం శరతల్ప మధిశయాన మధిగతనిషంగోపధానం యాతుధానపతి మధిగత్య నిపత్య చ భువి సోదర్యస్నేహసులభవైధుర్యః కదర్యోఽహ మితి విహిత నిజదూషణో విభీషణ శ్చిరం విలలాప.

౧౪౦

తైతవే' ఇత్యమరః, కలితో విరచితః శూర్పణఖావికారః కర్ణనానచ్చేద హూషః సోఽపి, శ్లాఘావదం, సమజనిష్ట, 'కామో వన' ఇతి పాఠే వనే దండకారణ్యే కలితశూర్పణఖావికారః, కామః, శ్లాఘావదం, సమ జనిష్ట, తస్య లోకకంటక రావణసంహారమూలత్వా దితి భావః, వసంత తిలకావృతమి.

౧౪౧

అనంతర మితి. అనంతరం రావణపతనానంతరం, ఆలింగితరణ వసుంధరాతల మాశ్లిష్టరణభూమిభాగం, అవాఙ్ముఖతయా రణభువి నిప తిత మిత్యర్థః, శరతల్పం బాణశయ్యా, మధిశయానం అధిష్ఠితవంతం, + 'అధిశీఙ్గస్థానం కర్తే'తి కర్మత్వం. ని. 'తల్పం శయ్యాట్టదారే'ప్యి త్యమరః, అధిగతనిషంగోపధానం ప్రాప్తతూణోపబర్హం, ఏతేన మృత్యాఽపి నిజప్రకృతిం న జహా తీతి సూచ్యతే, యాతుధానపతిం రావణ, మధిగత్య ప్రాప్య, భువి, నిపత్య పతిత్వా, సమానోదరే శయిత సోదర్యో భ్రాతా + సమానశబ్దస్య ప్రాగివ సభావః, 'సోదరా చ్చే'తి యత్ప్రీత్యయః, తస్మిన్ స్నేహేన ప్రేష్టా సులభం సుఖలభ్యం వైధుర్యం విహ్వలత్వం యస్య స తథోక్తః, అహం, కుత్సితోఽర్యః కదర్యః ఆత్మ ప్రాణతాణార్థం భ్రాతృఘాతితయా యుద్రః, ని. 'కదర్యే కృపణాః ప్రదే'త్యమరః, 'ఆత్మానం ధర్మకృత్యం చ పుత్రదారాం శ్చ వీడయేత్, లోభా ద్యః పితరా భ్రాతృన్ స కదర్య ఇతి స్మృత' ఇతిచ, + 'కోః కత్తత్పురుషేఽచీ'తి కుశబ్దస్య కదాదేశః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, విహిత నిజదూషణః విరచితాత్మనిండః, విభీషణ, శ్చిరం, విలలాప.

౧౪౦

1 'కామోఽపి చాకలితే'తి ప్రాచీనపాఠః. 2 నిపత్యచసోదర్యాహర్యసోహర్ద

ప. అయి సమసుఖదుఃఖై¹ రన్వితం బంధువర్గం
 సహజ మపి భవంతం ముంచత స్సాహసేన,
 కులవిశసనహేతోః² కూటధర్మానువృత్తే
 ర్దశముఖ మమ యావజ్జీవ మాసీ త్కళంకః.

౧౮౧

ప. ఆర్యస్య రక్షీతు మనూ ననుజ స్స ఏకః
 ప్రాణా నముంచత పరం యుధి కుంభకర్ణః,
 త్వజ్జీవహృత్ స్వయ మహం³ నిజజీవహేతో
 రద్యాపి హంత సహ తే హతకో విధి ర్హమ్.

౧౮౨

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. అయితః. అయి దశముఖ హేరావణ, స
 మాని తుల్యతయానుభోక్తవానిచ తాని సుఖదుఃఖాని చ తైరన్వి
 తం, మద్వినాభావేన సుఖదుఃఖానుభవతత్పుర మిత్యర్థః, బంధువర్గం పుత్ర
 మిత్రకళత్రాదిబంధుసమూహం, తథా సహజం సహోదరం, భవంత
 మపి, సాహసేన అవివేకేన, ముంచతః త్యజతః, తథా కులవిశసనహేతోః
 వంశక్షయకరస్య, కూటధర్మే సహజం భ్రాతరం పరిత్యజ్య అన్యసమాశ్ర
 యణరూపకపటసమాచారే అనువృత్తిః అనుసరణం యస్య తస్య, మ
 మ, యావజ్జీవం జీవితపర్యంతం, + 'యావదవధారణ' ఇత్యవ్యయీభావః,
 కళంకః స్వయమవనార్థం భ్రాతరం ఘాతితవాని త్యేవం గూపోపనాదః,
 ఆసీత్. ని. 'కళంకోఽంకాపవాదయో' రిత్యమరః. మాలినీనృత్తమ్. ౧౮౧

ఆర్యస్యేతి. ఆర్యస్య పూజ్యస్య, భవతః, అనూక్ ప్రాణా, రక్షీ
 తుం త్రాతు, మనుజ, స్స ప్రసిద్ధః, ఏకః, కుంభకర్ణః పరం కుంభకర్ణ ఏవ,
 ప్రాణా, యుధి సమితి, అముంచత అత్యజత్, స ఏవ ధన్య ఇతి భావః,
 అహంతు నిజజీవహేతోః, ఆత్మప్రాణత్రాణార్థమిత్యర్థః, + 'వష్టీ హేతు
 ప్రయోగ' ఇతి వష్టీ, స్వయం సాక్షాత్, త్వజ్జీవహృత్ త్వత్ప్రాణాపహరీ,
 అతః అద్యేదానీ మపి, హతకః పాప, ఇత్యుపాలమ్భాక్షిః + సాదృశ్యే
 కః, విధిః దైవం, మా మేవంవిధద్రోహిణం, సహతే మృవ్యతి, హంత
 ఈదృగనుచితకారిణోఽపి మమ మారణవైముఖ్యేన తూష్ణీం తిష్ఠతి విధి

1 అన్వితంబంధువర్గః. 2 కూరకర్మానువృత్తే. 3 మమ.

గ. ఇ త్యేన మస్మి నివలపతి విదితవృత్తాంతా శుద్ధాంతా¹ త్కరుణ
మారటంతీభి రంతరితయూధపాభి రివ కరిణీభి స్తరుణీభి² స్సహాసమా
గత్య మధ్యేనమర మాపతిత మశనిహత మివ మందరం దశకంధరం ని
రీత్య నిహతోప ఘ్నవ లతా³ నివతస్తి నాథ నాథే త్యపరి
మేయవిషాదా⁴ నిషాదాహతదయితవిధురీకృతా కురరీ వామందం
చక్రంద మందోదరీ.

౧౪౩

రితి విషాద ఇత్యర్థః, వసంతతిలకావృత్తమ్.

౧౪౨

ఇతీతి. ఇ త్యేనం అనయా రీత్యా, అస్మి నివభీషణే, విలపతి సభి,
విదితో విజ్ఞాతః వృత్తాంతః రావణసంహారవార్తా యయా సా తథోక్తా,
అతవ వాంతరితయూధపాభిః వినష్టయూధనాథాభిః, కరిణీభిః కుంజరీభి
రి, వే త్యుపమా, + కరుణాశబ్దాత్కృపావచనా దర్శకాద్యచ్, కరుణం
శ్రోతృణాం శోకజనక, మారటంతీభి రాక్రొశంతీభిః, తరుణీభి స్స హా
స్తః పురస్తీభి స్సాకం, శుద్ధాంతా దవరోధా, త్సమాగత్య, ని. 'శు
ద్ధాంత శ్చావరోధ చే' త్యమరః, మధ్యేనమరం సమరస్య మధ్యే, రణ
మధ్యదేశ ఇత్యర్థః, + 'పారేమధ్యే వస్త్యావే' త్యవ్యయీభావః, తత్సన్ని
యోగా దేకారాస్తత్వం మధ్యశబ్దస్య, అశనిహతం వజ్రవిదారితం, మం
దరం మందరాఖ్యపర్వత మి, వేత్యుపమా, ఆపతితం నివతితం, దశకం
ధరం రావణం, నిరీత్య, నిహతోపఘ్నా విచ్ఛిన్నో సాశ్రయవృత్తా, ని.
'స్యాదుపఘ్నోఽంతికాశ్రయ' ఇత్యమరః, లతేవ, నివతంతీ భువి నివతి
తా, నిషాదే నాహతో విద్ధో దయితః ప్రియో యస్యా సా, అతవవ
విధురీకృతా విహ్వలీకృతేతి విశేషణసమాసో వర్ణనీయః, యద్వా నిషా
దాహతదయితేన విధురీకృతా విశ్లేష్టీకృతా, ని. 'విధురం ప్రిత్యవేతే
స్యా త్కష్టవిశ్లేష్టయారవీ'తి వైజయంతీ, + 'అభూతతద్భావే చ్యుః' అ
స్యచ్యవీతి దీర్ఘః. కుర రీవ ఉత్కృశఖగాంగ నేవ, ని. 'ఉత్కృశ
కురరా సమా' విత్యమరః, అపరిమేయవిషాదా నిరవధికశోకాసతీ, మం
దోదరీ రావణగ్రమహిషీ, నాథనాథేతి ప్రియప్రియేతి, + వీప్సయాం
ద్విర్భావః, అమంద ముచ్చైః, చక్రంద విచుక్రోశ, విలలాపే త్యర్థః.

1 సకరుణమ్. 2 సమం. 3 సమావత్య. 4 విలప స్తి. 5 నిషాదాహతా,

ప. యా వీక్షితా లజని పురా యమరాజధానీ

వీర త్వయా ¹నకలద్విగిజయోత్సవేషు,

తా మద్య దుర్విధిబలేన సమస్తలోక

సాధారణః పున రుపైవ్యసి హా ²కి మేతత్.

౧౮౪

ప. జనక స్వయం దనుజవంశనాయకో

దయితో జగత్ప్రితయజైత్రశాసనః,

తనయః పురందరజ యీతి గర్వితా

విధినా లహ మేవ మధునా విడమ్యితా.

౧౮౫

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. యేతి. హేవీర, పురా పూర్వం, త్వయా, నకలద్విగిజయోత్సవేషు సమస్తద్విగిజయయాత్రామహోత్సవేషు, యా, యమరాజధానీ యమపురీ, వీక్షితా దృష్టా, అజని జాతా, తాం యమరాజధానీ, మద్యేదానీం, దుర్విధిబలేన దుష్టదైవవశేన, సమస్త లోకసాధారణః నకలజనసాధారణ స్థుః, పున ర్భూయో, ప్యేక, ఉపై వ్యసి ప్రాప్యసి, ఏతదవస్థాంతరం కిం, హేతి విషాదే. ని. 'హ విషాద శుగార్తిష్వి' త్యమరః, వసంతతిలకావృత్తమ్.

౧౮౪

జనకఇతి. జనకః మమ పితా మయః, స్వయం సాక్షాత్, దనుజ వంశనాయకః దానవకులశ్రేష్ఠః, తథా దయితః ప్రియతమః, జైత్రేవ జైత్రం + జేతృశబ్దాత్ తృన్నంతా తృజ్ఞాదిత్వా తస్యైర్ధేఽణ్విత్వ యః, జగత్ప్రితయస్య త్రైలోక్యస్య జైత్రం జయశీలం శాసన మాజ్ఞా యస్యస తథోక్తః, తథా తనయః పురందరం జయతీతి పురందరజయీ ఇంద్రజిత్, ఇత్యేవం ప్రకారే, జాహం, గర్వితా సంజాతగర్వాజాతేతి శేషః, అథు నేదానీంతు, విధినా దైవేన, ఏవం పరిదృశ్యమానప్రకారేణ, విడంబితా అనుకృతా, సర్వసంక్షయే ఛైకైవ పరిశేషితాస్తీత్యర్థః, తథాచ శ్రీరామాయణే* 'పితా దానవరాజో మేభర్తా మేరాక్షసేశ్వ రః, పుత్రస్తు శక్తినిర్జేతా ఇత్యహం గర్వితా భృశ' మితి, మంజుభాషిణీ వృత్తమ్.

౧౮౫

ప. రాజస్యధర్మవిదుషోఽపి రఘూద్వహస్య
హత్వా యథాఽగ్రజ మథానుజపట్టబంధః,
ఆరభ్య¹ వాలిన మసంశయ మావిరాసీ
దిత్వోకువంశసహజః కథ మేష ధర్మః.

౧౮౬

ప. అహహ నిహతా లజ్జా వాలానలేన హనూమతః
పర మవనిజాపాతివ్రత్యానిలేన భవా నపి,
సుఖ మహ మిహాసీనా² శోకానలేఽపి యదీదృశే
ప్రభవతి న మాం హంతుం ప్రాయ స్స ఏష హుతాశనః. ౧౮౭

రాజన్యేతి. రాజ్ఞః అపత్యాని పుమాంసో రాజన్యాః క్షత్రియాః
+ 'రాజశ్వశురాద్య'దితి యత్ప్రత్యయః, రాజ్ఞోఽపత్యే జాతిగ్రహణం
సాధు, తేషాం ధర్మవిదుషో ధర్మజ్ఞస్యాపి, రఘూద్వహస్య శ్రీరామ
స్య. యథా యద్యత్, అగ్రజం, హత్వా, అథానంతర మనుజపట్టబంధః
అనుజస్య సామ్రాజ్యాభిషేకః, వాలినమారభ్య, అసంశయం నిస్సందే
హం, + అర్థాథావేషవ్యూహావః, ఆవిరాసీత్ ప్రాచురభూత్, ఏషోఽ
యం ధర్మః, కథం కుతోవా, ఇత్వోకువంశస్య పరమధర్మిష్ఠస్య ఇత్వోకు
కులస్య, సహజః నిరంతః, నసహజ ఏవే త్యర్థః, అతః ఇత్వోకుకులావతం
సస్య, శ్రీరామస్య అయం న ధర్మ ఇతి భావః, వసంతతిలకావృత్తమ్.

అహహేతి. అహహేతి ఘోదే. ని. 'అహహే త్వద్భుతే ఘోద'
ఇత్యమరః. తదే వాహ, హనూమతః, వాలానలేన, లంకా, పరమత్యం
తం, నిహతా దగ్ధా, అవనిజాయా స్థితాయాః పాతివ్రత్యం పతివ్రతా
ధర్మ ఏవ అనలః తేన, భవా నపి, నిహతః, అహం, త్వి హేదాసీం, ఈ
దృశే అనిర్వాచ్యే, శోకానలే సతి, యద్యపి, సుఖం నిర్విచారం, ఆసీనా
అవస్థితా, దాహకాలే కథమాసీనే త్యత ఆహ, న ఏషః సోఽయం,
హుతాశనః శోకాగ్నిః, ప్రాయో భూమ్నా, మాం, హంతుం నాశ
యితుం, న ప్రభవతి సమర్థో న భవతి, కథ మన్యథాఽఽత్తానం న
దహ తీతి భావః, ప్రహరణీవృత్తమ్.

౧౮౭

† 'సఏష చితానల' ఇతి ప్రాచీనపాఠే ఈదృశే శోకానలేఽపి అహం సుఖా సీనా
యది సఏష చితానలః చిత్యాగ్నిః మాం హంతుం ప్రాయః సప్రభవతీ త్యన్వయః.

1 వాలిమనయంకథమ్. 2 శోకానలేన.

X. తదహ మిదానీం సాయందినే భగవత స్సవితుః ప్రభేవ పృవిశ్య
జాతవేదసం చంద్రికేవ చంద్రమనం తటి దివ తటిత్త్వంతం భవంత
మనుసరంతీ నిర్వాపయామి నిరంతరవిరహదహనదహ్యామాన మా
త్మానమ్. ౧౮౫

తదితి. త త్తస్మాత్కారణా, దిదానీ, మహం, సాయందినే సా
యంకాలే, + సాయమిత్యవ్యయమ్ దినశ బ్దేన 'సుప్పుపే'తి సమన్యతే†
భగవతః పూజ్యస్య, సవితృ రాదిత్యస్య, పృథ్వా ద్యుతిః, జాతం వేదో
హిరణ్యం యస్మాత్తం జాతవేదస మగ్నిం. ని. 'జాతవేదా స్తనూ
నసా' దిత్యమరః, ప్రవిశ్య, సవితృప్రభాయా స్సాయ మగ్నిప్రవేశే.
* 'ఆదిత్యోఽస్తమయ న్నగ్ని మనుప్రవిశతి, అగ్నిం వా వాదిత్య
స్సాయం ప్రవిశ తీ' త్యాది శ్రుతిరేవ ప్రమాణమ్, చంద్రమనం
చంద్రం, చంద్రికా కౌముదీవ, తథా తటితోఽస్య సంతీతి తటి
త్వాత్ మేఘః, + 'తసా మత్స్వర్ధ' ఇతి భసంజ్ఞాయాం పదకార్యం న
భవతి, కింతు 'ఝయ' ఇతి మతుపో మకారస్య వకారః, అపదత్వా
న్నజ శ్త్వం, తం తటి ద్విద్యు ది వేత్స్యపమా, భవంత, మనుసరంతీ
అనువర్తమానా చి తా ధిరోహణేన అనుగచ్ఛంతీనతీ, నిరంతరవిరహదహ
నేన అవిచ్ఛిన్నవియోగాగ్నినా దహ్యామానం తాప్యమానం, ఆత్మా
నం దేహం, నిర్వాపయామి సుఖయామి, త్వయా సాకం ప్రసిద్ధాగ్ని
ప్రవేశ మంతరా తాదృగ్విరహశోకానలజనితసంతాపస్య నిర్వాణా
సంభవాత్, * 'ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా,
మృతే మ్రియేత యా నారీ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతిప్రతే'తి స్మృత్యు
క్త్యా, పతిప్రతాధర్మత్వా చేతి భావః, ఏతేన ప్రసిద్ధానలాపేక్షయా
విరహానల స్యాత్యంతసంతాపకరత్వం సూచ్యతే. ౧౮౬

† 'సాయంతనీ భగవత' ఇతి ప్రాచీనపాఠే సాయంభవా సాయంతనీ + 'సా
యంచిర' మిత్యాదినా భవాన్థే ట్యుప్రత్యయ స్తుడాగమచ్ఛ.

ఇత్యాది కరుణపరి దేవనవతీం ప్రజావతీం నివర్త్య నిర్వర్త్య చ నిజాజ్ఞయా నిశాచరపతే 'ర్యథావిధి సమేధం పితృమేధం సవిధ మేధ మాసవిషాదం విభీషణ మశేష రాజ్యాధిపతిం విధాతు మఖిలతీర్థాహృతై రమ్బుభి రమ్నోధర ఇవ దావదహనాకులం వనస్పతిం రఘుపతి రభ్యషించత్.

౧౮౯

ప. అథ దశరథనందనాభిషేకా¹ దధిగతరాజ్యపదో విభీషణో² యమ్,

ఇతీతి. ఇత్యాది ఏవమాది, కరుణపరి దేవనవతీం శ్రోతృజ్ఞానం శోకజనకవిలాపవతీం, ప్రజావతీం భౌతృజ్ఞాయాం, మందోదరీం, ని. 'ప్రజావతీభౌతృజ్ఞాయే' త్యమరః, నివర్త్య చితాగ్నా రోహణాభి నివేశాన్నిషిధ్య, నిజాజ్ఞయా, *మరణాంతానివైరాణి నిర్వృత్తం నః ప్రయోజనం, క్రియతా మస్య సంసౌరో మమా ప్యేష యథా త వే'త్యాదిశ్రీరామాయణోక్తరీత్యా స్వనిదేశవచనేన, నిశాచర పతేః రావణస్య, యథావిధి యథాశాస్త్రం, మేధా బుద్ధివిశేషః శ్రద్ధే తి యావత్. తయా సహితం యథాశథా, పితృమేధం పితృయజ్ఞమ్, *ప్రజాపతి రశ్వమేధ మస్మజతే' త్యాదా మేధశబ్దస్య యాగపరత్వేన వ్యాఖ్యానాత్, నిర్వర్త్య కృత్వా చ, సవిధం, సమీప ఇత్యర్థః, ఏధ మాసవిషాదం ప్రవర్ధమానభేదం, విభీషణ, మశేష రాజ్యాధిపతిం లంకాసకలసామ్రాజ్యాధిపతిం, విధాతుం కర్తుం, రఘుపతిః శ్రీరామః, అఖిలతీర్థేభ్యః అశేషపుణ్యతీర్థేభ్యః, ఆహృతై రాసితైః, అంభోభిః, దావదహనాకులం వనవహ్నినంతాపితం, వనస్పతిం వృక్షమ్, ని. 'వన స్పతి ర్వృక్షమాత్రే వినా పుష్పైః ఫలద్రుమ' ఇతి విశ్వః, అంభో ధరో మేఘ ఇవ, అభ్యషించత్ అభిషి క్తవాన్.

౧౮౯

అథేతి. అ ధానంతరం. దశరథనందనాభిషేకాత్ శ్రీరామవిర చితమూర్ధాభిషేకాత్, అధిగతం ప్రాప్తం రాజ్యపదం సామ్రాజ్యస్థానం యేనన, తథోక్తః, ని. 'పదం వ్యవసితతా'ణస్థానలక్ష్మోఽఘ్నివస్తుప్యి' త్యమరః, అయం విభీషణః, అనుదినం దినేదినే, + వీప్సయామవ్య

1 అత్ర 'యథావిధి విహితపితృమేధం సమేధమాసవిషాదం విభీషణ మగ్రజాశేష రాజ్యాధిపతి' మితి ప్రాక్తనః పాఠః. 2 'అధిగతరాజపదః' ఇతి ప్రాక్తపాఠః.

అనుదినమభివృద్ధమణ్డలో¹ భూదరుణకరామృత² పూరణోయథేందుః,

గ. తతః.

౧౫౦

ప. సీతా ముదీత్య నిభృతేన విభీషణేన

సీతాముదారగుణరూపవతీంసతీనామ్,

¹దేవస్య తత్త్వణ మభూ ద్దశకంఠకృష్టా

మానందశోకరసబంధుర మంతరంగమ్.

౧౫౧

యీభావః, అరుణకరా సూరిర్యకిరణా ఏవ అమృతం తేన పూరణ మాప్యాయనం యస్య స తథోక్తః, ఇందు రివ, అభివృద్ధం ఇందు ర్యథా ప్రవృద్ధతి మండలగ్రాష్ట్రం బింబ శ్చ యస్య స తథోక్తో భూత్, ఇందో రరుణకరయుక్తత్వ ముక్తం వరాహమిహిరేణ. * 'సలిలమయే శశిని రవే రీధితయో మూర్ఖితా స్తమో నైశమ్, తుపయంతి దర్పణోదర నిహితా ఇన మందిర స్వాంతః' ఇతి, శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా. పుష్పితా గ్రావృత్తమ్. * 'అయుజనయుగ రేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జర గా శ్చ పుష్పితాగే'తి లక్షణాత్.

౧౫౦

తత ఇతి. తతో విభీషణాభిషేకానంతరం.

సీతామితి. నిభృతేన, ప్రశీతేన, కరణత్రితయపరిశుద్ధేనే త్యర్థః, విభీషణేన, సీతాం సమీపం ప్రాపితాం, సతీనాం స్త్రీణాం మధ్యే ఉదారాణి గంభీరాణి గుణరూపాణి గుణా సౌఖీల్యాదయః రూపం సౌందర్యం చాస్యా స్సం తీతి తథోక్తాం, నిష్కళంకాం, దశకంఠకృష్టాం రావణావహృతాం, సీతా, ముదీత్య దృష్ట్యా, తత్క్షణం, తస్మిన్ క్షణ ఇత్యర్థః, దేవస్య స్వామినః శ్రీరామస్య, అంతరంగ మంతరికరణం, ఆనందః సీతాదర్శనజనితహర్షః శోకః ఈదృశీ మిమాందృష్ట్యా దురాచారో రావణః కథం తూష్ణీం స్థాస్యతీతి దుఃఖం, అథవా ఏతావంతం కాల మత్యం తపరిక్లిప్తేయ మభూ దితి విషాదః తావేవ రసా తాభ్యాం బంధురం పరిపూర్ణ, మభూత్. వసంతతిలకావృత్తమ్.

౧౫౧

1 'పూంజాదివేష్టః' ఇతి ప్రాక్తనపాఠః. 2 'రామస్యతత్క్షణమభూద్దశకంధ రాశి' రితిప్రాచీనపాఠః.

గ. 'అనంతర మియ మరుంధ తీవ పవిత్రచారిత్రనిధే రధిదేవతా పతి దేవతానాదిపుంసోఽపి పరస్య మర్త్యధర్మేణ ప్రత్యాయనాయ నాయ కస్య పురః పురందరముఖాః బర్హిర్ముఖాః పురస్కృత్య చ భగవంత మరవిందానన మిందుకలేవ పున రుదేవ్యంతీ తపన మివ దహన మవజ గాహే.

౧౫౭

ప. ప్రావిక్ష దర్చిషి పరం నిజశుద్ధిహేతో

అనంతరమితి. అనంతరం శ్రీరామస్య ఆనందశోకావేశానంతర, మియం సీతా, అరుంధతీ వసిష్ఠధర్మపత్నీ, వేత్త్యుపమా, పవిత్రచారిత్రం పరిశుద్ధసమాచార ఏవ నిధిః నిక్షేపః తస్య, అధిదేవతా అధిష్ఠానదేవ తా, నిత్యం నిరతిశయనిర్మలాచార పరిపూరితే త్యర్థః, తథా పతి దేవతా పరమపతివ్రతా, పరస్య పరమాత్మనః, అనాదిపుంసః పురాణపురుషస్యా పి, నాయకస్య పత్న్యః శ్రీరామస్య, పురః, మర్త్యధర్మేణ, స్వయం మర్త్య త్వేనావతీర్ణ త్యాదితిభావః, ప్రత్యాయనాయ నిశ్వాసోత్పాదనార్థం, ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతు స్వి'త్యమరః, పురందరము ఖా నిందాదీః, బర్హిః హుతాశో ముఖే యేషాం తాః దేవాః, ని. 'బర్హిః కుశహుతాశయో' రితి విశ్వః, + 'అగ్నిముఖా వై దేవా' ఇతి శ్రుతిః. తథా భగవంతం పూజ్యం, వక్తృజ్ఞైశ్చర్యసంపన్నం వా, అరవిందాననం బ్రహ్మాణంచ, పురస్కృత్య పురోధాయ, తాః సాక్షీకృత్యే త్యర్థః, తేషాం తదా సన్నిహితత్వా దితి భావః, ఇందుకలా చంద్రక లేవ, పున ర్భూయో, పున దేవ్యంతీ సతీ, తపనం సూర్య మివ, దహన మగ్నిం, అవజగాహే ప్రవివేక, ఇందుకలాయాః కుహ్యం తపనప్రవేశ ఆగమసిద్ధః.

౧౫౭

ప్రావిక్షదితి. విశుద్ధచరితా పరమపవిత్రచరిత్రా, దేవీ పూజ్యా, జనకస్య పుత్రీ జానకీ, నిజశుద్ధిహేతో, రాత్మశుద్ధ్యర్థ మేవే త్యర్థః + 'వష్ఠీ హేతుప్రయోగ' ఇతి వష్ఠీ, అర్చిషి, జ్వలనే, పావిక్షత్ ప్రవిష్ట

1 'అనంతర మియ మరుంధ తీవ పవిత్రచారిత్రనిధి రధిదేవతా పతిదేవతానాం ఆదిపుంసోఽపి పరస్య + మనుష్యధర్మణః ప్రత్యాయనాయే'తి ప్రాచీనపాఠః.

† మనుష్యస్య ధర్మ ఇవధర్మోయస్య మనుష్యధర్మః, 'ధర్మాదనిచ్ఛేవలా'దిత్యనిచ్ఛమాసాంతః.

దేవీ విశుద్ధచరితా జనకస్య పుత్రీ).

అంహ శ్చిరం హి య దపావనవస్తుసంగా

త్వక్త స్వయంత దమునా దమునా బభూవ. ౧౫౩

విశుద్ధశీలా మనలేన సంగా ద్విదేహజాంతత్ర విలోక్య సీతాం,
ప్రభాం పునః ప్రత్యుషసీవ పూషా ప్రత్యగ్రహీ తోన్ఁ గ్రసరోరఘూణాం.

వతి, + విశ తే ద్లుజ్ శల ఇగుపథా దనిటక్స' ఇతి కాన్దేశః, దమునాః
జ్వలన స్తు, ని. 'సప్తార్చి ర్దమునా శ్చుక్ర' ఇత్యమరః. చిరం, చిరకాల
మారభ్యే త్యర్థః, అపావనవస్తుసంగాత్ అపవిత్రవస్తుసంపర్కాత్, స్వస్య
సర్వభక్షకత్వా దితి భావః, య దంహో దురితం, సంపాదిత మితి శేషః.
ని. 'అంహో దురితదుష్కృత' మిత్యమరః, త దిత్యవ్యయంతృతీయాన్ధే
తేనేత్యర్థః, † అమునా అంహసా స్వయంత్యక్తః విముక్తో, బభూవ, ఆత్మ
విశుద్ధస్థిం ప్రవిష్టాయాం పరమపతివ్రతాయాం జనకపుత్ర్యాం తత్సం
పర్కా త్వయం సకలదురితవిముక్తిద్యౌరా పరిశుద్ధోఽభూ దితి మహా
దేతదాశ్చర్య మిత్యర్థః, అత్ర దమునసో దురితసంబంధతద్విముక్త్యో
రసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః, స తేన జ్వలనా పేక్ష
యాఽప్యత్యంతపవిత్రత్వ మస్యా వ్యజ్య తే. ౧౫౩

విశుద్ధేతి. తత్ర తస్మింత్యమయే, రఘూణా మగ్రసరో రఘునాయ
కః, స శ్రీరామః, ‡ అనలేన సంగాత్ అగ్ని సంపర్కాద్ధేతోః, విశుద్ధశీలాం
పరమపావనసమాచారాం, విశేషణ మేతత్ప్రభాయా మపి యోజ్యం,
విదేహజాం జనకమహారాజపుత్రీం, కులీనా మిత్యర్థః, 'అయోనిజా'
మితి చ గమ్యతే, సీతాం, విలోక్య అత్యాదరేణ దృష్ట్వా పూషా సూ
ర్యః, ప్రత్యుషసి ఉషఃకాలే, ని. 'ఉషః ప్రత్యుషసీలవీ'త్యమరః, ప్రభాం
నిజశోభా మివ, పునః, ప్రత్యగ్రహీత్ పరిగృహీతవాన్, ఉపమాలజ్ఞా

† అత్ర తచ్చతదవశేతి కర్తధారయాశ్రయణా త్తదిత్యస్య తృతీయాంతార్థకా
న్యయత్వం స కల్పయిమ్, యద్వా అమునా సీతాప్రవేశేన హేతునా దమునాః తత్
పాపం కర్మ స్వయం త్యక్తః త్యక్తు మార్భవాన్ + ఆదికర్తణి క్తః, 'కర్తరి చేతి
కర్తరి క్తః, ఇత్యన్యే.

‡ 'ప్రత్యగ్రహీతావిగ్రసర' ఇతి ప్రాచీనపాతే 'విశేషణమాత్రప్రయోగో విశేష్య
ప్రతిపత్తా'వీతి వామననూతా త్వావిగ్రసరశబ్దే నైవరామహుపవిశేష్యలాభః.

గ. అథ దాశరథి రధిగతనిజప్రశంసావిధినా విధినా పురః ప్రదర్శ్య మానం విమానగతం మహారథం దశరథం ప్రణిపత్య ప్రతిపద్య శిరసి తదనుశాసనం పాకశాసనవరప్రత్యుజ్జీవితైః ప్రముదితైర్హస్తైః రిభిరనుగమ్యమానః ప్రమోదమానమనా స్సుగ్రీవేణ సహ భాషమాణం విభీషణం సకరుణ మాలోకయన్మనుజేన సీతయా చ సమ మయోధ్యా మభిగంతు కామః కామచరం విమానవర మారురోహ క మపి కాబేరమ్. ౧౫౫

రః. ఏతేనానయో రత్యన్తావినాభావసంబంధో వ్యజ్యతే, వృత్త ముపజాతిః.

అథేతి. అథ సీతాపరిగ్రహానంతరం, దాశరథిః శ్రీరామః, అధిగతః ప్రాప్తః నిజప్రశంసావిధిః ఆత్మస్తుతివిధానం యేన సః తథోక్తేన, * 'భవాన్నారాయణో దేవః శ్రీమాన్ చక్రాయుధః ప్రభుః, ఏకశృంగో వరాహ స్త్వం భూతభవ్యసపత్నజి' దిత్యాదినా ఆత్మానం స్తువతే త్యర్థః, విధినా బ్రహ్మణా, పురోఽగే. ప్రదర్శ్యమానం, ఏహేయంతవ పితా దశరథ స్త్వద్దర్శనార్థమాగత ఇతి హస్తనిర్దేశేన లోచనగోచరీక్రియమాణ మిత్యర్థః, విమానగతం వ్యోమయానారూఢం, ని. 'వ్యోమయానం విమానోఽస్త్రీ' త్యమరః, మహారథం మహాత్మానం దశరథం, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, తస్య దశరథస్య అనుశాసనమ్ * 'కృతం కర్మ యశ్చాస్మాన్యం ప్రాప్తం తే శత్రుసూదన, భ్రాతృభిః సహ రాజ్యస్థో దీప్త మాయు రవాపుషి' ఇత్యాజ్ఞాపచన మిత్యర్థః. శిరసి, ప్రతిపద్య ప్రాప్య, అభ్యుపగ మ్యేతి యావత్, పాకశాసనవరేణ ఇంద్రదత్తవరేణ, ప్రత్యుజ్జీవితై రనుప్రాణితైః, అతపవ ప్రముదితైః, హరిభి ర్వాసరైః, రనుగమ్యమానః, ప్రమోదమానమనాః ప్రహృష్యమాణాంతరికరణః, తథా స్సుగ్రీవేణ సహ, భాషమాణం సౌహార్దేన కిమపి సల్లవంతం, విభీషణం, సకరుణం సదయ, మాలోకయన్ పశ్యన్, అనుజేన లక్ష్మణేన, సీతయా చ సమ, మయోధ్యాం నిజరాజధానీ, మభిగంతుకామో జిగమిషు స్సక్, + 'తుంకామమనసోర వీ'తితుమునో మకారలోపః, క మ ప్యనిర్వాచ్యం, కాబేరం కుబేరసంబంధినం, + 'తస్యేద' మిత్యణ్, కామచరం స్వైరచారిణం, విమానవరం పుష్పకాఖ్యం వ్యోమయానశ్రేష్ఠ, మారురోహ అధిష్ఠితవాన్. ౧౫౫

ప. ఆరుహ్య పుష్పక మయం విదితాని తాని

లంకోపకంఠదశకంఠరణాంగణాని,

సింధుం గభీర మపి సేతునిబంధనం చ

సందర్శయ స్మగదృశ స్స జగామ రామః.

౧౫౬

ప. ఉపరి యథా యథా మణివిమాన ముదంచతి స

స్తరుణి తథా తథా విపులతా ముపయాతి నభః,

మహివలయే తు పల్వల మవేక్ష్య మహాంబునిధిం

ఆరుహ్యేతి. సోఽయం రామః, పుష్పక, మారుహ్య, తాని పూర్వోక్తరీత్యా చరితాని, విదితాని ప్రసిద్ధాని, లంకోపకంఠే లంకా పురనికటే యాని దశకంఠరణాంగణాని రావణసమరభూమయః తాని చ, గంభీరం గాంభీర్యగుణయుక్తం, సింధు మపి సముద్రం, సేతు నిబంధనం చ, మృగీదృశః సీతాయాః, సందర్శయ త దేత దితి ప్రద ర్శయ, జగామ, వసంతతిలకావృత్తమ్.

౧౫౬

ఉపరితి. హే తరుణి మైథిలి, నః అస్మాకంసంబంధి, మణివిమా నం రత్నఖచితవ్యోమయానం, యథాయథా యేనయేన ప్రకారేణ, + వీహాయాం ద్వీర్భావః, ఉప ర్యుర్ధ్వ, ముదంచతి గచ్ఛతి, తథాతథా తేన తేన ప్రకారేణ, + పూర్వవ ద్వీర్భావః, నభః అంతరిక్షం, విపులతాం విశాలతా, ముపయాతి, అనంతత్వా త్తథా ప్రతీయత ఇ త్యర్థః, మహివలయే భూమండలేతు, + 'సద్యాపోఽన్యతరస్యా' మితి మహిశబ్దస్య హ్రస్వః १ మహాంబునిధిం మహాసముద్రం, పల్వలమల్ప సరఃప్రాయ, మవేక్ష్య దృష్ట్వా + అనపూర్వా దీక్షితే క్త్వీ ల్య బాదేశః, దూరస్థస్య మహతోఽవ్యల్పతయా ప్రతీతే ర్లోకప్రసిద్ధత్వా దితి భావః, పవనభువే హనూమతే, నివేద్యప్రదర్శ్య చ, అపరే అన్యే, హ రయో వానరాః, హసంతి, కృత్రిన్సీ వ్యంబునిధి రేవం ప్రతిప్రభాతి త దేశ దేశోల్లంఘనేన తవకాప్రతిష్ఠే త్యభిప్రాయేణ పరిహసంతీత్యర్థః.

१ మహ్యతే పూజ్యత ఇతి మహిః, 'మహా పూజాయాం' చురాదే రదంతా జ్ఞీ చి 'అచఇ' రితి ఇప్రత్యయే మహిః, 'కృదికారాదక్తిస' ఇతి జీషి మహీ ఇతి, 'వీచిః స క్త్వి- ర్మహిః కేలి రిత్యాద్యాహ్రస్వదీర్ఘకా' ఇతి వాచస్పతి రిత్యమరసుధాయా ముక్తం, ఆతపన ద్వీరూపకోశే, 'షేధి ర్దేధి మహి ర్మహీ' ఇత్యుక్తం.

పవనభువే నివేద్య చ హనంతి పరే హరయః. ౧౫౭

గ. ప్రియే జనకనందిని వినతానందన మ పృతిశేతే విమానవేగః.
తథాహి.

ప. యద్యద్దూరే పురః పశ్యన్నిచ్చామి తవ శంసితుమ్,
తత్తదన్వ గపి ద్రష్టు మపి వక్తుం న పార్యతే. ౧౫౯

గ. తరుణి ధరణీసుతే పశ్య ఋశ్యమూర్తోఽయం, బింబాధరే
పంపానర ఇదం, కంబుకంతి కబంధనిధనభూమిరియం, కరభోరు ఖరాది

అ. అథ తత్తత్థానాని ప్రదర్శయిష్యే నీతాం సంబోధయ
తి. ప్రియే ఇత్యాదినా. హే ప్రియే, జనకనందినీతే, విమానవేగః
వ్యోమయానరయః, వినతానందనం గరుత్మంతమపి, అతిశేతే, తతోఽ
పృతివేగేన గచ్ఛతీ త్యర్థః, ని. 'గరుత్మా' గరుడ స్తర్మ్యో వైన తేయః
ఖగేశ్వర' ఇత్యమరః. ౧౬౦

అ. త దేవ ప్రతిపాదయతి. తథాహితి.

అ. ప్రతిపాదనప్రకారమేవాహ. యద్యదితి. పురః పురస్తాత్,
దూరే యద్యద్వస్తు స్థానంవా, పశ్యే, తవ, శంసితుం కథయితుం,
మిచ్చామి, తత్తద్వస్తు స్థానం వా, అన్వో పశ్య, ద్రిష్టుమపి, తథా
వక్తు మపి, న పార్యతే నశక్యత, ఇతి వేగాతిశయోక్తిః, తథాపి వత్సో
మి శృణ్వతి వాక్యశేషః. ౧౬౧

తరుణీతి. హే తరుణి నుందరి, ధరణీసుతే భూపుత్రి నీతే,
అయం పరిదృశ్యమానః, ఋశ్యమూకః ఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతః, పశ్య
త మవలోకయ, హే బింబాధరే బింబోష్ఠి, పంపానరఇదం, యస్య
తీరే మయా రావణాపహరణసమయే త్వద్విరహవేదనయా బహు విల
పిత మితి భావః, హే కంబుకంతి శంఖసదృశగ్రీవే, + 'అంగగాత్రీకం
రేభ్య శ్చే'తి జప్, ఏతేన మహాభాగ్యలక్షణసంపత్తి స్సూచ్యతే, తదు
క్తం సాముద్రిక శాస్త్రే. * 'స్యా దో'మవర్జిత మురో మృదులాంగ
నానాం గ్రీవా చ కంబునిచితాఽథ సుఖాని ధత్తే' ఇతి కంబునిచితా
త్రిరేఖావ్యాస్తేత్యర్థః, ఇయ మేషా, కబంధస్య కబంధాఖ్యదానవస్య
నిధనభూమిః విధ్వంసనస్థానం, యేన సుగ్రీవసఖ్యం త్వత్ప్రిసాధనము

కలహస్థాన మిదం, మధురాలాపిని మమ పర్ణశాలేయం, మత్తేభ
గామిని మాయామృగమృగయావన మిదం, కుటిలాయతకబరి గో
దావరీయం, కుంభికుంభస్తని కుంభసంభవాయతన మిదం, విధు
ముఖి విరాధ¹విధ్వంసనమహీయం, కంజలోచనే మహామునే రత్రే
రాశ్రీమపద మిదం, విదేహరాజపుత్రి చిత్రకూటో²య మితి వివిధాః
పదిష్ట మితి భావః, కరభా వివ ఊరూ యస్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః హే
కరభోరు, + 'ఊరూత్తరపదాదాపమ్య' ఇత్యుచ్చిత్యయః, అతపవ
ప్రాస్యః, ని. 'మణిబంధా దాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహి' రిత్యమరః,
ఇదం ఖరాదీనాం కలహస్థానం యుద్ధభూమిః, ఏతదాది శ్వయా దృష్ట
చరమితి భావః, హే మధురాలాపిని మంజుభాషిణి, ఇయం, మమ
పర్ణశాలా, అయ మావయో రుటజ ఇత్యర్థః, హేమత్తేభగామిని,
మందయానే, ఇదం, మాయామృగస్య మాయామృగరూపభారిణో
మారీచస్య మృగయావనం, తద్ధ్వంసనకానన మిత్యర్థః, కుటిలా కుంచి
తా నతా తథాభూతాయా ఏవ మోహనత్వాత్ ఆయతా దీర్ఘా చ
కబరీ కేశపాశో యస్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః హేకుటిలాయతకబరి, ని.
'కబరీ కేశవేశ' ఇత్యమరః, + 'జానపదే'త్యాదినా జీష్, ఇయం గో
దావరీ, హేకుంభికుంభస్తని కరికుంభపుథులకుచే, + 'స్వాంగా చో
పసర్జనా దసంయోగోపధా' దితి జీష్, ఇదం, కుంభసంభవాయతన
మగస్త్యాశ్రీమః, ని. 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇత్యమరః, హేవిధుముఖ
చంద్రాననే, + పూర్వపక్షిష్. ని. 'విధు ర్విష్ణో చంద్రమ సీ'త్యమరః,
ఇయం, విరాధస్య విధ్వంసనమహీ వినాశస్థానం, హే కంజలోచనే ప
ద్మనయనే, ఇదం మహామునేః మునిపుంగవస్య, అత్రే, రాశ్రీమపదం
తపోవనస్థానం, హేవిదేహరాజపుత్రి జనకనందిని, అయం, చిత్రకూట
పర్వతః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, వివిధాః నానా ప్రకారాః, కథాః శ్రా
వ్యవాచాః, + 'చింతిపూజకధికుంభి చర్చశ్చే' త్యుచ్చిత్యయః, కథ
యన్ శంసన్నే, వాయం శ్రీరామః, అంజసా ద్యుతం. భాగీరథీ పరి
సరే గంగాప్రాంతభువి, ని. 'పర్యంతభూః పరిసర' ఇత్యమరః, భరద్వాజ

కథా కథయన్నే వాంఙసా భాగీరథీపరిసరే భరద్వాజమునేః ప్రశాంత
పావనం తపోవన మయాసీత్, అభాషత చ మైథిలీమ్. ౧౬౦

ప. ప్రసూప్తబర్హిణశ్వాస¹పారణాసుకృతీ హరిః,
కంఠూవినోదనోత్కంఠీ కంఠీరవనఖై ర్మృగః. ౧౬౧

గ. తత్ర భరద్వాజవిహితవివిధాతిథ్య స్తథైవ పదవీం దవీయసీ
మతిలంఘ్య పున రయోధ్యాసవిధ మాసీదన్నగ్రీత ఏవ హ
మునే స్ఫుంబంధి, ప్రశాంతం ప్రసన్నం, నిర్దైవర మిత్యర్థః, పావనం
పవిత్రం చేతి మిథోవిశేషణవిశేష్యభాషణపదవత్కాయాం + 'విశేషణం
విశేష్యేణ బహుళ' మితి సమాసః, తపోవన మాశ్రమ, మయా
సీత్, ప్రావిశ దిత్యర్థః. + యాతేర్లుజ్, 'యమరమనమాతాం స' క్షేతి
సగాగమః, 'అస్తిసిచోఽపృక్త' ఇతీడాగమః, మైథిలీ, మభాషత
అవోచత చ. ౧౬౦

అ. ఉక్తిప్రకారమే వాహ. ప్రసూప్తేతి. హరిః భుజంగః, ని.
'యమానిలేంద్రీచంద్రార్కవిష్ణుసింహంశువాజిమ, శుకాహికపిభేకే
షు హరి ర్నా కపిలే త్రిప్లి'త్యమరః, ప్రసూప్తస్య నిద్రాళోః బర్హిణ
స్య మయూరస్య యే శ్వాసాః నిశ్వాసమారుతాః తేషాం పారణయా
భోజనేన సుకృతీ ధన్యః, ని. 'సుకృతీ పుణ్యవాక్ ధన్యః' 'మయూరో
బర్హిణో బర్హీ సీలకంఠో భుజంగభు'గితి చామరః, బర్హిణభుజంగయో
స్సహజవై రే స త్యపి మహామునిమహిమ్నా ప్రసన్నత్వా దాశ్రమస్య
నిర్భయసాన్నిధ్యసంభవా దితి భావః, తథా మృగో హరిణః, కంఠీరవ
నఖైః సింహాసఖిరైః, కంఠూవినోదనోత్కంఠీ కంఠూత్వపనోదనోత్సుకః,
పూర్వపద్మావః, సహజమపి వైరం సంత్యజ్య సైవరం విహరంతి మృగ
పన్నగాదయ ఇతి మునే ర్మహాతపస్సామర్థ్యం సూచ్యతే. ౧౬౧

తత్రేతి. త తాశ్రమే, భరద్వాజేన విహితం కృతం వివిధాతి
ధ్యం నానాప్రకారాతిథినత్కారో యస్య స తథోక్తః, తథైవ దవీయ
సీం దూరతరాం. + 'స్థూలదూరే'త్యాదినా పూర్వగుణయణాదిపర
లోపా 'ద్వివచన విభజ్యే'త్యాదినా ఈయసు న్యవాదేశః 'ఉగిత శ్చే'
తిజీప్, పదవీం మార్గ, మతిలం ఘృతిక్రమ్య, పున ర్భూయః, వాక్యా

నూమదావేదితోదంత మాగచ్ఛంత మరుంధతీజానిపురస్సర మజస్ర
మానందబాష్పాకులితాలోక్తై రమాత్యలోక్తైః పరిగత మతిపావనత
పోధనవ్రత మాజానభక్తిభరితం భరత మాలోకయ న్నతివత్సలతయా
తద్విమానా దవరోహణాయ దేవో దశకంఠరిపు రుదకంఠత. ౧౬౨

ప. యానం మదాశయ మవేత్త్య యథాయథైత

త్తా గాపథా దవతర త్యవసీకుమారి,

లంకారేవా, అయోధ్యాయాః సవిధం సమీప, మాసీదన్ ప్రాప్నువ,
న్నగ్రతః పురస్తా దేవ, హనూమతా ఆవేదితో నివేదితః ఉదంతః
శ్రీరామాగమనవృత్తాంతో యస్య తం, అత ఏవ ఆగచ్ఛంతం ఆభిము
ఖ్యే నాయాంతం, అరుంధతీ జాయా యస్య సోఽరుంధతీజానిః వసిష్ఠః
+ 'జాయాయానిజ్' ఇతినిజాదేశః, పురస్సరోఽగ్రేసరో యస్య స తథో
క్త స్తం, తథా అజస్రం నిరంతర, మానందబాష్పై రాకులీతా ఆలో
కా దర్శనాని యేషాం తైః, ని. 'ఆలోకా దర్శనద్యోతా'విత్యమరః,
అమాత్యలోక్తైః సుమంత్రాదిమంత్రజనైః, పరిగతం పరివేష్టితం, అతి
పావన మత్యంతపరిశుద్ధం, తపోధనవ్రతం జటావల్కులధారణకంఠ
మూలాశనాధశ్చయనబ్రహ్మచర్యాదితాపసాచారో యస్య తం, భక్తిః
పూజ్యే వ్యసూరాగః ఆజానభక్త్యా స్వభావసిద్ధభక్త్యా భరితం పరిపూ
ర్ణం, నిజభక్తితత్పర మిత్యర్థః, ని. 'భక్తి ర్నిషేవణే రాగేరచనాయా'
మితి శబ్దార్ణవే, భరత, మాలోకయన్, అతివత్సలతయా హేతునా, ని.
'శ్రీమాన్ స్నిగ్ధ స్తు వత్సల'ఇత్యమరః + 'వత్సంసాభ్యాం క్షామబల'ఇతి
లచ్చిత్యయః, తత స్తద్విమానాత్ పుష్పకా, దవరోహణాయ, దేవః
స్వామీ, దశకంఠరిపుః రావణాంతకః శ్రీరామః, ఉదకంఠ ఉత్కుంతిత
వాన్, విచ్ఛ దిత్యర్థః. ౧౬౨

ఆ. తదాసీం సీతా మామంత్రితవాన్ శ్రీరామ ఇత్యాహ. యాన
మితి. హే అవసీకుమారి సీతే, ఏత దస్మదధిష్ఠితం, యానం పుష్పకం
కర్తృ, మదాశయం మమావరోహణాభిప్రాయ, మవేత్త్య జ్ఞాత్వా,
యథాయథా, తారాపథా దంతరిక్షా, దత్త్యాసరా దితి వా పాఠః, అతప
వావతంతి, అవరోహతి, తథాతథా, భూః త్వన్మాతా భూదేవీ, అ ద్యే

ఆసేదుషీం సవిధ మద్య తథాతథా భూ

రత్యాదరేణ భవతీ మభిగచ్ఛతీవ.

౧౬౩

ప. ఇత్థం వద న్నిందుముఖం సలీలం దేవః స్లవంగాధిపద త్తహస్తః,
విభీషణావేదితయా పదవ్యా విమానతో మంద మవారురోహ.

ప. ప్రణీతమణిపాదుకం ప్రణత మగ్రతః పాదయో

రుదన్యభరతం జవా దుపనయ స్ఫుజాభ్యంతరమ్,

ఉదీత్య చ తపఃకృశం వపు రముష్య వాత్సల్యతః

కరేణ స ముహుః స్పృశ స్స విరరామ రామ శ్చిరమ్. ౧౬౪

దానీం, సవిధం సమీప, మాసేదుషీ ముపగతాం, భవతీం పూజ్యాం
త్వామ్, + 'భాతే ర్లవతు'రితి డవతుప్రత్యయః పూర్వవత్, అత్యాద
రేణ అత్యంతపుత్రికాప్రేమ్ణా, అభిగచ్ఛ త్యభ్యుద్గచ్ఛతీ, వేత్సు త్ప్రేమ్నా,
యథా దూరా దాగతాం పుత్రీం మాతా అత్యంతాదరేణాభ్యుద్గ
చ్ఛతి తద్వ దిత్యర్థః, వసంతతిలకావృత్తం. ౧౬౩

ఇత్థమితి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, + 'ఇదమ స్థము'రితి ధముప్ర
త్యయః, ఇందుముఖం సీతాంప్రతి, సలీలం సవిలాసం, వదన్, దేవః
స్వామీ శ్రీరామః, స్లవంగాధిపేన సుగ్రీవేణ దత్తః రాజలక్షణత్వా
ద్వితీర్ణః హస్తః హస్తావలంబో యస్య స తథోక్త స్సృగ్, విభీషణావేది
తయా ఇత ఆగమ్యతాం దేవే నేతి నిర్దిష్టయా, పదవ్యా మార్గేణ, పథః
కరణత్వం వ్యాఖ్యాతం ప్రాక్, విమానతః విమానాత్, + పంచమ్యా
స్తసిః, మందం శనైః, అవారురోహ అవరూఢవాన్. ౧౬౪

ప్రణీతేతి. ప్రణీతే శ్రీరామచరణసన్నిధానం ప్రాపితే మణిపా
దుకే పూర్వం రాజ్యపరిపాలనపురస్కారార్థ మానీతే మాణిక్యపాదుకే
యేన తం, పాదయో, రగ్రతః పురస్తా, త్ప్రీణతం నమస్కృతవంతం.
భరతం, జవా దాదరాతిశయప్రయుక్తరయాత్, ఉదస్య ఉత్తిష్ట్య,
భుజాభ్యంతర, ముపనయన్, గాఢమాలింగ నిత్యర్థః, తథా తపనా,
ప్రతోపవాసాదినా, కృశం క్షీణం, అముష్య భరతస్య, వపు శ్చరీరం,
ఉదీత్య దృష్ట్వా చ, వాత్సల్యతః సోదరస్నేహాత్, కరేణ, ముహుః
పునఃపునః, స్పృశన్ పరిమార్జయన్, స రామః, చిరం, స విరరామ

పశ్యేన్ననంద భరతః పరిరభ్య దోర్భాన్
 సౌమిత్రి మాగ్యసమదుఃఖకృశీకృతాంగం,
 సోఽయం సుఖోపనతరాజ్యపరాఙ్ముఖాయ
 తస్మై పున సహజభక్తిదృఢవ్రతాయ.

౧౬౬

గ. అథ భరతోఽపి పురతోఽభివాదితపురుషం పౌరుషనిఘ్నేన
 శత్రుఘ్నేన సహ దేవీం ప్రణమ్య జనకనందినీ మున్తనీకృత్య సావరో
 న విరతోఽభూత్, తదుపలాలనతాత్పర్యేణ అనల్పకాలం ప్రావర్తతే
 త్యర్థః, + 'వ్యాజ్ఞురిభ్యో రమ' ఇతి పరస్మైపదం, పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౬౭

పశ్యన్నితి. భరతః, ఆర్యేణ పూజ్యేన శ్రీరామేణ సమం దుః
 ఖం దుఃఖానుభవో యస్య సః అతపవ కృశీకృతం అంగం శరీరం య
 స్యేతి బహువ్రీహిగర్భితో విశేషణసమాసః, అథవా ఆర్యసమదుఃఖేన
 కృశీకృతాంగం అంతః క్లేశా ననుభూతవంతం, సౌమిత్రిం లక్ష్మణం,
 పశ్యేత్, దోర్భాన్ బాహుభ్యాం, పరిర భ్యాలింగ్య, ననంద ఆర్యసహ
 వాసేనాయం ధన్యోఽభూ దితి సంతుతోష, తథా సోఽయం సౌమిత్రి
 శ్చ, సుఖేన ఉపనతే స్వయం సంప్రాప్తే రాజ్యే పరాఙ్ముఖాయ, ఆదర
 రహితాయేత్యర్థః, కుతః సహజభక్త్యా దృఢం గాఢం వ్రతం శ్రీరామా
 గమనపర్యంతం అయోధ్యాం న ప్రవేశ్యో మిత్యాదిరూపనియమో
 యస్య సః తథోక్తాయ, తస్మై భరతాయ, పునశ్చబ్దోవాక్యాలంకారే,
 ననంద, తద్రాజ్యదాసతత్పరం భరతం దృష్ట్వా పరం జహౌ త్యర్థః, + గు
 ణానాం పరమాదరాస్పదత్వా దిద మన్యోన్యాభినందనం యుక్త మితి
 భావః, వసంతతిలకావృత్తమ్.

౧౬౬

అథేతి. అథానంతరం, భరతః, పౌరుషనిఘ్నేన పురుషకారా
 ధీనేన, ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః, శత్రుఘ్నేన సహ, ‡ పు

+ 'తస్మా' ఇతి తాదర్థ్య చతుర్థీ, తన్నిష్ఠభక్తిగుణోద్దేశ్యకం నందనం.

‡ 'అథ భరతోఽపి పురతోఽభివాదితపూర్వశోపలాలననిఘ్నేన శత్రుఘ్నేన
 సహేత్యాది ప్రాచీనపాఠ స్వాధుః, అత్ర పౌరుషాధీనత్వోక్తే రసపయోగాత్, పూ
 ర్వజః శ్రీరామః తత్కర్తృక ముపలాలనం, శిష్టం స్పష్టం.

ధవధూకాం త్సుగ్రీవదశగ్రీవానుజాదీన్ యథోచితాభి రుపచర్యాభి
రభ్యర్హితపురోహిత మామంత్రితమంత్రిలోక మనుగ్రహలోకానుగృ
హీత పౌరవర్గ మగ్రజన్తానం విమానగత మేవ సబహుమాన మానం
దయ న్ననయ దపసీతరుజం నిజ మాశ్రమపదమ్. ౧౬౭

గ. తత్ర చ సామిత్రిసీతాసఖో దాశరథి రతిలోభనీయవాత్సల్యాం

రతః ప్రథమ, మభివాదితో సమస్కృతః పురుషః పరమపురుషః శ్రీరా
మః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాతథా, దేవీం జనకనందినీం సీతాం, ప్రణ
మ్య, తథా యథోచితాభిః యథార్హాభి రుపచర్యాభిః ఉపచారైః, +
ఉపపూర్వా చ్చరతేః కృజంతా 'నప్రత్యయా'దితి స్త్రీయా మప్రత్య
యే టాప్, అవరోధవధూభి రంతరిపురస్త్రీభిః, సహితా సావరోధవ
ధూకా, + 'తేన సహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః, 'నద్యృత'
శ్చేతి కప్, సుగ్రీవదశగ్రీవానుజౌ సుగ్రీవవిభీషణా వాదీ యేషాం తా
వానరా, ఉన్ననీకృత్య ఉత్సుకచిత్తాకృత్వా, + అభూత తద్భావే
చ్ఛిః 'అన్య చావ' వితి దీర్ఘః 'అరున్మనశ్చక్షు' రిత్వాదినా నలోపః, అ
భ్యర్హితః పూజితః పురోహితో వసిష్ఠః యేన తం, అమంత్రితః సంబో
ధితో మంత్రిలోకో మంత్రిజనో యేన తం, అనుగ్రహలోకేన కరుణా
కటాక్షవీక్షణేన అనుగృహీతః అనుగ్రహవిషయీకృతః పౌరవర్గః పుర
జననివహో యేన తం, అగ్రజన్తానం జ్యేష్ఠభ్రాతరం శ్రీరామం, విమా
నగతం విమానారూఢ మేవ, సబహుమానం సగౌరవ, మానంద
య, అపసీతా శ్రీరామాగమనా దపగతా నుజా ఉపతాపోయస్మిన్
త త్తథోక్తమ్, ని. 'స్త్రీ రు గ్రుజా చోపతాపేత్యమరః, నిజం స్వకీయ,
మాశ్రమపదం నందిగ్రామాఖ్య మావాసస్థానం, అనయత్ ప్రాపయా
మాస. ౧౬౭

తత్రేతి. తత్ర భరతాశ్రమపదే, సామిత్రిసీతాసఖః లక్ష్మణ
సీతాసమేతః, + 'రాజాహస్సఖభ్య స్త్వచ' దాశరథిః శ్రీరామః,
అత్యంతం లోభయతీ త్యతిలోభనీయం పుత్రదర్శనాభిలాష విశేష
జనక మిత్యర్థః, తద్వాత్సల్యం స్నేహో యస్యా స్తా, కౌసల్యాం చ,

కౌసల్యా¹ మతిశయితదుఃఖాతిరేకాం కై కేయా మతిక్రమస్నేహపరిష్వ
క్తాం సౌమిత్రిమాతర మపి క్రమా దభివాదయన్నిజావలోకనరసనిరతా
భిరేతాభిర్వనితాభిః పూర్ణిమాచంద్ర ఇవ కలాభిః పయోనిధి రివ పీచి
కాభిః ప్రతిక్షణం పరిరభ్యమాణో నిర్భరానంద మవిందత. ౧౬౮

ప. అ థాఖిలజనేక్షణేక్షితరఘూద్వహ స్వాదరా
ద్విధాతు మభిషేచనం విచరితం గురో రాజ్ఞయా,
అనీయత సమం తతో హరిగణేన తీర్థం పున

అతిశయితో బహుళః దుఃఖాతిరేకో యస్యాస్తాం, సర్వానర్థమూల
భూతాఽహ మస్మీతి సముత్పన్నదుఃఖభరాక్రాంతా మిత్యర్థః, కై కే
యాం చ, అతిక్రమేణ క్రమ మతిక్రాంతేన స్నేహేన పరిష్వక్తాం
సిర్శర్యాదప్రేమపరిపూర్ణాం, సౌమిత్రిమాతర మపి సుమిత్రాంచ, క్రమా
త్ వృద్ధానుక్రమా, దభివాదయన్ నమస్కర్షన్, నిజావలోకనే ఆత్మ
దర్శనే యో రిసోఽనురాగః తస్మిన్నిరతాభిః తత్పరాభి, రేతాభిః
పూర్వోక్తాభిః, సనితాభి రుత్తమస్త్రీభిః, కలాభి రంశైః, ని. కలా శిల్పే
కాలభేదే చంద్రాంశే కలనా కలేతి వైజయంతీ, పూర్ణిమాచంద్ర ఇవ,
పీచికాభి రూర్మిభిః, పయోనిధి సుముద్ర ఇ, వేత్సువమాద్వయం, ప్రతిక్ష
ణం పరిరభ్యమాణః ఆదరాతిశయాత్ క్షణేక్షణే ఆశ్లిష్యమాణః, నిర్భ
రానంద మమందానంద, మవిందత అలభత, పరమానందభరితాంతః
కరణోఽభూ దిత్యర్థః. ౧౬౮

అథేతి. అ థానంతరం, గురుర్వసిష్టస్య, ఆజ్ఞయా నిదేశేన,
అఖిలజనేక్షణై రశేషలోకలోచనై రీక్షిత స్సానంద మవలోకితః స
చాసౌ రఘూద్వహ శ్చ తస్య శ్రీరామస్య, ఆదరాత్, విచరితం విశి
ష్టాచారయక్తం, అభిషేచనం, మూర్ధాభిషేకం, విధాతుం కర్తుం,
మంధరాం మందాం, గతిం, విజహతా త్యజతా, ససంభ్రమం ప్రవృత్తేనే
త్యర్థః, + ఙహతే శ్చ త్యప్రత్యయః, హరిగణేన వానరసమూహేన,
సమాకులితా సంకుభితా మంధరా కై కేయాదాసీ యస్మిన్ కర్మణి

1 'అయశశ్శల్యజనితశోకాతిరేకాం కై కేయాం అక్ష్మత్రిమస్నేహపరిష్వక్తాం సుమి
త్రామ పీతి ప్రాచీనపాత స్పృహః.

స్సమాకులితమంధరం విజహతా గతిం మన్థరామ్. ౧౬౯

ప. అలంకృతః కృత మభిషేక మాదరా
దమాత్యసంహతిభి రవాప్య రాఘవః,
పురోన్ముఖః పున రయ మానశే రథం
మనోరథం న చ భరతో మహారథః. ౧౭౦

గ. తత్ర చ సేవావిచక్షణాభ్యాం శత్రుఘ్నలక్షణాభ్యా 'మభితో'

త ద్యథా భవతి తథా, తత్ర తస్యాః కైతవప్రయోగానవసరా దితి
భావః, సంమతతః, సకలదిగ్భ్యుత్పత్త్యర్థః, తీర్థం పుణ్యనదీసలిలం, పున
రూహ్యోఽపి, వాక్యాలంకారే వా, అసీయత ఆసీతం, పృథ్వీవృత్తమ్.

అలంకృతఇతి. అయం, రాఘవః రఘువంశోద్భవః శ్రీరామః,
అమాత్యసంహతిభిః మంత్రివర్గైః, స్తత్ర తేషాం ముఖత్వా దిక్షిభావః,
ఆదరాత్ సత్కారాత్, కృతం విరచిత, మభిషేక, మవాప్య, మూర్ధా
భిషిక్తస్సన్నిత్యర్థః, అలంకృతః జటాపటలః మోచనపూర్వకం వివిధవి
చిత్రమణిహారదివ్యాంబరాదిభిః విభూషితః, పునః పురోన్ముఖః, ఆయో
ధ్యాపురపివేశాభిముఖ స్సన్నిత్యర్థః, రథ, మానశే పాగ్రివ, పుష్పకం
విహాయ రథారూఢోఽభూదిత్యర్థః + 'అశోఽతేశ్వే' తృభ్యాన దీర్ఘను
జాగమా, తథా, మహారథః మహత్తా, న ప్రసిద్ధః, భరత శ్చ, మనో
రథం శ్రీరామాభిషేకరూపనిజవాంఛితార్థసిద్ధిం, ఆనశే, శ్రీరామాభి
షేకేణ పరిపూర్ణమనోరథోఽభూదిత్యర్థః, రుచిరావృత్తమ్. * 'చతు
ర్గ్రహై రిహ రుచిరా జభస్జగా' ఇతి లక్షణాత్. ౧౭౦

† 'అథాఖిలజగత్పతే రపి రఘూద్వహ స్వాదరా ద్విధాతుమభిషేచనం విచలతా
గురో రాజ్ఞయా, ఆసీయత సమం తతో హరిగణేన తీర్థం పున ద్విచింత్య హృది మంధ
రాం విజహతా గతిం మంధరామితిపాతే అఖిలజగత్పతే రపీ త్యనేన స్వతేవ సర్వేశ్వర
త్వం సిద్ధ మితి సూచితం, రఘూద్వహస్యేత్యనేన మానుషరూపేణ తద్వంశేనతీర్ణత్వా
దభినేతవ్య మభిషేచనం విధాతుం గురోరాజ్ఞయా విచలతా మంధరాం ప్రాగభిషే
కాంతరాయకారిణీం కైకేయాదాసీం విచింత్య ప్రాగ్వా త్సునర్విఘ్నంకర్యా దిత్యా
శంక్య అతేవ మంధరాం గతిం విజహతేత్యన్వయః, శిష్టం స్పష్టమ్.

1 అభితో విధూతధనశ్చవాల్వజుః.

విధూతవ్యజనః పరిజనాచారనిరతభరతో¹దస్త్ర విమలముక్తాతపత్రో¹ విచిత్రో¹ పహితనై పథ్యచారురాదూఢశతాంగమాతంగై రాశరప్లవగవాహినీపతిభి రనుగమ్యమానః ప్రవర్త్యమానశ్వేతాక్షతకుసుమలూఞోపచారపౌరపురంద్రీకదంబనంరమ్భచలిత మంజీరమణికాంచీ వలయవాచాలితాం వాద్యమానమాంగళికతూర్యఘోషవైతాళికవై బోధికవివిధరవ

తత్రేతి. కించేతి చార్థః. తత్ర తస్మిం తస్మయే, నేవావిచక్షణాభ్యా ముపచారచరణతత్పరాభ్యాం, శత్రుఘ్నలక్ష్మణాభ్యాం, శ్వేతకనిష్ఠభావోఽత్ర నవినక్షితః, లక్ష్మణాపేక్షయాఽపి శత్రుఘ్నస్వాదరాతిశయద్యోతనార్థం వా, తథాచ మహాకవిప్రయోగః. * 'శత్రుఘ్నలక్ష్మణముఖైరుపచర్యమాణస్సామాజ్యభోగనిరతో భరతో బభూవే'తి, అభితుః, ఉభయసార్వభౌమో రిత్యర్థః, విధూతే వీజితే వ్యజనే చామరే యస్య న తథోక్తః, పరిజనాచారనిరతేన భృత్యజనోచితాచారతత్పరేణ భరతేన ఉదస్తముత్తిప్తం విమలం స్వచ్ఛం ముక్తాతపత్రం మూర్తికచ్ఛత్రం యస్య న తథోక్తః, విచిత్ర మాశ్చర్యకరం విచిత్రసన్నివేశం వాయథా తథోపహితేన విరచితేన నైపథ్యేన దివ్యభూషణాంబరప్రయుక్తవయవప్రసాధనేన చారుస్సందరిః, తథా శతాంగాః రథాః మాతంగాః గజాః, తే ఆరూఢాః అధిష్ఠితాయై స్తైః, ని. 'శతాంగస్సృందనో రథ' ఇత్యమరః ఆశరప్లవగవాహినీపతిభిః విభీషణసుగ్రీవప్రముఖరాక్షసవానరసేనానాయకైః, అనుగమ్యమానః అనుసియమాణశ్చ సక, రామచంద్రః, శ్వేతాక్షతానాం కుసుమానాం లాజానాం చోపచారః విక్షేపణరూపోపచారః ప్రవర్త్యమానః మంగళాచారతయా క్రియమాణో యైస్తాని తథోక్తాని యాని పౌరపురంద్రీకదంబాని పత్తనస్త్రీనివహస్తేషాం సంరంభేణ సంభ్రమేణ చలితైః ఝణఝణాయమానైః మంజీరమణికాంచీవలయైః నూపురమాణిక్యరశనాకంకణైః వాచాలితాం ముఖరితాం, + 'తత్కరోతీ'తి ణ్యంతా త్కర్మణీ క్తః, వాద్యమానాని తాడ్యమానాని మాంగళికతూర్యాణి మంగళివాద్యాని తద్ఘోషాణామ్ తథా వైతాళికానాం స్తుతిపాఠకానాం * 'తత్తత్ప్రేహరకయోగైశ్చ రాగై స్సత్కారవాచిభి

1 విచిత్రోపజాతమనుజపేషచారుభిః, ప్రాచీనపాటోఽయమ్.

శ్రవణసమయోచ్చలితసామోదపారసంబాధాం సాధాంతరగవాక్షచలిత
తరుణీజనేతుణరేఖా సీలోత్పలదామతోరణాభిరామరథ్యాంతరామయో
ధ్యా మాజగామ రామచంద్రః. ౧౭౧

ప. 'సాకేతం సముపేయినాం త్స విజయీ సంసేవితో భ్రాతృభి
స్సుగ్రీవప్రముఖా సపి ప్రియసఖాన్ స్వే స్వే పదే స్థాపయన్,
స్వచ్ఛందం సుచిరం సుఖా న్యనుభవన్ దేవ్యా సమం సీతయా

శ్లోకైః, సరభసమేకవిచారం గాయన్ వైతాళికో భవ తీ'త్యుక్తలక్ష
ణానాం, వైఖోధికానాం కర్తవ్యార్థవిఖోధకజనానాం చ యే వివిధ
రవాః తేషాం చ శ్రవణసమయే ఆకర్ణనకాలే ఉచ్చలితాః ప్రచలితాః
సామోదాః సానందా శ్చ యే పారాపురజనాః తైస్సంబాధాం సం
కీర్ణాం, + 'మాంగళికవైఖోధికే' త్యత్ర 'ప్రయోజన' మితి రక్, సా
ధాంతరగవాక్షైః ప్రాసాదమధ్యవాతాయనైః చలితాః ప్రసృతాః యా
స్తరుణీజనేతుణరేఖా స్సుందరీజననేత్రీపద్మయః తా ఏవ సీలోత్పలదా
మతోరణాని తై రభిరామాణి రమ్యాణి రథ్యాంతరాణి ప్రతో శ్యభ్యం
తరాళాని యస్యా స్తాం, అయోధ్యాం, ఆజగామ, ప్రవివేశేత్యర్థః. ౧౭౧

సాకేతమితి. విజయీ జయశీలః, + 'జీవృక్షీ'త్యాదినా ఇనిప్ర
త్యయః, యద్వా ప్రశస్తౌ రావణవిజయో స్యాస్తీతి విజయీ, + 'ప్ర'
శంసాయా మినిః, స ప్రసిద్ధో, రామ, స్సాకేత మయోధ్యాం, ని.
'సాకేతం స్యా డయోధ్యాయా' మిత్యమరః, సముపేయివాన్ ప్రవి
ష్టః, + 'ఉపేయివానవాశ్వాననూచాన శ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతో
నిపాతితః, తథా భ్రాతృభిః అనుజైః భరతాదిభిః, సంసేవితః ఉపచ
ర్యమాణః, తథా సుగ్రీవప్రముఖాన్ సుగ్రీవాదీన్, ప్రియసఖాన్ ప్రి
యసుహృదః, + రాజాహస్సుభ్యష్టచ, స్వే స్వే పదే, కిష్కింధాది
ప్రతినియతస్థానే ప్రివీ త్యర్థః, + వీఘ్నయాం ద్విర్భావః 'పూ
ర్వాదిభ్యో సవభ్యోవే'తి వికల్పాత్ తస్మిన్నాదేశాభావః, స్థాపయన్
ప్రతిష్ఠాపయన్, తథా దేవ్యా సీతయా సమం, స్వచ్ఛందం యథేచ్ఛం, సు
ఖా నై వ్యహికభోగాన్, అనుభవన్, దానతౌత్రోద్భవా కీర్తిః తస్యా

రామః పాలయతి స్మ కీర్తివిభవై రామోదినిం మేదినిమ్. ౧౭౨

ప. ¹సాహిత్యాదికలావతా శనగరగ్రామావతంసాయిత
శ్రీగంగాధరధీరసింధువిధునా గంగామ్మికాసూనునా,
ప్రాగ్భోజోదితపంచకాండవిహితానందే ప్రబంధే పునః

విభవైః సామర్థ్యైః సమృద్ధిభిః, ఆ మోదిని మానందవతీం, మేదినిం భు
వం, నుచిర మతిచిరకాలం, పాలయతిస్మ పరిపాలితవాః, 'లట్ స్మ'
ఇతిభూతార్థే లట్, శార్దులవిక్రీడితం వృత్తం. 'సూర్యాశైవ్యసహ
స్తతా సుగురవః శార్దులవిక్రీడితం'. ౧౭౨

అథ కవిః కావ్యచర్మ్యరామాయావ్యసపూర్వకం కాండసమాప్తిం
శ్లోకే నాహ సాహిత్యేతి సాహిత్యం కావ్యనాటకాలజ్ఞా రాదిసముదా
యరూపా విద్యా తదాదిః ప్రముఖం యాసాం తాః కలా విద్యా అస్య
సంతతి సాహిత్యాదికలావతా, సకలవిద్యారహస్యాభిజ్ఞేనే త్యర్థః, +
అత్ర కర్మధారయస్యా ప్యనుద్వేగకరత్వా త్యర్థవధనీ సర్వకే శీత్యాదివ
న్నిరోధవ్యః, శనగరమితి గ్రామః తస్య అవతంసవ దాచరితః అవతం
సాయితః భూషణాయమానః + ఉపమానార్థకాచారకృజంతా త్క
ర్తరి క్తః, సచాసౌ శ్రీగంగాధరధీర శ్చ శ్రీయుక్తః గంగాధరనామా పం
డితః. ని. 'ధీరో మనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞ స్సంఖ్యానాః పండితః కవి' రిత్య
మరః, స ఏవ సింధుః సముద్రః తస్య విధునా చంద్రేణ పుత్ర త్వా దుల్లాస
కరత్వా చ్చ తద్రూపేణే త్యర్థః, అతఏవ శ్లిష్టపరంపరితరూపకం. ని. 'విధు
ర్విష్టా చంద్రమసీ' త్యమరః. గంగాంబికాసూనునా గంగాంబికాగర్భసంభూ
తేన, లక్ష్మణసూరిణా లక్ష్మణాఖ్యవిదుషా, ప్రా క్పూర్వం, భోజేన రా
జ్ఞా ఉదితైః విరచితైః పంచభిః బాలకాండాదిసుందరకాండాంతైః
కాండైః విహితః ఆనందో నిదవృత్ప్రీమోదో యేన తస్మి, నిన్దు త్తర
పదసమాసః, ప్రబంధే చమ్పూరామాయణాఖ్యేకావ్యే, పునః విరచితః

1 అస్యశ్లోకస్థానే. 'కోలాలాఖ్యమహాగ్రహారమహితా కల్పేనసంఖ్యావతాం
మూర్ధన్యేన వికారదేవిధునా శ్రీసోమనాథోదయే, ప్రాగ్భోజోదిత పశ్చిమాంజ్ఞమహితా
నందే ప్రబంధేపునః కాండోనిర్మిత ఏకమాతపతినా పృథ్వీపి జీయాద్భిరమే' ఇతి పాఠః
కవచిద్వశ్యతే.

కాండో లక్ష్మణసూరిణా విరచితః షష్ఠోఽపి జీయాచ్ఛిరమ్.

ఇతి శ్రీలక్ష్మణకవినరవిరచితో యుద్ధకాండ స్సమాప్తః.

ప్రణీతః, షష్ఠః షణ్ణాం పూర్ణః, కాండో యుద్ధకాండః, చిరం జీయాత్ ,
సర్వోత్కర్షేణ వర్తతా మిత్యర్థః, శాస్త్రాబివ్రీడితం వృత్తం. ౧౮౩

ప. పూర్వేషాం విదుషాం మతాని వివిధా న్యాయోచ్య తత్సారమ
పావకృష్యేయ మఖండపండితపరీతోషాయ సందర్భితా,
యద్యత్ర ప్రతిభాతి దూషణ మిదం విజ్ఞాయతాం భూషణం
తత్రాపి ప్రతిభాతిచే న్నను పరామృశ్యం హ్యవశ్యం బుధైః.
లోకేషు ప్రతిభాతి మధ్యమజగత్తత్ర త్రిలింగాహ్వయో
దేశ స్తత్ర తథాద్రిమాళితనయాతీరం పరం తత్ర చ,
గ్రామః కాంజులరీతి తత్ర మహితః శ్రీరామచంద్ర స్సుధీ
శ్రీనూ నుద్వహతా దముష్య కవితాకన్యాం రఘునాణాం పతిః.

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిందిరసందోహానంద
బాధాభినందిత రఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకంఠలితసార
స్వతే నాఖండితతపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్య మహా
మునిగోత్రావతంసస్వవంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతీస్యధన్వం
తర్యవతారాంతర స్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖలవిద్యాసారసర్వజ్ఞసార్వ
భౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకర
సుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రదేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయ
ణవాఖ్యానాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యానాయాం యుద్ధ
కాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్చరచితా రామచంద్రీపదార్పితా,
వ్యాఖ్యానీ శ్రీయుద్ధకాండస్య పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

సవ్యాఖ్యం చమ్పూరామాయణం సమాప్తమ్.

చంపూరామాయణస్తోత్రాంకానాం సూచీ.

స్తోత్రాః.	స్తోత్రసంఖ్యాః.	స్తోత్రాః.	స్తోత్రసంఖ్యాః.
అ			
అక్షేకసంభూతగతాగతాభ్యాం-సుందర.	౧౨౩	అనపత్యానథామర్త్యా-బాల.	౧౦౮
అచలమథసలీలమ్-యుద్ధ.	౧౦౪	అనిమిషభువనేవాన్యోమ్మి-సుందర.	౭౭
అజనిపునస్సమికమ్-యుద్ధ.	౯౬	అనుజరచితపర్ణాగార-అయోధ్యా.	౧౨౧
అతిచకితమతిఃపురైవ-అయోధ్యా.	౧౪౧	అనునీయాహానశీరథో-యుద్ధ.	౧౦౦
అత్యాకులాంహరిబహైః-యుద్ధ.	౫౬	అనుపధిరచయిత్వా-అయోధ్యా.	౧౬౦
అత్రసీతావినాహాం-బాల.	౧౭౩	అన్యోన్యస్యస్యసప్తక్షులక్ష్య-యుద్ధ.	౧౩౨
అత్రాగమద్దౌతమధర్మదూరా-బాల.	౧౪౬	అపహృతవిబుధా-రై-బాల.	౮౫
అథజలధానిశేతుః-యుద్ధ.	౪౫	అపాటవాత్కేవలమజ్ఞకానాం-బాల.	౫౨
అథతమువాచసాజక-సుందర.	౬౧	అపాతయత్ప్రవర్తముపాశ్రయ-బాల.	౧౬౧
అథదశరథఃపుత్రంరామం-అయోధ్యా.	౨	అపిసకలమమర్త్యా-బాల.	౨౭
అథదశరథసద్దనా-యుద్ధ.	౧౫౦	అపిబదియమమస్తే-అయోధ్యా.	౧౫౦
అథదశరథవాణీంతామ్-బాల.	౧౮౮	అథయాగతోమదపయాతి-యుద్ధ.	౯౯
అథనిగదితేనీతిం-యుద్ధ.	౫౪	అభిషిక్తేతుసుగ్రీవే-కిష్కింధా.	౫౨
అథనిశిచరనాథం-సుందర.	౩౯	అభూదరాజకంష్టాన-అయోధ్యా.	౧౩౭
అథనిశిచరమాథాత్-బాల.	౯౪	అభ్యర్చ్యుక్తస్త్వచిత్-అయోధ్యా.	౩౨
అథమదగర్జితైరధిక-యుద్ధ.	౭౯	అమితటసమీపనిర్ఘర-యుద్ధ.	౧౧
అథరఘుకులనాథో-అయోధ్యా.	౮౭	అమృగపూరసుసంపూర్ణా-కిష్కింధా.	౬౩
అథరామాభిధానేన-బాల.	౫౫	అమృజసంభవమముం-బాల.	౩౩
అథవారాన్నిధింధ్యాయక్-యుద్ధ.	౩౪	అమృగధరోచరవినిర్గత-కిష్కింధా.	౬౧
అథవీచీచయచ్చన్న-బాల.	౧౨౭	అమృగధిపానేనలిలేన-కిష్కింధా.	౬౪
అథసరసిజయోనేః-బాల.	౧౧	అయంకథంస్యాదితిబాష్ప-అరణ్య.	౭౫
అథనేనాస్యమిచ్చద్భిః-బాల.	౧౦౯	అయంకాలః కాలప్రమథం-కిష్కింధా.	౫౯
అథాంశుమానయంరాజ్యం-బాల.	౧౨౪	అయమసుఖయదేనందేన-కిష్కింధా.	౩౪
అథాఖిలజనేతుణేక్షిత-యుద్ధ.	౧౬౯	అయంమహాత్మాతపసః-బాల.	౧౬౦
అథాబ్రవీద్ధిసరతుక్లమ్-సుందర.	౧౧౭	అయికబలయమామమా-అరణ్య.	౧౧
అథావాసంశాస్తేరకృత-అయోధ్యా.	౧౬౭	అయినచుసుఖదుగ్ధైరనిర్వితం-యుద్ధ.	౧౪౧
అద్భుష్టాంతాంసదీంత్ర-బాల.	౧౩౪	అగ్ధోదీరితవీరవాదమ-యుద్ధ.	౧౩౫
		అలక్షితమహీధరగ్రహణ-యుద్ధ.	౪౬

స్లోకాః.	స్లోకసంఖ్యాః.	స్లోకాః.	స్లోకసంఖ్యాః.
అలక్ష్యతసరాక్షసాం-యుద్ధ.	౧౨౬	ఆదిత్యః కృతకృత్యవీప-సుందర.	౨౩
అలఘుచలితర్పుంర్భూవాతి-అయోధ్యా.	౨౧	ఆదిష్టారఘుసందనేన-యుద్ధ.	౪౪
అలంకృతః కృతమభిషేక-యుద్ధ.	౧౭౦	ఆదివ్యమానవమనాత్మజ-సుందర.	౧౦౯
అలబ్ధనిర్దమాశంభోః-బాల.	౧౩౩	ఆదౌనీలాంశుకశ్రీస్తవను-సుందర.	౧౦౬
అలఘుసాయామిత్వాకోః-బాల.	౧౪౪	ఆధూయమోహమహితో-యుద్ధ.	౮౨
అవకీర్ణదాశరథిః-యుద్ధ.	౮౧	ఆశౌనీద్ధౌపధిరివ-కిష్కిన్ధా.	౬
అవకీర్ణదాశరథిః-యుద్ధ.	౧౨౯	ఆనన్దబాష్పవిసరోసయనే-అయోధ్యా.	౧౧
అవభృథేఽవసితే-బాల.	౫౧	ఆనన్దమృగరమన-స్తర-యుద్ధ.	౪
అవలేపభరాక్రాంతా-బాల.	౧౩౨	ఆనాకలోకపరికిరీత-సుందర.	౯౧
అవలోక్యహిరణ్యనాభ-సుందర.	౯	ఆనీతమాడామణిసంని-సుందర.	౧౨౪
అవిరతకృషితాస్తం-అయోధ్యా.	౧౪౯	ఆపాటలభరపుటాస్త-సుందర.	౮౫
అవిరళమివంశం-అయోధ్యా.	౧౪౮	ఆపూరయన్ద్రజ్యోతూర్వఘో-అయో.	౧౯
అశోకవనికాలేభే-అరణ్య.	౭౩	ఆబాలవృద్ధమనుగచ్ఛతి-అయోధ్యా.	౯౯
అనుమజ్జంసుతంలేభే-బాల.	౧౧౫	ఆరుహ్యపుష్పకమయం-యుద్ధ.	౧౫౬
అనుమజ్జనచారిత్రమ్-బాల.	౧౧౬	ఆరుహ్యద్రిమథావరుహ్య-సుందర.	౧౨౧
అనుమజ్జసుతంపాత్రమ్-బాల.	౧౨౦	ఆర్యనృరక్షీతుమనూననుజః-యుద్ధ.	౧౪౨
అసురసమరవేశాజాతబా-అయోధ్యా.	౩౩	ఆర్యార్యాస్తేషుకాకార్యాకిష్కిన్ధా.	౫౩
అసౌజనకనన్దినీంతత-సుందర.	౨౫	ఆలోక్యదూనమనుజమ్-యుద్ధ.	౧౨౮
అసౌఖ్యసిన్ధునిర్దేశాత్-బాల.	౧౬౭	ఆవర్తగర్వసంభ్రాంత-బాల.	౧౩౧
అస్తిప్రశస్తవిభక్షః-బాల.	౩౦	ఆవిఃప్రలాపమటసం-అయోధ్యా.	౧౦౫
అస్తిప్రశస్తాజన-బాల.	౧౭	ఆవిఃశాఖాశిఖోన్నేయ-బాల.	౧౩౦
అస్తాకంఠూపలక్ష్యమ్-కిష్కిన్ధా.	౫౬	ఆవిర్భూవపూర్వార్వాద్రేః-సుందర.	౧౮
అస్తాననాశ్రితతపోవన-అయోధ్యా.	౧౩	ఆశ్రుతః శ్రుతవృక్షేన-బాల.	౭౮
అస్మిన్నురూపురభిదః-బాల.	౭౨	ఆసారధారాంవికిరక్-యుద్ధ.	౭౧
అస్మిన్సహపథధియా-అరణ్య.	౨౨	ఆహూయరామంవినయా-అయోధ్యా.	౧౭
అస్యపీతాంబరత్యాగే-అయోధ్యా.	౯౦	ఇ	
అహంవైశ్యవ్యకూడా-అయోధ్యా.	౧౩౨		
అహహనిహతాలక్ష్మీవాలా-యుద్ధ.	౧౪౭	ఇతిజనకపురోధః శ్లాఘితో-బాల.	౧౬౮
అహహవిధినియోగాదద్య-యుద్ధ.	౨౨	ఇతిబ్రువాణంకృతసౌహృద-కిష్కిన్ధా.	౯౧
ఆ		ఇతివివిధరసాభిః-బాల.	౮౬
ఆకర్ణ్యకిన్నరముఖాత్-యుద్ధ.	౨౩	ఇత్థంపదన్నిర్దుముఖీంసలీలం-యుద్ధ.	౧౨౪
ఆకృప్యదూరముటజాదధ-అరణ్య.	౫౯	ఇత్థంవిదితవృత్తాస్తే-బాల.	౧౪౮
ఆజానపావనక్షీరాం-బాల.	౧౦౨	ఇత్థంవిలప్యవిపినేదయితాం-అరణ్య.	౮౧
ఆదాయతత్సగుణమాశు-బాల.	౧౮౯	ఇత్థంజామృవతాపరాపర-కిష్కిన్ధా.	౯౯
		ఇత్యాదిలవసనరుణమేష-యుద్ధ.	౧౨

స్తోత్రం.	స్తోత్రసంఖ్యా.	స్తోత్రం.	స్తోత్రసంఖ్యా.
ఇంద్రగిరిలావణదాహిత-బాల.	౪౧	కి	
ఇహసమదగజేంద్రియస్త్ర-అరణ్య.	౨౧	కింనాగతస్త్రేనసహి-అయోధ్యా.	౩౧
ఉ		కిమితిభజతమానం-కిష్కిన్ధా.	౯౫
ఉచ్చస్త్రేగ్రహపంచకే-బాల.	౫౬	కు	
ఉచ్చైర్గతిర్జగతి-బాల.	౨	కుశలూపకుశేయననాస్త్రమ్-సుందర.	౬౭
ఉజ్జ్వలిప్లితస్యతరసా-సుందర.	౧౧	కుశస్త్రమ్బైవిసంభూతం-కిష్కిన్ధా.	౧౬
ఉత్త్రాసకానరముదభిప్లిత-యుద్ధ.	౮	కృ	
ఉదపతదుపభా-క్షం-కిష్కిన్ధా.	౯౮	కృతానమజ్జనిర్వాసమ్-అయోధ్యా.	౮౩
ఉపఘ్నపృక్షస్యపరోక్షభావా-సుందర.	౪౭	కృత్వామారుతిలఙ్ఘనోత్థిత-సుందర.	౩
ఉపచిత్తజీవనధారా-కిష్కిన్ధా.	౫౭	కృత్వామూర్ధనిశాసనం-యుద్ధ.	౧౦౮
ఉపరియథాయథామణి-యుద్ధ.	౧౫౭	కే	
ఉపాగతౌమితిపర-బాల.	౧౩	కేయూయమక్షతబలే-కిష్కిన్ధా.	౮౭
ఏ		కేశహస్తంస్వహస్తేన-అయోధ్యా.	౧౬౧
ఏకంహైహాయగంభవాత్-యుద్ధ.	౬౨	కో	
ఏతద్విక్రమపీక్షణేనజని-సుందర.	౧౦౫	కోపాదసోపరిఘతోమర-యుద్ధ.	౧౨౫
ఏతేవృద్ధిరేరిరా-బాల.	౬౧	కోపాదుత్పత్తిస్తదా-యుద్ధ.	౫౮
ఏనాంపురాణనగరీం-బాల.	౩౧	కా	
ఏవంవిధేప్రియతిమే-కిష్కిన్ధా.	౪౪	కాబేరస్యచపుష్పకస్య-యుద్ధ.	౬౩
ఏవంనిశమృతపితృ-సుందర.	౯౬	కానల్యాయైప్రభమమదిత-బాల.	౫౦
ఏవంభర్తృభర్తృనిత్యావృద్ధి-అయో.	౩౯	క	
ఏషానికృష్టమతిరాత్త-అయోధ్యా.	౧౫౧	క్రివ్యాదపపుషానో-యం-బాల.	౧౧౭
ఏషారాక్షససార్వభౌమ-సుందర.	౨౩	క్ష	
క		క్షతార్క భవశేజనిక్షపిత-యుద్ధ.	౧౦౩
కకుభికులితపాణే-కిష్కిన్ధా.	౮౨	క్షీ	
కన్యాద్వయమముష్యాసీత్-బాల.	౧౦౫	క్షీప్రాస్యంయతిపుష్పితా-యుద్ధ.	౮౮
కపయశ్చైకసేయానాం-యుద్ధ.	౮౬	క్షీతిపతనయానాంహస్త-కిష్కిన్ధా.	౪౮
కరతలైరపచాయమధేక్షణ-కిష్కిన్ధా.	౪	క్షీ	
కల్యాణవాదసుఖితాం-అయోధ్యా.	౭౦	క్షీరామ్భాధేర్జ్వరమభితో-బాల.	౨౩
కల్యాణితృద్వియోగేన-సుందర.	౫౨	ఖ	
కా		ఖణ్డనాయవసుధావధూ-అయోధ్యా.	౧౮౪
కాకుత్స్థో-వ్యభరతుసామ్-అరణ్య.	౭౪	ఖరపరుషిశరాసనే-అరణ్య.	౪౯
కాంతారభాజియకేకయ-అయోధ్యా.	౬౭	ఖరపగుపరిశుద్ధే-అరణ్య.	౫౦
కామక్షిప్రఘృషిత్-భిన్న-కిష్కిన్ధా.	౭౫		
కారుణ్యంనిరపదియత్రవ-కిష్కిన్ధా.	౪౩		

శ్లోకాః.	శ్లోకసంఖ్యాః.	శ్లోకాః.	శ్లోకసంఖ్యాః.
గ		తత స్తయవృత్తా న్నమ్-బాల.	౧౨౩
గక్షాసప్తాకృతిజ్ఞాతా-బాల.	౧౩౫	తత స్తస్యోవా న్నేజనక-అయోధ్యా.	౧౨౪
గచ్చతాదశర ధేననిర్వృతిం-అయోధ్యా.	౧	తతోగోకర్ణమాసాద్య-బాల.	౧౨౬
గద్యానుబద్ధరసమిత్ర-బాల.	౩	తతోసఖధుతాయుధః-యుద్ధ.	౬౯
గు		తతోభరతశ త్సుహృమ్-బాల.	౧౨౫
గుణమనిమిషచాపేకంచిత-బాల.	౧౨౪	తతోభావినసంగ్రామే-బాల.	౮౧
ఘ		తతోమదపరిష్టవప్తవగ-యుద్ధ.	౬౭
ఘనశ్యామలపత్రస్య-కిష్కిన్ధా.	౬౨	తతోమహర్షిర్దనకస్యరాజ్ఞః-బాల.	౧౭౪
ఘర్తేనిదాఘకిరణస్య-అయోధ్యా.	౯౩	తతోహనూమాద్దశకంఁ-సుద్ధర.	౧
ఘో		తత్కూరా స్తమసారుద్ధా-సుద్ధర.	౧౯
ఘోరస్యరాఘవకలత్రతపో-సుద్ధర.	౧౦౦	తత్కాలేశితాశనాశ-బాల.	౭౯
చ		తత్రతత్త్విత్రసంభిన్న-సుద్ధర.	౨౭
చక్రేశక్రజిదాజ్ఞయారణ-సుద్ధర.	౧౧౦	తత్రేవాళికరనున్న-కిష్కిన్ధా.	౩౨
చు		తత్రసత్రంపరిత్రామేమ్-బాల.	౬౯
చుళకగతసముద్రాస్వాదనే-అరణ్య.	౨౩	తత్రాఘాతప్రతికాప్రీత్యై-బాల.	౧౧౧
చూ		తత్రాసంధ్యాతపహస్య-కిష్కిన్ధా.	౭౫
చూడామణింకపినిరస్యదదౌ-సుద్ధర.	౬౯	తథా౭౭-తీర్థ్యంచక్రే-అయోధ్యా.	౧౬౪
ఛ		తదనుజనకపుత్రీయాష్టయా-అరణ్య.	౫౮
ఛన్దోవయీనాంనిలయస్య-బాల.	౧౬	తదనుదనుకబధ్ధేనా-అరణ్య.	౮౮
జ		తదనుశూలమఖండయత్-అరణ్య.	౭
జగ్రహజనకాత్మితాం-బాల.	౧౮౩	తదేనామేనసోముక్తామ్-బాల.	౧౪౯
జనకఃస్వకనీయాంసమ్-బాల.	౧౮౧	తనయవిరహవారామాత్ర-అయోధ్యా.	౨౫
జనకఃస్వయందనుజనంశ-యుద్ధ.	౧౪౫	తనుంతనూకృత్యతదాహనూమా-సుద్ధర.	౧౨
జననీతివిహీనామే-అయోధ్యా.	౧౫౨	తపనపవనయోర్యఃప్రాప్త-కిష్కిన్ధా.	౧౦
జన్మేతదత్రభవత-యుద్ధ.	౧౧౧	తమేనమన్యజాయస్త-బాల.	౫౮
జ్ఞ		తయాతటిన్యాజాహ్నవ్యా-బాల.	౧౩౮
జేతారమాహవముఖే-యుద్ధ.	౭౮	తయోచేకస్యసంభో-అయోధ్యా.	౨౩
జ్యో		తెరక్షాకృష్టమాక్షణ-బాల.	౧౨౮
జ్యోతాన్నింఘినాపి-సుద్ధర.	౩౦	తస్మిన్కౌతూహలేవరయుగంచర-అయోధ్యా.	౨౪
జ్య		తస్మిన్నిత్థింప్రాధ్దనా-అయోధ్యా.	౧౧౨
జ్వలదనలంత్రిశూలం-యుద్ధ.	౮౯	తస్మిన్ముజ్జింభితోష్ణ-అరణ్య.	౩౩
త		తస్మిన్ప్రదోషనమయే-సుద్ధర.	౨౦
తపతేతపనాదీస్తే-బాల.	౧౧౯	తస్మిన్కౌహనామదరణీప్రభవే-సుద్ధర.	౧౧౧
		తస్యావిదేహదుహితుఃపద-అయోధ్యా	౧౨౭
		తస్యేదమాశ్రమపదంసరసీ-అరణ్య.	౨౦

స్తోకాః.	స్తోకసంఖ్యాః.	స్తోకాః.	స్తోకసంఖ్యాః.
తా		దు	
తాతఃస్వవాచావ్యవహృ-అయోధ్యా.	౪౮	దుగభేసుభేచరజవవ-బాల.	౧౫౦
తాతేపితృననంయాతే	౧౫౪	దుర్వాశేతదనుద్వయోశ్చ-యుద్ధ.	౭౬
తాంసదీంవిబుధాలభ్యా-బాల.	౧౦౬	దృ	
తాపోపశాన్తిసంభావ-కిష్కింధా.	౬౮	దృష్టేయత్రయపుచ్చయాపి-యుద్ధ.	౧
తామావసద్దశరధః-బాల.	౧౮	దృష్ట్యామమనేకజన్మరచితైః-అ.	౧౦౭
తావకంభ్రతరంవాత్సం-కిష్కింధా.	౭౨	దే	
తాపుభావభృగునంశసంభవా-బాల.	౧౯౦	దేవతస్యాః ప్రతిష్ఠాసూక్-సుందర.	౧౨౮
తాసుప్రాచీంగతాన్తిస్రః-బాల.	౧౩౬	దేవత్వత్తనయస్యకున్తలధరం-అయో.	౧౨౬
తి		దేవేన్ద్రేతేనసితనయంతవ-అయోధ్యా.	౧౫
తిష్ఠత్తుత్తార్హస్యై-చాల.	౧౫౩	దేవ్యాదశానసవచోమయ-సుందర.	౪౯
తూ		దేవ్యానస్యావసనముదధి-బాల.	౧౭౨
తూణీముఖత్వరితముద్ధరణే-యుద్ధ.	౧౩౪	దేవ్యాస్త్యదేయాన్వయేత్-సుందర.	౧౨౬
త్తో		ద్ర	
తోయాదానసనాదపుష్కర-అయో.	౧౩౧	ద్రప్తంనాలమగాధతాంఘణి-యుద్ధ.	౧౪
త్తై		ద్రా	
త్తైవిగ్ధంప్రాయతాంవత్స-బాల.	౧౧౨	ద్రాగ్వరుణీభజననిహ్నుత-కిష్కింధా.	౭౭
త్వ		న	
త్వత్పితౄహంపరిత్రాతః-సుందర.	౭	నకేవలంమామహరద్దురాత్మా-సుందర.	౪౪
త్వదభిలషితపూర్త్యావంచితః-అరణ్య.	౭౭	నగణయసియదిత్వం-యుద్ధ.	౨౫
త్వయామయాచకర్తవ్యః-అయో.	౧౭౫	నయోగ్యానగరప్రాప్తిః-కిష్కింధా.	౫౪
త్వయాసహప్రస్థితచిత్త-సుందర.	౫౩	నా	
ద		నాక్రాంతప్రీతివఃపరైః-అయో.	౧౩౫
దత్తార్జునవికాసేన-కిష్కింధా.	౫౪	నాథోవిమోక్షముదయుజ్జ-యుద్ధ.	౩౮
దశముఖపురమధ్యేవీతీతా-సుందర.	౧౧౯	నారాయణాయనలినాయత-బాల.	౨౫
దశముఖరథమాకున్ద్య-అరణ్య.	౬౯	నాహంసుకేతుతనయానచ-కిష్కింధా.	౪౭
దశరథాత్మజయుగ్మనిరీ-అరణ్య.	౩౭	ని	
దశశతసయనోఽపివీత్య-అరణ్య.	౧౭	నిద్రాత్యయాదరుణితేన-సుందర.	౧౨౨
దశాననశరత్తుతిరత్-యుద్ధ.	౧౩౬	నిర్ణయావిషయమస్యవాలతః-సుందర.	౯౮
ది		నిర్భిన్నసాలకటకోఽస్తి-కిష్కింధా.	౩౭
దిలీపేఽపిదివంధూతే-బాల.	౧౨౫	నిశాచరీస్తాంనిరవద్య-సుందర.	౪౬
దివాకరప్రోషధవాంమూర్తిమ్-కిష్కింధా.	౯౦	నిశాచరపతిరిత్యవేత్త్య-కిష్కింధా.	౪౪
		నిశ్రేయసప్రణయినీంపదవీం-సుందర.	౪౭

స్తోత్రాః.	స్తోత్రసంఖ్యాః.	స్తోత్రాః.	స్తోత్రసంఖ్యాః.
నూ		ప్రత్యర్థితానాంకపిపుంగవేన-కిష్కి.	౨౩
నూనంజనేనపురుషేమహతి-బాల.	౧౯౩	ప్రభామివార్గీంతమసాం-అరణ్య.	౨౪
నూనంవిదితవృత్తాస్తే-సుందర.	౪౨	ప్రహ్లాదస్యవ్యసనమమితం-బాల.	౨౪
నృ		ప్రవిశ్యవివినంమహత్-అరణ్య.	౧
నృపసుఖవిముఖేనస్వేన-అయో.	౧౦౦	ప్రసుప్తబద్ధిణశ్వాసపారణా-యుద్ధ.	౧౬౧
నేతుంశోకరసంనిశాచర-సుందర.	౭౮	ప్రా	
నై		ప్రాజ్ఞంధరేతిమహిషీతి-అరణ్య.	౪౧
నైవాభవస్తస్వమిహశీల-అయోధ్యా.	౩౭	ప్రాచీనంవ్యసనంసురేంద్ర-కిష్కిన్ధా.	౭౯
నృ		ప్రాప్యతత్ప్రేక్షమంయుద్ధే-యుద్ధ.	౮౩
నృగ్రోధపత్రసమతాంక్రమశః-బాల.	౪౪	ప్రాబోధయత్తదనుపజ్ఞి-యుద్ధ.	౮౪
ప		ప్రాభయత్రస్యరఘూ-అయోధ్యా.	౯౬
పక్షాభిఘాతరయచేచిత-సుందర.	౪	ప్రావిక్షదర్శిషివరం-యుద్ధ.	౧౪౩
పతతిస్తతప్రేక్షమం-యుద్ధ.	౧౨౨	ప్రి	
పరిగృహ్యతంఝటితి-యుద్ధ.	౯౧	ప్రియేజరకనందినిప్రకృతి-అయోధ్యా.	౭౨
పరిణతిపరుషాణాం-అయోధ్యా.	౧౪౬	ప్రే	
పర్యాప్తప్రమదముపేయుషామ్-కిష్కి.	౯౨	ప్రేక్ష నీశితాశయా-సుందర.	౯౨
పర్యాప్తప్రభాగ్భయభవాత్-బాల.	౬౬	బ	
పశ్యన్నస్తభరతఃపరి-యుద్ధ.	౧౬౬	బద్ధాదరోఽపిపరదారపర-సుందర.	౯౩
పశ్యేదాసిముదధిపరిఖా-యుద్ధ.	౨౪	బలేనతపసాంలభే-బాల.	౭౦
పా		బహుభిరిహకిముక్తైః-అయోధ్యా.	౧౪౮
పాతిస్తత్యహతాశనేన-సుందర.	౬౨	బా	
పాసేనహీనజలమద్ధిమ్-అరణ్య.	౨౮	బాహుచస్తననిషఙ్గకోటరాత్-సుందర.	౯౪
పు		బ్ర	
పురామనోరమానామ-బాల.	౧౦౪	బ్రహ్మాస్త్రవిత్తస్తజయస్త-సుందర.	౧౨౭
పురీమయోధ్యామధ్యాస్త-బాల.	౧౧౩	భ	
పూ		భరతస్తదనుప్రాధ్య-అయోధ్యా.	౧౭౭
పూజోపహారరచనాయ-యుద్ధ.	౬౪	భరతస్తేషుకైకేయ్యాః-బాల.	౪౯
పౌ		భీ	
పౌలస్త్యపాతకిసమాగమ-సుందర.	౧౧౩	భీతోభూభరతఃకిమప్ప-అయోధ్యా.	౪౬
పౌలస్త్యమగ్రజనుషంపరుషం-యుద్ధ.	౨౭	భూ	
ప్ర		భూమాతతఃస్థవగరాజ-యుద్ధ.	౧౦౬
ప్రణీతమణిపాదుకమ్ప్రణతం-యుద్ధ.	౧౬౪	భూయోఽపినీఽయంరఘు-సుందర.	౧౩
ప్రతిదినమవదాతైర్బ్రహ్మ-బాల.	౮౪		

శ్లోకాః.

శ్లోకసంఖ్యాః.

శ్లోకాః.

శ్లోకసంఖ్యాః.

భోజేనతేనరచితామపి-యుద్ధ.

౨

యదుచితమహోమాయా-యుద్ధ.

౧౧౯

మ

యద్బాహురామంసనాయిత-బాల.

౩౨

మధ్యంతమత్వాదవిభాష్య-బాల.

౫౫

యద్బుద్ధారేపురఃపశ్యన్-యుద్ధ.

౧౫౯

మద్దమద్దమమయ్యలిత్రయా-బాల.

౫౩

యద్యస్తైకాతుకమపూర్వ-అరణ్య.

౭౮

మమసురనరగీతఖ్యాతిభిః-అయోధ్యా.

౮

యా

మమాభక్తైలాదభవాలి-యుద్ధ.

౯౭

యాతునఃపదసీపైషా-అరణ్య.

౧౦

మయూరీమమహానాగం-అయోధ్యా.

౧౪౪

యానంమదాశయమవేత్స-యుద్ధ.

౧౬౩

మలయగిరిచరోఽయం-కిష్కిన్ధా.

౭

యామేవాహుర్విజిచరకులీ-అయో.

౨౦

మల్లీంచూతపనాదివస్సుసా-సుందర.

౨౮

యావద్యాతిపురంపురంచర-యుద్ధ.

౭౫

మహామహీధ్రసద్ధీచీం-సుందర.

౬౦

యాసీతీతాఽజనిపురాయమ-యుద్ధ.

౧౪౪

మహాసమరసూచకఃప్రతి-కిష్కిన్ధా.

౬౦

యు

మా

యగపత్వాప్తిప్రణయోః-బాల.

౧౯౧

మాతురాజ్ఞాంవహాస్తాధ్వా-అయో.

౫౧

యుష్మద్వారాసుధాస్వాద-కిష్కిన్ధా.

౧౭

మాతులోగరుడస్తేషాం-బాల.

౧౨౨

యై

మానిషాదప్రతిస్థాంత్యమ్-బాల.

౭

యైర్బృందారకసుందరీజన-సుందర.

౧౦౮

మాభూత్త్యేత్వదపద్మయోః-అయో.

౬౧

యో

మాయామృగేణతపమైథిలి-సుందర.

౬౪

యోగంవితన్వతిహనూమతి-కిష్కిన్ధా.

౨౧

మాయామృగేసమరనాటక-సుందర.

౯౫

యోగేనలభ్యయఃపుంసామ్-బాల.

౬౮

మారీచసీచమతిరాహవ-బాల.

౯౧

ర

ము

రక్షఃపతేరఘుపతేః-యుద్ధ.

౬౧

ముద్రామమృతజీవితాం-యుద్ధ.

౩

రక్షఃపతౌపతతిల్ల-యుద్ధ.

౧౩౯

మునిర్భృశాశోష్ణపజ్జాని-బాల.

౮౨

రక్షఃసంఘట్టచూర్ణీకృతకః-సుందర.

౭౫

మునిశాపకృత్తీర్త్యతి-అయోధ్యా.

౧౩౪

రక్షఃశ్రీనదనారవిష్ట-సుందర.

౧౦౪

మే

రక్షోవధఃప్రకృతఇత్యయం-అరణ్య.

౧౫

మేధ్యాశ్వమార్గపరిమార్గణ-అయో.

౧౧౭

రక్షోఽనరోధవనతిం-యుద్ధ.

౫౨

య

రఘుతనయస్తతోవినిత-యుద్ధ.

౬౬

యక్షఃసుకేతుర్ద్రుహిణ-బాల.

౭౪

రఘుపతిచాపఘోషనచయో-కిష్కిన్ధా.

౬౭

యత్క్రిందిస్తీలికాయతే-బాల.

౧౮౦

రజనిచరమభాగేవార-సుందర.

౩౨

యత్కాన్తానవశ్యన్తి-అరణ్య.

౩౧

రణేతదమదారుణేరభస-యుద్ధ.

౭౨

యత్కాన్తానవశ్యన్తి-అరణ్య.

౩౧

రణకఠినకర్ణజాత్రుటిత-బాల.

౧౭౮

యత్కాన్తానవశ్యన్తి-అరణ్య.

౩౧

రహస్తదానింరజనీచరేంద్రః-యుద్ధ.

౧౮

యత్కాన్తానవశ్యన్తి-అరణ్య.

౩౧

రా

యత్కాన్తానవశ్యన్తి-అరణ్య.

౩౧

రాక్షసానిక్షతఃకీర్త్యం-అరణ్య.

౭౦

యత్కాన్తానవశ్యన్తి-అరణ్య.

౩౧

రాజన్యధర్మవిదుషోఽపి-యుద్ధ.

౧౪౬

యత్కాన్తానవశ్యన్తి-అరణ్య.

౩౧

యథాయథారాఘవరాజ-అయోధ్యా.

౯౮

యదాదాశరథోకర్ణం-బాల.

౪౦

స్తోత్రాః. స్తోత్రసంఖ్యాః.

రామఃకామముపాశ్రయిష్యతి-అయో. ౨౭
రామస్తమాహవినతంరజనీ-యుద్ధ. ౩౧
రామాకర్షణభగ్నుకార్ముక-బాల. ౧౭౭
రామానుసారరసనిర్గత-అయోధ్యా. ౧౦౧
రామాశ్రమాద్విగతలక్ష్మణ-అరణ్య. ౬౬
రామాస్తాద్దళితేషు-యుద్ధ. ౯౪
రామేబాహుబలంవివృణ్యతి-బాల. ౧౭౬
రామేవిదేహసుతయౌతరు-అయో. ౧౧౪

రు

రుద్ధాపియాస్తమనుగచ్ఛతి-అయోధ్యా. ౭౮
రుషావిశిఖముచ్చిఖం-యుద్ధ. ౩౯

రే

రేఖారథాంగసరసీరుహ-అయోధ్యా. ౫౪

ల

లక్ష్మణానుగతంరామచంద్రం-యుద్ధ. ౭౪
లక్ష్మీంతనోతునితరాం-బాల. ౧
లజ్జాపశాదవిశదస్తర-బాల. ౧౯౫
లక్ష్మిదాహేఽప్యనారౌఢ-సుద్ధర. ౧౧౪
లక్ష్మిపురోపనసీమ్యుద్ధ-సుద్ధర. ౧౨౫

లా

లావణ్యామునిధేరముప్య-అరణ్య. ౪౦

లో

లోకాస్తరప్రణయినంశ్వశురం-అర. ౮౦

వ

వంశస్పృశాహృదయహరి-బాల. ౯౩
వత్సంకతోరహృదయేనయాభి-అయో. ౨౮
వనచరణససాకంమైథిలీ-అయోధ్యా. ౧౪౩
వనభువితనుమాత్రత్రాణం-అయోధ్యా. ౪౭
వనమేతద్దతేరామే-బాల. ౧౪౭
వలయితచిత్రచాపనతి-యుద్ధ. ౧౩౦
వలయితతటదేశైర్వాహినీనాం-యుద్ధ. ౪౮

వా

వాచంనిశమ్యభగవాన్-బాల. ౫

స్తోత్రాః. స్తోత్రసంఖ్యాః.

వాచామిదానీంకిము-సుద్ధర. ౧౧౨
వాణీవిలాససువరత్ర-బాల. ౯
వాతూలభవతూలానాం-యుద్ధ. ౧౧౫
వారిదాపచరామనామతః-యుద్ధ. ౬
వాత్సీకితరము-బాల. ౪
వాసస్తవచాంభవతుకించన-అయో. ౩౮

వి

వికస్వరమనోత్కటమ్-యుద్ధ. ౧౧౭
విచ్ఛిద్యానుతదర్థ-యుద్ధ. ౯౩
వివ్యయేనత్రయ్యావృష్ట్యా-బాల. ౧౯౬
విషిననుజగాహే-అరణ్య. ౫౭
వియత్రతేతదనునీలీయ-యుద్ధ. ౭౩
విలఘ్నవివిధాదేశాన్-అయోధ్యా. ౧౭౯

విశఖేవిశఖేతస్మిన్-అరణ్య. ౬
విసృద్ధశిలామనలేన-యుద్ధ. ౧౫౪
విస్తీర్ణాక్షిర్విపినహరిణైః-అయో. ౧౮౨

వృ

వృషస్యస్త్రీవృషస్కంధం-అరణ్య. ౩౮
వేలోల్లఘ్ననమేతేషాం-అయోధ్యా. ౧౭౧

వ్యా

వ్యాపారయన్నధవిలోచన-యుద్ధ. ౩౬

శ

శతధారకకోరశ్చైః-యుద్ధ. ౧౧౮
శరణమధశరవ్యథా-యుద్ధ. ౪౧
శస్త్రాశస్త్రిసముత్సుకోఽపి-యుద్ధ. ౧౩౮

శి

శిరసాతపసౌమిత్రిః-సుద్ధర. ౫౪
శివయోధ్యుష్ణతోర్ద్వీర్యం-బాల. ౧౦౭

శ్ర

శ్రుత్యాశక్రజితః సుతస్య-యుద్ధ. ౧౨౩

శ్రీ

శ్రీయఃపదాత్పనముపైతి-యుద్ధ. ౩౨

[illegible]

శ్రీరేసా ౨౨ స్తామ్.

శ్రీనివాసాయనమః.

భూ మి కా.

భోభోఅభిరూపశేఖరాః !

విదితచర మేవ హి తత్ర భవతాం సత్త్వావతా మవేలం సబంధుర ప్రబంధనిరసధిక మధురీపరిగ్రహణజంఘాలహృదయానాం సహృదయానామ్.

యత్కిల. — సముల్లసితకవితామహితసుకవిజనతానుయాతదరిద్రతాలతామహారణ మధ్యమధుననావతరణైకరసికభారతీవిలాసినిపురుషావతారణ వివర్ణవిషయరాజేన భోజరా జేన సమున్మిషితనవరసాలక్ష్మరగ్ధ శ్చమ్పూరామాయణాఖ్యైః కశ్చన ప్రబంధస్సమబద్ధితి.

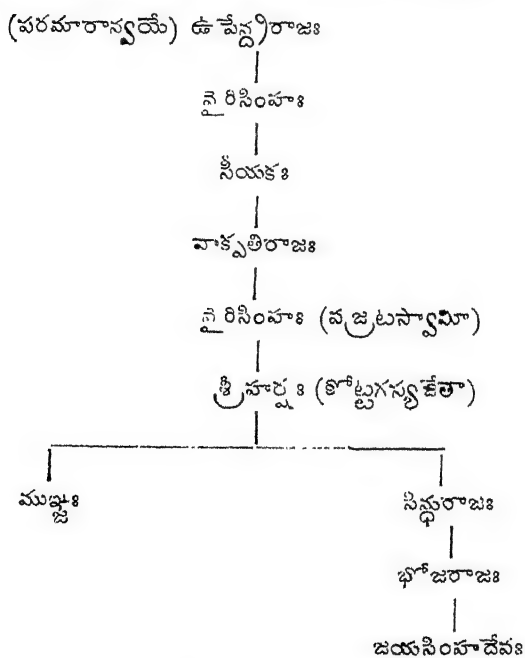
యథాకిల. — సోఽయం సముల్లాసయన్మిభిలబుధసముసయం, సమ్మోసయం శాన్తి భిరూపశేఖరాః, సముత్తేజయం శ్చ కవిజనతామనీషం, సముద్వేజయం శ్చ కాకివిచిదంబం, సముత్పాదయం శ్చ కలార్ధివిజ్ఞానం, స మాన్వయం శ్చ సుధురసుధాధారం, సమున్మే షయం శ్చ ఉపమాద్యలంకారాః, సమతుక సాఖిలబమ్పూప్రబంధ సహసామ్రాజ్యే నూన మభిరూపశిఖానాణిభి రిభిషిచ్యమాన స్సుకలసహృదయసృజయోని నిర్దయ మానవ్జయతీ త్యహో ధ్యతనశ్రీభోజరాజనూక్తే గాంధీయ మితి భావంభావ సంతరాం విన్వయ పద మధిగచ్ఛమహే.

తత్తాత్పర్యాజీవిలాసనోరణీ సాధిరూపలం ప్రచాబ్ధనానోఽయం కవిసత్తమః కిందేశీయః ? కోనా ఽన్వయాయః పుణ్యాత్పనోఽన్య జ్జనాఽన్యహితః ? కాభ్యాం వా పితృభ్యా మిపుక్సంతానభాగధేయలాభేన నిరతికయా స్సమనాపి ? కస్మిన్వాఽనే హ సృస్యాముష్యయదస్య దర్శనావృత్తలహరీనిమగ్నాంతరాత్మాః ప్రజాః ప్రావర్తిషత ? కావా ప్రబంధరత్నమాలా సుగంధితనామ్నాఽనేన గ్రథితా ? ఇత్యాదికస్య చారిత్రస్య జిజ్ఞాసూనాం సుఖబోధాయ స్వీయచరిత్రఖ్యాపనం క మపి ప్రబంధ మనమజిఘ్రేషు రయం 'మహాజనో యేన గత స్సపంథాః' ఇత్యభియక్తోక్తి నునున స్నేన ప్రాక్తనా నాం కాలిదాసాదీనా మేన ఘంటాపథే సమగ్ధగ్ధాన దితి హంత ! మహా నయం కశంకః ప్రాచీనానాం తత్పథానుసరణం ప్రశిజానానా మర్వాచీనాం చాపి సుకవీనామ్. తత్కిల నిరవద్య మేతత్కవికాలాద్య స్యాగ్య నిర్ణీషవో బహవో విమర్శకా స్సభేద మపర్యాప్త సామగ్రికా విఢలమనోరథాః ప్రయత్నాన్నివర్తంతే. ప్రసర్తంతే చ బహుళతరనిజయ శశ్చంద్రికాధవలితాశాస్త్రస్య కవే రేతిత్యులీనానాం చ కేషాంచి ద్దానశాసనానా ముప లభ్యే స్తత్కులకాలాదిక మభివృద్ధిం. తత్పదవ్యా మేవ పద మాక్షిపంతో వయ మపర్యాప్త కారణాభియోగా అపి కించి దివ కలార్ధిజనప్రభోధాయ విమిమర్శమహే.

తథాహి.—భోజోఽయం పరమారంభశమణిః. పురా కిల విశ్వామిత్రకృతకామ
ధేనుసమాకర్షణసమయే ప్రభావశాలినో మహాశ్చైర్వసిష్ఠి స్యానుధ్యానేన వైశ్వామిత్రబల
జయకాంక్షయాఽగ్నికుణ్డా త్వరమార ఇ త్యన్వర్థనామా సముదభూత్. తథాహి.—

“అయాతస్య కదాచస త్పితవలే రాచ్ఛిస్తతః కాశిక
స్వాత్యశ్యోచితవస్తుజాలజననా దాగద్దినం సద్దినీమ్,
నిర్జేతా కపితేన తేన హవిషా సంవర్ధితా ద్భర్మిషో
వీరః శ్రీపరమార ఇ త్యనుపమ స్మత్యాభిధానోఽభవత్.” ఇతి.

అయమేవ నిఖిల మపి వైశ్వామిత్రం బల మజయత్. అస్య రాజన్యస్య అర్హ
దాచలస్యాగ్నేయే చద్వాగ్నివతీనామ సగరీ రాజధా న్యానీత్. అస్య వంశావళీయథా.—

ఏతేషు రాజసు ఉపేంద్రరాజః కృష్ణరాజనామ్నా వాక్పతిరాజోఽమోఘవర్ష నా
మ్నాచ ప్రసిద్ధః. శ్రీహర్ష స్థియకనామ్నా సింహదత్తనామ్నాచ ప్రథతే. ముఞ్జః వాక్పతి
రాజామోఘవర్షోత్పలరాజనామభిః—సింధురాజ సింధులసింధులకుమారనారాయణనవనా
హసాబ్జ-పదై శ్చ వ్యవప్రాయతే. ఏతేషు ముంజస్య సింధురాజాగ్రజత్వే కేచి త్సంశీతి
పద మధ్యయాసింహః, తచ్ఛోద్యం. ఏతత్కులీననరవర్తకారితమందిర ప్రశ స్తిరూపదానశా
సనే పరమారాన్వయే స్థియకపర్యంతం నిర్వర్ణ్యతి,

“తస్మా ద్వైరివరూధినీబహువిధప్రార్థయన్తాద్వర
ప్రధ్వంసైకపినాకపాణి రజని శ్రీముంజరాజో నృపః,

... ..
తస్మాసీ దధ పార్థివః పృథుయశాశ్శీనింధురాజోఽనుజః” ఇతి.

సుదృఢం నిర్వర్ణితత్వాత్—అన్యత్ర ధనికాదిభిః దళయాపావలోకాదిషు నిర్వర్ణితత్వా
చ్యుతి.

ఏతేషు వాక్యతిరాజాపరాభిధానేన ముజ్జేన విక్రమ. శ. 1031 (శ్రీ. 974)
తమే కిమపి దానశాసన మకారి. సుప్రసిద్ధో భోజరాజశ్చ విక్రమ, శ. 1078. తమాత్
(శ్రీ. 1021) పరం గోవిందభట్టసుతాయ ధనపతిభట్టాయ వీరాణకగ్రామ మదాదితి
‘శాసనే’ గావగవ్యుతే. ఏతదాత్మజో జయసింహదేవశ్చ విక్రమ. శ. 1112. (శ్రీ. 1054)
తమే కిమపిశాసన మచీకరత్. ఏతేషాం శాసనానా ముపలభ్యాశ్రీస్తుశకాత్ 1018
తమా త్వరం శ్రీ. 1060 తమపర్యంతం భోజదేవోరాజ్య మశిష దితి యుక్త ముత్పత్త్యామః.
శ్రీస్తుశకాత్ 1022 పరం 1063 తమపర్యంత మధిష్ఠితరాజ్యస్త్రిలింగభాషాపోషకో రాజ
రాజునరేష్ట్రో స్సంస్కృతభాషాపోషకో భోజరాజశ్చ సమకాలే విరేజతు రితి తదాభాషాద్వ
యపోషకరాజన్యరత్నాలంకృతియా భగతమాత్రా కీర్త్యశ్చా భావ్య మిత్యానన్దాన్తవలల మధి
గచ్ఛామః. విస్తర మన్యత్ర విచారయామః. భోజరాజా త్పూర్వేషాం రాజ్ఞా ముజ్జ
యినీ రాజధా న్యాసీత్. అయం విషయః పరిమలకవినా నవసాహసాజ్జ-చరితకావ్యే
ప్రథమసర్గే, సప్తదశశ్లోకే

“అస్తి తీతా వృజ్జయి నీతి నామ్నా పురీ విహాయ స్వమరావతీన,
బభన్ధ యస్యాం పద మిద్దగ్గిక్వా మహీపతి ర్వాక్యతిరాజదేవః” ఇతి.

సముద్భవః. భోజేన చ కియంతం కాలం తత్రైవ రాజ్యం ప్రశాస్య తతః మాలవదే
శాస్త్రతా ధారాసగరి రాజధానితాం నీతేతి జ్ఞాయతే. అయం కిల నితరాం దానశాండః,
కావ్యాధ్యక్షోవిదః, దయాశీలః, సంస్కృతవిద్యాప్రచారణే బద్ధకంకణః, పండితప్రియః,
అన్య బ్రాహ్మణదైవతత్వం చ చమ్పూరామాయణే

“ఉచ్చై ర్గతి ర్జగతి సిద్ధతి ధర్మత శ్చే
త్తస్య ప్రమా చ వచనైః కృతకేతరైశ్చేత్,
తేషాం ప్రకాశనదశా చ మహీసురైశ్చేత్

తా నస్తరణ నిపతే త్కృపను మత్స్వోణామః” ఇతి.

ద్వైతీయాకర్ణోక ఏవ సహస్రథా జ్ఞాపయతి. కించ భోజదేవదానశాసనే,

“జయతివోమకేశోఽసౌ యస్సర్గాయ బిభర్షితాం,
విద్వంశిం శిరిసా రేఖాం జగద్భీజాం మరాకృతిమ్” ఇతి.

ప్రథమంశిషప్రార్థనామే వోరీకృతత్వాత్. చంపూరామాయణే చ.—

“లక్ష్మీం తనోతు నితరా మితరానపేక్ష
మంఘ్రద్వయం నిగమశాఖిఖిప్రవాళమ్,

హైరమ్మ మమ్మరుహమ్మరచౌర్యనిన్నుం
విఘ్నాదిభేదశతధారధరంధర సః” ఇతి.

హైరమ్మ. (హే=రుద్రసమీపే, రమ్మ తే ఇతి హేరమ్మః. తదీయ) చరణవ్యయస్తనా
చ్చాస్యశివభాగవతసంభావనం సామప్రిత మితి పశ్యామః. అన్యచ్చాయం కవితాధిరాజ్యం
ధారాధిరాజ్యం చాలంఘ్యన్నపి సుసూక్ష్మ మపి గర్వలేశ మస్పృశక పరోపకారకృతా
పరలోకానందానుభవైకకృతౌ చ కృతీ రాజ్యభోగాదికం సత్త్వరం హన్వానో పరమయో
గినా మపి మనాంసి రంజయతి. దృశ్యంతాం భోజరాజదానకాసనే.

“వాతా భ్రవిభ్రమ మిదం వసుధాధిపత్య
మాపాతమాత్రమధరో విషయోపభోగః,
ప్రాణో స్తృణో గ్రజలబిస్తుసమా వరాణామ్
ధర్మ స్సఖా పర మహా! పరిలోకయానే.

భ్రమత్సంసారచక్రాగ్రధారాధారా విమాం శ్రియమ్,
ప్రాప్య యే స దదు స్తేషాం పశ్యాత్పాపః పరం ఫలమ్.

... ..
లక్ష్మ్యైస్తటిత్సలిలబుద్బుదచక్చలాయా
దానం ఫలం పరయశఃపరిపాలనంచ” ఇతి.

సూక్తిరత్నాని. తత్తాదృశ్య-వే ర్దానదాక్షిణ్యదయో గుణాః కించి దిన భోగప్రబంధే ప్రస్తు
తాః. కిం బహునా. నైతాదృశః కవీంద్రరాజచంద్రిః కోఽపి భూమ్నశ్చే దగీర్ష్యత ఇత్య
స్య నిరవధికగుణగణవర్ణనే విరిరంసమ ఏవ సప్రశ్రయం సమోనాకం ప్రశాస్త హే. అస్య
కృతిరత్నాని చంపూరామాయణసంస్కృతీకం తాధరణపాత్యలసూత్రస్పృశ్యానికాని సముప
లభ్యంతే. వ్యాకరణే భైషజ్యే చ కతి చర గ్రంథావయం ప్రాణైషీదితి పాత్యలసూత్రస్పృశ్యా
విజ్ఞాయతే. తథాపి సకలాస్తేనాసిసాధారణతయా ప్రతిగురునికటం ష్యామానం చంపూ
రామాయణమేవ దరీదృశ్యత ఇ త్యస్య గౌగవ మాత్రేక వేద్యమ్. ప్రబంధరత్న మిదం న
కేవలం పవిత్రతమశ్రీరామకథావైభవేనైవ భాభాటి. అపిచ గద్యచమ్యయో ర్దేశనవైభ
వేనచ మాధ్వీకమృద్వీకయో రివ రసికజనరసనాస్వాదనీయతా మతితరా మశ్నుతి.

ఈదృశ్యవిభంధతిలకం కవినా సుందరకాణ్డపర్యంత మేవ పుతో వా నిరమాయీ
తి విచికిత్సాయాం ప్రబంధపూరణా దర్వాగేవ. కవి ర్యధే శరీరం నిరస్య వీరస్యర్థ మలం
క్రియా దితి విషీదస్త ప్రద్విషాదం నిరస్యంతం భోజకృపాలబ్ధకవితావిలాసం యుద్ధకాణ్డ
కృతికృతినం లక్షణకవిం చ ప్రస్తుమాః.

తస్మాత్తత్తిత్సందోభచిత్త ముపనిబద్ధాం కవితామాధురిం స్థాలీపులాకన్యాయేన
పతితృజనావగమనాయ కించి దివ సందర్భయామః. తథాహి—

బాలకాణ్డే షీరాభిశయానస్య భగవతః గీర్వాణగణకృతస్తతౌ.

“నారాయణాయ నిలినాయతలోచనాయ
నామావశేషితమహాబలివై భవాయ,
నానాచరాచరవిధాయక జన్మదేశ
నాభీపుటాయ పురుషాయ నమః పరస్మై” ఇతి.

గ్రీవ భగవతః ప్రత్యుక్తా.

“ఇంద్రానీలాచలోదచ్ఛచ్చన్ద్రికాధవశస్త్రితః,
వాచ మూచే సుధాధారామధురాం మధుసూదనః.” ఇతి.

స్పన్నేవకాండే శివజటాజూటా ద్దంగావతరణవర్ణనం గంగావతరణధోరణీ మే వాసు
ర్వ దివ భాభౌతి. దృశ్యతా మేకం పద్యం.

“అథ వీచీచయచ్చన్నదిగస్తగగనాంతరా,
శశాంశుశంఖసంభిన్నతారామాక్షికదస్తురా.”

చ్యుచ్చ-పరశురామగర్వనిర్వాపణానంతర మిదం పద్య మన్యాయదృశం నీతిం చ ప్రబోధ
నీతి యథా.—

“నూనం జనేన పురుషే మహతి ప్రయుక్త
మాగః పరం తదనురూపఫలం ప్రనూతే,
కృత్వా రిఘూద్వవాగతో షూణ మస్తరాయం
య ద్భగ్దినః పరగతే ర్విహతిం ప్రపేదే.”

యోధ్యాకాండే శ్రీరామప్రవాసప్రకరణే కైకేయాం ప్రతి రామాక్షి ర్యుక్తి సౌంద
ర్యణ ప్రతిభానతాం కమ ప్యాచందం జనయతి. యథా.—

“వనభువి తనుమాత్ర త్రాణ మాజ్ఞాపితం మే
సకలభువనభార స్థానితీతో వత్సేమూర్ధ్ని,
త దిహ సుకరతాయా మావయో స్తర్కితాయాం
మయి పతతి గరియానంబ తే పక్షపాతః.”

దైవ కాసల్యావిలాపే దయావతాం పతతామశ్రుపాతే మవశ్య ముత్పాదయతి.—

“రేఖారథాజ్ఞసరసీరుహశఙ్ఖచిహ్నో
క్షేమంకరే తవ కరే జగతాం త్రయాణాం,
కాంతారకంఠఖననం రచయేతి నూన
మాబంధనాః ప్రతిసరం భగవాన్వసిష్ఠః” ఇతి.

నిత్రకూటే భరతస్య శ్రీరామసందర్శనేచ. —

“అ థావాసం శాస్తే రకృతసుకృతానా మసులభం
సవాంభోదశ్యామం నలిననయనం వల్కలధరం,
జటాజూటాపీడం భుజగపతిభోగోపమభుజం
దదన్మ శ్రీచుస్తం విపినభువి నీతాసహచరం” ఇతి.
శాస్తరసావాసతా మేవాధిగచ్ఛతి.

అరణ్యకాణ్డే దాశరథ్యో హ్యురహణ్యాశ్చ సంవాచో ముద్గరసికస్యాపి హృదయేహస్య
రస ముత్తరంగయతి. —

“దశరథాత్మజయుగ్మనిరీక్షణక్షణసమాపలబుద్ధి రియం దభా,
ఉభయకూలసమర్థితాద్యలభ్య చుగతాగతిభిర్మగవీవశామ్” ఇతి.

కిష్కిన్ధాకాండే వసన్తవర్ణనే. —

“యత్ర క్షాన్తే ర్వియుక్తానాం యుక్తానా మపి సుభుగ్ధివామ్,
ఊలాకర్ష విత్వంతి మనాంపి చ ఊహంషి చ.”

ఇత్యాదికపద్యరసాస్వాదనే రసికహృదయాస్యపి ఊలాకర్షణ విత్వన్వంతి.

తతో వాలివధానంతరం తారానందనానిచ నితిరాం హృదయంగమాని. యథా. —

“క్షీతిపతితసయానాం హంత గచ్ఛశ్వరాణాం
కిము నిరవధి మాధ్యం శౌర్యం జన్మసిద్ధం,
మమ హృది నిరపాయే సర్వమానే కపిష్ఠే
రఘువర య దముష్నే శిష్టనే చాపసాగిః.” (ఇత్యాదీని.)

సుందరకాణ్డే చ సీతాదర్శనే మారుతే భింతనాసంపన్నే. —

“జ్యోత్స్నాం వినాపి నివసేన్నిశితభానుః
చాయాం వినాపి నివసేద్దివసేత్సరోఽపి,
ఏనాం వినా రఘువతః పరిగృహ్య ధృత్యం
సప్రాణేన వసంతీత విచిత్ర మేతత్” ఇతి. సూక్తిః. —

“దుష్కురం కృతవాక్ రామో హి నో యదనియా ప్రభుః,
ధారయ త్యాత్మనః దేహం స శోక వాచసీతతి.”

ఇతి వాల్మీకిసూక్తి మప్యతిశేతే సూర్యాదస్త్రీసునో చుదాహృతిమాప సందర్శనాద్దర్శనా.
అపిచ లంకాయాం హనుమద్విజృంభణే విచరసాద్ధి శ్వలా మతిక్రామతి. —

“రక్షస్సంఘృహ్మహర్షీ కృతకసకమహాభిత్తిస్తతోల్లితభూశ్చాన్త
నక్షత్రాణా మకాలే సరణి సురుణయన్ విరలక్ష్యై సమేతః,
రక్షహ్యారాభ్యుదారాం క్షీతితలఫలకీ క్షేపణీయాం హనుమా
నక్షత్రీడాం విధాతుం దశముఖుగరీచత్వరీ తత్త్వరీఽసౌ” ఇతి.

ఇన్ద్రజితా బ్రహ్మాస్త్రబద్ధేన రావణసఖాపం నీతేన హనుమానౌ రావణం ప్రతి ప్రతి
ధ్యమానా స్సాక్ష్యాయో హృదయం హతా దాకర్షంతి. కిం బహునా, ప్రతిపదం సుధా
ధారా మృచ్చి స్నేతాదృక్పంతుప్రబంధః-సకలగుణగణాలంకృతిభోజనాజనబ్రహ్మచర్య
సుకవిశ్చ నకోఽపి ధరణీతతే సముపలగ్యతే ఇత్యత్రి స కల్పిద్వావర ఇతి విస్తరభం
తమితిసంయం వినుతి తు నా విరమామః.

ఇతి సుధీజనకృపా మాకాంక్షతి
శ్రీమం, ఉత్పల. బేంకటనరసింహాచార్యః.

